

J0007

50007/419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

50007
(k. kik)

k. kik

1976 OKT 13

XP2558

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000723116

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

102. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111–010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V. Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Patek Erzsébet</i> : A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja	3
<i>Mócsy András</i> : Provinciahatárok a Balatontól északra	29
<i>Gabler Dénes</i> : Importált reliefdíszű sigillaták és pannoniai utánzataik	34
<i>Halikova E. A.</i> : Ósmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez	53
<i>László Gyula</i> : A zempléni honfoglaláskori vezérsírról	79

KÖZLEMÉNYEK

<i>Pető Mária</i> : Koracsászárkori fazekastelep a Gellérthegy déli oldalán	86
<i>Matolcsi János</i> : A Budapest XI. Kende u. 8–10. sz. alatt feltárt koracsászárkori település állatcsontanyagának meghatározása	96
<i>V. Kocztur Éva</i> : Applikált díszű mázas pohár a solymári római kori temetőből	98
<i>M. Kozák Éva</i> : A RCRF konferenciája Augstban és Kaiseraugstban 1975-ben	102
<i>Nováki Gyula</i> : Árpád-kori sáncvár a bácsai Szent Vid dombon	116

SZEMLE

<i>Holl Imre</i> : A középkori régészet néhány kérdése	126
<i>Kalicz Nándor</i> : Tanácskozás a rézkor és a korabronzkor kérdéseiről a szlovákiai Pezinokban	128
<i>Trogmayer Ottó</i> : Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection 1975	129
<i>Parragi Györgyi</i> : Beszámoló a „Terra Antiqua Balcanica” konferenciáról Veliko Tarnovóban	129
<i>B. Bónis Éva</i> : A RCRF konferenciája Augstban és Kaiseraugstban 1975-ben	130
<i>Gömöri János</i> : Az európai régészeti vaskutatással foglalkozó nemzetközi szimpózium Kismartonban (Eisenstadt)	131

IRODALOM

<i>Soproni Sándor</i> : Budapest Régiségei XXIII. kötet	132
<i>Kovács Tibor</i> : Bökönyi S., History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe	132
<i>Kádár Zoltán</i> : Matolcsi J., A háziállatok eredete	134
<i>Kádár Zoltán</i> : Erdélyi G., A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon	135
<i>Sós Ágnes</i> : Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIII ^e au X ^e siècle. Szerk. L. Gerevich	136
<i>Ecsedy István</i> : J. Lichardus, Studien zur Bükker Kultur	137

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

103. kötet, 1976.

TANULMÁNYOK

<i>Raczkó Pál</i> : A Körös kultúra leletei Tiszajenőn	171
<i>K. Zoffmann Zsuzsanna</i> : Embertani ismereteink a Körös—Starčevo-Criş kultúra népességéről	190
<i>Patek Erzsébet</i> : A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja	3
<i>Mócsy András</i> : Provinciahatárok a Balatontól északra	29
<i>Tóth Endre</i> : Pannonia provincia kialakulásához	197
<i>Adamik Tamás</i> : Megjegyzések a Daru utcai sírvershez	203
<i>Gabler Dénes</i> : Importált reliefdíszű sigillaták és pannóniai utánzataik	34
<i>Salamon Ágnes</i> : Csontműhely Intercisában	207
<i>Halikova E. A.</i> : Ósmagyar temető a Káma mentén. A Magna Hungaria kérdéséhez	53
<i>László Gyula</i> : A zempléni honfoglaláskori vezérsírról	79

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csalog József</i> : A cernavodai idolk és a beszélő maszk	216
<i>Mesterházy Károly</i> : Agyag kocsimodell Pocsajról	223
<i>T. Juhász Irén</i> : Az Orosháza—gyopárosi szkíta temető	231
<i>Pető Mária</i> : Koracsászárkori fazekastelep a Gellérthegy déli oldalán	86
<i>Matolcsi János</i> : A Budapest XI. Kende u. 8—10. sz. alatt feltárt koracsászárkori település állatesontanyagának meghatározása	96
<i>V. Koczur Éva</i> : Applikált díszű mázas pohár a solymári római kori temetőből	98
<i>Fülöp Gyula</i> : Újabb tanulmányok a római érmek szarmata kori forgalmáról a mai magyar Alföldön	255
<i>Müller Róbert</i> : A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszközlelet új keletzése	263
<i>M. Kozák Éva</i> : A gutatöttösi rk. templom feltárása	102
<i>Nováki Gyula</i> : Árpád-kori sáncvár a bácsai Szent Vid dombon	116

SZEMLE

<i>B. Thomas Edít</i> : Bedřich Svoboda	279
<i>Kovács Tibor</i> : A régészeti forrásanyag közlésének lehetőségei és hiányosságai	279
<i>Fodor István</i> : Megjegyzések a zempléni sír értékeléséhez	282
<i>Holl Imre</i> : A középkori régészet néhány kérdése	126
<i>Kalicz Nándor</i> : Tanácskozás a rézkor és a korabronzkor kérdéseiről a szlovákiai Pezinokban	128
<i>Trogmayer Ottó</i> : Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection 1975.	129
<i>Parragi Györgyi</i> : Beszámoló a „Terra Antiqua Balcanica” konferenciáról Veliko Tarnovóban	129
<i>B. Bónis Éva</i> : A RCRF konferenciája Augstban és Kaiseraugstban 1975-ben	130
<i>Gömöri János</i> : Az európai régészeti vaskutatással foglalkozó nemzetközi szimpózium Kismartonban (Eisenstadt)	131
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1975. évi működéséről	286
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1975. évben ..	287
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1975.</i>	287

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXVI. kötet	306
<i>Soproni Sándor</i> : Budapest Régiségei XXIII. kötet	132
<i>Torma István</i> : J. Banner—L. Bóna, Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés	308
<i>Kovács Tibor</i> : Bökönyi S., History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe	132
<i>Kádár Zoltán</i> : Matolcsi J., A háziállatok eredete	134
<i>Tóth Endre</i> : L. Barkóczi—A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 2	309
<i>Kádár Zoltán</i> : Erdélyi G., A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon	135
<i>Kiss Attila</i> : Garam É.—Kovrig I.—Szabó J. Gy.—Török Gy., Avar finds in the Hungarian National Museum. 1. Szerk.: Kovrig I.	310
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIII ^e a X ^e siècle. Szerk. L. Gerevich	136
<i>Fodor István</i> : Á. Cs. Sós: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert	312
<i>Fodor István</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. I.	313
<i>Fodor István</i> : Forschungsstätten für Finnougriktik in Ungarn. Szerk.: Gulya J.—Honti L.	315
<i>Körök József</i> : A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája I. 1945—1974.	315
<i>Bóna István</i> : Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. XIII. ...	316
<i>Dobosi Viola</i> : R. Feustel, Die Kniegrotte. Eine Magdalenien-Station in Thüringen	316
<i>Ecsedy István</i> : J. Lichardus, Studien zur Bükker Kultur	137

<i>Kerek József</i> : W. Meier-Arendt, Die Hinkelstein-Gruppe	138
<i>Patay Pál</i> : Vinski-Gasparini, Kultura polja sa zarama u sjevernog Hrvatskoj	139
<i>Mozsolics Amália</i> : Preistoria alpina. 9.	317
<i>Mozsolics Amália</i> : M. Almagro Gorbea, Los campos de tumulos de Pajaroncillo (Cuence)	317
<i>Kemenczei Tibor</i> : A. Long, Die geriefte Drehscheibenkeramik der Heuneburg 1950—70 und verwandte Gruppen	318
<i>Castiglione László</i> : H. Sichtermann—G. Koch, Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen	318
<i>Müller Róbert</i> : Jacobi, Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum Manching. Ausgrabung in Manching 5.	141
<i>Szabó Miklós</i> : L. Laing, The Archaeology of Late Celtic Britain and Ireland. c. 400—1200 AD.	319
<i>Wessetzky Vilmos</i> : J. Leclant, Inventaire Bibliographique des Isiaea (IBIS)	142
<i>Nagy Tibor</i> : L'Année Epigraphique. 1971.	143
<i>Tóth Endre</i> : G. Alföldy, Noricum	320
<i>B. Bónis Éva</i> : E. Gose, Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland	321
<i>Bóna István</i> : L. Barzu, Continuitatea populației autohtonă în Transilvania în secolele IV—V.	144
<i>Bóna István</i> : Reallexikon der Germanischen Altertumskunde	322
<i>Müller Róbert</i> : N. Janssen, Studien zur Wüstungsfrage in frankischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelrand	146
<i>Nagy Emese</i> : I. Borkovský, Svatojiřská Bazilika a klařter na Prařském hradě (Kirche und Kloster St. Georg auf der Prager Burg)	325
<i>Holl Imre</i> : V. Nekuda, Pfaffenschlag, Zanikla řředověka ves u Slavonie	326
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1975-ben	147

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. Рацки</i> : Памятники культуры Кереш в д. Тисаено	171
<i>Ж. К. Цоффманн</i> : Антропологические данные о населении культуры Кереш—Старчево-Криш	190
<i>Е. Пате́к</i> : Шопронская группа гальштатской культуры	3
<i>А. Мочи</i> : Границы провинций севернее Балатона	29
<i>Э. Том</i> : К вопросу об образовании провинции Паннония	197
<i>Т. Адамик</i> : Заметки о стихотворной эпитафии на ул. Дару (г. Будапешт)	203
<i>Д. Габлер</i> : Привозные рельефные сигналлаты и их подделки в Паннонии	34
<i>А. Шаламон</i> : Костерезная мастерская в Интерцизе	207
<i>Е. А. Халикова</i> : Древневенгерский могильник на Нижней Каме. К вопросу о Magna Hungaria	53
<i>Дь. Ласло</i> : К вопросу о погребении военачальника в Земплене	79

СООБЩЕНИЯ

<i>Й. Чалог</i> : Идолы из Чернаводы и «говорящая маска»	216
<i>К. Мештерхази</i> : Глиняная модель повозки из д. Почай	223
<i>И. Т. Юнас</i> : Скифский некрополь в Орошхаза-Депароше	231
<i>М. Пето</i> : Поселение гончаров раннеимператорского времени на южном склоне горы Геллерта	86
<i>Я. Матолчи</i> : Кости животных из раскопок поселения раннеимператорского времени на ул. Кенде в Будапеште	96
<i>Е. В. Коцтур</i> : Поливной глиняный стакан с аппликацией из могильника с. Шоймар римской эпохи	98
<i>Дь. Фюлеп</i> : Еще раз об обращении римских монет на территории Венгерской низменности в сарматскую эпоху ...	255
<i>Р. Мюллер</i> : Датровка кладов железных орудий из Ракошчабы и Балатоналмади	263
<i>Е. М. Козак</i> : Раскопки римско-католической церкви в Гутатоттоше	102
<i>Дь. Новаки</i> : Крепость с земляными валами на холме Св. Вида в д. Бача	116

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Э. Б. Томас</i> : Бедрих Свобода	279
<i>Г. Ковач</i> : Возможности и недостатки публикации археологического материала	279
<i>И. Фодор</i> : Заметки о погребении в Земплене	282
<i>И. Холл</i> : Некоторые вопросы археологии средних веков	126
<i>Н. Калиц</i> : Международная конференция в Перикокке (Словакия) по вопросам возникновения металлургии в Европе	128
<i>О. Трогмайер</i> : Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection 1975	129
<i>Дь. Парраги</i> : Конференция „Terra Antiqua Balcanica” в Великом Търнове	129
<i>Е. Бониш</i> : Конференции RCRF в Аугсте и Кайзераугсте в 1975 г.	130
<i>Я. Гомори</i> : Международный симпозиум в Кишмартоне по вопросам археологических исследований истории железной металлургии в Европе	131
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о деятельности Венгерского археологического и искусствоведческого общества в 1975 году	286
<i>Е. Ф. Петреш</i> : Археологическая деятельность Венгерского археологического и искусствоведческого общества в 1975 году	287
Археологические раскопки в 1975 г.	287

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Я. Маккау</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XXVI.	306
<i>Ш. Шопрони</i> : Budapest Régiségei Tom. XXXIII.	132
<i>И. Торма</i> : J. Banner—I. Bóna, Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés	308
<i>Г. Ковач</i> : Bökönyi S., History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe	132

3. Kadar: Matolesi J., A háziállatok eredete	134
Э. Том: L. Barkóczy—A. Mócsy, Die römische Inschriften Ungarns. RIU 2.	309
3. Kadar: Erdélyi G., A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon	135
A. Кушиш: Garam É.—Kovrig I.—Szabó J. Gy.—Török Gy., Avar finds in the Hungarian National Museum. I. Red. Kovrig I.	310
A. Ч. Шов: Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIII ^e à X ^e siècle. Red. L. Gerevich	136
И. Фодор: Á. Cs. Sós, Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert	312
И. Фодор: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars 1.	313
И. Фодор: Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. Red. Gulya J.—Honti L.	315
Й. Корек: A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája I. 1945—1974.	315
И. Бона: Alt-Thüringen. Jahreschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. XIII.	316
В. Добоши: R. Feustel, Die Kniegrotte. Eine Magdalenien-Station in Thüringen	316
И. Эчеди: J. Lichardus, Studien zur Bükker Kultur	137
Й. Корек: W. Meier-Arendt: Die Hinkelstein-Gruppe	138
П. Патау: Vinski-Gasparini, Kultura polja sa zarama u sjevernog Hrvatskoj	139
A. Можолитч: Preistoria alpina, 9.	317
A. Можолитч: M. Almagro Gorbea, Los campos de tumulos de Pajaroncillo (Cuenca)	317
T. Кемениш: A. Long, Die geriefte Drehscheibenkeramik der Heuneburg 1950—70 und verwandte Gruppen ..	318
Л. Кастильоне: H. Sichtermann—G. Koch, Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen	318
P. Мюллер: J. Jacobi, Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum Manching. Ausgrabungen in Manching	141
M. Сабо: L. Laing, The Archaeology of Late Celtic Britain and Ireland. c. 400—1200 A.D.	319
В. Вешечки: J. Leclant, Inventaire Bibliographique des Isiaca (IBIS)	142
T. Надь: L'Année Epigraphique. 1971	143
Э. Том: G. Alföldy, Noricum	320
Э. Б. Бонитш: E. Gose, Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland	321
И. Бона: L. Barzu, Continuitatea populației autohtonă în Transilvania în secolele IV—V.	144
И. Бона: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde	322
P. Мюллер: N. Janssen, Studien zur Wüstungsfrage in frankischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelrand	146
Э. Надь: I. Borkovský, Svatojiřska Bazilika a klařter na Prařském hradě (Kirche und Kloster St. Georg auf der Prager Burg)	325
И. Холл: V. Nekuda, Pfaffenschlag, Zanikla řředověka ves u Slavonie	326
M. Ф. Феер: Венгерская археологическая литература за 1975 год	147

TABLE DES MATIÈRES ÉTUDES

P. Raczy: Trouvailles de la civilisation de Körös à Tiszajenő	171
Zs. K. Zoffmann: Nos connaissances anthropologiques relatives à la population de la civilisation de Körös—Starcevo-Cris	190
E. Patek: Le groupe des environs de Sopron de la civilisation de Hallstatt	3
A. Mócsy: Limites de provinces au nord du Balaton	29
E. Tóth: Contribution à l'histoire de la constitution de la Provincia Pannonia	197
T. Adamik: Réflexions sur l'inscription sépulcrale en vers de la rue Daru (Budapest)	203
D. Gabler: Terres sigillées importées, à décor en relief et leurs imitations	34
Á. Salamon: Atelier d'osserie à Intercisa	207
E. A. Halikova: Cimetière des Hongrois primitifs au bord du Kama. Contribution à la question de la Magna Hungaria	53
Gy. László: Sur la tombe princière de l'époque de la conquête hongroise à Zemplén	79

NOTES ET INFORMATIONS

J. Csalog: Les idoles de Cernavoda et le masque parlant	216
K. Mesterházy: Modèle de char en argile de Pocsaj	223
I. T. Juhász: Le cimetière scythe de Orosháza—Gyopáros	231
M. Pető: Un établissement de potiers de la haute époque impériale sur le flanc sud du Gellérthegy	86
J. Matolesy: La définition des os d'animaux de la colonie de la haute époque impériale, dégagée à Budapest	96
É. V. Koczur: Gobelet glazuré à décor appliqué livre par la nécropole romaine de Solymár	98
Gy. Fülöp: Étude nouvelle sur l'éventail des monnaies romaines en cours dans la Plaine Hongroise actuelle à l'époque sarmatique	255
R. Müller: Datation des fouilles des instruments de la ferre trouvée en Rákoscésaba et Balatonalmádi	263
É. M. Kozák: Le dégagement de l'église catholique de Gutatöttös	102
Gy. Nováki: Ouvrage fortifié de l'époque arpadienne sur la colline Szent Vid de Bácsa	116

CHRONIQUE

E. B. Thomas: Bedřich Svoboda	279
T. Kovács: Les possibilités et les imperfections de la publication des matières des sources archéologiques	279
I. Fodor: Remarques sur l'évaluation de la tombe de Zemplén	282
I. Holl: Quelques questions de l'archéologie médiévale	126
N. Kalicz: Conférence internationale à Pezinok (Slovaquie) sur les problèmes de l'âge du cuivre et de l'époque de l'ancien bronze	128

<i>O. Trogmayer</i> : Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection 1975	129
<i>Gy. Parragi</i> : Compte rendu de la conférence de „Terra Antiqua Balcanica” tenue à Veliko Tarnovo	129
<i>É. B. Bónis</i> : Les jours de la RCRF tenus en 1975 à Augst et Kaiseraugst	130
<i>J. Gömöri</i> : Le symposium international traitant de la recherche archéologique européenne du fer, tenu à Kismarton (Eisenstadt)	131
<i>S. Soproni</i> : Rapport sur l'activité en 1975 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art ..	286
<i>É. F. Petres</i> : L'activité archéologique en 1975 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art ..	287
Archäologische Forschungen im Jahre 1975	287

LIVRES

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae T. XXVI	306
<i>S. Soproni</i> : Budapest Régiségei. T. XXIII.	132
<i>I. Torma</i> : J. Banner—I. Bóna, Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés	308
<i>T. Kovács</i> : S. Bökönyi, History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe	132
<i>Z. Kádár</i> : J. Matolcsi: A háziállatok eredete (Origine des animaux domestiques)	134
<i>E. Tóth</i> : L. Barkóczi—A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 2	309
<i>Z. Kádár</i> : G. Erdélyi, A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon (Taille et sculpture de pierre romaines en Hongrie)	135
<i>A. Kiss</i> : É. Garam—I. Kovrig—J. Gy. Szabó—Gy. Török, Avar finds in the Hungarian National Museum, 1. Réd.: I. Kovrig	310
<i>A. Cs. Sós</i> : Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIII ^e au X ^e siècle Réd.: L. Gerevich	136
<i>I. Fodor</i> : Á. Cs. Sós, Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert	312
<i>I. Fodor</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. I.	313
<i>I. Fodor</i> : Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. Red.: J. Gulya—L. Honti	315
<i>J. Korek</i> : Bibliographie des publications des musées hongrois. 1945—1974	315
<i>I. Bóna</i> : Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. XIII	316
<i>V. Dobosi</i> : R. Feustel, Die Kniegrotte. Eine Magdalenien-Station in Thüringen	316
<i>I. Ecsedy</i> : J. Lichardus, Studien zur Bükker Kultur	137
<i>J. Korek</i> : W. Meier-Arendt, Die Hinkelstein-Gruppe	138
<i>P. Patay</i> : K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa zarama u sjevernog Hrvatskoj	139
<i>A. Mozsolics</i> : Preistoria alpina. 9.	317
<i>A. Mozsolics</i> : M. Almagro Gorbea, Los campos de tumulos de Pajaroncillo (Cuenca)	317
<i>T. Kemenczei</i> : A. Long, Die geriefte Drehscheibenkeramik der Heuneburg 1950—70 und verwandte Gruppen	318
<i>L. Castiglione</i> : H. Sichtermann—G. Koch, Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen	318
<i>R. Müller</i> : J. Jacobi, Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum Manching. Ausgrabungen in Manching 5.	141
<i>M. Szabó</i> : L. Laing, The Archaeology of Late Celtic Britain and Ireland. c. 400—1200 AD.	319
<i>V. Wessetzky</i> : J. Leclant, Inventaire Bibliographique des Isiaea (IBIS)	142
<i>T. Nagy</i> : L'année Epigraphique. 1971	143
<i>E. Tóth</i> : G. Alföldy, Noricum	320
<i>É. B. Bónis</i> : E. Gose, Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland	321
<i>I. Bóna</i> : L. Barzu, Continuitatea populației autohtonă în Transilvania în secolele IV—V.	144
<i>I. Bóna</i> : Reallexikon des Germanischen Altertumskunde	322
<i>R. Müller</i> : N. Janssen, Studien zur Wüstungsfrage in frankischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelnordrand	146
<i>E. Nagy</i> : I. Borkovský, Svatojiřska Bazilika a klášter na Pražském hradě (Kirche und Kloster St. Georg auf der Prager Burg)	325
<i>I. Holl</i> : V. Nekuda, Pfaffenschlag, Zanikla středověka ves u Slavonic	326
<i>M. F. Fejér</i> : Littérature archéologique hongroise en 1975	147

RÖVIDÍTÉSEK

Acta AntetArch	— Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta Anthung	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta ArchCarp	— Acta Archaeologica Carpathica (Kraków)
Acta ArchHung	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta RCRF	— Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum
AEp	— L'Année Epigraphique (Paris)
AH	— Archaeologia Hungarica
Alug	— Archaeologia Iugoslavica (Beograd)
AJA	— American Journal of Archaeology
AntrKözl	— Antropológiai Közlemények
AR	— Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	— Archaeologiai Értesítő
ArchSlov	— Archaeologia Slovaca
AuFu	— Ausgrabungen und Funde
AV	— Arheološki Vestnik (Ljubljana)
BHb	— Burgenländische Heimatblätter (Eisenstadt)
BJ	— Bonner Jahrbücher
BpR	— Budapest Régiségei
BRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Frankfurt a. Main)
BVbl	— Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
CarnJb	— Carnuntum Jahrbuch (Wien)
ČCH	— Český Časopis Historický (Praha)
CIFU	— Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum
CTIFU	— Congressus tertius Internationalis Fenno-Ugristarum
DissPann	— Dissertationes Pannonicae
DMÉ	— Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	— Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
DuSz	— Dunántúli Szemle
EAZ	— Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift (Berlin)
ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua
ETI Évk	— Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve (Kolozsvár)
Etn	— Ethnographia (Bp.)
FA	— Folia Archaeologica
Egri MÉ	— Egri Múzeum Évkönyve
FIL	— Forschungen in Lauriacum
Germ	— Germania (Berlin)
HadtKözl	— Hadtörténelmi Közlemények
IKMK	— István Király Múzeum Közleményei
JA	— Jahrbuch für Altertumskunde
JAMÉ	— Jóna András Múzeum Évkönyve
JÖAI	— Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JPMÉ	— Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	— Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
MAG	— Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MFME	— Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MittArchInst	— Mitteilungen der Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.
MKE	— MTA Régészeti Intézet Közleményei
MNy	— Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MRT	— Magyar Nyelv (Bp.)
NéprÉrt	— Magyarország Régészeti Topográfiája
NK	— Néprajzi Értesítő
OeZ	— Numismatikai Közöny
PA	— Oedenburger Zeitung
PPS	— Památky Archeologické (Praha)
PWRE	— Proceedings of the Prehistoric Society (London)
PZ	— Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
RégFüz	— Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RégTan	— Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
RIU	— Régészeti Tanulmányok
RGF	— L. Barkóczi—A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns
RLiÖ	— Römisch-Germanische Forschungen
RM	— Der Römische Limes in Österreich
	— Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Römische Abteilung)

RVM	— Rad Vojvodjanskih Muzeja (Novi Sad)
SA	— Slovenská Archeológia (Bratislava)
SSz	— Soproni Szemle
Sz	— Századok
TBM	— Tanulmányok Budapest Múltjából
VMMK	— Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
VSz	— Vasi Szemle
ZfE	— Zeitschrift für Ethnologie (Braunschweig)
ZbSNM	— Zborník Slovenského Národného Múzea
ZfA	— Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters
ZSAK	— Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte
АО	— Археологические открытия
АС	— Археологический съезд
АЭБ	— Археология и этнография Башкирии
АЭТ	— Археология и этнография Татарии
ВАУ	— Вопросы археологии Урала
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
ПИДО	— Проблемы истории докапиталистических обществ
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 103.

1976. 1. SZÁM

103. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1976

A HALLSTATT KULTÚRA SOPRON KÖRNYÉKI CSOPORTJA

1971 óta négy ízben folytattunk ásatásokat Sopron-Várhelyen (Burgstallon), az ismert erődített telep és földvár területén. Részletesen az eredményeket később fogjuk ismertetni. E feltárások és a Sopron tágabb környékére is kiterjedő kutatásaink alapján úgy látjuk, hogy a Fertő-tó és a Lajtahegység közti terület a H CD periódusban külön csoportot alkotott. Alább e települési egységet szeretnénk jellemezni és meghatározni helyét a Kárpát-medence Hallstatt kultúráján belül. Elkülönítését településtörténeti tényezők, temetkezési sajátosságok és a leletanyagnak a Dunántúl többi anyagától eltérő jellege indokolja.

1. Település

a) A dunántúli urnasíros kultúra elterjedési térképén figyelemre méltó az a lelethiány, amit a Fertő-tó-tól Ny-ra fekvő vidéken láthatunk.¹ Ez semmiképp sem magyarázható csupán a kutatás hiányosságával. A soproni hegyvidékre vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy ezt a területet az urnasíros kultúra népe számottevő mértékben nem szállotta meg. A Kárpát-medencében a soproni hegyekben következett be legkorábban a Hallstatt kultúra térhódítása² és részben a települési előzmények hiányával magyarázhatjuk a Sopron környéki csoportok leletanyagának a többi dunántúli emlékanyagtól eltérő sajátosságait a Hallstatt korban.

b) A Hallstatt kultúra földvárainak áttekintése (1. kép) azt mutatja, hogy általában nagyobb

területi egységekben állott a kultúrának egy-egy erődített telepe, bár a számottevő kereskedelmi útvonalak mentén (pl. a Kapos völgyében) egymástól mintegy 30–50 km távolságra, tehát egymáshoz aránylag közel is emeltek földvárat. A Kárpát-medencén belül egészen egyedülálló jelenséget figyelhetünk meg Sopron környékén. Itt mintegy 40 km hosszú és 12 km széles területen a Hallstatt kultúrának 4, esetleg 7 földvára alakult ki. A Sopron környéki földvárak kora és leletanyaguk jellege megegyezik egymással.

c) A Sopron környéki földváraknak a többi dunántúli földvartól eltérő további közös sajátossága az, hogy nélkülözik a településtörténeti előzményeket. Valamennyi többi dunántúli Hallstatt kori földvár³ lakott volt már az urnasíros kultúra korában is, ezzel szemben a Sopron környéki földvárakban az élet a HB–HC átmeneti időben vagy a HC periódus elején kezdődött.

2. A temetkezés és a sírmellékletek általános jellege

A temetők a Sopron környéki csoport területén a következő sajátosságokkal térnek el a korszak más dunántúli temetkezésétől:

a) Sopron környékén a települési központok tumulusmezői igen magas sírszámúak, Sopron-Várhelyen a ma látható sírhalmok száma: 153. Valószínű azonban, hogy néhány halom ma már annyira lepusztult, hogy az erdőben nem észlelhető.

¹ Patek, E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. AH 44 (Bp. 1968) 3. térkép. E munka megjelenése óta is csupán néhány szórványos leletét ismerjük az urnasíros kultúrának e területről. Pl. Foltiny, S., BHB 31 (1969) 97–107.

² E kérdésről részletesen Magyarország Régészete 3. k. c. megjelenés előtt álló kézikönyvben írunk. Ott több lelőhely esetében is bemutatjuk, hogy a Sopron környéki legkorábbi leletekkel párhuzamosíthatjuk a fiatal urnasíros kultúra legkésőbbi együtteseiben szereplő tárgyakat.

³ Budapest-Gellérthege magaslati telepről lásd: B. Bónis, É., Die späteltische Siedlung Gellérthege – Tabán in Budapest. AH 57 (Bp. 1969); Patek, E., Die Urnenfelderkultur ... 73. – Somlyóhegyről lásd: Ádám I., ArchÉrt 14 (1880) 318–321; Darnay K., ArchÉrt 13 (1893) 408; Patek, E., Die Urnenfelderkultur ... 37–39 további irodalommal. – Tihanyról lásd: Kuzsinszky B., A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 164–167; Patek, E., Die Urnenfelderkultur ... 40. – Sághegyről lásd: Lázár J., DuSz 7–8 (1943) 280–287; Patek,

E., Die Urnenfelderkultur ... 36–37. további irodalommal. – Velemre vonatkozóan lásd: Miske K., A velemesztentvidi őstelep I. (Wien 1907); ua., Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid I. (Wien 1908); Patek, E., Die Urnenfelderkultur ... 41–44 további irodalommal. – Nagyberki-Szalacska-pusztáról lásd: Römer, F., Compte rendu de la VIIIe session à Budapest. (Budapest 1876) 114–121; Darnay K., ArchÉrt 26 (1906) 416–433; ua., ArchÉrt 28 (1908) 137–148; Ua., ArchÉrt 29 (1909) 334–342; Ua., ArchÉrt 30 (1910) 130–140; Patek, E., Die Urnenfelderkultur ... 60; Kemenczei T., ArchÉrt 101 (1974) 3–16. – A lengyeli telepről lásd: Wosinszky M., Tolna vármegye az őskortól a honfoglalás korig. I. (Budapest 1896) 256–261; Patek, E., Die Urnenfelderkultur ... 58–59. – Regölyről lásd: Wosinszky M., Tolna vármegye ... 270–272; Patek, E., Die Urnenfelderkultur ... 64–65 tovább, irodalommal. – Pécs-Jakab-hegyről lásd: Török Gy. ArchÉrt 77 (1950) 4–9; Patek, E., Die Urnenfelderkultur ... 62.

1. kép. A Hallstatt kultúra erődített telepei a Dunántúlon. 1 = erődített telep; 2 = az urnasíros kultúra korában is lakott erődített telep; 3 = a LT D periódusban is lakott erődített telep

Рис. 1. Городища гальштатской культуры в Задунавье. 1 = городище; 2 = поселение, заселенное и в эпоху культуры погребальных урн; 3 = городище, заселенное и в эпоху LT D.

Fig. 1. Les habitats fortifiés en Transdanubie de la civilisation de Hallstatt. 1 = habitat fortifié; 2 = habitat fortifié peuplé encore à l'âge de la civilisation des champs d'Urnes; 3 = habitat fortifié peuplé encore dans la période LT D

2. kép. A Hallstatt kultúra lelőhelyei Sopron környékén. 1 = lapos sír; 2 = tumulus(ok); 3 = erődített telep; 4 = a LT D periódusban is lakott erődített telep; 5 = telep; 6 = szórványlelet

Рис. 2. Находки гальштатской культуры в окрестности Шопрона. 1 = грунтовой могильник; 2 = курганы; 3 = городище; 4 = городище, заселенное и в период LT D; 5 = поселение; 6 = случайная находка

Fig. 2. Les sites de la civilisation de Hallstatt dans les environs de Sopron. 1 = tombe plate; 2 = tumulus (tumuli); 3 = habitat fortifié; 4 = habitat fortifié peuplé encore dans la période LT D; 5 = habitat; 6 = trouvailles isolées

Ezzel szemben a Dunántúl más vidékén az 1–10 sírhalomból álló halomcsoport általános.⁴

b) A Sopron környéki temetők a mellékletek jellege szempontjából is eltérnek a Dunántúl többi területének sírjaitól. Így pl. Sopron-Várhely sír-

jaiból eddig nem ismerünk fegyvermellékletet, holott a Dunántúl többi Hallstatt kori tumulusában a férfi sírok jellegzetes tartozéka a fegyver, legtöbbször a lándzsa, ritkábban a kard. Tekintettel arra, hogy a Sopron-várhelyi sírfeltárásoknak

⁴ A Dunántúlon jelenlegi ismereteink szerint csupán Nagyberki-Szalacska-pusztá halmos temetőjéről ismerünk megközelítőleg oly magas sírszámú temetőt,

mint Sopron-Várhelyről. Kemenczei T., ArchÉrt 101 (1974) 3.

csak igen kis részéről rendelkezünk ásatási feljegyzésekkel, így messzemenő következtetést nem vonhatunk le a fegyveranyag hiányából. Tény mégis az, hogy sem a múzeumok régi anyagából, sem újabb ásatásainkból nem ismerünk fegyveranyag hiánya, így pl. Santa Lucia temetőjében,⁵ amellyel a Sopron környéki csoportunk több tárgy típus hasonlósága alapján is összefügg.

c) A Sopron környéki csoport síranyagát összefoglalóan a következőképp jellemezhetjük: Kevés fémelléklet, a sírokban a fegyverek hiánya. Magas művészi fokon álló, gazdag kerámia, amelynek azonban igen gyenge a technikai kivitelé, az égetése és az anyaga.

A kerámiának számos olyan díszítőelemét látjuk agyagból megoldva Sopron környékén, amit Észak-Itáliában és a Balkán-félszigeten fémről készítenek. Már maga a fényesen csillogó grafitos díszítés is fémes ragyogást kölcsönözhetett az edényeknek. A bronz szitulák formáját utánzó agyagszitulák — amelyek klasszikus hazája az Este-kör — oly nagy mennyiségben találhatók meg Sopron környékén, mint Magyarország területén sehol másutt. Gyakoriak a fém szögfej díszítést utánzó agyag gombocskák, különösen a mericéken, tehát azokon az edényeken, amelyek rendeltetése a nagyedényekben elhelyezett folyadék kimerése volt.

Feltűnően sok a Sopron környéki sírokban a csótalpas agyagtál. Ezek talpát többször is díszítik áttört motívumokkal (pl. 8. kép 9). Ez szintén olyan díszítésmód, amit elsősorban fémnyagon lehet jól alkalmazni. Speciális jellemzője a Sopron környéki sírkerámiának az alakos ábrázolás,⁶ amikkel különböző szertartásokat jelenítenek meg. Elsősorban a sírok nagyedényeit díszítik antropomorf vagy zoomorf mintákkal, de alkalmazzák ezt a díszítést talpas tálon is (8. kép 9). Hasonló gondolati tartalmú ábrázolásokat később a szitulaművészetben találunk.

⁵ Gabrovec, S., Germ. 44 (1966) 43.

⁶ Az irodalmi adatok alapján a Sopron-várhelyi temető hat sírjából ismerünk alakos díszítésű kerámiát. Az itt ismertett edénytöredéken kívül ezek a következők: Ferenc Ferdinánd II. halom [Gallus S., A soproni Burgstall alakos urnái. — Die figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstall. AH 13 (1934) 3–4, I. t. 1, 5.] — 27. halom (Gallus S., A soproni Burgstall... 10–14, IX., X., XI., XII., XIII., XIV. t.). — 28. halom (Gallus S., A soproni Burgstall... 7–10, IV., V., VI., VII., VIII., IX. t.). — 80. halom (Gallus S., A soproni Burgstall... 4–6, II. t. 1–6, III. t. 1–5, 8, 10.). — Ismeretlen sírszámú halom (Gallus S., A soproni Burgstall... 7, III. t. 6, 7, 9; IV. t. 1–3). — Sopron Váris-hegy temetőjéből egy figurális edényt ismerünk, a 3. halomból (Gallus S., A soproni Burgstall... 15–17, XVI., XVII., XVIII. t.). — A figurális edényeket tartalmazó sírok közül kettőt mindenképp női sírnak kell meghatároznunk a bennük talált orsó-gombok alapján. Női sírok: Ferenc Ferdinánd II. halom (e sírban többek közt csörgőedény is volt) és a 27. halom alatt talált sír (nagyedénye többek közt szövő jelenetet ábrázol).

⁷ Gallus S., A soproni Burgstall... 21–49; Torbrügge, W., Figürliche Zeichnungen der Hallstattzeit

Mind a Dunántúl teljes Hallstatt kori anyagában, mind Sopron környékén is gyakori a Statzen-dorf—Gemeinlebern-i csoport kalenderbergi kerámiája. E mellett jellemző a Sopron vidéki Hallstatt anyagra a délkeleti Alpeselek, Észak-Itália és a Balkán-félsziget területeivel rokontípusok, díszítőelemek és szimbolika feltűnő sokasága. Így a szögfej díszítés, az ún. Ringabrollung, a koncentrikus meander, az ember- és madáralak. A figurális edények ábraanyagán a görög művészet hatását már régóta felismerték.⁷

Magyarország területén eddig egyedül Sopron-Várhelyen került felszínre az Este kultúrából ismeretes agyagmécses,⁸ és mindeddig egyetlen más hazai lelőhelyünkön sem annyira általános az ún. holdbálványok vagy tűzikutyák használata, mint a Sopron vidéki csoport területén, ahol mind a temető, mind a telepanyagban nagy mennyiségben kerülnek felszínre.

3. Időrendi adatok

A Sopron környéki csoport időrendjének megállapításához elsősorban a Sopron-várhelyi temetőben, telepen és a védmű különböző szakaszaiban végzett feltárásainak⁹ szolgáltatnak alapot. Ezek mellett értékes, gazdag adatokat jelentenek a korábbi kutatások során felszínre került emlékek.

Korábban a várhelyi temető korát a HC periódusra lehetett keltezni és csupán feltételezhettük, hogy a temetőnek lehetett egy fiatalabb, a HD periódusba benyúló része is. A keltezés megnehezítette az, hogy — amint arra fentebb már utaltunk — elsősorban a sírkerámiát ismerték, ami általában sokáig megőrzi régi tradícióit, így kronológiai következtetésekre kevésbé alkalmas. A temető leletei közt hiányzott a HD periódusra biztonsággal keltezhető leletanyag.

Újabb kutatásaink a Várhely területén kiterjedtek a település vizsgálatára is. Így sikerült a telepnek egy olyan házát feltárni, amelynek mind

aus Nordostbayern und ihre Beziehungen zur antiken Welt. Festschrift für Max Spindler. (München 1969) 1–24; Felgenhauer, F., MAG 92 (1962) 105–106; Dumitrescu, V., Dacia 12 (1968) 232–247; Pichlerová, M., Nové Kosariská. (Bratislava 1969) 182–192.]

⁸ Gallus S., A soproni Burgstall... 11, 12, 51; X. t. 3.

⁹ Az MTA Régészeti Intézetének 1971 óta folytatott soproni ásatásait nagymértékben a soproni intézetek, intézmények és a Nyugat-Dunántúli Intéző Bizottság támogatása tette lehetővé. Hálás köszönettel tartozom néhai Kisházi Ödönnek, a NyIB egykori elnökének, Székér Gyula miniszterelnök helyettesnek, a NyIB elnökének, Fábán Lajosnak, a NyIB titkárnak, továbbá Mollay Jánosnének, a soproni Hegyvidéki Erdészeti vezetőjének, Szádeczky-Kardoss Gyulának, az MTA Geofizikai és Geodéziai Int. tudományos oszt. vezetőjének, Bezzegh László, tansz. vez. egyetemi tanárnak, Benedek Attila, tansz. vez. docensnek és még sok más támogatóknak. — Az 1971 óta folyó feltárásainkról eddig a következő közlemények jelentek meg: Patek E., ArchÉrt 99 (1972) 206–213; Ua., SSz 28 (1974) 55–65; Ua., SSz 29 (1975) 272–282; Ua., MittArchInst megjelenés előtt álló 6. k.

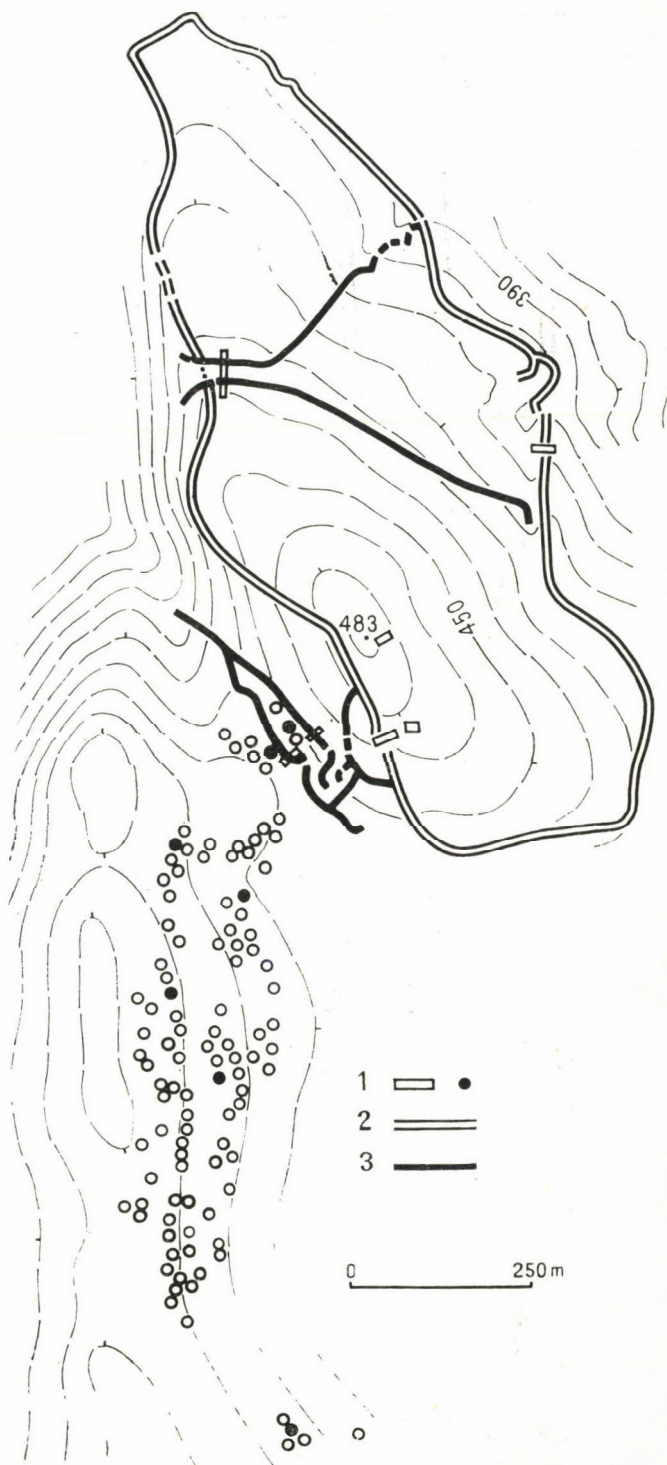
a fémleletei, mind pedig a cserépanyaga a HD periódus második felére, 6. sz. végére vagy az 5. sz. elejére helyezhető. Ezzel párhuzamosan a temető feltárása során 1975-ben a sírmező 215. sz. tumulusának utótemetkezésénél olyan kerámia töredékeket találtunk, amelyek szintén az i.e. 6.–5.sz.-ra keltezhetők és párhuzamba állíthatók az említett 6.–5. századi ház leleteivel is. Elsősorban a védműszerkezetben végzett ásatásunk tette lehetővé a telep megszállásának kezdetét a HC perióduson belül világosabban körvonalazni és ezt a HB–HC átmeneti időszakra helyezni. Elemezzük most kissé részletesebben Sopron-várhelyi leletanyagunk kronológiáját.

a) A telep első periódusa, a HB–HC átmeneti kor és a HC periódus első fele

A település életének első periódusában a várhelyi telep még nem volt sánccal megerősítve. E korszak leletei részben a Hallstatt kori sánc átvágása során kerültek felszínre a sánc felhordási földjéből, részben néhány tumulusból. A sírfeltárások azt mutatják, hogy már a késő bronzkor – Hallstatt kor átmeneti periódusában ugyanazok a temetkezési szokások uralkodtak a lelőhelyen, mint később. A kultuszélet jellegzetességei már a telep életének kezdetekor megtalálhatók. A sánc földjéből előkerült és a legkorábbi telepeselek lakóházaihoz tartozó számos „tűzikutya”-töredék is erre utal.

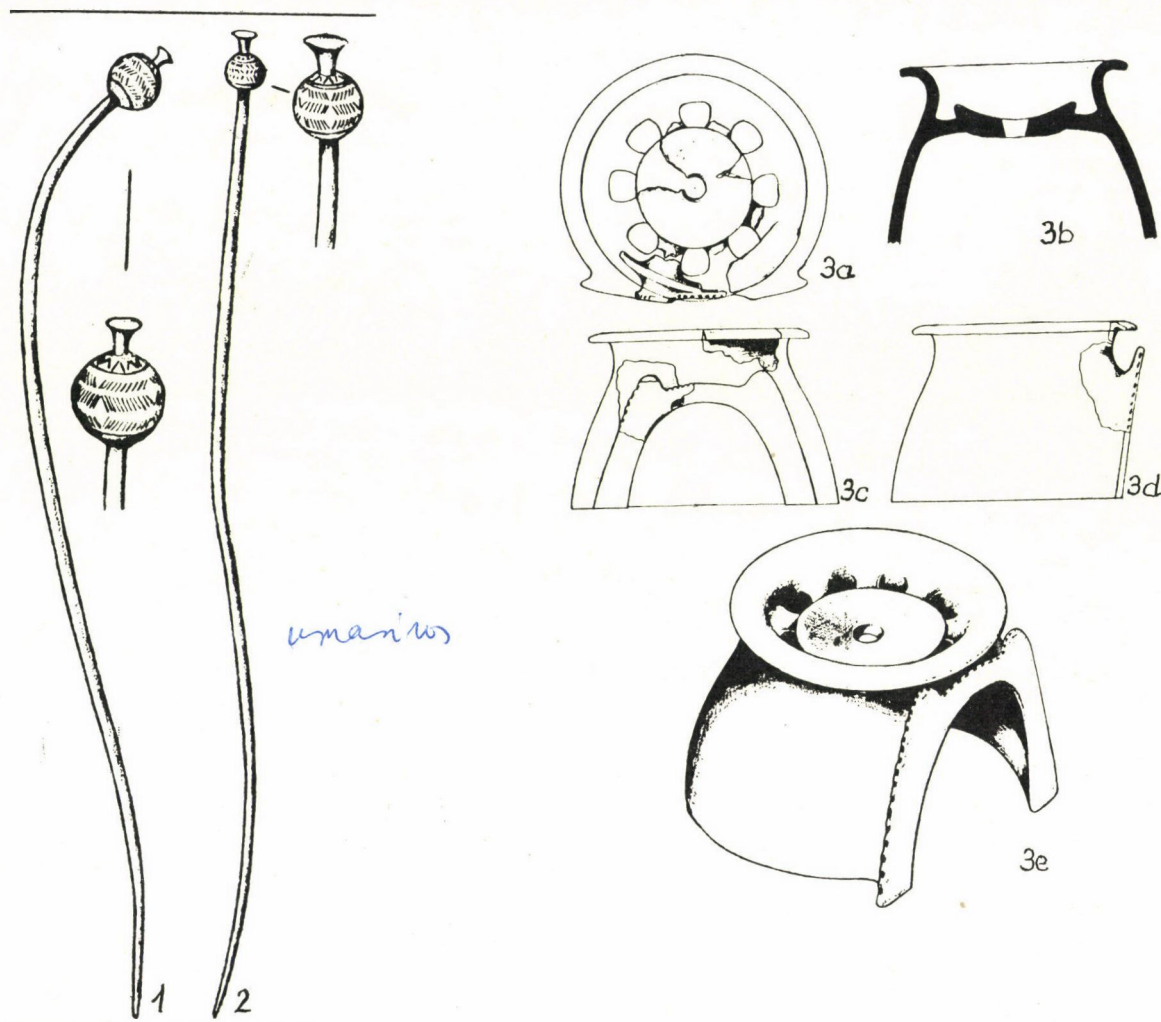
A HC kori sánc töltélföldjében 1973-ban olyan tűket találtunk, amelyek még az urnasíros kultúra ízlését tükrözik (4. kép 1, 2). Ugyanebből a sáncátvágásból Hallstatt kori grafitos cserepek társaságában került felszínre néhány olyan kiegészítő edénytöredék is, amelyek közeli kapcsolatban állanak az urnasíros kultúrával (4. kép 3–6). E legkorábbi teleppanyaggal állíthatjuk időrendi párhuzamba a 83/1971. sz. tumulusunk anyagát (5. kép és 6. kép 1, 2), valamint a Bella Lajos által feltárt 71. és 139. sz. sírok leleteit. A 83/1971. sz. sír „vizeskorsó” formájú edényének (6. kép 2) párhuzamait a fiatal urnasíros kultúra edényanyagában találjuk meg és különösen nagy mennyiségben ismerjük a hasonló edénytípust a Maria Rast csoportból. A dunántúli urnasíros kultúrából ugyanez a típusváltozat eddig még nem ismert, bár hasonló edények itt is használatosak voltak. Véleményünk szerint ez a korszak – amely az elhunyt hamvait tartalmazta – azt jelenti, hogy a 83. sz. sír korban szorosan követi a fiatal urnasíros kultúra korát. Ugyanebben a sírban csőtalpas tálak és szitulák mellett olyan gömbhasú, galléros nyakú nagyedényt is találtunk, amelyen vörös festést és grafitos díszítést látunk. Sopron környékére tehát a grafit és valószínűleg a vörös festékanyag is mint importáru már a Hallstatt C korszak legelején eljutott nyugatról, feltehetőleg a Duna menti útvonal közvetítésével.

Ugyanebben a kezdeti időben az Alpeseektől délre fekvő területekkel is állott fenn már keres-

3. kép. Sopron-Burgstall. 1 = 1971–1975 közt feltárt terület; 2 = HC kori sánc; 3 = LT D kori sánc
Рис. 3. Шопрон-Бургшталь. 1 = территория раскопок в 1971–1975 гг.; 2 = вал периода HC; 3 = вал периода LTD
Fig. 3. Sopron-Burgstall. 1 = terrain exploré entre 1971 et 1975; 2 = rempart de la période HC; 3 = rempart de l'âge LT D

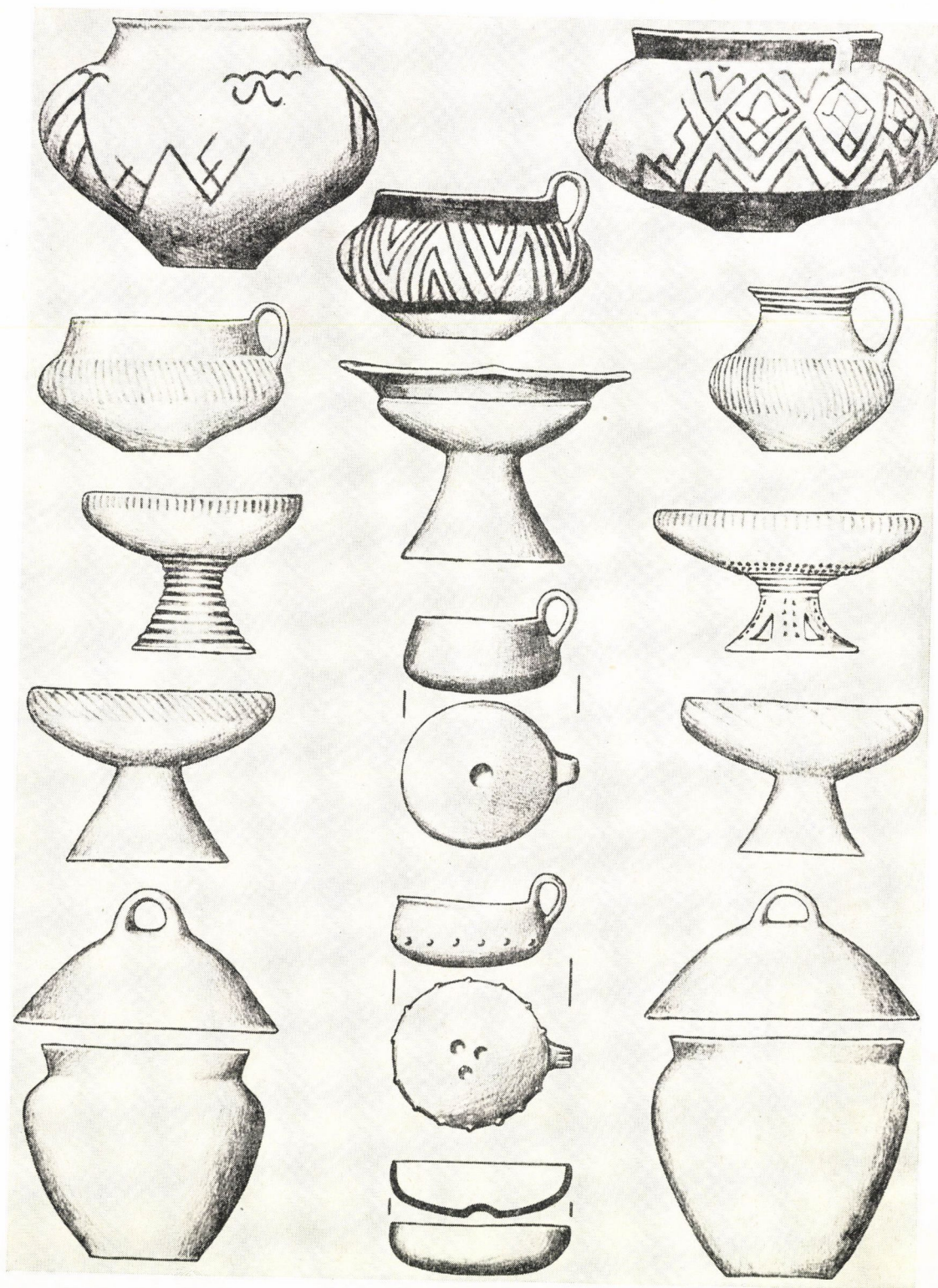
kedelmi kapcsolat, amint ezt a Bella által feltárt 139. sz. sír kék-sárga üveggyöngye is mutatja. Ugyancsak a 83. sz. sírből került felszínre olyan

4. kép. 1–7. Sopron–Burgstall. — 8. Sopron–Warischberg (Karlshöhe). — 1–6. A HB–HC átmeneti periódusnak a HC-kori sáncból előkerült leletei. — 7. Bella ásatásából származó töredék. — 8. Warischberggről, Bella ásatásából származó fibula

Рис. 4. 1–7. Шопрон–Бургшталь. — 8. Шопрон–Варишберг (Карлсхохе). — 1–6. Находки периода HB–HC, найденные в слое HC вала. — 7. Обломок из раскопок Беллы. — 8. Фибула из Варишберга, раскопки Беллы

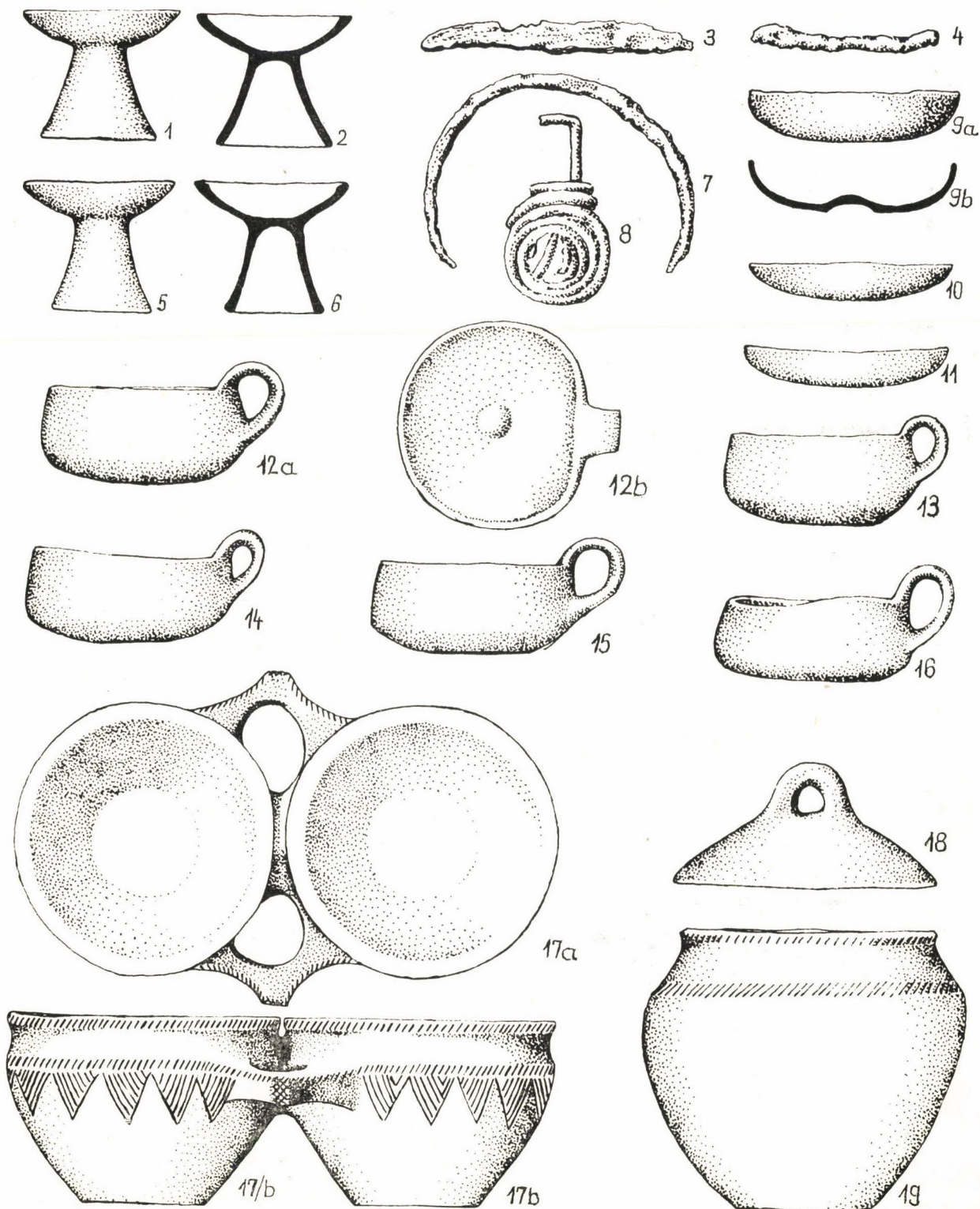
Fig. 4. 1–7. Sopron–Burgstall. — 8. Sopron–Warischberg (Karlshöhe). — 1–6. Les trouvailles de la période HB–HC mises à découvert dans le rempart de l'âge HC. — 7. Fragment provenant des fouilles de Bella. — 8. Fibule provenant de Warischberg, livrée par les fouilles de Bella

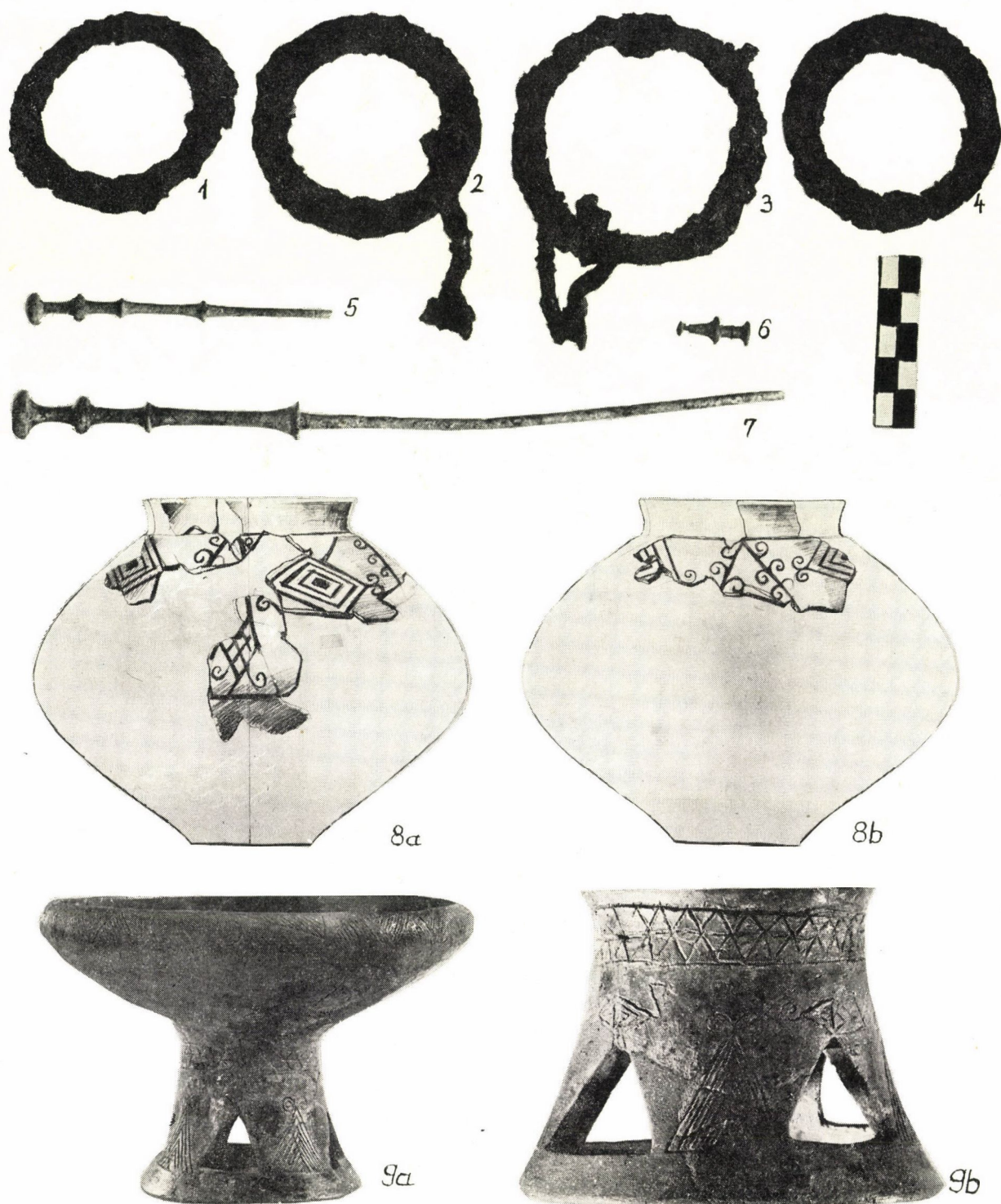
5. kép Sopron—Burgstall. A HC elejére keltezett 83/1971. sz. tumulus mellékletei
 Рис. 5. Шопрон-Бургшталь. Инвентарь курганного погр. № 83/1971., датирующегося началом периода HC
 Fig. 5. Sopron—Burgstall. Le mobilier du tumulus n°83/1971, daté du début de la période HC

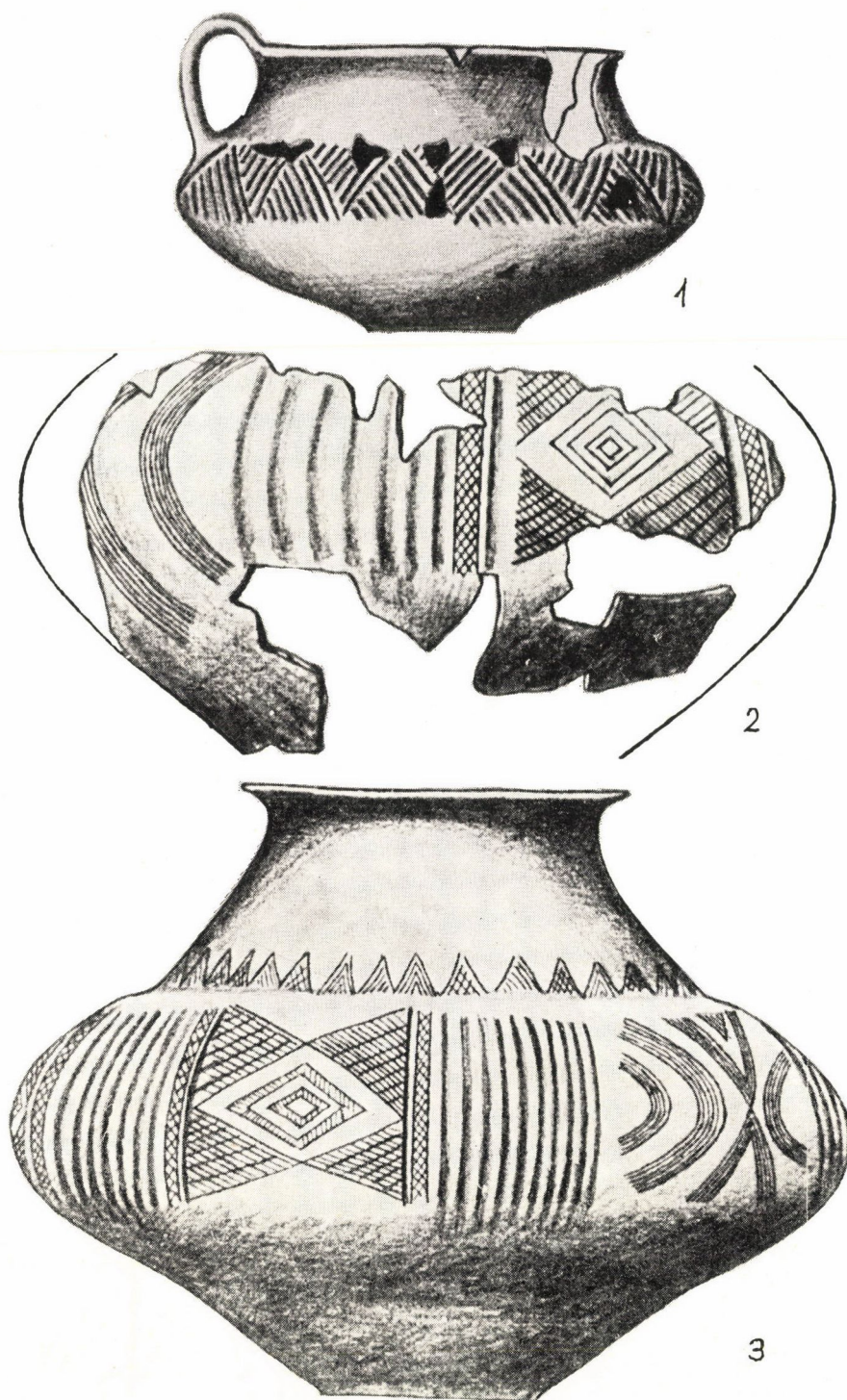
6. kép. Sopron—Burgstall. 1. Nagyedény a 83/1971. sz. tumulusból. — 2. Korsó a 83/1971. sz. tumulusból. — 3—4. A HC periódusra keltezett 131/1971. sz. tumulus mellékletei
 Рис. 6. Шопрон-Бургшталь. 1. Большой сосуд из кургана 83/1971. — 2. Кувшин из кургана 83/1971. — 3—4. Инвентарь кургана № 131/1971. периода HC
 Fig. 6. Sopron—Burgstall. 1. Grand vase livré par le tumulus n° 83/1971. — 2. Cruche livré par le tumulus n° 83/1971. — 3—4. Le mobilier du tumulus n° 131/1971 daté de la période HC

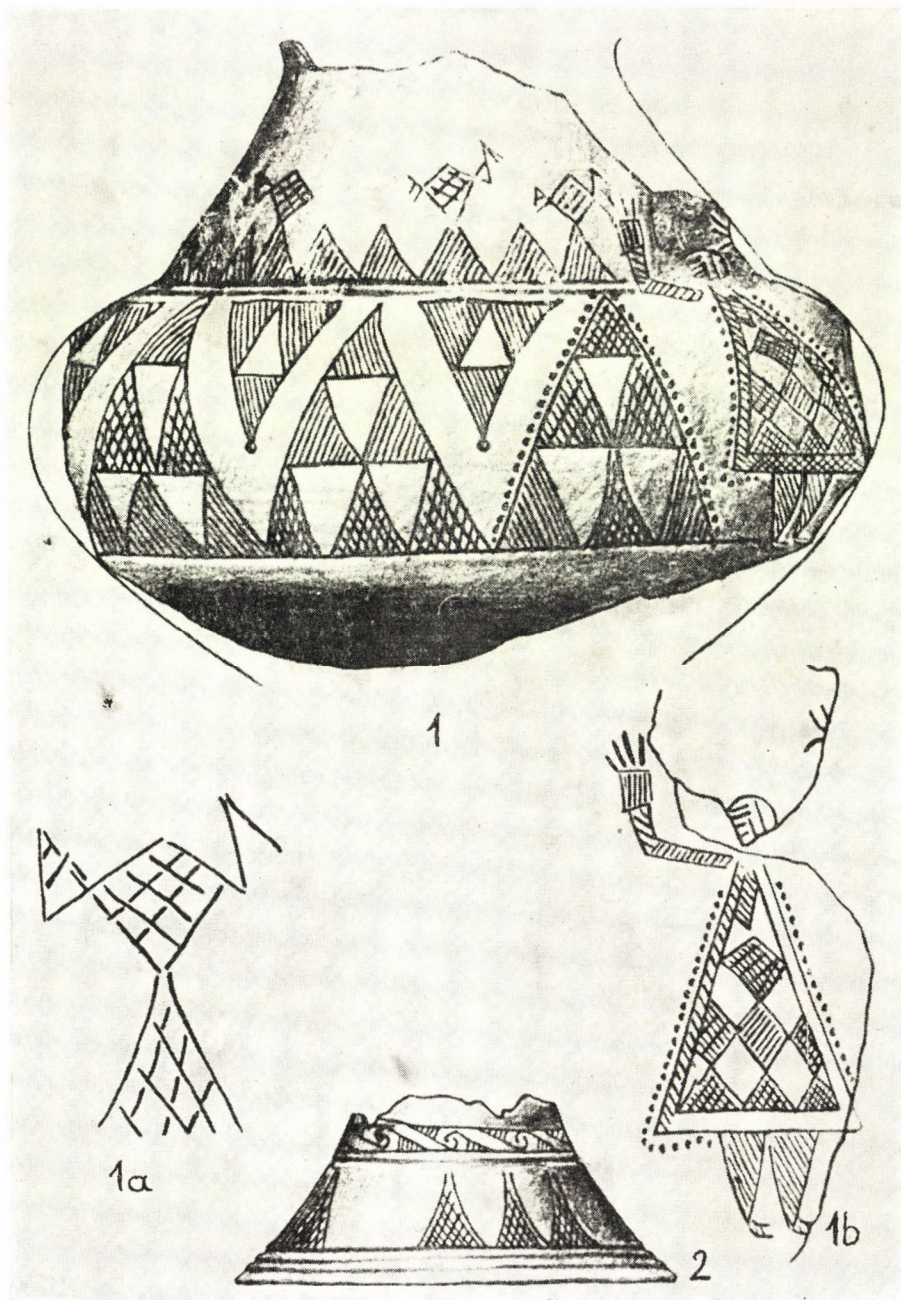
7. kép. Sopron — Burgstall. A HC periódusra keltezett 131/1971. sz. tumulus mellékletei. 3—4, 7—8 vas, a többi agyag
 Рис. 7. Шопрон-Бургшталь. Инвентарь кургана 131/1971. периода HC. — 3—4, 7—8. железо, остальные глина
 Fig. 7. Sopron — Burgstall. Le mobilier du tumulus n° 131/1971 daté de la période HC. 3—4, 7—8, en fer, le reste en argile

8. kép. Sopron—Burgstall. 1—8. A HC periódusra keltezett 73/1971. sz. tumulus mellékletei. — 9. Tál, a Bella által feltárt 80. sz. tumulusból. 1—4 vas, 5—7 bronz, a többi agyag
 Рис. 8. Шопрон-Бургшталь. 1—8. Инвентарь кургана № 73/1971. периода HC. — 9. Блюдо из кургана № 80, раскопанного Беллой. 1—4. железо, 5—7. бронза, остальные: глина
 Fig. 8. Sopron—Burgstall. 1—8. Le mobilier du tumulus n° 73/1971 daté de la période HC. — 9. Plat, livré par le tumulus n° 80 dégagé par Bella. 1—4 en fer, 5—7 en bronze, le reste en argile

9. kép. Sopron—Burgstall. A HC periódusra keltezett 170/1973. sz. tumulus mellékletei
 Рис. 9. Шопрон-Бургшталь. Инвентарь кургана № 170/1973 периода HC
 Fig. 9. Sopron—Burgstall. Le mobilier du tumulus n° 170/1973 daté de la période HC

10. kép. Alakos díszítésű edénytöredék a 170/1973. sz. tumulusból
 Рис. 10. Обломок сосуда с фигурными изображениями из кургана № 170/1973.
 Fig. 10. Fragment de vase à décor figuré, livré par le tumulus n° 170/1973

nagyedény is, amelyet sematikus emberalakok díszítenek (6. kép 1). Ezek az emberfigurák a későbbi valódi alakos ábrázolások közvetlen elődjének tekinthetők. Hasonló sematikus emberalakok díszítik a Bella által feltárt 59. sz. tumulus egyik edényét is.¹⁰

A HB–HC átmeneti korra helyezhetjük a várisi földvár egyik lakóhelyéről korábban feltárt fibulát¹¹ is (4. kép 8).

A tárgyalt leletcsoportot a szlovéniai Podzemel fokozattal állíthatjuk párhuzamba (lásd 5. jegyzet).

Összefoglalóan elmondhatjuk az első települési periódusról, hogy ez a kor jelentős változásokat hozott a Fertő-tó és a Lajta közti területen: Benépesültek a korábban lakatlan soproni hegyek, kialakították a Hallstatt kultúra gazdsági és

¹⁰ Müller, O.—Bella, L., MAG 21 (1891) 172., 174., 183., 184.

¹¹ Müller, O.—Bella, L., MAG 21 (1891) VII. t. 9.

A fibula közeli analógiáját ismerjük többek között Batináról (Kiskőszeg). Lásd: Gallus, S.—Horváth, T., Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann II. 9 (1939) XXXV. t. 8.

szellemi életének egyik fontos centrumát, a Várhelyet, megkezdődött a tumulusokba való temetkezés. Megindult Sopron környékén az az élénk kereskedelmi élet, amely egészen a Hallstatt kor végéig folyamatos maradt és amelynek emlékei mind a telepen, mind a temetőanyagban megtalálhatók: így elsősorban a grafit, az üveggyöngyök és a borostyán. A kultuszélet, a temetkezési szokások és a szimbolika ekkor kialakult jelenségei élnek tovább a HD periódus végéig.

b) A telep második periódusa, a HC periódus második fele és a HD periódus eleje

A telep emlékanyagának legnagyobb részét ebbe a korba sorolhatjuk. A régibb kutatások erre a korszakra helyezték a Sopron-várhelyi telep egész életét. A soproni világhírű alakos urnák is ebből a korból származnak. Az alábbiakban újabb ásatásunk néhány síregyütteséről kívánunk bővebben szólni.

A 131/1971. sz. tumulus alatt a sír szélein fagerendák nyomait találtuk. A tumulushoz felhordott köveket a sírtól kissé keletebbre helyezték el, tehát a halom nem pontosan a sír fölött állott. A kalcinált csontok a sír DNy-i részén feküdtek, az erősen égett, kormos földön. E sír DK-i részén szabályosan elhelyezve találtuk meg az ékszer-mellékeket, ami vas torquesből és ugyancsak vasból készült nagyméretű korongos fejű tűből (vagy fibulából?) állott. Ezekről a fémmellékektől elkülönítve a sír közepén helyeztek el egy vaskést. Közélemben feküdt egy orsógomb is. Ennek alapján női sírnek határozhatjuk meg ezt a tumulust. A sír D-i részén nagyméretű kónikus tál és egy „tűzikutya” töredékeit találtuk meg. A cserepek helyzetéből biztonsággal lehetett következtetni arra, hogy a „tűzikutyát” eredetileg a tábla helyezték, erre Bella L. korábbi ásatásainál is több példa volt. Mind a nagy tál, mind a „tűzikutya” felületén vastag rétegben találtunk kormot, ami igazolni látszik Gallus S. feltevését, amely szerint a tűzikutya mellett tüzet gyűjthettek a temetési szertartás során.¹² A tűzikutya szomszédságában erősen kormos miniatűr tálkákat és miniatűr csőtalpas tálkákat találtunk. Lehetséges, hogy ezekbe áldozati ételmellékeket helyeztek el. A többi edény (szitula, csőtalpas tál, ikeredény stb.) a sír közepén állott. A folyadékot tároló nagyedényeket a sír É-i szélére állították. Részben a nagyedények belsejében, részben mellettük találtuk meg a merítőedényeket (6. kép 3, 4 és 8. kép).

A 73/1971. sz. sír szintén tartalmazott fémmelléket. Ez a sír erősen meg volt rongálva, a tumulus nagy kövei a kerámiamedallékeket apróra törték, így alig lehetett rekonstruálni az edényeket. Lehetséges az is, hogy a sírt már megbolygatták. Ez a sír, még további két sírral együtt a kelták által épített elősáncok között fekszik. A sír rítusa szórthamvas.

A mellékek közül jól keltezhető a HC periódusra a két tű, amelyeket gombok díszítenek

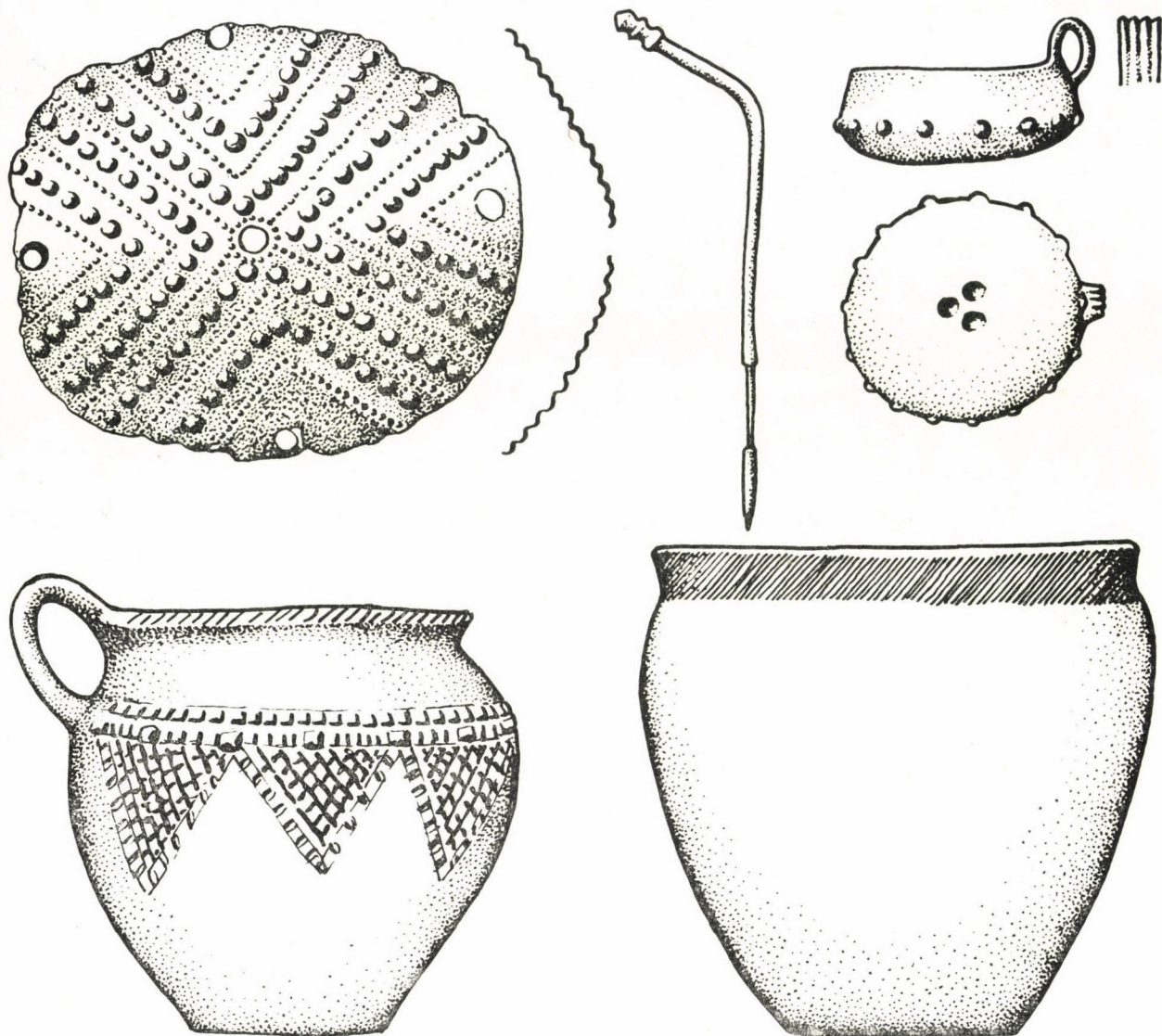
(Mehrkopfnadel). Egyiknek a szára a gomb-tagok alatt tölcésesen megduzzad (Faltenwehr), a másiknak szára sima. Mellettük feküdt egy profilált tűbiztosító szerkezet, amelyet a tű hegyére húzhattak rá. A sírban találtunk még négy vaskarikát, közülük kettőn vasdarab maradvány látható. Esetleg lőszerszámbhoz tartozhattak e karikák. Közeliükben feküdt egy 3–4 cm átmérőjű vasgolyó, amely a feltárás során elveszett. A cserepek között fekete grafitos edények és vörös festett-grafitos díszítésű sírkerámia darabjait találtuk (8. kép 1–8).

A 98/1974. sz. tumulust szintén azért ismertetjük, mivel kerámiamedallékek társaságában fémmelléket is tartalmazott. A tumulus alatt a sírt kissé bevették az alapkőzetbe, szélére nagyobb köveket helyeztek szabálytalanul.

A 11. kép 3–7, a 12. és 13. képeken látható edényanyagon kívül egy gombosszárú bronztű és egy bronzkorong feküdt a sírban (11. kép 1–4). A vékony lemezből készített és finom trébeléssel díszített korong átmérője 6,5 cm. A korong szélét négy helyen átfúrták, tehát egykor ezen átlukasztásokon keresztül erősítették rá a korongot valamire. A bronzkorong közepén szintén kerek lyuk látható, amelyen keresztül egy kis karikát rögzítettek. A karika, amely a feltáráskor még látható volt, a restaurálás után leesett. E díszkorongot nem egyenesen, hanem összegörbülve találtuk a sírban, alatta pedig szurok volt (laboratóriumi vizsgálata még nem történt meg), amely pontosan felvette a korong már meggyörbült formáját és díszítésének negatív lenyomatát. Bár e bronzmellékek pontos időbeli helyzetét nem tudjuk meghatározni, de nem mondanak ellent a sír HC periódusra való keltezésének, amit a kerámiamedallékek valószínűsítene.

Fentebb újabb ásatásunk azon sírjait ismertettük, amelyek fémmellékeket is tartalmaztak, és amelyek korát a HC periódusra helyezzük. A fémmellékeket nem tartalmazó sírjaink közül egyet közlünk alakos díszítésű edénytöredéke miatt. Ez a 170/1973. sz. tumulus. A kisméretű halom alatt a sír szélén fagerendák nyomait találtuk. Feltáráskor megfigyelhettük azt, hogy egyetlen edény kivételével az összes edényt hiányos és törött állapotban helyezték a sírba, tehát az edénytörés szokása érvényesült. Éppen csak az egyfülű nagyobb méretű bögre került a sírba, amely a kalcinált hamvakat tartalmazta (9. kép 1). Hiányosan és több darabra törve találtuk azt az edénytöredéket is, amelyet alakos ábrázolás díszít (10. kép 1). Az alakos díszítésű edénytöredék öblét és vállát geometrikus (háromszögekből szerkesztett) mintázat díszíti. Ezekből az elemekből alakították ki a nőalak ruháját is. Az adorálc vagy esetleg táncoló mozdulattal ábrázolt nő kezének magasságában, az edény vállán, sraffozott háromszögek tetején álló madarak láthatók. A soproni Várhely alakos edényein gyakran visszatérő motívum a

¹² Gallus S., ArchÉrt 51 (1938) 23.

11. kép. Sopron—Burgstall. A HC periódus végére keltezett 98/1974. sz. tumulus mellékletei
 Рис. 11. Шопрон-Бургшталь. Инвентарь кургана № 98/1974 конца периода HC
 Fig. 11. Sopron—Burgstall. Le mobilier du tumulus n° 98/1974 daté de la fin de la période HC

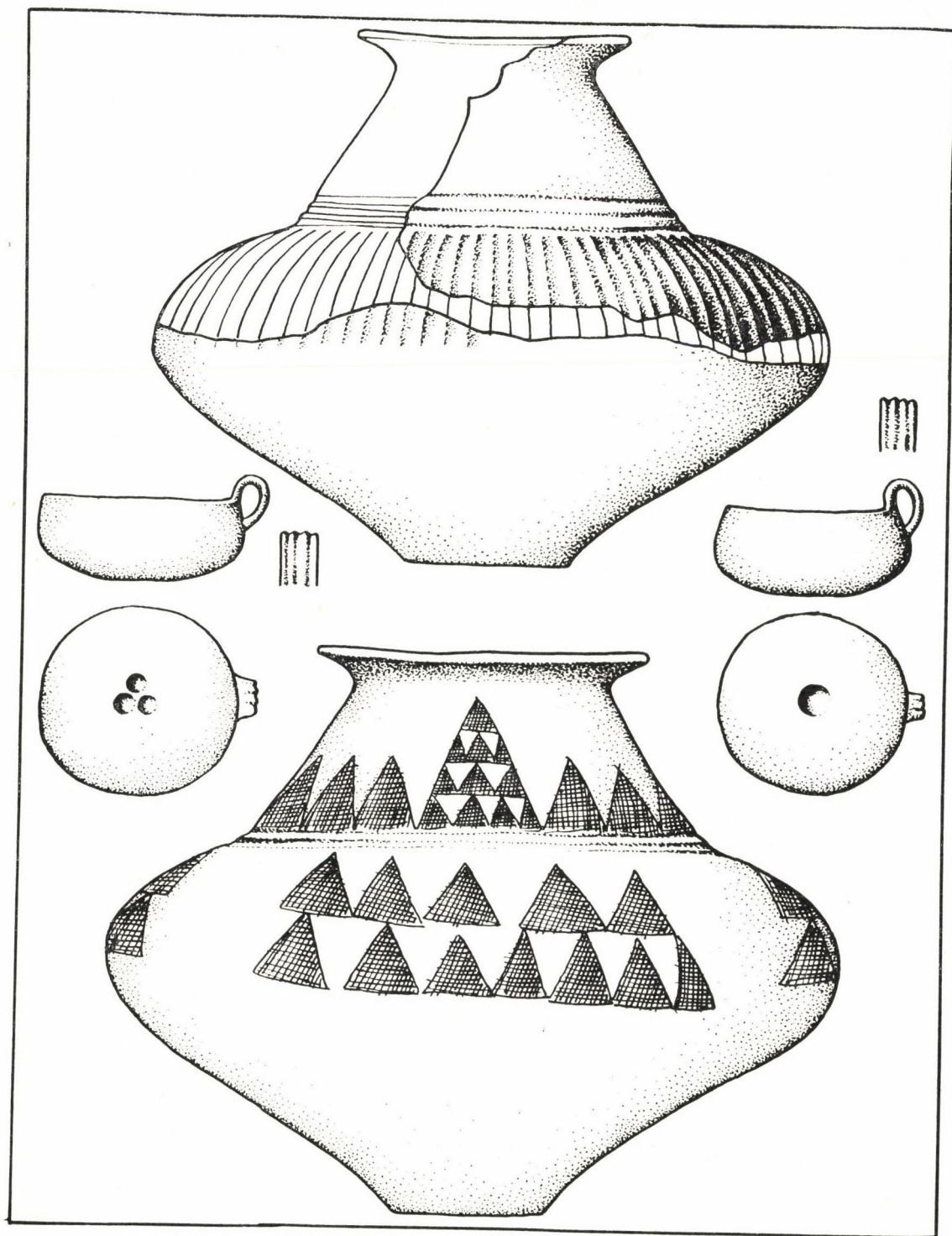
170/1973. sz. sír edényén látható, felemelt karral ábrázolt nőalak. Ilyent látunk a következő sírok anyagában: Ferenc-Ferdinánd II. halom, a 27. sz., 28 sz., 80. sz régebben feltárt halmok edényein és egy ismeretlen sírszámú darabon. Teljesen megegyező nőalakok díszítik Sopron-Várhely 3. sz. sírjának egyik nagyedényét is.¹³ Ugyancsak többször visszatérő motívuma a soproni sírkerámiának a madárábrázolás is. A 170/1973. sz. síredény madárábrázolása megtalálható a korábban feltárt 80. sz. tumulus egyik edénytálcáján. Itt a madarak nem karcolt sraffozott háromszögek, hanem áttört háromszögek tetején állanak (8. kép 9). A 170/1973.

sz. tumulus egyik talptöredékét inkrusztált tova-futó koncentrikus spirálmotívum díszíti (10. kép 2). Ugyanez a motívum látható a fent említett 80. sz. tumulus csőtalpas tálának peremén is.¹⁴ A 170. sz. sírnek ezen talptöredéke esetleg a nőalakkal díszített edény talpa lehetett. Az összekötő edénydarabok ugyan hiányoznak, de a cserepek anyaga megengedi ezt a feltételezést. A Sopron-várhelyi sírkerámián a nőalak, a madár és a tova-futó koncentrikus spirális motívum¹⁵ gyakran szerepel együtt. A meglevő cserepek alapján rekonstruáltuk rajzban a 170. sz. sír egy másik edényét is (9. kép 2, 3). Díszítőmotívumainak részletei a várhelyi

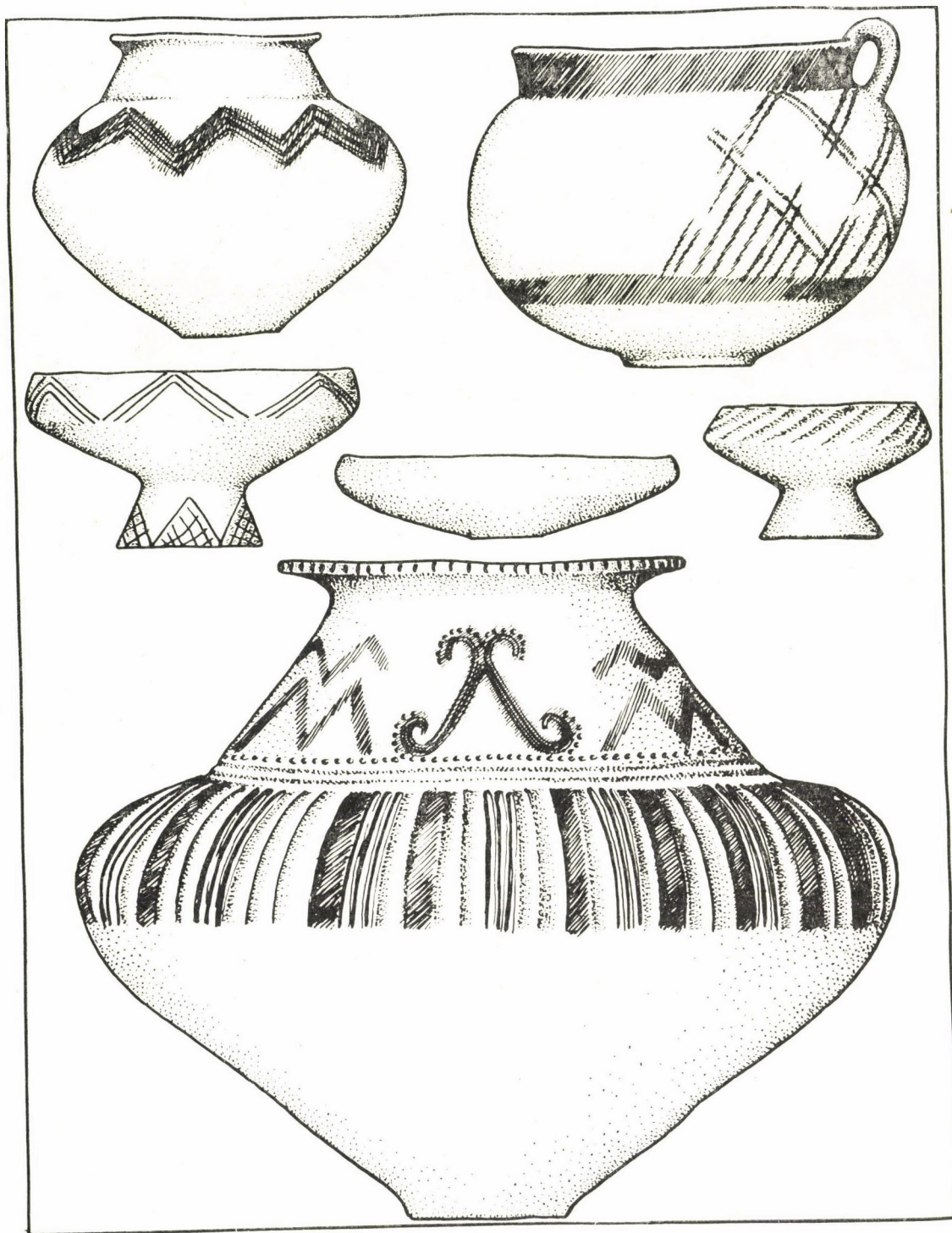
¹³ Hasonló módon ábrázolták a nőalakokat a következő soproni edényeken: *Gallus S.*, A soproni Burgstall . . . I. t. 3; II. t. 2; V. t. 3; XI. t. 2; XIII. t; XIV. t. 2; XVIII. t. 1.

¹⁴ *Gallus S.*, A soproni Burgstall . . . II. t. 8.

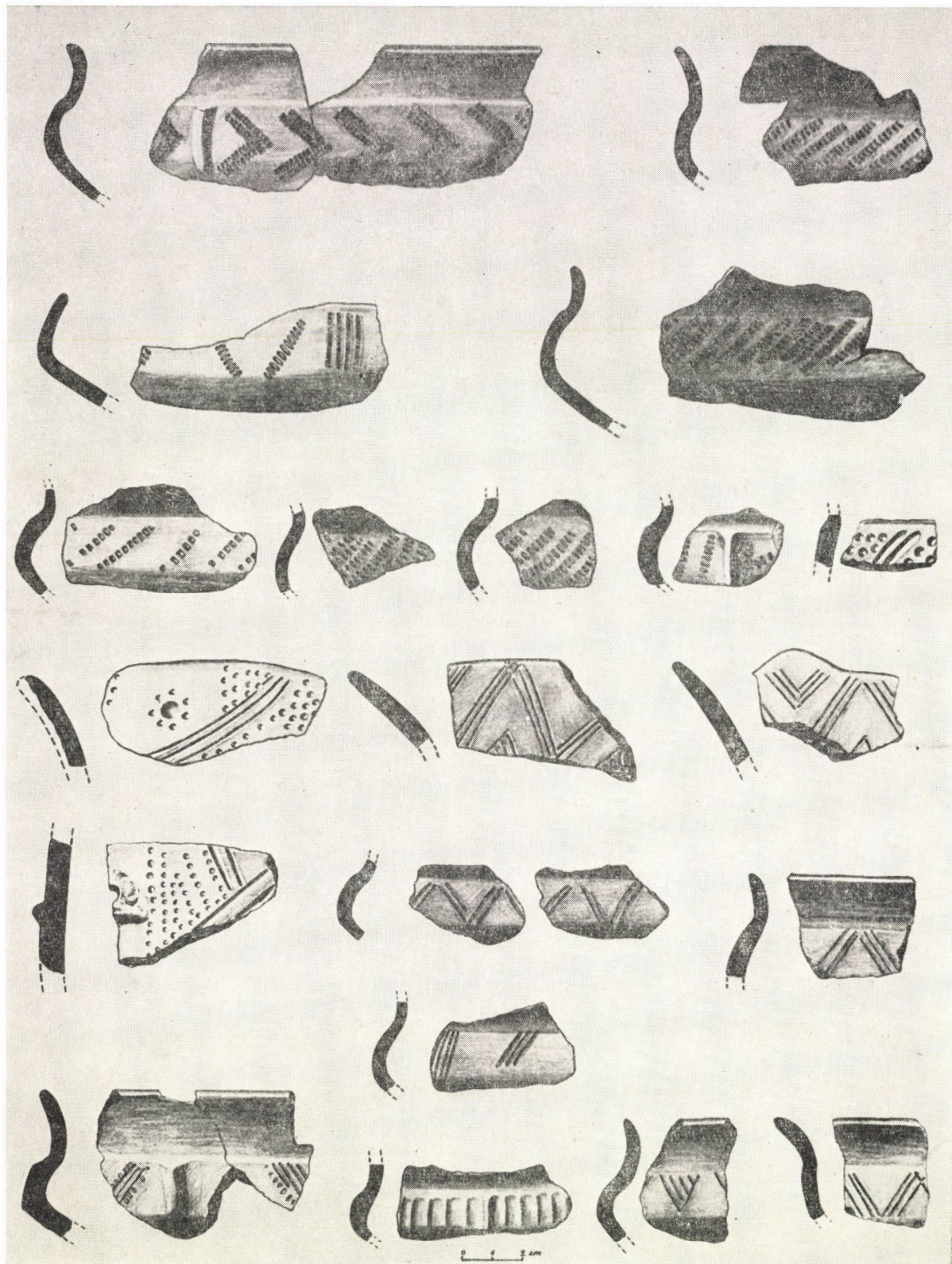
¹⁵ E talptöredéket díszítő spirálmotívum a Sopron-várhelyi sírkerámiában többször is megjelenik, így pl. a *Bella* által feltárt 27., 29., 59. sz. tumulusok anyagában.

12. kép. Sopron – Burgstall. A HC periódus végére keltezett 98/1974. sz. tumulus mellékletei
 Рис. 12. Шопрон-Бургшталь. Инвентарь кургана № 98/1974 конца периода HC
 Fig. 12. Sopron – Burgstall. Le mobilier du tumulus n° 98/1974, daté de la fin de la période HC

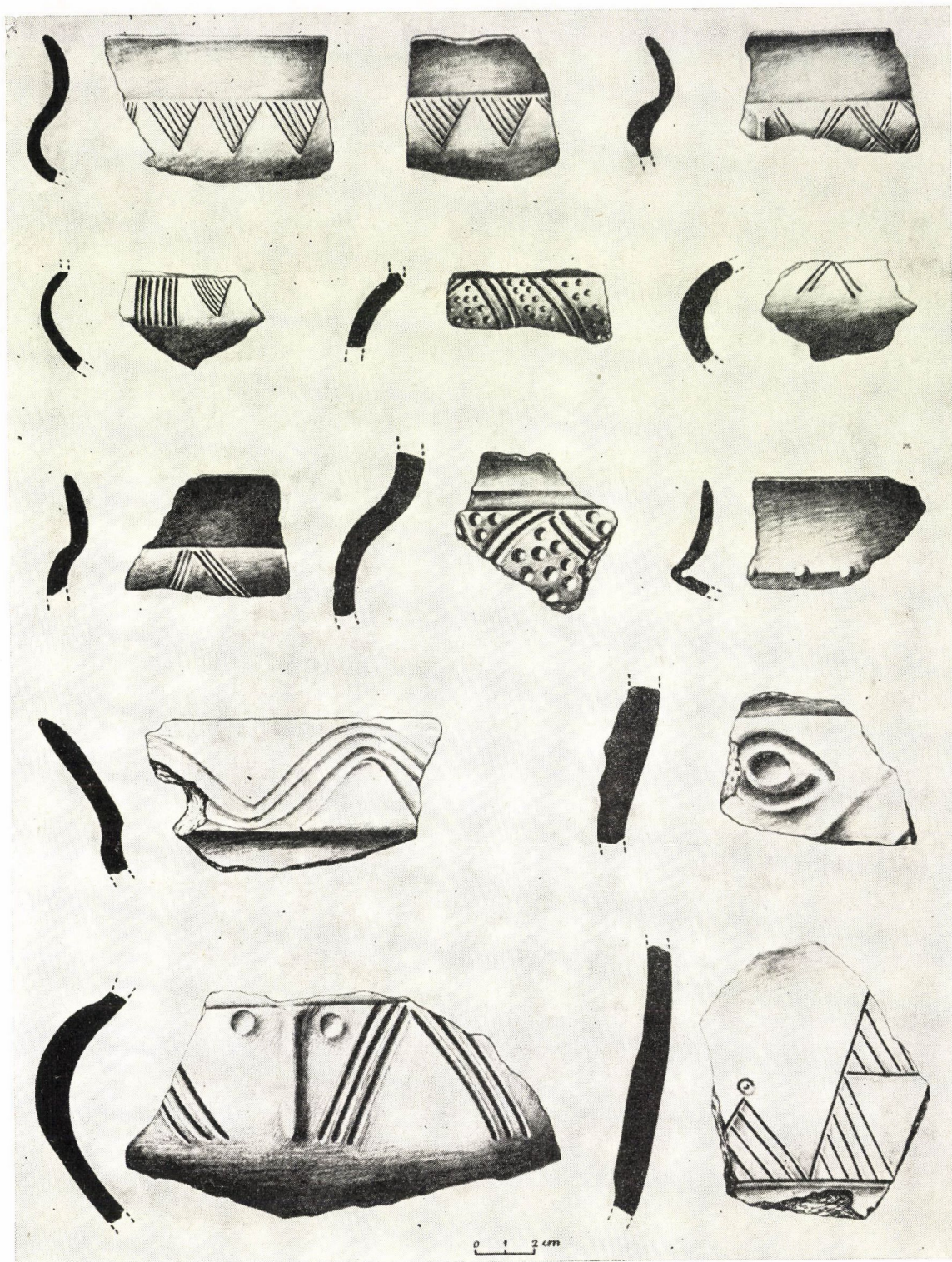
13. kép. Sopron–Burgstall. A HC periódus végére keltezett 98/1974. sz. tumulus mellékletei
 Рис. 13. Шопрон-Бургшталь. Инвентарь кургана № 98/1974 конца периода HC
 Fig. 13. Sopron–Burgstall. Le mobilier du n° 98/1974

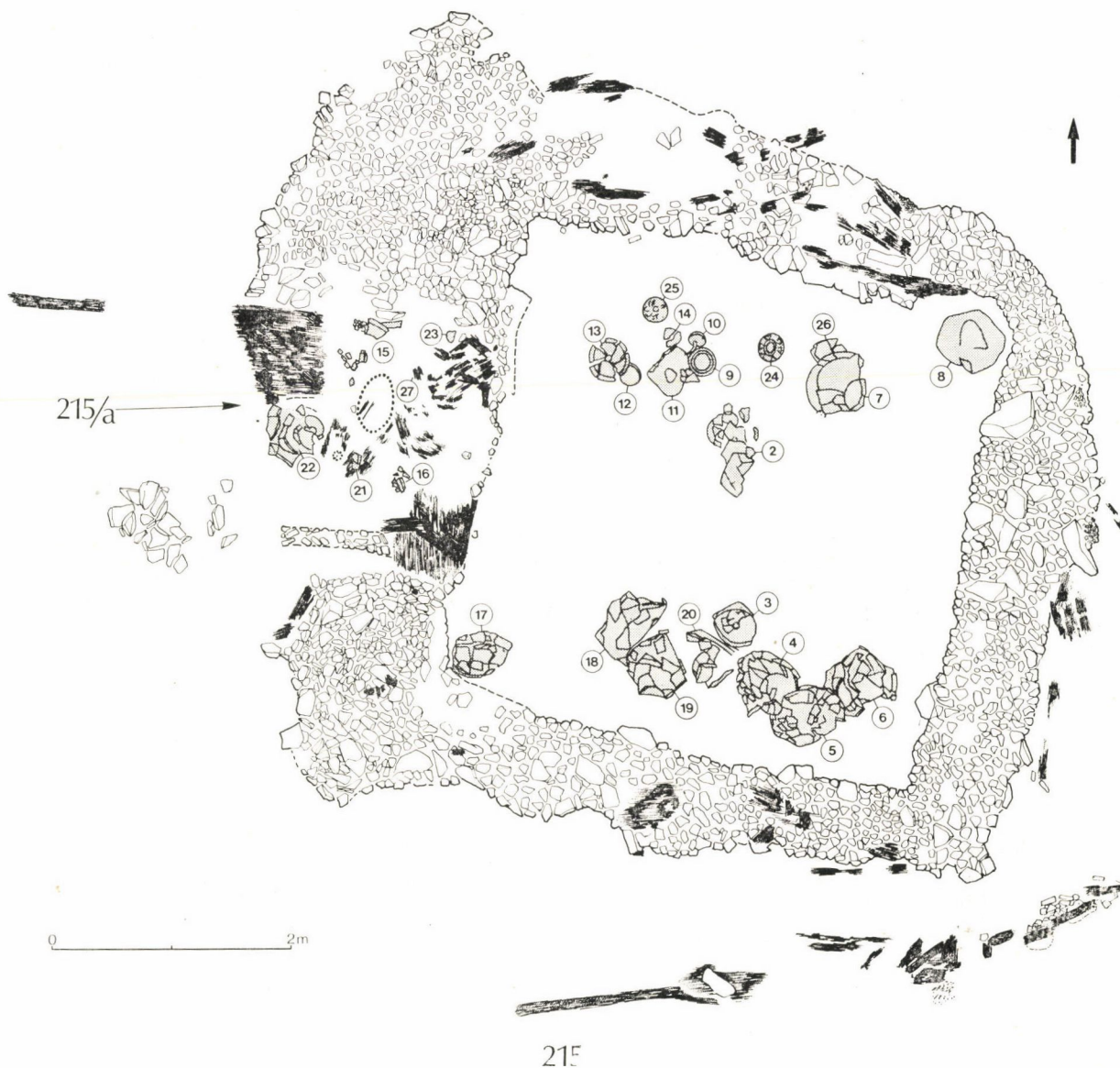
14. kép. Sopron—Burgstall. A 9. sz. háznak a HD periódus második felére keltezett leletei

Рис. 14. Шопрон-Бургшталь. Находки второй половины периода HD из дома № 9.

Fig. 14. Sopron—Burgstall. Les trouvailles de la maison n° 9, datées de la seconde moitié de la période HD

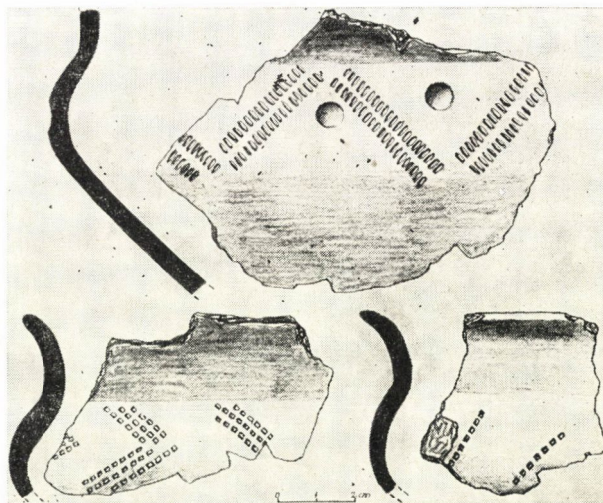
15. kép. Sopron—Burgstall. A 9. sz. háznak a HD periódus második felére keltezett leletei
 Рис. 15. Шопрон-Бургшталь. Находки второй половины периода HD дома № 9.
 Fig. 15. Sopron—Burgstall. Les trouvailles de la maison n° 9, datées de la seconde moitié de la période HD

16. kép. Sopron-Burgstall. 1. A 215/1975 sz. tumulus sírja. — 2. A HD periódus második felére keltezett 215/a utótemetkezés mellékletei

Рис. 16. Шопрон-Бургшталь. 1. Погребение в кургане № 215/1975. — 2. Инвентарь впускного погребения второй половины периода HD № 215/a.

Fig. 16. Sopron-Burgstall. 1. La tombe du tumulus n° 215/1975. Le mobilier de la sépulture supplémentaire 215/a datée de la deuxième moitié de la période HD

sírkéremia formakincsében gyakran megtalálhatók. A rombikus mintát többek között a 73/1971. sz. sír vörös festett, grafitos díszű edényén látjuk viszont (8. kép 8).

A Sopron-várhelyi temetőnek régebben feltárt leletanyagát a HC periódusra, esetleg a HD periódus letelejére helyezhetjük. Nézzük meg, hogy a Sopron környéki telep életében milyen eseményeket köthetünk ehhez a korszakhoz?

Míg a Sopron-várhelyi telep megszállása a későbronzkor—Hallstatt kor átmeneti idejében történt, addig a telepnek sáncokkal való erősítése a telep életének második periódusára, azaz a HC2-periódusra keltezhető (3. kép). Ekkor készítették az egész telepet körbefogó belső, ún. főszáncot. A sáncrendszer részletesebb leírását és ásatásának adatait később fogjuk ismertetni.¹⁶ Jelenleg csupán a kronológiai eredményeket vázoljuk. A főszáncot eddig két helyen vágtuk keresztül. 1973-ban a sáncrendszer DNy-i részén nyitottunk egy blokkot, 1975-ben pedig a keleti oldalon (lásd 3. kép). A földvár DNy-i része az egész földvár legsebezhetőbb szakasza, a szintviszonyok egy esetleges támadás számára itt a legkedvezőbbek. Feltehetőleg ez az oka annak is, hogy amikor a LT D periódusban ismét felújítják a földvárat, akkor a DNy-i sánc-szakasz elé újabb, ún. külső sáncokat is emelnek (lásd 3. kép). A földvár keleti része alatt a hegy igen meredeken esik. Másik fő sánc-átvágásunkat ezen a részen végeztük. Valószínűleg a domborzati viszonyok különbözőségével kell magyaráznunk azt, hogy a két átvágásnál a sánc eltérő szerkezetét állapíthattuk meg, annak ellenére, hogy korban nagyjából ugyanazon időben, a HC periódusban készült a sánc mind a DNy-i, mind a K-i oldalon. A DNy-i részen kő- és fakonstrukció nyomait találtuk, míg a K-i oldalon semmi sem utalt ilyen szerkezetre. Ezen keleti oldalon azonban a sáncépítés legelső idejéből származó paliszád védőmaradványát találtuk meg. Mind e paliszád, mind pedig a délnyugati oldal fakonstrukciója égés áldozata lett, amelynek rétege jól meglátszódnak, de bizonyítóanyagot találtunk arra vonatkozólag is, hogy az elpusztult sáncszakaszokat megújították.

A telepet körbevevő Hallstatt kori sáncgyűjtés koncepcióra mutat. Magassága a terepviszonyok

szerint igen különböző. Durva számítás alapján felépítése mintegy 53.000 köbméter földmunkát igényelt, amihez járult még a fagerendák kitermelése, szállítása, megmunkálása és beépítése, a nagy mennyiségben alkalmazott kövek kitermelése, szállítása, elhelyezése is. A földvárhoz tartozó temető használatának ideje és a sírszámok alapján átlagban mintegy 20–25 főre tehető azoknak a száma, akiket a földvár alatt elterülő tumulus temetőben egy időszakban temettek el, tehát akikben sejthetjük a földvár lakóit. Lehetséges, hogy ez a szám 10, esetleg 30–35.¹⁷ E létszámba azonban beletartoznak a gyermekek, öregek, betegek stb. is. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a földvár lakói a sáncépítést, a tumulusok emelését és más földmunkát saját maguk végezték volna el. Figyelembe véve mindehhez az akkori szerszámokat és szállítási lehetőségeket, indokoltnak tartjuk feltelezni azt, hogy a földvár urai a sáncok építéséhez és karbantartásához, valamint a tumulusok elkészítéséhez a földváron kívül lakókat is igénybe vették. A soproni hegyek földvárainak lábánál, a sík területen több kisebb Hallstatt kori telepről tudunk (lásd 2. kép). Valószínűnek tartjuk, hogy e kis telep lakói a közelükben emelkedő földvárak urainak gazdaságilag és politikailag ki voltak szolgáltatva. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a hegyekben fekvő telep nagyobbak és mindig erősítették, míg a síkságon fekvő Hallstatt telepknél sáncnak nem találjuk nyomát. A két típusú település egymással valószínűleg gazdasági kapcsolatban állott, s a két telep-típus közösen alkothatott egy gazdasági egységet. A Sopron-várhelyi telepen búzamazvakat, továbbá gyomnövény maradványokat is találtunk.¹⁸ Ezek közül a fakó muhar kizárólag a rendszeresen művelt területek gyomnövénye: amennyiben ugyanis hosszabb ideig szünetel a mezőgazdasági munka, akkor ennek helyét más gyomnövény szorítja ki. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a rendszeres földművelés nem a hegyen, hanem az ezen célra sokkal alkalmasabb sík vidéken, a síkvidéki lakók által folyt ugyanúgy, mint az állattenyésztés is. A telepen talált állatsontanyag mutatja, hogy a földvárban a táplálkozáshoz majdnem kizárólag a tenyésztett háziállatokat használták fel, míg a vadhús élelmezésükben alig játszott szerepet.¹⁹

Amennyiben később az bizonyosodna be, hogy a tumulusok között lapos sírok is voltak, akkor fenti adataink módosításra fognak szorulni. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a lakosság számadata a földvárban lakóknak azon részére vonatkozik, akiket az itteni temetőben temettek el, tehát a földvár urai. Ezek mellett feltehetőleg éltek és dolgoztak a földvárban olyanok is, akiknek a sírjait másutt kell keresnünk. Azokról a problémákról, amelyek az egy temetőben eltemetettek egymáshoz való szociális viszonyának kutatása során merülnek fel, igen részletesen és tanulságosan ír *G. Kossack*, *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und fränkischer Saale*. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte. 24 (Kallmünz 1970) 120, 155–168.

¹⁸ A magvak meghatározásáért *Pálné Hartyányi Borbálának* tartozom köszönettel.

¹⁹ Az állatsontok meghatározásáért *Bökönyi Sándornak* mondok köszönetet.

¹⁶ Sopron-Várhelyi erőrendszerében végzett feltárásainkat az ásatások befejezése után fogjuk közzétenni. A sáncutatás során roppant értékes segítséget kaptam *O. H. Frey* professzor úrtól, aki az ásatást többször is megtekintette és a domborzati adatok, a különböző sáncszakaszok megfigyelésénél és értékelésénél nyújtott igen jelentős segítséget. *Dr. Szádeczky-Kardoss Gyula* a Sopron környéki földvárak felkutatásában, megfigyelésében, értékelésében nyújtott alapvetően jelentős támogatást a domborzati jelenségek és az ásatás területének térképezése és felmérése mellett.

¹⁷ A földvárban élő lakosság számadatainak körvonalazásánál a következő adatokkal számoltunk: A tumulus mező területén ma 153 tumulus látható. Mivel néhány tumulusban két temetkezést találtak, minimálisan 200 sírt tételezhetünk fel. A temető használatának ideje 300–350 év lehetett. Évi 3%-os halálozási arányt feltételezve jutottunk az említett eredményre.

A HC-kori sáncépítéssel kapcsolatban egy valástörténeti szempontból fontos leletre szeretném felhívni a figyelmet. Ugyanis a Kárpát-medencében első ízben a soproni Várhelyen találtuk meg a sáncépítés befejezésének sikere érdekében végrehajtott emberáldozat emlékét.

A Hallstatt kori sánc aljában, a DNY-i sáncszakasz átvágása során, a határozottan, jól megfigyelhető 8. sz. hamus réteg tetején, a 8. sz. rétegbe bemélyedve (18. kép) emberi csontváz következő részei feküdtek: gerincoszlop hat egymás melletti csigolyája, a bal és a jobb sípcsontok részei, a jobb felkarcsont középső része (ennek alsó vége megégyve), koponyatöredékek, valamint a medencelapát bal oldali része, az ülőcsonttal és a szeméremcsonttal. Ezekről a csontokról 4–5 m távolságra találtuk meg a csontváz további darabjait. Ezek a következők: jobb sípcsont felső-középrésze és a felkar középső része. A csontokról Kiszely István antropológus megállapította, hogy ezek 45 év körüli, 5–6 gyermeket szült nő vázának darabjai. A medencelapát szélei már a földbekerüléskor hiányozhattak, cikk-cakk vonalban látszik eltávolításuk. A hosszú csontok végein állati (feltehetőleg kutya) fogaktól eredő harapások nyomai látszanak. A jobb felkarcsont középső részei részben ferde, részben egyenes töréssel végződnek, tehát erőszakos eltörésre utalnak. A jobb felkaron kisméretű égés nyomai figyelhetők meg. Az építkezés, így a sáncépítés sikeres befejezése érdekében már a neolitikumban is áldoztak embert. E szokásnak különböző korokban és különböző területeken való elterjedését mutatja, hogy mind az antik mitológiában (pl. Iphigenia feláldozása), mind a különböző népmesékben, mondákban, balladákban (pl. Kőműves Kelemenné balladája) gyakran találkozzunk az emberáldozat emlékével. Számos utalás van arra vonatkozólag is, hogy az áldozat előkelő nő, gyakran az építőnek vagy az építtetőnek közeli rokona. A Kárpát-medencében a Hallstatt kori sáncépítés sikere érdekében végrehajtott emberáldozatnak eddig egyetlen emléke a Sopron-várhelyi HC kori sánc aljában feltárt lelet.²⁰

A Sopron-várhelyi település 2. települési korszakával állíthatjuk párhuzamba a Sopron-Váris-hegyen (Károlymagaslat) fekvő telep és az ehhez tartozó tumulusok korát is. Bella Lajos a várisi összes sírhalmot (szám szerint hetet) feltárta és ásatásokat folytatott a várisi telepen is. A feltárt leletek mind a HC periódusra helyezhetők. Az előkerült leletek jellege megegyezik a várhelyi emlékeanyaggal, és hasonló gondolatvilágot, vallási szokásokat tükröz. Az állatáldozatot ábrázoló várisi

urnán feltehetőleg tűzikutyát akartak ábrázolni az áldozati jelenet előterében,²¹ azaz ugyanazt a kultusz tárgyat látjuk itt ábrázolva, mint amit többször feltártunk a Várhelyen sírokban és lakóházakban is. Időrendileg a várisi település is a HB–HC átmeneti időben kezdődhetett. Erre utal egy várisi házból feltárt tordírozott kengyelű, kígyós hátú fibula (4. kép 8), amelynek legközelebbi analógiáját a batinai (Kiskőszeg) leletek között találjuk meg. Ezt a fibulatípust korban a HB–HC fordulójára vagy a HC elejére helyezhetjük. A várisi telep azonban valószínűleg rövidebb életű volt, mint a várhelyi település. Erre következtethetünk ugyanis abból, hogy összesen 7 tumulusba történt itt temetkezés és mindaddig egyetlen olyan leletet sem ismerünk a Váris-hegyről, amely a HD periódusra utalna.²²

A HC és a HC–HD fordulójáról származó leleteket ismerünk a Sopron környéki csoport legtöbb más lelőhelyéről is. A Sopron környéki csoport leleteinek összessége azt mutatja, hogy a HC periódusban sűrűn benépesedik az urnasíros kultúra korában csak gyéren lakott terület.

c) A telep harmadik periódusa. A HD periódus második fele

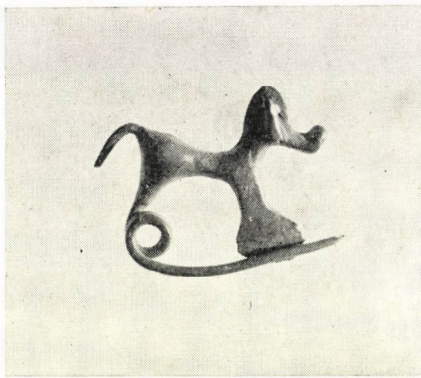
Korábban Sopron-Várhelyről nem rendelkezünk a HD végére keltezhető leletanyaggal. Ezt a hiányt sikerült pótolnunk az 1974. és 1975. évi feltárásaink során. A telep belsejében tártunk fel egy házat, amelynek a Hallstatt korban három fő építkezési periódusa volt és, amely házban a HD végére keltezhető leleteket találtunk. Ezek között elsősorban említünk meg egy kutya alakú bronzfibulát (17. kép 1). Hasonló fibulák a HD periódus 2. felére keltezhetők. Magából Hallstattból is több hasonló fibulát ismerünk. Különböző állat alakú fibulák találhatók Velem leletanyagában is, de a Sopron-várhelyi fibulánkhöz szoros analógiát nem ismerünk. E tárgyalat fibula nem csupán a település kronológiája és kulturális kapcsolatai, hanem viselettörténeti szempontból is fontos. A temetkezési szokással kell magyaráznunk azt, hogy a Várhelyen a sírokban fibula nem szokott előfordulni. Ezzel szemben mind a Váris-hegyi, mind a várhelyi telepen – gyér átkutatottságuk ellenére is – került felszínre fibula. Amennyiben a két ország több múzeumába elkerült Sopron-várhelyi síranyagból meg tudjuk állapítani 3 sírból került felszínre nyakperec, 4 sírból tű, 3 sírból karperec (karperec-töredék valószínűleg többször), 2 sírből vas gyöngy, 4 sírből üvegyöngy és csupán egy sírből

grabungen und Forschungen in Niedersachsen 6 (1970) 46–52, további irodalommal.

²¹ Bella L., ArchÉrt 11 (1891) 59, 167–170; Müller, O.–Bella L., MAG 21 (1891) 174, 176.; Gallus S., A soproni Burgstall... XVI–XVIII. t.

²² Bella, L., OeZ 1890. VII. 13; Bella L., ArchÉrt 11 (1891) 59, 167–170; Müller, O.–Bella, L., MAG (1891) 174, 176; Nováki Gy., RégFüz Ser. II. 12. 26.

²⁰ Az antropológiai leletek meghatározását Kiszely Istvánnak e helyütt is hálásan köszönöm. — A Kárpát-medencében esetleg barlangban bemutatott emberáldozat lehetett a későbronzkor végén az aggteleki barlangban talált embermaradvány. Tompa, F., BRGK 24/25 (1934/35) 106; Szlovákiában négy barlangból ismerünk feltehetőleg áldozatként odakerült embermaradványokat. Bárta, J., SA VI. 2 (1958) 354; Emberáldozatról és kultikus antropofágiáról tudósít Rolle, R., Neue Aus-

17. kép. Sopron-Burgstall. Fibula a 9. sz. házból
Рис. 17. Шопрон-Бургшталь. 1. Фибула из дома № 9.
Fig. 17. Sopron-Burgstall. 1. Fibule mise au jour dans la maison n° 9 (seconde moitié de la période HD).

ismerünk fibulát (hárfafibulát). A leletösszefüggésekre vonatkozó hiányos ismereteink miatt viselettörténeti megállapításokat alig tehetnénk.²³

A kutya alakú fibulát tartalmazó házból került felszínre nagy mennyiségben a HD második felének kerámia anyaga is (14, 15 kép). Ez élesen elválik a HC periódus típusaitól. Finom díszítésmódjuk a HD második felére jellemző. Ennek a telepnyagának párhuzamát 1975-ben egy HC kori tumulus utótemetkezésében találtuk meg. A várhelyi 215. sz. sírnak nagyjából négyszögletes alacsony (1–2 sorból álló) kőkerítése volt. A HC kori sírmellékletek a kőkerítésen belül feküdtek (16. kép 1). A kőkerítésen kívül, a sír Ny-i oldalán utótemetkezés során behelyezett edénytöredékeket találtunk (16. kép 2). Ezek a töredékek a várhelyi 9. sz. ház HD végére keltezett kerámia anyagával állanak párhuzamban. Így ez az utótemetkezés mutatja azt, hogy a várhelyi temetőt a HD második felében is használták még.

Ettől függetlenül feltűnő az, hogy az eddig mintegy 50 feltárt tumulusból mindeddig nem is-

²³ A Hallstatt kultúrában nem idegenek az állatalakos fibulák. Pl. magából Hallstattból is ismeretesek ló alakú fibulák. *Kromer, K.*, Das Gräberfeld von Hallstatt. (Firenze 1959) 120. t. 5; 163. t. 8; Kutya alakú fibulát Velemről is ismerünk: *Márton L.*, ArchÉrt 33 (1913) 339, 19. t. 153. Soproni tárgyalt fibulánk szoros analógiáját nem ismerjük, de hasonlóak mind az Este kultúra, mind a Golasecca kultúra területén előfordulnak. Így pl. Castelletto-ról publikál hasonló fibulát *Pauli, L.*, Studien zur Golasecca Kultur. Mitt ArchInst 19 (1971) 97, 24. t. 32.; Villa Benvenuti 126. sírjából kutya alakú fibulát közöl *Frey, O. H.* Die Entstehung der Situlenkunst. RGF 31 (Berlin 1969) 18. t. 2.; Sv. Lucijáról is felszínre került hasonló fibula. *Marchesetti, C.*, Scavi nella necropoli di S. Lucia. Bollettino Società Adriatica Scienze Naturali in Trieste. XV. 20. t. 9. A fenti fibulák elsősorban a tűtartó formája és a kutya formája szempontjából térnek el a mi soproni fibulánktól; Az állatfibulák összeállítását lásd *Müller-Karpe, H.*, Aus Bayerns Frühzeit. Festschr. Friedrich Wagner. 1962. 101–.; A késő-Hallstatt-kor állatalakos fibuláit részletesen tárgyalja *Gustin, M.*, Varia Archeologica. Posavski Muzej Brežice. (Brežice 1974) 87–100. — Az Égeikum és az Adria-vidék viseleti jellegzetességeivel — beleértve a sírok anyagát is — foglalkozik *Kilian, K.*, PZ 50

mertünk a HD második felére biztonsággal keltezhető leleteket. Lehetségesnek tartjuk, hogy később a várhelyi temető szisztematikus feltárása során lapos sírokra, esetleg csontvázass sírokra is rá fog-nak akadni, amint ez más Hallstatt kori temetőben gyakori. Elképzelhető, hogy ezekben fogjuk megtalálni a várhelyi temető HD kori sírjait. Jelenleg a területet borító erdő miatt nem végezhetünk teljes feltárást, csupán 1–1 halmot tudunk megásni. A jelzett lehetőség csupán feltételezés részünkről.

A Sopron környéki csoport más lelőhelyéről szintén került felszínre a HD periódus végére keltezhető leletanyag, így pl. Sopron Istenszéke (Himmelsthron) területéről certosa fibulát is találunk a soproni múzeum régi anyagában.²⁴ Igen fontos, hogy Jerem Erzsébet Sopron-Krautackeren, a soproni hegyek lábánál, az Ikva folyó menti síkságon a Várhelytől mintegy 8 km távolságra LT kori telepfeltárás során HD kori telepmaradványokat is felszínre hozott. E leletek között a fent ismertetett várhelyi HD végére keltezhető kerámiaanyaggal szoros rokonságot mutató edénytöredékeket is találtak.²⁵

4. Összefoglalás

A Lajta és a Fertő-tó közti területről a korábbi közlések alapján elsősorban a Sopron-várhelyi (Burgstall) földvár volt ismeretes. Ma már ezen a lelőhelyen kívül még a következő Hallstatt kori települési központokról tudunk: Sopron-Váris, Károlymagaslat (Warischberg-Karlshöhe), Sopron-Istenszéke (Himmelsthron),²⁶ Sopron-Häuslerberg.²⁷ Ezek mellett magaslati település volt Magyarárfa-Fillérdő (Harkau-Pfenningwald)²⁸ területén, ahol a feltételezhető sánc szorul még tisztázásra, és esetleg Sopron-Kecskehegy (Gaislerberg)²⁹ erődített telep területén, ahol a védműszerkezet készítésének kora még tisztázatlan. Ugyan-ebbe a földvár-csoportba tartozik Kelet-Ausztria területén Purbach-Burgstall (Feketeváros-Vár-

(1975) 11–140; A sírmellékletek viseleti anyagának elemzésével kapcsolatban számos alapvetően fontos adat-hoz jutunk *Pauli, L.*, Untersuchungen zur Späthallstattkultur in Nord-Württemberg, Hamburger Beiträge zur Archäologie. II. 1 (Hamburg 1972)

²⁴ Certosa fibula Sopron-Istenszéke (Himmelsthron) magaslati telepről a soproni Liszt F. Múzeumban. Lelt. sz.: 54.159.6

²⁵ Sopron Krautacker erődítés nélküli, síkvidéki településen *Jerem Erzsébet* tárt fel késő-Hallstatt-kori és La Tène-kori telepet. A lelőhelyen és a leletanyagban való tájékozódás lehetőségéért e helyütt is hálás köszönetet mondok.

²⁶ *Darvas O.*, ArchÉrt 15 (1895) 419–420; *Bella L.*, A Sopron megyei Régészeti Társulat Évkönyve (1898) 3–7; *Ulrich, K.*, BHb 24 (1962) 138. 148; *Ohrenberger, A. J.*, BHb 24 (1962) 202–209 részletes irodalommal; valamennyi földvár kutatástörténetéhez vö. *Nováki Gy.*, RégFüz Ser. II. 12. 1–93.

²⁷ *Müller, O.*–*Bella, L.*, MAG 21 (1891) 166., 167., 192.

²⁸ *Bella L.*, ArchÉrt 29 (1909) 183; *Storno M.*, ArchÉrt 3 (1942) 144–150.

²⁹ *Nováki Gy.*, ArchÉrt 79 (1952) 94.

18. kép. Sopron – Burgstall. Az emberáldozat helye (nyíllal jelölve) a HC kori sáncban.
 Рис. 18. Шопрон–Бургшталь. Место человеческого жертвоприношения в вале периода HC (обозначено стрелкой).
 Fig. 18. Sopron – Burgstall. L'endroit du sacrifice humain (marqué d'un arc) dans le rempart de la période HC

hely)³⁰ is. A soproni csoportba tehát biztonsággal négy, de feltételesen hét földvár tartozik. E földvárak, magaslati telepek aljában, a sík vidéken több kisebb, erősítés nélküli telepről, temetőről tudunk (lásd 2. kép).

Fentebb (22. old) már utaltunk arra, hogy a soproni csoport területén véleményünk szerint a földvárakat és a kis telepeket egymással összetartozó települési egységeknek kell tekintenünk. Feltételezzük, hogy a földvárak urai a földvár területén szükséges földmunkákba (sáncépítés, karbantartás, tumulusok építése stb.) és a földvár lakóinak célját szolgáló mezőgazdasági és egyéb munkába rendszeresen bevonták a kis telepek lakóit is, pontosabban a saját koncepciójuknak megfelelő földmunkák tekintélyes részét a földvárak alatti telepek lakóival végeztették el.³¹

A soproni csoportban a talajminőség szempontjából jelentős különbség állapítható meg egyrészt a földvárak területe, másrészt az erősítés nélküli kis telepek területe között. A földvárak talaja a X. talajminőségnek felel meg, míg a síkságon fekvő

telepek az IV. és VI. talajminőségi fokozatba sorolhatók.³² Valószínűtlennek tartjuk azt, hogy a földvárakban lakók is ne részesültek volna a mezőgazdasági szempontból termékenyebb területek hozamából.

A tárgyalt terület településtörténete szempontjából indokoltnak látom feltételezni azt, hogy a Sopron környéki földvárak urainak gazdasági bázisát a Sopron-hegység lábánál húzódó Borostyánkő úton lebonyolódó kereskedelembe való bekapcsolódás, illetve az abból eredő gazdasági haszon jelenthette. A Borostyánkő út római kori szakaszait a Sopron-hegység lábánál több helyen is feltárták.³³ Minden bizonnyal nagyjából ugyanott vezethetett a fontos kereskedelmi út vonala a Hallstatt korban is, mivel a Fertő-tó és a hegység lába között csak egy keskeny területre alkalmas a közlekedésre. Ezen útvonal felett, a hegység tetején találjuk meg Hallstatt kori erősített települési központokat, míg a kisebb telepek nyomait a sík vidéken tárhatjuk fel.

Patek Erzsébet

ШОПРОНСКАЯ ГРУППА ГАЛЬШТАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

На основании наших раскопок в Шопроне на холме Вархедь и связанных с ними исследований нам думается, что на территории между оз. Ферто и горами Лайта мы можем выделить отдельную группу памятников гальштатской культуры. Выделение этой группы в Карпатской котловине подтверждается своеобразием развития поселений, погребального обряда и археологического материала.

Отличия данной территории от соседних областей наблюдаются и в более ранний период. Памятники культуры погребальных урн располагаются довольно густо во всем Задунавье, но на этой территории нам известны только отдельные места находки.¹ Хотя в низких, плодородных местностях известно несколько случайных находок, в горах не найдено ни одной находки.

Население гальштатской культуры в Венгрии раньше всего поселилось в шопронских горах.² Расположение гальштатских городищ также весьма своеобразно в окрестности Шопрона: в то время как в Задунавье они расположены очень далеко друг от друга, в шопронских горах на территории 7 км² нам известно четыре (или шесть) городищ. Кроме этого на шопронских городищах не найдены слои поселений предыдущей эпохи, в то время как все остальные задунайские городища были заселены уже в эпоху культуры погребальных урн⁴ (рис. 1.).

Могильник в Шопрон-Бургштале выделяется из задунайских могильников большим числом курганов. Тут примерно 150 погребений, в то время как остальные курганные группы состоят из 2—10 курганов.⁴ Далее в шопронских погребениях нет оружия,⁵ тогда как в Задунавье меч или копье являются типичными для ин-

вентаря мужских погребений. Инвентарь шопронских курганных погребений в общем характеризуется небольшим числом или отсутствием оружия, высокохудожественной керамикой, материал и обжиг которой однако весьма слабые. Многие украшения, сделанные в других областях из металла, тут делались из глины, как например геометрические орнаменты, аппликации и ажурные украшения. Глиняные ситуты, подражающие бронзовым, нигде не встречаются так часто в Венгрии, как в окрестности Шопрона. Для курганных погребений шопронской группы характерны погребальные сосуды низкой пропорции с изображением различных сцен.^{6,7} В Венгрии только здесь найден светильник типа Эсте.⁸ В шопронской группе ощущается заметное влияние Северной Италии и Балкан, проявляющееся в распространении таких южных орнаментов и символических знаков, как например концентрический меандр (так называемый геометрический орнамент и т. п.).

Автор полагает, что большие шопронские городища в горах и небольшие селища в низменности были связаны между собой экономическими взаимоотношениями и составляли хозяйственный комплекс. Предполагается далее, что городища-крепости были хозяйственные и политические центры. Громадные земляные работы — постройка валов и др. — вероятно, были сделаны совместными усилиями населения городищ и селищ. Это подтверждается и вероятным числом жителей, вычитанным по погребениям дургштальского могильника. (Считая и стариков и детей можно предполагать 20 — максимум 40, минимум 10—15 жителей).¹⁷ Экономическую базу господствующей верхушки шопронских городищ составляли, по всей

³⁰ Bella L., ArchÉrt 29 (1909) 183; Radnóti A., Sopron és környéke régészeti emlékei. Csatai E., Sopron és környéke műemlékei c. munkában. (Budapest 1956) 19.

³¹ A földvárak urainak politikai-gazdasági szerepéről a nyugati Hallstatt kultúra területén vö. Zürn, H., Hallstattforschungen in Nordwürttemberg. Veröffentlichungen des staatlichen Amtes für Denkmalpflege.

Stuttgart. Reihe A, Heft 16. (Stuttgart 1970) 118—122
³² Sopron környékének talajminőségéhez vö. Magyarország tervezési, gazdasági körzetei. Az Észak-Dunántúl Atlasza. MÉM-OFTH kiadás (Budapest 1974) 15 Talajminőség. X. és XI. térképek.

³³ Pascher, G., RLtÖ 19 (1949) 1. térkép; Radnóti A., Sopron és környéke... 26; Nováki Gy., SSz 16 (1962) 136—.; Patek E., SSz 29 (1975) 281.

вероятности, доходы от торговли по янтарному пути, проходившему у подножья шопронских гор.

У подножья этих гор в нескольких местах открыты части янтарного пути римской эпохи. По всей вероятности, здесь проходил этот путь и в более ранние времена, т. к.

между озером Ферто и горами имеется лишь узкая полоса, пригодная для пути дальней торговли. Выше этого пути, на вершинах гор располагались городища-крепости господствующей верхушки галыштата,^{26 32} а в низменности находились небольшие селища.

Е. Патек

DIE GRUPPE DER HALLSTATTKULTUR IN DER UMGEBUNG VON SOPRON

Auszug

Auf Grund unserer auf dem Fundort Várhely (Burgstall) bei Sopron durchgeführten Ausgrabungen und unserer damit verbundenen anderen Forschungen bildeten die Bewohner des Gebietes zwischen dem Neusiedlersee und dem Leithagebirge zur Hallstattzeit — unseres Erachtens — eine eigene Gruppe. Die Absonderung dieser Gruppe von denen der übrigen Gegenden des Karpatenbeckens begründen siedlungsgeschichtliche Faktoren, Eigenartigkeiten in der Bestattung und der spezielle Charakter des Fundmaterials.

1. Allgemeine Charakterisierung

Die Abweichung von den benachbarten Gebieten kann schon in der Vorgeschichte des Siedlungsareals festgestellt werden. Die Fundorte der Urnenfelderkultur sind in Transdanubien anderenorts in großer Dichte anzutreffen, jedoch ist uns im Gebiete unserer Gruppe nur ein sporadisches Erscheinen dieser Kultur bekannt.¹ Aus den fruchtbaren, tiefer gelegenen Gebieten kennen wir zwar einige Streufunde aus der Urnenfelderkultur, jedoch steht uns aus dem Bergland bisher kein einziger Fundort zur Verfügung. Die Hallstattkultur hat im Gebiete Ungarns gerade das Soproner Gebirge am frühesten besetzt.² Ein spezielles Bild zeigt in der Umgebung von Sopron auch die Gruppierung der hallstattzeitlichen befestigten Siedlungen. Während in Transdanubien nur in grösseren Entfernungen je eine solche Siedlung festgestellt werden kann, kennen wir in dem Soproner Gebirge in einem Areal von 7 km vier, eventuell sieben befestigte Siedlungen. Eine abweichende Eigenartigkeit dieser Siedlungen um Sopron zeigt sich auch darin, daß uns kein einzigesmal irgendetwas über die Vorgeschichte betreffs der Siedlung bekannt ist, während alle anderen transdanubischen befestigten Siedlungen auch schon zur Zeit der Urnenfelderkultur bewohnt waren³ (Abb. 1.).

Das Gräberfeld von Sopron-Burgstall weicht von den übrigen transdanubischen Gräberfeldern durch die hohe Zahl ihrer Tumuli ab. Insgesamt kann hier die Zahl der Gräber etwa auf 153 geschätzt werden, während anderenorts je eine Tumulusgruppe durchschnittlich 2—10 Hügel in sich faßt.⁴ Eine weitere Eigenartigkeit der Gräber in der Umgebung von Sopron ist, daß sie keine Waffenbeigaben aufweisen,⁵ während anderenorts in Transdanubien die meisten Männergräber von den Waffen ein Schwert oder eine Lanze enthalten. Die Grabbeigaben in der Umgebung von Sopron können zusammenfassend folgenderweise charakterisiert werden: wenige Metallbeigaben, das Fehlen von Waffen, auf hoher künstlerischer Stufe stehende Keramik, die jedoch aus schwachem Material angefertigt nur schwach gebrannt wurde. Zahlreiche solche Verzierungen, die man anderenorts aus Metall fertigt, werden hier aus Ton nachgeahmt, so z. B. die Nagelverzierungen, die Metallauflagen, die durchbrochenen Verzierungen. Die der Form der bronzenen Situlen folgenden Tonsitulen sind in Ungarn nirgends so häufig anzutreffen wie gerade in der Umgebung von Sopron. Speziell werden die zu den befestigten Siedlungen dieser Gegend gehörenden Tumuli von den figuralverzierten Szenenreihen darstellenden Grabgefäßen charakterisiert.^{6,7} Im Gebiete Ungarns

wurde, bisher nur in Sopron eine solche Tonlampe gefunden, die eine Form von Este zeigt.⁸ Sehr entschieden zeigt sich in den Funden der Umgebung von Sopron die in Norditalien und auf der Balkanhalbinsel einheimische Verzierungsart und Symbolik, wie z. B. der konzentrische Mäander, die sog. Ringabrollung, Nagelverzierung usw.

2. Die chronologischen Daten von Sopron-Burgstall⁹

a) Erste Periode, Übergangszeit HB—HC und Anfang von HC

Die Siedlung von Burgstall umgab in ihrer ersten Periode noch kein Wall. Die Denkmäler dieses Zeitalters haben wir zum Teil anlässlich des Durchschnittes des HC Walles in der Erdaufschüttung, zum Teil in den Tumuli gefunden.

Das Grab 83/1971 (Abb. 5 und Abb. 6, 1, 2) setzen wir auf Grund seines Henkelkruges (Abb. 6, 2) in die Anfangszeit HC. Auf der einen Urne dieses Grabes wurden die menschlichen Figuren noch ganz schematisch dargestellt (Abb. 6, 1.). Mit ähnlichen Figuren verzierte Gefäße können wir auch auf dem von L. Bella freigelegten Gefäß des Grabes Nr. 59 sehen. Vom alten Material können außer dem erwähnten Grab Nr. 59 die Funde des Hügels Nr. 139 auf dieselbe Zeit datiert werden. Auch die rotbemalten, graphitierten Gefäße des Grabes 83/1971 zeigen, daß bereits in dieser ersten Periode der Siedlung der Graphit als Importware in dieser Gegend von Westen her, wahrscheinlich auf dem Donauweg erschienen ist: während die blau-gelben Glasperlen des Hügels Nr. 139¹⁰ auf die Handelsbeziehungen zu der Gegend der Südostalpen hinweisen. Vom Siedlungsmaterial können auch die aus dem Durchschnitt des HC Walles stammenden beiden Nadeln (Abb. 4, 1, 2.), samt einigen Gefäßen in dieselbe Zeit gereiht werden (Abb. 4, 3—6). Es muß mit diesen Funden auch die in der einen Hütte der befestigten Siedlung von Warisch Berg von Bella gefundene Fibel¹¹ mit schlangenförmig, tordiertem Bügel chronologisch in Parallele gestellt werden (Abb. 4, 8.).

Zusammenfassend läßt sich feststellen, dass die Hallstattkultur in dieser ersten Siedlungsperiode in dem früher unbewohnten Soproner Gebirge Höhensiedlungen besetzt hat und in den zu diesen Siedlungen gehörenden Gräberfeldern mit der Bestattung unter Tumuli begonnen wurde. Sowohl auf der Siedlung, wie auch im Gräberfeld erscheint der Feuerbock genannte Kultgegenstand. Die lebhafteste Beziehung des Handels- und Geisteslebens, die für dieses Gebiet während der ganzen Hallstattzeit charakteristisch ist, hat schon zu dieser Zeit eingesetzt. Die damals sich ausgebildeten Erscheinungen des Kultebens und der Symbolik leben ganz bis zum Ausgang der Hallstattzeit weiter.

b) Zweite Periode, zweite Hälfte von HC und Beginn von HD

Den größten Teil des Denkmalmaterials der Siedlung müssen wir in diese Periode setzen.

Wir führen aus unseren neuen Erschließungen jene Komplexe vor, die auch Metalle enthielten sowie

ein Grab, in dem sich auch ein figuralverziertes Urnenfragment befand¹²⁻¹⁵ (Abb. 7–13.).

Auf diese zweite Periode der Siedlung, wahrscheinlich auf die zweite Hälfte der Periode HC datieren wir den Bau des die ganze Siedlung umnehmenden hallstattzeitlichen Walles.^{16, 18, 19} Die Vorwälle und die das Innere der Siedlung in drei Teile teilenden beiden inneren Wälle wurden in der Periode LT D errichtet (Abb. 3.). Unsere Wallforschungen werden wir ausführlicher im späteren mitteilen. Der am leichtesten verwundbare Abschnitt des Verteidigungssystems ist der SW-Teil, was sich aus den Terrainverhältnissen auch erklären läßt. Wahrscheinlich hier liegt auch der Grund dessen, daß man in der Periode LT D als die befestigte Siedlung wieder erneuert wird, auf diesem Teil neuere Wallabschnitte, sog. Vorwälle erhebt. Im Laufe des Durchschneidens des Walles der Periode HC fanden wir in diesem Teil Spuren von Stein- und Holzkonstruktionen vor. Bei der O-Seite der befestigten Siedlung fällt der Bergsteil herab. Dort waren keine Spuren von Stein- und Holzkonstruktionen wahrzunehmen. Hier konnten aber dies aus der ersten Zeit des Wallbaues stammenden Reste eines Palisadenwehrbaues beobachtet werden. Anlässlich des Durchschneidens des SW-Wallabschnittes stießen wir auf einen von religionsgeschichtlichem Gesichtspunkt aus wichtigen Fund. Wir fanden hier — zum erstenmal im Karpatenbecken — die Überreste eines im Interesse der erfolgreichen Beendigung des Wallbaues vollzogenen Menschenopfers²⁰ (Abb. 18.). Mit dieser zweiten Periode der Siedlung von Burgstall können wir auch die auf dem Warisch-Berg liegende befestigte Siedlung in eine chronologische Parallele stellen.^{21, 22} Die Lebensdauer dieser war aber wahrscheinlich kürzer. Darauf können wir schon daraus schließen, daß insgesamt 7 Tumuli zur Siedlung gehört haben und uns bis jetzt kein einziger aus der späteren Periode stammender Fund bekannt ist. Auch die Denkmäler der übrigen Fundorte der in der Umgebung von Sopron lebenden Gruppe lassen sich überwiegend auf diese Periode datieren. Ihre Gesamtheit zeigt, daß dieses Siedlungsareal im Laufe der Periode HC dicht besiedelt wurde.

c) Dritte Periode, zweite Hälfte von HD

Vom Burgstall waren uns früher keine auf die zweite Hälfte der Periode HD mit Sicherheit datierbaren Funde bekannt. Diese Lücke füllten unsere Ausgrabungen im Jahre 1974 und 1975 aus. Das auf der Siedlung von Burgstall freigelegte Haus zeigte zumindest drei hallstattzeitliche Perioden, außerdem wurde auch in der Periode LT D hier ein Haus gebaut, dessen Material ebenfalls in die Aufschüttung des hallstattzeitlichen Hauses geraten ist. Aus dem auf die zweite Hälfte der Periode HD datierbaren Material müssen wir eine Tierfibel in der Form eines Hundes²³ und das in großer Menge zum Vorschein gekommene Scherbenmaterial hervorheben (Abb. 14, 15, 17.) das von der Keramik der Periode HC abweicht und auf den Ausgang der Periode HD datiert werden kann. Die Parallelen dieses keramischen Materials haben wir in der Nachbestattung des Tumulus Nr. 215/1975 gefunden. Dieses Grab war von einer

niedrigen Steinreihe umrahmt, die Beigaben aus der Periode HC lagen innerhalb dieser. An der W-Seite dieser Steinumrahmung zeigten sich außerhalb dieser und zum Teil zwischen den Steinen Spuren einer Nachbestattung mit wenigen kalzinierten Knochen. Unter diesen fanden wir die vom bisher bekannten Grabmaterial des Burgstalls abweichenden und mit den HD-Funden des oben erwähnten Hauses in Parallele stellbaren Keramikfragmente (Abb. 16.). Mit denselben, auf die zweite Hälfte der Periode HD datierbaren Funden zeigen die aus der einen späten Typ zeigenden, auch Certosafibel enthaltenden befestigten Siedlung von Sopron-Himmelsthron²⁴ sowie die aus dem einen Objekt am Fuß des Soproner Gebirges, vom Fundort Sopron-Krautacker zum Vorschein gekommenen Scherben eine chronologische Parallele. Auf dem Fundort Sopron-Krautacker legt E. Jerem eine Siedlung frei. Ein Teil der Funde können auf das Ende der Hallstattzeit, ein anderer Teil auf die Mitte der Periode LT datiert werden.²⁵ Die hallstattzeitlichen Funde dieser Siedlung zeigen, daß auch in der Nähe des Burgstalls, im fruchtbaren Tal des Ikva-Baches am Ausgang der Hallstattzeit eine unbefestigte Siedlung gestanden hat.

3. Zusammenfassung

Wir nehmen an, daß im Leben der Siedlungsgruppe der Umgebung von Sopron zwischen der größeren befestigten Siedlungen im Gebirge und den kleineren, unbefestigten des Flachlandes wirtschaftliche Beziehungen bestanden haben dürften und daß die die zwei Typen vertretenden Siedlungen eine gemeinsame Wirtschaftseinheit gebildet haben. Unsererseits ist auch eine Annahme, daß die befestigten Siedlungen wirtschaftliche und geistige Zentren waren. Wahrscheinlich hat man die enorme Arbeit des Wallbaues mit den übrigen Erdarbeiten der befestigten Siedlungen mit dem Kraftaufwand der Bewohner der kleinen Siedlungen gemeinsam gelöst. Dies macht auch die Seelenzahlangebe wahrscheinlich, auf die wir auf Grund der Grabzahl des Gräberfeldes von Burgstall schließen können. (Kinder und Alte mit einberechnet schließen wir etwa auf 20–25, max. 30–35, min. 10–15 Bewohner).¹⁷ Es kann auch die Annahme für begründet angesehen werden, daß die Wirtschaftsbasis der Herren der befestigten Siedlungen in der Umgebung von Sopron in ihrer Teilnahme an dem über die Bernsteinstraße am Fuß der Soproner Gebirge sich abwickelnden Handel bzw. in dem daraus folgenden Nutzen gelegen haben dürfte.

Am Fuß der Soproner Gebirge wurden auch an mehreren Stellen die römischen Abschnitte der Bernsteinstraße erschlossen und aller Wahrscheinlichkeit nach dürfte dessen Verlauf im großen und ganzen auch die Richtung der urzeitlichen Straße gewesen sein, da zwischen dem Neusiedlersee und dem Gebirge für den Fernverkehr sich nur ein ganz schmaler Streifen geeignet hat. Über diese Straßenlinie finden wir auf dem Kamm der Berge die befestigten Siedlungen der hallstattzeitlichen Herren des Gebietes,^{26–32} während auf dem Flachland die unbefestigten, kleineren Siedlungen dieser Periode gelegen sind (Abb. 2.).

E. Patek

PROVINCIAHATÁROK A BALATONTÓL ÉSZAKRA

Alsó- és Felső-Pannonia közös határa csaknem teljes hosszában ismeretlen vagy vitatott.¹ Nincsen egyetértés még abban a látszólag könnyen megoldható kérdésben sem, hogy a határ Cirpi és Ulcisia Castra, vagy pedig Ulcisia Castra és Aquincum között vonandó-e meg.² A Dunazug-hegységben viszonylag megbízható támpontot nyújtanak a katonai diplomák, a bennszülöttek személynévadása és az ezzel egybehangzó mérföldkö-számozások,³ a Vértes gerincén és onnan a Balatonig azonban voltaképpen találomra szoktuk meghúzni a határt térképeinken.⁴ A Balatontól délre használható, bár korántsem egyértelmű adatokkal csak a Dráva és a Száva mentén rendelkezünk.⁵

A magyarországi római feliratok corpusának munkálatai során több olyan feliratos adatra letünk figyelmesek, amelyeket korábban a kutatás nem ismerhetett,⁷ vagy pedig ismert ugyan, de a határ vonatkozásában nem értékelt. Ezek az adatok együttesen lehetővé teszik, hogy Pannonia két provinciájának határát a Balatontól északra pontosabban megismerjük. Mivel ezen a területen Caracalla határmódosítása következtében két határvonalat kell keresnünk, a kérdést két részre tagolva vizsgáljuk.

1. *Pannonia Superior és Inferior határa Traianustól Caracalláig.* Korábban csak az ösküi diplomára hivatkozhattunk,⁷ amelyet 154-ben állítottak ki egy felső-pannoniai cohorsban szolgált azalus katona számára. Ennek alapján a határt Öskütől keletre kellett megvonni úgy, hogy Öskü a civitas Azaliorum, tehát Superior területére essen. További új adataink a következők:

¹ A régebbi ismereteket összefoglalja Graf, A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss-Pann I. 5. (Budapest 1936) 38 —, vö. Mócsy, A., PWRE Suppl. IX (1962) 586 —.

² Legutóbb Fitz, J., Les Syriens à Intercisa. Collection Latomus 122 (Bruxelles 1972) 97; Mócsy, A., Acta ArchHung 25 (1973) 234.

³ Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Budapest 1959) 54 —.

⁴ Legutóbb Mócsy, A., Pannonia and Upper Moesia. (London 1974) Térképmelléklet. Itt jegyzem meg, hogy Somlóvásárhely (a térképen tévesen Somlyó-) és Tüskevár a térképen felcserélődött.

⁵ Értelmezéséről Alföldy, G., Acta ArchHung 16 (1964) 255.

⁶ A RIU 2. kötetében kb. kétszer annyi feliratot gyűjtöttünk össze, mint amennyit a CIL hoz ugyaner-

Papkeszi. Nagyobb síremlék felirata, publikálatlan a veszprémi Bakony Múzeumban.⁸ Szövegét, amelyben több kőfaragói hiba van,⁹ itt közöljük először: *T(itus) Fl(avius) T(iti) fil(ius) Qu(i)r(ina tribu) Iustinus | vet(eranus) leg(ionis) II. ad(iutricis) dom(o) Sirm(io) | ann(or)um LXX sibi et Iuliae | Optatae coniugi | vivae f(aciendum) c(uravit) d(...) d(...) | Lateran(o) et Rufino co(n)s(ulibus)*. A síremléket 197-ben állították. A sirmiumi származású vagy — Flavius neve miatt kevésbé valószínűen — Sirmium polgárai közé besorolt¹⁰ katona a 2. sz. közepén lépett szolgálatba Alsó-Pannonia egyetlen legiójában, veteránként pedig Papkeszi környékén telepedett meg még a markomann háború kitörése előtt, amelyet úgy látszik, családjával együtt átvészelt. Sirmiumi polgárjoga és legiója egyaránt arra mutat, hogy letelepedési helye Alsó-Pannoniához tartozott.

Csajág. A csajági szentély¹¹ két, 216-ban állított oltára közül az egyiket Aquincum két decurioja, valószínűleg apa és fia vagy testvérek állították. Bár az oltár a Caracalla-féle határmódosítás után két évvel készült, Csajágnak Aquincumhoz való tartozását bizonyítja s így a Caracalla előtti határhoz is adatul szolgál.

Inota. A várpalotai kastély falában őrzött sírkövön a csapat nevét korábban cohors VII. pr(aetoria)-nak olvasták.¹² A helyes olvasat Br(eu-corum). Az egynevű kelta Troucissa említése és az avult H. S. E. formula miatt az Aurelius név elterjedésének korábbi időszakára kell gondolnunk. Bárhogyan is datáljuk azonban a sírkövet, az ál-

ról a területről.

⁷ CIL XVI 104.

⁸ MRT 2, 171, 39/10 sz. Ez és az alább tárgyalandó feliratok a RIU aquincumi kötetében kerülnek közlésre.

⁹ QVR = Qu(i)r(ina), IVSIINVS, VIVEAS, LAFT-RAN. Épp ezért a d(. . .) d(. . .) feloldását sem merjük akár d(ono) d(edit), d(at) d(edicat), d(ecurionum) d(ecreto) vagy más formulában megadni; tartalmilag egyébként egyik sem teljesen helyénvaló. Még a leginkább d(e)d(icatum).

¹⁰ Vö. Mócsy, A., Die Novocomenses von Caesar und die fingierte Heimatsangabe der Soldaten. Oikumene 1 (1976) 125.

¹¹ MRT 2, 76, 15/6 sz.

¹² CIL III 4146. Fitz, J., ArchÉrt 84 (1957) 150, 85 sz.

landóan Alsó-Pannoniában állomásozó cohors VII. Breucorum veteránja nyilván Alsó-Pannoniában, szülőhelyén temetkezett.

Tés. Még a múlt században került elő itt egy TE.PR bélyeges téglá,¹³ amelynek további példányai a táci ásatásokon váltak ismertté Alsó-Pannonia tartományi szentélyének tetőcserepei között.¹⁴ Mivel nem kizárt, hogy a *templum provinciae*-nak¹⁵ birtokai voltak a tartomány területén, Tésnek Alsó-Pannoniához való tartozását sem zárhatjuk ki.

Veszprém. A Szentháromság tér kövezetéből került elő egy oltár, amelyet Aquincum colonia sexvirje állított, a töredékes consuli datálás szerint talán 211-ben.¹⁶ A másodlagos lelőhely miatt ezt az adatot fenntartással kell kezelnünk. A városi útkövezetbe Veszprém távolabbi környékéről is hordhattak követ, Veszprém pedig amúgy sem jelentős római kori lelőhely.

A felsorolt adatok külön-külön talán sajátos körülményekből adódó egyedi esetekként lennének értékelhetők, együttesen azonban már meggondolkodtatóak. Úgy látszik, hogy Alsó-Pannonia határa a Tés—Papkeszi vonaltól nyugatra keresendő, tehát nyugatabbra, mint ahogyan azt eddig adatok hiányában meghúztuk.¹⁷ A Tés—Papkeszi vonalnak csak a kissé beljebb, keletebbre eső Öskü mond ellent. Az ösküi diploma lelőhelyében nem kételkedhetünk, bár az első feljegyzések a helynevet Eskő formában adják.¹⁸ Nem lehetetlen, hogy a regölyi diplomához hasonlóan, amelyet azalusnak állítottak ki,¹⁹ egy számunkra ma már megismerhetetlen körülmény folytán jutott a diploma vagy tulajdonosa Ösküre. A csapattörténetre ezúttal nem támaszkodhatunk, mert bár a cohors II. Alpinorum 110 után,²⁰ de 146 előtt²¹ került át Inferiorból Superiorba, azalus katonája nyilván akkor lépett szolgálatba, amikor csapata már Superiorban állomásozott.²²

A Tés—Papkeszi vonaltól csak jóval távolabb jelentkeznek a Superiorhoz való tartozás adatai

(1. kép): a tótvázsonyi diplomát²³ egy Felső-Pannoniában elbocsátott trever katona kapta 138-ban; Zalahaláp-Ödörögdről való a vindobonai legio X. Gemina veteránjának oltára.²⁴ Ennél az oltárnál későbbi egy Fortuna redux-oltár Kővágóórsön,²⁵ amelyet szintén a legio X. Gemina veteránja állított valószínűleg elbocsátása és hazatérése alkalmából.²⁶ Révfülöpn a cohors I. Ulpia [Pannoniorum] praefectusának beneficiarius a állított oltárt.²⁷ Ez a csapat 214-ig Superiorhoz, utána Inferiorhoz tartozott.²⁸ Az oltár pontosabban nem található; ha 214 előtt állították, akkor bizonyíték az északi Balaton-part Superiorhoz való tartozása mellett 214-ig, ha 214 után, akkor a Caracalla-féle határmódosításról való mondanivalónkat támasztja alá.

Hogy a határ a Tés—Papkeszi vonalon vagy attól nyugatra keresendő, azt a ma már meglehetősen sok felirat szemlélynévanyaga is valószínűsíti. A feltételezhető határvonaltól keletre, Inferiorban az Inferior északi részére jellemző névadás elemeit találjuk meg, közöttük olyan jellemző vonásokat, amelyek épp a megkülönböztetésre alkalmasak Inferior és Superior megfelelő része között. Míg a Balatontól északra a korai császári gentiliicumok és a nem-császári gentiliicumok dominálnak, addig a Tés—Papkeszi vonaltól keletre előfordul a bennszülött egynevűség és az Aquincum territoriumára jellemző Aelius gentiliicum.²⁹ Nyugatra sem bennszülött nevek, sem Aeliusok nem találhatók.

2. *Pannonia Superior és Inferior határa Caracallától a későantik időkig.* A 214. évi³⁰ határmódosításról voltaképpen csak annyit tudunk, hogy Inferior serege a legio I. adiutrix-szal, területe pedig Brigetio territoriumával növekedett. Önként adódott a feltevés, hogy az új határ Brigetio territoriumának feltételezett nyugati határával esett egybe, azaz Mursella és Mogentiana városi körzetei Superiorban maradtak. Hogy egy határmódosítás az alapvető territoriális egységekből indult ki, azt nem kell külön bizonyítani.³¹ Kérdés azonban,

¹³ MRT 4, 240, 74/2 sz. az eredeti közlés téves E. PR olvasatával. A téglára Lőrincz Barnabás hívta fel a figyelmemet.

¹⁴ Fitz, J., Acta ArchHung 24 (1972) 41.

¹⁵ Gondolhatnánk te(gularium) pr(ovinciae)-re, vagy egy magánbélyegre is (példakép: Terentius Primus, Tettius Priscus stb.), a ritka előfordulás és a *templum* szó gorsiumi használata azonban Fitz J. feloldását teszik valószínűvé.

¹⁶ RIU 356.

¹⁷ Lásd pl. Graf; Mócsy, Bevölkerung és Pannonia and Upper Moesia térképeit, valamint a Tabula Imperii Romani L 34 lapját (Budapest 1968).

¹⁸ Az első h iradás és az eredetre vonatkozó adatok Schönvisnertől származnak, lásd Mommsen, Th., CIL III, ad XXXIX. Az Eskő névváltozat nem Schönvisner tollhibája, lásd Ila B.—Kovácsics J., Veszprém megye helytörténeti lexikona (Bp. 1964), Öskü alatt.

¹⁹ CIL XVI 180.

²⁰ CIL XVI 164.

²¹ CIL XVI 178. Először valószínűleg Barátföldpusztára, lásd Gabler D., Arrabona 8 (1966) 90 skk.

²² A regölyi diplomákhoz hasonlóan egyébként Öskü is több diploma lelőhelye, vö. Laczkó D., Balácsa. Kiadta

Hornig K. (Veszprém 1912) 14.

²³ CIL XVI 84.

²⁴ RIU 312.

²⁵ RIU 331.

²⁶ *quod [miles vovit veteranus solvit]* valószínűbb, mint Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája. (Budapest 1920) 144: *quod [vovit, voti compos solvit].*

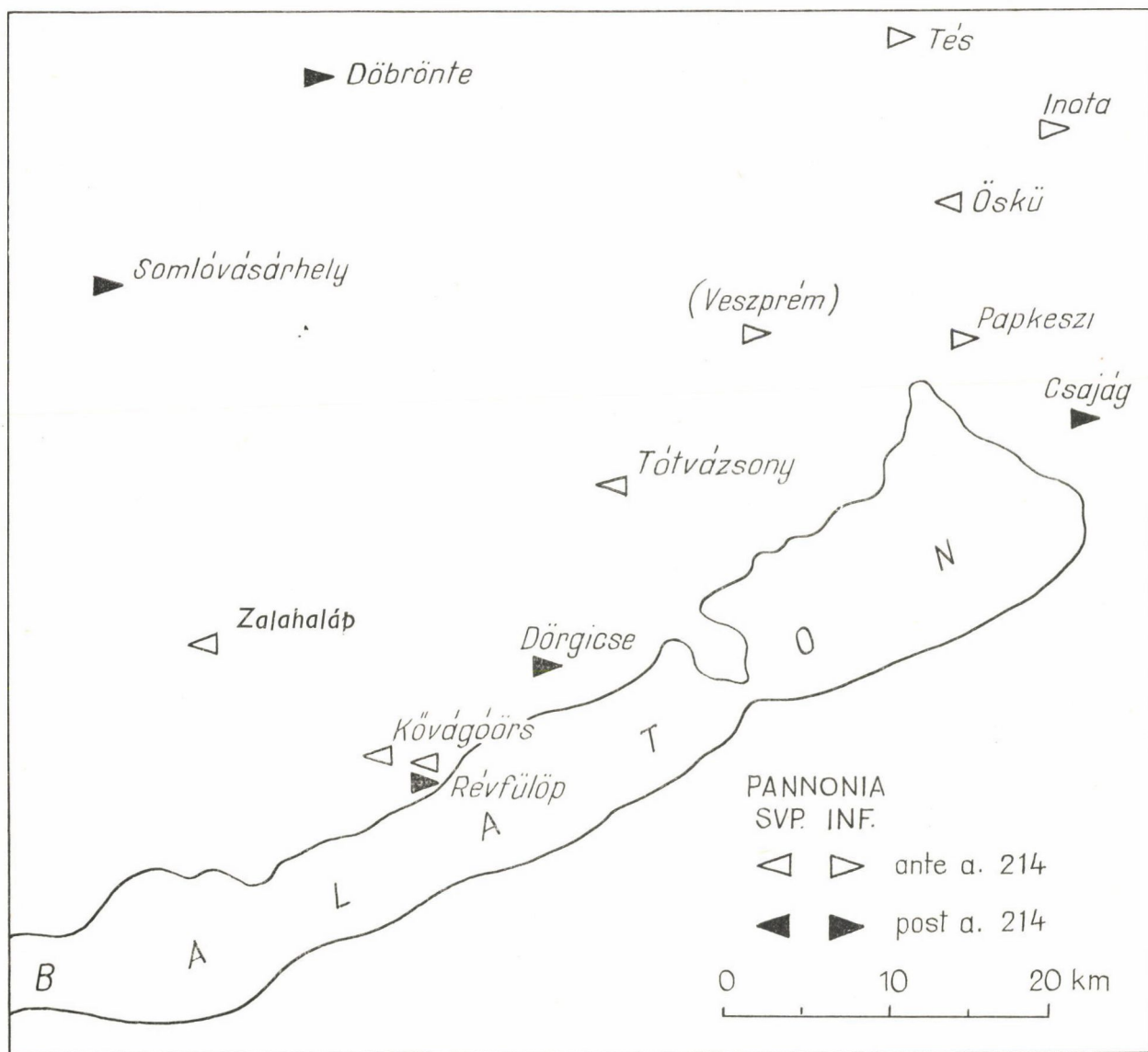
²⁷ RIU 336.

²⁸ Legutóbb Fitz, Les Syriens... 103 — és 216.

²⁹ Aeliusok: Csajág, MRT 2, 323, 3. kép. — Inota, AÉp 1969/70, 482. — Várpalota: közöletlen sírkőötredék a vármúzeumban.

³⁰ PWRE Suppl. IX (1962) 587, legutóbb Fitz, Les Syriens... 91 —.

³¹ Épp ezért a baranyai háromszögnek Pannonia Secundához való tartozását is azzal magyaráznánk, hogy ez a Dráva-balparti terület Mursa territoriumához tartozott. Felvethető az a kérdés is, hogy Savia északi határa csakugyan a Dráva volt-e, nem pedig egy attól északra eső vonal, mivel egyes délpannon közösségek territoriuma áttérjedhetett a Drávától északra is (pl. Iasi, vö. Plin. h. n. III, 148: *Dravus p e r Serretes Serapillos Iasos Andizetes*).

1. kép. A két Pannoniára vonatkozó feliratok lelőhelyei
 Рис. 1. Местонахождения надписей, относящихся Паннонии
 Fig. 1. Les lieux de trouvaille des inscriptions relatives à la Pannonie

hogy az átosztás nem érintett-e más városokat is. Mogentianát illetően már korábban felmerült a gyanú, hogy Brigetioval együtt Inferiorhoz került.³² Egy mogentianai fiatalember Aquincumban, Alsó-Pannonia székvárosában volt scolasticus, Mogentiana decurioinak feliratai pedig arra mutatnak, hogy a város Brigetio vonzáskörzetébe tartozott.

Ezt a sejtést néhány régebben ismert, de ebből a szempontból még nem mérlegelt adat bizonyítja. A 2. sz.-tól kezdve alapelv, hogy minden legio csak az állomáshelyének megfelelő tartományból nyer rendszeres kiegészítést, és különösen élesen elhatárolódik a sorozóköri két szomszédos, egyaránt sereggel rendelkező tartomány, mint Super-

rior és Inferior esetében. Felső-Pannoniában nem soroztak Alsó-Pannoniából és fordítva. Ennek az alapelvnek az érvényesülését kell látnunk abban, hogy a Balatontól északra a 3. sz.-ban feltűnnek Inferior csapatainak katonái és veteránjai, mégpedig:

Döbrönte. A régebben Tapolcafő lelőhellyel számoltartott³³ ossuariumban a legio I. adiutrix katonája volt családjával együtt eltemetve.³⁴

Dörgicse. Egy ossuarium töredékén³⁵ a legio II. adiutrix katonája van említve. A töredékből csak annyi deríthető ki, hogy a katonának többé-magával, nyilván családjával temetkezett itt.

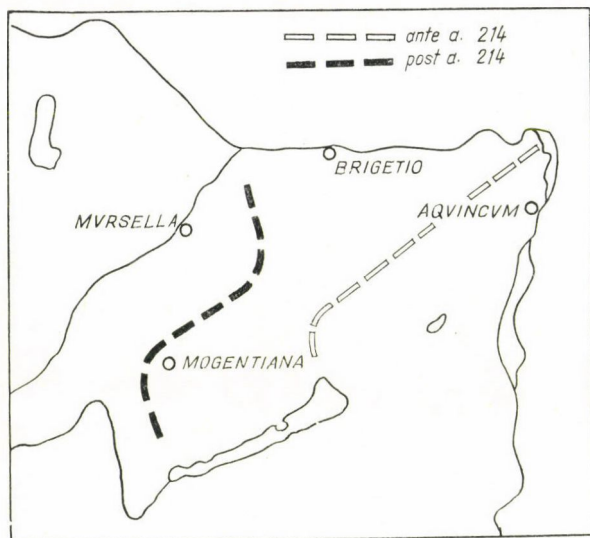
Révfülöp. Ugyancsak a legio II. adiutrix ka-

³² Mócsy, A., PWRE Suppl. IX (1962) 588, vö. Nagy T., Buda régészeti emlékei. Budapest Műemlékei. II. (Budapest 1962) 54.

³³ CIL III 10956, a lelőhelyhez MRT 4, 90, 24/2 sz.

³⁴ RIU 396.

³⁵ RIU 343.

2. kép. Pannonia Inferior és Superior határa a Balatontól É-ra

Рис. 2. Границы Нижней и Верхней Паннонии севернее Балатона

Fig. 2. La limite de la Pannonie Inférieure et Supérieure au nord du Balaton

tonája, Aurelius Apollinaris duplarius állította 238-ban azt az oltárt,³⁶ amely a 30-as években dr. Saáry Zsigmondnál volt Révfülöpön. A lelőhely ismeretlen, és bár nem zárhatjuk ki egy távoli lelőhelyről való elhurcolás lehetőségét,³⁷ a környékbeli eredet a valószínűbb. A kő első birtokosa ugyanis a lelőhely említése nélkül egy helyi orgánumban adott hírt a feliratról.³⁸

Ezeknek az adatoknak a fényében némiképp érthetővé válik a cohors Hemesenorum egy katonájának családi sírköve Somlóvásárhelyen.³⁹ A követ valószínűleg a környéken találták, mert a templom alapjában fekvő helyzetben, építőanyagként van

beépítve. A családfát a kő töredékessége miatt nem tudjuk rekonstruálni. Aurelius Rufinus, a hemesai cohors húszévesen elhalt katonája unokatestvére volt a sírkő állítójának, egy másik családtag — nem okvetlenül a sírkő állítója — pequarius legionis volt. Szír eredetre csak a nagyszülőként említett idős Aurelia Iezena neve utal.⁴⁰ A család vagy környékbeli volt és házasság útján került kapcsolatba az intercisai szírekkel, vagy pedig intercisai szír család volt, amelynek egy tagja legióban szolgált,⁴¹ s mint pequarius volt kihelyezve Somlóvásárhely környékére, ahova családja is követte, illetve ahol családja temetkezett.⁴² Akárhogyan is volt, egy hemesai cohorskatona feltűnése Somlóvásárhelyen csak úgy érthető, ha a környék Alsó-Pannoniához tartozott.⁴³ Erre a következtetésre jutunk egy biztosabb gondolatsor mentén is: a cohors Hemesenorum köréből vagy a legio II. adiutrix-ba, vagy ritkábban a legio I. adiutrix-ba kerültek újoncok. Mindkét legio Alsó-Pannonia legioja 214 után, Somlóvásárhelyen tehát egy pequariusuk csak akkor tűnhet fel, ha a lelőhely is ehhez a tartományhoz tartozik.

Somlóvásárhely környékén gyaníthatjuk Mogentiana városát.⁴⁴ Felsorolt adataink mellett szólnak, hogy Caracalla alatt Mogentianát is Inferiorhoz csatolták. Az új határt könnyelműség lenne megrajzolni, hiszen Mogentiana territoriumának kiterjedése ismeretlen. A Balatontól északra eső terület azonban jórészt ide tartozhatott.⁴⁵ Egy kisléptékű vázlaton ezért a határ nagyjából megvonható (2. kép). Mursella valószínűleg 214 után is Superiorban maradt.⁴⁶

Végezetül arra is utalnunk kell, hogy Pannonia Prima és Valeria határa valószínűleg egybeesett Pannonia Superior és Inferior 3. sz.-i határával. Ennek következtében Valeria kiterjedése is nagyobb lehetett, mint eddig gondoltuk.

Mócsy András

³⁶ RIU 337.

³⁷ Balatoni villákba igen távolról is elhurcolhattak római köveket. A CIL III 3627 = 10569 sírkő sokáig a pilisvörösvári plébánia falában volt [Nagy L., BpR 14 (1945) 168], a negyvenes évek közepén azonban egy balatonszemesi nyaralóban bukkant fel (Bogsch Árpádnál) és most egy ottani üdülő konyhájának falában őrzik.

³⁸ Tapolcai Lapok 1933, dec. 2.

³⁹ RIU 365.

⁴⁰ Vö. Wuthnow, H., Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients (Stud. zur Epigr. u. Papyruskunde I, 4. Leipzig 1930) 57.

⁴¹ Vö. Fitz, i. m. 164 sk.

⁴² Egy Balaton környéki példa arra, hogy kihelyezett katonát családja is követhette a szolgálat helyére: a RIU 333. és 335. feliratok az ecséri templomromból kerültek elő. Előbbi másodmagával egy [...]tius Brin[...]us beneficiarius állította, aki az utóbbi követ anyjának állította. Neve ott Q. Titius Brinc(?...).

⁴³ A provinciahatár szempontjából közömbös a RIU 310. oltár, amelyet egy miles leg. I. ad. állított.

⁴⁴ Vö. legutóbb Mócsy, A., Pannonia-Forschung 1969–1972. Acta ArchHung 25 (1973) 376.

⁴⁵ Lásd a mogentianai scriba sírkövét is: RIU 328.

⁴⁶ Egy mursellai decurio fia Carnuntumban CIL III 4490, Vö. RIU 372, amely Lovászpátona környékének Mursellához való tartozását bizonyítja.

PROVINZGRENZEN NÖRDLICH VOM PLATTENSEE (BALATON)

Neue oder zur Abgrenzung von Ober- und Unterpannonien noch nicht herangezogene Inschriften, die in der 2. Lieferung der Römischen Inschriften Ungarns vorgelegt werden, ermöglichen die Grenze genauer zu zeichnen als bisher in Ermangelung von einschlägigen Angaben mög-

lich war. Auf Abb. 1. werden die Fundorte angegeben, wo auf Pannonia Superior bzw. Pannonia Inferior bezügliche Inschriften gefunden worden sind (die Inschriften s. in RIU 2.). Auf Abb. 2. wird der Versuch gemacht, die Grenze vor und nach 214 anzugeben.

A. Mócsy

IMPORTÁLT RELIEFDÍSZÚ SIGILLATÁK ÉS PANNONIAI UTÁNZATAIK

Az importált sigillatáknak a pannoniai helyi kerámiára gyakorolt hatását már közel egy fél évszázada felismerte Nagy Lajos.¹ Az utóbbi évtizedekben végzett kutatások során azonban kiderült, hogy ennek az árufajtának pannoniai előállítására irányuló kísérletek sokkal nagyobb jelentőségűek és szerteágazóbbak, mint azt korábban feltételeztük. Az alábbiakban egyrészt azokat a leleteket adnánk közre, melyek a sigillatautánzatok újabb pannoniai műhelyeire vonatkozóan nyújtanak felvilágosítást, másrészt néhány — az importált sigillaták kutatásából adódó — szerény megfigyeléssel szeretnénk hozzájárulni a már közölt és éppen az utóbbi időben örvendetesen megnövekedett számú pannoniai² műhely típuskincsének eredetére és kronológiai helyzetére vonatkozó ismereteinkhez. A leletanyag egyfelől a helyi műhelyek lokalizálására lehetőséget nyújtó *formatálakból*, másfelől a helyi ipar kész termékeiből: a *reliefdíszű vörös vagy szürke edényekből* áll. A reliefes tálak a helyi fazekascentrumok pecsétlőkészletére, képtípusainak változatosságára, illetve exportterületük körülhatárolására adnak lehetőséget. A sigillatáktól erősen befolyásolt helyi kerámia egyéb típusainak (pl. a pannoniai pecsételt kerámia) vagy a sigillatáknak a helyi fazekasság formadását érintő szerepének elemzésére a téma összetettsége miatt nem vállalkozunk.

¹ Nagy Lajos, ArchÉrt 42 (1928) 98—. Nem véletlen, hogy Nagy L. már akkor, a mainál jóval csekélyebb leletanyag alapján is felismerte a délgalliai műhelyek hatását! A sigillataimportnak a helyi kerámiára gyakorolt hatásával behatóbban foglalkozott Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 178—.; Kiss K., Laureae Aquincenses I. DissPann II. 10 (Bp. 1938) 198; Bónis É., A császárkori edényművesség termékei Pannoniában. DissPann II. 20 (Bp. 1942) 22—24; Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 82.; Ua., Acta ArchHung 11 (1959) 148—.; Ua., I problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell' alto Adriatico. (Bologna 1972) 263—.; Curk, I., Acta RCRF 10 (1968) 7; Ua., Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija. Dissertationes 9. (Vukovar 1969) 66—67.

² A gorsiumi (táci) műhelyről l. Fitz J., Gorsium. A táci római kori ásatások. (Székesfehérvár 1964) 59, 42. á.; Ua., Acta ArchHung 24 (1972) 33, XII. t. A műhelyhagyaték teljes feldolgozását l. Bánki Zs., Acta RCRF 16 (1974) ... az RCRF VIII. 1973 szept.-ben, Ljubljánban tartott ülésének anyaga (sajtó alatt). Az aquincumi Bécsi úti fazekastelep feltárása során talált formatáltöredéket közli Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 73, 78; A délpannoniai kerámia-centrumokra vonatkozóan l. Vikić-Belančić, B., AJug 11 (1970) 38.

³ Nagy L., BpR 14 (1945) 285—.

Ez utóbbiak problematikája még nehezebben oldható meg, mint a reliefes sigillatautánzatoké, noha tudjuk, hogy azoknak összetevői is rendkívül szerteágazók: a helyi kerámia különböző fajtáin (pecsételt, az ún. zöldzománcos,³ méceses, bennszülött kerámia)⁴ kívül figyelembe kell venni a délről érkező hatásokat,⁵ s tekintettel kell lenni a helyi ipar egyéb ágainak (pl. stukkóművészet)⁶ a díszítő motívumokat, technikát vagy képtípusokat kialakító befolyására is. Ennek ellenére ezúttal mégis csak az egyik tényezőt: az importált sigillaták szerepét elemezzük, amit azzal indokolhatunk, hogy a funkcióból adódóan a döntő hatás erről az oldalról érte a pannoniai reliefkerámiát készítő műhelyeket. Nem lényegtelen szempont továbbá az importált sigillaták jó keltezhetősége, ebből fakadóan a helyi fazekasságot ért hatások, illetve az egyes provinciális műhelyek időrendjének meghatározhatósága. A galliai sigillaták típuskincsének felismerésével egyrészt *terminus post quem*-et kapunk az adott motívumok utánzásának időpontjára vonatkozóan, másrészt az importált sigillaták pannoniai forgalmára vonatkozó ismereteink: a mintául szolgáló típusok helyi elterjedése és élettartama — egyben a helyi készítmények keltezésének felső határát is megszabják. Vizsgáljuk tehát a típusok eredetét, a közvetítő importárak elterjedését — vagyis azt a kérdést, hogy hely-

⁴ Kiss i. m. 198, 200.

⁵ Gondolunk itt pl. az ún. sisciai (= margumi) műhelyre — l. Nagy L., BpR 14 (1945) 295—; Rutkowski, B., Archeologia (Warszawa) 19 (1968) 145—151; Ua., Acta RCRF 10 (1968) 18—28; a műhely margumi lokalizációjával kapcsolatos ellenvetéseket l. Vikić i. m. 43. Érvelését nem tartjuk meggyőzőnek, mert a Nagy L. által felfedezett és B. Rutkowski gyűjtésével lényegesen kiegészített anyag készítési helyére vonatkozóan Sisciából hiányzik minden olyan bizonyító anyag (formatál, pecsétlő, rontott, félkész darabok), mely a műhely lokalizálásának kérdését eldönthetné. Ha a margumi formatálon feltűnő típusok nem is egyeznek meg minden részletet illetően az eddig ismert kész edények motívumaival — magának a formatálnak jelentkezését, továbbá Margum központi helyzetét a jelenleg ismert elterjedési területen belül (jó összeköttetése Daciával, Moesia Inferiorral, Pannoniával és a Száva völgyén át Noricummal) döntőnek érezzük. Ha korábban Nagy L. pusztán az elterjedési területet vehette figyelembe a műhely lokalizálásánál — ma a nagyobb dáciai, moesia leletanyag ismeretében ez az érv is kiesik, ill. egy Margumban működő műhelyhez szolgáltat bizonyítékot.

⁶ Nagy L., RM 41 (1926) 92—. Kuzsinszky B. i. m. 206; Kiss K. i. m. XI. t. 14; Alföldi A., FA 1—2 (1939) 97—.

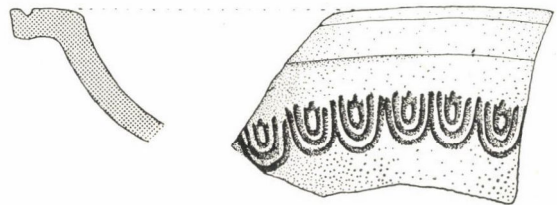
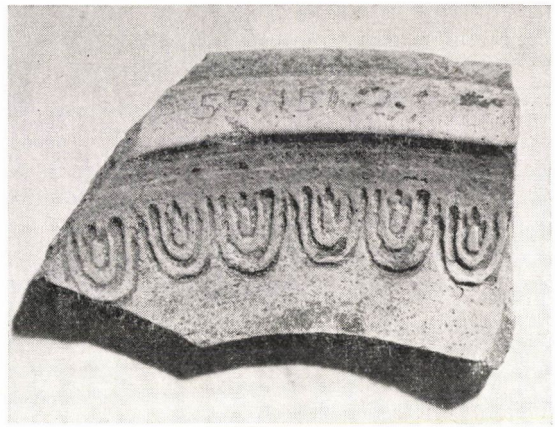
ben megtalálható-e az az importkészítmény, melynek díszítőelemeit felismertük —, s végül a mintául szolgáló darabok forgalmi idejét mint az utánzás lehetőségének időrendi határait. Lényegesnek tartjuk ezenkívül az importált sigillaták és a helyi műhelyek összefüggésének vizsgálatát, és ezért kísérik figyelemmel azoknak az import intenzitásból fakadó tényezőknek időbeli és térbeli alakulását, melyek a lokális műhelyek kialakulásához megfelelő vagy kedvezőtlen helyzetet teremtettek.

I. Sigillata előállítására szolgáló formatálak

Két — eddig közöletlen — reliefszerű sigillata-utánzat⁷ előállítására szolgáló formatál ismertetését az alábbiakban adjuk.

Egyikük a Nagydémhez tartozó Középrépuszta határában került elő Nagy László 1937. évi koravaskori temető feltárása során (1. kép). Az ásató eredményeit a Folia Arch. 1 (1939) számában adta közre⁸ — megemlítve, hogy a (koravaskori) „sírokat védő földréteget, a dombtető eróziós változásain kívül... tartós római és újkori település koptatta és bolygatta. A leletek feltűnő sekélyen, helyenként közvetlenül a föld felszíne alatt feküdtek.” Néhány római edénytöredéket fényképen is közölt⁹ — köztük egy egészen kis-méretű kép a formatálát is bemutatja. Mérete miatt azonban csak azonosítani tudjuk — leírás hiányában ugyanis a töredék formatál mivoltának felismerése nem lehetséges. Az ásatás területétől északra nagyobb villa jellegű település maradványait figyelték meg a topográfiai terepbejárások során, melynek egy része átnyúlik Sokorópátka határába. A villatelepülés területén feltárás eddig nem folyt; a terepbejárások alkalmával II–IV. sz.-i római kerámia és néhány tegula töredéket találtak.¹⁰ A VMRT 4. kötetében a szerzők a Nagy László által talált töredékeket (köztük hombár hornyolt oldaltöredékei, vörösre festett és pecsételt, valamint terra sigillata tálak tojásfüzéres és alakos díszítésű töredékei¹¹) ezzel a lelőhellyel hozzák kapcsolatba. A villatelepülés jelentőségére az ismert nagydémi lararium együttes mutat rá — lelőhelyének pontos azonosítására éppen a topográfiai munkák során nyílt lehetőség.¹²

A középrépusztai feltehetően hosszabb életű villa területén talált lényegében szórványként

1. kép. A Nagydém-középrépusztai formatál töredék
Рис. 1. Обломок блюда с формой (негативным изображением) из Наддем-Козепрепашуста
Fig. 1. Fragment du moule de Nagydém-Középrépuszta

értékelhető — formatáltöredék Dr. 37. típusú tál előállítására szolgált, jóliszapolt, zsíros agyagból készült —, világosszürkére égették (Bakonyi Múzeum Veszprém I. sz. 55. 151. 2). Horizontálisan kihajló fogórészén árkolás fut körbe, magán a relief kialakítására szolgáló felületen tojásfüzér 6 tagját találjuk. A tojástagokat párosával pecsételték a formatálba (Sz.: 2,65 cm). A három — elliptikusan ívelő árkolással kialakított — tojástagok közt a többi pannóniai formatálhoz, illetve helyi gyártmányú reliefs edényhez hasonlóan nincs választótag; közepén azonban, az egyes tagok felső végénél a legfelső árkolással összefüggő kis nyelvet találunk. Ennek a tojástag közepén levő nyelvvalaknak Pannoniában csak egyetlen analógiáját ismerjük: a westerndorfi Helenius csoport mintakincsét felhasználó műhely termékein, melyeknek előfordulása elsősorban Brigetióból ismeretes.¹³ A tartomány-

⁷ A sigillatagyártás pannóniai kísérleteinek termékeit utánzatoknak kell neveznünk, mivel ezek a reliefszerű edények nem felelnek meg azoknak a kritériumoknak, melyeket az importált sigillaták határoztak meg. L. Póczy K., Acta RCRF 11–12 (1969–1970) (1971) 92–94.

⁸ Nagy László, FA 1 (1939) 39.

⁹ Uo. 4. kép 6.

¹⁰ Dax M. — Éri I. — Mithay S. — Palágyi Sz. — Torma I., MRT. Veszprém megye régészeti topográfiája. IV. A pápai és zirci járás. (Bp. 1972) 168.

¹¹ A villa területén talált leletanyagból legjobban a sigillaták határozhatók meg. A veszprémi Bakonyi Múzeum 55.151.10 ltsz.-ú töredéken Ri-Fi El tojásfüzér

2 tagja, az 55.151.7 sz. Dr. 33 fenéktöredéken IVSTV-[SF] bélyeg (W. Ludowici, Stempelbilder römischer Töpfer 1901–1905 274 d típus). A rheinzaberni sigillaták a II. sz. második felére, ill. a III. sz. első felére keltezhetők. Korábbi az 55.151.4 sz. márványozott festésű táltöredék, ill. az 55.151.6 sz. Leistenschale.

¹² Rhé Gy., MKÉ 1908 119–127.; Radnóti A., A pannóniai római bronzedények. DissPann II. 6 (Bp. 1938) XII, XLI. t.; B. Thomas E., Römische Villen in Pannonien. (Bp. 1964) 282–286; Ua., A nagydémi lararium. (Veszprém 1965) 20.

¹³ Juhász Gy., A brigetioi terra sigillaták. DissPann II. 3 (Bp. 1935) XVI. 9, XXXVI. 24.

tól nyugatra e típus nagyon ritka¹⁴ — korábban H.-J. Kellner arra gondolt, hogy az az árufajta, melyen ez a tojásfüzértípus tűnik fel „auf Grund größeren Materials sorgfältig zu prüfen haben, ob hier nicht vielleicht eine eigene neue Gruppe vorliegt.”¹⁵ Formatóltöredék alapján a típust minden kétséget kizáróan lehetett a westerndorfi gyárhoz attribuíálni¹⁶ — keltezése tehát e reatiai műhely időrendjének függvénye. Lényeges különbség persze a westerndorfi és a közép-réppásusztai tojásfüzértípus közt a választótag, mely a reatiai műhely darabjain nem hiányzik, ugyanakkor a pannoniaiakon igen ritkán található meg. Ha e különbségtől eltekintve a tojásfüzér belsejében levő nyelvtagot mégis a westerndorfiából vezetjük le,¹⁷ úgy a formátál keltezésénél csak a III. sz. elejére vagy annál későbbi időpontra gondolhatunk.¹⁸ A modelltöredékkel együtt talált (szórvány-) kerámia a keltezésnél nem jöhet számításba. Megemlítendő, hogy a horizontálisan kihajló gallérú formátál típusában a Pacatus műhely modelljeivel vehető össze,¹⁹ ettől a nyugati provinciák műhelyeinek a „Leistenschale”-hoz (ún. pátkai típusú tal=Ringschüssel) hasonló formátálkiképzése lényegesen eltér. (A miénkhez hasonló a littlemore-i modell formája.²⁰)

A közép-réppásusztai formatóltöredék az első evidenciát szolgáltatja arra vonatkozóan, hogy sigillata-szerű kerámia gyártását a pannoniai villagazdaságok fazekasműhelyei is megkísérelték. Ebből a formátálból kiöntött edény mind ez ideig nem került elő, így nem tudjuk, hogy a kis műhely csak a közvetlen környék, a tartomány belsejének az importcikk ellátásából sokszor kieső területei részére termelt-e²¹ vagy pedig áruit eljuttattak a provincia távolabbi pontjaira is.

A másik — eddig közöletlen — formatóltöredéket a bécsi Naturhistorisches Museumban őrzik (Inv. 35246), melyet különböző, ma már azonosíthatatlan eredetű leletekkel együtt 1900-ban Bella Isidortól vett meg a gyűjtemény (2. kép). A leltárkönyvi bejegyzés szerint a lelőhely Sabaria. Mint ismeretes *Savaria*-ban a kerámiagyártás meglehetősen fejlett iparág volt, a mai szombathelyi

Romkert környékén számos fazekaskemence láttott napvilágot; a közeli Petőfi S. utcában lehetett az egykori colonia fazekasnegyede.²² Szőnyi E. nemrég megjelent tanulmánya alapján arról győződhetünk meg, hogy e fazekasműhelyekben importkerámia helyi utánzását is megkísérelték.²³ Nos kizárva, hogy a Naturhistorisches Museum formatólját, melynek közelebbi lelőhelyét nem ismerjük — a savariai fazekasműhelyek egyikében készítették — reliefes sigillautánzatok kiformázása céljából.

A Dr. 37 típusú edény előállítására szolgáló formatólat zsíros agyagból készítették; fala vastagabb, színe a nápolyi sárgászörös²⁴ egyik árnyalatát képviseli. A töredék belseje, ahol az égéshő az agyagot kevésbé érte — szürkés színű. Fent fordítva bepecsételt tagokból álló tojásfüzér. Az egyes tojástagokat (3. kép 1) sz: 1,55 cm) két-két elliptikus árkolással képezték ki; a külsőben, a tojástagok csúcsán kis göb található, mely esetleg egy — a tojástaggal egybepecsételt — választópálcika (jóformán mindegyik sigillata műhelyben megfigyelhető) másolásából eredhet, valószínűleg azonban csak apró technikai hiba. A tojástagokat külön-külön pecsételték a formátálba; a modellt készítő fazekas sem kerekcsücsűt (Rollradchen), sem pedig több tojástag egyidejű benyomására szolgáló bélyegzőt nem használhatott, ebben az esetben ugyanis ritmikusan váltakozó csoportokat fedezhetnénk fel — ennek azonban nyoma sincs. Megemlítendő, hogy az aquincumi gázgyári műhelyben is külön bélyegzője volt minden egyes tojástagnak, melyeket sorjában egymás mellé kellett a tálmintába benyomkodni.²⁵ A tojásfüzér analógiái a késődél-galliai²⁶ és korai középgalliai²⁷ típusok közt találhatók, de közeli az említett gázgyári fazekastelep B 37 számú mintája is.²⁸ A fordítva pecsételt tojássor²⁹ alatt vízszintes vonal (ún. Richtungslinie) látható — alatta a reliefmezőben közepén — ismét fordítva benyomott — girland (sz.: 3,6 cm), ennek párhuzamait több Hadrianus—Antoninus-kori középgalliai fazekas³⁰ készletében megtalálhatjuk azzal a különbséggel, hogy a girland két vége a galliai

¹⁴ Karnitsch, P., Die verzierte Sigillata von Lauriacum. FiL 3 (1955) 36, Taf. 87, 7.

¹⁵ Kellner, H.-J., BVbl 26 (1961) 176.

¹⁶ Ua., Das Bayerische Inn-Oberland 35 (1968) 20.

¹⁷ Minthogy sem a rheinzaberni sem a középgalliai műhelyekben nem találunk hasonló darabot.

¹⁸ Kellner, H.-J., BVbl 34 (1969) 156—158; Ua., Karnitsch, P., Die Sigillata von Juvavum. Salzburger Museum Carolino Augusteum Jahresbericht 16 (1970) [1971] 41.

¹⁹ Kuzsinszky i. m. 124—, 109—153. á.

²⁰ Young, C. J., Britannia 2 (1971) 233 fig. 1.

²¹ Gabler D., Alba Regia 13 (1972) [1974] 57.

²² Buocz T., Savaria topográfiája. (Szombathely 1968) 10.

²³ T. Szőnyi E., Acta ArchHung 25 (1973) 94—.

²⁴ A színek meghatározásánál Ettlinger, E.—Steiger, R., Formen und Farbe römischer Keramik. Beil. Ausgrabungen in Augst. III. Ins. XXXI. 1960—1961. (Augst

1971) c. munkájának Taf. zur Farbbezeichnung römischer Keramik megnevezéseit használtuk, a nápolyi sárgászörös a 3. sz. alatt található.

²⁵ Kuzsinszky i. m. 196.

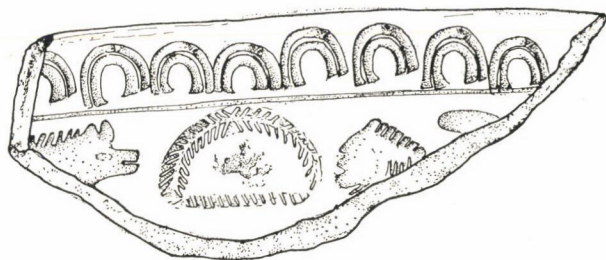
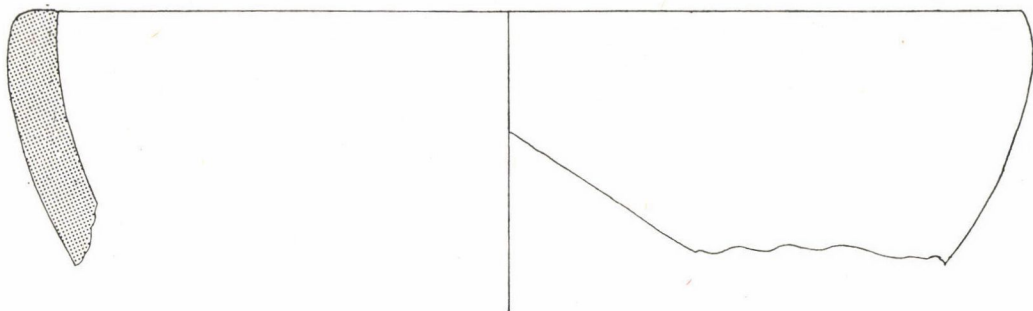
²⁶ Hofmann S típus — Hofmann, B., Acta RCRF 8 (1966) (1968) 42.

²⁷ Rogers, G., Poteries sigillées de la Gaule Centrale. I. Les motifs non figurés. XXVIIIe suppl. à „Gallia” (Paris 1974) 47.

²⁸ Ld. 25 j.

²⁹ Hibás pecsételés a nagy galliai műhelyekben is gyakran előfordul; Carnuntumból egy fordítva nyomott tojásfüzérés példányt közölt Hudeczek, E., CarnJb 8 (1963—1964) [1965] 85 3. kép 18. A hibás tojássor itt éppen egy Traianus—Hadrianus-kori banassaci példányon fedezhető fel. Fordítva pecsételt tojásfüzér a Pacatus műhelyből is ismeretes.

³⁰ Rogers, G., i. m. F 15 típus.

2. kép. Formatáltöredék Szombathelyről (Savaria). 1 : 1
Рис. 2. Обломок блюда с формой из Сомбатхейе (Саварии),
Fig. 2. Fragment du moule de Szombathely (Savaria).

3. kép. A savariai formatálon található díszítőelemek.
Рис. 3. Мотивы на блюде с формой из Саварии, М: 1 : 1.
Fig. 3. Les éléments décoratifs visibles sur le moule de Szombathely. 1 : 1

mintákon nem folytatódik egy vele összefüggő, ferdén rovátkolt tagban. A girland (3. kép 3) által határolt félkör alakú mezőben enyhén benyomott, alig kivehető madáralak? (Hasonló megoldású mintát az ún. sisciai-margumi műhely készületében fedezhetünk fel.³¹ Számos párhuzamot idézhetnénk a formatáltöredék bal oldalán levő, jobbra futó vaddisznóhoz (3. kép 2) mind a dél-,³² mind pedig a középgalliai műhelyek³³ mintakincséből; pontos azonosítást azonban az erősen hiányos részlet (sz.: 2,4 cm) nem tesz lehetővé. A jobb oldalon levő minták nem vehetők ki pontosan, csak sejthetjük, hogy nagyobb, fekvő levelet (3. kép 4) pecsételtek a formatálba (sz.: 2,3 cm). A reliefmezőbe nyomott minták el-

rendezése szabad, sem metopé, sem inda vagy körmedaillon által való osztásra nem törekedett a fazekas. A szabad stílus a sigillatagyártásban Hadrianus korától válik általánossá;³⁴ így a kompozícióból adódó keltezési lehetőség összevág a pecsétlők késő délgalliai — középgalliai párhuzamainak időrendi adataival. A formatál átmérője mintegy 24,5 cm lehetett. E formatálból kiöntött darabot is ismerünk: egy narancsszínű, matt, fenti tojásfüzérral díszített töredék Buócz T. 1974. évi ásatása során került elő a Romkertben (D₁ szelvény. Az adatot ezúton köszönöm meg az ásatónak.) A középgalliai műhelyek mintakincsének feltűnése a késő délgalliai műhelyekben — mint azt már Morel³⁵ és G. Rogers³⁶ kimutatták —

³¹ Póczy K., Problemi della ceramica romana di Ravenna delle Valle padana e dell' alto Adriatico. (Bologna 1972) 266 Abb. 3.

³² Hermet, F., La Graufesenque. (Paris 1934) 2, 27 pl. 44

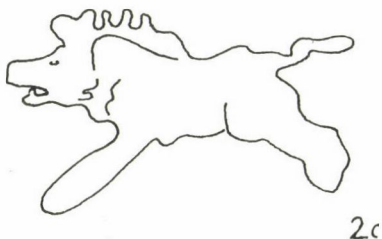
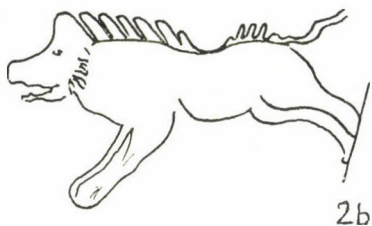
³³ Oswald, F., Index of Figure Types on Terra Sigillata. (rep. London 1964) 1666 — ez a lezouxi- Cinnamus gyártmányokon gyakran előforduló típus a helyi fazekasok pecsétlőkészletében sokfelé megtalálható l. a Pacatus műhelyben Kiss K. i. m. VII. t 47 vagy a margumi gyárban — Rutkowski, B., Acta RCRF 10 (1968)

[1970] 24. kép 3, 25. kép 4.

³⁴ A kompozíció fejlődését az egyes korszakokban ld. Lutz, M., L'atelier de Saturninus et de Satto a Mittelbronn (Moselle). XXIIe suppl. à „Gallia” (Paris 1970) 227., 229., 231.

³⁵ Morel, I.-P., Acta RCRF 3 (1961) III. t; Ua., Note sur les potiers gallo-romains de Banassac. Bull. de la Société des Lettres, Sciences et Arts de la Lozère 1954. 3.

³⁶ Rogers, G., Acta RCRF 11–12 (1969–1970) (1971) 98–102.

4. kép. 1. Későbanassaci sigillata töredéke Mosonmagyaróvárról (Ad Flexum). — 2. Az O.1666 sz. pecsétlő változatai a) a lezouxi Cinnamus tálakon b) a mosonmagyaróvári sigillán c) a későbanassaci műhelyekben (G. Rogers után) 1 : 1

Рис. 4. 1. Обломок позднебанассакской сигиллаты из Мошонмадьярóвара (Ad Flexum) — 2. Варианты печати № 0.1666. а) на блюдах Синама из Лезо, б) на сигиллате из Мошонмадьярóвара, в) на изделиях позднебанассакских мастерских (по Г. Роджерсу). М: 1 : 1.

Fig. 4. 1. Fragment d'une terre sigillée de la période tardive de Banassac, provenant de Mosonmagyaróvár (Ad Flexum). — 2. Les versions du poinçon n° 0.1666 a) sur les plats Cinnamus de Lezoux. b) sur la terre sigillée de Mosonmagyaróvár, c) dans les ateliers de la période tardive du Banassac (d'après G. Rogers). 1 : 1

gyakori — feltehető tehát, hogy a *pannoniai fazekas* nem több, különböző eredetű *sigillatát másolt*, hanem olyan *délgalliai tálát*, melyet részben már a *középgalliai edények motívumai díszítettek*.

Kérdés, hogy láthattak-e a helyi fazekasok ilyen gyártmányokat, eljutottak-e a tartományba ezek a meglehetősen ritka árufajták? Válaszként az alábbi *importált sigillatákra* hivatkozhatunk:

1. Poetovio

Curk, Poetovio T. III. 4

A töredékes tálon a banassaci sigillaták jellegzetes metopéosztása, a sokszoros bélyegzőhasználat következtében már ornamentikának tűnő figurális díszítés mellett a középgalliai műhelyekben feltűnő bőségszaru-motívum jelentkezik — ld. *Morel*, Acta RCRF 3 (1961) 3. Ez utóbbi — mint arra Morel már rámutatott — középgalliai kész árurol való leöntés útján került a későbanassaci műhely típuskincsébe. (L. a Lázár gyűjt. egyik ismeretlen lelőhelyű darabját — MNM lsz. 1.1950.509.)

2. Carnuntum

E. Hudeczek, CarnJb 8 (1963—1964) [1965] 89 Abb. 43

Az 1963. évi ásatás során előkerült sigillatán a Natalis körre jellemző Hofmann E³⁷ típusú tojásfüzér és eltorzult vadkanalak? mellett a Cinnamus gyártmányok gyakori levéldíszre fedezhető fel. A szerzővel ellentétben — aki 1963-ban még nem számolhatott a Cinnamus műhely motívumainak a délgalliai műhelyek általi átvételével — a töredéket banassacinak határozhatjuk meg és Hadrianus-koraantoninus korinak tartjuk.

3. Ad Flexum

Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár lsz: 57.17.22 — szórvány Dr. 37 oldaltöredéke (4. kép 1) — fent a Germani ser. mesterhez attribálható tojásfüzér (Hofmann A) és a banassaci műhelyre jellemző metopéosztás; a reliefmezőben a Cinnamus mintakincséhez tartozó 0.1666-D. 834 típusú vadkan — a lezouxinál természetesen — a másolás miatt — kisebb változatban (a kisebbedés kb. 9%). A típusnak a banassaci gyár mintakincsébe ilyen úton való bekerülését már G. Rogers megfigyelte³⁸ a Peyre abbé gyűjteményében levő tálon (4. kép 1a, c). A mosonmagyaróvári töredéken azonban a rajzos részletek még jobbak, mint a Peyre abbé gyűjteményében levő sigillatán (4. kép 2b), mérete is az eredeti típus és a gyűjteményben levő darab között áll. Feltehető tehát, hogy a Rogers által közölt minta pecsétlőjét esetleg nem is közvetlenül mintázták le egy lezouxi edényről, hanem egy olyan közbeeső típusról, melynek pecsétlőjével a mosonmagyaróvári darab készült.

³⁷ Hofmann, B., i. m. 28.

³⁸ Rogers, G., i. m. 105.

4. Tokod

Balassa B. Múzeum, Esztergom lsz. 59.9.28 a — szórvány (5. kép), Dr. 37 aljtöredéke. Metopéosztás csillag alakú díszekben végződő hullámvonalakkal. Az elsőben lándzsás Minerva (0.132-D. 80-H. pl. 18,12), a második, keskeny metopében oszlop (H. pl. 16,49) felett díszítés részlete, a harmadikban caduceus-motívum (Morel, Acta RCRF 3 (1961) 3,5. A következő, szélesebb zónát hullámvonallal osztották vízszintesen — felette állatalak részlete, alatta nyíl alakú ornamensek (Knorr, Rottenburg II. 5). A következő szélesebb metopében nagy szarvasagancs (Urner, Schleithelm 28,2) töredékes szarvasalak önálló ornamensként történő alkalmazása!), alatta két madár? — jobbra bestiarius (0.1101=D.632). A hatodik, keskeny mezőben levélfüzér (Urner, Schleithelm 12,9), majd újból a Minerva-Morel 5 levéllel-oszlop-nyíl alakú díszek metopé következik. Alul levelekből álló zárófríz, melyet fent hullámvonal, lent sima vonal zár. Középgalliai eredetű a caduceus és a nagy levél.

5. Aquincum

A Meggyfa utcai Hercules villa feltárása során előkerült, Germani ser, csoportba sorolható darabot, melyen a lezouxi műhelyre jellemző Minerva alak látható — már másutt közöltük.³⁹

6. Gorsium

Gabler D., Alba Regia 13 (1972) 1974 31, nr. 16 Dr. 37 apró töredéke. A Natalis műhelyre jellemző tojásfüzérrel lezárt mezőben az 0.1059-D.614 gladiátor látható eltorzult formában. A gladiátornak a banassaci mintakincsbe való átkerülését már Rogers felismerte.⁴⁰ A gorsiumi példányon levő motívum rossz másolás vagy bélyegzőhasználat miatt még a banassacinál is eltorzultabb — a pajzsnak a sisakkal való egybemosódása még felismerését is nehezíti.

A felsorolt példák alapján arról győződhetünk meg, hogy lezouxi figurális és ornamentális motívumokkal díszített banassaci sigilláták a tartomány legkülönbözőbb pontjain tűnnek fel. Mint-hogy ezeket a kutatás — éppen a lezouxi motívumok alapján — *Hadrianus* korára, sőt még későbbre keltezte,⁴¹ ez az időpont lehet számunkra támpont a legkésőbbi banassaci sigillátákat követő, másoló pannoniai gyártmányok időrendjének meghatározásánál.

II. Pannoniai reliefdíszű sigillatautánzatok

A formatáltöredékek mellett a pannoniai sigillatagyártást számos szürkére égetett reliefdíszű töredék képviseli. Közülük két tokodi lelőhelyű példányt már korábban ismertettünk⁴² — ezeknek sorát további darabokkal egészíthetjük ki.

A pogánytelki szürke sigillatautánzatok

A veszprémi múzeum anyagában található egy — még Rhé Gy. Gyulafirátót-pogánytelki feltárásából származó — oldaltöredék (6. kép), melyet az ásató Őskori és ókori nyomok Veszprém körül⁴³ c. munkájában írt le. Ez a darab a pogánytelki villához tartozó kemencék környékén került elő — az ásató szerint „a hamu és törmelékben szétszórva” — az itt talált edénytöredékek „valószínűleg az égetésnél eltört darabok maradványai, s így egyszersmind a helyi ipar szószólói is”.⁴⁴ A leírás alapján a lelőhelyet biztosan azonosíthatjuk — nem bizonyítható azonban az edények helyi eredete. A 2. sz. kemencében ugyan maradtak vissza edények az égetés után, minthogy azonban ezeket a későbbiek során nem lehetett azonosítani,⁴⁵ nem áll módunkban összehasonlító anyagot sem nyerni a helyi gyártmányok technikai jegyeire, nyersanyagára, színére, égetési hőfokára stb. vonatkozóan. A helyi műhelyre jellemző kritériumok meghatározásának hiányában ezért a töredéknek az itt talált fazekaskemencékkel való összefüggése teljesen hipotetikus. Biztos azonban, hogy az edény pannoniai gyártmány — készítője az importált sigillatákról másolhatta a díszítőt, ill. a figurális motívumokat. Dr. 37 formájú edény oldala (Bakonyi Múzeum, Veszprém, lsz. 55.241.357) kissé megvastagodó, kifelé ívelő peremmel — belső oldalán két bevágott vonallal. Felületét enyhén fényes, feketésszürke bevonat borítja.⁴⁶ Fent tojásfüzér; a tojástagok 3 elliptikus ívből állnak — választópálcika nélkül⁴⁷ (az egyes tojástagokat külön-külön pecsételték be). Alatta árko-lással osztott vízszintes vonal. A reliefmezőben két sorban, szabad stílusban elhelyezett figurális és növényi díszítés. Fent balra bárány? (párhuzamát nem ismerem) — tőle jobbra levéldísz (közeli analógiái a délgalliai műhelyekből: Knorr, Rottweil XXIII. 9, Urner-Schleithelm 28,7, U. Trinks, CarnJb5 (1959) 61 Abb. 2,24, a középgalliai műhelyekből Rogers J. 125) — balra Diana szarvastehénnel (0.105, Juhász I. 19), jobb oldalán koszorút nyújtó Victoria (0.808 B, Rottenburg

³⁹ A Wellner I. által közölt (Acta ArchHung 21 (1969) 235—.) aquincumi Hercules villa területén talált sigillátákat az Acta ArchHung 28 (1976) számában közöljük; az említett töredék a Kat. 22 számú.

⁴⁰ L. 38 j.

⁴¹ Hofmann, B., i. m. 38—39.

⁴² A két tokodi lelőhelyű szürke reliefes tálat az RCRF VIII.-Ljubljánában 1973 szeptemberében tartott kongresszusán mutattuk be, a róla szóló beszámoló megjelenik Acta RCRF 16 (1974) ...

⁴³ Rhé Gy., Őskori és ókori nyomok Veszprém körül. A Balaton tanulmányozásának eredményei. III. (Bp.

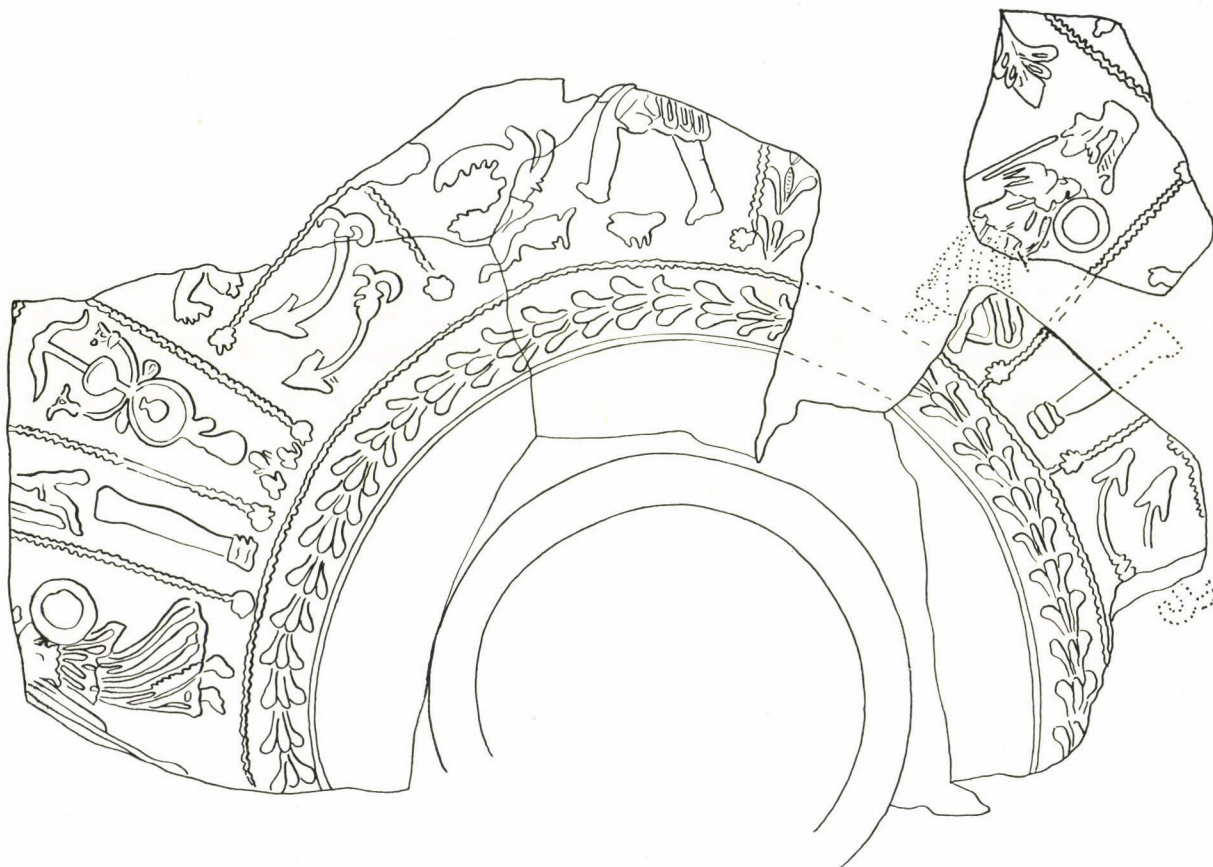
1906) 22.

⁴⁴ Uo. 21.

⁴⁵ B. Thomas E. Acta ArchHung 6 (1955) 112.

⁴⁶ R. Steiger i. m. 24. színárnyalat.

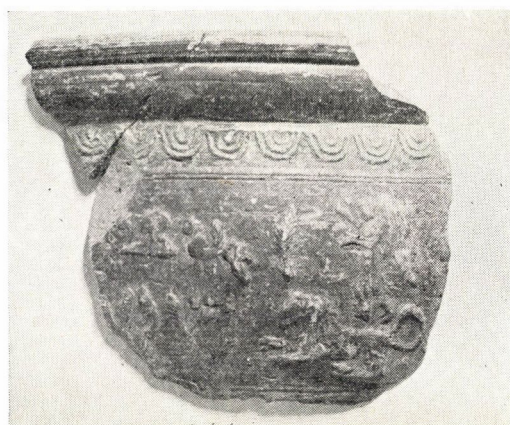
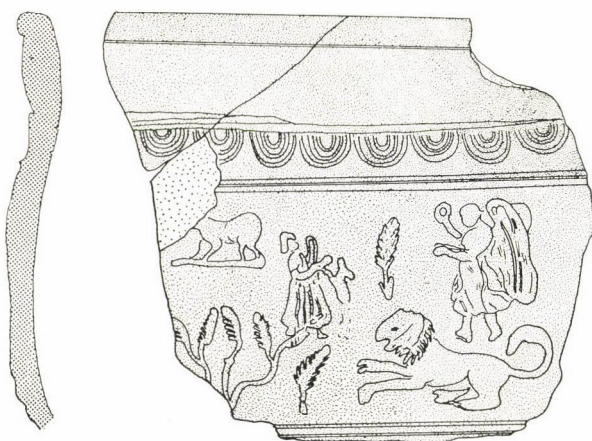
⁴⁷ Némiképpen a gázgyári fazekastelepről közölt B 39 típushoz hasonlíthatók. A nyugati műhelyekben nem túl gyakori a választópálcika nélküli tojásfüzér, ami valamennyi pannoniai officinában felfedezhető. Az egymáshoz közelálló tojásfüzértípusok — egyéb bizonyítékok mellett — az egymásrahatásról tesznek tanúságot. Fényképét közli Nagy L. Bp. tört. I. Bp. 1942. LI. 1.

5. kép. Későbanassaci (Germani ser.) sigillata Tokodról közép-galliai díszítőelemekkel

Рис. 5. Позднебанасакская сигиллата с среднегаллскими мотивами из Токода

Fig. 5. Terre sigillée de la période tardive de Banassac (Germani ser.) provenant de Tokod, avec éléments décoratifs de la Gaule Centrale

6. kép. Pannoniai szürke sigillata utánzat Gyulafirátót-Pogánytelekről. 1 : 2

Рис. 6. Подделка серой сигиллаты, сделанная в Паннии из д. Дьюлафиратот-Поганьтелек. М : 1 : 2 ;

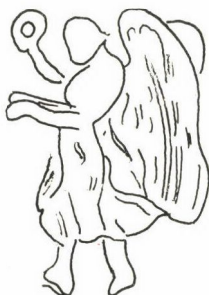
Fig. 6. Imitation grise d'une terre sigillée, pannonienne, provenant de Gyulafirátót-Pogánytelek. 1 : 2

1

Q. 105

2

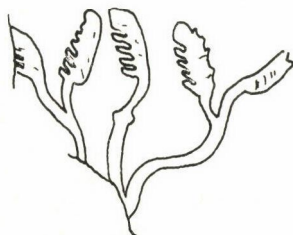
Q. 808 B

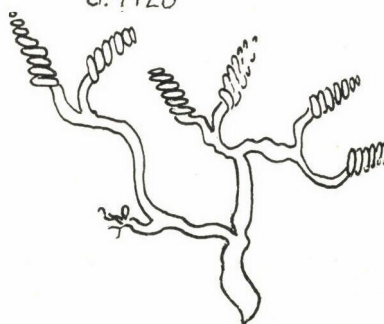
3

Q. 1420

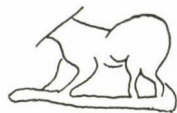
4

7. kép. A Gyulafirátót-pogányteleki tál díszítőelemei és a mintát jelentő délgalliai motívumok. 1 : 1
 Рис. 7. Орнамент блюда из Дюлафиратор-Поганьтелек и первоначальные южногаллские мотивы. М : 1 : 1
 Fig. 7. Les éléments décoratifs du coupe de Gyulafirátót-Pogánytelek et les motifs de la Gaule du sud constituant le dessin. 1 : 1

5

6

7

8. kép. A Gyulafirátót-pogánytelki tál díszítőelemei. I : I
Рис. 8. Орнамент блюда из Дюлафиратот-Поганьтелек.
М: 1 : 1.

Fig. 8. Les éléments décoratifs du coupe de Gyulafirátót-Pogánytelek. 1 : 1

V. 14, Knorr, SmTn 37 B, Jacobs II. 10, Kar-nitsch, Ovilava 19,6, Juhász I. 22, Walke, Gauting 45,8 típusokkal vethető össze). Lent az előbbi levéldísz, tőle balra fácska (megfelelőit 1. Knorr, Rottweil XIII. 1–2, Fritsch, Riegel 90, Jacobs I. 2, Knorr, TuF 35,31, H. 79,3–4, Juhász I. 16, Walke, Gauting 29,4), jobbra ülő oroszlán (0.1420, H. 25,15, Knorr, Rottweil XIV. 1, Knorr, TuF 35,27) — lent kettős záróvonal. A Diana pecsétlő hibás lehetett — ezért maradt le a szarvasalak hátsó két lába. Az idézett analógiák szinte kivétel nélkül a késődél-galliai műhelyek mintakincsének utánzását, sokszor szolgálai másolását árulják el (7. kép). Jóformán valamennyi motívum fellelhető pannoniai lelőhelyű banassaci sigillatán is; a helyi utánzás lehetősége erre vezethető vissza. A mintául szolgáló darabokon már a többszörös másolás eredményeképpen kisebbedett, rajzos részleteit elvesztő, eltorzult típust találhatta a pannoniai fazekas. A helyi mester pecsétlőjében (8. kép) vagy pecsétlőhasználatában is található hiba, mely újabb részletek eltorzulásához vezetett. A mintadarab valószínűleg a Pannoniában széles körben elterjedt⁴⁸ későbanassaci Natalis, Germani ser. csoporthoz attribuíálható sigillata lehetett, melynek készítése idejét a kutatás Hadrianus korára keltezte.⁴⁹ Ugyanerre az időszakra utal a szabad stílusú kompozíció is.

A pogánytelki villa anyagából ismerünk egy másik Dr. 37 formájú, kopott feketésszürke mázú, pannoniai gyártmányú reliefes táltöredéket (lsz. 55.241.335). Az előzőhöz hasonlóan kialakított peremrész alatt szorosan egymás mellett álló hosszúkás ovális, kettős ívekből kialakított tojás-tagok sora látható; alatta két plasztikusan ki-emelkedő borda jelzi a záróvonalat (9. kép). A tojásfüzér jellegében eltér az ismert típusokétól, legfeljebb a választópálcikák hiánya kapcsolja tipológiailag némiképpen a többi pannoniai (aquincumi, gorsiumi, brigetioi, savariai, nagy-démi) sigillata műhelyéhez. Ezen túlmenően a közös technikai jegyek, a pontos méretbeli egye-

zés, szín és bevonat, hasonló peremkiképzés és szélesség, falvastagság a másik pogánytelki edény műhelyébe utalják ezt a töredéket is.

A tokodi reliefdíszű tálak

Két tokodi reliefdíszű edényen már korábban felismerhettük a legkésőbbi dél-galliai műhelyek hatását.⁵⁰ Ezt a befolyást egy másik tokodi Dr. 37 formájú táltöredék is igazolja (Balassi B. Múzeum, Esztergom lsz. 73.7.145), melyet az alábbiakban mutathatunk be. Szürkére égetett edénytöredék, feketésszürke, kopott bevonattal; reliefmezőjét fent vízszintes bordák közti levélkoszorú zárja (10. kép). Ennek a levélkoszorúnak számos változata ismert a későbanassaci műhelyekben — a miénkhez hasonló nyújtott levelekből álló, ritka elhelyezésű levélfüzér található egy brigetioi példányon.⁵¹ Bár a levélkoszorúval többnyire a reliefmező alsó lezárását oldották meg — aránylag gyakran mint felső zárófríz tűnik fel.⁵² Ugyanígy található egy más ismert tokodi sigillata utánzaton is.⁵³ A reliefmezőből a töredéken csak kevés részlet maradt meg, közülük világosan felismerhető egy hármass levél, alatta két hosszúkás taggal. A levéltagnak majdnem egészen pontos mása fedezhető fel egy brigetioi lelőhelyű, késő Flavius—Traianus-kori banassaci sigillatán.⁵⁴ Nem véletlen, hogy ugyanezen a brigetioi edényen található meg az a bikamotívum is, mely egy másik, Tokodon talált példányon tűnik fel. A különböző töredékekről ismert díszítőelemek és figurális részletek mintadarabjait a Brigetioba érkező importált sigillatákon látjuk — műhelyüket is Brigetioba vagy környékén kereshetjük. A levélkoszorú egyébként is kedvelt motívuma a pannoniai sigillatagyáraknak, ill. azoknak a pecsételt kerámiát előállító műhelyeknek, melyek dél-galliai előképek után dolgoztak.⁵⁵ A két tokodi edényen kívül hasonló fríz látható pl. a gázgyári fazekas-műhely típuskincsében.⁵⁶ A helyi műhelyek pecsétlőkészletének hasonlósága részben a közös (importált sigillata) előképekkel, részben erős egymásrahatással magyarázható.

Az importált sigillaták hatása a többi pannoniai „sigillata” műhelyben

A formaadásban és a motívumkincs kialakításában megnyilvánuló dél-galliai befolyás érezhető a gorsiumi (táci) „sigillata” műhely esetében is. A Fitz J. vezette táci feltárások során előkerült formatájakat és a helyi, gorsiumi készítményű

⁴⁸ Gabler D., Alba Regia 13 (1972) (1974) 51; Újabb darabok Gabler D., Mócsy A., Römerzeitliche Forschungen in Zalalövő 1974. Acta ArchHung 28 (1976) ... sajtó alatt.

⁴⁹ A Hadrianus-kori kelteezést nem fogadja el Simon, H. G., BVbI 35 (1970) 103. A hazai feltárások stratigrafiai adatai a Hadrianus-kori kelteezést igazolják ld. Gabler D., Arrabona 13 (1971) 22–25.

⁵⁰ L. 42 j.

⁵¹ Juhász Gy., i. m. II. t. 2.

⁵² Uo. I. t. 7, 9.

⁵³ L. 42 j.

⁵⁴ Juhász Gy., i. m. I. t. 20.

⁵⁵ Fitz J., Acta ArchHung 24 (1972) X. t. 1.

⁵⁶ Kuzsinszky i. m. 59. 108. á.

sigillatautánzatokat Bánki Zs. tette közzé⁵⁷ — egyben a kis műhely típuskincsét is bemutatta. Stratigráfiai megfigyelések alapján a táci műhelyt a II. sz. középső harmadára, a markomann háborúk előtti időszakra keltezte. Kormeghatározását támogatják a motívumkincs összehasonlító vizsgálatából adódó megfigyelések. Az általa összeállított 18 típus párhuzamai az alábbi manufaktúrákban lelhetők fel:

Bánki 1. típus

retiarius

<0.1013 E, Morel pl. 2,3

Walke, Gauting 27,3

Banassac,

Natalis kör

Bánki 3. típus

hátraforduló madár

Walke, Gauting 43,10 f

Banassac

Germani ser.

Bánki 4. típus

futó kutya

Karnitsch, Ovilava 27,2

Későgalliai

Párhuzamát Karnitsch nem ismeri.⁵⁸

Bánki 5. típus

nyúl

Knorr, Rottweil I. 12

La Graufesenque

Curk, Poetovio I. 14

Flavius kor

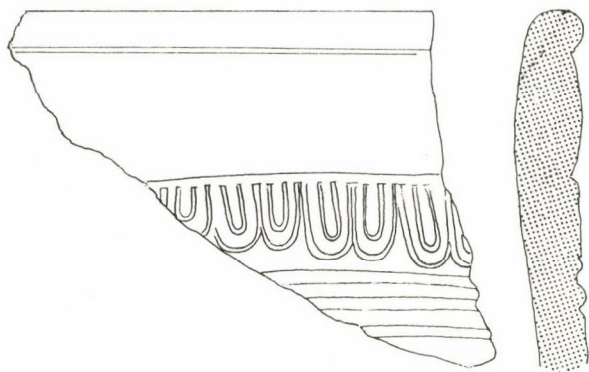
Bánki 7. típus

levél

CGP fig. 40,6

Lezoux

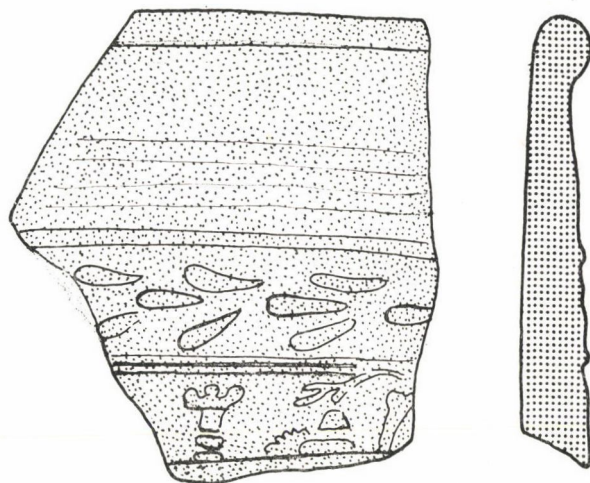
Casurius

9. kép. Pannoniai szürke sigillatautánzat töredéke Gyulafirátót-Pogánytelektől.

Рис. 9. Обломок подделки серой сгиллаты, сделанной в Паннонии из Дюлафиратот-Поганьтелек.

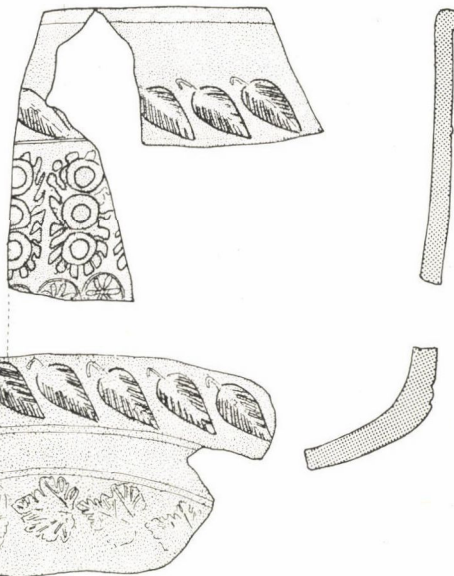
Fig. 9. Fragment d'une imitation de terre sigillée grise pannonienne, provenant de Gyulafirátót-Pogánytelek.

10. kép. Pannoniai szürke sigillatautánzat töredéke Tokodról. 1 : 1

Рис. 10. Обломок пannonской подделки серой сгиллаты из Токода. М: 1 : 1

Fig. 10. Fragment d'une imitation grise de terre sigillée pannonienne, provenant de Tokod. 1 : 1

11. kép. Pannoniai szürke sigillatautánzat Esztergom-Bajcsy Zsilinszky u. lelőhelyről. 1 : 2

Рис. 11. Подделка серой сгиллаты, сделанная в Паннонии из Эстергома, ул. Байчи-Жилински. М: 1 : 2

Fig. 11. Imitation de terre sigillée grise pannonienne, trouvée dans le site d'Eszttergom, rue Bajcsy-Zsilinszky. 1 : 2

⁵⁷ A gorsiumi sigillataműhely anyagát Bánki Zs. ismertette az RCRF 1973 szeptemberi, ljubljana-i ülésén; az előadás anyaga megjelenik ActaRCRF 16 (1974) ... Szíves hozzájárulásával teszem az alábbi összevetéseket. A formatálok egy részét Fitz J. már korábban

közzölte — 1. 2. j.

⁵⁸ A típus megtalálható Tácon is a bennszülött telep anyagában — 1. IKMK Székesfehérvár ltsz. 65.338.1 — az adat felhasználásáért Koczur É.-nak tartozom köszönettel.

Bánki 8. típus szőlőfríz Kuzsinszky B., BpR 11 (1932)120 106. ábr 47	Aquincumi gáz- gyári fazekas- műhely
Bánki 11. típus növényi ornamens CGP pl. 36	Középgalliai X-11
Bánki 12. típus levél Knorr, TuF Textb. 12, Karnitsch, Ovilava 27,12	Banassac Natalis kör
Bánki 15. típus zárófríz Knorr, Cannstatt XI. 5 Karnitsch, Ovilava 20,5	La Graufesenque Mascuus
Bánki 17. típus karika a középgalliai műhelyek jellemző dísze	
Bánki 18. típus körből induló metopéosztás Walke, Gauting 44,3 a	Késődél-galliai

Az összeállításból kitűnik, hogy a motívumoknak több mint a fele megtalálható a Traianus—Hadrianus-kori banassaci műhelyekben, egyes típusok viszont a későbbi középgalliai gyárak hatásáról vallanak. Kimutatható a helyi elem is: a szőlőfríz pl. a gázgyári fazekastelep Antoninus-kori első mesterének díszítőmotívumai közt éppúgy felfedezhető, mint a brigetioi Gerhát fazekastelepen talált formatálon,⁵⁹ vagy a Kiscelli úti műhelyben készült edényeken.⁶⁰ Az egyes típusok természetesen kisebbek az előképeknél, a többszörös másolás lényeges részletek eltűnéséhez vezetett (pl. a retiarius fegyvere). Az importált sigillaták helyi utánzására lehetőséget adott az a dél-galliai eredetű — főként banassaci — árumennyiség, mely Domitianus—Traianus korában, sőt még később is Gorsiumba érkezett.⁶¹

Hasonló a helyzet az *aquincumi* canabaeban levő *Kiscelli úti műhely* esetében, melyben a II. sz. első évtizedeiben állítottak elő reliefes sigillatákat utánzó, barnásvörös festésű edényeket.⁶² A műhely díszítőmotívumainak a dél-galliai, másfelől a lezouxi manufaktúra típuskincsével való összefüggését Kiss K.⁶³ és Póczy Klára⁶⁴ állapították

meg. A sigillakutatás újabb eredményei alapján időrendjét némileg módosítanunk kell. A *műhely* termelése valószínűleg nem zárulhatott le 120 táján, mint Nagy L. gondolta,⁶⁵ hanem — mint azt a törmelék alatti leletanyagban levő Albucius bélyeges sigillata⁶⁶ igazolja — a II. sz. közepéig működhetett. Csak így érthető a lezoux-i motívumok jelenléte a típuskészletben, továbbá a Pacatus műhelyhez fűződő kapcsolat.⁶⁷ A feltehetően hosszabb életű műhely termékeinél határozottan felfedezhetjük a kompozícióra való törekvést, a Cinnamus műhely nagy hullámvonalas vezetésű indák általi osztásrendszerét, ill. az indákról leágazó leveleket.

Ugyanez a szerkesztésre, rendezésre irányuló kísérlet figyelhető meg az egyik — a pécsi ásatásokból származó, barna felületű sigillatautánzat esetében is, melyet nemrég Fülep F. közölt.⁶⁸ Keltezését ezúttal is a díszítőmotívumok elemzése alapján kíséreljük meg. A Dr. 37 formájú tálon fent függőleges lándzsalevelekből álló fríz dél-galliai vagy Traianus-kori középgalliai sigillatákon található.⁶⁹ Míg azonban utóbbi Pannoniában alig terjedt el⁷⁰ — a dél-galliai gyártmányok késői formájára vonatkozóan egyre több adat áll rendelkezésünkre. A jobbraforduló maszkok analógiái (0.1358) is a típusok banassaci eredetére utalnak, feltehető tehát, hogy ezt a tálat is részben már középgalliai előképeket követő pannoni gyár termékének tekinthetjük. A pécsi sigillatautánzat viszonylag kevés kapcsolatot árul el az aquincumi—gorsiumi műhelyekkel, ill. a fentiekben bemutatott kisebb fazekascentrumokból származó kerámiatípusokkal — így nem kizárt, hogy vonzásterülete inkább a szomszédos délpannoniai körzetben kereshető.

Az újabb kutatások eredményeként tudunk a *Sirmium* közelében, *Gomolavában* virágzó fazekasműhelyről, amely a késő La Tène kerámia gyártásáról fokozatosan a „római” provinciális jellegű áru előállítására tért át⁷¹ a II—III. sz.-ban. E műhely gyártmányai közt vöröses-narancsszínű reliefes sigillatautánzatok is előfordulnak, melyeknek formaadása ugyanakkor helyi hagyományokat követ.⁷²

Ornamentális díszítésű reliefedények Tokod környékén

Míg az eddigiekben túlnyomórészt olyan darabokat mutattunk be, melyeken az importált sigil-

⁵⁹ Póczy K., ActaRCRF 11—12 (1969—1970) (1971) 94.

⁶⁰ Ua., Acta ArchHung 7 (1956) 78—.

⁶¹ Gabler D., Alba Regia 13 (1972) (1974) 51—52; Kocztur É., Alba Regia 13 (1972) (1974) 128.

⁶² L. 60 j.

⁶³ Kiss i. m. 198.

⁶⁴ Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 82.

⁶⁵ Nagy L., BpR 12 (1937) 268; Ua., Budapest története I. Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 628.

⁶⁶ Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 89.

⁶⁷ Uo. 83.

⁶⁸ Fülep F., Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae-Pécs. RégFüz II. 16 (1974) Taf. 22, 6.

⁶⁹ Karnitsch, P., Die Reliefsigillata von Ovilava. Schriftreihe des Institutes für Landeskunde von Oberösterreich 12. (Linz 1959) Taf. 3, 5; Rogers, G., Poteries sigillées de la Gaule Centrale. I. Les motifs non figurés. XXVIIIe suppl. à „Gallia” (Paris 1974) U 221, 173 típusok.

⁷⁰ Gabler D., Alba Regia 13 (1972) (1974) 52; Ua., ArchÉrt 91 (1964) 99, 105.

⁷¹ Bruckner, O., RVM 20 (1971) 120.

⁷² Uo. 111, 105. III. t. 1.

12. kép. Ornamentális és növényi díszítésű sigillatautánzatok 1. Narancsvörös bevonatú reliefszerű tál Tokodról. — 2. Szürke sigillatautánzat Tokodról. — 3. Ismeretlen lelőhelyű szürke sigillatautánzat a Magyar Nemzeti Múzeumból. 1 : 2

Рис. 12. Подделки сгиллат с орнаментом. 1. Блюдо из Токода с оранжево-красной поверхностью и рельефом. — 2. Подделка серой сгиллаты из Токода. — 3. Подделка серой сгиллаты с неизвестным местом находки в Венгерском Национальном Музее. М : 1 : 2

Fig. 12. Imitations de terres sigillées à décor ornemental et végétal. — 1. Coupe à enduit orange et à décor en relief, provenant de Tokod. — 2. Imitation de terre sigillée grise, provenant de Tokod. — 3. Imitation de terre sigillée grise de provenance inconnue, conservée au Musée National de Hongrie. 1 : 2

laták hatása többé-kevésbé világosan kimutatható, addig a továbbiakban néhány, többnyire ornamentális díszítésű reliefes sigillatautánzat leírását adnánk, melyeknek készítői a nyugati sigillaták mintaképeitől elszakadva önállóan alkalmazták a díszítőelemeket.

Esztergomban a Bajcsy Zs. u. 26. sz. ház telkén B. Thomas E. 1954. évi leletmentése során kerültek elő⁷³ egy fémes fényű, feketésszürke bevonatú edény apró töredékei. Dr. 30 formát utánzó, keskeny peremmel ellátott edény perem- és aljtöredéke (11. kép). A reliefmezőt fent és lent levél-sor zárja (hasznoló Knorr, Rottweil XXIII. 8 Natalis), a felső fríz alatt hármás virágsziromhoz hasonló növényi díszek sora, közepükön erősen kiemelkedő, nagyobb pontokkal. Ezt vízszintesen elhelyezett korong alakú rozetták sora követi (Knorr, Rottweil XXIII. 3, Curk, Poetovio IX. 3). A reliefmezőt kettős vonal zárja le — alatta, már az aljrészen oldalra fektetett széles karéjú levelekből álló sor (Urner, Schleithem 39,1). Az esztergomi töredék bizonyos vonatkozásban rokon vonásokat mutat a pannoniai gyártmányú reliefes sigillatautánzatok érdekes csoportjával, melyet a tisztán ornamentális, ill. növényi díszítésű *tokodi* lelőhelyű táltöredékek alkotnak. Három táltöredéket az alábbiakban mutatunk be.

1. Balassa B. Múzeum, Esztergom, lsz. 59.13.5-szórvány (12. kép 1) Dr. 37 formájú sigillatautánzat alsó felének két töredéke. A reliefmezőből három sáv maradt meg, a felsőben 17 szirmú rozetták sora körívbe, ill. leveles indakompozícióba foglalva. Az egyik töredéken a rozetták közepén újabb rozetta figyelhető meg. Az utolsó tagokat egybepecsételte a fazekas, minthogy kevésnek bizonyult a rendelkezésre álló felület. Az indaszárak nem adnak egységes vezetésű hullámvonalat, hanem fekvő, egymáshoz tolt S alakra emlékeztetnek. Köztük kisebb hatszirmú rozetták, ill. a rozettafríz alsó részén pontcsoport. Az indavonalak fent íves, egyik oldalán karéjos levélben találkoznak. A plasztikusan kiemelkedő vonallal elválasztott középső frízben lefelé forduló kagylóhéjat utánzó levélsor, majd bemélyített vonal felett fekvő, egymásba font levélfríz adja az alsó lezárást. Utóbbi az edényprofil erős hajlását követve már csaknem vízszintes helyzetű. Jó minőségű, keményre égetett agyag narancsvörösre festett felülete matt. Talpátm.: 9,2 cm.

A pecsétlők párhuzamai:

- a) 17 szirmú rozetta
(13. kép 1)
Walke, Sorviodurum Késődél-galliai
6,3 (soros elhelyezésben)

- b) ívelt levélkaréj
(13. kép 4)
CGP fig. 17, 11—12 Lezoux
(Quintilianus,
Lactucissa)
- c) kagylószerű növényi dísz
(13. kép 6)
Rogers U77 Középgalliai
(Doeccus)
- d) alsó levélfüzér
(13. kép 8)
Knorr, Rottweil XIV. 1 Késődél-galliai
Rogers H 104 és középgalliai

A kompozíció párhuzamai:

- Rozetták karéjos levélívbe
foglalva
Knorr, Rottweil Dél-galliai
XVIII. 6—29
- Bizarr fa indákkal
Karnitsch, Iuvavum 31,2 Banassaci
- Inda kis rozettákkal
Knorr, Rottenburg X. 1 Heiligenbergi

A vízszintes vonalakkal hármasan tagolt reliefmező analógiáját a korábban közölt tokodi sigillatautánzatoknál találjuk.⁷⁴ Az egyszerű, de mégis eredetien összeállított analógiakeresés szempontjából viszont nehéz feladatot jelentő elemekből felépített kompozíció párhuzamai ismét a középgalliai motívumokat felhasználó késődél-galliai, sőt a tartományban viszonylag ritka keletgalliai sigillata-manufaktúrák irányába mutatnak,⁷⁵ ezáltal műhelyük Hadrianus—kora-Antoninus-kori keltezésére adnak lehetőséget.

2. A csoporthoz tartozó másik edény lelőhelye szintén *Tokod*. Balassa B. Múzeum, Esztergom I. sz. 59., 20., 45. A gyűjteménybe szórványként került (12. kép 2.).

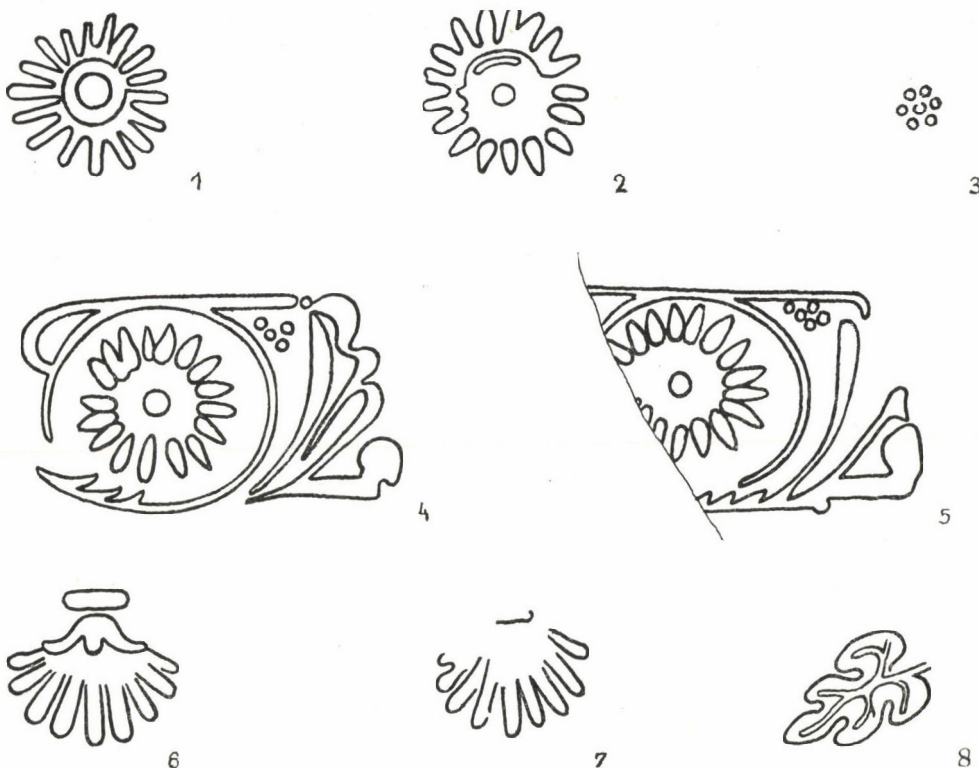
Dr. 37 utánzatú edény alsó felének töredéke, profilképzése az előbbivel megegyező. Itt is plasztikus bordákkal elválasztott 3 fríz látható, fent karéjosított ívelt levélből kiinduló, körindába foglalt 16 szirmú rozettasor, alatta kagylószerű levéldíszek sora, majd az alsó sávban az 1. sz. edény felső frízével megegyező (azonos pecsétlővel készített) rozetta indadísz. Világosszürke felületű, belső oldalán helyenként feketésszürke máz.

Nem kétséges, hogy a két edény egy műhelyben készült, a rajzos részletek világosabb kiformalása arra enged következtetni, hogy ez a formátál, melyből a 2. sz. darabot formázták ki korábbi, mint amelyikből 1. sz. öntötték ki. A harmadik darab, mely ehhez a műhelyhez köthető, a Magyar

⁷³ A leletanyagot B. Bónis É. fogja feldolgozni — a szürke sigillatautánzat publikálás céljából történő átadását mind neki, mind pedig az ásató B. Thomas E.-nek ezúton köszönöm meg.

⁷⁴ L. 42 j.

⁷⁵ Az indán elhelyezett virág gyakori a heiligenbergi műhelyben — I. Knorr, R., Die verzierten Sigillata Gefäße von Rottenburg-Sumelocenna. (Stuttgart 1910) XIV. t. 1; Forrer, R., Terra Sigillata Töpfereien von Heiligenberg-Dinsheim und Ittenweiler im Elsass 1911. 166. kép 89.

13. kép. A tokodi ornamentális díszű sigillatautánszatok díszítőelemei. 1 : 1

Рис. 13. Мотивы украшения подделок сигиллат с орнаментом из Токода. М : 1 : 1.

Fig. 13. Les éléments décoratifs des imitations de terre sigillée à décor ornemental, de Tokod. 1 : 1

Nemzeti Múzeumnak a keszthelyi múzeum részére kölcsön adott anyagában található.⁷⁶

3. MNM előjegyz. nap. sz. 4/1928. 33 (népv. napló 17—1930). Lelőhelyére vonatkozóan semmit sem tudunk a múzeumba a darab vétel útján került Kiss Gy. fővárosi ny. tanítótól, aki az eladott tárgyakat egy Győr megyei plébános rokonától örökölte (12. kép 3). Dr. 37 formájú sigillautánszat alsó fele — profilképzése az előbbiekkal megegyező. Fent 17 szirmú, korong középpontú rozettákból álló sor — a következőben az 1—2. sz. darabok indás rozettájának két változata látható. A harmadik sorban újabb 17 szirmú rozettából álló sor, lent ismét az indás rozettapecsétlőnek egy, a domborulat miatt már eltorzult formája fedezhető fel. A töredék anyaga világosszürke, bevonata a 2. sz. darabéhoz hasonló feketésszürke. Az azonos pecsétlőhasználat nem hagy kétséget a tokodi darabok és az utóbbi ismeretlen lelőhelyű töredék műhelyének azonosságára felől. Ennek a tokodi töredékek által jelzett műhelynek lokalizálására ma még nincs lehetőségünk; feltehetően a Brigetio és a Duna-kanyar közti szakaszon kell keresnünk a feltárt fazekaskemencék alapján, esetleg éppen Tokodon.⁷⁷

⁷⁶ A töredék jelenleg is a keszthelyi Balatoni Múzeumban van; figyelmet Horváth L. hívta fel rá, akinek ezúton szeretnék érte köszönetet mondani.

⁷⁷ Tabula Imperii Romani L 34 (Bp. 1968) Szerk.

A délgalliai sigillaták hatása a helyi műhelyekre

Az eddigiekben áttekintett anyag lényegében a korábbi kutatás eredményeit erősítette meg: az importált késő délgalliai sigillaták nagy hatást gyakoroltak a helyi fazekasműhelyekre, befolyásuk mind a formaadásban, a motívumkincs kialakításában, mind pedig a díszítőmotívumok alkalmazásában, a képtípusok szerkesztésében lemérhető. A délgalliai gyárak döntő ösztönzést akkor tudtak adni a pannoniai műhelyeknek, amikor a tartományba irányuló exportjuk mennyiségileg a csúcspontot érte el. Ez az időpont (Domitianus, ill Traianus uralkodása) összefügg a limestáborok láncolatának kiépítésével, a megszálló csapatoknak a dunai limesen történő felsorakozásával. Felvetődik az a kérdés, hogy a délgalliai officinák vajon befolyásolták-e a többi provinciában is a helyi fazekasipart, vagy ennek nyomát csupán a pannoniai edénművességben fedezhetjük fel? A válaszadást az utóbbi évtizedek intenzív nemzetközi kutatásának eredményei könnyítik meg. Ennek alapján bizonyítható, hogy pl. a *hispaniai* műhelyek⁷⁸ — konkurrálva a délgalliai gyárakkal — sajátos, erős délgalliai hatást tükröző helyi relief-

Soproni S. 112.

⁷⁸ Mequizar de Catalán, M. A., Rev. Archivo Español de Arqueología XXX 95 (1957) 108.; Martín de Castillo, G.; Acta RCRF 5—6 (1963—1964) 37—.

sigillata típusokat alakítottak ki az I. sz. közepén.⁷⁹ Az önálló hispaniai sigillatagyártás termékei a továbbiakban nemcsak a hazai piacokon tudtak vevőt találni, hanem exportjuk is számottevő. Délgalliai utánzatú hispaniai sigillaták nagy számban kerültek elő Ostiában is;⁸⁰ a formák, a díszítőmotívumok és a kompozíció változatossága egy vagy több hosszabb életű műhely versenyképességét árulják el. A Claudius–Nero-kori la graufesenque-i Dr. 29 típusok utánzatain kívül megtalálhatjuk itt a Flavius-kori, sőt a II. sz. első feléből származó délgalliai gyártmányok hatását tükröző Dr. 37-es talakat is. A rozettasor, a tojásfüzértípusok, az ugró állatalakok, a zárófríz, de még a Victoria alak is jól összevethető pl. a pannoniai reliefes sigillatautánzatokkal.⁸¹ Noha a két távoli kerámiafajta közt közvetlen kapcsolat nincs, mégis a közös délgalliai előképek követése, a díszítőelemek és a kompozíció átvétele hasonló edényművesség kialakulásához vezetett. Míg azonban a hispaniai sigillatagyártás több mint egy évszázadon át eredményesen konkurálhatott a galliaiával és a helyi igények kielégítésénél döntő jelentőségűvé vált, sőt exportra termelhetett, a pannoniai még a tartomány ellátásában is csak jelentéktelen szerepre vállalkozhatott.

A délgalliai sigillatagyártásnak a későítáliai reliefkerámiaira gyakorolt hatása ma már közismert;⁸² ezek a korai Flavius-kori típusok szórva-nyosan Pannoniában is feltűnnek.⁸³

Helyi sigillatagyártás kísérletét igazoló, Traianus-kori formátál töredék került nemrég felszínre Britanniában.⁸⁴ A pannoniához hasonlóan itt is több műhelyben állítottak elő sigillataszerű kerámiát (York, Littlemore), valamennyi csak e rövidéletű műhely körzetében terjedt el, ami világosan bizonyítja, hogy ennek az iparágak helyi kísérlete kudarcot vallott.

A helvetiai „szürke sigillaták” pontos párhuzama ugyan nem fedezhető fel a galliai sigillaták közt, az I. sz. közepén elterjedt Dr. 29, ill. a kora Flavius-kori Dr. 37 forma feltűnése azonban valószínűvé teszi a délgalliai kerámia hatását.⁸⁵ A sajtós, Augustumba (Aoste) lokalizálható, kis helyi műhely termékei szórva-nyosan tűnnek fel ebben a provinciában, ugyanúgy, mint a korban valamivel későbbi, de hasonló technikájú szürke pannoniai gyártmányok.

A délgalliai hatást tükröző helyi officinák sorába illeszkedik a *margumi* (Moesia Superior) műhely, melynek díszítőelemei és esetenként képtípusai szintén későbanassaci eredetüket árulják el.⁸⁶ A Hadrianus–kora Antoninus-kori műhely exportterületének nagysága (6 provincia!), hatása a többi moesiai és dáciai műhelyre,⁸⁷ valamint aránya a moesiai-dáciai sigillataanyagban⁸⁸ e fazekascentrum versenyképességére utal, amit valószínűleg annak köszönhetett, hogy a nagy galliai manufaktúrától távolabb volt, mint a pannoniai üzemek, így a balkáni tartományok díszkerámia-ellátásában jelentékenyebben vehetett részt.

Az említett hispaniai, helvetiai, itáliai és moesiai példák arról győzhetnek meg bennünket, hogy a délgalliai sigillatagyártás hatása sokfelé kimutatható, ahol ez az áru megjelent. A délgalliai ösztönzésű helyi műhelyek tevékenysége ugyan fél évszázados időbeni eltolódást mutat, ami az import korábbi vagy későbbi erősödésével, tehát a helyi igények kielégítésének szükségességével függ össze.

III. A pannoniai reliefdíszű „sigillata-gyártás” történetének vázlata

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy bár a reliefes sigillaták helyi gyártását — Pannoniában — felső-itáliai hatásra — már a *Flavius*-korban megkísérelték⁸⁹ — ennek a kerámiafajtának helyi utánzására csak a délgalliai sigillaták nagobbmértetű importjának csökkenése után került sor. (A rendkívül ritkán feltűnő észak-itáliai reliefes kerámia aligha lehetett jelentősebb befolyással a helyi műhelyek tevékenységére.) Nyugat-Pannoniában már a Flavius-korban megkezdheték dél-galliai előképek után a reliefdíszű sigillaták gyártását;⁹⁰ jelentős fellendülést azonban a *Hadrianus–kora Antoninus-korban* ért el ez az iparág. Mind a műhelyhagyatékok, mind a szórva-nyosan feltűnő kész árucikkek többsége alapján megállapítható, hogy a helyi edényművéség a későbanassaci Natalis-Germani ser. csoport mintakincsét és szerkesztésmódját követi abban az időszakban, amikor a nyugati műhelyek termelése megszűnik és a középgalliaiak termékei még nem találnak utat a pannoniai piacokra (15. kép).

⁷⁹ Mezquíriz de Catalán, M. A., Revista „Principe de Viana” 100–101 (1965) 384. *Ua.*, Terra sigillata hispanica. (Valencia 1961); *Ua.*: Zephyrus. Rivista de prehistoria y arqueología. 25 (1974) 425–.

⁸⁰ Pallarés, F., Riv. di Studi Liguri 29 (1963) 72.

⁸¹ *Uo.*

⁸² Klumbach, H., JRGZ 3 (1956) 119.

⁸³ A későítáliai reliefkerámia keletkezésére l. Hofmann, B., Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol. (Paris 1966) 48–.; pannóniai lelőhelyei Gabler D., Acta ArchHung 23 (1971) 88–89.

⁸⁴ Young, C. J., Britannia 2 (1971) 238–239. Az újabb adatokat l. Webster, P.V., Britannia 6(1975) 163–.

⁸⁵ Ettlinger, E., Gesellschaft pro Vindonissa. Jahresbericht 1969/1970. Brugg 1970. 102–103.

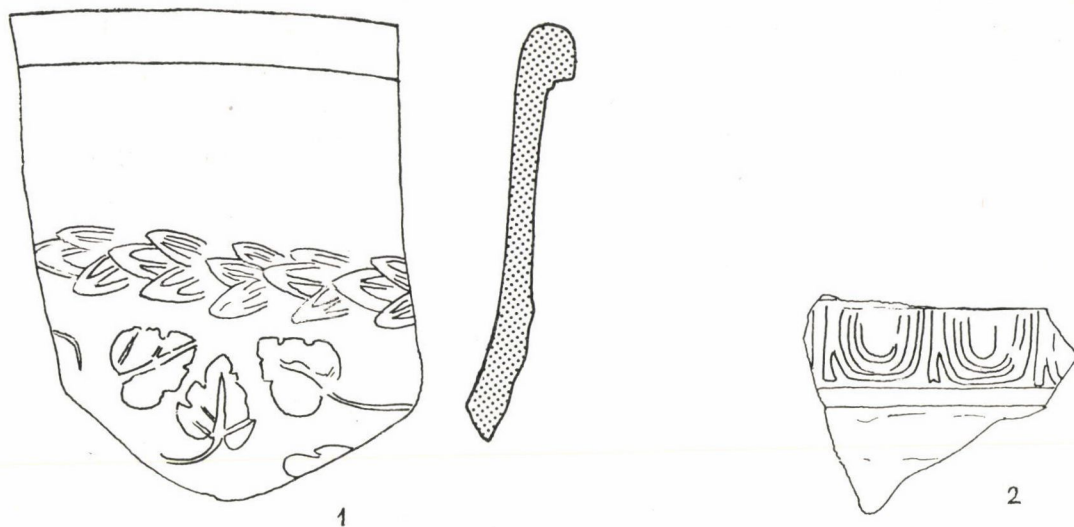
⁸⁶ A délgalliai műhelyek mintakincsével való összevetést l. Gabler D., Acta RCRF 16 (1974) ... és Acta ArchHung 28 (1976) ...

⁸⁷ Popilian, G., Dacia 16 (1972) 153, 159; Dimitrova, Al., Arheologia (Sofia) 3 (1961) 28–29; Sultov, B., Arheologia 4 (1962) 30.

⁸⁸ A dáciai anyagban igen magas a *margumi* sigillaták százalékosan kifejezett aránya mind az olteniai (Popilian, G., Dacia 17 (1973) 210–211) mind az erdélyi területeken (az apulum-i leleteket Cl. Baluța, segítségével tanulmányozhattam, akinek ezúton mondok érte köszönetet).

⁸⁹ Póczy K., SSz 12 (1958) 245; *Ua.*, Acta ArchHung 11 (1959) 154.

⁹⁰ Curk, I., Acta RCRF 7 (1965) 75.

14. kép. 1. Az aquincumi Pacatus műhelyben készült sigillata töredéke Dorogról. — 2. Kiss 6,1 tojásfüzérral díszített pannoniai(?) áru Dunaújvárosból (Intercisa). 1 : 1
 Рис. 14. 1. Обломок сигиллаты, сделанной в мастерской Паката в Аквинкуме. — 2. Паннонское (?) изделие из Дунайвароша (Интерцисы), украшенное яйцевидным орнаментом (типа Киш, 6, 1.) М: 1 : 1.
 Fig. 14. Fragment de la terre sigillée fabriquée dans l'atelier de Pacatus d'Aquincum, provenant de Dorog. — 2. Marchandise pannonienne(?) ornée d'une rangée d'oies Kiss 6,1, provenant de Dunaújváros (Intercisa). 1 : 1

Ez az átrendeződés rövid életű konjunktúralehetőséget adott a helyi reliefkerémiaiparnak; ez hívta életre a savariai, a brigetioi (Gerhát telep), az aquincumi (Bécsi u., Kiscelli u.), a gorsiumi műhelyeket (Moesia Superiorban a margumi gyárat), ill. azokat a kis officinákat, melyekben a pogányteleki, tokodi, esztergomi szürke sigillatautánzatok készültek (közülük a korábban már működő üzemek ekkor kísérelték meg a sigillatautánzatok előállítását). Nemcsak a reliefes edények, hanem a pecsételt kerámiának egy csoportja is ennek a délgalliai hatásnak köszönhetette formavariációinak, pecsételőinek és képtípusainak egy részét, s a továbbiakban ezeknek a motívumoknak variálását, ill. felbomlását követhetjük nyomon.

Az Antoninus-kori sigillataimport nyomán több helyi műhely szüntette be tevékenységét vagy más kerámiafajta gyártására kellett átállnia; a lezouxi manufaktúra termékeivel szemben — úgy tűnik — csak a gázgyári műhely tudta felvenni a versenyt. A Pacatus műhely⁹¹ belső kronológiája — melyhez fogódzópontot a lezouxi-rheinzaberni mintakincs átvétele nyújt — nem szorul lényeges korrekcióra. Az első mesternek a Cinnamus tálakat hűen utánzó formatálai — a Cinnamus műhely időrendjének meghatározása (140–175)⁹² alapján — legkorábban a II. sz. közepén készülhettek, a gyár termelése a markomann háborúk idején vagy alig később

15. kép. Formatálak (o) és egyéb „sigillata”-műhelyre utaló leletek (x) Pannoniában. A helyi reliefdíszű sigillatautánzatok lelőhelyei
 Рис. 15. Блюда с формой (o) и прочие находки (x) из Паннонии, сделанные вероятно в мастерской «сигиллат»
 Fig. 15. Moules (o) et autres trouvailles indiquant des ateliers de „terres sigillées” (x) en Pannonie. Les sites d'imitations locales de terres sigillées à décor en relief.

⁹¹ A műhely története nagyjából a következőkben foglalható össze: a Pacatus gyár első „mestere” feltehetően a Bécsi úti fazekasműhelyben kezdhette munkáját (Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 78) — valószínűleg Hadrianus uralkodásának végén, ill. a korai Antoninus-korban (a banassaci Natalis műhelyből származó sigillatákról másolt motívumokra, ill. azok keltező értékére vonatkozóan l. Gabler D., Acta ArchHung 28 (1976) ...), majd a II. sz. közepén a polgárvárosba költözött és a gázgyári fazekastelepen folytatta működését.

Pacatus később kapcsolódott be a műhely munkájába — hamarosan vezetését is átvehette (Kiss i. m. 210). Működésének későbbi szakaszában filialét nyithatott Mursában, hogy exportterületéhez közelebb legyen.

⁹² Hartley, B., Britannia 3 (1972) 49, A szerző Cinnamus működését három periódusra osztja (140–174 között), Pacatus, ill. az első mester gyártmányai a második és harmadik periódushoz tartozó sigillatákkal vethetők össze.

történő felhagyásával zárul. A gázgyári fazekastelep készítményei továbbra is rendkívül ritkán jelentkeznek a tartományban.

Az esztergomi múzeum anyagának áttekintése során egy töredéket találtunk, mely kétségkívül ehhez a műhelyhez kapcsolható. Jelentőségét növeli az a körülmény, hogy Pacatus gyártmányai Aquincumtól északra, ill. nyugatra eddig egyáltalán nem kerültek elő. A töredék lelőhelye *Dorog*.

Balassa B. Múzeum Esztergom, 1. sz. 63. 50. 17. R (14. kép 1) Dr. 37 formájú tál vékony falú töredéke, peremének kiképzése szegletes. A reliefmezőt fent levélfüzér zárja (Kuzsinszky T. 60 = Kiss VIII. 67), alatta indáról leágazó levelek (Kuzsinszky T. 34 = Kiss VIII. 55). Hasonló kompozíciójú darab ismeretes Aquincumból (Kuzsinszky 108., 93. ábra). Egy — a levélfüzér mellé tett — névbélyeg alapján (Kiss XLII. 81) darabunk biztosan köthető Pacatus mesterhez. A tál finoman iszapolt agyagból készült, mely világosvörösre égett. Lisztszerű, emiatt mintázata is erősen kopott. Máza vörös, pattogzó.

Hogy a Pacatus műhely az Antoninus-kori nagy lezouxi sigillataimport ellenére tovább működött, az valószínűleg azzal hozható összefüggésbe, hogy gyártmányai dél felé találtak piacot.⁹³ A tartomány déli felében — a mursai lelőhelyű példányok tanúsága szerint — a műhely termékei gyakrabban kerülnek felszínre — nem véletlen tehát, hogy az aquincumi (vagy a mursai?) officina erős befolyása a helyi fazekasműhelyekre éppen egy nemrég közölt, a pécsi feltárások során talált tálon fedezhető fel.⁹⁴

A markomann háborúk idejével a pannoniai reliefsigillatagyártás nagy korszaka lezárul. A gázgyári műhelynek a kedvező adottságok ellenére történő felhagyása már Nagy Lajosnak is feltűnt,⁹⁵ s a rejtély megoldását az importált sigillaták behozatalának összefüggésében kereste. A dunai limes

menti városok sigillataforgalmának megközelítő ismeretében⁹⁶ ma még világosabban látjuk, hogy a korábbihoz képest erősen megnövekedett rheinzaberni — westendorfi — pfaffenhofeni import tette szükségtelemmé a reliefdíszű kerámia pannoniai gyártását. Nem véletlen, hogy a *II. sz. végére, ill. a III. sz. legelejére keltezhető műhelyről egyáltalán nem tudunk*.

Néhány adat sejteni engedi, hogy a *III. sz. közepe* felé ez az iparág újból feléled, mint ahogy a pannoniai pecsételt kerámia jelentős csoportja is éppen erre az időszakra keltezhető.⁹⁷ A fent leírt középrépáspusztai formatál, ha keltezésünk helytálló, éppen erre az időszakra tehető. A belső-pannoniai villagazdaság műhelyének (esetleg egy központi műhely filialéjának) kísérletét a következő tényezők indokolhatták:

1. A nagydémi villa és környékének a főútvonalaktól való távolsága.

2. A belsőpannoniai városoknak, telepeknek kisebb részesedése a sigillata importból.⁹⁸

3. A *III. sz. középső* harmadára már a rajnai — raetiai műhelyek behozatala erősen csökken.

Ez utóbbi magyarázná az *intercisai* ásatásokon mind gyakrabban felbukkanó⁹⁹ narancsvörös bevonatú apró táltöredékek (14. kép 2) feltűnését, melyeken a tojásfüzértípusok ugyan részben vagy egészen megegyeznek a raetiaikkal¹⁰⁰ — kidolgozásuk, felületük mégsem importáru benyomását kelti, hanem helyi fazekasok másolására utal.

Az újból életre kelt helyi műhelyek, amelyeknek mintakincse Westendorf és Pfaffenhofen erős hatását mutatja — minden bizonnyal pótolni akarták az egyre gyéribben érkező és minőségileg is romló importárukat —, ugyanúgy mint a hasonló korú, Westendorffal szoros kapcsolatban álló, annak típuskincsét másoló svájci¹⁰¹ és noricum¹⁰² üzemek.

Gabler Dénes

⁹³ Kiss i. m. 224; Mócsy A., PWRE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 688. Újabb Pacatus sigillatát Cibalaeből 1. Šaranović, V.—Svetek, Starinar 22 (1971) [1974] 175.

⁹⁴ Fülep F., Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopiana Pécs. RégFüz II. 16 (1974) 76 18, t. 7.

⁹⁵ Nagy L., Budapest története I. Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 634.

⁹⁶ A westendorfi áru elterjedésére vonatkozóan 1. Rutkowski, B., Archeologia (Warszawa) 18 (1967) 56, a rheinzaberni sigillaták mennyiségére vonatkozóan Gabler D., ArchErt 91 (1964) 102—104.

⁹⁷ Nagy L., BpR 12 (1937) 263; Póczy K., Acta Arch Hung 7 (1956) 117—121.

⁹⁸ Feltűnően kevés pl. a westendorfi sigillata Savariában, Poetovioiban sőt Gorsiumban is — Gabler D., Alba Regia 13 (1972) (1974) 57.

⁹⁹ A közölt töredékek egyike, a peremes sigillata-utánzat? 1965-ben B. Vágó E. ásatása során került elő (I. szelvény A gödör), a másikat a canabaehez tartozó gödrök egyikében találták a víztorony környékén (szórvány). A teljes westendorfi leletanyag publiká-

cio céljára történő átengedését Visy Zsoltnak ezúton köszönöm meg.

¹⁰⁰ Az A gödörből előkerült töredéken a Pf. 1 tojásfüzér látható, míg a másikon a Kiss 6, 1 típushoz közel álló tojástag. Az összevetésre lehetőséget a canabae gödreiben talált nagymennyiségű westendorfi sigillata ad. Felmerülhet annak lehetősége is, hogy a töredékek a pfaffenhofeni gyár rosszminőségű termékei — a döntő szót csak a folyamatban levő kémiai vizsgálatok mondhatják ki.

¹⁰¹ Vogt, E., Terra Sigillata Fabrikation in der Schweiz. ZSAK 3 (1941) 95—; Ettlinger, E., Helvetia Antiqua. Festschrift E. Vogt 1966. 233—.

¹⁰² Hell, M., Carinthia I. 143 (1953) 698—700.

Az 1—2, 10—12 sz. képek rajzait H. Vaday A. a 13. sz. képét Szathmáry Gézáé, a 15. G. Szelényi Márta rajzolták, munkájukért ezúton mondok köszönetet. A fényképeket Polinger J. készítette, a 2. sz. kép fotóját a bécsi Naturhist. Museum Archivumából kaptam Ruttkay Erzsébet szíves segítségével. Az értékes leletre is ő hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton köszönöm meg.

CGP	= <i>J. A. Stanfield—G. Simpson</i> , Central Gaulish Potters. London 1958.	Knorr, Rottweil	= <i>R. Knorr</i> , Südgallische Terra Sigillata Gefäße von Rottweil. Stuttgart 1912.
Curk, Poetovio	= <i>I. Curk</i> , Terra Sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija. Dissertationes 9. Ljubljana 196.	Knorr, TuF	= <i>R. Knorr</i> , Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts. Stuttgart 1919.
D.	= <i>J. Déchelette</i> , Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. Paris 1904.	Kuzsinszky	= <i>Kuzsinszky B.</i> , Das grosse röm. Töpferviertel in Aquincum. BpR11 (1932)
H.	= <i>F. Hermet</i> , La Graufesenque. Paris 1934.	O.	= <i>F. Oswald</i> , Index of Figure Types on Terra Sigillata (1937) rep. London 1964.
Hofmann	= <i>B. Hofmann</i> , Oves et marques des potiers de Banassac. (Fouilles 1961—1964) Acta RCRF 8 (1966) [1968]	Pf.	= <i>H.-J. Kellner</i> , Die Sigillata Töpferei in Pfaffenhofen am Inn und ihr Formenschatz. Germania 42 (1964) 80—.
Jacobs	= <i>J. Jacobs</i> , Sigillatafunde aus einem römischen Keller zu Bregenz. JAK 6 (1912)	Ri-Fi	= <i>H. Ricken—Ch. Fischer</i> , Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Bonn 1963.
Juhász	= <i>Juhász Gy.</i> , A brigetioi terra sigillaták. Diss Pann II. 3. Budapest 1935.	Rogers	= <i>G. Rogers</i> , Poteries sigillées de la Gaule Centrale. I. Les motifs non figurés. XXVIII ^e suppl. à „Gallia” Paris 1974.
Karnitsch, Ovilava	= <i>P. Karnitsch</i> , Die Reliefsigillata von Ovilava, Linz 1959.	Urner, Schleithelm	= <i>H. Urner—Astholz</i> , Die römische Keramik von Schleithelm-Juloimagus. 23. H. Schaffhauser Beiträge zur vaterländischen Geschichte. 1946.
Karnitsch, Lentia	= <i>P. Karnitsch</i> , Die Kastelle von Linz (Lentia) Linzer Arch. Forsch. 1972.	Walke, Sorviodurum	= <i>N. Walke</i> , Der römische Donaukastell Straubing-Sorviodurum. Limesforsch. 3. Berlin 1965.
Kiss	= <i>Kiss K.</i> , A Pacatus-féle aquincumi fazekasműhely gyártmányainak időrendje. Laur. Aquincenses I. Diss Pann II. 10. Budapest 1938.	Walke, Gauting	= <i>N. und I. Walke</i> , Reliefsigillata von Gauting. BRGK 46—47 (1965—1966) [1968] 77—.
Knorr, Cannstatt	= <i>R. Knorr</i> , Die verzierten Sigillata Gefäße von Cannstatt-Crinario. Stuttgart 1905.		
Knorr, Rottenburg	= <i>R. Knorr</i> , Die verzierten Sigillata Gefäße von Rottenburg-Sumelocenna. Stuttgart 1910.		

F ü g g e l é k

A reliefsdíszű sigillatagyártás emlékei Pannoniában

a) Formátalak

- Savaria (l. 36 o.)
- Scarbantia (l. 89. j.)
- Nagydém—Középrépápuszta (l. 35 o.)
- Brigetio-Gerhát-fazekastelep (l. 7. k.)
- Aquincum—Bécsi ú. (l. 2. j.)
- Aquincum—Gázgyári fazekastelep (ún. Pacatus műhely) (l. 1. j.)
- Gorsium (l. 2. j.)
- Mursa (l. 7. j.)

b) Helyi műhelyekben készült reliefsdíszű sigillatautánzatok

- Poetovio (l. 90. j.)
- Gyulaafirátót—Pogánytelek (l. 39 o.)
- Esztergom—Bajcsy—Zs. ú. (l. 46 o.)
- Tokod (l. 44 o.)
- Aquincum—Kiscelli ú. (l. 60. j.)
- Intercisa (l. 50 o.)
- Sopianae (l. 68. j.)
- Gomolava (l. 71—72. j.)

A Pacatus műhely termékeinek elterjedését ld. Kiss 206., 224. továbbá a 50 o.-on bemutatott dorogi lelőhelyű darabot.

The author gives a survey of the Pannonian attempts to produce moulded imitations of samian ware analyzing the influence exerted by imported *terra sigillata* on local pottery.

He is publishing moulds revealing new, so far unknown "*sigillata*" workshops, resp. moulded pottery made locally with grey or orange colour-coating that give further information as to the stamp stock, motif-types, resp. export areas of the potteries to be found in the province; and, finally, he is studying the origins of the decorative motifs of the "*sigillata*" workshops — partly known already — the number of which has increased just as a result of recent researches,² and he also makes suggestions as to the settling of their chronology.

In the first part he is dealing with the mould fragment of *Nagydém-Középrépuszta* (Fig. 1.) found on the site of the villa unexplored as yet, known because of its *lararium*,¹² as a stray find.⁹ On the well levigated light grey mould with horizontal handle serving for the production of pottery Dr 37 it is only the ovolo that has preserved (Resembling Juhász XVI. 9, XXXVI, 24 types the best). This fragment of mould provides the first evidence as to the fact that the production of real or imitation decorated samian had been attempted by the potter's workshop of a villa farm. Pottery cast from this mould is not known by us as yet.

The second pottery mould fragment from *Savaria* (*Szombathely*) had reached the Naturhistorisches Museum, Wien through private trade (Fig. 2.). The workshops of the one-time colonia — as it is well-known²³ — made attempts at the local imitation of imported pottery, however, so far we were unaware of the circumstance that they also tried to produce moulded-sigillata. The motifs of ovolo²⁵⁻²⁹, garland³⁰⁻³¹ and wild-boar³²⁻³³ to be found on the fragment of well levigated, yellowish-red mould (Fig. 3) appear both in South — and Central Gaulish workshops; consequently, the Pannonian potter copied either the motifs of South- and Central Gaulish samian ware prevailing at the same time or he borrowed the motifs from some Late-Banassac bowl revealing already the impact of Central-Gaulish manufactures.³⁵⁻³⁶ Such types can be found in the Pannonian imported material at the most different sites of the province (Poetovio, Carnuntum, Ad Flexum (Fig. 4.), Aquincum, Gorsium, Tokod (Fig. 5.)) — it is just the presence of these Late-Banassac figural and decorative elements that renders a basis to the chronology of Pannonian sigillata imitations. A group of *grey vessels* bearing moulded decoration found in the villa of Gyulafirátót-Pogánytelek^{43, 45} — is also characterized by the adoption of Late-South Gaulish motifs and types of decoration (Figs 6–8). The motifs appear on the Banassac sigillatas found on Pannonian sites — otherwise their local imitation would not have been possible. On the specimens used as models presumably samian to be attributed to the *Natalis*, *Germani* ser. group) the pannonian potters found most probably already deformed and reduced types — the likeliest date of this adoption, as it can be observed on the basis of the models — must have been the reign of Hadrian and early Antonine time.⁴⁹ Similar pottery with grey colour-coating ("*graue Sigillata*") were unearthed in the past decades from the Tokod settlement,⁷⁷ as stray finds (Fig. 10.); — their workshops should be located in Brigetio or the territory east of it. The influence of the imported samian can be traced in the motif treasure of the Pannonian "*sigillata*" workshops already known, too. The majority of patterns to be found on the pottery mould of Gorsium (Tác) published by Zs. Bánki⁵⁷ can be found partly in the stock of South — or Central-Gaulish and partly in that of local workshops. They were probably also South-Gaulish prototypes that exerted an influence on the potters of the Kiscelli street workshop in Aquincum Canabae⁶³⁻⁶⁴

— as a result of more recent investigations the production of this potter's workshop could not have stopped about 120 A. D. but its activity lasted into the middle of the 2nd century.⁶⁶ A separate group of imitations with moulded decoration is constituted by the pottery having purely ornamental resp. floral decoration and unearthed in the vicinity of Esztergom and Tokod. These are, with the exception of the one from Esztergom, all stray finds (Figs 11–12). Their potters — even if they had western sigillatas, as models, before their eyes — employed the decorative motifs quite apart from these, independently (in the case of the ornamental rosette, tendril and leaf the search after analogies is a highly difficult task) (Fig. 13.). We can discover the employment of the same stamps on the two vessels from Tokod, one being light grey glazed the other orange glazed, with strongly projecting plastic relief, and on a third specimen of unknown provenance in the possession of the Hungarian National Museum, consequently, these three specimens are the products of the same local potter or workshop. Their localization is not possible as yet, anyway, they must have been made in the workshop of the other grey sigillata imitations of the Tokod site,⁵⁰ somewhere between Brigetio and the Danube bend. The author stresses the South-Gaulish impact having a strong influence on the Pannonian "*sigillata*" workshops; the former resulting in the emergence of a similar potter's craft in the other provinces of the empire. It renders an explanation for the similarities between moulded pottery made in Pannonia and the sigillata from Hispania,⁷⁸⁻⁸¹ Late-Italy⁸² and Margum.⁸⁶

In the third part the author is giving a brief history of the local workshops having a modest place in the decorated pottery supply of the province, still, relatively large in number. In West Pannonia the production of moulded sigillata imitations must have begun as early as the Flavian time;⁸⁹⁻⁹⁰ however its flourishing period was under the reign of Hadrian and the Antonine time. Judged from the inheritance of the workshops and the majority of finished specimens it can be established that it was the motif treasure and composition of the Late-Banassac workshops that local potter's craft followed at the time when, as a result of the rivalry between the western workshops, the production of South-Gaulish workshops ceased; while the products of Central-Gaulish workshops had not found their way to the Pannonian market as yet. This rearrangement gave possibility for a short-lived prosperity to the local pottery. That is the time when the workshops of Savaria, Brigetio, Aquincum, Gorsium and Margum were established resp. were reorganized for the producing of "*sigillatas*" together with those minor workshops where the grey imitations of Gyulafirátót-Pogánytelek, Tokod and Esztergom were made. As a result of the Antoninian sigillata-import the majority of these workshops ceased their production; it was only the PACATUS workshop that could compete with the Lezoux wares, and even the products of this are mostly to be found in the southern part of the province. (The first Pacatus vessel found west of Aquincum is published by the author here. Fig. 14.)

The import wares of Rheinzabern-Westerndorf-Pfaffenhofen flowing into the province as a result of the economic boom under Severi made the Pannonian production of relief decorated pottery unnecessary. It is no mere chance that we do not know of any workshop to be dated to the end of the 2nd resp. beginning of the 3rd century. There are some data suggesting that after the ceasing of the large manufactures in the Rhineland and partly in Raetia at the middle of the 3rd century, the Pannonian "*Sigillata*"-production, for the replacement of import wares with local products, revived once more.⁹⁰⁻¹⁰⁰

D. Gabler

ŐSMAGYAR TEMETŐ A KÁMA MENTÉN

Magna Hungaria kérdéséhez

A magyarság őstörténete alighanem az egyik legfontosabb, ugyanakkor leghomályosabb kérdése Kelet-Európa történelmének. Az írott kútfők arról tudósítanak, hogy 896 körül érkeztek a Kárpát-medencébe. Biborbanszületett Konstantín császár hét magyar törzsről tud és a hozzájuk csatlakozott kabarokról. Korábban — mint írja — a kazárokhoz közeli Levediában laktak, innen kerültek későbbben nyugatabbra, az Etelköznek nevezett szálláshelyre.¹ A kutatók többsége a Don és Dnyeper folyók közt véli Levediát, a magyarok itteni megjelenésének idejét pedig a 830-as évekre teszi. Etelköz helyét pedig a Dnyeper és Prut között sejtik, bár ebben a kérdésben nem alakult ki egységes álláspont.² Ami pedig a még korábbi szállásterületüket (Magna Hungariát vagy Hungaria Maiort) illeti, a források erről alig mondanak valamit. Az egyetlen „szemtanú” Julianus barát volt, aki 1235–36-ban az Etil folyó mellett, egy nagy bolgár várostól két napi járóföldre megtalálta a keleten maradt magyarokat, akik még emlékeztek nyugatra költözött testvéreikre.³ Julianus tudósítása azonban nem oszlatja el a ködöt Nagy-Magyarország holléte körül, hiszen a régi török népek számos folyót neveztek Etilnek, például a Volgát, Kámát, Bjelaját, vagy pedig a Dont, Dnyepert stb.

Az írott kútfők elégtelen volta miatt egész sor elmélet született a magyarság kelet-európai hazá-

járól. Közülük kétségtől a volga-uráli magyar őshaza örvend a legnagyobb népszerűségnek. Persze ezen belül is számos elgondolás van. Egyesek a Dél-Ural vagy az Alsó-Volga,⁴ mások Baskíria,⁵ a Cseremsán völgyének tágabb környéke⁶ vagy pedig a Volga jobb partja⁷ mellett törnek lándzsát. Sajnos, hosszú ideig egyik elgondolást sem lehetett régészeti adatokkal alátámasztani. A Kelet-Európában előkerült, a honfoglaló magyarokéhoz hasonló sírok (a Voronyezs melletti Vorobjevo és Dnyeper-parti Volosenszkoje,⁸ az 1904-ben, a kazanyi kormányzóságban előkerült tankejevka lelet,⁹ a baskíriai szterlitamakai temető,¹⁰ a Tamányi-félszigeten N. P. Szorokina által feltárt lovassír,¹¹ vagy pedig a „magyar típusú”¹² tárgyak természetesen nem befolyásolhatták lényegesen a kérdés megoldását. Sikertelen maradt az a kísérlet is, amikor egyes régészeti kultúrákat igyekeztek magyar hagyatéknak minősíteni, mint például a szaltovóit,¹³ bahmutyinóit¹⁴ és imenykovóit,¹⁵ amit M. I. Artamonov,¹⁶ N. Ja. Merpert¹⁷ és A. P. Szmirnov¹⁸ dolgozatai eléggé megnyugtató módon igazoltak. A kutatók arra az egyöntetű álláspontra jutottak, hogy egyelőre még nem tudjuk elkülöníteni a magyar hagyatékokat Kelet-Európa steppei és ligetes steppei eléggé egyszínezetű, hatalmas mennyiségű kora középkori régészeti emlékanyagából.¹⁹

Az utóbbi évtizedben a tatáröldi Középső,

¹ Константин Багрянородный: Об управлении государством. Перевод В. В. Латышева и Н. В. Малицкого. ИГАИМК 91 (1934) 17–18.

² Шушарин, В. П., Русско-венгерские отношения в IX. в. «Международные связи России до XVII. в.» (Москва 1961) 133–135.; Москаленко, А. П., Славяно-венгерские отношения в IX. в. и древнерусское население среднего и верхнего Дона. «Проблемы археологии и древней истории угров.» (Москва 1972) 191–192. — E kötet rövidítése a továbbiakban: ПАДИУ.

³ Аннинский, С. А., Известия венгерских миссионеров XIII–XIV. вв. о татарах и Восточной Европе. Исторический архив 3 (1940) 81.

⁴ Смирнов, А. П., Археологические данные об угровенгах в Поволжье. ПАДИУ, 88.

⁵ Мольнар, Э., Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. (Вр. 1955) 90–101.; Артамонов, М. И., История хазар. (Ленинград 1962) 338.; «Очерки истории СССР. III–IX вв.» (Москва 1958) 674–678.; Németh, Gy., Acta Ling 16 (1966)

⁶ Кузеев, Р. Г., Происхождение башкирского народа. (Москва 1974) 413.

⁷ Perényi J., MNy 55 (1959) 319.

⁸ Москаленко, А. П., i. m. 193.

⁹ Zakharow, A., Arendt, W., Studia Levedica. AN 16 (1934) 74.; Feltich N., Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. AN 21 (1937) 175.

¹⁰ Очерки истории СССР. III–IX вв. 677.

¹¹ Эрдели И., К вопросу о пребывании древних венгров на Кубани. СТИФУ 3 (Tallinn 1970) Тезисы, II. 5.

¹² Спицын, А. А., Венгерские вещи X в. в России. ИАК 53 (1914) 107–110.

¹³ Zakharow, A., Arendt, W., i. m.

¹⁴ Шмидт, А. В., Археологические изыскания Башкирской экспедиции АН СССР. «Хозяйство Башкирии», 8–9 (Уфа 1929) 77–78.

¹⁵ Степанов, П. Д., Памятники угорско-мадярских (венгерских) племен в Среднем Поволжье. АЭБ 2 (Уфа 1964) 137–.

¹⁶ Артамонов, М. И., Ismertetése Zakharow és Arendt könyvéből. ПИДО 9–10 (1935) 243.

¹⁷ Мерперт, Н. Я., Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. СА 23 (1955) 152.

¹⁸ Смирнов, А. П., i. m. 88–.

¹⁹ Очерки . . . 674.; Артамонов, М. И., История хазар, 339.; Смирнов, А. П., i. m. 94.; Кузеев, Р. Г., i. m. 405.

Volga és Alsó-Káma-vidéken nagy jelentőségű feltárások folytak, amelyek a magyar őshaza kérdésének megoldásához is közelebb visznek bennünket. Korábban már alkalmunk volt beszámolni az 1961–1968 között feltárt tankejevukai temető és a honfoglaláskori magyar sírok ritusbeli egyezéseiről,²⁰ s szó esett a két tárgyi emlékeanyag közti párhuzamokról is.²¹ A temetkezési szokásokban és a jellemző formáiban észlelt nagyfokú hasonlóság jellemzi a Tankejevkaival azonos korú, a Volga jobb partján levő tyetyusi temetőt is.²² Az említett párhuzamok arra a következtetésre vezettek, hogy a magyarság a honfoglalás előtt szoros kapcsolatokat tartott fenn a volgai bolgárokkal és a IX–X. századi Volgai Bolgárországban, valamint Magyarországon bizonyos létszámú azonos népi komponenssel is kell számolnunk.²³ A tankejevukai és tyetyusi temetőt azonban olyan népeség hagyta ránk, amelynek származása rendkívül „sokágú” volt.²⁴ Talán elegendő arra utalnunk, hogy a tankejevukai sírokban lelt edények a felsőkámai lomovátovói, a Csepca-völgyi polomi, a Szilva-völgyi nevolinói, a baskíriai kusnarenkovói jellegzetes típusait képviselik, a lapos aljú bögrék, a kézzel formált vagy korongon készült kanecsek pedig származásuk révén a szaltovói körhöz kapcsolódnak.²⁵ De ugyanennyire sokrétű a többi tárgytípus is, csakúgy mint a temetkezési szokások elemei. A tankejevukai és tyetyusi temetőkben végzett korrelációs összevetésekből az derült ki, hogy ezek a tárgyak és szokásjegyek számtalan variációban fordulnak elő, ami kétségtelenül azt igazolja, hogy a különféle származású lakosság asszimilációja ekkor már igen előrehaladott állapotban volt. Ilyen körülmények között szinte lehetetlen elkülöníteni a magyarsággal kapcsolatba hozható tárgytípusokat és szokásbeli jellegzetességeket. Ezt a feladatot nagyban megkönnyítette a most feltárt, a VIII. sz. végére és a IX. sz. első felére keltezhető bolsije tigani temető a Káma alsó folyásának vidékén. Úgy véljük, ennek segítségével felismerhetjük a magyarságra jellemző kelet-európai régészeti emlékeanyagot és a Volga-Ural vidékén előkerült emlékek közt megjelölhetjük az ősmagyarság kora-középkori hagyatékát.

A bolsije tigani temető 1974 szeptemberében került elő a Bolsije és Szrednyije Tigani között épülő út földmunkálatai során, a Tatár Autonóm Köztársaság alekszejevukai kerületében. A magas platón elhelyezkedő temető mintegy 300 méterre északra van Bolsije Tigani mai temetőjétől, 500 méterre a Káma bal oldali mellékfolyójának, a

Santalának bal partjától. (A Káma innen 23 km-re északra van.) A területet már régóta szántják, ezért a felszíni sírjelek napjainkig nem maradtak meg. A Kazányi Régészeti Intézet és a Kazányi Egyetem által 1974-ben végzett ásatáson 35×35 m-es terület került feltárára, ahol 33 sír került elő, köztük nyolc női, tizenegy gyermek és serdülő sírja, tizenhárom férfisír, köztük két jelképes temetkezés fegyverrel és egyéb melléklettel, amiből nyilvánvaló, hogy a távolban elhunyt harcosok tiszteletére ásták őket. Egy felnőtt-sírt a talajgyalu feldúlt, s a váz nemét nem állapíthattuk meg²⁶ (I. kép). Lehetséges, hogy a temető ezzel még nem teljesen feltárt, mivel határait eddig csak három oldalról állapíthattuk meg (délről, keletről s északról).

A sírok D–DNy – É–ÉK-i irányú egyenlőtlen sorokat alkotnak. A feltárt temetőrészt közepén gazdag férfisírok sora helyezkedik el (12., 10., 8., 14., 22., 23.). A központi helyet egy jelképes temetkezés (8) foglalja el, melynek gödre megközelítően 3×1,5 m. A mellékletnek szánt tárgyak a szokásos rendben fekszenek (kézzel formált edény, három kis ezüst lemez, melyek alatt bőrfoszlányokat észleltünk, nyílscsok, dirhem, hüvelyben levő szablya, ezüstveretekkel díszített bőrszíj, íjcsontok, ló medencecsontja és farkcsontjai). Emberi csontokat nem találtunk. A jelképes sírgödör keleti falába vájt kisméretű (120×90 cm) padmalyba két gyermeket temettek (az egyik 3–4 éves lehetett, a másik egyestendős forma) a gyermeksírokra jellemző melléklettel (kisméretű fülbevalók, karperec, különféle függőket tartalmazó nyaklánc, amelyen egy dirhem is volt). Hogy rituális célból ölték-e meg ezeket a gyermekeket, nem tudhatjuk, figyelemre méltó azonban, hogy az ugyanebben a sorban levő 12. számú férfisír déli falából kiképzett padkán szintén egy gyermek csontvázának maradványait (koponyacsont töredékét és fogakat) találtunk meg. Hasonló jelenséget figyeltünk meg a 14. férfisír bontásakor is: ennek közvetlen szomszédságában egy gödörben két gyermek vázát leltük.

A gazdag férfisírok sorától nyugatra levő sort nők, gyermekek és serdülők sírjai alkotják (15., 16., 18., 20., 21. és 27. sír), keletre pedig két egyenlőtlen sort találunk, melyekben férfi-, női és gyermeksírok sorakoznak. A temető északkeleti végében kissé elkülönülve találtunk rá a 24. sz. férfi sírra.

A gazdag férfi sírok gödrei általában igen nagyok, hosszuk: 250–350 cm, szélességük: 100–175 cm. A női sírok általános méretei: H:180–225

²⁰ Халикова, Е. А., Погребальный обряд Танкеевского могильника и его венгерские параллели. ПАДИУ 145—.

²¹ Казаков, Е. П., О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника. ПАДИУ 161—.

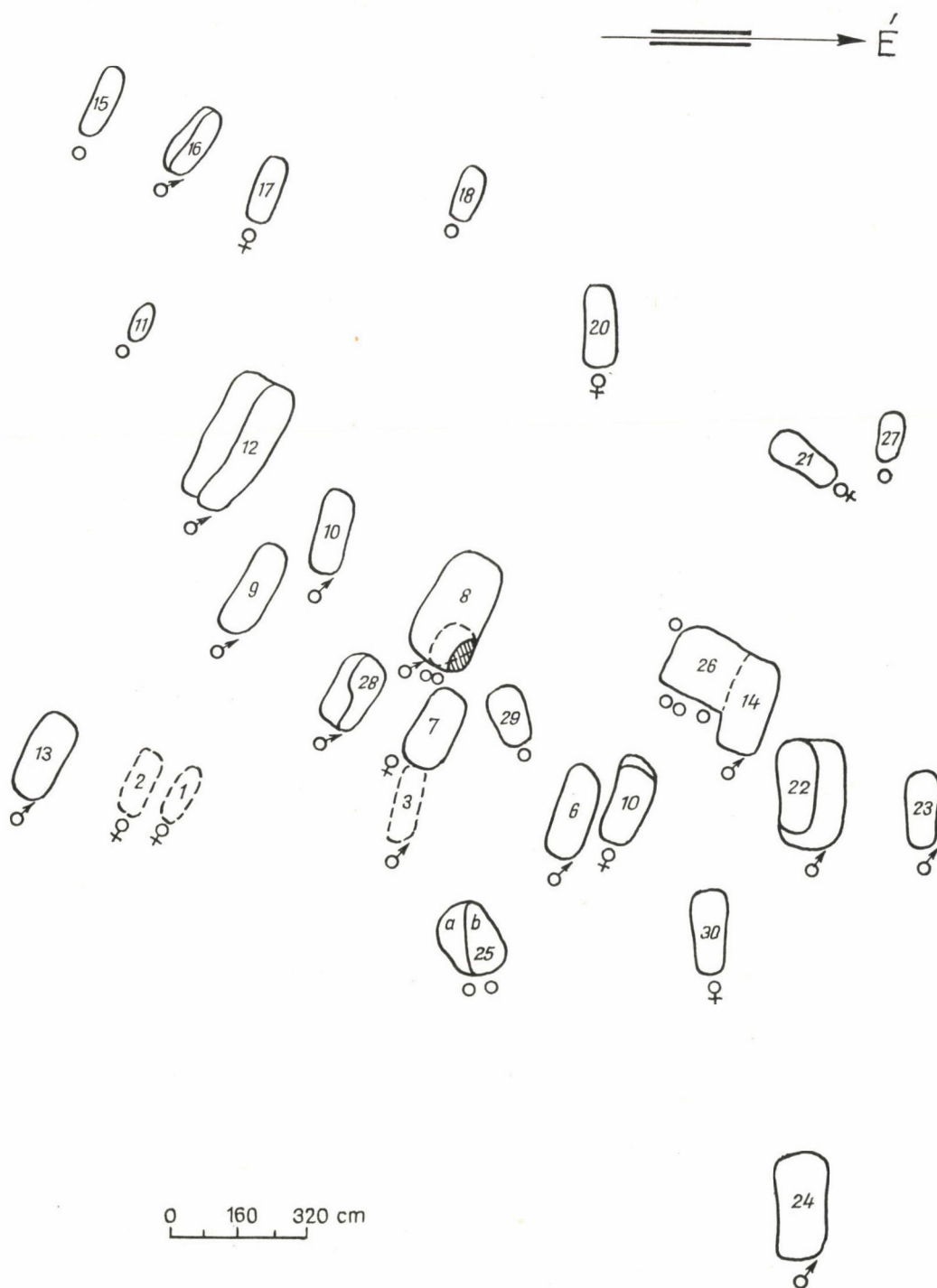
²² Khalikova, E. A., Composant ethnique commun dans les populations de Bulgarie de la Volga et de la Hongrie du X- siècle. „Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIII- au X- siècle.” (Bp. 1972) 177.

²³ Уо. 189.; Уа., Погребальный обряд . . 159.

²⁴ Уа., Погребальный обряд Танкеевского могильника. (К вопросу об истоках населения Волжской Булгарии IX–X вв.) АЭТ I (Казань 1971) 87–93.

²⁵ Казаков, Е. П., Погребальный инвентарь Танкеевского могильника. АЭТ I (1971) 101. табл. V.

²⁶ A 4. és az 5. sírt teljesen feldúlták az útépítők gépei. Jó néhány tárgy került ezekből elő, de a temetkezési szokások tekintetében ezeket a sírokat, természetesen nem vehettük figyelembe.

1. kép. A bolsije tigani temető alaprajza
 Рис. 1. План Больше-Тиганского могильника
 Fig. 1. Plan du cimetière de Bolsije Tigani

cm, Sz: 70–120 cm. A sírmélység a mai felszíntől 70–120 cm között van, leggyakoribb a 80–90 cm-es mélység. (Az alsó 10–20 cm sárgaföld, felett csernozjom.) Négy férfisírban figyeltünk meg az egyik oldalon 50–70 cm-es padkát, a sír aljától mintegy 15–20 cm-re, három esetben az elhunyt jobb (12., 16., 28. sír 2. b. kép), egy esetben pedig a bal (22.) oldalán. A 19. női sírban a fejnél

levő rövid falba vágták a keskeny (15–20 cm) padkát. Az összes többi sírgödör függőleges falú, aljuk egyenletesen vízszintes.

A temetőben csak csontvázas temetkezéseket figyeltünk meg. Az elhunytakat hanyatt, nyújtott testhelyzetben fejjel nyugatnak fektették, ettől általános az ÉNy-i irányba való eltérés (270°–305°), néhány esetben pedig (21., 27., 29. sír)

DNy-i eltérést is észleltünk. Az elhunyt kezei a testtel párhuzamosan vagy a medencén fekszenek (az egyik vagy mindkettő). A vázak alatt, de néhány esetben fölöttük is a koporsó deszkáinak darabjait vagy a sír aljára takart nemez, durva szövésű textil maradványait figyelhettük meg. Ezenkívül tölgy- és nyírfakéreg maradványaira is rábukkantunk. Jó néhány sírgödör alján vagy betöltésében szén- és pernyenyomokat észleltünk, a 18. sz. gyermekváz fölött pedig megszenesedett deszkadarabokat leltünk, amelyek alighanem a koporsódeszka maradványai. Úgy tűnik, hogy a tűznek jelentős szerepe lehetett a temetkezési szokásokban, bár hamvasztásos sírokat nem találunk.

Sok esetben megfigyeltük a temetkezési öltözék maradványait is (textil, bőr, prém). Az elhunytakkal eltemették díszeket, néha munkaeszközöket, a férfiakkal pedig fegyvereiket. 24 sírban leltünk cserépedényt, általában a fej jobb vagy bal oldalán. Csak kilenc sírban nem volt edény, ezek közül csak egy volt férfi-, a többi női vagy gyermek-sír volt. A 12. sz. férfisírban az agyagedényen kívül egy ezüstperemes facsészét is leltünk. A 16. sírban az edény mellett egy csontkanál is feküdt, s ugyanilyen kanalat leltünk a 24. sírban is, ahol egyébként nem volt edény. 18 alkalommal találtunk a túlvilági útavalóból megmaradt állatsontot. Általában férfisírokban fordulnak elő, legtöbbször (12 esetben) ló lábsontjai ezek, melyek általában a halott feje mellett, az edény közelében fekszenek (2. kép). Ritkábban fordul elő borda- vagy kereszt-sont.

A felnőtt sírok fele — hét férfi és négy női —, rejtett részleges lovastemetkezést. Négy sírban csak koponya volt, a többiben koponya- és lábsontok. Néhány sírban a farokesigolyák is előkerültek. Valószínűleg a ló koponyáját és lábait a bőrrel együtt temették el. A lócsontokat általában az elhunyt lábánál találjuk, a sírfenéken vagy attól 10–15 cm-rel magasabban. A 12. és a 28. sírban a lócsontok a jobb oldali padkán feküdtek (2. b. kép). A lókoponya orrával általában az elhunyt feje felé irányul, a lábsontok pedig a koponya alatt vagy mellette fekszenek. A 28. sírban a lócsontok mellett zablát és kengyelpárt leltünk, a 12-ben zablát, a 23-ban pedig a kantár díszét. A 22. sírban nem voltak lócsontok, csupán a kantárdíszítő vereteket helyezték a sírba. A 9., 20., 23. sírban szokatlan jelenséget figyeltünk meg: a ló alsó állkapcsát külön tették, egyes esetekben pedig megfordítva a koponyatetőre helyezték (7. kép).

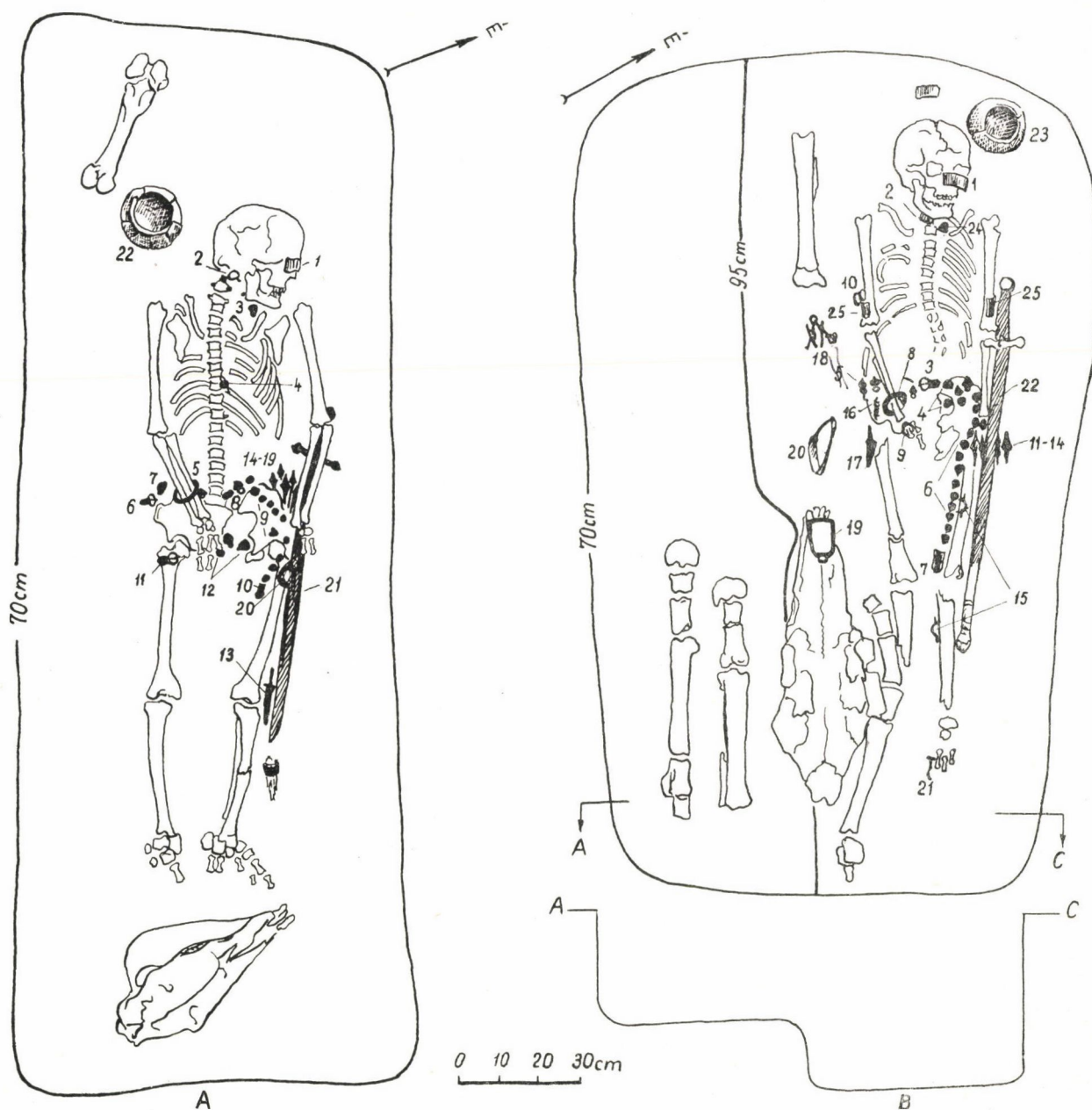
A bolsije tigianiak temetkezési szokásainak egyik fontos eleme volt a szemfedők használata. Öt férfisírban (6., 12., 16., 24., 28.) a szemgödörben kerek vagy négyszögletes ezüstlemezeket figyeltünk meg, melyek szélein a felvarráshoz szolgáló lyukak vannak (2–3. kép 1). Alattuk textilnyomokat észleltünk. Nyilvánvalóan az arcot először textillel fedték le, majd erre varrták rá a lemezeket. Általában egy sírban két ilyen lemez van, a 28. sírban azonban csak egy hosszabb le-

mezt leltünk, amely mindkét szemet fedte (4. kép 1). Ugyanilyen lemezeket találtunk a 8. sz. jelképes sírban is. A sír nyugati végében bukkantunk rájuk, bőrfoszlányokba voltak csavarva. (Ezen az oldalon szokott lenni a halott feje is.)

A ruha díszei, az ékítmények, övveretek stb. mindig eredeti helyükön kerültek elő. A fejrevaló díszei hét alkalommal, kizárólag női sírokból kerültek elő. Textil- és bőrfoszlányok jelzik az egykori fejfedőt, valamint a különféle alakú veretek (5. kép 1; 8. kép 1; 7. kép 2; 10. kép 1). Egy pártát 30–35 veret díszített. A 20. sírban csak három pártadíszt leltünk. A pártát díszítő vereteken kívül az alábbi tárgyak ékesítették még a női fejrevalót: a 7. sírban ún. „csörgő” függő (8. kép 2), a 17. sírban két szíjvég (5. kép 2), a 19. sírban egy kisméretű ezüstcsat és szíjvég, a 20. sírban gyöngy, a 30. sírban pedig egy rézből készült, spirális függő.

A különféle függődíszek és fülbevalók főként ezüsből készültek, néha aranyozással. A függődíszek a nőknél mindig párosával fordulnak elő. Általában masszívak, valószínűleg a női fejrevalóhoz erősítve, kétoldalt viselték őket. Az 1., 17. és 21. sírből áttört négyszögletes, fölül félköríves függők kerültek elő (5. kép 3; 10. kép 7), a 7. és 30. sírből alul granulált gömbdíszesek (8. kép 3), a 19. és 20. sírban pedig a nagy, gömbsorcsüngős fülbevalók olyan változata, amelyeken a gömbök felső része granulációval díszített (7. kép 1). Valószínűleg női, feldúlt sírokból származnak az öntött, lapos függők (10. kép 5). Két alkalommal a függőket lánc kapcsolta össze, amelyeket az állkapocs környékén leltünk. Nyilvánvalóan egykor viselőik álla alatt csatlakoztak ezek a függőkhöz (5., 8. kép 3; 6. kép). A férfi- és gyermeksírokban jóval kisebb fülbevalókat leltünk (a férfikoponyának gyakran csak a jobb oldalán), ezek az ún. szaltovói típusúakhoz tartoznak: a gömbsorcsüngős változathoz (10. kép 3), az alul szőlőfürtben végződőkhöz (3. kép 2; 10. kép 4) vagy pedig egyszerű sima karikák ezek (10. kép 2).

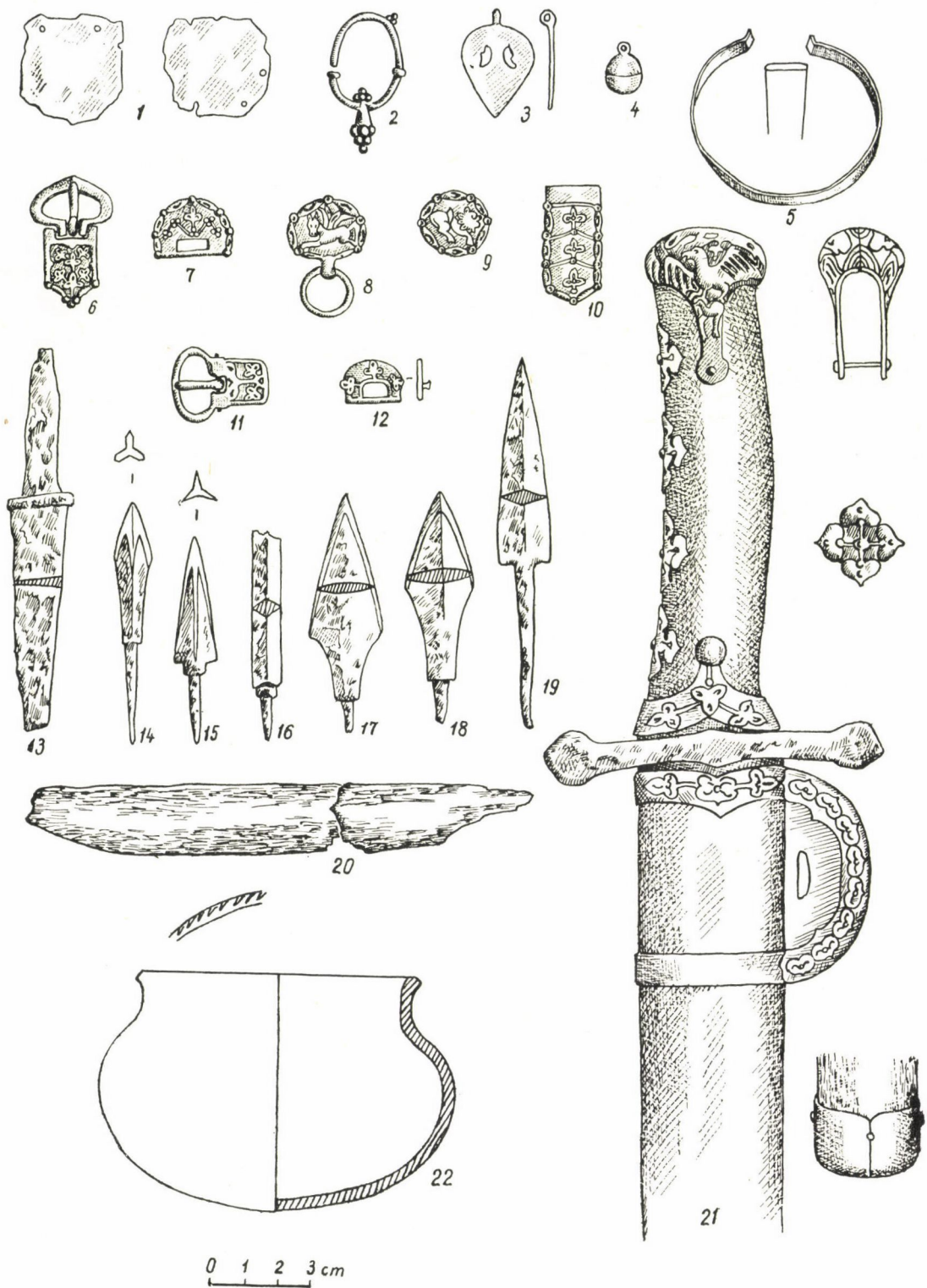
A gyöngyök eléggé ritkán fordulnak elő, alakjuk sem változatos. A több részről állóak (7. kép 7; 8. kép 10), valamint a sárga, kék, ritkábban a zöld és fehér (5. kép 5–6; 7. kép 3) gyöngyök a leggyakoribbak. A többiek, amelyekből alig néhány darabot leltünk: zöld és kék, hatszög átmetszetű pasztagyöngyök (5. kép 11; 7. kép 8), zöld, kék és fehér színű hengeres testűek (5. kép 10; 7. kép 6; 8. kép 11), többrészes kék színűek (8. kép 12), kék és sárga gömbtestűek (5. kép 4; 7. kép 5), szemesgyöngyök (8. kép 17) vagy sokszínűek (8. kép 15–16). A legritkábbak közül valók a karneol, hegyi kristály és azokerit gyöngyök, valamint a zöld üvegből készült csepp alakú és a félhold alakú pasztagyöngyök (10. kép 8–9). Néhány nő és gyermek kauri kagylót és átfűrt vaddisznóagyarat is hordott a nyakában. A férfiak gyöngysora mindössze 3–5 szemből állott. A nőknél számuk 30 és 150 között váltakozik, egyedül a 7. sírből került elő 700 db. A nyakékekhez sorolhatjuk a szép számmal

2. kép. Férfisírok rajza. A. 6. sír: 1. szemfedő, — 2. fülbevaló, — 3. csüngő, — 4. gomb, — 5. karperec, — 6—10. övkészlet, — 11—12. a kardszíj veretei és csatja, — 13. kés, — 14—19. nyílesúcsok, — 20. íjesontok, — 21. szablya, — 22. edény B. 28. sír: 1. szemfedő, — 8. többtagú gyöngy, — 3—7. övkészlet, — 8. karperec, — 9. gyűrű, — 10. csipológó, — 11—14. nyílesúcsok, — 15. tegezvasalás, — 16. a kés függesztőszíja, — 17. kés, — 18. zabla, — 19—20. ken-gyel, — 21. szög, — 22. szablya, — 23. edény, — 24. dirhem, — 25. ruhaujj verete

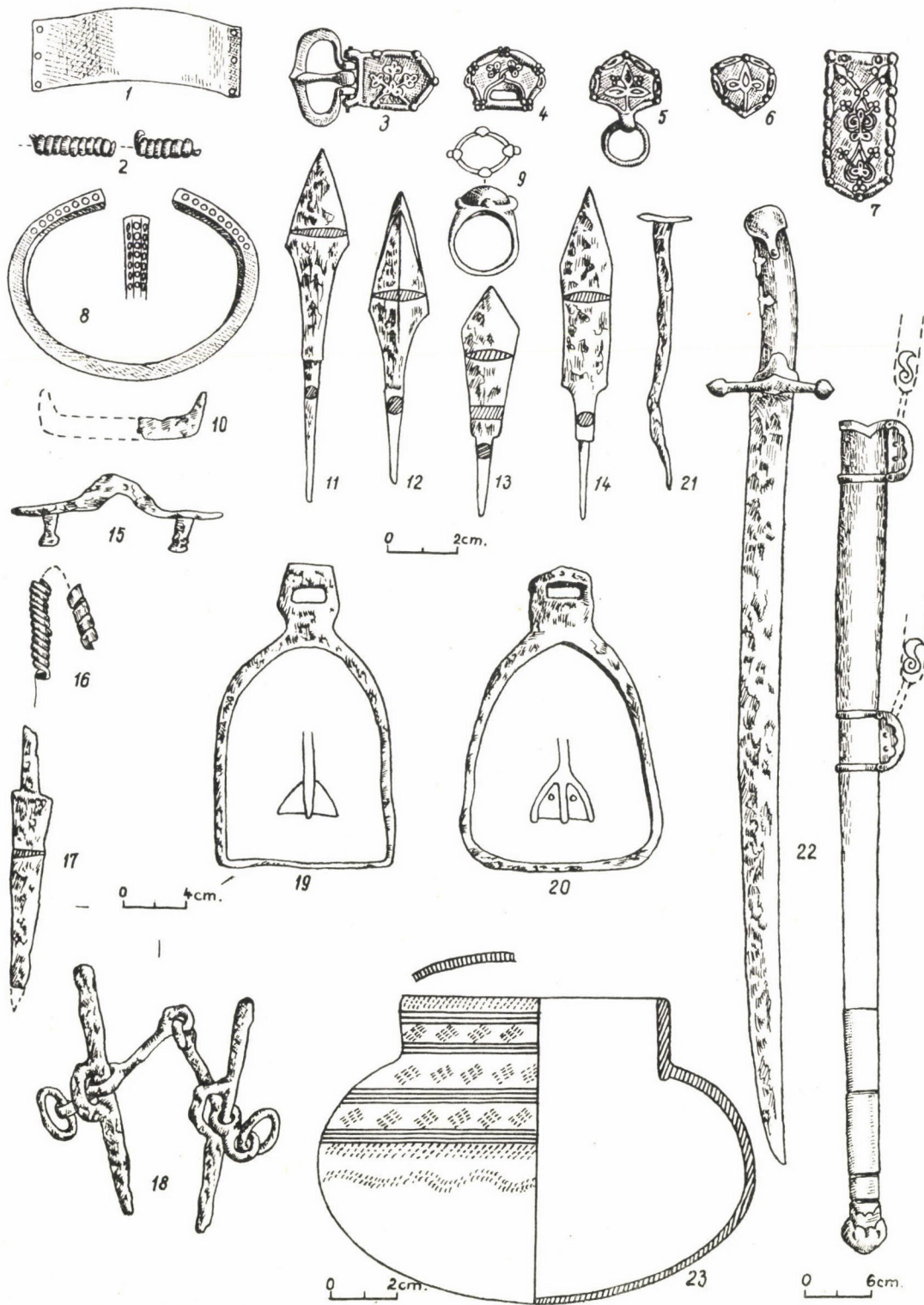
Рис. 2. Планы мужских погребений. — A. пог. 6: 1 — наглазники, 2 — серьга, 3 — подвеска; 4 — пуговка; 5 — браслет; 6—10 — детали поясного набора; 11—12 — пряжка и бляшки от портупей; 13 — нож; 14—19 — наконечники стрел; 20 — костяные накладки лука; 21 — сабля; 22 — сосуд. B пог. 28: 1 — наглазник; 8 — пронизки от ожерелья; 3—7 — поясной набор; 8 — браслет; 9 — перстень, 10 — дужка от кресала; 11—14 — наконечники страл; 15 — петли от колча-на; 16 — пронизка с ремешка, на котором висел нож; 17 — нож; 18 — удила; 19—20 — стремяна; 21 — гвоздь; 22 — сабля; 23 — сосуд; 24 — дирхем; 25 — нашивки на рукава

Fig. 2. Tombe A. 6: 1. linecul, — 2. boucle d'oreille, — 3. pendentif, — 4. bouton, — 5. bracelet, — 6—10. garniture de ceinturon, — 11—12. plaques et boucle du porte-épée, — 13. couteau, — 14—19. pointes d'épée, — 20. os d'arc, — 21. — sabre, — 22. vase Tombe B. 28: 1. linecul, — 2. perle à plusieurs membres, — 3—7. garniture de ceinturon, — 8. bracelet, — 9. bague, — 10. fer pour battre du feu, — 11—14. pointes du flèches, — 15. ferrure de carquois, — 16. le courreau de suspension du couteau, 17. couteau, — 18. mors, — 19—20. étrier, — 21. clou, — 22. sabre, — 23. vase, 24. dirhem, — 25. ferrure de manche

3. kép. Bolsije Tigani, 6. sír: 1. ezüst szemlemezek — 2. fülbevaló, — 3. csüngő, — 4. gomb, — 5. karperec, — 6—10. az öv tartozékai, — 11—12. a kardszíj verete és csatja, — 13. kés, — 14—19. nyílcsúcsok, — 20. íjsont, — 21. szablya (rekonstrukció), — 22. edény

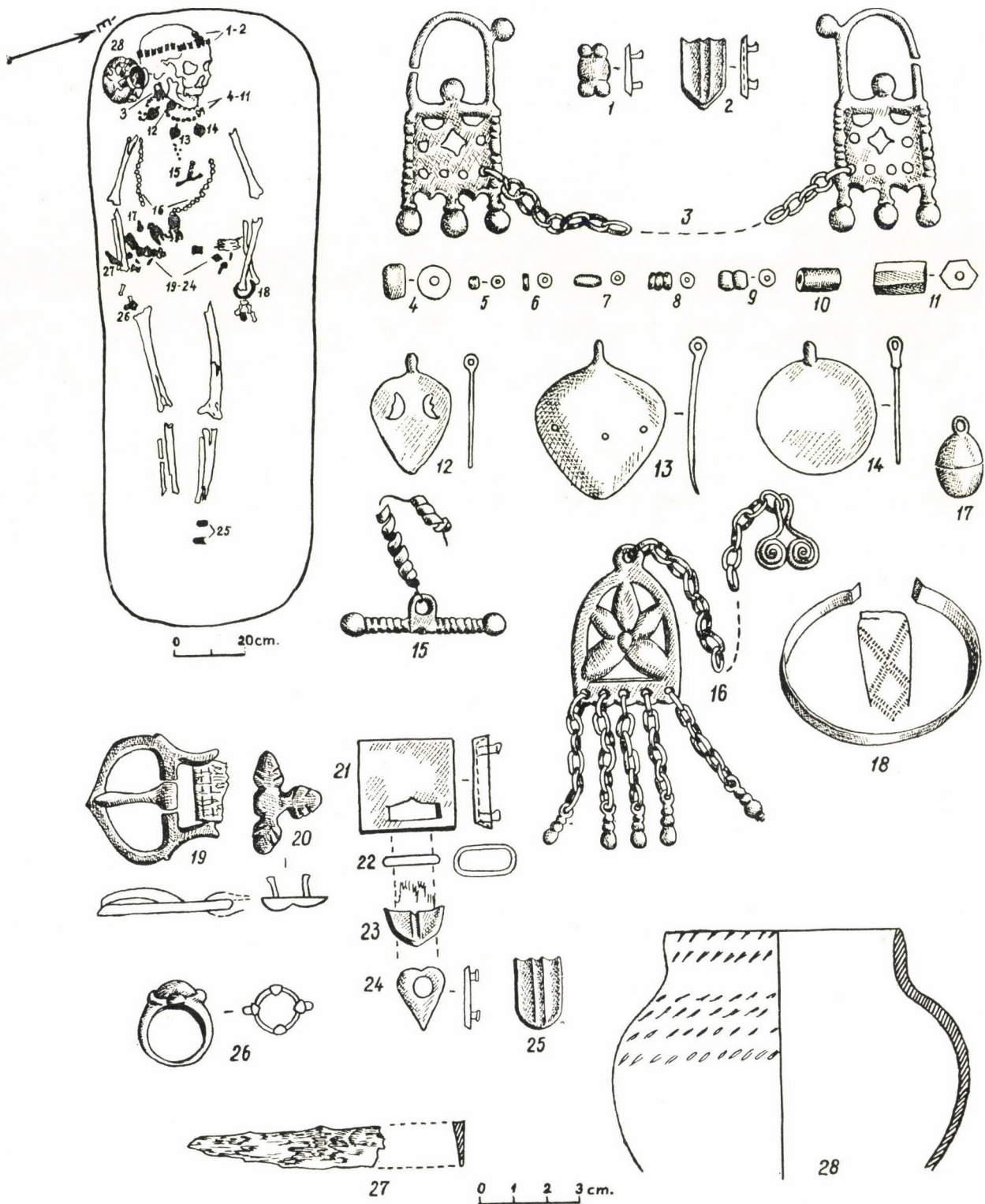
Рис. 3. Больше-Тиганский могильник. Комплекс вещей из погребения 6.
Bolsije Tigani, tombe 6.

4. kép. Bolsije Tigani, 28. sír: 1. aranyozott ezüst szemlemez, — 2. spirális nyakdísz, amely a dirhem tartózsínörját fogta közre, — 3—7. az öv tartozékai, — 8. karperec, — 9. gyűrű, — 10. csiholó, — 11—14. nyílcsúcsok, — 15. tegezvasalás része, — 16. a kés tartózsíját közrefogó spirál, — 17. kés, — 18. zabla, — 19—20. kengyel, — 21. szög, — 22. szablya a hüvely rekonstrukciójával, — 23. edény

Рис. 4. Больше-Тиганский могильник. Комплекс вещей из погребения 28.

Fig. 4. Bolsije Tigani, tombe 28.

5. kép. Bolsije Tigani, 17. sír: 1. pártaveret, — 2. szíjvég a fejrelől, — 3. csüngők, — 4–11. gyöngyök, — 12–14. nyakban hordott csüngők, — 15. csüngő, — 16. „esörgő” dísz, — 17. gomb, — 18. karperec, — 19–25. az öv tartozékai, — 26. gyűrű, — 27. kés, — 28. edény

Рис. 5. Больше-Тиганский могильник. Погребение 17.
Fig. 5. Bolsije Tigani, tombe 17.

előkerült (több mint 60 db) öntött és préselt ezüst csüngőket, amelyek közt egyszerű, füllel vagy lyukkal ellátott érme alakúakat (5. kép 14), levél alakúakat (5. kép 12–13), figurális (10. kép 13) és rombusz alakúakat (10. kép 14) találunk. Különösen jellemzőek a lapos vagy kissé domború levél alakúak, melyek 12 sírban fordultak elő. A férfiak egyet viseltek belőle a nyakukban, a nők hármát-ötöt. Ezeket a gyöngysorba illesztették, vagy külön szalagra fűzve hordták (6. kép). A 7. sírban lelt öntött figurális csüngők (8. kép 20–22) párosával kerültek elő a mell alsó és felső részén és a medencén, ami arra utal, hogy a felső ruhát díszítették egykor (9. kép). Hat sírban került elő keleti pénz, amelyeket szintén a nyakban hordtak. (A 27. sírban három db került elő belőlük.) Úgy véljük, hogy a női sírokból előkerült, gömböcskékben végződő pecék alakú függők is a nyak díszéhez tartoztak. Négy női sírban leltünk rájuk (három eredeti helyzetükben, a mellén feküdtek), láncan (8. kép 25) vagy fémspirálon áthúzott zsinegen hordták őket (5. kép 15). Gyakori mellékleletnek számítanak a rézből készült gombok is (síronként 1–2, összesen 20 db került elő). Ezek két (3. kép 4; 7. kép 11) vagy egy részből (8. kép 26) álló üres, valamint tömör öntött gombok. A 18. gyermeksírban egy rézből készült, vas nyelvvel ellátott csörgő került elő.

A nők jellegzetes ékítménye volt az ún. „csörgő” csüngők több változata, melyekhez 30–35 cm-es réz láncocska járult. Párosával mindig a mellén kerültek elő (a 20. sírban pedig a mell mindkét oldalán kettő-kettő volt belőlük 7. kép), valószínűleg a varkocs díszait láthatjuk bennük (6. kép). A függesztőlánc szabadon levő végén horgony vagy gomb alakú részecskét találunk, amelyek alighanem arra szolgáltak, hogy a lánc ne csússzon ki a varkocs fonatai közül. Leggyakoribbak köztük a felül ívelt formájúak (14 db), amelyek áttört díszű pajzsát különféleképpen alakították ki: hat levélű rozetta (5. kép 16), spirálok alakját láthatjuk rajtuk (8. kép 23), de vannak egyszerű áttörésűek is (7. kép 12). A lófejes csüngők (10. kép 17–19) a földgyalu által feldúlt két sírból került elő, a három összekapcsolt csengőből álló (10. kép 20) pedig a 8/b. gyermeksírból.

A karperecek a nők, férfiak és gyermekek sírjaiban egyaránt előfordulnak, általában egy-egy van belőlük, de a nőknél 2–3 db is előkerült. A temetőben lelt 21 gyűrű mind azonos típusú, kőberakással (4. kép 9; 5. kép 26). Általában ezüstműből készültek, berakásuk zöld, kék vagy vöröses üveg, két esetben pedig karneol. A karperecek (26 db) általában bronzból készültek, alakjuk igen változatos: rovátkolt vagy sima lemezkarperecek (3. kép 5; 5. kép 18); kerek vagy kissé lapos átmetszetű huzalból készültek; szögletes átmetszetűek, melyek laposra kalapált végét háromszögletű bemélyedés (7. kép 14) vagy rovátkolás díszíti (8. kép 31); hat- vagy nyolcszöglet átmetszetűek, kiszélesedő véggel, amelyek simák vagy körökkel díszítettek (4. kép 8); dudoros felületűek,

6. kép. Bolsije Tigani, a 17. sír női viseletének rekonstrukciója

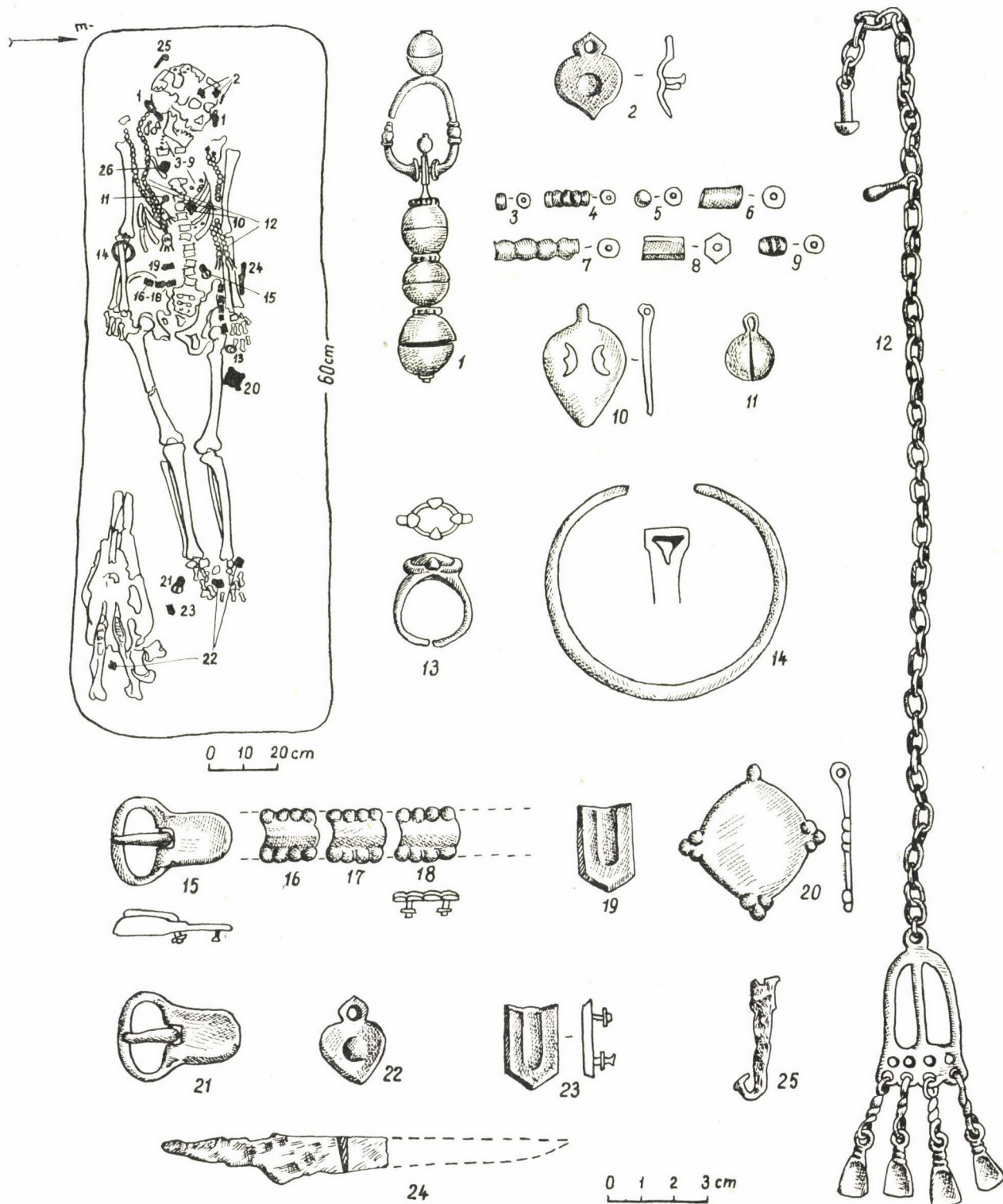
Рис. 6. Реконструкция женского костюма по материалам погребения 17 Больше-Тиганского могильника

Fig. 6. Bolsije Tigani, reconstitution du costume féminin de la tombe n° 17

rovátkolással (8. kép 32); hegyes végű huzalkarperecek (átm.: 2–3 mm); két ágból fonottak (8. kép 30), melyekhez néha egy vékony sodrott szál is csatlakozik.

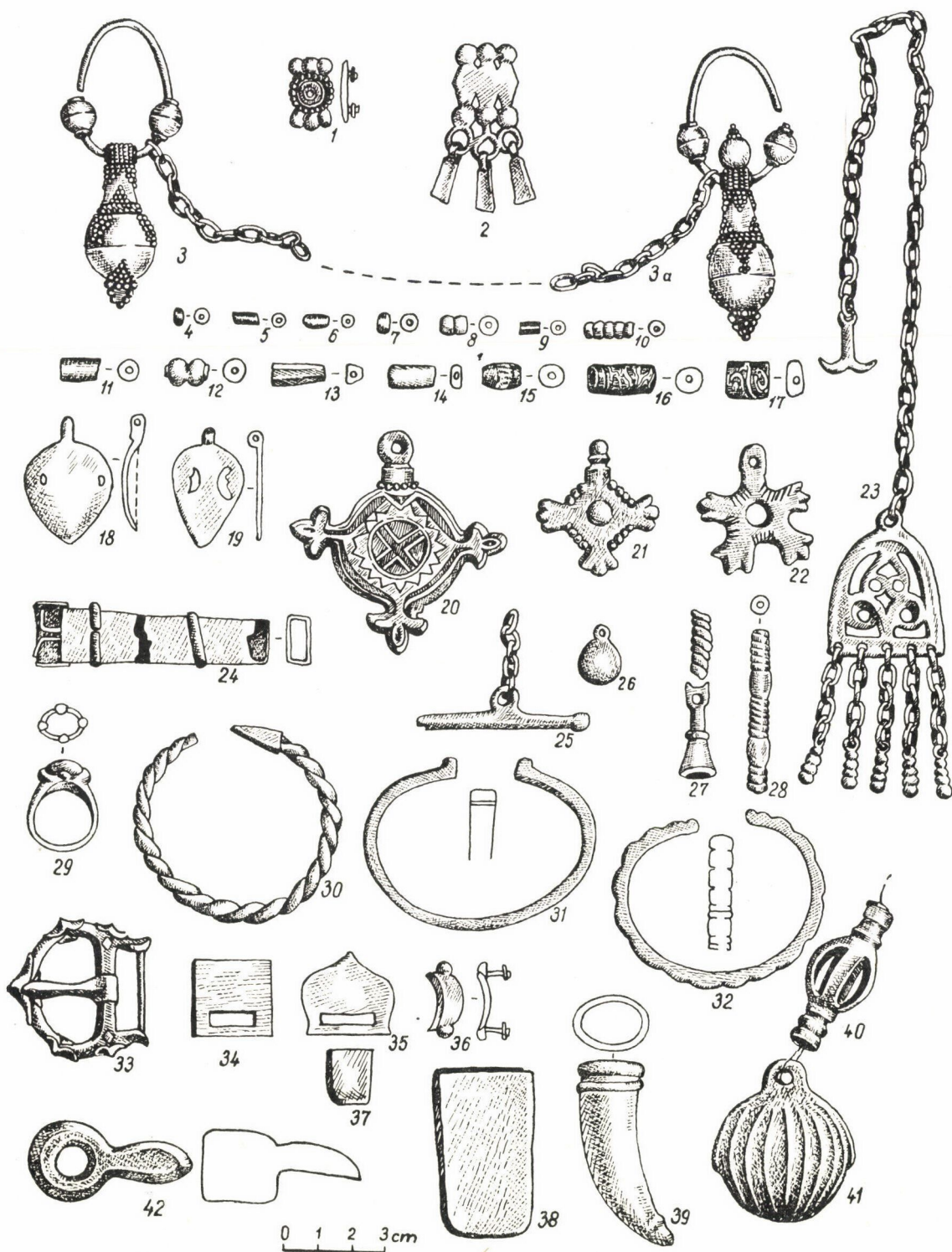
Különös érdeklődésre tarthatnak számot az övgarnitúrák, amelyek tartozékai 23 sírban, azaz majd mindegyik felnőtt temetkezésben előfordultak.²⁷ 20 sírban csatok, veretek és szíjvégek kerültek elő, a 18. gyermeksírban csat és szíjvég, a 21. női sírban bronz csat, a feldúlt 31. sírban pedig szíjvég. A 7. női sírban ezenkívül az övhöz csatlakozó csüngők is előkerültek. Ezeket a szarv, csörgő és gömb alakú csüngőket vékony bőrszíjjal erősítették az övhöz (9. kép; 8. kép 39–41). A 29. sírban fekvő gyermek övét ezüstlemezzel és érme alakú csüngőkkel díszítették. A 20. női sírban az övgarnitúrán kívül néhány veretet, egy szíjvéget és csatot a lábfejnél találtunk (7. kép 21–23). Úgy véljük, hogy itt övvel kötötték át a halott lábát.

²⁷ Ide soroltuk a jelképes sírokból származó öveket is.

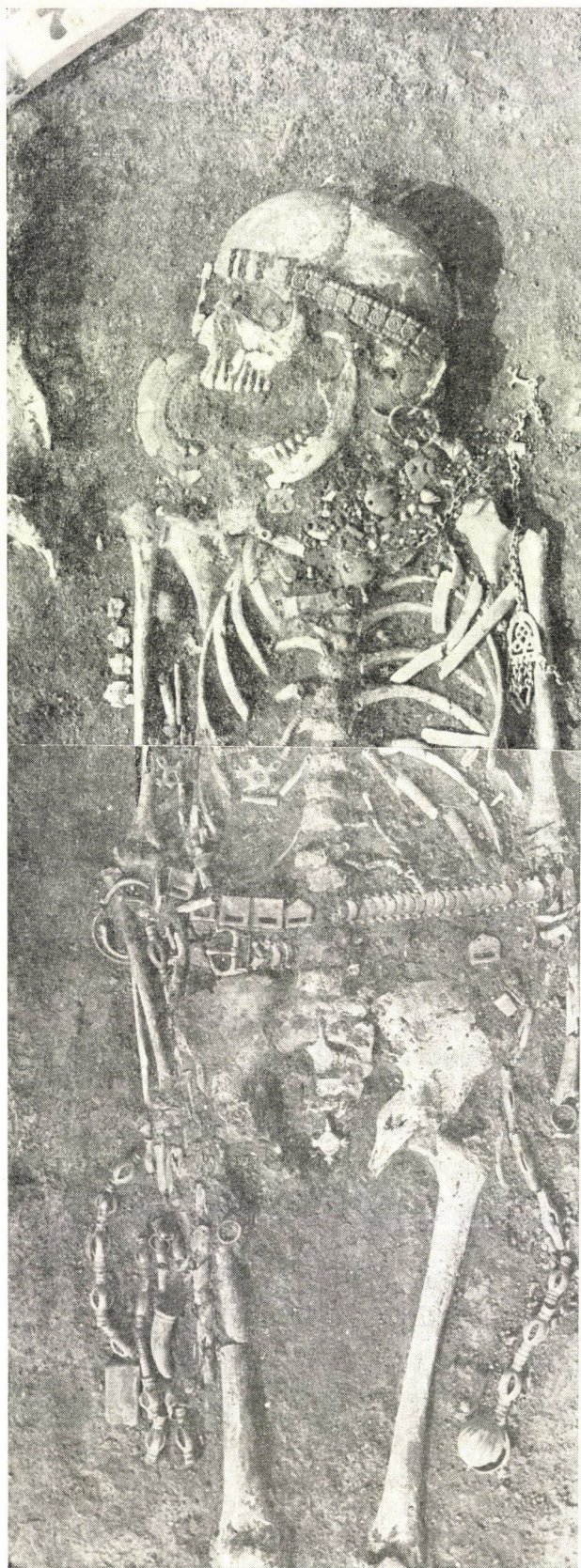
7. kép. Bolsije Tigani, 20. sír: 1. függő, — 2. pártaveret, — 3–9. gyöngyök, — 10. levél alakú függő, — 11. gomb, — 12. „csörgő” dísz, — 13. gyűrű, — 14. karperec, — 15–19. az öv tartozékai, — 20. csüngő, — 21–23. a második öv részei, — 24. kés, — 25. vas horog

Рис. 7. Больше-Тиганский могильник. Погребение 20.
Fig 7. Bolsije Tigani, tombe N° 20.

8. kép. Bolsije Tigani, 7 sír: 1. pártaveret, — 2. esüggő a fejrevaló hátsó részéről, — 3—3a. függők, — 4—17. gyöngyök, — 18—22. esüggők (a nyak díszei), — 23. „csörgő” dísz, — 24. rézlemez (?), — 25. esüggő, — 26. gomb, — 27. csörgő spirállal, — 28. spirál, — 29. gyűrű, — 30—32. karperecek, 33—38. az öv tartozékai, — 39—41. esüggők, 42. korbácsnyél csont vége

Рис. 8. Больше-Тиганский могильник. Комплекс вещей из погребения 7.
Fig. 8. Bolsije Tigani, tombe n° 7.

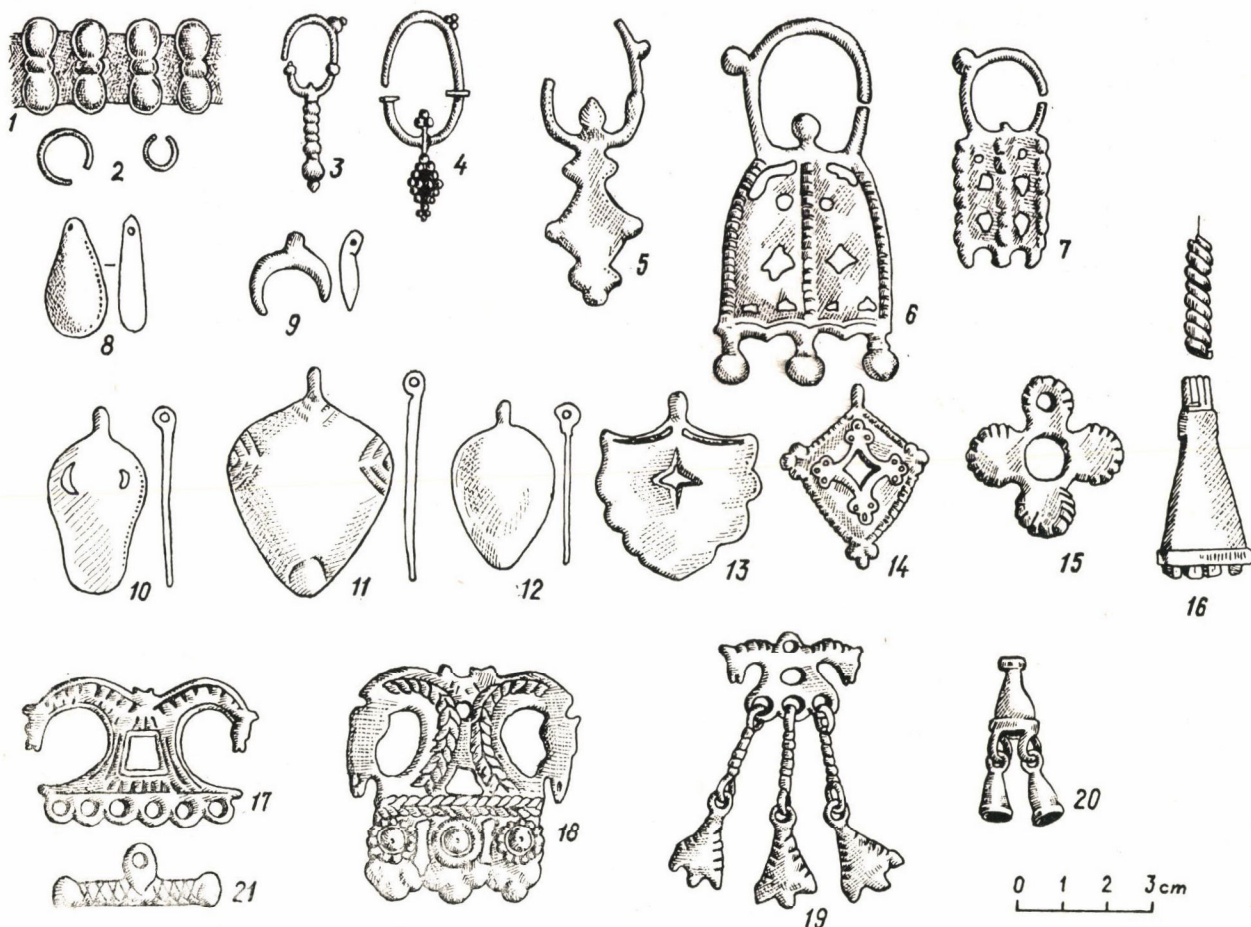

9. kép. Bolsije Tigani, 7. sír
Рис. 9. Больше-Тиганский могильник, погребение 7
Fig. 9. Bolsije Tigani, tombe n° 7

Hasonló jelenséget figyeltünk meg a 17. sírban is, ahol a lábfejeknél két szíjvéget leltünk (5. kép 25), valamint a 24. férfisírban, ahol az egyik övkészlet a derékon volt, a másik öv veretei pedig a térdnél kerültek elő s a szíj vége a jobb combcsont mellett feküdt, szíjvégét a jobb kéz mellett találtuk meg. Lehetséges, hogy a második övvel itt is a lábakat kötötték át. Az övveretek általában ezüsből készültek öntéssel vagy préseléssel, felületüket az esetek többségében gazdagon díszítették. Az öntött mintákat időnként veréssel gazdagították s a hátteret aranyozták. A 12. sírból származó öntött ezüst övgarnitúra díszítményeit teljes egészében finom véséssel munkálták meg (11. kép 1–5).

A csatok közt (összesen 26 db) a szíjlemezrel ellátottak vannak túlsúlyban. Felerészben csuklós szerkezetűek (3. kép 6; 4. kép 3), a többieknek a csatkarika és a szíjlemez egy darabból készült (7. kép 15., 21). Hét övkészlet csatja szíjlemez nélküli volt, a szíj csatlakozására a tövistengely mögötti második tengely szolgált. A nagy méretű, ezüst, „lira alakú” csatkarikát relief-díszrel ékesítették (8. kép, 33), a kisebbek karikája ovális (11. kép 10). Az övveretek formája igen változatos: négyzet alakúak, felül félkörívesek, oválisak, szív alakúak, kör alakúak, félhold alakúak, vannak közöttük áttörtek, valamint csatlakoztatott karikával ellátottak is. Az övveretek leggyakoribb díszítő-eleme a hármass levélminta, amelyek sokféle változatát megfigyelhetjük: az önmagában előforduló motívumot, amelyet szegélydísz vesz körül (11. kép 12–12), vagy e motívumok egymásba kapcsolódó sorozatát, amely így „életfát” alkot (11. kép 5, 14), esetleg még bonyolultabb rendszert alkotva kapcsolódik egymáshoz (11. kép 6). E hármass levélmintát gyakran boggyófürtök ábrázolása teszi változatossá (4. kép 5; 11. kép 1–5). Figyelemre méltó, hogy a levélsokor egyes leveleinek ábrázolása igen pontosnak mondható, tehát a stilizálás jegyeit nem észlelhetjük rajtuk. A stilizált hármass levélminta palmettákkal egybefűzött ábrázolása, amely a szaltovói ötvösségre igen jellemző,²⁸ itt jóval ritkábban fordul elő (11. kép 7–9). Igen sajátos és jellemző viszont e temetőben a veretek, szíjvégek és csatok domború szegélydísz, amely egymást váltó körök és oválisok láncolatából áll, s csaknem mindegyik öntött garnitúrán fellelhetjük (3. kép 7–10; 4. kép 3–7; 11. kép 11–14). A növényi motívum mellett az övvereteken találkozunk — többnyire fantasztikus — állatok alakjával s antropomorf ábrázolással is. Ezek megformálásában érezhető a keleti — többek között a szasszanida és a szogd — művészet hatása. Különös érdeklődésre tarthat számot a szárnyas lovak (3. kép 8; 12. kép 2), griffek (12. kép 1.), szárnyas kutyák vagy Senmurvok (11. kép 15) és a sárkány (11. kép 17) alakjának ábrázolása. E tárgyak művészi megfogalmazása eléggé egyedi-nek mondható.

²⁸ Мерперт, Н. Я., i. m. 136.; Плещева, С. А., От кочевий к городам. (Москва 1967) 162–163.

10. kép. Bolsije Tigani. Női és gyermek ékítmények. 1. pártaveret (30. sír), — 2–7. hajkarikák, fülbevalók és függők (2. 11. sír, — 3. 8a. sír, — 4. 9. sír, — 5–6. 4–5. sír, — 7. 21. sír.), — 8–9. gyöngyök (27. 8a. sír.), — 10–16. csüngők (10–11. 1. sír, — 12–14. 19. sír, — 15–16. 27. sír), — 17–20. farkocsdíszek (17–18. 2. sír, — 19. 4–5. sír, — 20. 8b. sír), — 21. csüngő (2. sír)

Рис. 10. Больше-Тиганский могильник. Женские и детские украшения
Fig. 10. Bolsije Tigani. Parures de femmes et d'enfants

Három férfisírban különös leletet figyeltünk meg. A 16 és 28. sírban a könyök táján mindkét alkaron, a 24 sírban pedig a jobb alkaron leltünk egy-egy kisméretű (3 × 4 cm) ezüstlemezt, szélükön a felvarrássra szolgáló lyukakkal. Nyilván egykor a ruhájukra varrták őket (2b. kép). A 24. sírban ugyanilyen, csak rombusz alakú lemezeket találtunk a bokáktól valamivel feljebb. Itt valószínűleg a cipőt díszíthették.

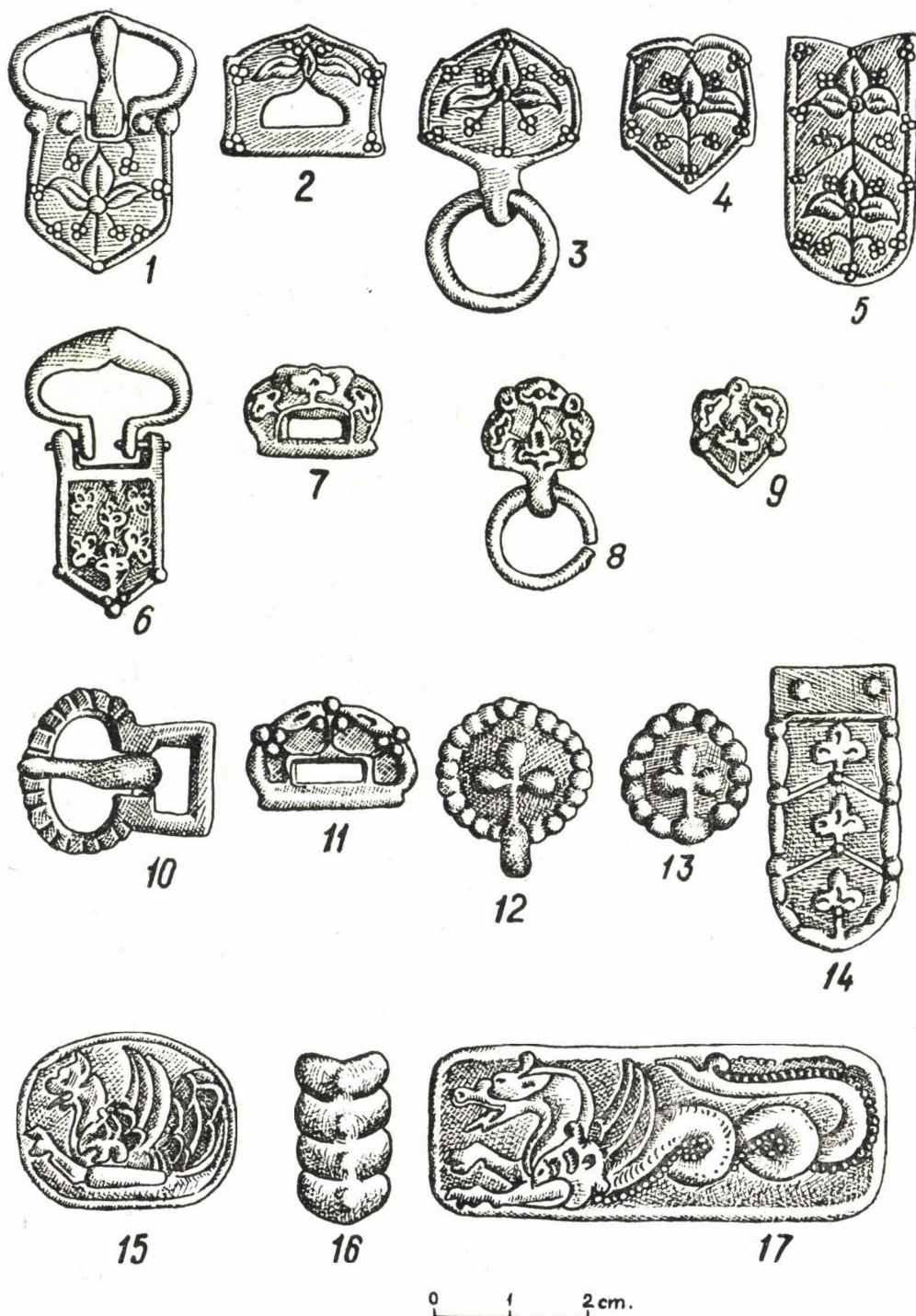
Munkaeszközök igen ritkán fordulnak elő a sírokban. 5 női, 12 férfi és két gyermek sírban leltünk kést, amelyek különböző helyeken kerültek elő: a bal kéznél, a sípcsontok között vagy a koponya alatt. Leggyakrabban azonban jobbról az övre függesztve hordták a kést, egy alkalommal a fém spirállal közrefogott függesztőszíjat is megleltük (4. kép 16–17). A kések (19 db) alakja nagyjából egyforma, csupán hosszuk különbözik: a férfiak általában nagyobb kést hordtak (pengéjük hossza: 9–13 cm), mint a nők vagy a gyermekek (ezek pengéje 6–8 cm). Két esetben figyeltük meg a fából készült, ezüstlemezrel díszített késtokot. Két ár került elő, az egyik férfi-, a másik női sírban

(9. és 19. sír). Két tűt leltünk (letörött fokkal) egy serdülő sírjában (15.), annak koponyája alatt. Hét férfisírban volt csiholó és kova, a medencétől jobbra a kés mellett. Valószínűleg textiltől készült zacskóban voltak, mivel a textílynyomot néha megfigyelhettük a csiholón. Ez utóbbiak erősen korrodált állapotban, töredékesen kerültek elő. Két alkalommal rekonstruálhattuk csak alakjukat, mindkettő felfelé hajló végű volt, melyekhez fanyél csatlakozott. Hosszuk 4–5 cm (4. kép 10).

A 7. számú női sírban egy 50 cm hosszú korbácsot találtunk, melynek végén csőr alakú csont-rész volt (8. kép 42). A fanyelet vékony rézszalag-fonták körbe, a végénél szegekkel erősítették fel.

A férfisírokban az alábbi fegyverfajtákat leltük: szabályakat, nyílcsúcsokat és íjcsontokat.

Az egyik leggyakoribb fegyverfajta a szablya. 13 férfisírból — beleértve két jelképes temetkezést is — összesen nyolc szablya került elő. Általában az elhunyt bal oldalára tették őket, egyedül a 24. sírban leltük a halott jobb oldalán. Mindegyik szablya a korai, ún. kazár típushoz tarozik. Mind-egyik egyélű, alig hajlított (4. kép 22). A pengék

11. kép. Bolsije Tigani. Az öv tartozékai. 1–5.12. sír, – 6–9.14. sír, – 10–14.16. sír, – 15–17. 24. sír
 Рис. 11. Больше-Тиганский могильник. Поясные наборы. 1–5 – пореб. 12, – 6–9 – пореб. 14, – 10–14 – пореб. 16,
 – 15–17 – пореб. 24.
 Fig. 11. Bolsije Tigani. Accessoires du ceinturon. 1–5. tombe n° 12, – 6–9. tombe n° 14, – 10–14. tombe n° 16,
 – 15–17, tombe n° 24.

hossza: 70–75 cm, a markolat alatti szélességük: 3–3,5 cm. A 9–10 cm-es markolat enyhén az él irányába hajlik. A penge elkeskenyedő, éles vége kissé kiemelkedik a fok síkjából. A szablya egész hossza a hüvellyel és markolat gyakran ezüst

végződésével együtt 90–100 cm. A markolat-végzódéseket általában két részben öntötték, felső részük gömbölyű, az alul kétoldalt levő nyúlványon találjuk a felerősítésre szolgáló szöget. A keresztvas mindig vasból készült, egyenes, végei

gömbösek vagy romboid alakúak. Vannak kissé ívelt keresztvasak is, gömbös véggel. A hüvely famaradványait, a borítóból maradt bőrfoszlányokat, valamint a függesztőszíjak csatlakozását szolgáló pántokat, néhány esetben pedig a díszítő ezüstlemezeket és az esetenként aranyozott ezüst hüvelyvéget figyelhettük meg a sírokban (3. kép 21; 4. kép 22). A szabvány és hüvelyek díszítése különféle, amelyek egyenkénti jellemzésére itt nincs terünk. Példaként csak a 6. sírból származó, egyik legszebb szabványt mutatjuk be, amelynek markolatgombján egy karmai közt zsákmányát tartó sast láthatunk (3. kép 21).

Tizenegy férfi sírból került elő nyílesűcs, egyben-egyben 3–10 darab volt belőlük. Alakjuk igen változatos: egy romboid köpüs van közöttük, a többi tuskés. Ez utóbbiak három- vagy kétélűek és négyzet átmetszetű páncéltörő nyílesűcsök. A háromélűeknek három alcsoportja van: háromszög alakúak²⁹ (4. db: 3. kép 15), a csúcs felé eső felükön kiszélesedőek (1 db: 3. kép 14) és hatszög alakúak (1. db). A kétélűeknek 11–12-féle változata van: ún. gnyozdovói típusúak, melyek legnagyobb szélessége a rombusz alakú penge alsó részére esik (4. db: 3. kép 17); rombusz alakúak, legnagyobb szélességük a penge közepére esik (2. db: 3. kép 18); öt- és hatszög alakúak (6 db: 4. kép 14); csúcsívesek (8 db: 3. kép 19); az előbbiekhöz hasonló ívelt élűek, de a legnagyobb szélesség a penge alsó felére esik (8 db: 4. kép 12); romboid alakúak, a penge oldalai egyenesek vagy enyhén íveltek, a legnagyobb kiszélesedése a penge felső felén van (2 db: 4. kép 13); ugyanilyen formájúak, csupán a vágóélek domborúak, az alsó pengeoldalak pedig homorúak (4. db: 4. kép, 11); valamint villások (1. db), delta alakúak stb. A páncéltörő nyílesűcsök rombusz (5 db) vagy négyzet átmetszetűek (4 db: 3. kép 16) és tű formájúak (4 db). A nyílesűcsöket a sírban a lábtól jobbra vagy balra találtuk az esetek többségében, s a tegezssel együtt helyezték őket oda, amiről a tegez megmaradt részei tanúszkodnak: három sírban leltünk vas (4. kép 15) vagy bronz tegezvasalást, egyben pedig vas függesztőkapcsot. Nyolc sírban leltük meg a nagy reflexíjak — általában középső — merevítő csontjait, sironként két darabot (3. kép 20).

A lószerszám igen ritka lelet a sírokban. A zablák (2 db) két részből állnak, karikások, S alakú vagy egyenes vas pofarúddal (4. kép 18). A kengyelek (2 db) szárai felül íveltek, az egyik talpalója egyenes, középen borda fut, füle szögletes (4. kép 19), a másik három bordás, ívelt talpalóval és ovális füllel rendelkezik (4. kép 20). A fék három szíjának összekapcsolását szolgálták a bronz küllös karikák. A 22. sírban előkerült három példány közepét hatlevelű rozetta ékesítette.

²⁹ A nyílesűcsök osztályozásáról l.: Медведев, А. Ф., Ручное метательное оружие. САИ вып. Е1—36. Москва 1966.

³⁰ Egyik legutóbbi cikkében Gening kutyernyáki

12. kép. Bolsije Tigani. Szíjvég a 23. sírból. Elöl- s hátul-nézet

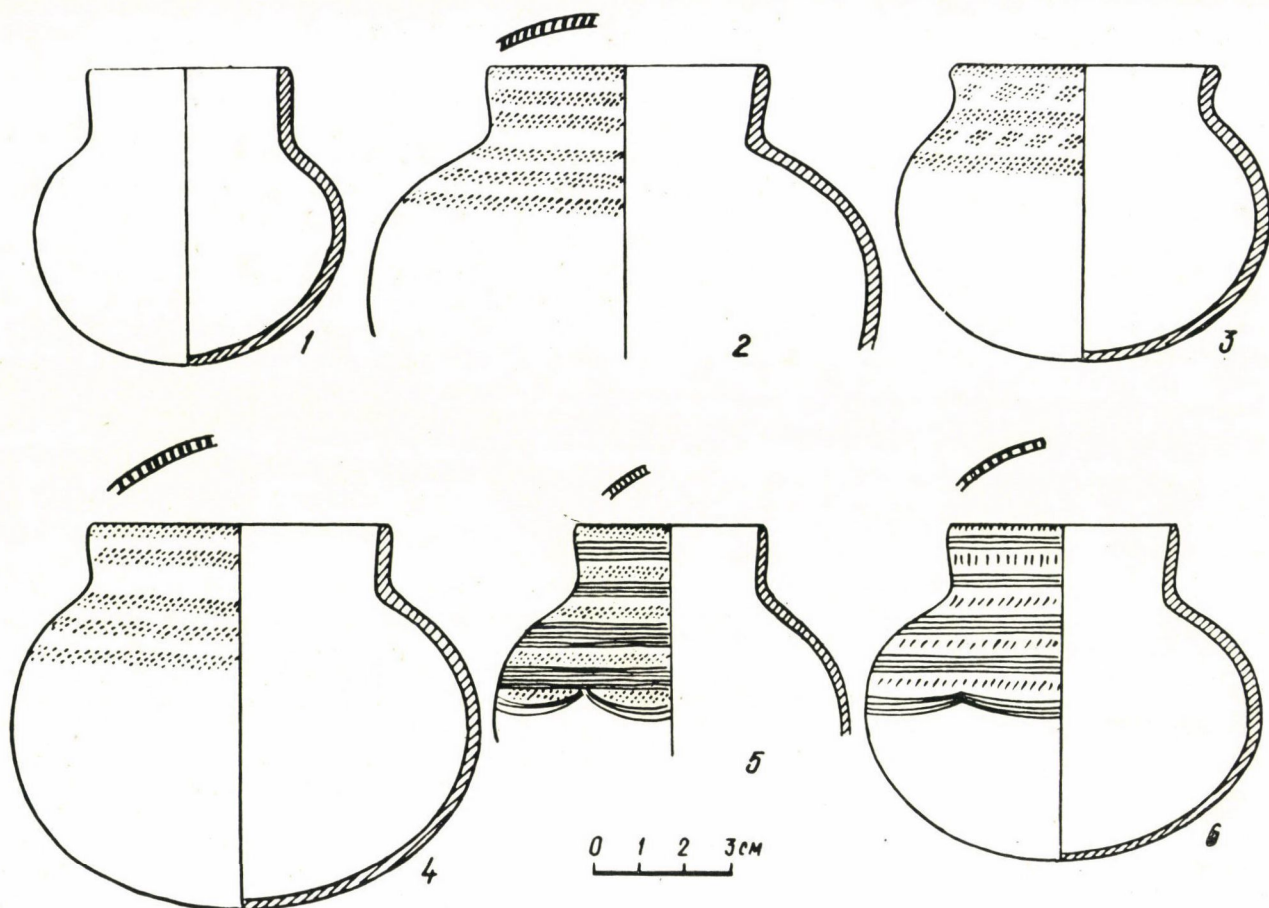
Рис. 12. Большё-Тиганский могильник. Наконечник ремня из погр. 23 (лицевая и обратная стороны)

Fig. 12. Bolsije Tigani. Passe-courroie de la tombe n° 23. Vues de face et de dos

A sírban lelt edények közül egy fából készült, 24 db pedig kézzel formált agyagbögre. Anyagukba homokot és murvát gyúrtak, égetésük egyenetlen, színük sötétbarna, ritkábban fekete. Kisméretűek. (A nyak átm.: 4–8 cm, has átm.: 7–14 cm, magasságuk: 6–9 cm.) Falvastagságuk: 2–3, ritkán 4 mm. Az edény palástján besimítás nyomai láthatók. Alakjuk egyöntetű: aljuk gömbölyű, gömbtestűek, egyenes nyakúak 1–2 cm. Nyakuk hengeres (4. kép 23) vagy peremük kissé kihajló (13. kép 3). Az előbbiekhöz száma nagyobb. Legtöbb edénynek a nyakát, vállát és testének felső részét látták el díszítéssel, amelyet nagy gonddal készítettek. Általában 5–6 vízszintes sávból áll, aprófogas pecsétlővel és vékonyan bekarcolt vonalakakkal töltötték ki. Az edények díszítését alul gyakran vonalakból és bepecsételt mintákból szerkesztett füzérdísz zárja (13. kép 5–6). Néha az egész kompozíció kizárólag apró vonalakból áll, de szerkesztésmódja akkor sem változik (13. kép 6). Ugyanilyen apró vonalak díszítik a nyakat is, esetenként felső részének belső oldalát is. A sírból előkerült edényeket az úgynevezett kusnarenkonói típushoz sorolhatjuk, melynek ezek késő változatát képviselik.³⁰

A bolsije-tigani tárgyak jelentős részének párhuzamait igen nagy területen megtalálhatjuk Kelet-Európa steppei és ligetes steppei terület-sávjában az I. évezred második felében, többek között a szaltovói kultúra temetőiben is. E tárgyak

típusának nevezte ezt az edényfajtát. Úgy véljük azonban, hogy helyesebb a régészeti szakirodalomban meggyökeresedett régi kifejezést használni. Vö.: Генинг, В. Ф., Южное Приуралье в II–VII. вв. ПАДИУ 267.

13. kép. Bolsije Tigani. Kerámia. 1. 23. sír, — 2. 7. sír, — 3. 10. sír, — 4. 14. sír, — 5. 29. sír, — 6. 13. sír

Рис. 13. Больше-Тиганский могильник. Керамика. 1 — погр. 23, 2 — погр. 7, 3 — погр. 10, 4 — погр. 14, 5 — погр. 29, 6 — погр. 13.

Fig. 13. Bolsije Tigani. Céramique. 1. tombe n° 23, — 2-7. tombe n° 7., — 3. tombe n° 10., — 4. tombe n° 14., — 5. tombe n° 29., — 6. tombe n° 13.

közé sorolhatjuk a szabályakat, kengyeleket, zablákat, az övveretek egy részét, a kerek átmetszetű huzal karpereceket, a köves gyűrűket, bronz gombokat, az egyenes (pálcika alakú) csüngőket, bronz gombokat, az egyenes (pálcika alakú) csüngőket, a gyöngyök többségét, valamint a függők egy részét is (10. kép 3; 7. kép 1). E tárgyak párhuzamai és keltezésük jól ismertek a szaltovói területen.³¹ Többségüket, elsősorban az ékítményeket — így a kövesgyűrűket, a pálcikaalakú függőket, a gömbsorcsüngős fülbevalókat — a dmitrovói temető első csoportját alkotó katakombáinak jellemző tárgyai között találjuk, amelyeket Sz. A. Pletnyova a VIII. sz. végére és a IX. század első felére keltezett.³² Ami pedig a szaltovóiaktól idegen tárgytípusokat illeti (a női ékítmények néhány válfaja, az öv egy-két tartozéka és az edé-

nyek), azok legközelebbi párhuzamait a Felső-Káma-vidék és különösen Baskíria VIII. sz. második felére és a IX. századra keltezhető emlékenyagában lelhetjük fel.

A nagygömbös függők (8. kép 3-3a), a szőlőfürt alakú függővel díszített fülbevalók (10. kép 4), a fonott, lemez- és huzalkarperecek, a „csörgő” függődíszek alábbi változatai: a lófej alakjával díszítettek (10. kép 19), a fordított pajzs alakúak (8. kép 23), továbbá a négytagú rozetta alakjára mintázott csüngők (10. kép 15), az övre függesztett szarv és harang alakú csüngők (8. kép 39; 10. kép 16), valamint a hengeres függők (8. kép 28., 40) — igen gyakran előforduló tárgyak a Felső-Káma-vidék főként a VIII. század második és a IX. század első felére keltezhető temetőiben (Demjonki, Kanevo, Urja stb.).³³ Az ékítmények közül jó né-

³¹ Мерперт, Н. Я., О генезисе салтовской культуры КСИИМК 36 (1951) 24—25.; Уа., Из истории... 131—143.; Ляпушкин, И. И., Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА 62 (1958) рис. 15, 16, 21.;

³² Плетнева, С. А., i. m. 137—142.

³³ Генинг, В. Ф., Деменковский могильник — памятник ломоватовской культуры. ВАУ 6 (Свердловск 1964)

табл. I, 1—2.; табл. II, 7.; Табл. II, 20—22.; 29—30.; табл. VI, 11—12, 17.; табл. VII, 4.; Голдина, Р. Д., Могильники VII—IX вв. на Верхней Каме. ВАУ 9 (Свердловск 1970) табл. 33, 11—15.; табл. 34, 10—16.; табл. 36, 6—13.; табл. 42, 6.; табл. 44, 1—2.; табл. 51, 7—9.; табл. 52, 20, 27—28. L. még a B. időrendi táblázatot.

hánynak (a nagygömbös függőknek, a szőlőfürtös fülbevalóknak, a lemez- és huzalkarpereceknek, csörgőknek és a dudoros, hengeres csüngőknek) a Csepca folyó mellett feltárt midlany-saji temetőben is hasonmására akadunk. (Keltezése: VIII. sz. 2. fele — IX. sz. 1. fele.)³⁴ Néhány tárgy közeli párhuzamát pedig (dudoros csüngők, szarv alakú csüngők, huzal karperecek, lófejes csüngők) a Szilva folyó menti temetőkben is fellelhetjük (Nevolino, Brodi, Gorbunjata),³⁵ amelyek a VIII. század második felében zárulnak.³⁶ (Ígaz, hogy a szilvai temetők leletanyaga — például az övveretek — lényegesen különbözik a bolsije-tiganiától és korábbi annál.) Az ékítményeket viszont szinte hiánytalanul fellelhetjük a délebbi VIII. 2. félére és a IX. századra keltezhető temetőkben — a mai Baskíriában és a Tatár Köztársaság keleti részén: így a gömbös függőket a kusulevói temetőben,³⁷ a szőlőfürtös fülbevalókat többek között a huszainovói és sztaro-halilovói (6. kurgán) temetőben,³⁸ a karpereceket a szterilamaki,³⁹ sztaro-halilovói,⁴⁰ lagerovói (42. kurgán),⁴¹ az I. és II. bekesevói temetőben,⁴² a bolsije tiganival teljesen azonos alakú lófejes csüngőket a szterlitamaki,⁴³ huszainovói,⁴⁴ csismai temetőben,⁴⁵ a felül félköríves „csörgő” függőket a huszainovói,⁴⁶ az I. és II. bekesevói⁴⁷ és a csismai temetőben, a hengeres-dudoros függőket pedig többek között a kusulevói⁴⁸ és a lagerevói (22. kurgán) temetőben. Ezenkívül a baskíriai és a kelet-tatáriai temetőkben jó néhány olyan, a bolsije tiganisírokra jellemző tárgytípust találunk, amelyek nem fordulnak elő a felső-kámai és a csepcai temetőkben. Ilyenek például a pártadiszek (l.: 10. kép 1), amelyek a következő teme-

tőkből ismeretesek: Lagerevo (42. kurgán), Huszainovo (12. kurgán, 1. sír),⁴⁹ Sztaroje Muszino (1. kurgán, 2. sír);⁵⁰ az öntött függők (10. kép 6—7; 5. kép 3): Huszainovo,⁵¹ I. és II. Bekesevo, Csisma; e függők másik típusa (ld.: 10. kép 5): Huszainovo,⁵² II. Bekesevo; a bolsije tiganisíreire oly jellemző levél alakú függők (10. kép 10—12): Sztaro-Halilovo (6. kurgán 19. sír),⁵³ I. és II. Bekesevo, Huszainovo,⁵⁴ Lagerevo (22. kurgán), Csisma;⁵⁵ a rombusz alakú lapos függők (7. kép 20): Isimbajevo (3. kurgán, 2. sír),⁵⁶ Lagerevo (42. kurgán); az ezüst övcsatok (8. kép 33): Huszainovo,⁵⁷ I. és II. Bekesevo. E temetőkben előkerült övkészletek, valamint néhány jellegzetes övveret alakja (8. kép 34—36) teljesen megegyezik a bolsije tiganisírokéval (Huszainovo, 12. kurgán, 1. sír férfi váza; Jamasi-Tau [Valisi], 2. kurgán, 2. sír;⁵⁸ I. Bekesevo, 2. kurgán, 2. sír; II. Bekesevo, 2. kurgán, 1. sír stb.). A bordázott felületű, préselt övveretek (7. kép 16—18; 11. kép 16) előfordulnak a csismai, lagerevói (42. kurgán) és az I. bekesevói temetőben, a veretek szegélydíszítésének pedig (l.: 3. kép 7—10; 4. kép 3—7) a karanaevói (3. kurgán, 21. sír, 11. kurgán, 1. sír)⁵⁹ és az isimbajevói (3. kurgán, 3. sír) temetőből származó övvereteken akadunk párjára. A baskíriai temetők legtöbbjében megtaláljuk a bolsije tiganisírokkal megegyező alakú ún. kusnarenkovói kézzel formált edényeket is. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy e temetőkben az említett szaltovói típusú tárgyak (fülbevalók, gyűrűk, pofarudas zablák, szablyák stb.) jellegzetes leleteknek tekinthetők, úgy teljes joggal arra a következtetésre juthatunk, hogy jó néhány VIII—IX. századi bas-

³⁴ Генинг, В. Ф., Мыдлань-Шай — удмуртский могильник VII—IX. вв. ВАН 3 (Свердловск 1962) табл. I, 12—15.; табл. II, 8—11.; табл. V, 6, 11, 25—27.

³⁵ Erdélyi I., Ojtozi E., Gening, W., Das Gräberfeld von Newolino. AH 46 (Bp. 1969) V. t. 8—11.; VI. t. 9.; VIII. t. 11., X. t. 9.; XV. t. 7—11.; LXII. t.; XCV. t. 5.

³⁶ V. B. Kovaljevskaja, Ju. A. Krasznov és A. K. Ambroz ismertetése Erdélyi—Ojtozi—Gening könyvéről. CA 1973: 2. 286—287, 298.

³⁷ A. P. Sokurov ásatási jelentése az 1957-es évről. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 1508. sz.

³⁸ Мажитов, Н. А., Новые материалы о ранней истории башкир. АЭБ 2 (1964) 155, рис. 3, 1, 3.

³⁹ Ишеригов, П. Ф., Аланский могильник близ г. Стерлитамака. КСИИМК 47 (1952) 80, рис. 29, 8, 13—14.

⁴⁰ N. A. Mazsitov 1963. évi ásatási jelentése. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 2648 a. sz.

⁴¹ Ua., Ásatási jelentés az 1972-es évről. Uo. P—1, 4741. sz. — A lagerevói temető adatait a továbbiakban is e jelentés alapján idézzük.

⁴² Ua., 1973-as ásatási jelentés. Uo. P—1, 5007. sz.

⁴³ Ахмеров, Р. Б., Могильник близ г. Стерлитамака. СА 22 (1955) 155. табл. I, 1—2.

⁴⁴ Mazsitov, N. A., Baskíria régészete. (Baskír-nyelven.) (Ufa 1968) 153. 30. kép, 7.

⁴⁵ A tatárföldi (aktanisíri) csismai temetőre 1973-ban bukkantak rá földmunkák alkalmával, a Bje-laja folyó bal partján. E. P. Kazakov két sírt mentett meg. Leletanyagukat a Kazányi Régészeti Intézet őrzi.

⁴⁶ Mazsitov, N. A., Baskíria régészete. 153., 30. kép, 5., 6.

⁴⁷ N. A. Mazsitov 1973-as jelentése.; A. H. Psenyicsnyuk 1973-as ásatási jelentése. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 4724. sz. — A bekesevói temetők adatait a továbbiakban is ezekből a jelentésekből vesszük.

⁴⁸ Mazsitov, N. A., Baskíria régészete, 135. 25. kép, 7.

⁴⁹ Uo. 154. 31. kép, 5.; Ua., 1966-os ásatási jelentése. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 3261. sz.

⁵⁰ Садыкова, М. Х., Тюркоязычные кочевники на территории Южной Башкирии. «Башкирский археологический сборник.» (Уфа 1959) 154. табл. I, 1—3.

⁵¹ Mazsitov 1966-os jelentése. (12. kurgán, 1. sír.)

⁵² Uo.

⁵³ Ua., Новые материалы... 155. рис. 3, 22.

⁵⁴ Ua., Baskíria régészete. 153., 30. kép, 4.

⁵⁵ A Káma-vidéken mindössze egy ilyen leletet ismerünk a nevolinói temetőből: Erdélyi I., Ojtozi E., Gening, W., i.m. IX. t. 9.

⁵⁶ Mazsitov 1964-es jelentése. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 2889. sz. Az isimbajevoi leletanyagról szólva a továbbiakban is ennek, valamint ugyancsak Mazsitov 1963-as jelentésére támaszkodunk. (Uo. P—1. 2648. sz.)

⁵⁷ Ua., Baskíria régészete. 155., 32. kép.

⁵⁸ Ua., 1969-es ásatási jelentés. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 3788. sz.

⁵⁹ Mazsitov 1964-es és 1965-ös ásatási jelentése.

⁶⁰ Mazsitov 1964-es és 1965-ös ásatási jelentése. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 2889a. és 3261. sz.

kiriai temetőben a bolsije tigani leletanyag teljes együttesét megtaláljuk.

A felemlített párhuzamok⁶⁰ kétséget kizáróan a VIII. század második felére s a IX. századra kelteznek a bolsije tigani temetőt. E keltezést sírokban előkerült, ékszerként használt (lyukakkal vagy függesztfüllel ellátott) pénzek még pontosabbá teszik. Meghatározásukat Sz. A. Janyina (Moszkvai Történeti Múzeum) és G. A. Fjodorov-Davidov professzor (Moszkva, Lomonoszov Egyetem) végezte. A legkorábban vert érem a 20. sírban került elő, az Omejjádok iráni helytartóinak drachmája, egyik oldalán II. Khosrau (590–628) képmásával, a másodikon pedig Zijjad ibn Abi Sufjan nevével, amelyet a hidzsra 50-es éveiben (670-es évek) bocsátottak ki. A többi hét érem (dirhem) VIII. századi: a 28. sírból származó — hidzsra 91 (709–710), Vasit; a 8a. sírból — h. 100 (717–718), al-Basra; a 10. sírból — h. 125 ((742–743), Vasit; a 8. sírból — h. 127 (745–146), Vast; a 27. sírból — h. 143 (760–761), al-Basra és h. 171 (787–788), al-Abbasija. A 27. sír harmadik dirhemje igen rosszúl olvasható. Janyina szerint al-Abbasijának a hidzsra 163-ban vagy 173-ban (779–780 vagy 789–790) vert pénze. Ha figyelembe vesszük, hogy ezek a pénzek kibocsátásukat követően eléggé hosszú idő után kerültek a Káma vidékére, ahol egy ideig még ékszerként szolgáltak — ezt az időt általában 50 évre szokás becsülni⁶¹ —, a temető időrendjének felső határát a IX. század első felére tehetjük.

A temető lakosainak népi meghatározása szempontjából a temetkezési szokásoknak, a női viselet sajátosságainak és a művészeti stílusjegyeknek van különleges fontosságuk.

A Bolsije Tiganiban észlelt temetkezési szokások jó néhány párhuzamát a honfoglaláskori magyar temetőkben figyelhetjük meg. Ráadásul nem csupán egyes jelenségek, hanem e szokások egész rendszere mutat egymással rokonságot. Mindkét területre jellemző, hogy a temetők magaslatokon, dombokon helyezkednek el, a felszínen sírjelzőt sehol sem találunk, a központi helyen mindig gazdag férfisírok vannak.⁶² Leggyakoribbak az egyszerű szerkezetű sírgödrök, de a honfoglaló magyaroknál is nyomára akadtak szélesebb, padkás (főként

férfi) síroknak is (Orosháza, ⁶³ Eperjes, 5. sír).⁶⁴ A bolsije tiganihoz hasonlóan a magyar sírok is nyugati tájolásúak, kisebb eltéréssel déli vagy északi irányban. A sírokban szén, pernye és elszenesedett fa maradványokat figyeltek meg.⁶⁵ A kenézlői temetőben a sír alján deszka nyomait, a Kolozsvár–Zápolya utcáiban pedig nyírfakérget figyeltek meg.⁶⁶ Szabadkígyóson három sírban is megfigyelték a koporsó maradványait,⁶⁷ de más temetőkben is nyomára akadtak.⁶⁸ A halottnak szánt túlvilági útravaló ritkább jelenség a magyaroknál, mint a tigani temetőben. Kiss Attila számításai szerint a honfoglaláskori sírok 15%-ban volt edény,⁶⁹ s helyzetük is ugyanaz volt a sírban, mint Tiganiban: az elhunyt feje mellé (pl. Kenézlő),⁷⁰ ritkábban a lábához tették. A honfoglaló sírokban lelt edények majdnem mind korongon készültek. Feltehető, hogy az edények sírba tevésének szokása jórészt a kézzel formált edényekkel együtt tűnt el a magyarságnál.

Nem kivételes jelenség a sírban, általában a koponya mellett, az állatcsont sem, főként a lábcsontok és csigolyák. A bodrogszerdahelyi temetőben például a 11 sír közül négyben,⁷¹ az orosháziban pedig hatból négyben került elő állatcsont,⁷² de találkozunk ezzel a jelenséggel a tiszánánai⁷³ és más temetőkben is.

A temetkezési szokások közül jó néhány (pl. a nyugati tájolás, koporsónyomok, túlvilági útravaló stb.) igen széles körben elterjedt, különösen a kelet-európai steppe és ligetes steppe nomád és félnomád népei között. Igen fontos azonban, hogy az általunk összevetett temetőkben ezek az elterjedt szokások olyan, ritkán előforduló jelenségekkel párosulnak, amelyeket csak néhány helyen figyelhetünk meg. A tigani és a honfoglaló magyar temetők rokonító szokásbeli egyezések közül az egyik legfontosabb, hogy az elhunyttal gyakran eltemették hátsólojának a bőrből csavart fejét és lábcsontjait.⁷⁴ Ezeket általában az elhunyt lábánál találjuk, mellette vagy valamivel lejjebb, néhány esetben pedig — csakúgy mint a tigani 12. és 28. sírban — a sírpadkán (Orosháza, 1. sír, Eperjes, 5. sír).⁷⁵ A magyar kutatók a lovastemetkezésnek ezt a formáját tipikusan ősmagyarnak

⁶⁰ Köztük meg kell említeni a VIII. sz. második és a IX. sz. első felére keltezhető bolsije tarhani temetőt, ahol mintegy 40, a tiganikkal egyező tárgytypust találunk. Ezek általában széles körben elterjedt, jobbára szaltovói típusú tárgyak, pl. nyílcsúcsok, íjcsontok, tegez-
zék, lószerszámveretek stb. A szűkebb körre jellemző tárgyak közül csupán a fordított pajzs alakú testtel rendelkező „csörgő” díszeket említhetjük. Vö.: Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х., Ранние болгары на Волге. (Москва 1964) табл. XVI, 18.

⁶¹ Уо. 63.; Янина, С. А., Куфические монеты из могильника Мыдлань-Шай. ВАН 3 (1962) 130.

⁶² Эрдели И., Об археологической культуре древних венгров конца IX — первой половины X в. н. э. ПАДИУ 128—

⁶³ Dienes I., A honfoglaló magyarok. Orosháza története, I. (Orosháza 1965) 145.

⁷⁴ Közvetlen. Ezúton is megköszönöm Bálint Csanád szíves közlését és a sír fotójának megküldését.

⁶⁵ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 478. (A továbbiakban: HMNÉ.) Эрдели И., ПАДИУ 136.

⁶⁶ László Gy., HMNÉ, 476.

⁶⁷ Bálint Cs., BMMK 1 (1971) 40–41, 59., 63. 8., 14. kép.

⁶⁸ Эрдели И., ПАДИУ 136.

⁶⁹ Kiss A., MFMÉ 1969/2. 175.

⁷⁰ Эрдели И., ПАДИУ 130–131.

⁷¹ Уо. 133–134.

⁷² Dienes I., A honfoglaló... 141–142.

⁷³ Dienes István ásatási jelentése.

⁷⁴ Балнт, Ч., Погребения с конями у венгров IX—X вв. ПАДИУ 176–188.

⁷⁵ Nem egyezhetünk Bálint Csanáddal, aki az „összehajtott lóboros” és a „kiterített lóboros” temetkezéseket (a felosztása szerinti IV. és V. csoportot) a kitömött lóboros temetkezések leszármazottainak tartja. (I. m. 182–183.) Ezek ugyanis a lábhoz tett lóboros temetkezés

tartják. A tiganizhoz hasonlóan a honfoglaló temetőben is előfordul, hogy sírok felében, vagy még ennél is többen lenek lovastemetkezést (pl. Tisza-bezdédén a 18. sír közül 12-ben, a 2. kenézlőiben 25-ből 15-ben, Bashalmon 22-ből 11-ben stb.), és nemcsak a férfi-, hanem gyakran női sírokban is. Említettük, hogy Tiganiban a ló koponyáján és lábsontjain kívül farokcsigolyái is előkerültek. Hasonló megfigyelést tett Dienes István is Rakamazon.⁷⁶

Semmivel sem jelentéktelenebb a temetkezési szokásoknak egy másik vonása — a halotti szemfedők formája. A honfoglaló magyarságnál Dienes István figyelte meg először ezt a szokást a bashalmi temetőben, ahol a 10. sír vázának koponyáját eredetileg bőrbe csavarták, majd a szemek és a száj helyét vékony, négyyszögletes ezüstlemezkekkel jelölték meg.⁷⁷ A bőr vagy textil szemfedőre felvarrt szem- és szájlémezeket azóta több helyen megfigyelték (pl. Kenézlő, Piliny, Sőshartyán-Hosszútető stb.), főként a gazdag férfisírokban⁷⁸ ugyanúgy, mint a tiganiz temetőben. A szemfedők alakja is ugyanolyan: négyyszögletesre vagy kissé lekerekítettre vágott ezüstlemezkek, amelyeken néha aranyozás nyomait lehet felfedezni.

A bolsije tiganiz temetőben azonban nem csupán az arcon találtunk ilyen lemezeket. Három sírban az alkaron is előkerültek. Figyelemre méltó, hogy a honfoglaló magyar sírokban is leltek ilyeneket.⁷⁹ Fodor István feltevése szerint ezek a lemezek a szívet is jelölhették.⁸⁰ Mi úgy véljük, hogy a ruha ujjára varrott rangjelzésül is szolgálhattak. Ennek az elgondolásnak a helyességét azonban csak a további leletek igazolhatják.

A mellékletek összetétele és a sírban való elhelyezése is igen közeli a tiganiz és a honfoglaló temetőben. Természetesen nem várhatjuk az előkerült tárgyak teljes formai azonosságát, hiszen a két terület emlékanyagát hét-nyolc évtized választja el egymástól, egyes sírok esetében pedig egy évszázadnál is több. Különösen közeli a férfisírok leletegyütteseinek összetétele (vö.: Bashalmon, 9—10. sír, Bodrogszerdahely, 2—3. sír).⁸¹ A teljes leletegyüttesekbe a következő tárgyak tartoznak: fülbevalók (gyakran csak egy, a jobb oldalon), bronz gombok, övkészlet, karperecek,

kés, tarsolyban vagy zacskóban levő tűzkésztség,⁸² a lószerszám tartozékai és fegyver (nyílcúcsok, íjcsontok, szablya, ritkábban lándzsa vagy fokos).

A jelzett időszakban a szablya igen gyakori fegyver volt az eurázsiai steppevidéken. Sok nép-nél azonban — így a bolgároknál és az alánoknál — ritkán tették a sírba az elhunyt mellé. Az alán katakombás férfisírokban csak 10—12%-ában volt szablya, a doni és azovi bolgár gödörsírokban pedig egyet sem találtak.⁸³ Ennek oka valószínűleg nem csupán a fegyver drágaságában rejlett. A kutatók arra az álláspontra jutottak, hogy a népek szokása szerint a szablyát apjától a fia örökölte s így csak kivételes esetekben került a sírba.⁸⁴ Egészen más azonban a helyzet a honfoglalóknál, akiknek sírjaiból már több mint 120 szablya került elő.⁸⁵ Arra kell gondolnunk, hogy náluk a szablya a rangos harcosok temetkezésének szokásokban rögzített kelléke volt. Ebből a szempontból rendkívül figyelemre méltónak tartjuk, hogy a kis tiganiz temető 13 férfisírja közül nyolc-ban leltünk szablyát.

A női sírok leletegyütteseinek közt már több az eltérés. Ez nem csupán az időrendi távolsággal magyarázható. Köztudott, hogy a magyarok a honfoglalás előestéjén súlyos vereséget szenvedtek a besenyőktől és a bolgároktól, amely elsősorban családtagjaikat sújtotta. A nőknek a szükségesnél alacsonyabb száma meggyorsította a honfoglalók és a Kárpát-medence bennszülött lakosságának összeolvadását.⁸⁶ Ennek ellenére találunk párhuzamokat a magyar és a tiganiz női viselet felépítésében. Jó néhány sírban került elő például pártadisz, veretekkel díszítve (Szeged-Bójarhalom, Hencida, Orosháza stb.).⁸⁷ Igaz, a veretek alakja más, de a pártadiszok hagyománya megőrződött. A régi fülbevaló típusok közül a honfoglalóknál fellelhetjük — az egyszerű sima hajkarikákön kívül — a gömbsorosüngős és a kissé átalakult öntött csüngőtágos fülbevalókat.⁸⁸ Egyes esetekben az a régi hagyomány is megfigyelhető a honfoglaló magyaroknál, hogy az egyes függőket kis láncsal kapcsolják össze. Ezt a jelenséget jegyezték fel például egy X. századi győri sírban, ahol a gömbsorosüngős függőt hozzáerősített hosszú láncsal együtt találták.⁸⁹ Gyakori továbbá

változatai (II. csoport). Az általa felsorolt változatokat (kivéve a kitömött lóboros temetkezést) megtaláljuk a bolsije tiganiz temetőben.

⁷⁶ Közöletlen. Ez úton is köszönetet mondok Dienes Istvánnak szíves szóbeli közléséért.

⁷⁷ Dienes I., Hozzászólása. CUFU (Bp. 1960) 108—112.

⁷⁸ Фодор, И., К вопросу о погребальном обряде древних венгров. ПАДИУ 168—170.

⁷⁹ Uo. 170.

⁸⁰ Uo. 174.

⁸¹ Эрдели, И., Об археологической культуре... 131—134.

⁸² A bolsije tiganiz temető 7 sírjában a medence mellett bőrtarsoly maradványai kerültek elő, egy díszítetlen fémlémezzel együtt. A honfoglaló magyarságra jellemző, veretekkel és lemezzel díszített tarsolyok viszont nem

kerültek elő. Lehetséges, hogy a tarsolydíszítésnek ez a módja csak később, a IX—X. században alakult ki.

⁸³ Плетнева, С. А., i. m. 157.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Эрдели И., Об археологической культуре... 138.

⁸⁶ Dienes I., Acta ArchHung 7 (1957) 276—277; Артамонов, М. И., История хазар, 348.

⁸⁷ László Gy., HMNE 153, 164. 17—21. kép.; Dienes I., A honfoglaló magyarok... 149. 9. kép.

⁸⁸ Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan I (Bp. 1962) VI. t. 9—12.; IX. t. 7.; Тоčíк, А., Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ArchSlov 3 (Bratislava 1968) 67—68, 121. I. t.; XX. t. 14., 16.; LV. t. 1—3, 8.

⁸⁹ Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. 3 (Braunschweig 1905) 513. t.

a magyar sírokban a gyöngysorok és a leveles függős nyakláncok is (Kunszentmárton, Hetény, Sósartján-Hosszútető, Klostár stb.)⁹⁰ Ráadásul a leveles függők másik fajtája, a kéttágú csüngők, az egyik legelterjedtebb magyar női ékszerek, nem csupán a nyak díszeként szolgálnak, hanem pártadíszek, gallérdíszek, övdíszek és varkocsdíszek is lehetnek.⁹¹ Megformálásuk gyakran különbözik a tiganiaiktól, hiszen felületüket többféleképpen díszítik, néhány esetben mégis igen közel állnak az előbbiekhöz (Oroszlámos, Gödöllő stb.).⁹² S végül a női viselet még egy közös eleméről kell megemlékeznünk — a varkocsdíszekről. A kámaiaknál s a X. századi magyaroknál is megtaláljuk őket, bár alakjuk jelentős változáson megy át. A láncon függő „csörgő” díszeket a nagy levél alakú vagy kerek (áttört vagy lemezes) korongok váltják fel, amelyeket a varkocsba fonott függesztőszíjra erősítettek. E korongokhoz néha gyöngyök csatlakoznak.⁹³

A párhuzamok közt említhetnénk még az öntött gombokat, köves gyűrűket, a madárfej alakú csont botvégeket (valószínűleg korbácsvégeket),⁹⁴ de ezek a tárgyak eléggé széles körben elterjedtek. Ehelyett a jóval jellemzőbb párhuzamokat vesszük szemügyre: az övveretek és szíjvégek alakját és díszítését, valamint fémművéségi díszítőrendszerét.

A bashalmi⁹⁵ és a banai⁹⁶ félhold alakú övveretek igen közel állnak a tiganiaikhoz (8. kép 36). A nagykőrösi öv függesztőszíjának három levéllel és szegéllyel díszített veretei⁹⁷ szinte pontosan ismétlik a tigani 16. sír vereteinek alakját (11. kép 12–13), a karikás, ugyancsak hármas levél-motívummal díszített verebi veret⁹⁸ pedig a 28. sír vereteinek mása (4. kép 5). A hármas levél-minta a honfoglaló magyar művészet egyik legelterjedtebb motívuma, s mindazon változatai ismeretesek, amelyekkel a tigani temetőben találkoztunk: az önmagában álló motívum; egymás

fölött elhelyezkedve „életfát” alkotnak; a szárákkal egymáshoz kapcsolt bonyolult kompozíciójuk.⁹⁹ A magyar honfoglalás kori fémművességben is eléggé gyakran találkozunk fantasztikus állatalakok ábrázolásával, amelyeken — a tiganiaikhoz hasonlóan — keleti hatást észlelhetünk. A tiganii övvereteken látható pávasárkány (Senmurv) alakjának (11. kép 15) előzményeit a szasszanida fémművesség termékein, szasszanida szöveteiken és Afrasziab (VI–VII. sz.) freskóin¹⁰⁰ ismerhetjük fel, a későbbi párhuzamok sorában pedig az egi fülkanalat és a bezdédi tarsolylemezt találjuk.¹⁰¹ A tiganii övveretek állatalakjai (6. sír, 3. kép 9) a gádorosi ábrázolásra emlékeztetnek (2. sír).¹⁰² S végül még egy érdekes párhuzamot említünk, amely esetleg a nagyszentmiklósi kincs talányának megfejtéséhez is hozzásegít bennünket. A bolsije tiganii 23. sírban lelt szíjvégeken látható griff ábrázolása (12. kép 1) igen közeli a nagyszentmiklósi kincs edényein levő hasonló ábrázolásokhoz, különösen az egyik csészéhez¹⁰³ és korsóhoz.¹⁰⁴ Úgy tűnik, hogy a tiganii szíjvéget készítő ötvös egy, a nagyszentmiklósihoz igen közeli, keleti előképet vett alapul.

Az övveretek és szíjvégek díszítésének fontos és jellemző sajátossága a peremet díszítő ovális és kerek szemekből álló láncolat (3. kép 7–10; 4. kép 3–7; 11. kép 14; 12. kép). E peremdíszek egy-egy vereten a Dél-Ural vidékén (a Cseljabinszk melletti szinyeglazovói kurgán),¹⁰⁵ Kelet-Európában (redikori temető a Káma felső szakaszán,¹⁰⁶ ösmordvin temetők a penzai és tambovi körzetben,¹⁰⁷ a verhnje-szaltovói temető,¹⁰⁸ a Kirovográdnál [egykori Jelizavetográdnál] melletti lelet¹⁰⁹ stb.) és Skandináviában is fellelhetők (Birka).¹¹⁰ A honfoglaló magyar temetőkben azonban — csakúgy mint Tiganiban — ezek a díszek nagy tömegben fordulnak elő,¹¹¹ s ez a hasonlóság ugyancsak bizonyítja a két emléktárgy rokonságát.

⁹⁰ *Ua.*, Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907) 60. t.; *Točik, A.*, i. m. 85. XIX. t. 20–21.; *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok. (Bp. 1972) 54. t.; *Fodor I.*, ArchÉrt 100 (1973) 36. 3. kép, 6.

⁹¹ *Hampel J.*, Alterthümer..., I. 761–767. 2321–2349. kép.

⁹² *Uo.* 3. köt. 349., 430. t.

⁹³ *Csallány D.*, Acta ArchHung 22 (1970) 272–284. 16. kép.; *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok. 32–43. t.

⁹⁴ *J. Szabadbattyán* (*Dienes I.*, A honfoglaló magyarok. 71. t.) és Földeák (közöletlen, a Szegedi Múzeum anyaga, amelyről Bálint Csanád szíves közléséből tudok)

⁹⁵ *Dienes I.*, Acta ArchHung 7 (1956) 268. 58. t. 1–50.

⁹⁶ *Kiss, A.*, *Bartha A.*, Acta ArchHung 22 (1970) 224. 5. kép. 8.; XXV. t. 19.

⁹⁷ *Dienes I.*, ArchÉrt 87 (1960) XXX. t. 49–52.

⁹⁸ *Hampel J.*, Alterthümer..., I. 727. 2178. kép.

⁹⁹ *Uo.* 721–723. 2150–2159, 2167–2168. kép stb.

¹⁰⁰ *Кинжалов, Р. В.*, *Лукошин, В. Г.*, Памятники культуры Сасанидского Ирана. (Ленинград 1960) рис. 10.; *Пугаченкова, Г. А.*, Самарканд, Бухара. (Москва 1968) 24.; *Макарова, Т. И.*, Поливная керамика в древней Руси. (Москва 1972) 21. табл. I, 1.

¹⁰¹ *Hampel J.*, Alterthümer..., I. 770–771. 2356–2357. kép.

¹⁰² *László Gy.*, HMNÉ XXXIV. t. 8., 11.

¹⁰³ *Hampel J.*, Alterthümer..., 314. t. — A tiganii szíjvégen azonban ülő griffet ábrázoltak.

¹⁰⁴ *Uo.* 291. t.

¹⁰⁵ *Стоколов, В. С.*, Курган на озере Синеглазово. АЭБ I (Уфа 1962) 166. рис. 4/2–3.

¹⁰⁶ *Fettich N.*, Die Metallkunst... XIV. t. 6–7.

¹⁰⁷ *Иванов, П. П.*, Крюково-Кужновский могильник. Материалы по истории мордвы VIII–XI вв. (Моршанск 1952) 212, 217–218. табл. XXVIII, 2, 12.; табл. XXXIII, 4.; табл. XXXIV, 2.; Материальная культура средне-инской мордвы VIII–XI вв. (Саранск 1969) 79, 157. табл. 2/6–7.; табл. 42/13–14, 17.

¹⁰⁸ *Покровский, А. М.*, Верхне-Салтовский могильник. Труды XII. АС, т. I. (Москва 1905) 472. табл. XXI, 55.

¹⁰⁹ *Ханенко, Б. И.*, и *В. И.*, Древности Приднепровья. вып. V. (Киев 1902) табл. XIX, 645, 668, 679, 682, 819 stb.

¹¹⁰ *Arne, T. J.*, Le Suède et l'Orient. (Upsala 1914) 147. 231. kép stb.

¹¹¹ *Hampel J.*, Alterthümer..., I. 743–746. 2233–2237, 2243–2246. kép stb.; *Szőke B.*, i. m. I. t. 6–8, 10–11, 13–14 stb.

Úgy véljük, hogy a felsorakoztatott párhuzamok — melyek közül legfontosabbak a temetkezési szokásbeli egyezések — meggyőzően bizonyítják, hogy a bolsije tigani temető az egyik Káma melletti ősmagyar csoport hagyatéka. Ez a vidék lett később, a IX—X. században a volgai Bolgárország központja. Nem csupán ez a terület tartozott azonban az ősmagyar törzsek szállásterületéhez. A bolsije tigani temető leletei alapján, melyek közt olyanokat is találunk, amelyeket a Kárpát-medencei honfoglalóknál már nem lehetünk fel, a szomszédos területeken előkerült rokon emlékanyagot is megjelölhetjük. Különös fontosságot tulajdoníthatunk ebből a szempontból a tigani sírokban lelt, ún. kusunarenkovói típusú edényeknek. Közülük néhány, például a keskeny, kissé kihajló pereműek (5. kép 28; 13. kép 3), az ún. kara-jakupovói edényekkel rokoníthatók, melyeket a kutatók nagy része¹¹² valóban a kusunarenkovói kerámia közeli változatának tartja.

A kusunarenkovói típusú edényeket tartalmazó leletegyüttesek nagy részét Baskíriából ismerjük. A legközelebbi párhuzamokat a Mazsitov által 1965—66-ban feltárt huszainovói¹¹³ és a Mazsitov és Psenyicsnyuk által 1972—73-ban feltárt első és második bekesevói¹¹⁴ kurgántemető szolgáltatja. Ezekben a temetőkben kizárólag kusunarenkovói és kara-jakupovói típusú edények kerültek elő. Ezek a Mazsitov által VIII—IX. századra keltezett¹¹⁵ lelőhelyet a Dél-Urál keleti lejtőin helyezkednek el (Baskíria abzelilovói és bajmaki járása). Előkerült néhány kusunarenkovói edény a szterlitimaki temetőben (VIII. sz. 2. fele—IX. sz. első fele),¹¹⁶ továbbá az itkucsukovói temetőben is, ahol V. D. Viktorova részleges lovastemetkezéseket tárt fel, a sírokból a VIII. századra keltezhető kengyelek és S alakú pofarudas zablák kerültek elő többek között.¹¹⁷

Igen figyelemre méltó az északkelet-baskíriai, az Aj folyó völgyében feltárt lagerovói kurgántemető, ahol a tiganival egyidejű sírok is feltárássra kerültek. Különösen érdekesnek mondható a 22. kurgán, melynek közepén két jelképes, mellettük

pedig két feldúlt sír került elő, ezekből kusunarenkovói edények, levél alakú függők, és más VIII—IX. századi tárgyak kerültek elő, valamint a 42. kurgán, melynek leletanyaga igen közeli a tiganihoz.¹¹⁸ Kusunarenkovói kerámiát rejtő kurgánok vagy sírok más VIII—IX. századi baskíriai temetőben előkerültek; ahol viszont más típusú edényeket is leltek: Sztaro-Halilovo (6. kurgán, 22. sír; 8. kurgán),¹¹⁹ Karanajevo (3. kurgán, 32. sír),¹²⁰ Murakajevo (2. kurgán, 5. sír).¹²¹

Az említett, kusunarenkovói edényeket tartalmazó baskíriai temetőkben kerültek elő a tiganiahhoz igen közeli tárgyak is, amelyekről fentebb már tettünk említést: többek között a jellegzetes női ékítmények és övkészletek is — a pártadiszkek (10. kép 1), fülbevalók (vö: 10. kép 6—7), levél alakú függők (10. kép 10—12), szegélydíszes veretek stb. A temetkezési szokásokban is jó néhány közös elemet találunk a tiganival. Ebből a szempontból elsősorban a legteljesebben feltárt bekesevói és huszainovói temetők vizsgálhatók. Igaz, e temetők egy igen szembetűnő jellegzetességükkel elütnek a tigani és a honfoglaláskori magyar temetőktől: mindegyik kurgántemető. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a baskíriai halmok igen kicsik, magasságuk nem haladja meg az 50 cm-t, leggyakrabban 20—30 cm-re emelkednek ki. S ami igen fontos: a halmok alatt a sírok sorokat alkotnak. A 4—6—9 vagy esetenként még több sír egy vagy több sorba rendeződik, s a sírok az esetek többségében kelet—nyugati irányításúak. Nem hagyható továbbá figyelmen kívül, hogy a honfoglalók temetőiben is nyomára akadunk a kurgántemetkezésre emlékeztető szokásnak, például a bodrogszerdahelyi temetőben.¹²² Az említett baskíriai temetők sírgödrei általában egyszerű szerkezetűek, de esetenként találkozunk egy- vagy kétoldali padkás sírokkal is (Lagerevo, 42. kurgán stb.). A tájolás túlnyomórészt nyugati, kisebb eltérésekkel. A vázak alatt textil-, nemez- és famaradványokat figyeltek meg, s előkerültek nyírfakéreggel letakart csontvázak is (I. Bekesevo, 1. kurgán, 1. és 2. sír stb.). A sírokban ezenkívül

¹¹² Васюткин, С. М., Некоторые спорные вопросы археологии Башкирии I тыс. нашей эры. СА 1968: 1. 58—59.; Генинг, В. Ф., Южное Приуралье... 270.

¹¹³ Mazsitov, N. A., Baskíria régészete, 152. 29. kép, 1—3.; *Ua.*, 1965-ös és 1966-os ásatási jelentése.

¹¹⁴ *Ua.*, 1973-as ásatási jelentése. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 5007. sz.; *Ua.*, Новые материалы о древних башкирах. АО 1973. (Москва 1974) 162.; Пшеничнюк, А. Х., Работы в центральной и юго-восточной Башкирии. АО 1972. (Москва 1973) 186.; *Ua.*, 1972-es ásatási jelentése. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 4724. sz.

¹¹⁵ Мажитов, Н. А., Новые материалы о древних башкирах, 162.; *Ua.*, Baskíria régészete, 155.

¹¹⁶ Ахмеров, Р. Б., i. m. 175. X. t. 3—4.

¹¹⁷ Викторов, В. Д., Материалы к археологической карте памятников эпохи железа в Южной Башкирии. БАУ 4 (Свердловск 1962) 166.

¹¹⁸ Mazsitov 1972-es ásatási jelentése.

¹¹⁹ *Ua.*, Новые материалы о ранней истории башкир, 156. A 6. kurgán utólag ástott 19. sírjában ugyan nem

volt edény, de a tiganiahhoz igen közeli tárgyak kerültek elő (övveretek, levél alakú függők stb.).

¹²⁰ *Ua.*, 1964-es ásatási jelentés. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 2889. sz.

¹²¹ *Ua.*, 1966-os ásatási jelentése. Valószínűleg jóval több kusunarenkovói típusú edény volt az említett temetőkben, mint amiről ma tudunk. E temetők nagy része ugyanis már bolygatott volt, s a feldúlt sírokban levő edényeket az egykori találók alighanem eldobták. — Itt szeretnénk még megjegyezni, hogy a Mazsitov által feltárt VIII—IX. századi temetők nem tarthatók véleményünk szerint ősbaskír hagyatéknak, ezek időrendjét, kulturális és népi hovatartozását alaposan meg kell még vizsgálni. A mrjaszimovói temető és egyes sztaro-halilovói kurgánok például egészen egyedülálló emlékeknek mondhatók, amelyek különböznek a kusunarenkovóiaktól. Vö.: Мажитов, Н. А., Новые материалы о ранней истории башкир; *Ua.*, Происхождение башкир. АЭБ IV. (Уфа 1971) 14—.

¹²² Эрдели И., Об археологической культуре... 133.

széandarabkákat, s elszenesedett koporsódeszkákat leltek (I. és II. Bekesevo),¹²³ ugyanúgy, mint a 18. tiganiban. A sírokban gyakoriak az edények és a ló lábcsontjai. A többi melléklet összetétele és elhelyezése is hasonló: gyakoriak a szabályák, hasonlóak a női öltözék díszai, s érdekes a tiganiban 7. sírból előkerült korbácsnyél párhuzama (csak itt bronz lemezzel) a második bekesevói temetőből (1. kurgán, 3. sír — A. H. Psenyicsnyuk ásatása). A részleges lovastemetkezés elemei is egyeznek (koponya és lábcsontok), csak hogy itt a lócsontokat a sír mellett, az egykori felszínen találjuk (a kurgán alatt), csak ritkán akadunk rájuk a sírgödör betöltésében. Lehetséges, hogy a tiganiaknak és a honfoglalóknak az a szokása, hogy a lócsontokat a sírba tették, a kurgántemetkezés szokásának eltűnésével lehetett összefüggésben. Ritkán ugyan, de Baskíriában is előfordulnak a szemfedők (Szterlitamak).¹²⁴ A baskíriai temetőkben a Tiganiban megfigyelt igen jellegzetes szokásokkal is találkozunk: a halott lábának megkötözésével (I. Bekesevo, 2. kurgán, 3. sír; Jamasi-Tau, 2. kurgán, 2. sír), a lókoponya szétvágásával, amikor az állkapcsot külön tették (I. Bekesevo, I. kurgán, A. H. Psenyicsnyuk ásatása), és végül a jelképes sírokkal (Lagerevo, Jamasi-Tau, Isimbajev). Az utóbbi két temetőben — az isimbajevóban¹²⁵ és a jamasi-tauiban¹²⁶ — ugyan nem leltek edényeket, de a temetkezési szokások és a leletanyag nagyfokú hasonlósága alapján azonban ezeket is az említett emlékekhez sorolhatjuk.

E temetők igen nagy területen helyezkednek el, amely magába foglalja a Káma alsó szakaszának bal partját, a Dél-Urál nyugati és részben keleti lejtőit (a Szakmara felső szakaszának vidékét). (14. kép.) Valószínűleg ez volt a magyarság szállásterülete a VIII. század második és a IX. század első felében, ez volt tehát Magna Hungaria is.

Az ősmagyar emlékegyeteggel kapcsolatban meg kell még jegyeznünk, hogy annak egyes elemeit a fenti területen kívül is fellelhetjük. A részleges lovastemetkezésnek például a tiganival egyidejű, Volga-menti bolsije tarhani,¹²⁷ a csepcai midlanysaji¹²⁸ és a felső-kámai lomovátovói temetőkben¹²⁹ is nyomára akadunk. Az ezüst halotti szemfedőket

(szemlemezeket és egész maszkokat) — melyeket E. P. Kazakov rendszerezett¹³⁰ és Fodor István vitt térképre¹³¹ — egész sor felső-kámai és Szilva-völgyi temetőben megtaláljuk, többek között a brodiban, gorbunyátaiban, demjonkiban, redikoriban és bajánovóiiban. E jelenségek származásával itt most nem foglalkozunk, hiszen akkor az egész i. u. I. évezredi kámai emlékegyet rendszerének és származásának kérdésére is sort kellene kerítenünk. Mivel e kérdésekre korábban már kitértünk,¹³² itt most csupán két szempontra hívjuk fel a figyelmet: 1. ezek a lelőhelyek általában az általunk körvonalazott Magna Hungaria szomszédságában helyezkednek el; 2. egyik temetőben sem találjuk meg azoknak a jelenségeknek összességét, amelyek a bolsije tiganiban és a vele rokon emlékeket jellemzik, nem találjuk itt például a jellegzetes női ékítményeket (veretes párták, függők stb.). A bolsije tarhani, midlanysaji és a többi temetőben nem volt kuszarenkovói típusú kerámia, amely pedig — a bolsije tiganiban leletanyag alapján ítélve — az Urál-Káma menti magyarság tárgyi hagyatékának egyik legfontosabb alkotóeleme. A fentebb említett szokásbeli és tárgyi jellegzetességek együttesen csupán a vizsgált baskíriai és alsó-kámai temetőkben fordulnak elő.

A kutatók többsége a kuszarenkovói típusú emlékeknek a Dél-Urál nyugati lejtőin való megjelenését az V. századra teszi,¹³³ s a legkorábbiak közt a birszki temető kuszarenkovói edényeket tartalmazó sírjait tartják számon.¹³⁴ Legutóbb azonban A. K. Ambroz a legkorábbi ilyen típusú birszki sírokat a VII. századra keltezte.¹³⁵ Nagyjából ugyanerre az időre (a VI–VII. sz. fordulójára) tehető a többi kuszarenkovói típusú temetkezés is.¹³⁶ A korai (a VII. századdal záródó) emlékeket V. F. Gening vitte térképre. 9 temetőt és néhány tucat települést említ, ahol kuszarenkovói típusú edényeket leltek. E lelőhelyek az Ik és a Bjelaja folyók közt csoportosulnak.¹³⁷ Közülük három magános temetkezés (Lugovszkoje, Kusterják, Isimbaj), a manjaki temető a legteljesebb korai lelőhelynek mondható eddig, ezenkívül a szantistamaki, kuszarenkovói, novo-turbaszli és a sarejevói temetőben leltek néhány ilyen típusú sírt. Gening térképén még nincs feltüntetve az újab-

¹²³ Мажитов, Н. А., Новые материалы о древних башкирах, 162.

¹²⁴ Ахмеров, Р. Б., i. m. 167. V. t. 5. — A szemfedők számát illetően figyelembe kell vennünk, hogy a VII–IX. századi baskíriai temetők jó néhány sírja kirabolt, ezenkívül a vékony ezüstlemez általában igen rossz megtartású, gyakran csupán alakatlan töredékek maradnak belőle, így jelentésüket is nehéz felismerni.

¹²⁵ Мазитов 1963-as és 1964-es ásatási jelentése.

¹²⁶ Уа., 1969-es ásatási jelentése. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P-1, 3878. sz.; Азеев, Б. Б., Мажитов, Н. А., Раскопки в Южной Башкирии. АО 1969. (Москва 1970) 170–171.

¹²⁷ Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х. i. m. 23–24.

¹²⁸ Генинг, В. Ф., Мыдлань-Шай... 82.

¹²⁹ A Káma felső szakaszának vidékén a lócsontokat általában az elhunyt váza mellett találjuk. L.: Генинг, В. Ф., Деменковский могильник... 101.

¹³⁰ Казаков, Е. П., О назначении погребальных лицевых покрытий Танкеевского могильника. Уч. зап. ПГУ 191 (Пермь 1968) 230–239.

¹³¹ Fodor I., FA 24 (1973) 166., 3. kép.

¹³² Халикова, Е. А., К вопросу об этнической принадлежности ломоватовских (VI–IX вв.) и раннеродановских (IX–XI вв.) памятников. «Вопросы финно-угроведения». Йошкар-Ола 1970.

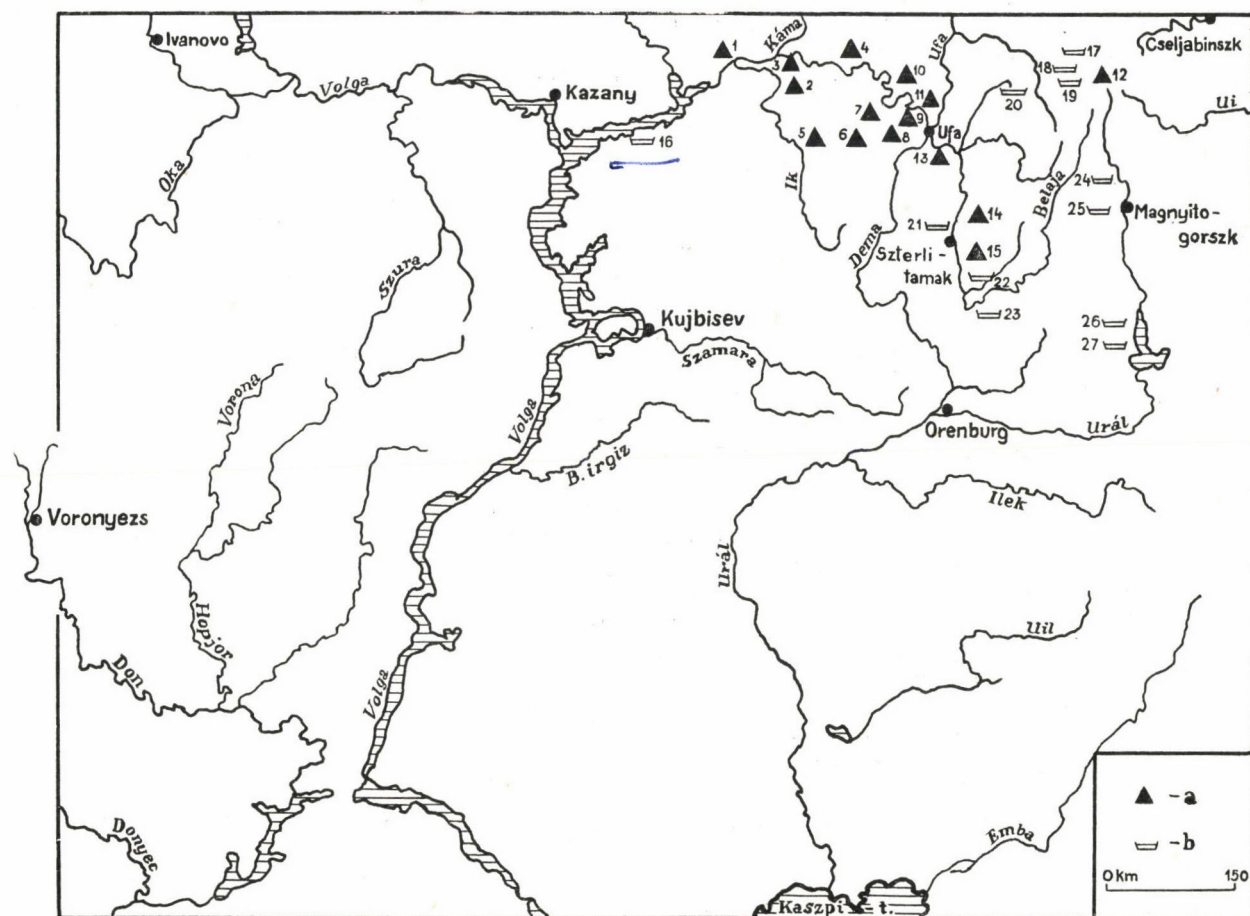
¹³³ Мажитов, Н. А., Керамика памятников VIII–X вв. на Южном Урале. «V. Уральское археологическое совещание» (Тезисы докладов.) (Сыктывкар 1967) 58.; Вастюкин, С. М., i. m. 70–71.; Генинг, В. Ф., Южное Приуралье... 268.

¹³⁴ Уо. 268.

¹³⁵ Амброз, А. К., Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы, II. СА 1971: 3. 107.

¹³⁶ Генинг, В. Ф., Южное Приуралье... 268.

¹³⁷ Уо. 269. 13. kép.

14. kép. Kusnarenkovói és kara-jakupovói típusú temetők és magános sírok a Dél-Urál és az Alsó-Káma vidékén. a) VI. sz. – VIII. sz. első fele, b) VIII. sz. második fele – IX. sz. (1. Lugovszkoje, – 2. Imanli, – 3. Taktalacsuk, – 4. Manyak, – 5. Kusterják, – 6. Bulgari, – 7. Novo-Bikkino, – 8. Szantis-Tamak, – 9. Kusnarenkovo, – 10. Birszk, – 11. Novo-Turbászli, – 12, 19. Lagerevo, – 13. Sarejevo, – 14. Ihtiszat, – 15. Isimbaj, – 16. Bolsije Tigani, – 17. Karanajevo, – 18. Sztaro-Halilovo, – 20. Isimbajevo, – 21. Sztterlitamak, – 22. Itkucsukovo, – 23. Jamasi-Tau (Valisi), – 24. Murakajevo, – 25. Huszainovo, – 26. Bekesevo I., – 27. Bekesevo II.

Рис. 14. Могильники и отдельные погребения Кушкареновского – Караякуновского типа в Южном Приуралье и Нижнем Прикамье. – а – VI – первой половины VIII вв; б – второй половины VIII – IX вв.; 1. Луговское. – 2. Иманли. – 3. Такталачук. – 4. Маняк. – 5. Куштерьяк. – 6. Булгары. – 7. Ново-Биккино. – 8. Сантыш-Тамак. – 9. Кушнареново. – 10. Бирск. – 11. Ново-Турбасли. – 12, 19. Лагерево. – 13. Шареево. – 14. Ихтисат. – 15. Ишимбай. – 16. Большие Тиганы. – 17. Каранаево. – 18. Старо-Халилово. – 20. Ишимбаево. – 21. Стерлитамак. – 22. Иткучуково. – 23. Ямаши-Тай (Валиши). – 24. Муракаево. – 25. Хусаиново. – 26. I Бекешево. – 27. II Бекешево

Fig. 14. Cimetières et tombes isolées du type de Kusnarenkovo et de Kara-Jakupovo, dans la contrée de l'Oural du sud et du Kama Inférieure. a) VIe siècle – première moitié du VIIIe siècle; b) seconde moitié du VIIIe siècle – IXe siècle (1. Lugovskoje, – 2. Imanli, – 3. Taktalatsuk, – 4. Manyak, – 5. Kusterjak, – 6. Bulgari, – 7. Novo-Bikkino, – 8. Szantis-Tamak, – 9. Kusnarenkovo, – 10. Birsck, – 11. Novo-Turbasli, – 12, 19. Lagerevo, – 13. Sarejevo, – 14. Ihtisat, – 15. Isimbaj, – 16. Bolsije Tigani, – 17. Karanajevo, – 18. Staro-Halilovo, – 20. Isimbajevo, – 21. Sterlitamak, – 22. Itkutsukovo, – 23. Jamasi-Tau, (Valisi), – 24. Murakajevo, – 25. Jusainovo, – 26. Belesevo I, – 27. Bekesevo II

ban, a Zigan folyó jobb partján előkerült, s ugyancsak a VI–VIII. sz. elejére keltezhető ihtiszati temetkezés,¹³⁸ valamint a Baskiria csekmagusi járásában (a Bjelaja bal oldali mellékfolyójának, a Csermaszannak felső szakasza mentén) előkerült novo-bikkinói és bulgari kurgánok,¹³⁹ az Ik–Bjelaja folyóköz Tatáriához tartozó északi

részén előkerült lelőhelyek – a Bjelaja bal partján levő taktalacsuki temető kusnarenkovói sírjai, az imanli temető az Ik jobb partján és néhány falutelepülés.¹⁴⁰ Ezenkívül ugyancsak erre az időszakra keltezhető a lagerevói kurgánok jelentős része is,¹⁴¹ ami arra utal, hogy kusnarenkovói törzsek megtelepedésük kezdeti szakaszán nem csupán az

¹³⁸ Васюткин, С. М., i. m. 70.

¹³⁹ Мажитов, Н. А., Пшеничных, А. Х., Работы в Башкирии. АО 1970. (Москва 1971) 149.; Мажитов, Н. А., Работы в Южной Башкирии. АК 1971. (Москва 1972) 218.

¹⁴⁰ Казаков, Е. П., Мамятники кушнареновского типа на территории Татарии. «Тезисы докладов научной сессии ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН СССР за 1972 год.» (Казань 1973) 130.

¹⁴¹ Mazsitov 1964-es és 1972-es ásatási jelentése.

Ik—Bjelaja folyóközti szállták meg, hanem egyes néprészek keletebbi területeken is laktak, többek között az Aj folyó völgyében. Néhány — valószínűleg gyér számú — csoportjuk északabbi vidékekre is eljutott, amiről a Perm környéki Szandijak nevű,¹⁴² valamint a felső-kámai kudimkari településen¹⁴³ előkerült kusnarenkovói jellegű, kis számú edénytöredék tanúskodik. Egy-két kusnarenkovói edény a Káma-torkolat vidékén elterülő imenykovói kultúra lelőhelyein is előfordul.¹⁴⁴

A korai kusnarenkovói temetők halottas szokásai még eltérnek a későbbi, VIII—IX. századiaktól. Így például ezekben még az északi tájolás az általános. Viszont a későbbi jelenségek közül már jó néhányat itt is megfigyelhetünk: a sírokban gyakoriak az edények és a lólábak, előfordulnak jelképes (Novo Bikkino) padkás sírok (Lagerovo, 46. kurgán), s a leletanyag is hasonló képet mutat — a fülbevalók, karperecek, övek, szarv alakú csüngők, kések, kengyelek, zablák, nyílcsúcsok, íjsontok, kard (manjáki temető, 1. sír).¹⁴⁵ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy VI—VIII. sz. elejére keltezhető sírok nagy része ki van rabolva, így a halottas szokások közül jó néhányat bizonyára nem lehetett megfigyelni.

Igen fontos kérdés, hogy honnan származik a dél-uráli kusnarenkovói kultúra, azaz hol kereshetjük az ősmagyarság korábbi szállásait. V. F. Gening arra hívta fel a figyelmet, hogy a kusnarenkovói kerámia néhány I. évezredű Ob—Irtis vidéki lelőhely edényeihez áll közel (a Tobolszk melletti Podcevas, az Isim-völgyi loginovói település stb.), melyeknek lakosságában összamojédotokat sejt.¹⁴⁶ A Gening által nem említett lelőhelyek közül figyelemre méltó a Tura folyó alsó szakasza mentén feltárt perejmai temető, amely valószínűleg egyidős a manjákiival.¹⁴⁷ E temető két sírjában néhány olyan edény került elő, amely a kusnarenkovóiakkal rokonítható.¹⁴⁸ Korábban V. N. Csernyecov a perejmai kerámiát az irtisi steppék nomád törzseivel hozta kapcsolatba, s feltette, hogy genetikusan rokonságban állnak az Omszki közelében feltárt szargatkai kurgánok edényeivel.¹⁴⁹ Hasonló következtetésre jutott a szargatkai kultúrával (i. e. IV. sz.—i. sz. IV. sz.) részletesebben foglalkozó V. A. Mogilnyikov is. Véleménye szerint a szargatkai műveltség népeségének jelentős része a IV. században a nagy népvándorlási hullámhoz csatlakozva nyugatabbra költözött, a helyben maradók pedig annak a

régészeti műveltségnek a létrehozásában játszottak jelentős szerepet, amelyet többek között a perejmai temető képvisel.¹⁵⁰ Különösen a késői szargatkai lelőhelyek mutatnak sok rokon vonást a kusnarenkovóiakkal: hasonlóak a széles, gömbölyű testű és hengeres nyakú edények,¹⁵¹ a halottas szokások sok vonása — egy kurgán alatt több sírt találunk (köztük lehet utólagosan beásott is), az egyszerű, függőleges falú sírgödörök mellett néha padkásokat is találunk, a sírgödör aljának és oldalának fával való bélelése, az elhunytakat néha nyírfakéreggel takarták be, szén és hamu a sírgödör alján és a betöltésben, a túlvilági útavaló maradványaként tekinthető edények és állatesontok (gyakran lócsontok), nyújtott, háton való temetési rend, leggyakrabban északi tájolással (ugyanúgy, mint a korai kusnarenkovói temetőkben) stb.¹⁵² E hasonlóságok alapján úgy véljük, hogy a szargatkai és velük rokon más, a nyugat-szibériai ligetes steppéről származó népcsoportok vettek részt a kusnarenkovói lakosság kialakulásában.

Így tehát a dél-uráli kusnarenkovói kultúrának (melybe többek között a bolsije tigani temető is beletartozik), más szóval az ősmagyarság régészeti hagyatékának mélyreható ősi gyökereit a ligetes steppei Irtis-vidéken és a Dél-Urál nyugat-szibériai oldalán figyelhetjük meg a vaskortól, sőt valószínűleg még jóval korábbi koroktól kezdődően.

A bolsije tigani temetőt a IX. század első felében hagyták fel. A szterlitamaki temető pénzeit 705 és 779 között verték,¹⁵³ tehát szinte teljesen azonos időrendű a tiganival, s ezt is ugyanakkor hagyták fel.¹⁵⁴ Úgy véljük, hogy a magyar törzsek jelentős része a IX. század első felében elhagyta a Dél-Urál és az Alsó-Káma vidékét és nyugatra költözött. Igen érdekes ebből a szempontból a Voronyezstől délre előkerült IX. századi vorobjovkai sír, amelyet már régóta a magyarokkal hoznak kapcsolatba. E sír leletanyaga ugyanis (öv, szablya stb.) a legapróbb részletekig azonos a bolsije tiganiakkal.¹⁵⁵ Úgy véljük, hogy a Konstantin császár által említett Levédiát, ahová a magyarok Magna Hungariából költöztek, itt kell keresnünk a Don—Hopjor vidékének ligetes és részben szeppei területein (15. kép), tehát a Don-vidéki — a kutatók által főként bolgár és alán hagyatékknak tartott — szaltovo-majaki műveltségtől északkeletre. Valószínűleg erre a területre tehetőek azok a rövid ideig tartó magyar—keleti

¹⁴² Поносова, И. С., Раскопки Сандиякского городища бахмутинской культуры в 1963—1964 гг. Уч. зап. ПГ 191 (Пермь 1968) 105. рис. 3/6—7.

¹⁴³ V. A. Oborin 1969-es ásatási jelentése Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 3931. sz. 58. kép.

¹⁴⁴ Старостин, П. Н., Памятники именьковской культуры. САИ, вып. Д1—32. (Москва 1967) табл. 26, 4.

¹⁴⁵ Mazsitov 1967-es ásatási jelentése. Moszkvai Rég. Int. Adattára, P—1, 3496. sz.

¹⁴⁶ Генинг, В. Ф., Южное Приуралье... 270—274.

¹⁴⁷ A. K. Ambroz ismertetése Erdélyi—Ojtozi—Gening könyvéről. СА 1973: 2. 297.

¹⁴⁸ Чернецов, В. Н., Нижнее Приобье в I тысячелетии н. э. МИА 58 (Москва 1957) 172. табл. XIV.

¹⁴⁹ Уо. 180.

¹⁵⁰ Могильников, В. А., К вопросу о саргатской культуре. ПАДИУ 86.

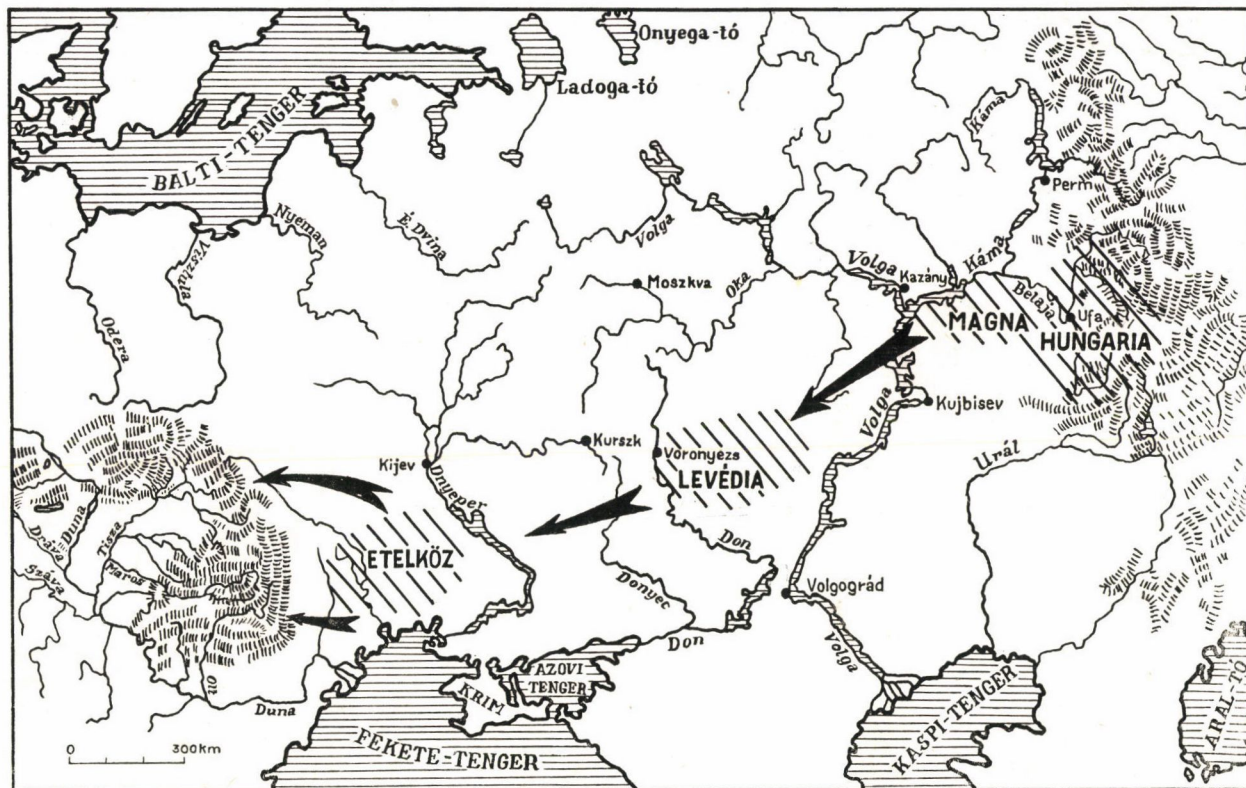
¹⁵¹ Уо. 80. 4. kép.; Мошинская, В. И., Городище и курганы Потчеваш. МИА 35 (Москва 1953) 191, 219. табл. I, 9, XVII.

¹⁵² Могильников, В. А., i. m. 68—73.

¹⁵³ Ахмеров, Р. Б., i. m. 164—166.

¹⁵⁴ Nincsenek pontos értesüléseink a huszainovói, bekesevói és a többi VIII—IX. századi baskírföldi temetőben előkerült érmékről. (Mazsitov és Psenyicsnyuk ásatásai.) Igen valószínű, hogy ezeket a temetőket is a IX. század első felében hagyták fel.

¹⁵⁵ Hampel J., Újabb tanulmányok... 110 t.

15. kép. A magyar törzsek vándorútja és szálláshelyei Kelet-Európában
 Рис. 15. Локализация и движение ранневенгерских племен в Восточной Европе
 Fig. 15. L'itinéraire et les cantonnements des tribus hongroises en Europe Orientale

szláv kapcsolatok (a Felső- és Középső-Don szláv lakosságával), amelynek nyomait a Voronyezi terület régészeti emlékeiben és helyneveiben lehetjük fel.¹⁵⁶ Ugyancsak itt lehettek kapcsolatban a mai penzai és tambovi területen élő ősmordvinok déli csoportjaival. Ezért nem véletlen, hogy az ekkori ősmordvin temetőiben (Panovo, Jelizavet-Mihajlovka, Krjukovo-Kuzsnovo stb.) gyakran találunk a honfoglaló magyarokéhoz igen közeli tárgyakat, például öveket. A magyar krónikák megőrizték az alán—magyar kapcsolatok emlékét is (az alán nők elrablása Kézai krónikájában). Az általunk feltételezett Levédia-lokalizáció értelmében igen valószínű, hogy itt nem a kaukázusi alánokat kell értenünk, amint azt a kutatók korábban vélték, hanem a szaltovói alánokat, akik a VIII. sz. második felében és a IX. században a Don és Donyec közti területen éltek. Harmatta János véleménye szerint a magyar nyelv alán kölcsönszavai valamelyik nyugati alán nyelvjárásból származnak, ami szintén megerősíti feltevéseinket.¹⁵⁷

Ami pedig a magyarok „nyugatabbi” szállását, Etelközöt illeti, véleményünk szerint igen figye-

lemreméltónak tarthatjuk az Ingul felső szakaszánál előkerült „magyar” tárgyakat. Kirovográdnál (a régi Jelizavetgrád) közelében a múlt század végén több övhöz tartozó kb. száz övveretet leltek, amelyeken a hármas levélmotívumok s az említett peremdíszítést találjuk.¹⁵⁸ Nem lehetetlen, hogy ez a bolsije tiganihoz hasonló temetőből került elő. A magyarok nyugatra vonulásának egy későbbi útszakaszát pedig a Galíciában, Krilosz mellett előkerült sírok szemléltetik,¹⁵⁹ amelyek nincsenek messze a Vereckei-hágótól, ahol a magyarság egyik része a Kárpát-medencébe vonult.

Nem szabad persze elfeledni, hogy nem az egész magyarság hagyta el Magna Hungariát. Egy részük továbbra is ott maradt s lassanként a volgai Bolgárország lakóivá vált, amit meggyőzően igazol a IX—X. századi tankejevkaei és tyetyusi temető. Ezekben egyrészt kusnarenkovói edények is vannak, másrészt pedig jó néhány olyan halottas szokást figyelhetünk meg, melyek párhuzamait a honfoglaló magyar temetőkből ismerjük.¹⁶⁰ A IX—X. századi kusulevói temető alapján ítélve hasonló jelenséget figyelhetünk meg Baskíria területén is.

¹⁵⁶ Москаленко, А. Н., i. m. 194.

¹⁵⁷ Harmatta János előadása a moszkvai szovjet—magyar régészeti tanácskozáson 1974 decemberében.

¹⁵⁸ Ханенко, Б. И. и В. И., i. m. XIX. t.

¹⁵⁹ Pasternak, J., Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten. AH 21 (Bp. 1937) 297—303.

¹⁶⁰ Халикова, Е. А., Погребальный обряд Танкеевского могильника и его венгерские параллели, 145—

N. A. Mazsitov véleménye szerint ez a temető a manyáki (kuszarenkovói) típusú műveltség népességével hozható kapcsolatba, s valószínűleg ezek utódainak hagyatéka.¹⁶¹

A volgai Bolgárország területén maradt magyarok népvétét illetően igen fontosnak tartjuk Konstantín császár híradásának azt a részét, ahol a magyarok „szávarü ászfalü” nevééről tudósít. Ezekről a leszakadt és Perzsia vidékén megtelepedett szávárd magyarokról azt is elmondja, hogy még a X. század közepén is kapcsolatot tartottak fenn a Duna—Tisza vidéki magyarokkal.¹⁶² Ha elfogadjuk, hogy így hívták a Levédiában élő magyarokat, akkor nyilvánvalóan ehhez közeli népvétük lehetett a volgai Bolgárországban maradt magyar néprésznek is. Ezzel kapcsolatban igen érdekes ibn Fadhlán tudósítása a volgai Bolgárország területén élő *savan* vagy *svan* nép-

ről, aki ellene szegült Almus bolgár fejedelemnek s nem ismerte el hatalmát.¹⁶³ A kutatók általában úgy vélik, hogy ennek a népnek a neve lappanghat Szuvar bolgár város nevében is, amelyről a X. századi arab szerzők tudósítanak.¹⁶⁴ Figyelemre méltó, hogy ibn Ruszta a bolgár törzsek felsorolásakor (bersula, esegel, bolgar) ezt a népet nem említi.¹⁶⁵ Kovalevszkijhez hasonlóan¹⁶⁶ feltehető, hogy ez a néprész származása szerint nem volt bolgár. Véleményünk szerint magyarok lehettek. V. N. Csernyecov úgy vélekedett, hogy a *sipyr* — *savyr* név különféle variációi egy ősi alakra vezethetők vissza, amely valaha az ugorok (a vogulok, osztjákok és magyarok ősei) népvete volt, akiknek etnogenezise Nyugat-Szibériában, az Urál keleti lejtőin és részben Kazahsztán területén játszódtott le.¹⁶⁷

E. A. Halikova

ANCIENT HUNGARIAN CEMETERY ALONG THE RIVER KAMA

Contribution to the Issue of Magna Hungaria

Summary

Until quite recently the East-European archeological find material of the Hungarians has not been known, therefore, the geographic position of Magna Hungaria has remained in obscurity. The cemetery of Bolsie Tigany (end of the 8th — first half of the 9th century) unearthed near the lower region of River Kama in 1974 shows a number of similarities with Hungarian cemeteries of the settlement period (10th century; e.g. Bezdéd, the 1st and 2nd cemeteries of Kenéz, Bashalom etc.) A number of elements of the burial customs agree: the placing of cemeteries on mounds; the graves are grouped around the resting place of distinguished armed men (see Fig. 1); the burial in extended position, with the head orientated towards the west; the traces of coffin in the grave pits and fillings; sometimes flying ashes and pieces of coal, the similar composition and placing of grave furniture, and some characteristic conformities like partial equestrian burial (the head and legs of the horse were placed into the grave together with the hide, see Fig. 2); and the silver-decorated shrouds (see Fig. 3, 1; and Fig. 4, 1.). A similarly common feature is that high-ranking, distinguished men had their sabres buried with them. There is some relationship between the women's jewellery, too (Fig. 6.) — e.g. the decorations of the women's headdress (its analogies see: Szeged-Bojárhalom, Hencida, Orosháza, etc.), the pendants sometimes linked with chain (e.g. the find from Győr), the leaf-shaped chained pendants (Kunszentmárton, Hetény, Sósartány-Hosszútető, etc.) and the jewels serving for the decoration of the plait. Besides these, the similarities to be observed in the decorative motifs of metal works also deserve attention; e.g. the motifs on the girdle mountings (Fig. 3, 6—10.; Fig. 4, 3—7., 11—12.); or the realistic representation of the floral motif consisting of three leaves; the similar formation of the rim of the mountings, etc. There are a

number of cases where the zoomorphic representations also agree, reaching back to the Post-Sassanide and Sogd arts of the 6—8th centuries.

The cemetery of Bolsie Tigany which, on the basis of the above mentioned parallels, can undoubtedly be regarded as the inheritance of the ancient Hungarians, is not a unique phenomenon in the region of the River Kama and South-Ural. Similar and contemporaneous cemeteries can be found above all on the territory of Baskiria (certain graves of the cemeteries of Husainovo Bekeovo, I., II. Itkucsukovo as well as Sterlitamak, Lagerevo, Straro-Halilovo and other sites). The above cemeteries are related to the Bolsie Tigany cemetery through the similar shape of vessels (the so-called Kusnarenkovo-type pottery), the characteristic women's jewellery and the burial customs. The distribution of these cemeteries has, in our opinion, outlined the extension of the one-time Magna Hungaria (Fig. 14.). The population manufacturing the Kusnarenkovo-type pottery appeared on the European side of South-Ural in the 6th century. Their earlier settlements can be searched for on the West-Siberian side of the Ural and in the region of Rivers Irtis, being most probably the scene where the emergence of the ancient Hungarian people must have taken place.

The occurrences of the „Hungarian”-type objects the ancient Mordvin cemeteries near Pensa and Tambov in Voronezh and Ingulec as well as the opening of so-called graves to be considered Hungarian at Vorobjevo near Voronezh or at Krilos in Galicia outline the 9th-century route the Hungarians had taken in the 9th century w advancing from Magna Hungaria towards the Carpath Basin (Fig. 15.). In great lines, these finds also indicate situation of Levedia and Etelköz mentioned by Emp Constantine Porphyrogenitus.

E. A. Halik

¹⁶¹ Ма́житов, Н. А., Происхождение башкир, 14.

¹⁶² Константин Багрянородный: Об управлении государством, 17—18.

¹⁶³ Ковалевский, А. П., Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. (Харьков 1956) 139. — Ennek a népnek a nevét Kovalevszkij „sävaz”-nak olvasta, a Meshedi kéziratban azonban — melyet ő közölt — „svan” áll. (208b. II.)

¹⁶⁴ Иа., Чуваш и булгары по данным Ахмеда ибн-Фадлана. (Чебоксары 1954) 21.

¹⁶⁵ Хвольсон, Д. А., Известия о хазарах, буртасе болгарях, мадьярах, славянах и руссах Ибн-Дас (Санктпетербург 1969) 22.

¹⁶⁶ Ковалевский, А. П., Чуваш и булгары... 38—

¹⁶⁷ Чернецов, В. Н., Усть-полуйское время в Приоб-МИА 35 (Москва 1953) 238—240.

A ZEMPLÉNI HONFOGLALÁSKORI VEZÉRSÍRRŐL

1959-ben Vojtech Budinský-Krička professzor a zempléni (Zemplín) kelta-dák halotthamvasztásos temető 4. kurgánjának feltárása közben a kurgán középpontjában igen gazdag honfoglaláskori (X. század) magyar férfisírt talált. A sír jegyzőkönyvét és a leletek komoly értékelését előbb előzetes jelentés formájában az Archeologické rozhledy-ben,¹ majd a Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai (Nitra) Régészeti Intézetének kiadványában² tette közzé. Az alábbiakban a könyvet és a jelentést ismertnek vesszük, tehát nem terjeszkedünk ki az egészre, csak a megbeszélendő részekre.

A fatörzsből készített tölgyfakoporsóban hátára fektetve feküdt az alacsony termetű tetem, csontvázából csak parányi darabok maradtak meg. Ezek alapján a csontleleteket vizsgáló J. Chokol arra a meggyőződésre jutott, hogy érett korú, de inkább fiatalabb ember feküdhett a koporsóban.³ Mellőzöm a részletes sírleírást, csak azt emelem ki belőle, hogy a két rétegben felvett sírrajz néhol egybefolyt, a rétegek közt alig volt észrevehető szintkülönbség, inkább csak a sírrajz bonyolultsága indokolta a két szintre való választást. Van azonban itt valami, amit kérdésként fel kell vessek: a lószerszám és a veretes veder a felső rétegben jelentkezik, ott, ahol a lócsontok is találhatóak. Nem lehetséges-e, hogy a lószerszámot — nyereg is volt benne! — és a vedret a koporsóra tették, csak a tölgyfa elkorhadásakor süppedt le a sír szintjére? A nagy fanyereg és a veder aligha fért bele a koporsóba (ilyen, koporsóra tett lószerszámot ismerünk a besenyő sírokból). Fokozottan hívnám fel a figyelmet arra is, hogy a veretekkel sűrűn kivert övnek nem volt csatja. Ilyenfajta babonás eljárást (a csat levágását) avar fejedelmi síroknál tapasztaltam.⁴ Je-

gyezzük meg azt is, hogy a tegezben csak hét nyílvevő (nyílcsúcs) volt. Tekintve, hogy a honfoglaló magyaroknál a nemzetség-nagycsalád fejének 8 nyíl járt, e nyilaknak ez a csekélyebb száma óvatossá kell tegyen akkor, amikor a későbbi szövegben „fejedelem”-ről, sőt „Álmos fejedelemről” hallunk.⁵ Igen lényeges, hogy a tetemet nyakpereccel temették el, és lábain, csuklóján aranyhuzalok fogták össze a viseletet. Éppen ezek helyzetéből állapította meg Budinský-Krička professzor az eltemetett férfi alacsony voltát. Jegyezzük meg még, hogy a szablya hevenyészett arany borítása nyilvánvalóvá teszi, hogy a szablya fel díszítése a sír számára készült. A szablyát és a tegez (s talán az ezüstcsészét is) a vászonba, selyembe csavart halott bal vállához tették.⁶ Említsük még meg, hogy egy maroknyi kölest talált az ásató a koporsó északi végében, talán zacskóban vagy fapohárban lehetett. Nagyban-egészben szokott, de az átlagnál gazdagabb honfoglaláskori sírt ismerhetünk meg a leírásból. Gazdagsága és külön, magányosan való eltemetése sejteti, hogy a sírba valamilyen vezető embert, vezért temethettek el.

Budinský-Krička higgadt mérlegeléssel illesztette bele ezt a sírt honfoglalóink hagyatékába és ez az elemzés elegendő is lett volna a sír közzétételéhez. A Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete azonban felismerve a sír jelentőségét Fettich Nándor magyar régészt kérte fel a lelet bővebb feldolgozására. Fettich egy sereg váratlan feltevésre jutott s ezekről a könyv megjelenése előtt előadásokban, újságcikkekben számolt be,⁷ ez készítette arra a Régészeti és a Történelmi Társulatot, hogy a szöveget még közlés előtt megvitassa.⁸ Én a hozzászólásomat — mivel Fettich Nándor nem jelent meg a vitán — a könyv meg-

¹ Budinský-Krička, V. Staromád'arský náčelnický hrob zo Zemplína. AR (1965). 309—338.

² Budinský-Krička, V. Fettich N., Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava 1973.

³ J. Chokol véleménye: Budinský-Fettich, i. m. 40

⁴ Így például a bocsai fejedelmi leletben (AH 34 (1955) 61. kép és a kunágotaiban (uo. LIX. t. 1)

⁵ László Gy. A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944): 192.

⁶ A becsavarást említi Budinský-Krička is (Budinský-Fettich, i. m. 10.)

⁷ Fettich újságcikkei stb.: Petőfi népe, 1964. szept. 29.; Tükör, 1964. szept. 29.; Ország-Világ 1969. okt. 8.;

Élet és Irodalom, 1965. jan. 30.; Népszava, 1965. jan. 10.; MNy LXI (1965) 255—256; MNy. LXIV (1968) 382—384. Dienes István válasza: Élet és irodalom. 1965. febr. 6. stb. stb.

⁸ A Magyar Történelmi Társulatnak és a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulatnak 1965. július 20-án rendezett zártkörű vitaülésén [Arch. Ért 93 (1966). 278—283] felszólalt: Pais Dezső, László Gyula, Bartucz Lajos, Dienes István, Bartha Antal, Bóna István, Györffy György, L. Kovrig Ilona és Oroszlán Zoltán. A további fejleményeket lásd: ArchÉrt 96 (1969) 109—125.

jelenése utánra halasztottam. Akkor még nem gondolhattuk, hogy erre csak Fettich halála után kerülhet sor. A kegyelet azonban nem lehet gátja a tárgyilagos bírálatnak. A vita eredményét Oroszlán Zoltán — mint elnök — foglalta össze. Beszámolójából a következő mondatot emelném ki: „...a mű koncepciója alapvetően hibás, hipotézisei meg nem alapozottak, tehát tarthatatlanok, s a munka nem volna méltó a magyar régészet külföldi hírnevéhez, melynek megalapozásához Fettich korábbi művei is hozzájárultak”.⁹ Nem óhajtjuk a vitát ismertetni, amelynek során tudományunk jeles képviselői elképelve és elmarasztalólag nyilatkoztak a szövegről, hanem rátérünk Fettich feltevésének bemutatására és „sine ira et studio” bírálatára.

Fettich elképzelésében ugyanis ebből a honfoglaló magyarok temetési szokásait tükröző, sírból valóságos dráma, méghozzá rémdráma lett. Nézzük, miket vélt felismerni a temetkezésről készült sírrajzokban. Van ugyanis ezekben némi, a szokványostól eltérő jelenség s éppen ezekbe bonyolódott bele Fettich feltevéseinek sűrűjében. Íme:

A szablyát nem úgy találták a sírban, ahogyan viselték, tehát nem az övről csüngött le bal oldalt, hanem a váz bal oldalán hegyével felfelé a koporsóhoz szorulva került elő. De — s erre nem figyelt fel Fettich — a tegez sem a helyén volt, tehát a jobb oldalon, hanem azt a bal oldalra helyezték vállmagasságban. A deréktájon levő övben is volt rendellenesség, de erről később, itt csak annyit, hogy az öv veretei részben takarták a két alsó kart, pontosabban szólván az öv „átkötötte” a két kart és természetesen a törzset. A váll magasságában 5 díszes, aranyozott ezüst korong feküdt, ragadozó állat, kiterjesztett szárnyú sas és palmetta ábrázolással, sajnos az ásatási jelentés nem írja le, hogy ezek lapjukkal felfelé feküdtek-e vagy volt közöttük, amely fonákjára fordult. Általában ezek a korongok mint női varkocsdíszt korongjai szerepeltek — pedig nem azok!

Nos, a kard helyzetét Fettich úgy magyarázza,¹⁰ hogy a felövezett halottat felemelték és hasára fektették, közben a kard egyik veretes tartósíkját leszakították stb. Legmeglepőbb az a következtetése, hogy megfordításkor a fej nem

fért volna el a koporsóban s ezért levágták! Meglepő módszerrel kísérli meg a tetem magasságára való következtetését, teljesen figyelmen kívül hagyva a helyén levő nyakperect, csukló- és bokapereceket. Úgy véli, hogy, mivel az öv a koporsó egész szélességét átéri, tehát az öv által mutatott derékszélesség adná meg arányban az elhunyt férfi magasságát. Így jut olyan feltevéshez, hogy nagyon magas férfi lehetett az illető, a koporsó egész hosszát majdnem kitölti. Erről az elképzeléséről Fettich vázlatos rajzot is mellékel, ugyanis Budinský-Krička sírrajzait egymásra vetítette s abba egy hatalmas csontvázat rajzolt be, lehet jó 190 cm, ha nem több! Maga írja, hogy ez a rajz jelentette további feltevéseinek alapját.

Nos, vegyük sorra e tévedés-sorozat egyes mozzanatait. Fettich Nándor — aki pedig sok temetőt ásatott — megfélekedett arról, hogy a honfoglaló magyarok igen gyakran nem felövezetten, övről csüngő fegyverekkel temették el a halottat, hanem az övről lekapcsolt fegyverzetét csak mellétették (néha éppen ellenkező kezeügyébe).¹² Ha ez történt volna Zemplénben is, akkor az egész kiagyalt művelet a test megfordításáról felesleges lenne. Márpedig bizonyíthatóan így volt. Nemcsak az ugyancsak lekapcsolt tegez árulkodik erről, hanem egy „apróság”, amit eddig senki sem vett észre: az öv palmettáinak csúcsai lefelé állnak — amennyiben a sírrajz pontos, lásd erre az utolsó jegyzetet. Mivel pedig számtalan példából ismerjük,¹³ hogy a palmettasor éppen ellenkezőleg állt, mint Zemplénben, ebből következik, hogy nemcsak a szablya állt fordítva, hanem az övet is fordítva kötözték rá a tetemre, semmiféle forgatásra, fejlevágásra nem volt szükség. Megfordított övvel való átkötözésre is ismerünk példát (nyilván több is adódik) a nemrégiben feltárt tankeelvai sírok között. A temető 267. sírjának fényképén,¹⁴ úgy látszik, mintha a karsontok is a veretsoron belül lennének és a veresor itt is fejjel lefelé áll! Ezt a temetkezési szokást a jövőben jobban szemmel kell tartanunk ásatásainkon! Magam felteszem, hogy amennyiben valóban átkötözték a tetemet, ez a lepelbe vagy szőrmébe való becsavarás után történt s ez után rakták le a fegyvereket is melléje. Ezért szorult

⁹ Lásd ArchÉrt 93 (1966) 283.

¹⁰ Ezeket a részeket szószerint közlöm, az eredeti szövegből, nehogy félremagyarázás látszata keletkezzék. Tehát Budinský-Fettich 56. oldal: „Dieser gewaltsame Eingriff bestand darin, dass der Leichnam emporgehoben und von seiner linken Seite auf die rechte gewendet wurde. Inzwischen erfasste man und zog gewaltsam den hinteren Tragriemen, um den ganzen Gürtel samt Säbel herüberzuleiten zu lassen. Dieser hintere Tragriemen ist daher... abgerissen worden... Ein Mann dürfte den Rock oberhalb und unterhalb des Gürtels fest eingepackt und nach auswärts gezogen haben. Dadurch gelang es, den Säbel in die andere Seite zu zerren... (57)... der Kopf... wurde aber noch vorher abgeschnitten, und zwar vor der Umdrehen des Leichnams, und man hat nach Verlauf dieses Vorgangs den Kopf (wahrscheinlich ver-

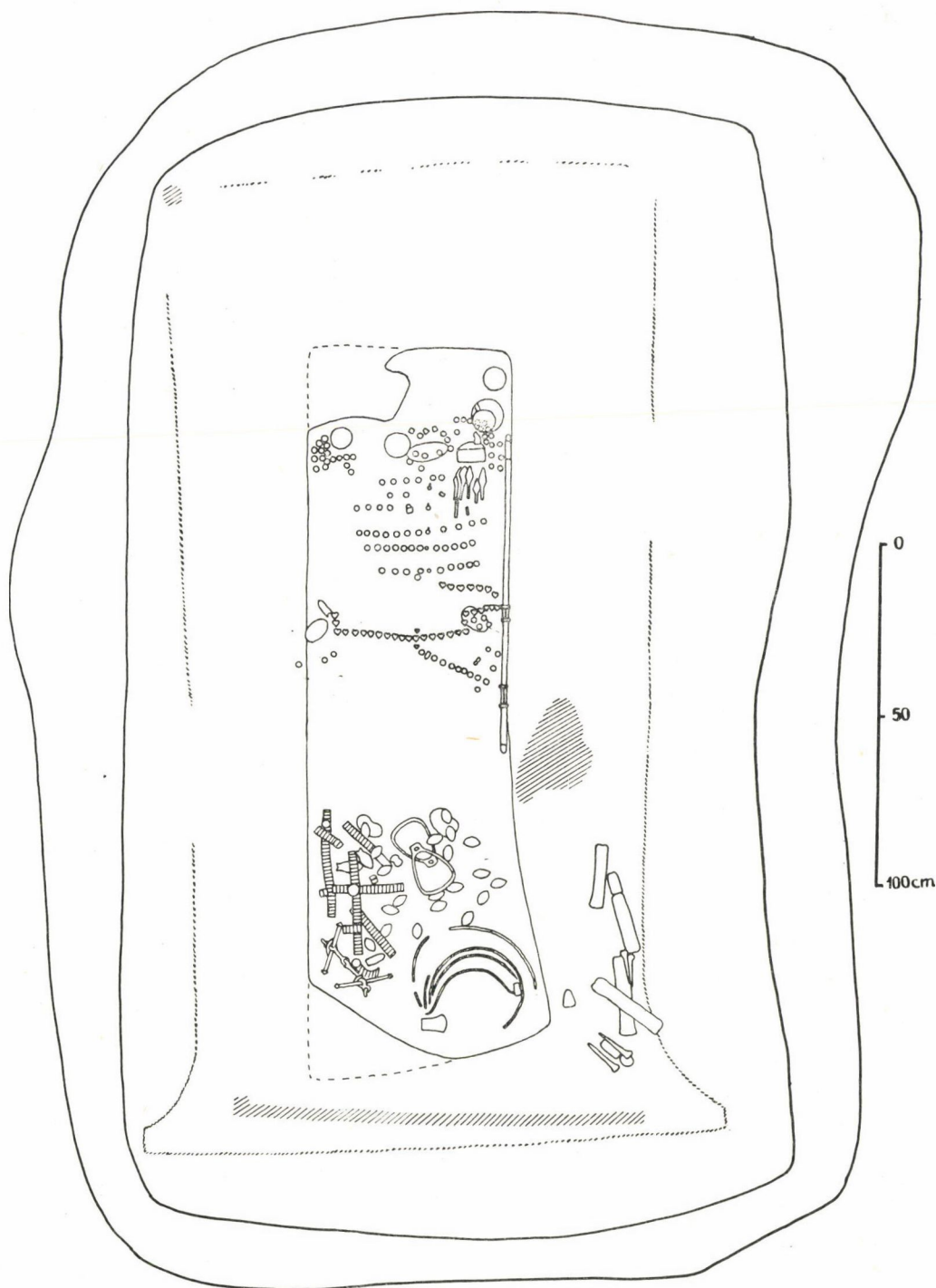
kehrt) in den Sarg gelegt...” stb., stb.

¹¹ Budinský-Fettich, i. m. 27. kép.

¹² Vegyük példának csak a Kiss Lajos által kiadott és Dienes István által közölt bashalmi temetőt [Acta ArchHung 7 (1956) 251]: a „B” sírban az övet a mellre rakták, a „C” sírban a tegez a lókoponyára került, a csukló a jobb kar mellé; a „D” sírban a tegezt szájjal a láb felé, a tarsolylemezre rakták rá, a szablyát a bal kar mellé helyezték. Ezek a megfigyelések bármelyik honfoglalás-kori temetőnél továbbfolytathatók.

¹³ Dienes I., A perbetei lelet. ArchÉrt 86 (1959) 145 —.

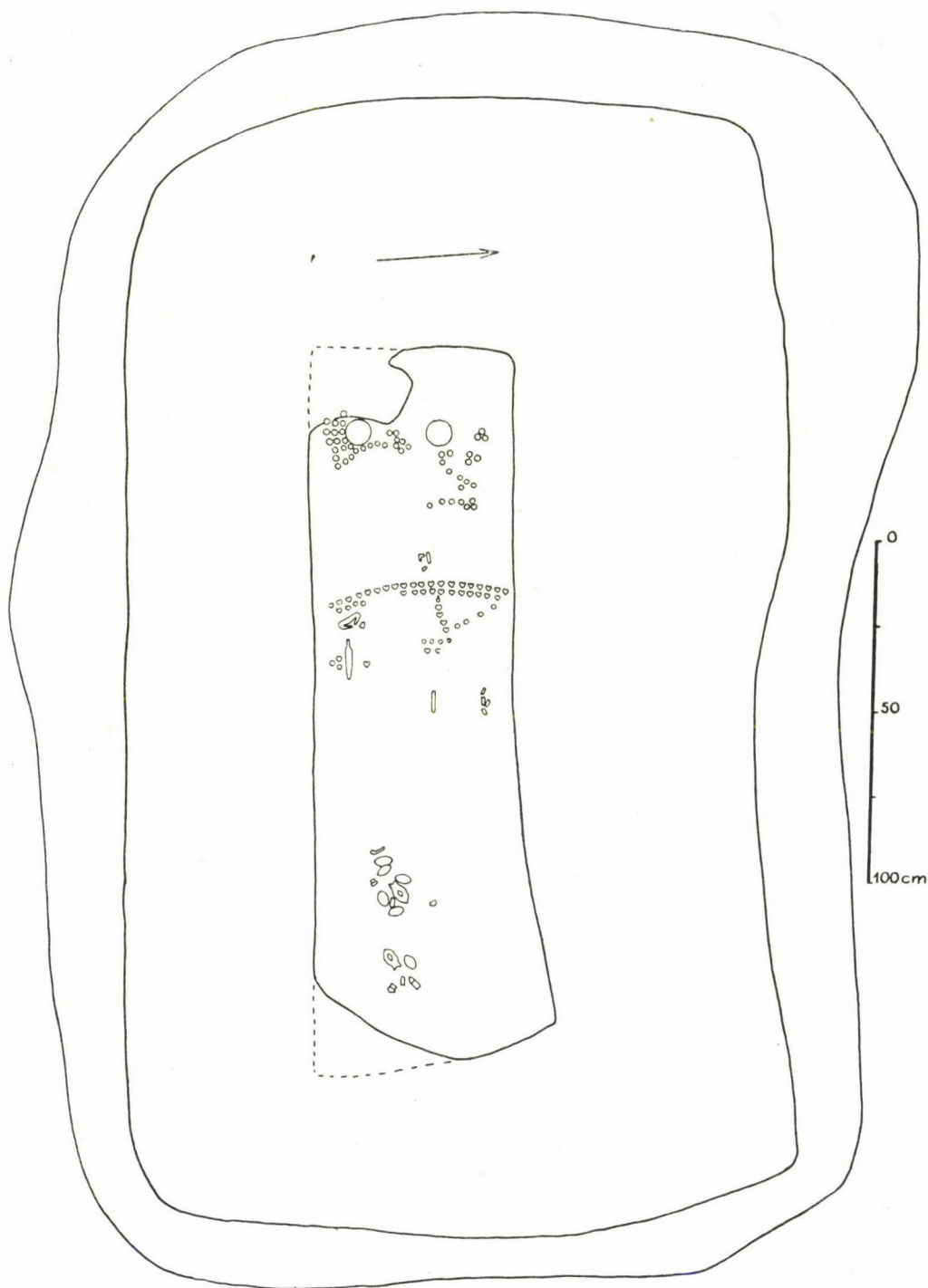
¹⁴ Halikova J. A. (Kazány), Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége ethnikai rokonságának kérdéséhez. Hajdúsági Múzeum Évkönyve (1973) 21—35. A 267. sír fényképe a 6. képen.

1. kép. A zempléni sír „felső rétege” (V. Budinský-Krička nyomán)
 Рис. 1. «Верхний слой» земпленьского погребения. (По В. Будински-Кричке)
 Fig. 1. La “couche supérieure” de la tombe de Zemplén. (D’après V. Budinský-Krička)

a szablya a koporsó falához, ide került a tegez is, s talán a csészét is csak ekkor rakták be. A lepelbe való csavarás igen gyakori a népvándorlás egész folyamán. Biztos jele annak, hogy a két kulcs-csont nem vízszintesen áll, mint a kiterített embernél, hanem a koponya mellé szorul, ahogy számtalan sírrajzon láthatjuk. Erről feledkezett meg Fettich Nándor, amikor a sírrajzra egy álló

ember anatómiai rendű csontvázát rajzolta be, így természetesen nem jutott hely a koponyának. Ha ellenben az általam javasolt helyzetet fogadjuk el, akkor a nyakperec éppen jó helyen van, s a fogak is a közelben voltak. Csupa félreértés vezette tehát egykori kiváló kutatónk a fej levágására, a tetem erőszakos hasrafektetésében, egyszóval a tetemmel való embertelen bánásmód feltevésében.

2. kép. A zempléni sír „alsó rétege”. (V. Budinský-Krička nyomán)
 Рис. 2. «Нижний слой» земленского погребения. (По В. Будински-Кричке)
 Fig. 2. La „couche inférieure” de la tombe de Zemplén, (D’après V. Budinský-Krička)

Nézzük most azt a meghatározó megállapítást, hogy a sirató asszonyok levágták volna hajfonatukat és korongos díszükkel együtt a sírba tették volna — ebben az ásató is egyetértett Fettich Nándorral — valósággal elborították volna haj-

koronájuk ékességével — a levágott fej helyét. De az egészben az a baj, hogy ezek a korongok nem női hajfonatkorongok. Ugyanis hajfonatdíszeknek¹⁵ az ábrázolás tengelyében fent és lent vannak lyukak, a szegek számára, itt pedig

¹⁵ Legutóbb: Csallány D. Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit

im Karpathenbecken. Acta ArchHung 22 (1970) 261 — 299.

3. kép. A tankeevkai temető 267. sírja. (J. A. Halikova nyomán)
 Рис. 3. Погребение 267 Танкеевского могильника. (По Е. А. Халиковой)
 Fig. 3. La tombe n° 267 du cimetière de Tankewka. (D'après I. A. Halikova)

az egész korongot körülszegelték 7 dísz-szeggel, méghozzá bőrre szegezték őket, akárcsak a viselet-díszítő apró korongokat. Az 5 korong esetleg a férfi köpenyének, kaftánjának(?) bőrszegélyét díszítette ugyanúgy, mint az egyik bodrogszerdahelyi női sírban.¹⁶ E mellett szól az is, hogy a korongokat sűrűn veszik körül bőrre szegezett veretek. Szó sincsen tehát levágott varkocsokról, mint a belső-ázsiai hsiung-nu sírokban!

E néhány megjegyzéssel — remélem — a valóságba hoztam ismét vissza a képzelgésekkel átszőtt zempléni sírt. A téves sírleírás összes következményei önmaguktól esnek most már el, s velük együtt minden olyanfajta képzeletjáték, hogy Árpád tudtával ölték volna meg kegyetlenül apját, Álmost stb. stb.

Hátra lenne még annak az érvnek vizsgálata, amelynek alapján Fettich Nándor a zempléni

sírt Álmos fejedelmének tartotta: ugyanis azt vélte, hogy a sír szabljára sebtében rászerelt aranyveretek voltaképpen a bécsi szablyát utánozzák, ezt pedig az Árpádok kincstárában mint Attila kardját tartották számon, nyilván tehát Álmosé lehetett.¹⁷ Bár kétségtelenül igaza van Fettichnek abban, hogy a vas szabljára rászerelt aranylemezek temetési kardot jelentenek, még azt sem vonnám kétségbe, hogy a halott eredeti kardja helyett kerültek ide, de azt igen, hogy ez a kard a bécsi szablya lett volna! Íme példának okáért egy meggondolkoztató részlet. Nem is beszélve arról, hogy az egyik díszes, a másik pedig egyszerű aranybádóg, azt tapasztaltam — az avaroknál is —, hogy a kard tokját fedő aranylemez hossza a mind magasabb méltóságot jelzi. Nos, a bécsi szablyánál ez a borítás a toknak mintegy 2/3-át fedi, itt pedig alig 1/10-ét! A zempléni szablya nem a bécsi mása! Ilyen alapon úgyszólván minden szablyánkra rá lehetne fogni, hogy a bécsi mintájára készült! Fettichet nyilván az készítette a bécsi szablyáról szóló — igazán kiváló — fejezet beiktatására, hogy régóta készen volt egy kiadatlan könyve s ezzel az ürüggyel mondta el a bécsi szablyáról kialakult — remek rajzokkal kísért — elméletét. Amióta a bécsi szablya mellett az arany szablyaveretes, aranyozott ezüst tarsolylemez rakamazsír is ismertté vált, bizonyosak vagyunk abban, hogy a honfoglalók fejedelmeinek ékességei aranyból voltak. A zempléni sír csésze aranyozott ezüst és a sírban

— mint említettük — csak 7 nyíl volt.¹⁸ Mindez kizárja, hogy a zempléni sírba fejedelmet temettek volna.

Mindezek után és mellett vegyük tekintetbe, hogy a sírt magányosan — feltehetőleg titokban — hantolták el (elég sok magános előkelő női sírt ismerünk honfoglalóink hagyatékában), ami nyilván annyit jelent, hogy ha nem is volt fejedeleme, de valamelyik magyar nemzetségszűke lehetett. Feltehetően — amint a vita során ez el is hangzott — valami köze kellett legyen a zempléni nagy várközpontához. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a temetés olyan menetének leírása, amelyet a sírrajzok alapján kikövetkeztettem, új kérdéseket vet fel az ásatáskor, feldolgozáskor (pl. vászonba burkolás, fegyverzet lecsatolása, csat levágása stb.).

*

Ezzel a tanulmánnyal nem szerettem volna megbántani a halott Fettich Nándor emlékét, ő fiatal korában valóban európai szinten művelte régészetünket.¹⁹ Ezt a könyvét azonban úgy tartom számon, mint amit a sakkozók „sakkvakságnak” hívnak: néha nagy sakk mesterek is elnézik a leg egyszerűbb lépéseket és így elképzelésük összemlik. Ilyen a zempléni sírral kapcsolatban Fettich Nándor tévedés-sorozata is, s ezért — bár emléke iránti sajnálattal — csatlakoznom kell azokhoz a szavakhoz, amelyekkel Oroszlán Zoltán a könyv előzetes vitáját lezárta.

László Gyula

ÜBER DAS LANDNAHMEZEITLICHE GRAB VON ZEMPLÉN

Auszug

In der Ausgabe des Archäologischen Institutes von Nitra der Slowakischen Wissenschaftlichen Akademie ist 1973 die Publikation über das in Zemplén (Ostslowakei) gefundene, reiche Befunde enthaltende Grab aus der ungarischen Landnahmezeit, unter dem Titel: „Das altungarische Fürstengrab von Zemplin” erschienen. Das Buch besteht aus zwei großen Abschnitten: im ersten gibt der Ausgräber Prof. V. Budinský-Křička die bei der Erschließung des Grabes gewonnenen Daten — das Grabungsprotokoll — bekannt und setzt das Grab mit besonnener Argumentation unter die Nachlassenschaften des landnehmenden Ungartums. — Dieser Text — mit den Abbildungen — hätte schon allein genügt, das Grab in der archäologischen Literatur bekannt zu machen. Im zweiten großen Abschnitt hat aber N.

Fettich, der zur Zeit der Anfänge der ungarischen Archäologie so viele Verdienste erworben — seitdem verstorben — namhafte Archäologe dem Ausgrabungsbericht seine Kommentare beigefügt. Nach einem komplizierten Gedankengang — voller Irrtümer — kam er zur überraschenden Schlußfolgerung, daß es sich um das Grab des Fürsten Álmos handelt, den man mit Wissen seines Sohnes Árpád auf grausame Weise ermordert, seinen Säbel ausgetauscht — ursprünglich wäre der Wiener Säbel der seine gewesen —, im Grabe auf den Bauch gelegt und sein Haupt abgeschnitten hat usw. usw. — Verfasser weist in seiner Abhandlung auf den vom ersten Moment der Beobachtungen an verfehlten Gedankengang hin und unterzieht diesen einer Kritik. Der volle Wortlaut der Abhandlung erscheint in den Acta des IV.

¹⁶ A sírrajzot, amelyet Méri Istvánnal együtt készítettünk közli Erdélyi István JAMÉ 4–6 (1961) 12 kép b. — A temető kritikai kiadását Dankó Katalin készítette el. (Szakdolgozat az Eötvös Egyetem Régészeti Tanszékén, kézirat.)

¹⁷ A bécsi szablya fényképét lásd Budinský—Fettich, i. m. 35. kép. Temetési kard található pl. a kunágotai avar fejedelmi sírban is [AH. 34 (1955) LIX. t. 1.]. Az azonban kétséges, hogy ebben a korban a fejedelmi jelvények örökletesek lettek volna, tehát mintegy a hatalom jelképeivé váltak volna; jól tudjuk, hogy nálunk milyen lassan vált „Szent István koronája” államhatalmi jelképpé. A steppén nem tudunk ilyen örökletes jelképekről, ha csak „Attila kardjánál” nem gondolunk ilyenre.

¹⁸ Lásd 5. j.

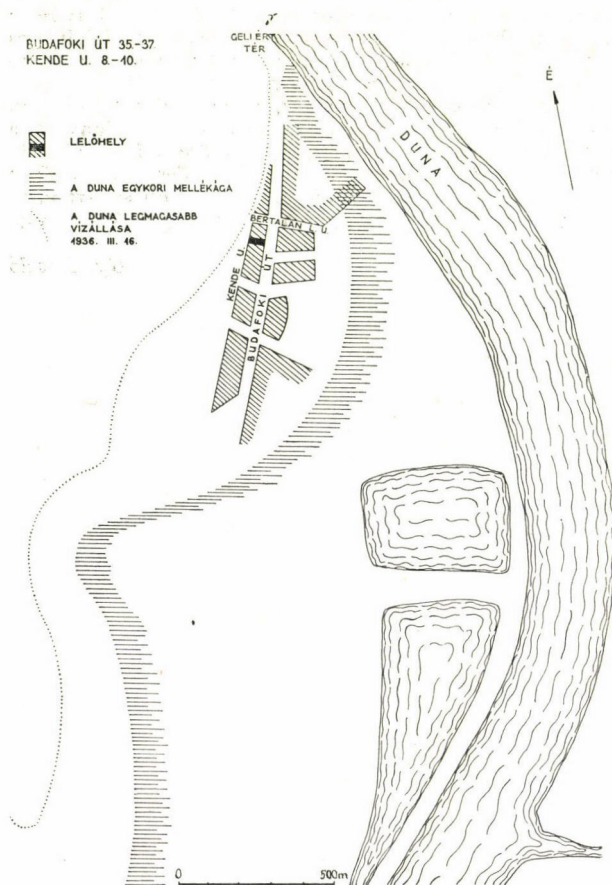
¹⁹ Fettich Nándor kutatói egyéniségének jellemzése és dolgozatainak, könyveinek jegyzéke: László Gy.—Jakabffy I.; Acta ArchHung. 24 (1972) 299–304. — E dolgozat kapcsán külön szeretném megköszönni Dienes Istvánnak és Fodor Istvánnak értékes megfigyeléseiket. Különösen két dologra hívták fel figyelmemet, az egyik az, hogy a sírrajz inkább csak tájékoztató jellegű lehet, mert a magyar öv vereteinek utója az öv tengelyében fekszik. Másodjára az 5 díszkorong szerepéről folyt az eszmecsere, lehetséges, hogy nem kaftánon voltak — de szerintem valamiképpen a viselethez tartoztak s nem voltak hajfonatdíszek.

Kongresses der Union Internationale d'Archéologie Slave in deutscher Sprache. Hier sollen nur ganz kurz die Ergebnisse zusammengefaßt werden. N. Fettich geht aus dem irrtümlichen Gedanken aus, daß der Tote begürtet begraben wurde, obwohl aus der Grabzeichnung klar zu ersehen ist, daß man den Gürtel und den Säbel nur auf die Leiche gelegt hat. Dieser fehlerhafte Ausgangspunkt zog noch zahlreiche andere, noch mehr irreführende Schlußfolgerungen nach sich. Z. B.: da die Reihe der Gürtelbeschläge der Breite des Sarges gleich war, nahm Fettich an, daß ein Mann mit solcher Hüftenbreite nur eine von hoher Statur gewesen sein konnte und zog demnach die Maße der im Grab in situ gefundenen Arme und Fußglieder nicht in Betracht, auf Grund welcher auch der Ausgräber — sehr richtig — zu dem Schluß kam, daß der bestattete Mann von niederem Wuchse war. Da aber im Falle einer Umgürtung der Säbel mit der Spitze nach oben nur so auf die linke Seite geraten konnte, falls man den Toten auf den Bauch gelegt hätte, nimmt also Fettich ein kompliziertes Verfahren an, nämlich daß man den Gürtel und den Säbel, während der Tote in dieser Positur versetzt worden ist, hin- und hergezerrt hätte. Wir wiederholen: der Gürtel und der Säbel wurden nachträglich auf den Toten gelegt, also es war unnötig ihn auf den Bauch zu wenden oder irgendeine andere Tätigkeit unterzunehmen. Fettichs Irrtum hatte aber seine Fortsetzungen, als er das von

ihm für hoch erachtete Skelett — das ursprüngliche Skelett ging im Grabe zugrunde! — in die Grabskizze eingezeichnet hatte. Bei seiner Zeichnung ging er nämlich aus dem Skelett eines Menschen von hoher Statur aus, bei dem z. B. die Schlüsselknochen waagerecht stehen, obwohl wir bei Ausgrabungen stets die Erfahrung machen, daß die Schlüsselknochen der in Leinen und Filz eingewundenen Leiche den zwischen ihnen eingesunkenen Schädel fast gabelförmig umnehmen. Der Schädel des von Fettich in die Grabskizze eingezeichneten riesengroßen Skelettes hatte demnach im Sarg keinen Platz, was Fettich damit erklärt, daß man den Kopf des Toten abgeschnitten hat! So folgte aus der einen unrichtigen Beobachtung die andere und auf diese Weise wurde unser einst so hervorragende Archäologe zum Opfer seines falschen Ausgangspunktes. Verfasser stellt diese Irrtümer der „Schachblindheit“ großer Schachspieler gleich, wo wegen des Versehens des einfachsten Schrittes die ganze Kombination zusammenbricht. Auf weitere Einzelheiten, wie z. B. auf die Behauptung, wonach der Säbel mit Goldblechbeschlägen, als Kopie des Wiener „Schwertes Karls d. Gr.“ ins Grab gekommen wäre, oder daß die Zierscheiben den abgeschnittenen Zopf der Klageweiber verziert hätten, gehen wir hier nicht ein: diese Irrtümer sind fast logischerweise Folgen des unrichtigen Ausgangspunktes.

Gy. László

KORACSÁSZÁRKORI FAZEKASTELEP A GELLÉRTHEGY DÉLI OLDALÁN

1. kép. Budapest, XI. ker. Kende u. 8-10. A leletmentés helyszínrajza

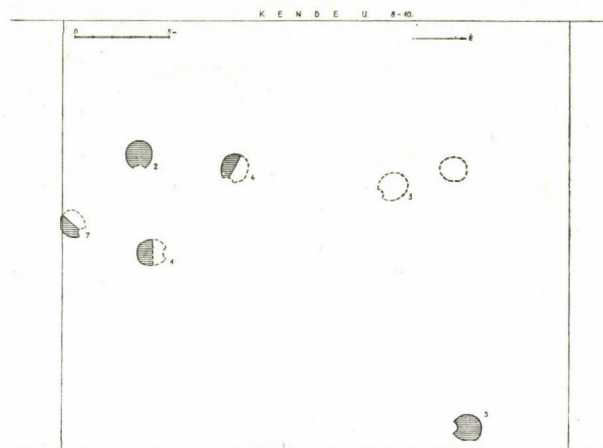
Рис. 1. Будапешт, р-н XI, ул. Кенде, 8-10. Место раскопок.

Fig. 1. Budapest, XIe, 8-10, rue Kende. Levé de plan des fouilles de sauvetage

1972 őszén a Budapesti Történeti Múzeum leletmentő ásatást folytatott a XI. Kende u. 8-10. sz. alatti telken (1. kép), ahol az MTA - AKI társasház épülete részére alapozási munkát végzett a Törökszentmiklósi ÁFÉSZ mélyépítő részlege. Sajnálatos módon a földmunkát már nagy részben elvégezték, amikor múzeumunk Régészeti Osztálya értesült arról, hogy a telken csontok és cserepek kerültek elő. Éppen ezért csak a legsürgősebb leletmentést végezhattük el, teljes feltárássra nem volt módunk. Azonban így is, az előkerült nagy mennyiségű kerámia anyag, a fazekaskemencék sora régészeti-törté-

¹ A lelőhely szintézését Csányi József művezető végezte, ezúton is köszönjük közreműködését.

² Nagy L. ArchÉrt 1942. 162-168; B. Bónis, É.,

2. kép. Bp. XI. Kende u. 8-10. A feltárás alaprajza
Рис. 2. Будапешт, XI, ул. Кенде, 8-10. План раскопок
Fig. 2. Budapest XIe, 8-10, rue Kende. Plan des fouilles

neti és topográfiai szempontból egyaránt újabb adatokat szolgáltat Budapest őslakosságának a római foglалás idejére és koracsászárkori történetéhez.

A háromhetes leletmentés során 7 kemencét tudtunk csaknem teljes egészében feltárni.¹ Ezek a mai felszín alatt 7-8 m-re, nagyjából félkör alakban helyezkedtek el, tüzelőnyílásukkal egy képzelte kör középpontja felé (2. kép).

A telep egyrétegű volt, az objektumok az érintetlen, sárga agyagba bevágva kerültek elő.

1. sz. kemence (3. kép 1)

Agyagba vájt, kétosztatú tüzelőnyílása É felé nézett, boltozatos égetőtérrel, csaknem ép, átluggatott agyagrostállyal találtuk meg. Magassága: 1,20 m. Tüzelőnyílása: 0,50 × 0,37 m. Szintezési adatok: a kemence aljának abszolút magassága 99,31 m Bf., relatív magassága, a mai talajszint alatt: - 7,10 m. A kemence teljesen meg egyezik formájában és méretében is a szokásos La-Tène edényégető-kemencékkel. Legközelebbi analógiái a tabáni és békásmegyéri azonos korú kemencék.²

2. sz. kemence (3. kép 2)

Igen rongált, feldúlt állapotban találtuk, már csak az ovális aljrész tapasztása maradt meg. Mérete az előzővel megegyező.

3. sz. kemence (4. kép)

A többtől távolabb, a terület ÉK-i részén került elő. Az egyetlen teljesen épen megmaradt kemence. Tüzelőnyílása D felé néz, előtte földbe mélyített ovális alaprajzú munkagödör volt. Hasonló került elő Tácon, a koracsászárkori telepen.³ Méretei: 180 × 170 cm, égetőrostély magassága: 55 cm, tüzelőnyílás szélessége: 60 cm. Szin-

Die späteltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. AH 47 (Bp. 1969).

³ V. Kocztur É., FA 23 (1973). 1. kép.

3. kép. 1. 1. sz. kemence. — 2. A 2. sz. kemence alja
Рис. 3. 1. Печь № 1.—2. Дно печи № 2.
Fig. 3. 1. four n°1.— 2. Le fond du four n° 2

4. kép. 3. sz. kemence
Рис. 4. Печь № 3.
Fig. 4. four n° 3

tezési adatai: relatív magasság (rostély) — 7,30 m, 101,25 Bf. alja: 99,11 m Bf. Sajnos, a kemencét csak félig tudtuk kibontani, a csúszós, agyagos föld ebben a mélységben omlásveszélyes volt és az építkezés is sürgetett bennünket. Mellette Ny felől szemétdödör volt, benne hulladék kerámiával.

4. sz. kemence (5. kép 1—2)

Igen töredékes állapotban maradt meg, a rostély egy része és a kemence falából egy kis rész, kövezés maradványaival.

5. sz. kemence

Csak felszíni foltokban maradt meg, csupán helyét tudtuk rögzíteni.

6. sz. kemence

A feltárás során nem sikerült formáját tisztázni, szétbontásából a legnagyobb számú cseréptöredék került elő. Természetesen még az ilyen jellegű megállapítás is ingatag, hiszen a terület középső részén dolgozó markológép által kitermelt földből valósággal hullott ki a cserép,

5. kép. 1. A 4. sz. kemence tüzelőnyílása. — 2. A 4. sz. kemence rostélya
Рис. 5. 1. Топка печи № 4. — 2. Решетка печи № 4.

Fig. 5. 1. La gueule du four n° 4. — 2. La grille du four n° 4

6. kép. A 7. sz. kemence előlnézete a munkagödörre
Рис. 6. Передняя часть и рабочая яма печи № 7
Fig. 6. Vue de face du four n° 7 avec le chantier

úgy, hogy több ládát meg tudtunk tölteni ezzel a szörványként felfogható leletanyaggal. Magassági adatok: teteje 101,23; alja 89,75 Bf., relatív magassága — 7,61 m.

⁴ Dr. Szilvágyi Imre szíves segítségét ezúton is köszönjük.

⁵ A várpalotai Országos Földtani Kutató és Fúró Vállalat munkatársának, Bubic Istvánnak segítségéért

7. sz. kemence (6. kép)

Töredékekben maradt meg a tüzelőnyílás és a közép-ső, kövekkel megerősített osztófal. A kemence a terület D-i oldalán, a Kende u. 12. sz. ház fala alá húzódott, teljes feltárására ezért nem volt lehetőség. Szintezési adatok: teteje: 101,03 Bf.; relatív magassága: — 6,5 m.

A lelőhely jelentősége a nagy mennyiségű, igen szép kerámialelet mellett az, hogy újabb topográfiai adatokkal járul hozzá a Gellérthegy-tabáni telepről való ismereteinkhez. A fazekastelep egykori kiterjedésének meghatározására többféle módszer alkalmazását kíséreltük meg. A Budafoki u. 31. sz. beépítetlen telken (a lelőhelytől a második telek É-ra) 1973-ban építkezés előtti talajfúrásokat végeztek, majd házalapot ástak. A talajfúrásokat irányító dr. Szilvágyi Imre geológus elmondta, hogy a talajmintákban régészeti jellegű anyagot nem találtak. Ellenben néhány évvel ezelőtt a Kende u. 13/17. sz. telken, a mi lelőhelyünkől DNy-ra, az Atomfizikai Kutató Intézet épületének alapozásánál téglatöredékek, cserépdarabok kerültek felszínre.⁴

Sajnos, ezekről a leletekről egyéb adattal nem rendelkezünk. 1974-ben a budai É — D-i metró tervezett nyomvonala mentén — mely területünket is érintette, kutatófúrásokat végeztek, vezetőjük Bubic István geológus lehetővé tette számunkra, hogy a talajmintákat rendszeresen átnézzük.⁵

A Kende u.-i fazekasteleptől DNy-i irányba, az egykori talajszintnek megfelelő emelkedésen, a Lágymányosi út és a Bercsényi utca sarkán (23. számmal jelölt fúrás) 4 m mélységben söprűs díszű, szürke kerámia darabok kerültek elő. Ezekből az edényekből arra következtethetünk, hogy a Gellérthegy-tabáni település DK-i határa a Kende utcánál lehetett, annál is inkább, mert itt lakótelepre utaló nyomokat nem találtunk, csupán a kultúra ipartelepét. A fazekastelep, mely a Duna egykori mellékága partján terült el (l. a Horusitzky-féle adatok⁶ alapján készült 1. sz. képet!), Horusitzky Henrik fúrasi adatait térképre vetítettük, megrajzoltuk a fontosabb rétegtani metszeteket, melynek alapján ezt a következtetést vonhattuk le, hogy lelőhelyünk árvíz idején is biztonságos fekvésű volt. A lelőhelyen háznyomokat azért nem találtunk, mert valószínűleg csak az edény-

köszönetet mondunk.

⁶ Horusitzky, H., Budapest jobbparti részének hidrogeológiája. Hidrológiai Közlöny 18 (1938).

készítés mesterségét űzték itt, lakótelepük távolabb, a Gellérthegy és a fazekastelep között lehetett. Az edényművéséghez itt jó minőségű, szürke, zsíros agyagot találtak, a víz is közel volt.

A gellérthegyi eraviszkuszok kultúrájának elterjedésére vonatkozóan a XI. kerületben a közelmúltban több szerencsés lelet mutatott rá,⁷ de ezen a területen folyó földmunkák nap mint nap újabb meglepetéseket is tartogatnak számunkra. 1974 koratavasán kezdték meg a gellérthegyi víztárolók építését a hegy É-i részén. A földmunkákat figyelemmel kísértük, de az eraviszkusz kultúrának semmi nyomára nem akadtunk. Természetföldrajzi oka lehet a település hiányának, a hegynék ezen a részén források nincsenek, széljárta, hideg vidék.

A Gellért-Pezsgőfürdő bővítésénél végzett földmunkák során már szerencsésebb helyzetbe kerültünk. Az 1975-ös évi I. leletmentésünk a kultúra újabb emlékeit hozta felszínre, lakógödöröket, tűzhely-, kemence-maradványokat, vermeket, gödöröket.⁸

A fazekastelep kerámia anyagának jellemzése

A leletmentés során több ezer darab kerámiatöredék került elő. Az anyagot lelőhelyenként szétválasztva megkíséreltünk bizonyos összefüggéseket, jellemző sajátosságokat megállapítani.

Sajnos, nem tudjuk, hogy az előkerült anyag a ténylegesen ott volt anyagnak hány százaléka lehet, hiszen az építkezés miatt, a földmunka elég késői stádiumában találtuk a lelőhelyet. A telep pontos kiterjedését nem tudjuk — bár erre az előzőekből látható, néhány adatból következtethetünk. Minthogy igen sok bizonytalansági tényező került a leletanyag értelmezésébe, úgy érezzük, hogy a statisztikai vizsgálódást még a nagy számok törvénye alapján sem lehet megbízható eredménnyel elvégezni. A kerámiaanyag csoportok szerint történő átnézése során néhány általános következtetés levonására vállalkozhatunk csupán. Az alábbiakban az egyes kemencék és gödörök legjellemzőbb leletanyagának bemutatását adjuk:

1. sz. kemence: a benne előkerült kerámiaanyag igen változatos, sok benne a koracsászárkora jellemző darab. Legnagyobb számban pirosra festett (élénk piros és lilás árnyalatú) darabok és szürke, La-Tène D-formájú tálak kerültek elő:

1. Lsz. 73. 1. 125. Szürke, alávágott peremű tál, a Gellérthegy-tabáni anyag jellegzetes darabja. Méretei: száj átm. 24,5 cm, m. 9 cm, kiegészített (7. kép 1).

A Gellérthegy-tabáni monográfiában bemutatott összes szürke táltípus előfordul a Kende u.-i lelőhelyen is.⁹

2. Lsz. 74. 1. 158. A kemence mögött került elő ez az érdekes, világosszürke, bepecsételt töredék; rajta madár, valószínűleg galamb ábrázolásával. Méretek: 4×5 cm. 2. sz. kemence: leletanyaga összekeveredett a környéken található darabokkal.

3. sz. kemence: a legépebben megmaradt, ezért a belőle származó anyagból vonhatjuk le a legtöbb biztosnak látszó következtetést. A kemence építésekor átvágtak egy korábbi hulladékgödört, melyből igen sok durva, kézzel formált, dák jellegű kerámiatöredék származott.

3. Lsz. 74. 5. 97. világosszürke, jellegzetes dák csésze töredéke, füllel. Mérete: m. 9,7 cm (8. kép 1). Analógiája a gellérthegyi anyagban fellelhető.¹⁰

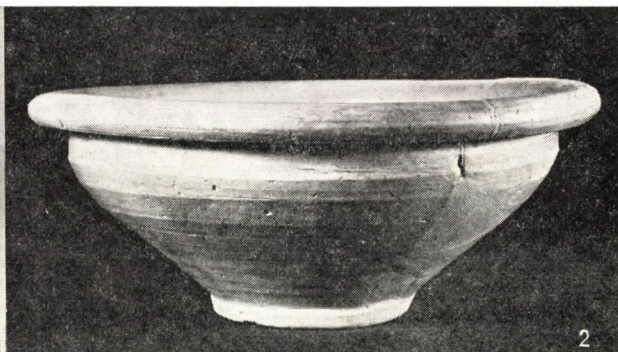
4. Lsz. 74. 5. 64. pirosas-szürke benyomott bütyökdiszes fazéktöredék. Méretei: 8,2×6,7 cm (8. kép 2). Több darabbal együtt, melyek analógiái azonos korú, hazai leletanyagunkban jól ismertek, ezek képviselik a dák kerámiaművesség hatására készített edényeket.

Hasonló, kézzel formált, durva cserépedények ismeretesek az ország egész területéről, dunántúli és alföldi, korban a miénkkel megegyező telepekről. Dáciai lelőhelyről, Costești-ből hasonló darabokat közöl Daicovicu.¹¹

A szürkére, vörösbarnára égetett, kézzel formált edények vállán látható ujjbenyomásos, csipkézett szalagdíszítés, mely a bronzkor óta ismeretes motívum, más hazai koracsászárkori telepen is előfordul, így a táci korarómai bennszülött telepen is.¹²

A 3. sz. kemence elbontásából néhány nagyon szép, jellegzetesen koracsászárkori, legfeljebb a II. sz. középig datálható darabot mutatunk be. Ebben az anyagban igen sok és változatos bepecsételt táltöredék található. Ezeknek a tálaknak alakja vagy a La-Tène D típusú alávágott peremű tál, vagy a Drag. 37-es formát követi. Ezen belül a fényes, sötétfeketé színű darabok inkább az alávágott peremű tálakhoz tartoznak. A Drag. 37. formájúak színe világosabb szürke, motívumkincsükön érződik a terra sigillaták formavilágának ismerete, igen gyakran meg nem értése, a minták keverése, halmozása, az edény felületének túlzott dekorálása. A fényes felületű, lapos tálak belsejében az edény fenekén leggyakrabban fogasdiszes koszorúba benyomott levéldísz alkalmaztak (pl. 74. 4. 49. sz. töredék).

5. Lsz. 74. 4. 54. számú darabon, különféle formájú levéldíszek között, álló, koszorút tartó Victoria alakját

7. kép. 1–2. Kihajló peremű tálak
Рис. 7. 1–2. Блюда с отогнутой наружу венчиком
Fig. 7. 1–2. Plats au rebord évasé

⁷ Összefoglalva: Sz. Póczy K., ArchÉrt 86 (1959) 63–69.

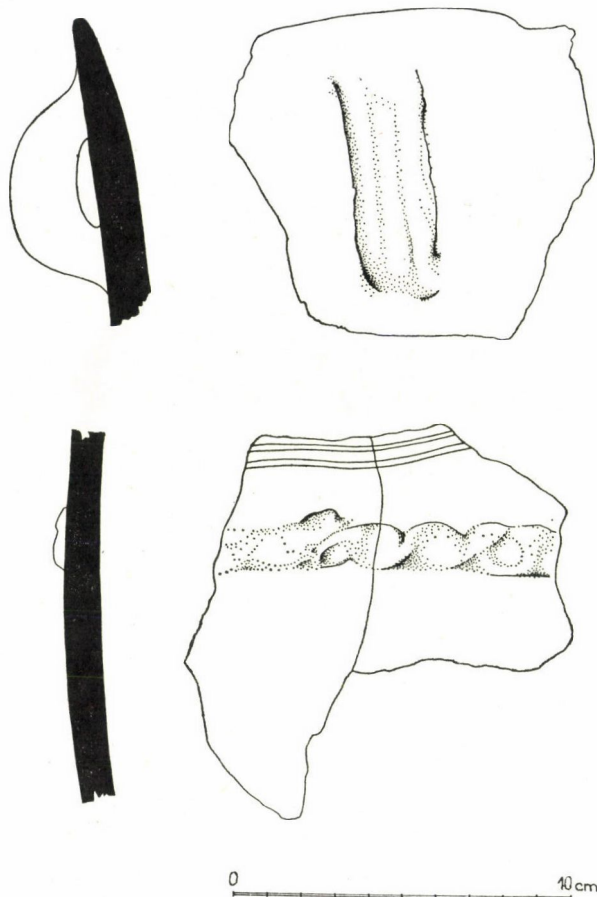
⁸ A Gellért-fürdőben végzett ásatások eredményeiről a közeljövőben számolunk be.

⁹ É. Bónis É., Die spätkeltische ... XXX–XXXI. t.

¹⁰ É. Bónis É., i. m. LI. t. 2.

¹¹ Daicovicu, H., (București 1972) 19. ábra.

¹² Koczur É., Alba Regia 13 (1972) 124.

8. kép. Dák jellegű kerámiatöredék
Рис. 8. Обломки керамики дакского типа
Fig. 8. Fragment de céramique de caractère dace portant

láthatjuk, a töredéken kétszer ismétlődve egymás után. A töredék mérete: 10×9 cm (9. kép¹). 6

6. Lsz. 74. 4. 273. A kemence aljáról került elő egyik legszebb leletünk, egy $4 \times 2,5$ cm-es lilásszínű, barbotin díszű töredék (10. kép 1).

7. Lsz. 74. 4. 222. Hasonló technikával készült, de díszítésmódjában más ez a 3. sz. kemence melletti gödörből származó töredék, mely pirosszínű, füstösre égett helyként. Méretei: talp. átm.: 4,2 cm, töredék magassága: 5,5 cm (10. kép 2).

8. Lsz. 74. 4. 223. Ugyancsak ebből a gödörből származik ez a liláspiros, az előzővel egyező mintájú töredék, valószínűleg ugyanannak az edénynek töredéke. Méretek: $5,8 \times 4,7$ cm (10. kép 3).

A barbotindíszes kerámia helyi gyártása ritka, s éppen ezért értékes dísz hazai leletanyagunknak. A 14. képen bemutatott darabnak pontos analógiáját nem találtuk, s minthogy kemence alján került elő, helyi készítménynek kell tartanunk. Bónis Éva feldolgozásában a barbotinos, nem fémmázás csészék eredetét a Po vidékére helyezi.¹³ A leggyakrabban előforduló motívum a levél, leveles ág, bogró és szőlőfürt. A győri múzeum barbotinos edényeinek feldolgozása, mely T. Szőnyi Eszter tollából jelent meg,¹⁴ az itáliai importtal foglalkozik, analógiát ezért nála sem találunk.

¹³ Bónis É., A császárkori edényművesség termékei Pannoniában. Diss Pann II. 2. (Bp. 1952) 18–21.

¹⁴ T. Szőnyi E., Arrabona 14 (1972) 5–25.

¹⁵ F. Petres É., FA 17 (1965) 100.

A benyomott díszű kerámiáról, mely a koracsászárkori telepeken gyakran előfordul, már kiterjedt irodalommal rendelkezünk. F. Petres Éva a kelta előzményeket dolgozta fel,¹⁵ Póczy Klára pedig az aquincumi koracsászárkori fazekasműhelyek bemutatása során foglalkozott e témával.¹⁶ Tudomásunk szerint legújabbán Paragi Györgyi készített az aquincumi pecsételt kerámiáról feldolgozást, mely megjelenés alatt áll.

Kocztur Éva a táci benmszülött telep publikálása során mutat be a mieinkkel egészen rokon darabokat.¹⁷ Resatus mester kilétének, működési helyének, kereskedelmi kapcsolatainak taglalásával most nem kívánunk foglalkozni, annál is inkább, mert egységes nézet még nem alakult ki e kérdésben, reméljük, Thomas Edit és Fitz Jenő készülő feldolgozása végleg eldönti a vitát. A Kende u.-i lelőhelyen kemence belsejéből származó több száz lelet arra enged következtetni, hogy a bepecsételt technikát és mintakincset ismerő fazekasmester dolgozott itt, kinek nevét sajnos nem tudjuk, mivel névbélyegzővel ellátott edényt egyetlen egyet sem találtunk.

A 3. sz. kemence közelében, attól Ny-ra egy szemétdör leletanyagát sikerült összegyűjtenünk. A benne levő leletanyag az I. sz. közepére keltezhető, a durva, kézzel formált kerámia, dák jellegű töredékek és planta pedis bélyegzővel ellátott darabok alapján. Ezek közül mutatunk be néhány jellemző és szép darabot.

9. A 74. 7. 48. leltári számú töredék világos piros, aljtöredék, talpátmérő 5 cm (11. kép 1). A planta pedisen névbélyegzőt nem találtunk. Említésre méltó ugyanerről a helyről előkerült oldaltöredék.

10. Lsz. 74. 7. 97., méretei: $7,5 \times 6$ cm. (9. kép 2) A táltöredéken egymás mellett benyomott Victoria alakokat láthatunk, ezek formában és méretben hasonlóak a már idézett 74. 4. 54-es darabon levő ábrázoláshoz, csak annál gyengébb minőségűek.

Megemlítjük még, hogy ezen a helyen igen sok vaskos peremű, nagy hombáredény töredék is előkerült (perem szélességek 5–10 cm között).

A 3. és 5. kemence közti területről igen sok leletünk származott, bár ezeket szórványként kell kezelnünk, mégis érdemesnek találtunk néhány darabot a bemutatásra: 11. A 73. 1. 118. sz. tál formájában kelta, de pirosra festett felülete és vaskos pereme már a koracsászárkorra keltezi. Száj átmérője 24 cm, magassága 9,5 cm (7. kép 2). Igen sok vörös sávban alkalmazott bekarcolt fogasdíszű darab, melyeket Bónis Éva jellegzetesen provinciális római technikájának határozott meg,¹⁸ a telepről származó néhány, vékony falú, igen fényes terra sigillata töredék is ezen a területen került elő. Ezenkívül több olyan darabot találtunk, melyen planta pedis látható, némelyiken többször is előfordul a sarus láb ábrázolása, mint pl. a 74. 7. 175. leltári számú töredéken.

A 4. sz. kemencéből csak a rostély és az alatta levő égetőtör maradt meg, leletanyaga a szokásos koracsászárkori kerámianyag. Egy igen érdekes töredék származik innen.

12. Lsz. 74. 4. 509. kancsó nyaktöredéke, pirosra festett, kopott, a nyakon sorban — a felső sorban egy halvány, esetleg még egy, az alsó sorban 3 sarus láb látható, teljesen szokatlanul elhelyezve. Méretek: $6,5 \times 9$ cm (11. kép 2).

A 6. sz. kemence anyagában sok finoman márványozott tál töredéke került elő.

13. A 73. 1. 116. sz. kiegészített tál szép példája az ilyen típusú anyagnak, a tál szájátmérője 17 cm, magassága 3 cm (12. kép 1). Ez a fajta finom márványozás a korai időkre jellemző, a II. sz. közepénél későbbi nem lehet.

14. Lsz. 73. 1. 117. A következő darab, kopott fekete felületű tál, vonalkázott fogaskoszorú dísszel, szájátmérője 19 cm, magassága 5 cm (12. kép 2).

15. A 73. 1. 119. számú, pirosszürke kis tálacská, szintén kiegészített állapotában látható. Szájátmérője 11 cm, magassága 3 cm (12. kép 3).

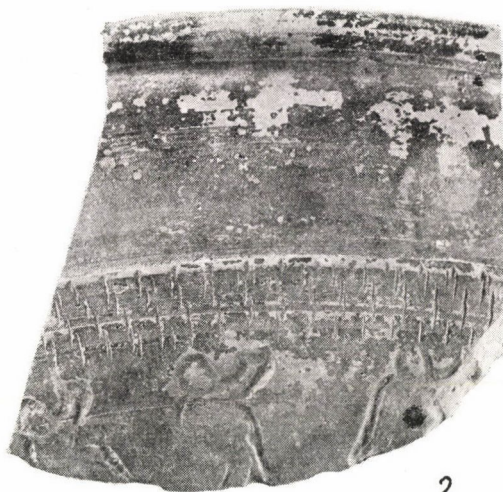
¹⁶ Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 74–136.

¹⁷ Kocztur É., i. m. 121–122.

¹⁸ B. Bónis É., FA 21 (1970) 71–90.

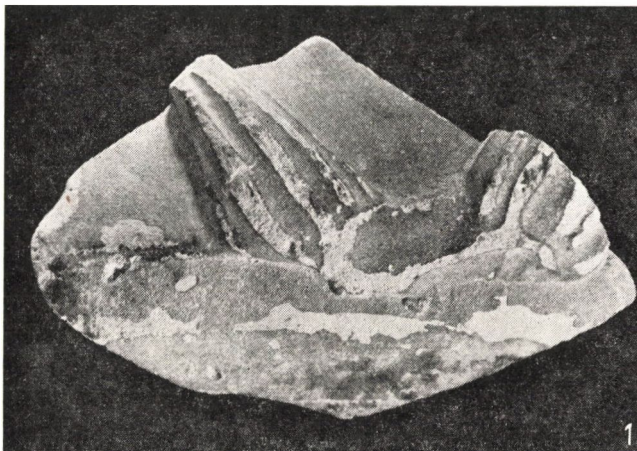

1

2

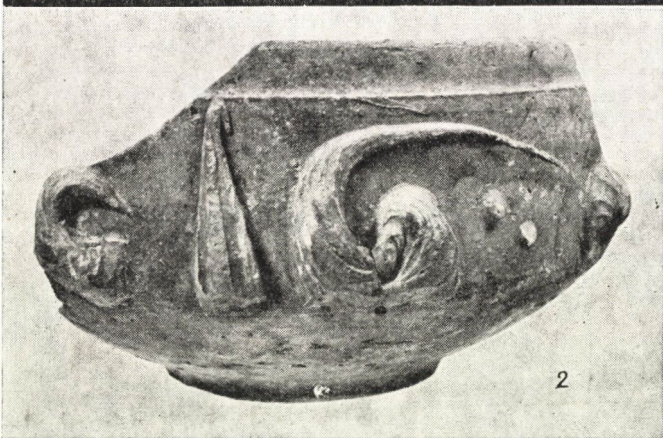
9. kép. 1–2. Bepecsételt edénytöredékek Victoria ábrázolással
Рис. 9. 1–2. Обломки штампованного сосуда с изображением
Fig. 9. 1–2. Fragments de vases sigillés avec la représentation de la Victoire

1

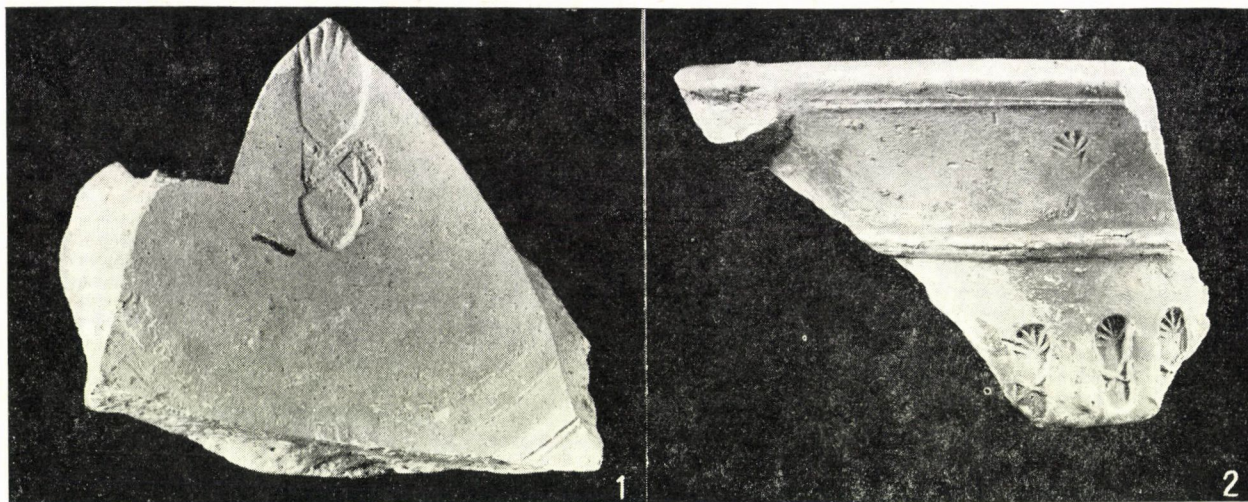

3

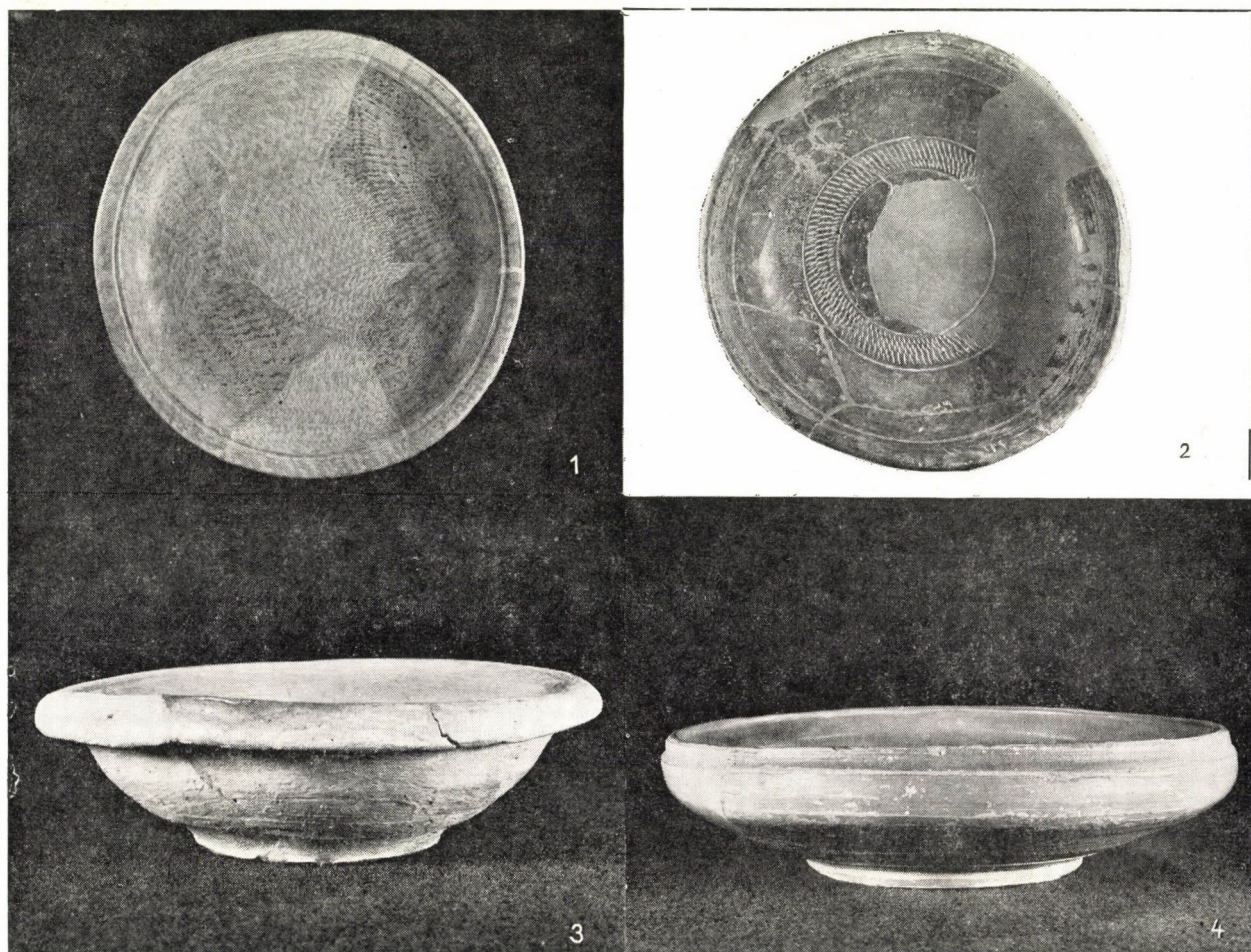

2

10. kép. 1–3. Barbotin díszes töredékek
Рис. 10. 1–3. Обломки украшенного сосуда
барботин
Fig. 10. 1–3. Fragments à décor de barbotine

11. kép. 1. Tál alja *planta pedis*-szel. — 2. Kancsó *planta pedis*-szel.
Рис. 11. 1. Дно блюда с *planta pedis*. — 2. Кувшин.
Fig. 11. 1. Fond de plat avec *planta pedis*. 2. cruche avec *planta pedis*.

12. kép. 1. Márványozott díszű tál. — 2. Pannoniai szürke tál. — 3. Alávágott peremű tálacska. — 4. Lilás pirosra festett behúzott peremű tál (kiegészített)
Рис. 12. 1. Блюдо с мраморным орнаментом. — 2. Паннонское серое блюдо. — 3. Блюдо с венчиком. — 4. Лилово-красное окрашенное блюдо с венчиком (реконструированное)
Fig. 12. Plat à décor marbré. — 2. Plat gris de Pannonie. — 3. Petit plat au rebord coupé. — 4. Plat peint en rouge-lila, au rebord retroussé (complété)

16. A következő képen bemutatott lapos, behúzott peremű tálcácska anyaga és festésmódja miatt érdekes kemény anyagú, lilás felületű edény. Meg kell jegyeznünk, hogy ezen a lelőhelyen igen sok lilászínű kerámia leletünk van, bizonyára az itt található anyag minősége okozta, vagy valami különleges égetési mód. Az edény méretei; szájtátmérő 18 cm, magassága 4 cm (12. kép 4).

Sok sárga házikerámiatöredék, korsók, fazekak találtak előtérbe. Mint már mondtuk statisztikai vizsgálatot az anyag előkerülési körülményei miatt nem végezhetünk, de így is kitűnik, hogy ez a leggyakrabban előforduló, olesó tömegigényeket kielégítő árucikk lehetett.

A markológép által kitermelt földből származó szórvány leletek közül a következő darabokat találtuk érdemesnek a bemutatásra:

17. 73. 1. 129. számú fényes, fekete, bepecsételt díszű, alján levéldísszel ellátott, kiegészített tál. Szájtátmérője 25 cm, magassága 5 cm (13. kép).

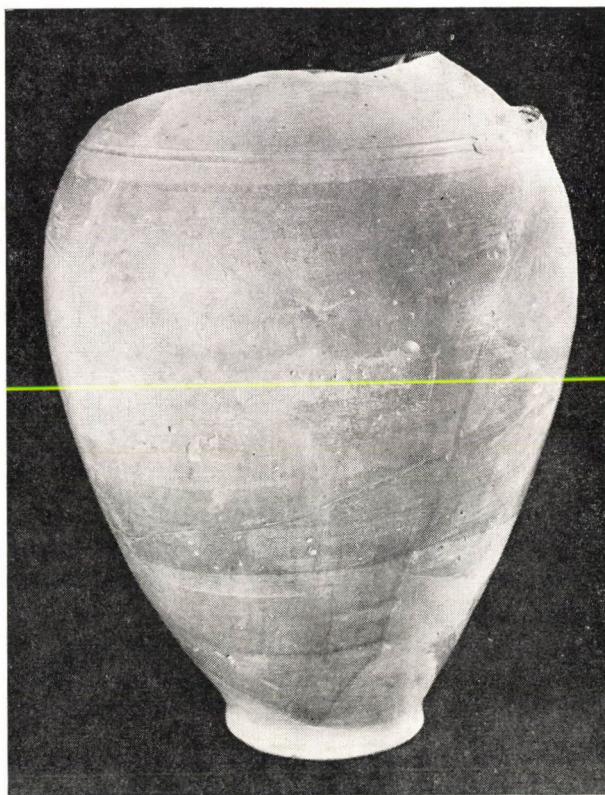
18. 73. 1. 121. sz. darab piros, sávós festésű nagy korsó, hiányos állapotban; talpátmérő 8,5 cm, magassága 28 cm (14. kép).

Piros sávós festésű kerámia, melyet az irodalomban a legnagyobb számban előforduló lelőhelyről, brigetioi sávós kerámiának neveznek,¹⁹ mérhetetlen tömegű töredékben található a leletanyagban. Ezek között igen jó minőségű, élénkpiros sávokkal ellátott darabok, de barna sávós töredékek is találhatók.

19. A 73. 1. 123. számú db a leletmentés során előkerült egyetlen ép edény. Egyfülű, sárga kancsó, barnáspiros sávós, néhol csurgatott festéssel. Szájtátmérője 7 cm, talpátmérője 7 cm, magassága 18 cm (15. kép 1).

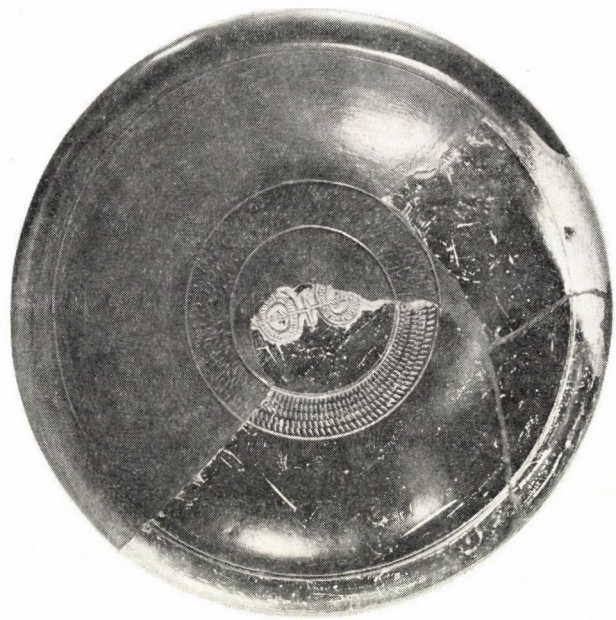
A csurgatott díszes festésre, mely Tácon is gyakran előfordul, több leletünk is van.

20. Szórvány leletünk a 73. 1. 132. számú kis szürke bögre, várkony falú, finom megmunkálású darab, melyhez

14. kép. Vörös sávós festésű korsó töredéke
Рис. 14. Обломок кувшины с окрашенными красными полосами

Fig. 14. Fragment d'une cruche à stries rouges

13. kép. Szürke tál, alján fogasgyűrűben bepecsételt levéldísszel

Рис. 13. Серое блюдо, на дне с листовидным штампованным орнаментом

Fig. 13. Plat gris, avec au bas décor de feuilles scellé en forme d'anneau denticulé

hasonlót a gellérthegyi anyagban G. 1946. 1. 7. leltári számon találunk. Szájtátmérője 7,4 cm, magassága 6,5 cm (15. kép 2).

A terület D-i oldalán feltárás számára hozzá nem férhető helyen is találunk egy szemétködröt, belőle pirosra festett amphora nyaktöredéke, seprűs díszű, tabáni jellegű fazéktöredékek,²⁰ terra sigillata utánzat, szürke, piros edények, benyomott díszű töredékek, hombárdarabok, barna márványozott táltöredékek, besimított díszű, köztük germán hatású (a 74. 3. 1. Lsz. db) töredékek származnak, tehát lényegében a területen előforduló összes kerámiatípus fellelhető.

Előzőekben egy igen jelentős kerámiacsoportról, a besimított díszű kerámiáról nem ejtettünk szót. Bemutatása fotóanyagon nem oldható meg, rajzos táblák készítésére pedig nem volt módunk. A besimított díszű edények formakincse igen változatos ezen a lelőhelyen, hullámvonal, ferde csíkozás, rácsminta stb.

Az előbb említett 73. 3. 1. sz. töredéken kívül, melyet Párducz Mihály összeállítása alapján korai germán hatású kerámiának határoztunk meg, még egy igen szép, nem provinciákra jellemző darabot szeretnénk bemutatni.

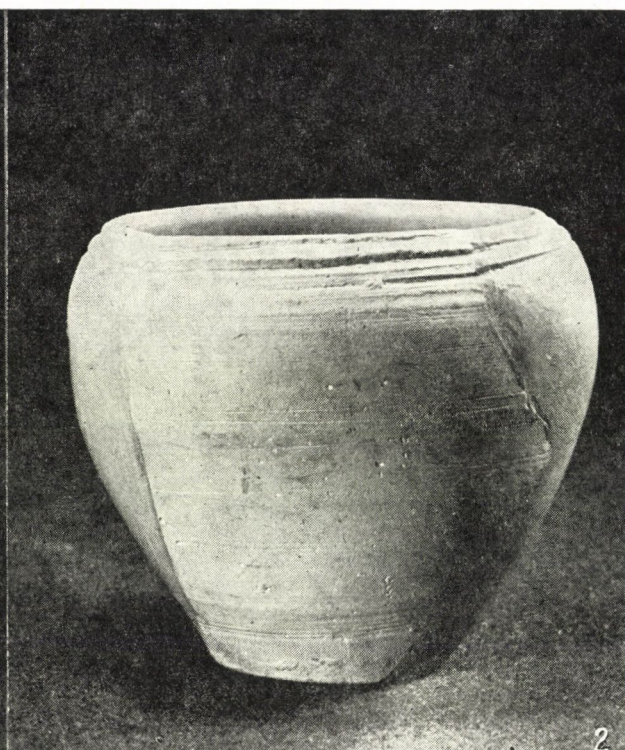
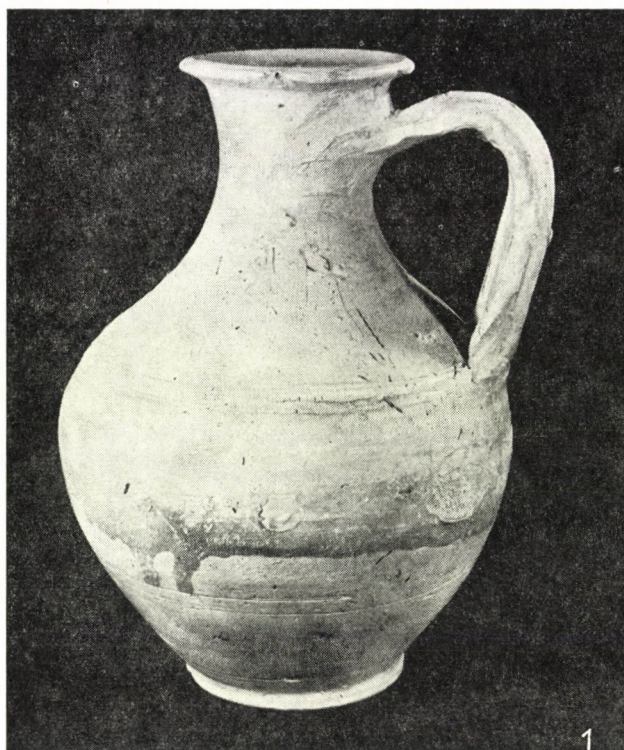
21. A 73. 1. 127. számú, kézzel formált, kis talpas edényke a 3. sz. kemence mellett került elő. Szájtátmérője 11 cm, magassága 6,5 cm (16. kép).

Tudomásunk szerint, ilyen darab sem a Gellérthegyi tabáni leletek között, sem más dunántúli területről nem került elő. Párducz Mihály származata lelőhelyről mutat be a miénkhez hasonló darabokat.²¹

¹⁹ B. Bónis É., uo.

²⁰ B. Bónis É., Die spätkeltische ... XLII. t. 4.

²¹ Párducz M., A származatakor emlékei Magyarországon III. AH 30 (Bp. 1941) CXL t. 26. Külsőbőcsről származó edény; talpfarmájuk nem egyezik meg teljesen.

15. kép. 1. Sávós, csurgatott festésű sárga korsó. — 2. Világos szürke, vékony falú bögre
Рис. 15. 1. Желтый кувшин с полосатой окраской. — 2. Тонкостенный горшок светло-серого цвета
Fig. 15. 1. Cruche jaune à stries, à peinture décaillée. — 2. Pot gris clair paroi à mince

16. kép. Szarmata jellegű talpas edény
Рис. 16. Сосуд с подножкой сарматского типа
Fig. 16. Vase à pied de caractère sarmate

Összegezés: a telep anyagát²² összehasonlítva a Gellérthegy-tabáni teleppel az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

Megegyezik a két lelőhely a fazekaskemencék típusát

illetően és a kerámiaanyag általánosságban. Az eltérések a Kende utcai anyagra jellemzőek, ezek a következők:

1. A Kende utcában feltárt lelőhelyen lakótelep nyomát nem találtuk, munkaeszközt, egyetlen orsókarikától eltekintve szintén nem ismerünk innen, egyetlen fémanyag sem került elő a feltárás folyamán.

2. Teljesen hiányoznak a vörös-fehér festésű LTD edények, a geometrikus motívumokkal díszített, alakos ábrázolású darabok, a magas kétfülű edények, az omphalos díszű tálak. Névbélyegző itt sem került elő, capuai Victoriához hasonló gemmás bélyegzős edény sem, bár a néhány Victoria-ábrázolás e tekintetben igen elgondolkodtató.

3. A kerámiaanyagban nagyobb arányban fordul elő a koracsászárkorra jellemző anyag: a vörössávós festésű edények, a terra sigillaták és utánzataik, bepecsételt tálak, sárga és pirosra festett házikerámia, de ugyanakkor vannak őskori jellegű, leginkább La-Tène D típusú darabok, sok a dák jellegű, a besímitott díszű, sőt a barbaricumra jellemző darabok is előfordulnak. A telep keltezése a római foglalás utáni időszakra tehető, a hegyi védelmi központ feladása utáni időre. A koracsászárkori kerámiaanyag nagy számú jelenléte, a pusztulási réteg hiánya a területen arra a következtetésre vezetnek bennünket, hogy a Gellérthegy-tabáni kultúrához tartozó nagy fazekastelep későbbi periódusát találtuk meg ezen a helyen, mely telep virágkorát a foglalás utáni években érte el, s fennállt háborítatlanul legkésőbbben a II. sz. közepéig, amikor termelését beszüntette, mert ekkor már az Aquincum környéki fazekastelepek vették át a kerámia gyártásának és szállításának feladatát.

R. Pető Mária

²² A mellékelt rajzokat Málík Éva és Gáll Gyuláné, a fényképeket Molnár Ilona készítette. A kerámiaanya-

got dr. Némethy Endréné restaurálta. Szíves közreműködésüket köszönöm.

Auszug

Am Fundort Budapest, XI. Kende u. 8—10 gelang es die 7 Öfen einer mit den Eraviskern in Verbindung bringbaren, jedoch schon auf die Frühkaiserzeit datierbaren Töpfersiedlung freizulegen. Die Öfen wurden — ähnlich der Töpferöfen der Fundorte Gellérthehy-Tabán und Békásmegyer — mit dem für die LT D-Periode charakteristischen zweiteiligen, durchlöcherten Tonrost, mit gewölbt aufgehendem Teil gefertigt. Der Fundort lag am Ufer des einstigen Nebenarmes der Donau, von der Wohnsiedlung entfernter und seine Ausdehnung konnte mit Hilfe von geologischen Daten umrissen werden. Unter den aus der neuzeitlichen Auffüllung aus 7—8 m Tiefe zum Vorschein gekommenen Objekten gelang es eine große Zahl von Keramikfunden zu bergen. Vergleicht man das Material der Siedlung des Fundortes Kende u. mit dem der Siedlung Gellérthehy-Tabán, so lassen sich folgende Schlüsse ziehen:

Die beiden Fundorte stimmen dem Typ der Töpferöfen nach völlig, betreffs des keramischen Materials zum Teil überein. Die Abweichungen im Material unseres Fundortes sind die folgenden:

1. Spuren einer Wohnsiedlung waren auf dem Fundort Kende u. nicht vorzufinden; mit Ausnahme eines einzigen Spinnwirtels sind uns von hier auch keine Arbeitsgeräte bekannt, ferner kam kein einziger Metallgegenstand ans Tageslicht.

2. Es fehlen völlig die rot-weißbemalten LTD-Gefäße, die mit geometrischen Motiven verzierten, Figurerdarstellungen zeigenden Stücke, die hohen zweihen-

ligen Gefäße und die Schüsseln mit omphalosartig ausgebildetem Boden. Weder ein Namenstempel, noch ein der Victoria zu Capua ähnliches Gefäß mit Gemmenstempel sind auch hier zum Vorschein gekommen, obwohl einige Victoria-Darstellungen in dieser Hinsicht sehr gedankenerregend sind.

3. Im keramischen Material sind in größerem Prozentsatz die für die Frühkaiserzeit charakteristischen Fundstücke, wie die rotbestreiften Gefäße, die Terra Sigillata-Gefäße und ihre Nachahmungen, die gestempelten Schüsseln, die gelbe und rotbemale Hauskeramik vertreten, jedoch kommen zugleich ein aus der Urzeit stammendes, zum LT D-Typ gehörendes sowie mit eingeglätteter Verzierung versehenes Material von dakischem Ursprung und sogar für das Barbarikum typische Stücke vor. Die Datierung der Siedlung kann nach der römischen Eroberung auf die Zeit nach der Aufgabe der Bergfestung gesetzt werden. Das reiche Vorhandensein der frühkaiserzeitlichen Keramik und das Fehlen der Zerstörungsschicht in diesem Gebiete lassen darauf schließen, daß wir in dieser Gegend eine spätere Periode der zur Gellérthehy-Tabán-Kultur gehörenden großen Töpfersiedlung gefunden haben, die in den Jahren nach der Eroberung ihre Blütezeit erlebt haben dürfte und ungestört zumindest bis zur Mitte des 2. Jahrhunderts, als sie die Tätigkeit einstellte, bestanden hat, da zu dieser Zeit bereits die Töpfersiedlungen in der Umgebung von Aquincum die Aufgabe der Erzeugung und der Lieferung von keramischen Produkten übernommen haben.

M. R. Pető

A BUDAPEST, XI. KENDE UTCA 8–10. SZÁM ALATT FELTÁRT KORA–CSÁSZÁRKORI TELEPÜLÉS ÁLLATCSONTANYAGÁNAK MEGHATÁROZÁSA

I.

Általános jellemzés

A Kende utca 8–10. szám alatt végzett ásatás során felszínre hozott állatcsontok vizsgálatánál azt tapasztaltuk, hogy az anyag teljes egészében konyhai hulladék, illetőleg étkezési maradvány részét képezi. Ezt nemcsak a hústáplálék biztosítása végett tenyésztett háziállatok és a szintén ilyen célból vadászott állatok jelenlétéből állapíthattuk meg, hanem a csontok felaprítottóságából, a rajtuk jól látszó vágási és rágási nyomokból, valamint bizonyos csontoknak az égett voltából.

A csontok ennek ellenére jó megtartásúak, viszonylag sok a mérhető és archaeozoológiai szempontból elemezhető darab, előfordulnak teljesen vagy majdnem teljesen ép csővescsontok is. A csontleletek jól felhasználhatók a késő-keltakori, illetőleg a korai császárkori állattartás behatárabb tanulmányozásához, betekintést engednek a kor-szak háziállat-állományának fajonkénti összetételébe. Ezenkívül képet alkothatunk belőlük az egyes állatfajoknak a táplálkozásban betöltött szerepéről.

A csontleletek színeződése különböző. Színeződés szerint három főcsoportot különíthetünk el: vöröses-barna színű csontok, palaszürke színű csontok; e két csoportot számos átmenet köti össze. A harmadik csoportba tartozó néhány darab csont világosabb szürkés-sárga színű. Amíg az előbbi két csoportnak a régészeti korához kétség nem fér, a különböző színeződést a talajhatásnak tulajdoníthatjuk, addig az utóbbi csoportba tartozó csontok azt a benyomást keltik, mintha valamely későbbi korból származnának. Különösen felmerül ez az aggály a „6. Kemence” jelzésű helyen előkerült teljesen ép szarvasmarha-lapocka és a párjának tűnő vágott lapocka-darab esetében. Ugyanakkor mind a két utóbb említett csonton bronz- és vastárgynak a nyomai láthatók.

A szórványként talált csontokat az értékelésből kihagytuk.

II.

A csontleletek ismertetése

1. Kemence

- *Szarvasmarha* (*Bos primigenius* f. *taurus* L., 1758) Koponya-töredékek (4 darab); medence-töredékek (2 db); borda-töredék.
- *Házisertés* (*Sus scrofa* f. *domestica* L., 1758). Felkarcsont (humerus) darabja és bordatöredék.
- *Juh vagy kecske* (*Ovis ammon* f. *aries* L., 1758 et *Capra aegagrus* f. *hircus* L., 1758). Lapocka-darab; borda és csővescsont részlete.

1. számú kemence mellett

- *Szarvasmarha* (*Bos primigenius* f. *taurus* L., 1758). Mandibula bal oldali teste fogakkal (az M_1 hiányzik); radius és ulna töredéke; femur-darab; bal oldali metatarsus kifejlett állatból; metatarsus diafizise fiatal állatból, mind a két ízületi végdarab hiányzik; os phalangis I., sérült.
- *Ló* (*Equus przewalskii* f. *caballus* L., 1758). Scapula-töredék (2 db), egyiken fémtárgytól eredő feltűnően zöld színű folt (bronzlenyomat).

- *Juh vagy kecske* (*Ovis ammon* f. *aries* L., 1758 et *Capra aegagrus* f. *hircus* L., 1758). Tibia-darab fiatal állatból.

1. és 2. számú kemence között

- *Szarvasmarha* (*Bos primigenius* f. *taurus* L., 1758). Koponyatöredék; scapula ízületi végdarabja; humerus, distalis vége erősen sérült és égett; jobb oldali metacarpus fiatal állatból, az ízületi végek hiányoznak; femur distalis végének darabja; femur diafizisének töredéke; borda-darab.
- *Juh vagy kecske* (*Ovis ammon* f. *aries* L., 1758 et *Capra aegagrus* f. *hircus* L., 1758). Mandibula baloldali testének részlete az M_3 foggal.
- *Óstulok* (*Bos primigenius* Boj. 1827). Humerus distalis végdarabja, amelyről az epiphysisek leváltak; baloldali metacarpus, amelyben az epiphysisek összeforrtak. (Ezek a csontok kisebb méretű óstulokra mutatnak, de nagytestű szarvasmarhának is minősíthetnénk azokat, ha a további növekedés lehetősége nem állana fenn. A növekedés a humerus epiphysisének nyitott volta alapján tételezhető fel, amelynek nem mond ellent a metacarpus epiphysisének zártsága, miután az utóbbiak előbb csontosodnak el.)

3. Kemence

- *Szarvasmarha* (*Bos primigenius* f. *taurus* L., 1758) Bal oldali szarvas koponya-töredékek; mandibula részlete; epistropheus, ízületi vége levágva; scapula ízületi végdarabja, vágásnyomokkal; ulna-darab; medence töredékei (2 db); femur darabja; tibia diaphysise erősen sérült és égett állapotban; tibia-darab; tibia proximalis vége; metatarsus distalis vége; metatarsus proximalis vége fiatal állatból, rajta vágásnyomok láthatók; os phalangis I.; borda-töredék vágásnyomokkal.
- *Juh vagy kecske* (*Ovis ammon* f. *aries* L., 1758 et *Capra aegagrus* f. *hircus* L., 1758). Koponyacsontok (os frontale és os parietale darabjai); jobb oldali szarvas koponya-töredékek; mandibula jobb oldali teste fogakkal (3 db); mandibula kisebb töredékei (2 db); metatarsus töredéke, rágott.
- *Házisertés* (*Sus scrofa* f. *domestica* L., 1758). Maxilla részlete; mandibula jobb oldali teste fogakkal; mandibula-töredék; fog; lapocka-töredék fiatal malacból; lapocka-darabok (2 db).
- *Ló* (*Equus przewalskii* f. *caballus* L., 1758). Zápfog.
- *Kutya* (*Canis lupus* f. *familiaris* L., 1758). Femur töredéke.
- *Vaddisznó* (*Sus scrofa* L., 1758) Maxilla-darab; mandibula bal oldali testének töredéke; humerus részlete.
- *Szarvas* (*Cervus elaphus* L., 1758). Agancs-töredék és csigolya-darab.

5. Kemence

- *Szarvasmarha* (*Bos primigenius* f. *taurus* L., 1758). Mandibula jobb oldali testének darabja (diastema); mandibula égett töredéke hozzá tartozó törött

foggal; humerus erősen sérült állapotban; radius distalis vége; borda-töredék.

- *Juh vagy kecske* (*Ovis ammon* f. *aries* L., 1758 et *Capra aegagrus* f. *hircus* L., 1758). Radius-darab; metatarsus-darab.
- *Házisertés* (*Sus scrofa* f. *domestica* L., 1758). Maxilla kisebb részlete és egy hozzá tartozó fog; femur töredéke; mandibula-töredék.

6. Kemence

- *Szarvasmarha* (*Bos primigenius* f. *taurus* L., 1758). Koponyacsont töredéke; maxilla-darab; mandibula-darab (2 db) bal oldali mandibula-test, erősen sérült; fog; scapula, ízületi vége levágva; jobb oldali scapula subadultus állatból; (Előbbin vastárgy oxidációjából eredő barna foltok, utóbbin ugyanaz és bronztárgy oxidációjából eredő zöld folt látható. Egyébként elsősorban erre a két lapockára vonatkozik az általános részben tett megjegyzés.) humerus hosszában kettévágva; medence-darabok (2 db); tibia distalis végének töredéke (2 db); jobb oldali metatarsus.
- *Juh vagy kecske* (*Ovis ammon* f. *aries* L., 1758 et *Capra aegagrus* f. *hircus* L., 1758). Mandibula jobb oldali teste (2 db); mandibula-töredék; femur darabja.
- *Kecske* (*Capra aegagrus* f. *hircus* L., 1758). Szarvasap 2 darabban; szarvasap-töredék.
- *Házisertés* (*Sus scrofa* f. *domestica* L., 1758). Maxilla-darab fogakkal; maxilla-töredék; agyartfog; mandibula jobb oldali teste; lábközépcsont.
- *Ló* (*Equus przewalskii* f. *caballus* L., 1758). Zápfog (M²) a maxillából; jobb oldali scapula erősen sérült állapotban; scapula-töredék; medence ízületi vápája, vágva; tibia distalis vége; astragalus; calcaneus vágásnyomokkal; borda-darab.
- *Kutya* (*Canis lupus* f. *familiaris* L., 1758). Koponya sok hiánnyal; bal oldali femur.
- *Óstulok* (*Bos primigenius* Boj. 1827). Szarvasap-töredék (méretei szerint lehetne nagyméretű szarvasmarhához is sorolni annál is inkább, mert fala viszonylag vékony. Mégis óstuloknak vetjük, mert növekedésben levő állatnak minősítettük); tibia distalis végdarabja.
- *Szarvas* (*Cervus elaphus* L., 1758). Agancs-töredékek (3 db).

Személgödör

- *Szarvasmarha* (*Bos primigenius* f. *taurus* L., 1758). Koponyacsont vágva; humerus distalis vége; radius proximalis vége; radius-töredék (2 db); jobb oldali metacarpus és 2 db hozzá csatlakozó os phalangis I.; bal oldali metacarpus; metacarpus proximalis végének töredéke; jobb oldali metacarpus; femur proximalis fele; tibia distalis vége; bal oldali tibia; astragalus; bal oldali metatarsus proximalis fele.
- *Juh* (*Ovis ammon* f. *aries* L., 1758). Szarvasap-darab vágásnyomokkal.
- *Ló* (*Equus przewalskii* f. *caballus* L., 1758). Koponyacsont-töredék; atlas; nyakcsigolya; hu-

merus distalis fele; jobb oldali radius; bal oldali radius proximalis vége; radius-darab (2 db); jobb oldali metacarpus, rágott; femur-darab; tibia-darab (2 db); tibia proximalis fele; astragalus; bal oldali metatarsus.

- *Vaddisznó* (*Sus scrofa* L., 1758). Ágyar (nagy méretű, sérült); maxilla-darab a záp-fogakkal.
- *Óstulok* (*Bos primigenius* Boj. 1827). Medence-darab az ízületi vápával; jobb oldali calcaneus.
- *Szarvas* (*Cervus elaphus* L., 1758). Agancs-darabok (2 db); tibia töredéke; os phalangis I.

III.

Statistikai összesítés

A) Háziállatok	Csontok száma	%	Egyedek száma	%
Szarvasmarha	76	51,0	5	26,3
Juh és kecske	24	16,1	5	26,3
Ebből kecske	(3)	(2,0)	(2)	(10,5)
Házisertés	17	11,4	5	26,3
Ló	29	19,4	2	10,5
Kutya	3	2,1	2	10,5
Összesen	149	100,0	19	100,0

B) Vadállatok	Csontok száma	Az összes csontok % -ában	Egyedek száma	Az összes egyedek % -ában
Vaddisznó	6	3,5	2	7,6
Óstulok	7	4,0	2	7,6
Szarvas	9	5,2	3	11,5
Összesen	22	12,7	7	26,7
Háziállat összesen	149	87,1	19	73,0
Együtt	171	99,8	26	99,7
Megsemmisített szórvány	19			
Meghatározhatatlan	22			
Mindösszesen:	212 db csont.			

Matolcsi János

APPLIKÁLT DÍSZŰ MÁZAS POHÁR A SOLYMÁRI RÓMAIKORI TEMETŐBŐL

1970 nyarán a Nemzeti Múzeum leletmentést folytatott Solymáron, az épülő téglagyár területén. A feltárás eredménye egy II. századi temető 93 urna és 40 csontvázas sírja.¹ Sajnálatos módon, a tél folyamán, 20–40 cm mélységig ledőzerolták a felszínt az ásatás helyén. Ennek következtében a leletanyag nagymértékben elpusztult. Még azok az urnák is darabokra törtek a gép súlya alatt, melyeket eredeti fészükben találtunk meg. Ugyanis a sírokat 40–60 cm mélyre temették a felszín alá. Ezért jelentett nagy meglepetést az a kis mázas pohár, melyet ez alkalommal ismertetni szeretnénk (1. kép).

A poharat nem eredeti helyén találtuk. A géppel feltúrt fekete föld eltakarításakor gurult ki a csákány éle

alól. Pontos helye meglátszott a földhányásban, ezért visszatéve oda, rendezetlen környezetével együtt örökítettük meg (2. kép).

Leírása

Finoman iszapolt, sárgásfehér agyagból készült (3. kép). Behúzott nyakán egy, vállán három lécc tagolja. Ezek alatt két sorban pettyentések: a felső az egész felületet borító halványzöld, az alsó barna mázzal színezve. Alján gyöngyházfényű, élénkzöld mázfoltok láthatók. Hasán applikált maszkok, hajuk a fejtetőn kontyoszerűen összefogva, és nyolcszirmú rozetták (4–4

1. kép. Solymár. Mázas pohár a 70. sírből. 1 : 1
Рис. 1. Шоймар. Поливной стакан из погр. 70. М: 1 : 1.
Fig. 1. Solymár. Gobelet glaçuré, livré par la tombe n° 70. 1 : 1

¹ Leletanyaga feldolgozás alatt áll.

db). Az agyaglapocskákba nyomott maszkok 24 mm, a rozetták 22 mm átmérőjűek és barna máz borítja őket, míg az előzőek zöld színezést kaptak. Alul ismét két sor pötty, az előbbivel azonos módon színezve. Mint már említettük, az edény egész felületét halványzöld, a nyakrész sötétsárga máz borítja. Talpa finoman profilált, közepén kívülről ütött léleklyuk.² M.: 98 mm; átm.: 108 mm; sz.á.: 83 mm; t.á.: 50 mm. Ltsz.: 72.62.1.-római gyűjtemény. Neg sz.: R. 11798 és R. 11901.

A pohár néhány kaleinált csontszilánkot és fekete földet tartalmazott. Közélből kevés hamvat és egy szárnyasfibula fejrészét gyűjtöttük be (4. kép a–b). Edényünk a feltárás során a 70. sírszámot kapta.

A temető ezen részébe a II. század elejétől a század 70-es éveig temetkeztek. Éremanyagát igen kopott *Vespasianus*- és *Titus*-érem kezdte, és jó megtartású *Hadrianus* (139-ből) és *Antoninus Pius* (145–161 közti időből származó) verete zárja. Lehet, hogy a temetőt tovább is használták, amennyiben egy szörványként talált III. századi ezüstfibula ezt feltételezhetővé teszi. Erre vonatkozó anyaggal azonban a feltárás nem rendelkezik.

Provinciánkból eddig igen kevés korai, mázas leletet ismer kutatásunk. Bónis Éva néhány példányról tud.³ Nagy Lajos és Thomas Edit összefoglaló cikkei 8–9 edényről és a mázas serpenyőnelekről beszélnek.⁴ Az újabb ásatásokból is csak igen keveset ismerünk, és az is apró töredék.⁵

A leggyakrabban előforduló mázas, barbotinos edény típusa a kis, félgömb alakú pohár⁶ és kétfülű csésze.⁷ Díszítésük leginkább bogycs, leveles indák, rozetták vagy lécek applikálásából áll. Ezek az edények a kisázsiai fémedények utánzataiként először Észak-Itáliában készültek világoszöld vagy citromsárga mázzal. Ez, a korai megszállók idejéből származó importáru, igen ritka leletnek számít más provinciák anyagában is.⁸

A mi poharunk más típust képvisel mind formája, mind díszítése szempontjából.⁹ Formája közel áll a Bónis É. által közölt XX. t. 6., hasán levélkoszorús díszes pohárhoz, de erről hiányzik a nyak és váll finom bordázása.¹⁰ Nagy Lajos az ismertetett példányokat mázuk alapján két csoportba osztotta: az aquincumi *Pacatus* gyárból valókra — szürke agyagból, sárgászöld mázzal — és a Dél-Pannoniában gyártottakra — világos, citromzöld mázzal.¹¹ Mindkét típus a II. század elején készült.

A gázgyári fazekastelepen gyártott serpenyőnelek díszítésében találunk rozettákat és női mellképeket is, de azonnal megállapíthatjuk, hogy készítmódját illetően egyáltalán nem rokon a mi poharunkkal.¹² Ezek ugyanis negatívba öntve készültek, és az egész felületet egységes máz borítja.

Legközelebb érezzük leletünkhöz a világos, citromzöld mázzal, Dél-Pannoniában készült darabokat. Edényformánkkal ugyan itt sem találkozunk, de applikált medaillonokkal díszített edényeket itt is készítették.¹³

A továbbiakban megvizsgáljuk, beilleszthető-e darabunk a pannoni díszedénygyártás valamely csoport-

jába. Itt elsősorban a jól ismert aquincumi műhelyek anyagát vesszük sorba,¹⁴ hiszen lelőhelyünk Aquincum szomszédságában fekszik.

— Az aquincumi Kiscelli úti műhely készítményei között találunk maszkokkal díszített edényeket. Korsók szalagfülen vagy tálak peremén alkalmazták e díszítést.¹⁵ Ezek az eléggé sematikusan megfogalmazott, merev arcok nem hasonlíthatók a klasszikus szépségű és egyéniben ábrázolt solymári fejcskéhez.

— Rendkívül nagy hasonlóságot látunk azokkal a diadémás kis női fejekkel, melyeket a macellum alatti kerámiaraktárból és a gázgyári fazekastelepről ismerünk. Ezek, mint Póczy K. írja, a császárkorban birodalom-szerte elterjedt típust képviselnek.¹⁶ Valószínű, hogy éppen ezért nagy a hasonlóság a két lelet között, bár időben nem egyeztethetők össze. A terrakották a III. század első feléből,¹⁷ temetőnk pedig a II. század első feléből származik.

— A II. század elején működő aquincumi műhelyeket szoros galliai kapcsolatok jellemzik.¹⁸ Sőt az sem kizárt, hogy *Pacatus*, a gázgyári műhely alapítója, Lezoux-ból idevándorolt fazekas.¹⁹ Mint ismeretes, nemcsak sigillákat gyártott, hanem zöldmázas edényeket is, sőt ő maga is foglalkozott medaillonok készítésével.²⁰

Ez a kapcsolat azért érdemel figyelmet a mi szempontunkból, mert poharunkkal leginkább rokon darabokat — füles és fületlen változatban — a középgalliai műhelyek gyártmányai között találjuk meg (5. kép).²¹ Ezek szürkésvörös vagy fekete agyagból készülnek, és fekete vagy sötétbarna, fémcsillogású festéssel kívánják elérni a fémedények hatását.²² A lyoni műhelyek között találtak olyant is, ahol „en terre blanche” is gyártottak edényeket.²³ Itt az applikált kerámia gyártását az I–IV. századig tudják nyomon követni a francia kutatók.²⁴ Egyelőre a Rhône-völgyi kerámia elterjedésének kutatása, és művészeti hatásának vizsgálata a környező provinciák kerámia-készítésére, még kezdeti stádiumban van. A többi galliai és északitaliai műhelyekkel való kapcsolatainak egyes részleteit H. Vertet foglalja röviden össze.²⁵ Tény, hogy mind a délgalliai, mind a Pó-vidéki fazekastelepeken ismert a középgalliai anyag,²⁶ és gyártmányaik kölcsönösen hatással vannak egymásra.²⁷ H. Vertet továbbá felhívja a kutatás figyelmét arra, hogy számolni kell a lyoni mesterek elvándorlásával a rajnai, dunai provinciák műhelyeibe,²⁸ és hozzá kell tennünk: nyilvánvalóan Észak-Itáliába is.

Itt kapcsolódhatunk ismét hazai kutatásunkhoz: ha a II. század elején működő *Pacatus* mester gyártmányai kifejezetten Lezoux-i kapcsolatokról beszélnek, akkor valószínű, hogy az északitaliai barbotinos edények készítői között is volt középgalliai származású, aki poharunkat készíthette: anyaga és a máz minősége ugyanis északitaliai eredet mellett szól. A Lyonból vagy Lezouxból elköltözött mester magával hozva a formát és az applikáció alkalmazásának módját, a jól ismert világos agyagból formázta edényeit. A helyi ízlésnek jobban

² A temető valamennyi halotti urnájának fenekét kilyukasztották.

³ Bónis, É., Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. DissPann II. 20. (Bp. 1942) 19.

⁴ Nagy L., BpR 14 (1945) 285–.; B. Thomas E., Arrabona 3 (1961) 17–32.

⁵ Pl. Adony — I. palánktábor lakótelepén: Nr. 16. fehéres-rózsaszínű agyag, citromsárga, zöldfoltos mázzal: Barkóczi, L. — Bónis, É., Acta ArchHung 4 (1954) 145., XLVI. t. 1.

⁶ Bónis, É., i. m. XX. t. 15–20.

⁷ Uo. XIX. t. 37–38.

⁸ Barkóczi, L. — Bónis, É. i. m. 145.

⁹ Megjegyezni kívánjuk, hogy eddigi ismereteink szerint egyetlen, a solymárrival azonos motívumokkal díszített mázas edényke egy *skyphos* a New York-i Metropolitan Múzeumban: Gabelmann, H., JDAI 89 (1974) 278., 62. darab.

¹⁰ Bónis, É., i. m. 19–.

¹¹ Nagy L., i. m. 292 és 296.

¹² Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 351., 360. kép.

¹³ Abramić, M., Poetovio (Wien 1925) 99–, 120. — Önálló gyár létezését bizonyítja be, ahonnan medaillonos darabokat ismert.

¹⁴ Póczy, K., Acta ArchHung 11 (1959) 143–.

¹⁵ Póczy K., ArchÉrt 82 (1955) 58., XIV. t. 6–7.

¹⁶ Póczy, K., Acta ArchHung 7 (1956) 118., XII. t. 7 és 12.

¹⁷ Uo. 117.

¹⁸ Uo. 110.

¹⁹ Póczy, K., Acta ArchHung 11 (1959) 152.

²⁰ Lásd 18 j.

²¹ Vatin, Cl., Gallia 25 (1967) 309–., 27. kép.

²² Vertet, H., Gallia 27 (1969) 93–.

²³ Vertet, H., Acta RCRF 13 (1971) 92.

²⁴ Uo. 98.

²⁵ Lásd 23. j.

²⁶ Vertet, H., Acta RCRF 93.

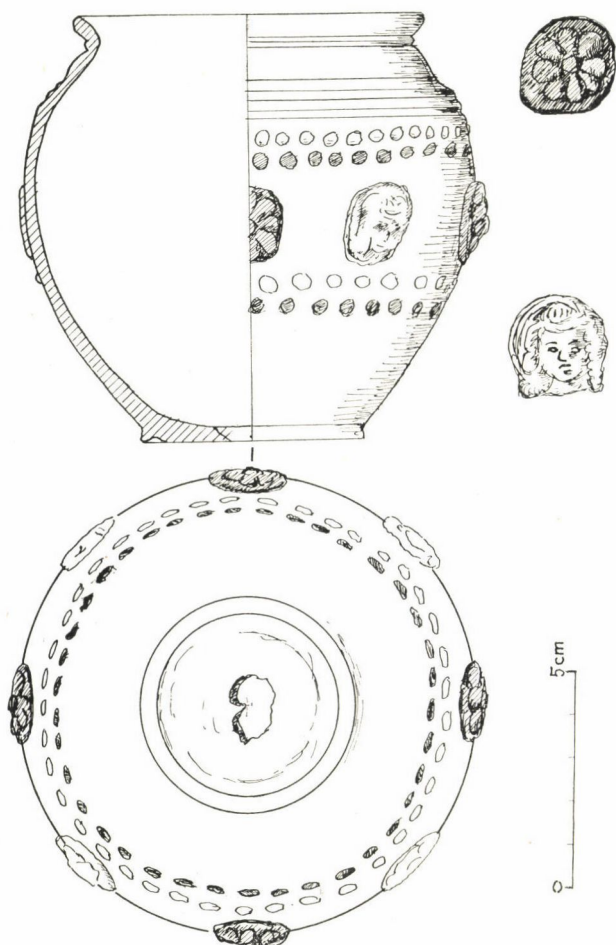
²⁷ Uo. 97.

²⁸ Lásd 23. j.

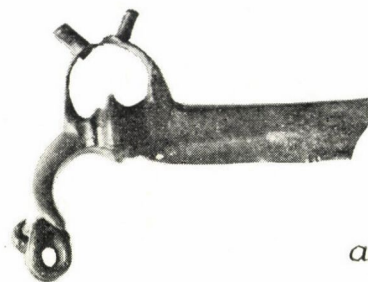
2. kép. Solymár. A 70. sír anyaga másodlagos helyzetében
Рис. 2. Шоймар. Инвентарь погр. 70 в потревоженном состоянии

Fig. 2. Solymár. Les objets livrés par la tombe n° 70 dans leur position secondaire

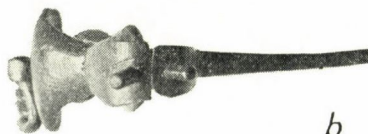

3. kép. Solymár. A mázas pohár rajza (Semsey A.)
Рис. 3. Шоймар. Рисунок поливного стакана. (А. Шемшен)

Fig. 3. Dessin du gobelet glaçuré (A. Semsey)

a

b

4. kép. a-b. Solymár. Szárnyasfibula a pohár mellől
Рис. 4. а-б. Крылатая фибула, лежащая рядом с поливным стаканом

Fig. 4. Solymár. a-b. Fibule ailée, près du gobelet

megfelelő, és a Pó-vidéki sigillaták applikációira emlékeztető motívumokkal díszítette azokat.²⁹

Ez a feltételezés igen kézenfekvő és egyszerű megoldást jelentene. Azonban térjünk vissza még egyszer poharunk és a Rhône-menti anyag hasonlóságának kérdéséhez: temetőkora — *Hadrianus* uralkodásának vége — jelenti azt az időszakot, amikor a pannoniai piacokon ugrásszerűen megnő a lezouxi sigillaták aránya.³⁰ Általában nagyobb az igény a szép és jó minőségű, római árura. Ez az ízlésváltozás a II. század elején, provinciánkban végbemenő nagy változás következménye.³¹ Ebben az időben az északitáliai műhelyek termékeit már kiszorította Pannónia piacáról a galliai áru. Honnan való tehát akkor ez az edényke? Jelenlegi ismereteink nem teszik lehetővé a határozott válasz megadását. Majd, ha a Rhône-menti műhelyek rendkívül gazdag anyagának publikálása megtörténik, vagy ha feltárnak Észak-Itáliában egy II. századi műhelyt, ahol ilyen edények készültek, talán akkor egyértelműen eldől a pohár eredetének kérdése. Egyelőre nem kívánjuk ezt meghatározni.

A Nemzeti Múzeum római gyűjteményében őriznek 2 db *Satyr* fejet ábrázoló agyagpecsételt ismeretlen pannoniai lelőhelyről (ltsz.: 54.17.16.).³² Azonos méretük, és kidolgozásuk finomsága rokonságot mutat a solymári fejcskékkal, ezzel újabb kérdést vetnek fel: *készülhetett poharunk valahol Pannoniában is?*

Amennyiben import darabról beszélhetünk, poharunk egyedi volta azt is kétséggé teszi, hogy kereske-

²⁹ A lyoni poharak medaillonjai leggyakrabban mitológiai és erotikus jeleneteket ábrázolnak: *Vertet, H.*, Acta RCRF 96; *Steiger, R.*, Römerhaus und Museum Augst (1966) 30. — Svájcban I. századvégi galliai importnak jelzik. — Angliában ugyanez II. sz. vége—III. sz. elejei galliai importáru: *Toynbee, J. M. C.*, Art in Roman Britain (London 1963) No. 150, 180—181 kép, Medusa és szőlőlevél; No. 151, 187. kép, Silenos maszk; No. 152, 182. kép, Maenad és Silenos maszkok.

³⁰ *Gabler D.*, ArchÉrt 91 (1964) 94—.

³¹ *Mócsy, A.*, PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 554.

³² Bónis Évának köszönöm, hogy ezekre és a Psyche. kérdésre felhívta figyelmemet.

delmi úton került provinciánkba. Számolhatunk egy Pannoniába helyezett katona, ide települt iparos vagy kereskedő magával hozott személyi tulajdonának tényével is, aki gyermekét nem az ősi rítussal, hanem hamvasztva temeti el. A pohár ugyanis halotti urna, alján léleklyukkal. Mérete csak gyermekhamvak befogadására teszi alkalmassá. A solymári gyermeksírok viszont 90%-ban csontvázasak, rítusuk a bennszülött szokásokat követi.

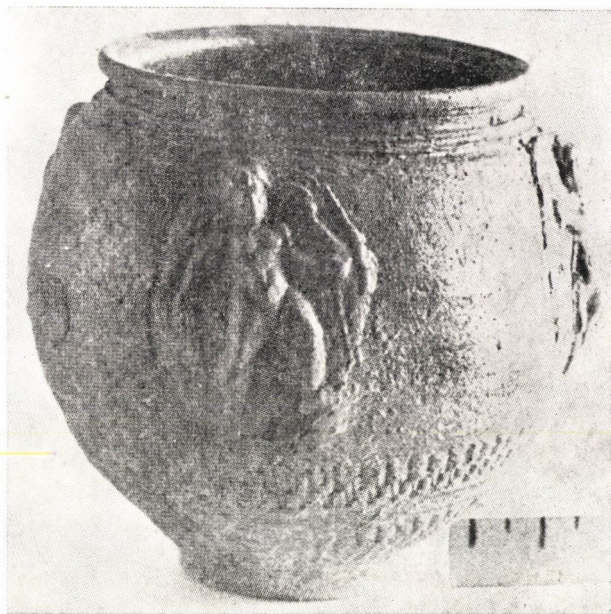
A pohár halotti urnaként történő felhasználása és díszítése között összefüggést tételezünk fel. A stilizáltaknak nem mondható arcoeskák hajviseletük alapján *Psyche* fejek is lehetnek. Ezt valószínűsíti *Psyche* mitológiai szereplése, aki *Persephone* halálos álmot rejtő, bűvös dobozát kíváncsian kinyitva, halálos álomba zuhan az alvilág útjára. *Eros* azonban megkeresi és felébreszti őt.³³ *Psyche* — a Lélek — nem hal meg, csak alszik, hogy majd újra ébredjen.

V. Kocztur Éva

5. kép. Applikált díszű mázas pohár Clermont-Ferrand-ból

Рис. 5. Поливной стакан с аппликацией из Клермонт—Феррана

Fig. 5. Gobelet glaçuré à décor appliqué, de Clermont-Ferrand

UN GOBELET GLAÇURÉ À DÉCOR APPLIQUÉ LIVRÉ PAR LA NÉCROPOLE ROMAINE DE SOLYMÁR

Résumé

En été 1970, le Musée National a exécuté des fouilles de sauvegarde à Solymár, sur le territoire de la briqueterie en construction. Les travaux de dégagement ont mis à découvert 93 tombes à urne et 40 à squelette. Le rabotage du sol a causé une considérable perte des trouvailles. Le petit gobelet glaçuré ici étudié fut trouvé intact, mais non à sa place primitive, dans la terre bouleversée par les machines. Sa matière est une argile blanche jaunâtre finement lavée. Toute sa surface est recouverte d'un vernis vert pâle et la partie du col d'une glaçure jaune foncée. Sur le fond subsistent quelques vestiges de vernis vert pré d'un éclat nacré. Les rangs inférieurs des petites tâches appliquées et les rosaces sont colorées d'une glaçure brune. Le gobelet contenait de la terre noire et quelques éclats d'os calcinés: le fond est percé d'un trou pour l'âme quittante. Le vase a obtenu le numéro de la tombe 70.

La présente étude résume sommairement les connaissances acquises au cours des recherches relatives à la céramique à glaçure verte de haute époque. Le type le plus souvent présent des vases à vernis et à barbotine est le petit gobelet hémisphérique et la coupe à deux anses. Ainsi qu'il est connu que c'est en Italie Septentrionale qu'ils furent fabriqués pour la première fois, avec une glaçure verte pâle ou jaune citron, en tant qu'imitation des vases de métal provenant de l'Asie Mineure. Cette marchandise importée remontant aux temps des premiers envahisseurs compte pour une trouvaille très rare, même parmi celles des autres provinces. Le gobelet en question représente un autre type tant pour sa forme que son ornementation. Ni sa confrontation avec les trouvailles analogues de la Pannonie, ni de celles des provinces environnantes, n'a apporté des résultats concrets concernant l'origine de notre gobelet. Les analogies les plus proches semblent être les vases fabriqués en Pannonie du sud, avec d'une glaçure verte citron pâle et avec des médaillons appliqués. Pour pouvoir procéder dans notre analyse, nous devons examiner en général la question de la fabrication en Pannonie de vases d'apparat.

Nous avons constaté que les visages schématiques confectionnés dans l'atelier de la rue Kiscelli d'Aquincum, ne peuvent pas être comparés aux petites têtes de Solymár, d'une beauté classique et exécutées plus individuellement.

On voit une ressemblance extraordinairement grande avec les petites têtes féminines à diadèmes que nous connaissons par le dépôt de céramique se trouvant sous le macellum et de l'établissement de poterie de la fabrique de gaz. Par contre, chronologiquement elles ne peuvent pas être coordonnées. Ces terres cuites furent fabriquées un siècle plus tard que notre gobelet.

— Les rattaches avec la Gaule des ateliers actifs à Aquincum au début du IIe siècle sont des facteurs dignes d'attention dans le cas présent. A savoir nous avons trouvé les pièces les plus apparentées à notre gobelet — dans des variantes à anses ou sans anses — parmi les produits des ateliers de la Gaule Centrale. On connaît la céramique de la Gaule Centrale dans les habitats de la Gaule Méridionale et de l'Italie Septentrionale; leurs produits se sont mutuellement influencés.

Vertet appelle l'attention des chercheurs sur le fait qu'il nous faut compter avec l'émigration des maîtres locaux dans les ateliers des provinces rhénanes et danubiennes. Ainsi il semble probable que parmi les maîtres des vases à barbotine de l'Italie Septentrionale il y en avait aussi ceux qui étaient originaires de la Gaule Centrale. C'est un tel potier qui devait confectionner le gobelet de Solymár: à savoir sa matière et son vernis plaident en faveur d'une origine de l'Italie Septentrionale. C'est l'âge de la nécropole qui marque la période lorsqu'aux marchés pannoniennes la proportion des terres sigillées de Lezoux augmente en flèche. Dans ces temps-là la marchandise gauloise a déjà fait reculé des marchés de la Pannonie les produits de l'Italie Septentrionale.

Le caractère individuel du gobelet de Solymár rend problématique qu'il soit arrivé en Pannonie par voie de commerce. On pourrait compter plutôt avec le fait que se fut soit un militaire, soit un artisan ou un commerçant qui s'installant en Pannonie, l'aurait apporté avec soi comme sa propriété personnelle. Entre l'utilisation en tant qu'urne funéraire et son décor il y a sans doute une relation quelconque. Peut-être les têtes de Psyché appliquées indiquent-elles que l'âme ne meurt pas, mais qu'elle dort puis qu'elle s'éveille.

Les deux petits scelleurs d'argile du Musée National pourraient poser une nouvelle question: le gobelet de Solymár aurait-il pu être fabriqué quelque part en Pannonie?

É. V. Kocztur

³³ *Psyche*: PWRE XXIII, 2. (Stuttgart 1959)

A GUTATÖTTÖSI RK. TEMPLOM FELTÁRÁSA

Vas megye szombathelyi járásában, Rum községtől 2 km-re fekszik a gutaházi vagy más néven gutatöttösi templom. Rábatöttös, Gutaháza, Zsenye és Rum község által határolva, sík területen áll, magánosan, a ma is használatban levő Szt. Cecília tiszteletére szentelt templom. A rumi plébánia filiája, de politikailag Gutaháza község területén fekszik.

A templom története

A középkori oklevelekben Rum, Rábatöttös, Gutaháza több ízben szerepel. A legkorábbi említés Rumról maradt fent 1246-ból, amikor is „terra Rum”-ként említik. A Rumi család 1260-ban kapja királyi adományul a falut, vámjövedelmével együtt. A későbbi oklevelekben neve Rum alakban is szerepel. Rábatöttös első említése 1274-ből való, neve *Thewtus*, *Teutes*, *Apathynukatheteus*, *Thetheus* stb. alakban található a fennmaradt oklevelekben. Gutaházáról 1406-ból olvashatunk először írásos adatot *Guthafelde* néven.¹ Zsenyéről középkori adatot eddig még nem ismerünk.

Ortvay Tivadar Magyarország egyházi földleírásáról szóló munkájában megállapítja, hogy sajnos nincs elég adatunk ahhoz, hogy tudomásunk legyen róla, vajon a XIII–XIV. században milyen egyházigazgatási területhez tartozott a vidék.²

A terület régi birtokosa a Rumi család, akik Rum mellé 1275-ben megszerzik Palazsét (Balozsajt).³ A fennmaradt 1323-ban kelt oklevélben arról értesülünk, hogy I. Károly Rumi Doroszló fiainak kérésére, a vassvári káptalannal körüljárta Balozsajt, Rumot és Töttöst, s nekik adományozza.⁴ Az 1342-ből származó oklevél már tartalmaz közvetlen adatot templomunkra vonatkozólag. Rumi Doroszló unokái között felosztja Rumot, Balazsajt, Töttöst, Asszonyt, Csákányt, Bodorfölde és Gothárdfölde pusztát és a szombathelyi telket. A következő részletet emeljük ki: „iuxta terram eorum prope viam qua itur ad Sanctam Ceciliam.”⁵ A Szt. Cecília-templom felé vezető útról van szó, amely Rumból a kastély körül indult. Az 1345-ből származó oklevélben azt olvashatjuk, hogy Apathy-i Pál fia János átad egy birtokot István fia Tuteus-i András számára, „prope Ecclesiam Sancte Cecilie”, tehát a Szt. Cecília-templom közelében.⁶ Az átadás nem szokványos okok miatt, hanem döntőbírák ítélete alapján történt. Tudniillik Apaty Pál fia János megölte István fia András apját. István s az ő véérének váltsága a possessio átadása.

A XIV. század második felétől Fancsika, Töttös és Oszkó birtokosai az Egervári család. A velük egy eredetű Geregyei családnak is voltak birtokai Töttösön,

és 1406-ban birtokosok Geregyén, Gutaföldén, Egerváron és Középfalun. A XV. század közepétől megörökölték az Egerváriak a Geregyei család birtokait.⁷ Megjegyezzük, hogy írásos adatainkban szerepel 1414-ben egy Töttösi vagy más néven Tittösi család.

A történeti adatokat áttekintve láthatjuk, hogy a templomot körülvevő települések közül a legkorábbi adatok Rumra és Töttösre vonatkoznak. A rumi templom nyugati homlokzata a toronnyal román jellegű, a toronyalji bejárat gótikus. Esetleges kutatás során elképzelhető — mivel a településre 1246-ból van adatunk —, hogy a templomon több korábbi részletet is találunk.⁸ A települések közül Töttös a legrégebbi még, az okleveles adatból ítélve. A templomunk ma magánosan áll, de a tőle északra eső szántásban terepbejárás során több középkori kerámiatöredéket találtunk. Feltehető, hogy a templomunk Töttös faluban állott, és mellette terült el a település, mely a török korban pusztulhatott el.

Szulejmán szultán 1532-ben János király szövetségében behatolt az országba. A kisebb Vas megyei Zápolya-párti településeket Rumot, Ikervárt, Rábahídvéget a törökök meghódították. Kőszeg azonban sikeresen ellentállt rohamaiknak, és így innen az ország belseje felé húzódtak. Kanizsát 1600-ban elfoglalják a törökök. A század elején Mura-Szombattól Sárvárig számos végvár szerveződött ellenük.⁹

Templomunk viszonylag jó állapotban vészelte át a török pusztításokat. Ezt mutatja az a tény, hogy a középkori épületrész kétharmada ma is eredeti állapotában áll, tömegét tekintve, persze részleteiben több átalakítás történt.

Az épületre vonatkozóan számos értékes adatot őriztek meg a XVII–XIX. századból fennmaradt Canonica Visitációk.¹⁰ A legrégebbi a Kazó-féle 1697-ből maradt ránk. Itt Nagy Senye község filialisaként említik Kis Senye, Gutaháza, Töttös és Geregye falvakat. Ez utóbbi néha Szt. Lénárdhoz is tartozott. A plébánia kegyúri jogon a Sennyei családé. A visitátorok a templomot leromlott, elhanyagolt állapotban találták, plébános nélkül, használaton kívül. A következőket olvashatjuk: „Szentély egykor boltozatos, most azonban hasadékok tátonganak rajta. Bekövetkező veszéllyel fenyeget. Erre tekintettel elővigyázatosságra van szükség. Oltármenza kő. Az oltár azonban nagyon régi, szemlátomást meg is avult. Tabernákulum nagyon megöregedett, szintűgy egészen megromlott, ténylegesen pedig nyitott borításától megfosztott. Minden a vallásgyakorlat hiányára utal. Annyira nélkülözi a tatarozást, hogy kívülről hasonlóan rosszat nem talál. Szekrestye nélkül, és minden

¹ Csánki D., Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. (Bp. 1894) 789, 805.

² Ortvay T., Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I (Bp. 1891) 317, 323.

³ Csánki D., i. m. 847.

⁴ Anjou-kori okmánytár. II (1881) 91–93.

„possessionibus filiorum Dorozlay, Rwm, Balosey et Thewtus circumdatur...”

⁵ Nagy I., Zala vármegye története. I (Bp. 1886) 401–402.

⁶ OL. DL. 94.073 (Festetics cs. lt-a) —; Ezúton

szeretném megköszönni Dr. Entz Gézának, hogy az adatot közlésre átengedte.

⁷ Csánki D., i. m. 820, 823.

⁸ Fonyadt Antal rumi plébános elbeszélése alapján tatarozás során a déli oldalon középkori bejáratra bukkantak. Feltehetőleg ez a román templom kapuja lehetett.

⁹ Borovszky S., Vas vármegye. (Bp. 1896) 193, 204.

¹⁰ Szeretném megköszönni Bárány László magyar-szeccsödi plébánosnak, hogy számomra átadta a templomra vonatkozó Canonica Visitációk anyagát.

egyéb híján. Búcsút az említett Védőszent ünnepén tartják. Plébános nincs." Padlója földes és temetkezéssel összebolygatott. Mennyezete festett deszka, de régi, elavult. Fakórusa ingó, hajlott. Tornyáról azt írja: "... kőműves munkával falazott és fedett." A templom többi része faszindellyel fedett. A toronyban egy ép harangja van. A sedilia is rossz, alkalmatlan. A körülötte levő temető rosszul kerített. A leírás azért fontos számunkra, mert a templom több olyan középkori részletére utal, szentély, oltár, karzat, mennyezet, az épület lefedése — melyek teljesen elpusztultak. Így nagyon jó adalékok a középkori templom rekonstrukciójához.

A Schachiana-féle 1713–14-ből származó Visitáció csak minimálisan nyújt új adatokat a Kazó-féle leíráshoz képest. Azt írja: „Kő a szószeke, de hajlott. Ülőhelyek rosszak.” Az ásatás során előkerült a mai szószekek alatt egy kora barokk szószekeknek a maradványa, mely kőfalas és kívül vakolt.

A meggyesköváci plébánia „Historia Domusa.”ból már olyan adatokat nyerünk, melyek meginduló építkezésre utalnak. Az 1734-ből származó bejegyzés a következő: „vegye föl Szt. Cecilia Templomtul, vagy plébánosul, vagy ott való Chéh mester által, a mely hét forinttal ide a mi Templomunknak állt volna, ezen Szt. Cicelle Templom téglá árában, azért onnét kérjük ki ezen adósságot.”

A XVIII. század 30-as éveiben történt építkezések nyomait tükrözi az 1758-as Batthyány-féle látogatás, melyet a rumi parókia és filiálisaiban folytattak. Itt említik Tóttöst és Kopáncsot templommal, és anélkül Nagy Sennye, Kis Sennye, Gutta Háza, Csemesz falvakat. Ezek, mint írja, a győri egyházmegyében fekszenek, a sárvári kerületben. Idézünk a szövegből: „... a szentély boltíves, a többi részen táblamennyezetes, szindellyel fedett és téglából rakott. Két bejárata van, mégpedig egyik délről, a másik nyugatról, mely fölé torony van emelve, falazott még a felső részen is. Fa kórus van a templomban, catedra is fa, ellenben új.” A barokk szentély meglétét egyértelműen bizonyítja a báró Kis Sennyei Sennyei család részére készült kriptá, mely a leírás szerint a szentély alatt helyezkedett el. Egy kon-szokrált oltárát említik. Palánkolással körülvevő temetőjében csak katolikusok temetkeznek.

Az utolsó nagyobb építkezési munkákat az épületen a XVIII. század utolsó harmadában végezték. Az 1775-ben felvett Szily-féle egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a rumi parókia filiálisa. A templomot 1771–72-ben restaurálták, és a költségeket báró Sennyei Antal özvegye, Inkey Petronilla fedezte. Idősebb Dorfmeister István három oltárt és több falfreskót festett.¹¹ A főoltáron Szt. Cecíliát ábrázolta, amint orgonán játszik. A leckeoldalon levő oltáron Szt. Anna halálát, az evangéliumi oldalon Szt. Józsefet ábrázolta. A mennyezeti freskók Szt. Cecília vértanúságát mutatják be. A szentélyben egyik freskón a templomot és a környékén levő Sennyei-kastélyt, valamint Rábatóttöst örökítette meg. A freskók a szentélyben és a korábbi templom hajóján találhatóak. A bővített román hajórészt fehér vakolat fedte.

Az 1805. évben kelt Somogy-féle Visitációban már jó állapotban levő templomról olvashatunk. Új kórusa, orgonája, szószeke és sekrestye épülete épült. Az 1838-ból származó Böle-féle Visitáció annyiban ad újat, hogy új kegyurát említi a templomnak, a Bezerédy családot.

A templomban ma Zsenye (Kis és Nagy Senye),¹² Gutatóttós lakosai számára tartanak benne istentiszteletet. Ezek a falvak az épület körül körben temetkeznek külön-külön falvak szerint.

Régészeti feltárás és falkutatás eredményei

A kutatómunka 1972 tavaszán kezdődött. A templom erős átmedvesedése miatt, kívülről körben a felgyült feltöltés letermelése vált szükségessé. A helyi plébánia támogatásával színtkutatásokat végeztünk a templom körül. Megközelítőleg a XIII. század végi nivóra süllyesztettük le a terepet. Az OMF megbízásából 1973 nyarán indult meg a műemléki objektum helyreállítását megelőző teljes feltárás. Az ásatás és a falkutatás eredményei lehetővé tették a többszörösen átépített épület építéstörténetének tisztázását (1. kép).

A templom feltárás előtti állapotát tekintve inkább a barokk építkezés jegyeit viselte magán. Feltűnt elsőként, hogy a hajó a toronnyal középkori, későromán stílusú, míg a szentély nagyon hosszúra nyújtott és barokk építkezéssel zárul. Kívül az épületet barokk vakolat fedte, mely még a XVIII. század elején került rá. Ezzel a vakolással az eredeti nyílászárók és a fallizénák jellegét megváltoztatták. A kutatások során kiderült, hogy a nyújtott szentély egy későromán téglatemplom hajóját rejtí magában. Szentélyét a XVIII. századi szentéllyel és kriptával tönkretették. A templom hajójának mérete 9,2×6,5 m.

A templom alapozását három ponton néztük meg, és ezekből az adatokból megállapíthatjuk, hogy agyagos talajra rakott kavicsrétegre helyezték. Az alapozás téglalát — melyek 24×12×5 cm-esek — nem habarcsba, hanem agyagrétegbe helyezték őket halszállkás formában.¹³ Az alapozás magassága 100 cm átlagban, a falak szélessége 80 cm (2. kép).

A kis templom jelenlegi padlóburkolata keilheimi kő, a nivó az 1771–72-es állapotoknak megfelelő. Ezt igazolja az, hogy a Dorfmeister-festményekhez igazodik. A kőburkolat alatt laza épülettörmelékkel betöltés húzódtott, a XVIII. század végi szintkiegénylítés. A felszíntől 50 cm-re előkerült az első barokk építkezés idején kialakított (1734) barokk téglaburkolat 28×15×5,5 cm-es téglából. A középkori szint 70–80 cm mélyen figyelhető meg, egy habarcsos építési szint jelzi. Burkolatmaradvány sehol nem került elő (12. árok). A külső járórszint meghatározásában az előkerült déli bejárat küszöbe és a templom lábázatának megmaradt részletei segítettek. A lábázatot két helyen maradt meg a déli oldalon. Az egyik részlet a délnyugati szögletnél látható, ahol a későbbi hajó hozzáépült a korábbihoz, a másik részlet a középkori bejáratnál. A lábázatot magassága 80 cm, felül két legömbölyített idomtéglaából készült elem zárja. Tulajdonképpen a lábázatot alja jelzi a szintet (3. kép). Sajnos, a helyreállítás során sem a belső, sem a külső szint nem mutatható be. A belsőben a Dorfmeister-freskók határozzák meg a nivót, kívül pedig a legújabbkori sírok miatt nem lehetséges színtsüllyesztés.

A déli hajórészen a vakolat leverése után egy elfalazott ajtónyílás került elő. A bejáratra merőlegesen ássott kutatóárokban lemélyítve, a falfelületen megfigyelhetővé vált a románkori bejárat maradványa (20. árok). A befalazott bejáratot az 1734-ben végzett barokk építkezések során alakították ki, és a Dorfmeister-falképek festése idején falazták be. Ekkor nyitották a ma is használatban levő egyszerű, jellegtelen bejáratot. A román kapu építménye kissé kiemelkedik a falsíkból, bélétes, egyszerű kialakítású. A belső szélessége 140 cm. A kapunál megmaradt a templom lábázati része, mely 80 cm magas. A bejárat közében találtunk két faragott követ, melyek egy időben középkorban szolgáltak. Meghosszabbított mikor a barokk bejárat még használatban volt. A román kapu meghosszabbításában talál-

¹¹ Fábán M., VSz III. (1936) 30.

¹² Kis Sennye 1614-ben szerepel írásos adatokban. Cziráky Mózes Batthyány Ferencnek írt levelének végén a dátum: „in castello Kis Sennie.” OL. P. 1314. Batthyány cs. lt.-a Missilis no. 9490.

A település 1801-ben már Kis Zsenye pusztá néven található feljegyzéseinkben. Ekkor katolikus templo-

mát is említik. Az itt álló régi kastély a hagyomány szerint a templomosoké volt. A kastélyt 1877-ben romantikus stílusban teljesen átalakították.

¹³ Hasonló alapozási módot találunk a becsehely-pólai, a búcsúszentlászlói, Vitenyéd-szentpáli Zala megyében fekvő templomoknál.

Valter I., Magyar Műemlékvédelem (1967–68) 340.

1. kép. A templom délkeletről kutatás előtt
 Рис. 1. Вид церкви с юго-востока до раскопок
 Fig. 1. L'église vue de sud-est, avant les travaux de dégagement

ható a barokk káva. A két faragott kőről a kiemelésük után kiderült, hogy egy sírkő darabjai. Kisebb töredékei előkerültek a bejárat befalazásában. A középkori sírkő tetején gótikus kereszt látható, és körben latin felirat, melynek egy részlete megmaradt. A szöveg fordítása: „az Ur 1370. esztendőjében elhunyt.” Kie volt a sírkő pontosan nem tudjuk, annyi bizonyos, hogy ebben az időben az Egerváry család birtokos a területen.¹⁴ Az előkerült két sírkőrészlet nem adja ki teljes méretben az eredetit, de lehetséges kiegészítése, és akkor a templomban helyeznénk el (6. kép).

A két kő kiemelése után mód nyílt a béllet pontosabb megfigyelésére, letisztítására. Kívül több helyen

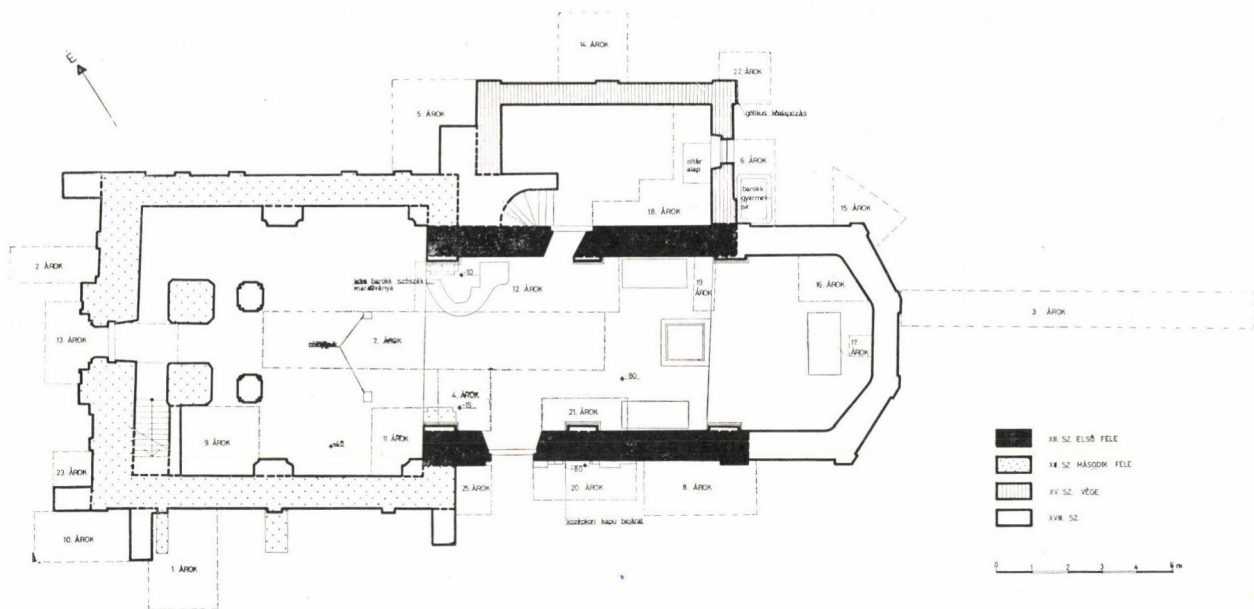
az eredeti középkori vakolat megmaradt. Két befelé keskenyedő béllet még jól látható, és a keresztben fekvő téglát a külső szintet jelzi (4. kép). A templom belsejében is próbáltunk némi adatot gyűjteni a bejáratra vonatkozólag, de itt a Dorfmeister-freskók is akadályoztak. A mai járószint alatt a falfelületen is megfigyelhettük a középkori bejárat befalazását (1. árok).

A kis templom déli falát a kutatás előtt két jellegtelenség XVIII. századi ablak törte át. A durva vakolat leverése után feltűnt a XVII. századi quadratikus festékdíszítés a hajó délkeleti sarkánál levő lizénán.¹⁵ Az alatta levő szinten, a sárga középkori vakolás látható, mely elég nagy felületen megmaradt. A kutatás során

¹⁴ A feliratot feloldotta dr. Entz Géza. Köszönöm segítségét.

¹⁵ Analógiájaként hozhatjuk fel a büki templomot, ahol a torony sarkain tűnik fel ez a díszítés. A büki

torony építési ideje 1697. Így ennek alapján tudjuk datálni korát. Egyébként templomunkon is a torony sarkán megfigyelhető ez a festésmód. A büki templomban 1973-ban végeztünk kutatási munkát.

2. kép. A templom alaprajza feltárás után
 Рис. 2. План церкви после раскопок
 Fig. 2. Le plan de l'église dégageée

két középkori ablakot találtunk befalazva. Az egyik a nyugatra eső barokk ablak, keleti oldalán került elő, majdnem teljesen épen megmaradt. A homlokzaton levő vakolat besimul a bélébe is. A nyíláskeretek közül a második, a keletebbre eső barokk ablak keleti oldalán került elő. Sajnos, ennek nyugati felét a barokk építkezés kor tönkretették. Az ablakokat körben vakolatba vájt bevésés keretezte. A saroklízénák által közrefogott nyugati homlokzat tükrében nem szimmetrikusan helyezkedtek el. Elképzelhető, hogy a középrészen még egy volt. A falkutatás során azonban itt egy erősen átalakított barokk fülkét találtunk. Ezzel, ha volt is ablak itt a középkorban, tönkretették. A feltárt ablakok félkörívesek, szűk nyílásúak, ki-befelé tölcseres kialakításúak. A külső felületben helyreállításakor bemutatathatók lesznek (5. kép).

A templom legépebben megmaradt részletei közé tartozik — melyet a sekrestye padlasteréről szemlélhetünk meg — a hajó északi homlokzatának párkányzata. A kialakítása ívsoros párkánykonzol sorból áll. A konzolokat két egymásra helyezett tégladarab alkotja, melyeket sajnos lefaragtak. Az ívsoros párkány csúcsosan záródik, és átnyúlik az egyenes párkánysíkon. Az ívsorok közeiben kétrétűgű középkori vakolat található. A déli homlokzat kutatásánál is előkerültek a párkányzatnak maradványai. Ezeket erősen lefaragták. Az egyik ív felett piros festés nyomai figyelhetők meg. A gótikus építési korszakban keretezték festéssel a párkányt. A templom mai párkányzata még felfelé 90 cm magasan folytatódik, ez utólagos ráfalazás. Így tulajdonképpen a templom eredeti magasságát ma már pontosan megállapítani nem tudjuk (7. kép).

A külső falkutatások során a feltételezett hozzáépítéseknek mindenhol levertük a vakolatot. A román templom északkeleti és délkeleti sarka megmaradt úgy, hogy jól láthatók a külső hajószögletek. A belső sarkokat az 1772-ben beépített barokk pilaszterekkel eltüntették. A hajó északkeleti külső szögleténél egészen az ereszesatornáig levertük a vakolatot. Ezek után megállapíthatóvá vált, hogy itt erősen kidőlt a hajó sarka. Tulajdonképpen a barokk sekrestyével támasztották meg falát. A két falazat között egy téglakitöltés is található. A délkeleti hajó zárásánál megfigyelhettük a beforduló középkori vakolatot, piros festésnyomokkal. A templom bővítésekor a nyugati homlokzatot úgyszólván teljesen elbontották. Csak falszélességnyi felülete

maradt, melyet aztán felhasználtak az új hajó keleti falainak kialakításához. Semmi nyom nem utalt arra, hogy a nyugati oldalon tornya lett volna, az ásatáskor fal, vagy falnyom nem jött elő. Esetleg homlokzati falra ültetett harangtornya lehetett. A templom belsejében végzett kutatáskor 30×30 cm-es nagyságú gerendalyukat találtunk. Nagyjából a gerendalyukak felső zárása és a bővített román hajó járószintje egybeesik. Ezek a gerendalyukak a nyugati homlokzattól 150 cm-re, egymástól 200 cm-re helyezkedtek el. Ez esetleg egy előtető maradványa lehetett, mely a harang elhelyezésére szolgált.

Az első kis román templom alaprajzi elrendezésében, jellegében még tipikus román stílusú, de részletképzésében már feltűnik a gótikus jelleg is. Így pl. a párkányok csúcsíves záródása. Az építési idejét a XIII. század elejére tehetjük. Nyilván a templom később kicsinynek bizonyult, és nyugati irányban egy $10,2 \times 9,2$ m-es nagyságú hajóval és toronnyal bővítették.

A hajórészt kiugrással építették, a kis templom hajójának külső északi, illetve déli falához. A falelválás jól megfigyelhető a hajók csatlakozásánál. A sárgás vakolat — XIII. század végére tehető — átsimul a két különböző falon. Itt a déli oldalon kutatóárokakkal (25. árok) is megnéztük a két periódusú fal csatlakozását. A kis templom lábazatára ráépítették. Ez a megfigyelés arra is utal, hogy az újabb építkezés során jelentősen megemelték a szintet. A templombelsőben tett szintkutatás is erre utal (7. árok). A mai XVIII. századi járószinttől — 40 cm-re előkerült tömör barna talaj jelzi a középkori nívót.

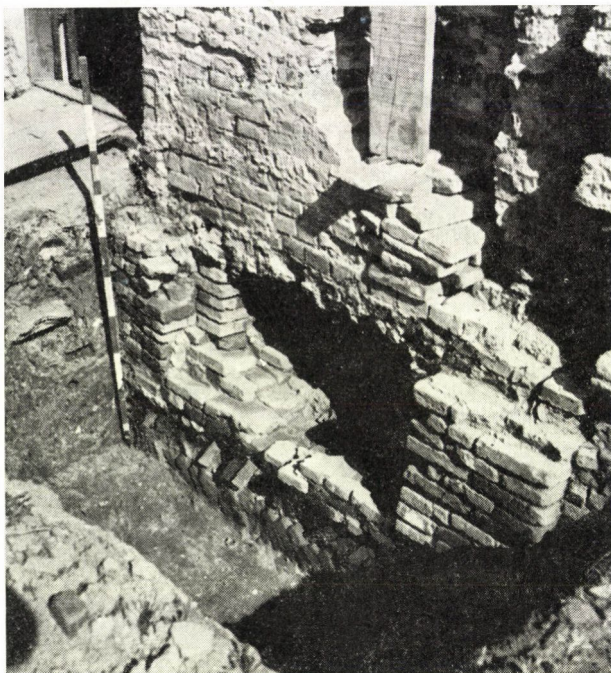
A bővített templomrész anyaga is téglá, méretük $26,5 \times 14 \times 5$ cm. Az alapozás nagysága 180 cm (1. árok). A templombelsőben, a délkeleti hajóсарokban ásott kutatóárokban jól megfigyelhettük az egymáshoz épülő, különböző periódusú falakat. A hajó keleti falán három építkezés nyomát láthatjuk. A szögletben 182 cm-es alappal, a $30 \times 14,5 \times 6$ cm-es téglából épített barokk pillér helyezkedik el, melyhez a Dorfmeister-festmények csatlakoznak. A diadalíven alapozásban és felmenő részben egyaránt két falazat válik el. Az egyik az első román templom nyugati zárófala, melynek alapja itt 70 cm. A falhoz a templom bővítésekor 76 cm-es alapozással, 50 cm széles diadalívet építettek, mind az északi, mind a déli oldalon. A két falazatot egymás mellett látva láthatjuk, hogy alapozási technikájuk-

3. kép. A középkori déli bejáratnál megmaradt lábazati kialakítás

Рис. 3. Остатки цоколя у средневекового южного входа

Fig. 3. La base subsistant à l'entrée sud médiévale

4. kép. A román kori bejárat feltárás után

Рис. 4. Романский вход после раскопок

Fig. 4. L'entrée de l'époque romane après le dégagement

5. kép. A kis templom déli homlokzata falkutatás után

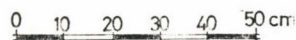
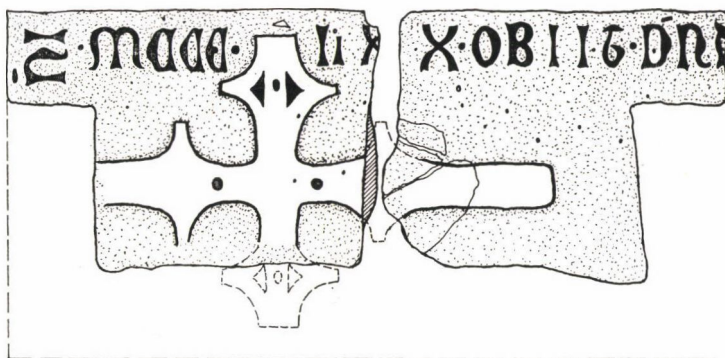
Рис. 5. Южный фасад маленькой церкви после расчистки стен

Fig. 5. La façade méridionale de la petite église après le sondage du mur

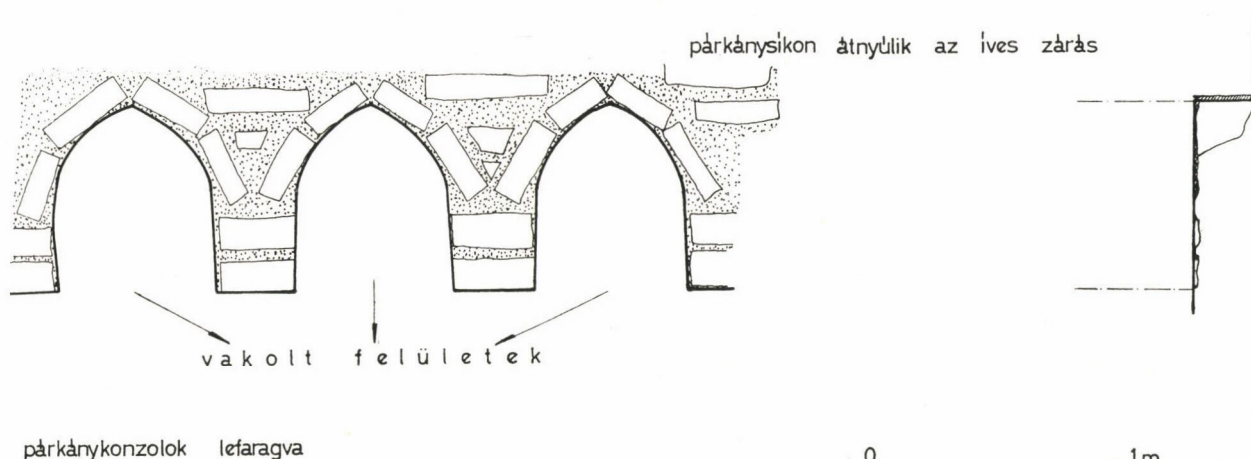
ban is eltérők. Míg a korábbi hajó halszálkás technikával készült, a diadalív pillére, valamint a bővített rész alapozása mindenhol egyenesen, rendezetten lerakott.

A bővített templomrész homlokzatainak kialakítása gazdagabb, mozgalmasabb, mint a korábbi templomé. A felfelületeket vakárkádokban végződő lizénadíszítésekkel bontották meg. A déli oldalon hét lizéna tagolja a falazatot. Nyugatról kelet felé haladva, a harmadik és ötödik lizénát lefaragták a két barokk, XVIII. századi ablak behelyezésekor. A lizénák helyét lefaragott téglák, majd sima téglák váltakozása jelzi, valamint a vakolat vonala. A déli oldalon történt szintsüllyesztés után megmaradt alsó részük is előkerült.¹⁶ A lizénák felső zárását csak a habarcsfelületekből lehetett a déli oldalon megállapítani. Mind csúcsosan záródnak, de fogazott díszítéssel. A felső csúcsos zárás féltéglaméretű. A hajó keleti falán a vakárkádok lizéna teljes egészében megmaradt, mert itt nem faragták le, felső zárását a vakolat felkenésekor, hanem befalazták közét és úgy vakoltak rá. A lizénák közeiben helyezkedtek el a félköríves román ablakok. A harmadik és ötödik lizéna két oldalánál 1–1 ablakot nyitottak, melyek közül csak kettőt tudtunk a falkutatások során feltárni. A másik kettőt a behelyezett barokk ablakokkal tönkretettük. A nyugatabbra eső barokk ablak behelyezésekor elpusztult az egyik román ablak, a harmadik lizéna, és a keleti oldalánál előkerült félköríves román ablak nyugati fele. A barokk ablakon is történt átalakítás, mikor a XVIII. század végén a karzatot építették kissé felmagasították. A negyedik és ötödik lizéna közötti ablakot feltárva megállapíthattuk, hogy a keletebbre

¹⁶ A lizénák 40 cm szélesek. A köztük levő távolság ritmusosan váltakozik: 80, 114, 120, 113, 120, 87 cm. Nyugati homlokzaton: 100, 85, 70, 103 cm. Megjegyezzük, hogy a nyugati homlokzaton egymás fölött párhuzamosan előkerültek az építési gerendafészkek, a többi homlokzaton nem figyelhetők meg. — Északi oldalon a távolság: 80, 114, 120, 113, 120, 87. A középső lizénát teljesen lefaragták, valamint a vakárkádok zárását.

6. kép. A XIV. századi sírkő
Рис. 6. Надгробный камень XIV. в.
Fig. 6. La pierre tombale du XIVe siècle

7. kép. A XIII. századi templom északi homlokzatának párkányrészlete
Рис. 7. Часть карниза северного фасада церкви XIII. в.
Fig. 7. Détail de la corniche de la façade septentrionale de l'église du XIIIe siècle

eső barokk ablakkal keleti oldalát megrongálták. A két szélső lizéna tükörben nem volt ablaknyílás. Sajnos, a középkori párkányzatból nem maradt semmi részlet. Egyenes kissé kiemelkedő barokk párkány zárja a homlokzatot (8–9. kép).

A templom nyugati homlokzatán helyezkedik el a torony a síkból kissé kiemelkedve. Két oldalról két ferde oromfallal csatlakozik hozzá a nyugati homlokzat. A tornyon lizénadíszítés nem fut, de két oldalán a homlokzatot három-három lizéna tagolja. A két-két mező közül a külsők szélesebbek. Csúcsban végződők, fogazott díszítéssel zárulnak. Itt a zárórész a vízszintes osztópárkányt átlépi. A két keskeny mezőben is ez a lezárás található, de a zárócsúcs csak az osztópárkányig hatol. Így válik változatossá a felület. A vakárkádok fogazott díszítését lefaragták, a vakolat nyoma és a lefaragás helye jelzi többnyire formájukat. A fallizénák tükrében sok helyen megtalálható a középkori vakolat is (10–11. kép).

A torony alsó részét a toronyaljba vezető bejárat töri át. Az erős rákenés hamis képet adott a kapuról, mintha román kapuformát takarna, félköríves bélétekkel. Az erős lekenés leszedése nagy problémát jelentett, mert erősebb volt, mint maga az építmény anyaga. A XVIII. század folyamán a bejáraton erős átalakításokat végeztek.

A csúcsíves tympanonkövet lefaragták, és alul barokk, szegmensíves bejáratú ajtót képeztek ki. A tympanon melletti közöket téglával töltötték ki. A bejárat anyaga, a tympanon kivételével téglából készült. A bejárat közötti közöket a téglából adódó lehetőségeket használták ki. A bélétek mind csúcsívesek, a külső ív fogazott zég-zug díszítésével igazodik a homlokzatok díszítésmódjához. Felületük finoman vakolt. A bélleten oldalt, sárga, durvább középkori vakolatot találtunk. Ugyanez a vakolat látható a tympanon kövön is, de rákerült még egy piros és grafit-szürke festés is. A bejárat között is megkutatottuk (13. árok). A mai járószinttől 15–20 cm-re megtaláltuk az eredeti küszöbszintet. Két lépcsőfokon át lehetett ide eljutni (téglaméret: 26×13×5,5 cm). A bejárat között kő- és tégladarabokkal rakták ki. A padozatba beépítettek másodlagosan egy román félköríves tympanonkövet. Mérete 65×50 cm, külső részén színes festés figyelhető meg. Két széle töredékes. Feltételezésünk szerint, a kis templom déli bejáratához tartozott, melynek megszüntetésekor az 1730-as években került a mai helyére. Így a nyugati bejárat átalakításai idején is erre az időre tehetjük (12–14. kép).

A torony földszinti hajó felőli részét, teljes szélességéből adódó, félköríves, dongaboltozatos nyílás törte át.

8. kép. A bővített hajó, délkeleti szöglete, a feltárt vakárkádós lizénával

Рис. 8. Юго-восточный угол расширенного нефа

Fig. 8. L'angle sud-est de la nef amplifiée, avec le pilastre en ressaut à arcades aveugles

9. kép. A bővített hajó déli homlokzatának részlete, a lefaragott lizéna részletével és a feltárt román ablakkal

Рис. 9. Часть южного фасада расширенного нефа с ро-

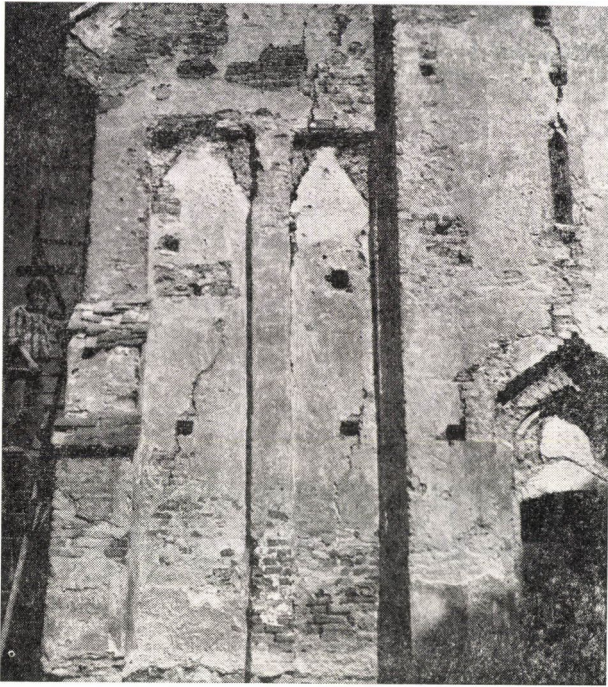
манскими окнами
Fig. 9. Détail de la façade méridionale de la nef amplifiée avec le détail du pilastre à ressaut coupé et la fenêtre romane dégagée

10. kép. A templom nyugati homlokzata feltárás előtt

Рис. 10. Западный фасад церкви до раскопок

Fig. 10. La façade occidentale de l'église avant d'être dégagée

11. kép. A nyugati homlokzat egy részlete, feltárás után

Рис. 11. Часть западного фасада после раскопок

Fig. 11. Détail de la façade occidentale dégagée

12. kép. A templom nyugati bejáratának részlete feltárás után

Рис. 12. Часть западного входа церкви после раскопок

Fig. 12. Détail de l'entrée occidentale de l'église, dégagée

13. kép. A nyugati bejárat kutatás közben

Рис. 13. Западный вход во время раскопок

Fig. 13. L'entrée occidentale en cours de dégagement

14. kép. A nyugati homlokzat kutatás után

Рис. 14. Западный фасад после раскопок

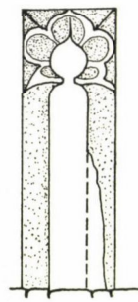
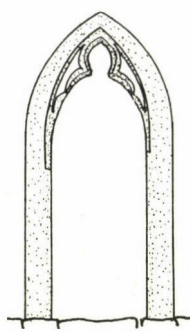
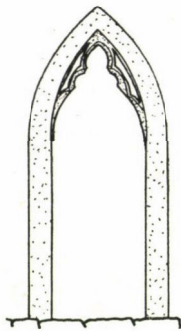
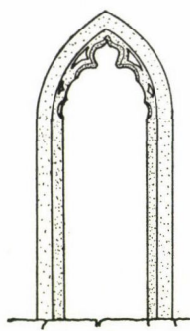
Fig. 14. La façade occidentale dégagée

D-i ablak

É-i ablak

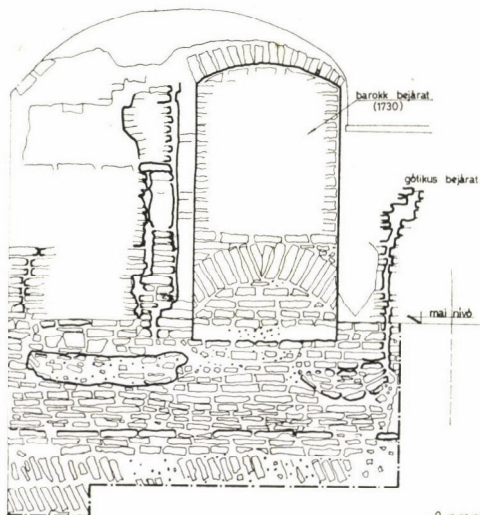
Ny-i ablak

K-i ablak

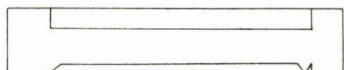
15. kép. A torony legfelső szintjének ablakai
Рис. 15. Окна верхнего яруса башни
Fig. 15. Les fenêtres du niveau supérieur du clocher

Szekrestye D-i fala

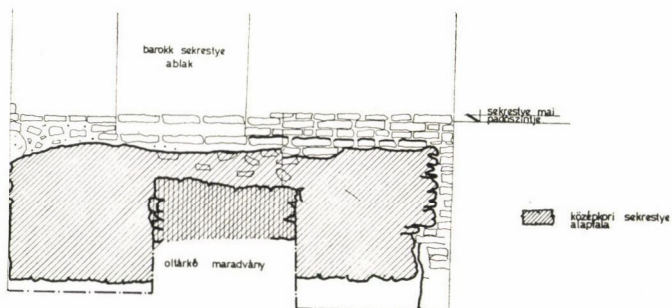

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 1m

Gótikus bejárat szarkövei

Szekrestye K-i fala

0 10 20 30 40 50 cm

16. kép. A szekrestye metszetei és részletrajza
Рис. 16. Разрезы и план части ризницы
Fig. 16. Les coupes et le dessin de détail de la sacristie

A hajóban két zömök, élszedett pilléren nyugszik. A torony karzatos volt, melyet a kegyúr részére alakítottak ki. Feljáratát pontosan nem tudjuk meghatározni, csak gondoljuk, hogy a hajó délnyugati szögletében helyezkedett el, mert a déli hajófalon két gerendalyuk látható egymás fölött. Ezeknek más rendeltetését nem találjuk.¹⁷ A karzat alatti rész megvilágítására szolgált a templom északi részén, a felszíntől 120 cm-es magasságban előkerült középkori ablak. Felső része csücsívesen záródik. Szűk nyílású, ki-befelé szélesedő tölcéses kialakítású. Az ablak felső részén némi átalakítás nyoma figyelhető meg. Az ablakot kívülről barokk téglával rakták be nyilván a XVIII. században folyó építkezések során. Az 1697-ből származó Kazó-féle Visitacio még fakórust említ, tudjuk, hogy az 1771-ben lezajlott építkezésekkor kapott a templom téglából falazott kórust, ami ma is használatban van. Ennek a kórusnak a megépítésekor már nem volt szükség az északi ablakra. Erre utal az a tény, hogy a belsőben csak az ablak egyharmadát lehet feltárni, mert a barokk kórus takarja. Mindenesetre a középkorban ez az ablakelhelyezés nem szokásos, pillanatnyilag analógiáját sem ismerjük.

A toronykarzat emeleti részén, az orgonánál, a két pilléren körben kutatósárvot jelöltünk ki. Felül sima meszelés, alatta vastag 4–5 cm-es alaprég, ez alatt pedig a sárga középkori vakolat található, felületén piros festédszítés. A toronypillér két oldalát lefaragták és erős rávakolással eldurvították. A belső félkörívet, a keleti oldalon piros középkori festés díszítette.

A toronypülete homlokzatain is végeztünk falkutatásokat. A bejárat fölötti csücsíves lórésablakot kibontottuk, korábban barokk téglával falazták be. Tulajdonképpen eredetileg a középkori karzat megvilágítását szolgáltatta. Feltette egy négyszögletes zárású ablak helyezkedett el. A legfelső szintjén négy különböző irányba néző ablakot nyitottak, ezek már kivétel nélkül gótikusak. Stílusban nagy előrelépést jelentenek a templom egyéb részleteképzéseihez képest. Az északi, nyugati és déli ablak felső zárása hasonló. Még nem áttört, mérnöves, de afelé jelent egy lépést. A déli ablak szárkövének profilja valamivel gazdagabb. A legszebb közöttük a keleti lőhere formájú zárással kialakított ablak (15. kép). Analógiáját egy Sopronban levő lakóházon találjuk.¹⁸ A kutatási adatokból megállapítható, hogy a torony egységes, egyidőben épült. A felső szinten jelentkező ablakok már egyértelműen gótikusak. Elképzelhető, hogy a torony építése elhúzódtott, és akkor már erősebben érvényesültek az építészetben a gótikus hatások.

A Canonica Visitációk adataiból kitűnik, hogy 1713–14-ben tornya még „kömüves munkával falazott”, sőt 1758-ban is „falazottnak” említik. Az 1698-i Kazó-féle egy ép harangjáról ír. A Szily-féle 1775-ben lezajlott egyházlátogatásban pedig a következő szerepel: „Harangoeskája van kb. 35 font súlyú, konsekrált.” A Somogy-féle Visitáció szerint (1815) már két harangja van, ezek egyike 200, a másik 143 font. A középkori harang ekkor már nem lehetett használatban, ma egy 1844-ben készült funkcionál.

A kis templom északi oldalához, a hajó méretének megfelelő nagyságú sekrestyét építettek a XVIII. században. A belsét a kutatás kezdetén téglaburkolat fedte. Ennek felszedése után laza habarcsos, téglatormelékes talajt találtunk (18. árok). Az alapfalak vizsgálata során kiderült, hogy a barokk sekrestye egy korábbi kőalapozású, középkori sekrestye alapfalaira épült. A kőfal magassága a szint alatt 90 cm. Az épület, keleti

17. kép. A templombelső részlete, a Dorfmeister-freskóval
Рис. 17. Часть церкви, внутренний вид с фресками Dorfmeistera

Fig. 17. Détail de l'intérieur de l'église avec la fresque de Dorfmeister

falánál előkerült még egy 110×82 cm-es nagyságú kőoltáralap is. A falkutatás során a déli sekrestye falon több korra utaló falelválás mutatkozott. Előkerült a gótikus sekrestye bejáratú ajtajának egyik kávéja, befalazva. Küszöbszintje igazodott a templom járószintjéhez. A bejáratnál keletebbre pedig a XVIII. első felében funkcionált barokk bejáratot találtuk meg szintén befalazott állapotban. Ma az 1711-ben kialakított funkcionál. A kutatás során a kriptalejárat felemeltük és itt másodlagosan felhasználva megtaláltuk a középkori sekrestyeajtó XV. századra tehető két szárkövet (16. kép). Így datált az épület kora is.

A Canonica Visitációk adatai szerint a templom szentélye a XVII. század végén boltozatos volt. A hajót tarka festett táblamennyezet fedte. Még 1713-ban is ez a helyzet, 1758-ban viszont már megépült az új barokk sokszögzáródású, boltíves szentély. A bővített román hajó diadalívén végzett falkutatás során kiderült, hogy a barokkban is festett volt. A fehér vakolat leszedése után színes összefüggő architektonikus festés mutatkozott. Felül a falfestést egyenes, sávós díszítés zárja le. A festés a boltozat alá fut, ez azt jelenti, hogy annál korábbi. A boltozás 1771 előtt készült, mert a Dorfmeister-freskók kialakítása előtt már létezett. Készítési ideje 1758–71 közé tehető. A falfestés a bővített hajó diadalívén az 1730-as évekre tehető, még a sík mennyezethez igazították. A kis templom hajójában korábban elkészülhetett a boltozás, mint a bővített részben, mert a falpilléreket követi az újonnan feltárt falfestés. Itt

¹⁷ Entz Géza foglalkozik a témával összefoglalóan egy tanulmányában. A karzatepítés gondolata a Karoling építészetből francia és német területen bontakozott ki. Magyarországon, nyugati hatásra a XII. század első felében a nemzeti monostor templomaikban alkalmazták. Ezek a karzatok egyszerűbbek, mint a nyugatiak, beilleszkednek jól az épület egészébe, és szoros kapcsolatot létesítenek vele. Falusi templomainkban a XIII. század folyamán megjelenik a hajó felé hármias

ívvvel nyíló kegyúri karzat. A torony a hajóba ugrik, a földszinten két pillérre vagy oszlopra támaszkodik. Az emeleten egyes vagy hármias ívnyílás található a hajó felé. Itt helyezkedett el a kegyúr és családja, valamint kísérete. A szerző példaként a csarodai templomot említi, de ezenkívül számos analógiáját megtaláljuk a magyar anyagban. Entz G., ME 8 (1959) 130–142.

¹⁸ Sopron és környéke műemlékei. (Bp. 1956) 125., 38. kép.

már a szentély építésekor, az 1730-as években barokk boltozat készült. Azt sem tudjuk, hogy a bővített hajórészben feltárt falfestménnyel egyidős kifestés, található-e a Dorfmeister-falképek alatt? Sajnos, így a még korábbi falfestésekre sem tudunk adatot szerezni.

A padlástéren tett megfigyelések szerint a fa tetőszerkezet 1840-ből származik, kőszegi német ácsok készítették. Ezt a keresztgerendára írt ceruzás felirataikból tudjuk. A XVIII. században a tetőt zindely fedte (17. kép).

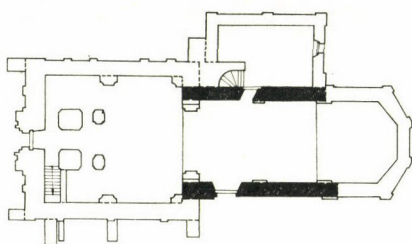
A bővített hajó szögleteit, homlokzatokként két-két támfal támasztotta. Ezek közül az északnyugati szöglet közelében levő lepusztult, csak alapfalát találtuk meg a kutatás során. A bővített templomhajó délnyugati szögletében megnéztük az alapozást (10. árok). A lépcsős támfal alapja 120 cm. Az építéséhez középkori és barokk téglát egyaránt használtak. Korukat megállapítani nehéz. A középkori téгла nyilván azért

szerepel, mert valahol lebontottak valami középkori építményt. A szentély lebontására gondolunk. Ez a XVIII. század 30-as éveiben történt, nyilván ekkor készültek a támfalak.

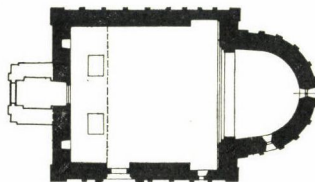
A templombelsőben végzett kutatás során, a mai barokk szószerék alatt egy lezuhant szószeréket találtunk. Az 1713. évi Schachi-féle Visitáció említi, hogy „kő a szószeréke, de hajlott”. A szószerék maradvány az 1734. évi padozat alatt került elő. Kőből épült 50 cm széles fallal. Kívül vakolt, és piros festés díszíti. Átmérője 155 cm. Stílusa szerint kora barokk.

A templomot árok vette körül, kerítőfal nyomát nem találtuk. Magyarszeződön az 1698-as Canonica Visitáció azt írja, hogy „a temetőt részben árokkal, részben cövekelt, hasított deszkával kerítették, amely helyenként töredezett és nyitott”.¹⁹ A veleméri rk. templomot — mely román-gótikus átmeneti stílusban épült — árok és sánc övezi.²⁰

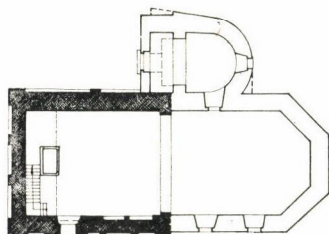
GUTATÓTTÖS, rk. templom

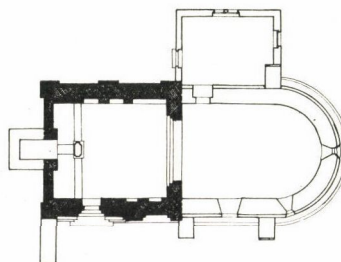
MAGYARSZECSÓD, rk. templom

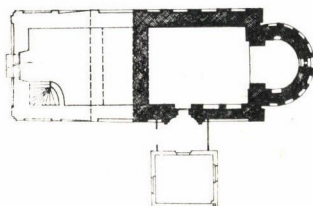
MESZLENYI, rom. kath. templom

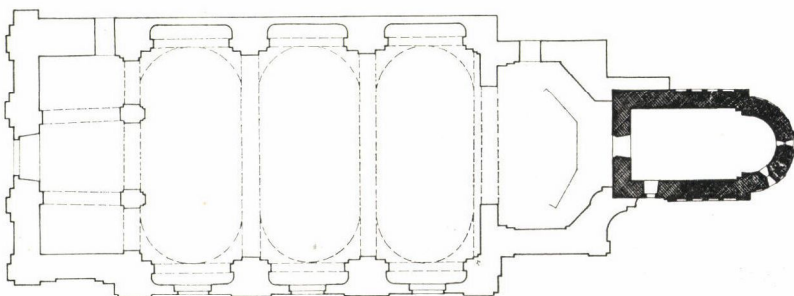
ÖRI, Sz. Péter rk. templom

BECSEHELY, Polai rk. templom

BÜCSÜSZENTLÁSZLÓ

0 5 10m

18. kép. XIII. századi későromán templomok Vas és Zala megyében

Рис. 18. Позднероманские церкви XIII века в комитатах Ваш и Зала

Fig. 18. Églises romanes tardives du XIIIe siècle dans les comitats de Vas et de Zala

¹⁹ C. Harrach E., Műemlékvédelem Évkönyv (1971—72) 126.

²⁰ Ambrusné Kozák É., Műemlékvédelem Évkönyv (1971—72) 236.

A Nyugat-Dunántúlon, Vas és Zala megyében a tatár pusztítás utáni időben is a falusi templomok későromán stílusban épültek. Kétségtelen, hogy ezen a területen a tatárok nem okoztak annyi kárt, a lakosság nem pusztult ki. Az újonnan épülő templomok alaprajzi elrendezésükben szinte érintetlenül viszik tovább a román hagyományokat. Az ország más vidékein a XIII. század derekától a falusi templomok szentélye egyenes záródással épült. A tárgyalt területen a félköríves szentélyű templomok dominálnak. Hajójuk megközelíti a négyzetes formát. Építőanyaguk elsősorban a téglá. A kapuk, ablakok kiképzésénél több helyen alkalmaznak követ is. A templomok díszítését azonban az eredeti téglafaragványokból adódó lehetőségek szabják meg leginkább, mert nem mindenhol alkalmaznak idomtéglat. Így pl. Gutatöttös esetében sem. A terület templomaira jellemző, hogy ha erősen őrzik is a román hagyományokat, de részletképzésükben már a gótikus vonások is fellelhetők. Csúcsíves nyílászárók, párkányok, diadalívek, falfülkék stb. jelzik ezt (18. kép).

Kis templomunk a XIII. század első felében épült. Építettségét nem ismerjük, valószínűleg kisebb feudális úr. Alaprajzi elrendezése román, nyilván szentélye félköríves volt. Ablakai félkörívesek, bejárata egyszerű téglabélletes, a kis megmaradt részletből következtethetünk csak rá. Az alapfalak halszállás technikával készültek, és ez a típusú falazásmód széles körben elterjedt a román korban.

A kis templom később kicsinynek bizonyult, és a

terep megemelésével a XIII. század második felében hajóval és toronnyal bővítették. Ezen az épületrészen a gótika jellemzői inkább megtalálhatók, a lizénadíszítés csúcsos zárása, a nyugati bejárat hasonló kialakítása, a torony több részlete jelzik. A tornyon alul ugyan még résablakok találhatók, de ezek közül egyik csúcsíves. Az emeleti ablakai pedig már kezdetleges mérműves kialakításúak. A templom plasztikus díszítése mindenhol téglából készült. A templomhajó utolsó harmadában toronykarzat kialakítását találjuk. A toronynak és a karzatnak ez a jellegzetes összekapcsolódása több vasi és zalai templomban megtalálható. Így pl. a búcsúúti, zalaszentmihályfai templomokban. Ettől a típustól eltérő karzat volt a meszlénai és magyarszecsődi templomban.²¹

Templomunk legközelebbi analógiája a magyarszecsődi rk. templom, melynek helyreállítása is befejeződött a kutatást követően. Bővített templomrészünkkel mutat közeli hasonlóságot. Homlokzatait körben egyhén csúcsíves vakárkádokban végződő lizénasorral díszítették. A déli oldalon a lizénák közeiben váltakozó mezőben helyezték el a négy ablakot. Két lépcsős diadalíve is csúcsíves. Déli bejárata még tipikus román. A hajó utolsó harmadában az urasági karzat két pillére előkerült az ásatáskor. Építésének befejezését a XIII. század második harmadára helyezik²² (19. kép).

A vasi és zalai területen számos példát tudunk felhozni, amelyekkel templomunk részletkialakításában is egyezéseket mutat: a becsehelyi-polai, búcsúszentlászlói,²³ hegyhátszentjakabi,²⁴ zalalövői, búcsúúti, meszlénai, csatári, dobronyhegyi Szt. Ilona-kápolna, őriszentpé-

19. kép. A magyarszecsődi rk. templom déli homlokzata helyreállítás után

Рис. 19. Южный фасад римско-католической церкви в д. Мадыарсечод после реставрации

Fig. 19. La façade méridionale de l'église catholique de Magyarszecsőd après la reconstruction

²¹ A magyarszecsődi, búcsúúti, meszlénai és még több Vas megyei román kori templomra vonatkozólag értékes adatokat nyerünk Dercsényi Dezső: Árpád-kori műemlékeink Vas megyében. című tanulmányában. *Dercsényi D.*, VSz 2 (1959) 57–66.

²² C. Harrach E., i. m. 132. A szerző a templom tö-

megkialakítását és a homlokzatok részletképzését lombard hatásának határozza meg.

²³ Valter I., Műemlékvédelem I (1974) 16–21.

²⁴ A hegyhátszentjakabi templomon az utóbbi években a külső falfelület helyreállítása során falkutatásokat végzett C. Harrach Erzsébet.

teri,²⁵ rumi stb. templom. A Zala megyében levő templomok kutatása nagyobb ütemben folyt, mint a Vas megyében levőké, bár területünk ugyanolyan gazdag XIII. századi román templomokban. A következőket említenénk, amelyekből kutatással értékes adatokat nyerhetünk: Balogunyom, Döröske, Kőszegdoroszló, Nagygeresd, Nagyrákos, Sitke stb. Ezek mind félköríves szentélyűek, és román részleteket tartalmaznak.²⁶

Tárgyalt csoportunkhoz tartozik három nyugat-dunántúli kerek templom, a kallódsdi (Zala m.), a nagytótlaki (Selo, Jugoszlávia), a vitenyéd-szentpáli (Zala m.). Építőanyaguk a téglá, alaprajzilag hasonlóak egymáshoz, hajójuk kicsiny, szentélyük patkóíves. Részleteikben gótikus vonások figyelhetők meg, pl. a kallódsdi, vitenyéd-szentpáli templom belső fülkéi csúcsívesek. A templomok építési ideje a XIII. század második felére tehető.²⁷ Az ország más vidékein a kerek templomok építése már nem szokásos ebben az időben. Ezen a területen viszont tovább él.

Befejezésül elmondhatjuk, a XIII. században a

világi vezetőréteg szerepe megnő az építkezésekben. A kisebb birtokosok kevesebb anyagi eszközökkel rendelkeztek. Így ez megsabta építkezéseiket. A munkáik szerényebbek, de egyéni jellegűek.²⁸ Az épületek tömege, aránya, ha egyszerűbb is, de jól kialakított. Az épület-plasztika szegényes, legtöbbször csak téglából készülnek a díszítőelemek. Az ország nyugati peremterületén a XIII. században is román stílusú templomok épülnek, de gótikus részleteik már előremutatóak. A veleméri rk. templom már összekötő láncszem a román és gótikus falusi templomok között, határozottabban gótikus jegyekkel, de még román stílusú jellemvonásokkal.

A XVIII. század folyamán a gutatööttös templomot erősen átalakították. A helyreállítás során a feltárt részletek felhasználásával történik a középkori templom eredeti hangulatának visszaadása, melyet elsősorban a külső homlokzatokon érhetünk el. Az épület belsejében a bővített hajórész kivételével a barokk szentély, a falképek határozzák meg a belső jelleget.²⁹

M. Kozák Éva

DIE FREILEGUNG DER RÖM.-KAT. KIRCHE ZU GUTATÖÖTTÖS

Auszug

Im Kreis Szombathely des Komitats Vas steht in dem von Töttös, Gutaháza, Zsenye und Rum begrenzten Flachland einsam die zu Ehren der Hl. Cäcilie geweihte, aus der Spätromanik stammende Kirche.

Mit der Ausnahme von Zsenye kommen die oben erwähnten Dörfer in unseren mittelalterlichen Urkunden vor. Über Rum stammt unsere erste Angabe aus dem Jahre 1246, über Töttös aus 1274, über Gutaháza aus 1406. Unsere Kirche dürfte im Mittelalter die Kirche des Dorfes Töttös gewesen sein. Hierauf verweist, daß seine erste Erwähnung aus einer ziemlich frühen Zeit stammt. Auf dem nördlich der Kirche gelegenen Acker können wir Spuren einer mittelalterlichen Siedlung beobachten. Die auch heute in Gebrauch stehende Kirche der Ortschaft Rum stammt aus dem Mittelalter. Über Gutaháza stehen uns sehr späte Angaben zur Verfügung.

In unserem Gebiet gehört die Familie Rumi zu den alten Besitzern, im Jahre 1323 war auch Töttös in ihrem Besitze. Die erhalten gebliebene erste Erwähnung der Kirche stammt aus 1342, als man im Zusammenhang mit einer Besitzverteilung über den zur Hl. Cäcilienkirche führenden Weg spricht. Im 14. Jahrhundert besitzen Töttös die Familien Geregyei und Egervári.

Der Sultan Suleiman fiel im Bündnis mit dem König Johann Szapolyai 1532 in diesen Landteil ein. Infolge des gegen Wien gerichteten Feldzuges war die Bevölkerung der Raabeggend und des zwischen den Flüssen Raab und Rabnitz liegenden Gebietes zur Flucht gezwungen. Die Türken haben Rum, Rábadidvög und Ikervár besetzt. Die Ortschaft Töttös dürfte auch zu dieser Zeit vernichtet und nach dem Feldzug am heutigen Ort wieder neu besiedelt worden sein.

Die Canonica Visitationes des 18.—19. Jahrhunderts haben uns zahlreiche wertvolle Angaben aufbewahrt. Die ältesten und wertvollsten Daten bezüglich der Kirche enthalten die aus 1697 stammenden Canonica von Kazó. Aus diesen erhalten wir über mehrere solche Einzelheiten

des Gebäudes Aufschluß, die seither zugrunde gegangen sind, wie z. B. über den Chor, die Empore, die Decke, den Fußboden, die Dachdeckung usw. Außerdem erhalten wir ein Bild auch über den Umbau der Kirche in Barockstil.

Bei der Kirche begannen wir die Arbeiten 1972 unter Mitwirkung der Kirchengemeindemitglieder. Zur vollen archäologischen Freilegung des Objekts ist es erst im Sommer 1973 gekommen, als wir hinsichtlich der Baugeschichte der Kirche zahlreiche wertvolle Kenntnisse gewonnen haben.

Die Kirche hat die Verheerungen der Türken verhältnismäßig in gutem Zustand überstanden. Darauf verweist die Tatsache, daß Zweidrittelteil des mittelalterlichen Gebäudes auch heute noch in seinem ursprünglichen Zustand steht. Der mittlere Trakt der Kirche ist der älteste, er ist das Schiff einer auf die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts setzbaren kleinen Kirche, die in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts mit einem fast viereckigen Schiff ergänzt wurde. Sein Chor, das wahrscheinlich halbrund war, wurde mit dem Bau des Chores des 18. Jahrhunderts zerstört. Sein 100 cm hohes Fundament wurde mit Fischgräbentechnik, an manchen Stellen mit Lehmichtung hergestellt. Sein Baumaterial besteht fast ausschließlich aus Ziegeln. Steine hat man möglicherweise bei der Verzierung des an der Südseite freigelegten Einganges, dessen bloß einige Überreste erhalten geblieben sind, angewendet.

Im Inneren der kleinen Kirche entspricht das heutige Gehniveau den Zuständen des Jahres 1771—72, das mittelalterliche Niveau lag im allgemeinen in einer Tiefe von 70—80 cm. Bei der Bestimmung des äußeren Niveaus waren uns die steinerne Schwelle des zum Vorschein gekommenen südlichen Einganges und die erhalten gebliebenen Teile des Sockels behilflich.

Der Bau des südlichen romanischen Tores hebt sich etwas aus der Mauerfläche hervor und ist mit einer

²⁵ Valter I., Savaria (1964) 129—134.

²⁶ Genthon I., Magyarország művészeti emlékei. I (Bp. 1959) 31., 72., 144., 179., 196., 212., 218., 293.

²⁷ Gervérs-Molnár V., A középkori Magyarország rotundái. (Bp. 1972) 36—37. 48—52. kép.

²⁸ A magyarszecsődi templomhoz hasonlóan, Gutatööttösön is vakárkádós fallizással tagolták a homlokzatokat. De míg Magyarszecsődön egyszerű csúcsíves a vakárkádok zárása, templomunkon fogazott csúcsos

díszítéssel zárulnak. Ezt a kialakítást alkalmazták a nyugati bejáraton is. Ez egyéni díszítésmódja építőjének, melynek analógiáját nem találtuk sem a két tárgyaló megye területén, sem az ország más vidékén.

²⁹ A helyreállítási tervet készítette Komjáthy Attila a VÁTI tervezője. Az ásatáson részt vett 1973-ban Feld István régészhallgató. Rajz: Pintér Attiláné, fotó: a szerző munkája.

einfachen Torumrahmung ausgebildet. In der Nähe des Einganges fanden wir zwei zu einem Grabstein gehörende, behauene Steine, die in dem hier ausgebildeten späteren Barockeingang die Funktion einer Schwelle hatten. Am oberen Teil des Grabsteines ist ein gotisches Kreuz, mit dem Abschnitt einer ringsumlaufenden Aufschrift, in lateinischer Sprache zu sehen. Die Übersetzung ist die folgende: „Im Jahre des Herrn 1370 entschlafen“. Das Grab dürfte die Begräbnisstätte des einen Mitgliedes der damals in diesem Dorfe begüterten Familie Egerváry gewesen sein.

Das Licht fiel ins Innere der kleinen Kirche von Süden her durch drei mit Halbbogen abschließenden Fenster ein, von denen das eine intakt erhalten geblieben ist. Ringsum waren die Fenster mit einer in den Mörtel geritzten Linie umrahmt. Das die Fassaden des Schiffes abschließende mittelalterliche Gesims blieb an der nördlichen Seite fast vollkommen, an der südlichen hingegen in beschädigtem Zustand erhalten. Bei der Erforschung der westlichen Fassade haben wir keine auf einen Turm verweisenden Spuren gefunden. Die Kirche dürfte eventuell über einen auf die Fassadenmauer gebauten Turm verfügt haben.

Ihrem Grundriß sowie Charakter nach vertritt die erste kleine romanische Kirche noch typisch den romanischen Stil, in ihrer Detailausbildung erscheint jedoch auch schon der gotische Charakter. So z. B. im Spitzbogenabschluß der Gesimse. Die Bauzeit können wir auf die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts setzen. Wahrscheinlich erwies sich die Kirche später für zu klein und man erweiterte sie in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts in westlicher Richtung, mit dem aus Ziegeln erbauten viereckigen Schiff und Turm.

Die Fundamentierung der erweiterten Kirchenteiles weicht von dem der kleinen Kirche ab. Ihr inneres Gehniveau liegt 40 cm tiefer. Das äußere mittelalterliche Niveau läßt sich genauer beim westlichen Eingang feststellen. Die zwei mittelalterlichen Schiffteile sind im Inneren der Kirche durch je einen 50 cm breiten Pfeiler eines Triumphbogens voneinander getrennt.

Die Gestaltung der Fassaden ist abwechslungsreicher, mannigfaltiger, als die der kleinen Kirche. An der Südfassade wurden an der Fläche zwischen den Lisenen, mit Ausnahme der beiden Seitenfelder, Fenster gebrochen. Von den halbkreisförmigen Fenstern konnten wir zwei in beschädigtem Zustand erschließen. Die anderen zwei und die zwei Lisenen wurden bei dem Bau der Fenster im 18. Jahrhundert zugrunde gerichtet. Der Turm mit viereckigem Grundriß liegt an der Westfassade, hebt sich aus deren Fläche etwas hervor. Der untere Teil ist von einem in das Erdgeschoß des Turmes führenden Eingang durchbrochen. Am Eingang wurden im Laufe des Baues zur Barockzeit große Umänderungen durchgeführt.

Die dem im Erdgeschoß befindlichen Schiff zugekehrte Seite des Turmes durchbrach eine sich aus der ganzen Breite ergebende Öffnung mit halbkreisförmigem Tonnengewölbe. Der Turm wird im Schiff von zwei niedrig-wulstigen Pfeilern getragen. Er verfügte über eine für den Patronatsherren ausgebildete Empore. Der

Aufstieg zu dieser befand sich wahrscheinlich in der südwestlichen Ecke des Schiffes. Zur Beleuchtung des Teiles unter der Empore diente das an der nördlichen Seite der Kirche freigelegte mittelalterliche Fenster. Von den Fenstern des Turmes schließt das eine über dem Westeingang spitzbogenförmig, das darüber befindliche Schlitzfenster ist ein viereckig abschließendes Schlitzfenster. Im obersten Niveau öffneten sich in verschiedene Richtungen blickend 4 Fenster mit Maßwerk. Von diesen ist das nach Osten blickende kleeblattbogenförmige besonders interessant. Der Turmhelm war im Mittelalter aus Steinen gebaut.

Der nördlichen Seite der kleinen Kirche anschließend hat man im 18. Jahrhundert die dem Umfang des Schiffes entsprechend große Sakristei angebaut. Im Laufe der Forschung hat sich erwiesen, daß sie auf das Steinfundament der mittelalterlichen Sakristei gebaut wurde. An der Ostmauer ist die Grundmauer eines kleinen Altars, während an der südlichen Seite der Überrest des zugemauerten, stark umgebauten spitzbogenförmigen Einganges zum Vorschein gekommen. Im Zugang zur Krypta fanden wir zwei aus dem Eingang ausgewonnene gotische Türpfostensteine. Auf Grund dieser gemeißelten Überreste können wir den Bau der Sakristei auf das Ende des 15. Jahrhunderts setzen.

Laut Angaben der Canonica Visitationes war der Chor der Kirche zu Ende des 17. Jahrhunderts noch gewölbt. Das Schiff überdeckte eine bemalte Tafeldecke. Bis Ende des 18. Jahrhunderts wurde eine einheitliche Barockdecke ausgebildet.

Von den 1730er Jahren an wurde im Laufe des 18. Jahrhunderts der Umbau der Kirche in mehreren Perioden fortgesetzt. Die mittelalterlichen Fenster wurden abgeschafft und größere Barockfenster geöffnet. Die Eingänge hat man geändert. An der Ostseite baute man an der Stelle des mittelalterlichen, einen polygonal abschließenden Chor. Am Ende des 18. Jahrhunderts kam ein neuer Chor, eine neue Kanzel und Sakristei zustande und aus dieser Zeit stammen auch die an den Wänden befindlichen Fresken von Dorfmeister.

In den Komitaten Zala und Vas (Westtransdanubien) wurden die Dorfkirchen auch nach dem Mongolensturm in spätromanischem Stil gebaut. Ihre grundrißmäßige Anordnung hält fast unberührt die romanischen Traditionen bei. In anderen Teilen des Landes wurden von der Mitte des 13. Jahrhunderts an die Chöre der Dorfkirchen mit geradem Abschluß gebaut, im erörterten Gebiet hingegen dominieren die Kirchen mit halbrundem Chor. Die Schiffe der Kirchen nähern sich der quadratischen Form. Das Baumaterial ist vor allem der Ziegelstein. Die Bauherren sind kleinere Besitzer, die über geringere materielle Mittel verfügen. Ihre Bauart ist bescheidener, jedoch trägt sie einen individuellen Charakter an sich. Die Proportion und die Masse der Gebäude sind gut ausgebildet. Die Zierplastik ist ärmlich, die Zierelemente bestehen zumeist aus Backstein. Das Charakteristische der Kirchen dieses Gebietes ist daß neben dem steifen Beibehalten der romanischen Stiltraditionen in der Ausbildung der Details auch schon gotische Züge zu entdecken sind.

É. M. Kozák

ÁRPÁD-KORI SÁNCVÁR A BÁCSAI SZENT VID DOMBON

GYŐR-SOPRON MEGYE

Az alább ismertetett sáncvárra vonatkozó történeti adatokat nem ismerünk, a történeti irodalomban sem szerepel. A sáncot Szőke Béla figyelte meg első ízben 1948-ban, Czigány Bélával együtt végzett terepbejárása során és felfigyelt a sánc égett jellegére.¹

A sáncvár Bácsa községtől K-DK-re, a Kis-Duna bal parti árterén van, hossza 500, szélessége 130 m. Alakja hosszan elnyúló, déli oldalával a Kis-Dunára támaszkodik, a szárazföld felől pedig gyenge ívben meghajló sánc védi, amely a keleti végén derékszögben megtörik. A sánc nyugati végét hasonló magasságú, nagyjából háromszög alakú lapos domb zárja le, melynek északnyugati széle egyúttal a védelmi vonal folytatása. Ez a domb a tulajdonképpeni „Szent Vid domb”. A vár Kis-Duna felőli oldala nyitott, elmosódott lapos part, erődítésnek nyoma sincs a felszínen. A vár területe valószínűleg eredetileg is ekkora lehetett, mert a sánc a keleti oldalon szabályosan végződik, nincs nyoma pusztulásnak. A sáncon kívül, a vár belső területével nagyjából azonos szinten, lapos árter terül el. A Kis-Duna magas vízálláskor gyakran árasztja el mindkettőt.

A vár belső területe sok bolygatás nyomát mutatja, az árvizek is erősen átalakították, pusztították, így az eredeti felszín ma már nem rekonstruálható. Középe táján kb. 1 m-rel magasabb, a sánc belső oldala mentén pedig kissé bemélyed.

A sánc aránylag épnek mondható. Két kapuja van, az északi és a keleti oldalon, de a felszínről nem állapítható meg, hogy mindkettő a vár korából származik-e. A sánc felületén ugyancsak sok bolygatás nyoma tapasztalható. Utóbbiak révén, valamint kis próbagödörökkel megállapíthattuk, hogy a sánc szerkezete nem egységes. Kisebb része vörösré égett kemény rögökből és ezek törmelékéből áll, nagyjából azonban nem mutat égesz nyomokat. E két szerkezetnek a sánc hosszában való eloszlásában semmi szabályosságot sem észleltünk (1. kép).

Az első ásatás 1958-ban volt, amikor egy keskeny és rövid kutatóárokkal vágtuk át a sánc egyik égett részét az érintetlen talajig, de a teljes átvágás akkor még nem történt meg. A sánc szerkezetének lényegére a kutatóárok keskenysége miatt akkor csak nagy vonalakban lehetett következtetni, ugyanígy a kormeghatározás is bizonytalan maradt.² 1964-ben újabb ásatásra került sor, ezúttal a sáncot teljesen és lényegesen szélesebb árokka vágtuk át és a belső területen is végeztünk próbaásatást.

A sánc átvágása

Az 1964. évi sáncátvágás közvetlenül az 1958. évi mellett történt (I. árok). Itt látszott ugyanis az égett sánc a legépebbnek, másrészt az előző ásatás tapasztalatai alapján már jobban meg tudtuk figyelni az egyes jelenségeket. Az átvágás szélessége 4, teljes hossza 50 m volt. Az érintetlen talajt mindenhol elértük. Az átvágás helyén a sánc maradványának teteje a belső terület

főle 1,80 m-rel, a külső lapos mélyedés főle pedig 2,30 m-rel magasodik ki. A sánc külső oldalán a felszínen igen lapos, alig 50 cm mély és kb. 7 m széles mélyedés látszik. Ennek közepén 1,40 m széles és az egykori felszínbe belevágva kb. 70 cm mély V alakú árkot találtunk, alját az akkori magas talajvíz miatt nem sikerült elérnünk. Feltételezhető, hogy eredetileg egy külső cölöpsor beasására szolgált. Még egy további, alig 30 cm mély és kb. 10 m széles mélyedés is látszik. Ez a két mélyedés a rétegződés és a méreteik alapján aligha foghatók fel ástott, védelmi célt szolgáló sáncároknak, inkább egykori vízfolyás nyomai lehetnek, ami természetesen a védelmet is elősegítette (2. kép).

A sánc legmagasabb, középső része a környezettől erősen elütő színű, vörösré égett agyagtömbökből és ezek törmelékeiből áll. Ennek az egységes résznek a szélessége alul 6–6,5, felül 4,5–4,6 m, vastagsága 1,00–1,30 m között váltakozik. Széle mindkét oldalon élesen elvágik a sánc lejtőjétől. A sánc magját alkotó vörösré égett rész a metszetek alapján egységesnek látszik. A vízszintes bontásnál azonban, bár erősen összeomlott szerkezetet mutatott az egész, három réteget sikerült elkülöníteni (3–4. kép):

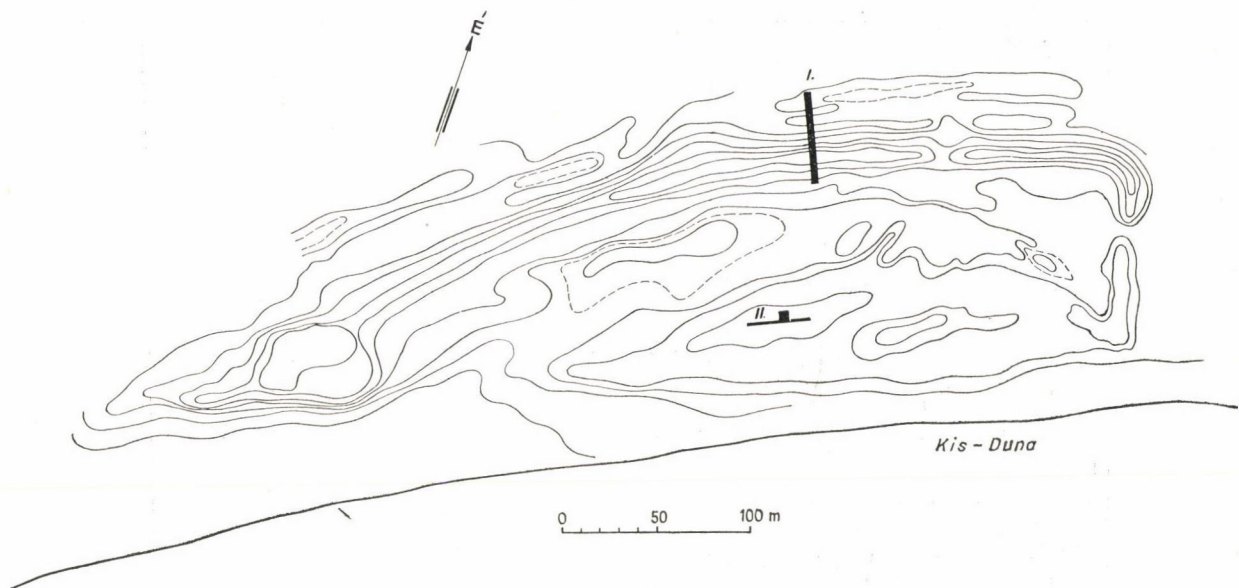
1. réteg. A sánc felszínét takaró, 10–20 cm-es gyp-réteg alatt már csak az égett agyagtömböket és ezek morzsalékát találtuk. A felső 30 cm-ben az agyagtömbök fekvése semmi rendszert nem mutatott, másodlagos fekvésű törmelékéből áll az egész. Alakjuk szabálytalan, mégis valamennyire egy 2 kg-os kenyér alakjához lehet hasonlítani. Alul eléggé laposak, felül domborúak, de igen durva, egyenetlen felülettel. Néhol simítás nyomát mutatják. Az égett tömbök felületén és belsejében sok a pelyva, sás, szalma és fatörzslenyomat. Utóbbiak gömbölyű rönköktől származnak, de fekvésük iránya itt még rendszertelen, másodlagos. Több esetben egymáshoz simul az alakjuk, ami arra vall, hogy kiegészítő, még nedves állapotban szorították egymás mellé. Bár jól kiegészít, a tömbök ütésre könnyen szétomlanak (4. kép). Néhány erősen elsalakosodott, ilyeneket különösen a sánc égett részének belső szélén találtunk (4. kép 4). Az egyik vályogtömbön textillenymomat látszik, feltehetően még nedvesen, a ruhához szorítva hordták fel a sáncra (4. kép 5). A tömbök és töredékek közötti részeket a belőlük levált morzsalék tölti ki.

Ennek az 1. rétegnek az elkülönítéséhez egy aránylag sima, vízszintes tapasztás adta meg az alapot, amely a feltárt égett rész nyugati sarkában, a sánc külső oldala felé eső részen volt. Kb. 1,70 m szélességben és 1,40 m hosszúságban volt megfigyelhető, a délnyugati sánctalajban folytatódott, de ez feltáratlan maradt. A tapasztás vastagsága 5–8 cm, néhol ennél vastagabb, halvány vörösré égett, felette és alatta egyaránt égett agyag, illetve vályogtömbök voltak.

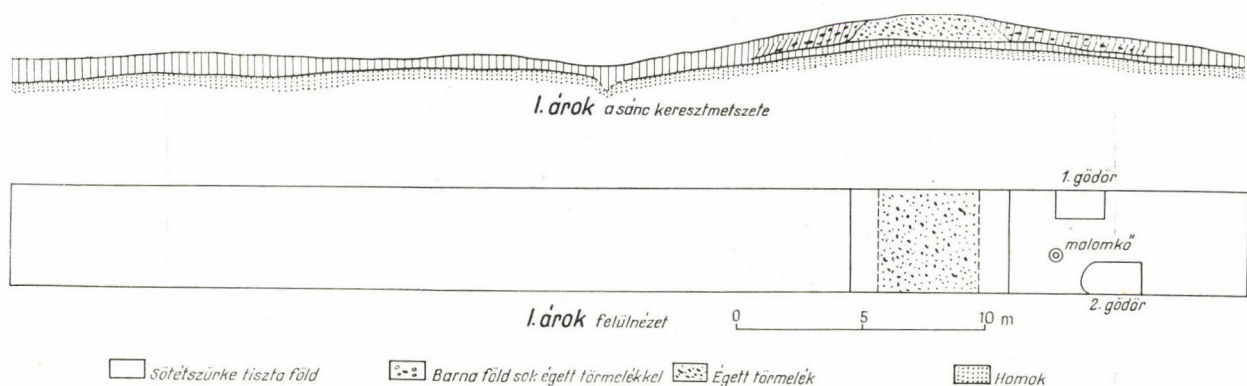
2. réteg. A következő réteg a sánc tetejétől számítva 30 és 65 cm között volt elkülöníthető. Ennek alját határozottan felismerhető, egymással párhuzamos, a sánc irányára merőlegesen, eredeti helyükön fekvő fatörzslenyomatok jelentették. E réteg ugyanazt a képet mu-

¹ Szőke B. és Czigány B. 1948. évi kiszállásai. MNM Adattár 214. B. III.

² Nováki, Gy., Acta ArchHung 16 (1964) 132–135

1. kép. A bácsai „Szent Vid domb” sáncvára. Virágh D. felmérése 1964-ben. Alapszintvonalak 50 cm-ként
 Рис. 1. Городище-крепость на холме Св. Вида в д. Бача. План, снятый Д. Вирагом в 1964 г. Уровень по 50 см.
 Fig. 1. Le rempart fortifié de la „Colline Szent Vid” de Bácsa. Relevé de D. Virágh en 1964. Lignes de niveaux de base par 50 cm

2. kép. Sáncátvágás
 Рис. 2. Разрез вала
 Fig. 2. Percée de rempart

tatta, mint az 1., azonban alul viszonylag ritkábban, de ugyancsak rendszertelenül elhelyezett égett agyag-, illetve vályogtömbök voltak. Legnagyobb hosszuk 42, vastagságuk 17 cm volt. Ezek tetején látszottak a fatörzslenyomatok (5. kép). A lenyomatok jól mutatták a kéreg helyét is, alakjuk gömbölyű fatörzsekre utalnak, melyek vastagsága 10–16 cm között váltakozott és sűrűn egymás mellett feküdtek. Volt néhány kissé szögletes keresztmetszetű lenyomat is, ezek talán faragott vagy hasított fatörzsektől származnak (6. kép).

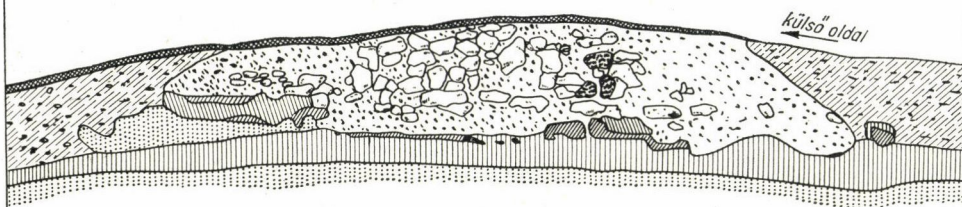
Az alul levő, fatörzslenyomatokat mutató és eredeti helyükön levő tömbökről a következőket állapíthattuk meg: a felső, tehát a fatörzslenyomatokat mutató felületük 5–10 cm vastagságban jól átégett, de ennél lejjebb már gyengébben, barnára égtek, az aljuk pedig mindössze fekete, kormos volt, ami az alattuk levő kormos föld rátapadásától származik. A délnyugati oldal felé néhány nagy vályogtömb felül vörösré égett, de alul csak kiszáradt, égés nyomát nem mutatta. Némelyiket mintha téglalakúra alakították volna ki, eléggé sima felületű oldalakkal, de a mai tégláknál lényegesen durvább kivitelűek (7. kép).

A 2. réteg feltárt részének délnyugati sarkában már hiányoztak a fatörzslenyomatok, égett agyagtömbök sem voltak, csak néhány töredék. Itt a föld mindössze gyenge égés nyomát mutatta.

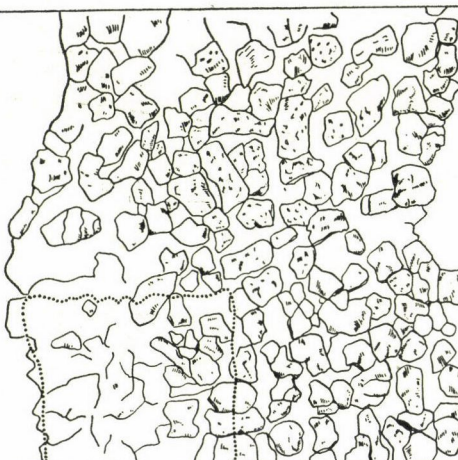
3. réteg. A sánc tetejétől számított 1,00–1,30 m mélységben elértük a sánc alját. Az égett törmelékes rész idáig tartott. Itt ismét fatörzslenyomatokat találtunk, a fentiekkel azonos irányban. Ezek azonban már nem agyag-, illetve vályogtömbökbe, hanem a sánc alját képező sötétszürke talajba nyomódva kerültek elő. A feltárt rész közepén egy fatörzs végig elszenesedve feküdt, körülötte és a fatörmelékek között 2–4 cm vastagságban halványvörösre égett föld volt. Ezen kívül néhány faszénmaradványt is találtunk. Az elszenesedett fatörzstől délnyugatra vörös, égett föld volt, ebben vékony, fehér, kemény réteg jelezte a fatörzsek alakját. Az északkeleti oldalon azonban nem volt égésnek nyoma, itt az alapot képező sötétszürke földbe nyomódott világosabb, részben homokos föld mutatta a fatörzsek fekvését.

A sánc égett részén kívül, a belső oldalon alul néhány további elszenesedett fatörzs maradványát találtuk, a

ÉK-i oldal metszete

- humusz
- barna föld sok égett törmelékkel
- barnára égett föld
- fekete égett föld
- sötétszürke tiszta föld
- gerendalenyomat sötét sz. földben
- elszenesedett gerenda faszén
- homok
- elsalakosodott égett agyagtömb
- égett agyagtömb
- sima tapasztás határa 35 cm mélyen
- gerendalenyomat égett agyagban

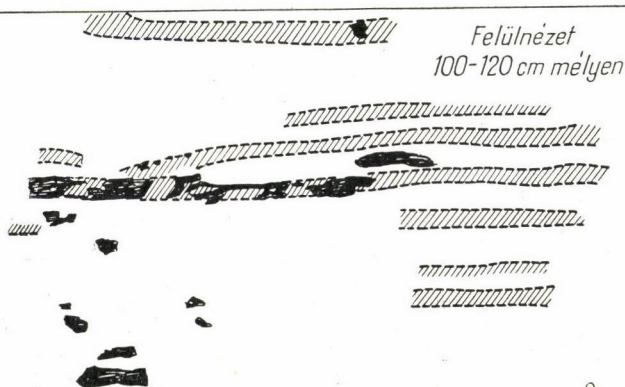
Felülnézet
30 cm mélyen

0 1 2 m

Felülnézet
65 cm mélyen

0 1 2 m

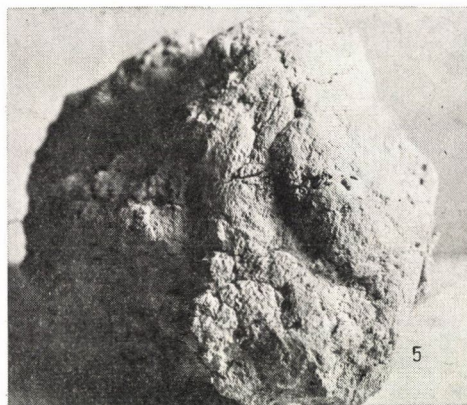
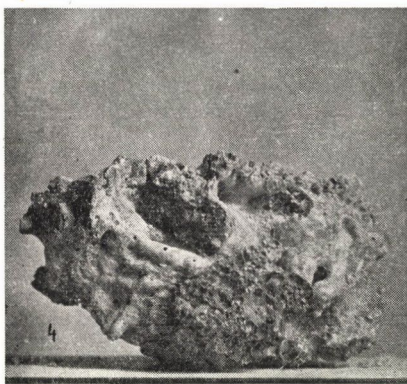
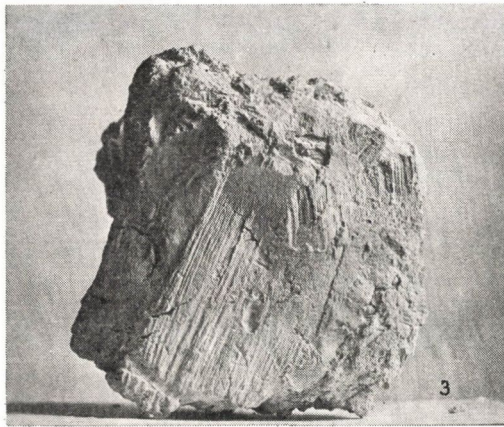
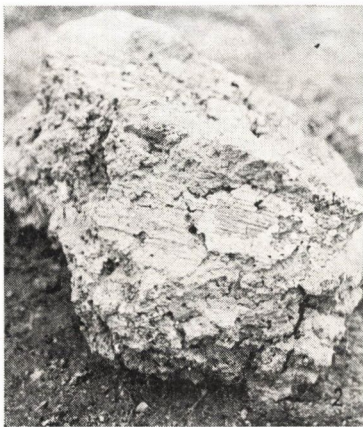
Felülnézet
100-120 cm mélyen

0 1 2 m

3. kép. A sánc keresztmetszete és az egyes rétegek felülnézeti rajza

Рис. 3. Разрез вала и слои сверху

Fig. 3. Coupe transversale du rempart et le dessin vu d'en haut des diverses strates

4. kép. 1. A sáncátvágás metszete a középső, égett résszel. — 2—3. Kiégett vályogtömbök falenyomattal. — 4. Agyagtömb elsalakosodva. — 5. Vályogtömb textillenymattal.
 Рис. 4. 1. Разрез вала, в середине обожженная часть. — 2—3. Обожженные глыбы с отпечатками дерева. — 4. Глиняная глыба-шлак. — 5. Глыба с отпечатком текстиля.
 Fig. 4. 1. La coupe de la percée du rempart avec la partie médiane brûlée. — 2—3. Blocs de torchis brûlés avec empreinte de bois. — 4. Bloc d'argile scorifié. — 5. Bloc de torchis avec empreinte de textile.

5. kép. A 2. réteg kiégett vályogtömbjei
Рис. 5. Обожженные глыбы второго слоя
Fig. 5. Les blocs de torchis brûlés de la 2e couche

6. kép. A 2. réteg kiégett agyag-, illetve vályogtömbjei falenyomatokkal. A fatörzsek fekvését kifeszített zsinegek jelzik

Рис. 6. Обожженные глиняные и земляные глыбы с отпечатками дерева. Направление срубов показаны веревкой
Fig. 6. Les blocs de torchis et d'argile brûlés de la 2e couche, avec empreintes de bois. La situation des troncs d'arbres est marquée par des cordes tendues

többi fa irányára merőlegesen. Nem sikerült tisztázni, vajon a sánc szerkezetéhez tartozó, eredeti helyükön fekvő vagy inkább felülről lehullott darabok voltak-e.

A sánc középső, égett részében nem került elő egyetlen cserép sem, de a legalján, a sánc pusztulásakor kissé megégett vékony fekete földrétegben előkerült néhány koraközépkori töredék (8. kép 1–6, 12. kép 1). A belső oldalon a sánc alját is jelentő sötétszürke földréteg tetején egy 48,5 cm átmérőjű kerek, középen lyukas, csillámpalából készült felső örlőrkő feküdt erősen rongált állapotban. Mellette ugyanebbe a talajba bevágva két téglalap alakú gödör bontakozott ki. Utóbbiakban néhány római kori és koraközépkori cserép volt (8. kép 7–15, 12. kép 2–4, 8), továbbá állatesontok és égett földdarabok, melyek azonban nem a sánc égett részéből származnak, jellegükben egészen mások. A két gödör szerkezetileg nem tartozott a sánchoz, annál korábbiak.

³ A kormeghatározást *Holl Imre* volt szíves közölni.

7. kép. Vályogtömb rétegek egymáson
Рис. 7. Глыбы земли
Fig. 7. Couches de blocs de torchis superposées

A sánc égett magjához mindkét oldalon barna föld csatlakozott sok égett agyagtörmelékkel, valamennyi a közepén levő nagy agyagtömbök töredéke. Ebben a rétegben, a sánclejtő alján további koraközépkori cserépek, két vasszeg töredéke és egy csiszolt szarvasmarhacsont (ún. „csontkoresolya”) kerültek elő (9–10. kép, 12. kép 6., 7., 9., 10).

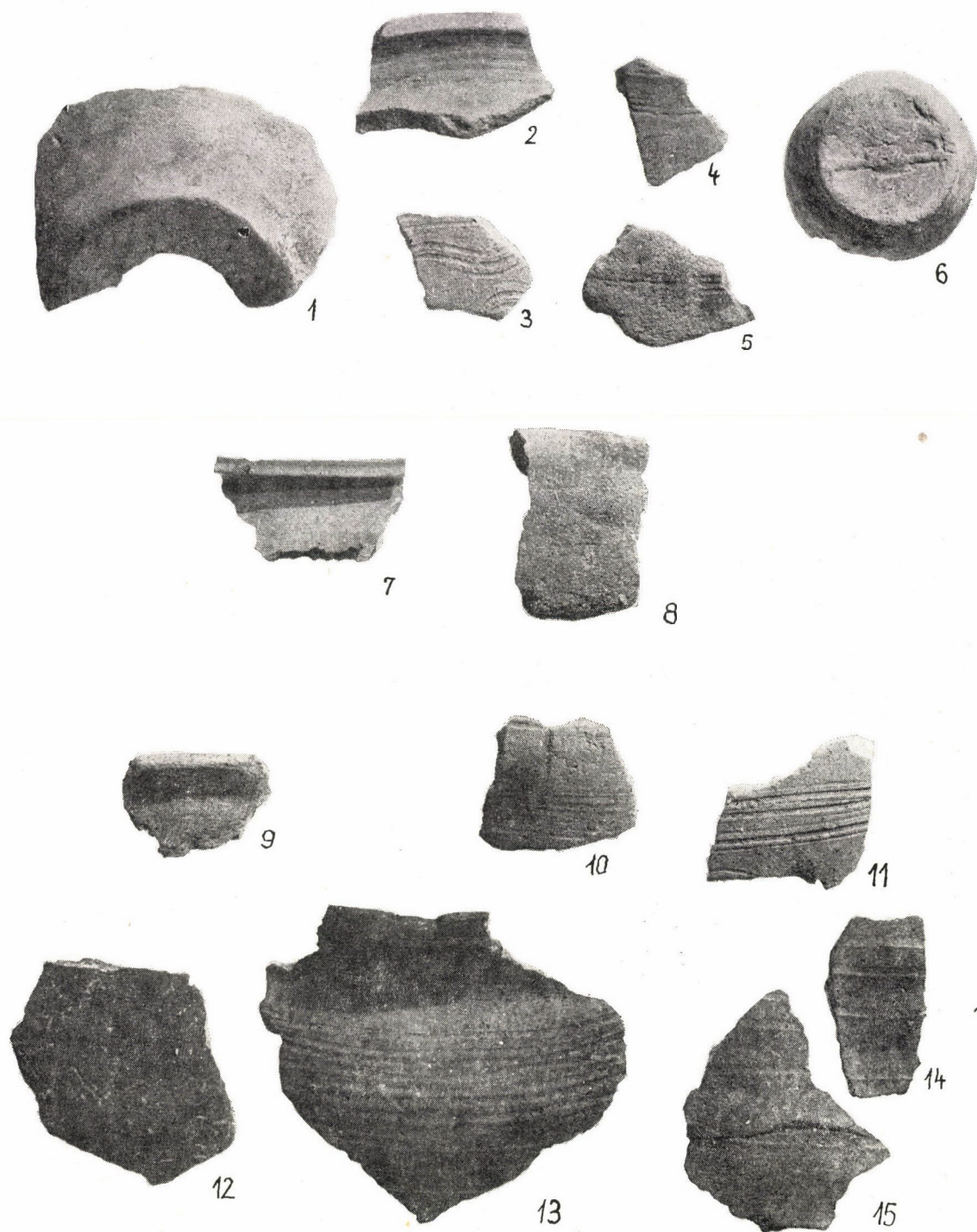
Próbaásatás a sáncvár belső területén

A belső terület legkiemelkedőbb részén egy 32 m hosszú és 1 m széles kutatóárkot ástunk (II. árok). Egy gyengén égett folt felett 4×4 m-es területen kisértettük, de mindössze néhány koraközépkori cserép és jellegtelen téglatöredék került elő (11. kép 1–5, 12. kép 5). A gyakori árvizek annyira megzavarták a rétegeket a ráhordás és pusztítás révén, hogy semmi határozott járószintet nem sikerült megállapítani. Így a várral egykorú településre nem sikerült adatot kapnunk.

Kisebb próbaásatást végeztünk a sáncvár nyugati végében a Szent Vid dombon is. Két, egyenként 27 m hosszú, 80 cm széles kutatóárkot ástunk. 25 cm mélyen tapasztott padlót találtunk 12 m hosszúságban, teljes kiterjedését azonban nem ismerjük. Az itt előkerült téglák (négy sarkukon az 1839-es évszám négy számjegye arányosan elosztva, középen R betű) újkori épületek vallanak, de egy kályhaszem töredéke a XV. század jelenlétére utal (11. kép 6).³ Néhány embercsont (hosszúcsontok és koponyatöredékek), valamint koporsóra valló fafoszlányok sírokra engednek következtetni, de ezek korára semmi támpontunk sincs. Az ásatás idején az áradó Kis-Duna miatt igen magas volt a talajvíz szintje, ezért ennél lejjebb nem tudtunk haladni, bár a törmelékért folytatódott lefelé. Így ezen a helyen a kutatást eredménytelenül kellett abbahagynunk.

A sánc építésének kora

A talált edénytöredékek időmeghatározása igen problematikus, mert éppen a koraközépkori kerámia datálása — kevés kivételtől eltekintve — nem megbízható. A sánc építési idejével kapcsolatban legfontosabbak a középső égett rész alatt és a két gödörben talált leletek (8. kép, 12. kép 1–4, 8), mert ezek megelőzik a sánc építésének idejét. Korukat az Árpád-korba, vagyis a X–XIII. századba helyezzük. A sánc tehát ennél korábban nem épülhetett. A sánc oldalához csatlakozó rétegben előkerült edénytöredékek (9–10. kép, 12. kép 6., 7., 9., 10) másodlagosan odakerült rétegből

8. kép. Leletek a sáncátvágásból. 1—6. A sánc alatt. — 7—8. 1. gödör. — 9—15. 2. gödör

Рис. 8. Находки из вала. 1—6. Из-под вала. — 7—8. Яма № 1. — 9—15. Яма № 2.

Fig. 8. Trouvailles livrées par la percée du rempart. 1—6. Sous le rempart. — 7—8. 1e fosse. — 9—15. 2e fosse

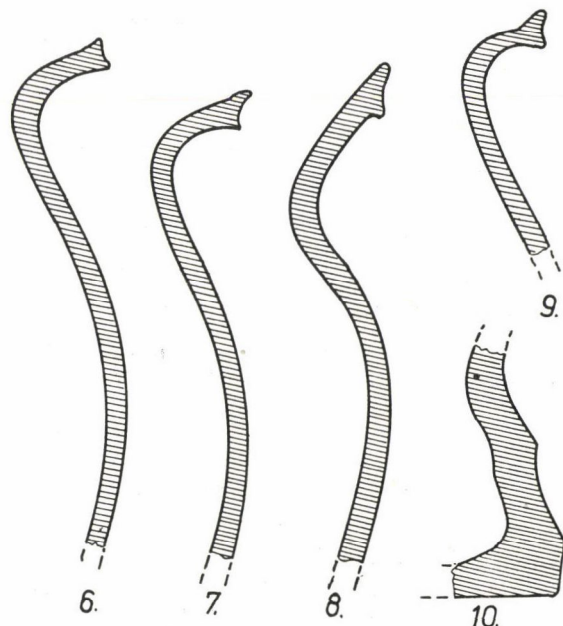
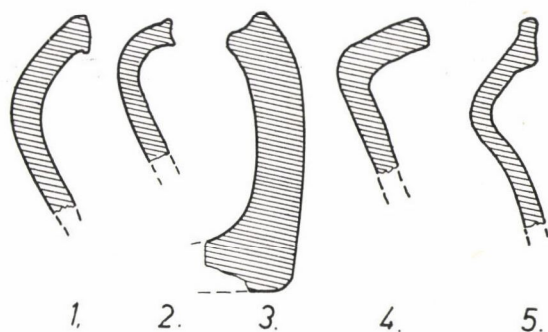
9. kép. Leletek a sáncátvágásból. 1—12. A sánc belső és külső lejtőjében
 Рис. 9. Находки из вала. 1—12. Из внутреннего и внешнего склона вала
 Fig. 9. Trouvailles livrées par la percée du rempart. 1—12. Dans les pentes intérieure et extérieure

10. kép. Edény két töredéke a sáncátvágásból. A sánc belső lejtőjében

Рис. 10. Два обломка сосуда из внутреннего склона вала

Fig. 10. Deux fragments d'un vase, trouvés dans la percée du rempart

5cm

12. kép. Edénytöredékek profilja. 1: 8. kép 2. — 2: 8. kép 7. — 3: 8. kép 8. — 4: 8. kép 9. — 5: 11. kép 4. — 6: 10. kép — 7: 9. kép 7. — 8: 8. kép 13. — 9: 9. kép 3. — 10: 9. kép 11.

Рис. 12. Профиль сосудов. 1: рис. 8, 2. — 2: рис. 8, 7. — 3: рис. 8, 8. — 4: рис. 8, 9. — 5: рис. 11, 4. — 6: рис. 10. — 7: рис. 9, 7. — 8: рис. 8, 13. — 9: рис. 9, 3. — 10: рис. 9, 11

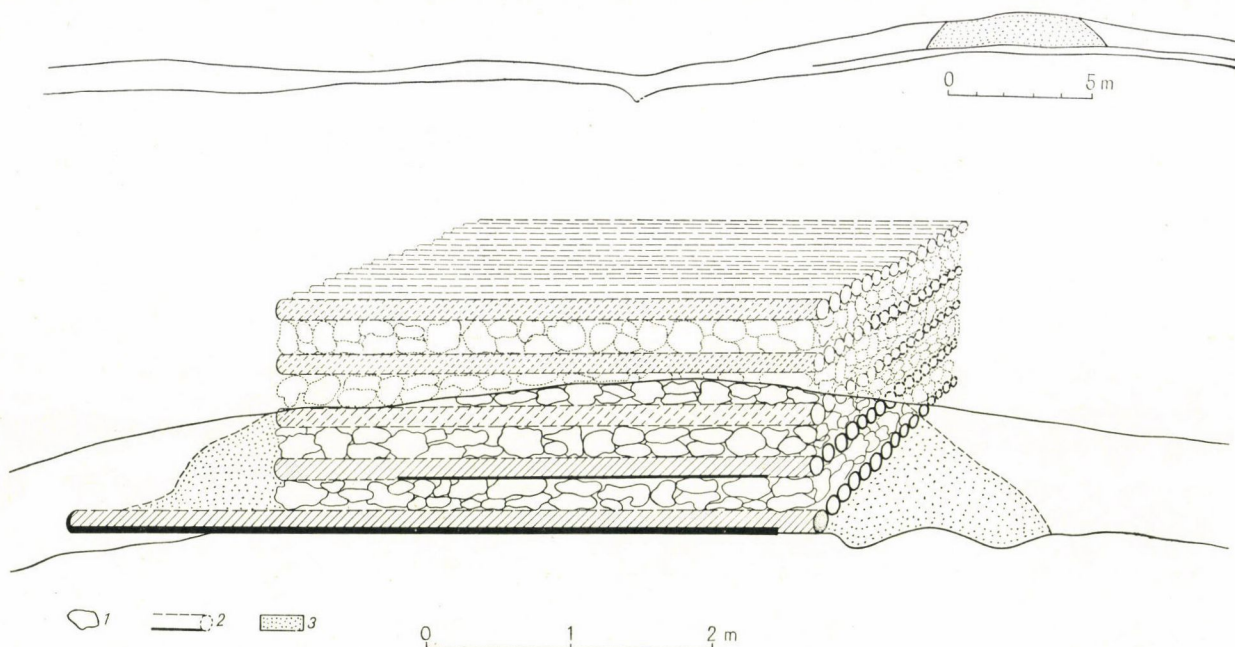
származnak, így a sánc építésének korára nem, csak a terület betelepülésére vetnek némi fényt. Az Árpád-kori jelleg ezeknél is kitűnik, de két töredék (9. kép 6–7, 12. kép 7) származhat a VIII–IX. századból is. A telep belsejében előkerült edénytöredékek (11. kép 1–5, 12. kép 5) ismét az Árpád-korra vallanak. Legkésőbbi leletünknek, egy későközépkori kályhaszemnek (11. kép 6) a sáncvár szempontjából nincs jelentősége.

A sáncszerkezet, bár erősen romlott állapotban került napfényre, világosan rekonstruálható: a sánc irányára merőlegesen legallyazott fatörzseket fektettek sűrűn egymásmellé, erre még nedves állapotban levő agyag-, illetve vályogtömböket raktak le egy rétegben. Ennek tetejére ismét egy sor fatörzs következett, ugyanabba az irányba fektetve, majd újabb agyag-, illetve vályogtömbök rétege következett és így tovább. A legalsó fatörzs 5 m hosszúságban volt megfigyelhető, melynek

11. kép. Leletek a sáncvár belső területéről. 1–5. A középső magaslatról. — 6. A Szent Vid dombról

Рис. 11. Находки из городища. 1–5. Из среднего холма. — 6. Из холма Св. Вида

Fig. 11. Trouvailles mises au jour dans le territoire intérieur du rempart fortifié. 1–5. De l'élevation médiane. — 6. De la colline Szent Vid

13. kép. A sánc szerkezetének rekonstrukciója, 1 = agyag-, illetve vályogtömb. — 2 = gerenda. — 3 = égett agyagtörmelék

Рис. 13. Реконструкция системы вала. 1. Глыбы глины и земли. — 2. Сруб. — 3. Обожженная глина
Fig. 13. Reconstitution de la structure du rempart. 1 = bloc d'argile et de torchis — 2 = poutre. — 3 = débris d'argile brûlée

vége a külső oldalon kinyúlt, feljebb már keskenyebb volt a sánc, kb. 3,5–4 m lehetett. Eredeti magasságára nincs adatunk. (13. kép).

Az erős égésnyomok a faszerkezet leégésétől származnak, szemmel láthatóan felülről hatolt be a tűz lefelé, alul egyre gyengébb erővel. Sajnálatos, hogy a sánc nem-égett részének átvágására nem kerülhetett sor.

Ez a sáncszerkezet egyedülállóan tűnik, nem ismerjük pontos analógiáját, csak hasonlókat említhetünk. Vályogtégla alkalmazását a sáncépítésben a kazárok-nál tapasztalhatjuk a VIII–IX. századból Dagesztánban⁴ és a régi oroszoknál a X. század végéről (Bjelgorod, Pereszlavja, Zavecs).⁵ Az itt alkalmazott vályogtégla méretben hasonló a bácsai agyag-, illetve vályogtömbökhöz, de majdnem szabályos téglalakúak és a felrakásuk is szabályos sorokban történt. Gyep-, illetve tőzegtégla alkalmazására ÉNy-Európából említhetünk több példát a VIII–XI. század közötti időből, ahol ugyancsak a téglához hasonlóan rakták fel és függőleges falalánk tartotta.⁶ Maga a farács-szerkezet Európa-szerte általánosan elterjedt, de elsősorban a nyugati szlávoknál, Lengyelország és részben Németország területén. Ott azonban a fatörzsekből álló rétegeket változó irányban helyezték egymásra és a fa közé agyagot, földet vagy homokot raktak.⁷ Magyarországon a gyönyöspatai X. századi sánc mutat a bácsaihoz hasonló faszerkezetet.⁸ A térbeli és gyakran időbeli távolságok azonban aligha engedik meg, hogy a bácsai sánc szerkezetét összefüggésbe hozzuk az említett példákkal. A sáncok építését elsősorban a helyi építőanyagok szab-

ták meg, ezért kőben szegény vidékeken a földön kívül tőzeget, gyepet és vályogot is gyakran felhasználtak Bácsa környékén kő nem lévén, agyagból, vályogból és fából készült a sánc.

A sánc rácsos faszerkezete tág időhatárok közé engedi sorolni az építés idejét. Ha el is vetjük a X. századnál korábbi építés lehetőségét —, amire az alatta talált leletek jelentenek bizonyítékot — a X–XIII. század között közelebről ma még nem jelölhetjük meg biztonsággal a korát.

A bácsai sáncvárra vonatkozóan — mint bevezetésként már említettük — nem ismerünk történeti adatokat. A Kis-Duna bal partja és a Duna közötti falvak első említése a XIII. század elején kezdődik, Bácsa nevével 1231-ben találkozunk első ízben. 1222-ben említik Szent Gúd falut, amely Lengyel Alfréd feltevése szerint a sáncvárunkkal szemben a Kis-Duna jobb partján, a mai Likócs-pusztta táján volt és határa a Kis-Duna mindkét partjára kiterjedt. Több adat bizonyítja a létét még a XIV–XV. században is. Ezután elpusztult, Szent Vid tiszteletére emelt templomát 1593-ban már romosnak említik.⁹

Szent Vid falu helyét ma még nem ismerjük megbízhatóan. Csak mint hipotézist említhetjük, hogy a falu lehetett a sáncvár helyén is. A cserepek bőven bizonyítják egy Árpád-kori telep létét. Maga a sánc ugyancsak Árpád-kori. A X–XI. századra azonban kevésbé gondolhatunk, mert ebben az időben a győri ispánsági vár aligha tűrhetett meg közvetlen közelében egy másik erődtített helyiséget. Inkább későbbi időpontban épül-

⁴ Erdélyi I., ArchÉrt 99 (1972) 115–116.

⁵ Панноном, П. А., Очерки по истории русского военного 30 дчества X–XIII. вв. МИА 52 (1956) V.; Уа. Zfa 1 (1967) 78.

⁶ Sprockhoff, E., Germania 17 (1933) 217–218.; Uslar, R., Studien zu frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen. (Köln 1964) 63., 78., 88.,

90., 190., 198., 244.; Schindler, R., Hammaburg 5 (1957–58) 64., 67., 84.

⁷ Hensel, W., Die Slaven im frühen Mittelalter. (Berlin 1965.) 334.

⁸ Kovács B., ArchÉrt 101 (1974) 235–243.

⁹ Lengyel A., Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében (1000–1711). (Győr 1944) 62–63, 111.

hetett, a XII. vagy a XIII. században, amikor a várépítés már országsszerte fellendült. A bácsai Szent Vid domb esetében azonban nem kisméretű feudális várral állunk szemben, hanem nagyméretű, sok embert és jószágot magába foglaló népvárral. Feltehetően a még

alig kutatott és Európa-szerte még csak kis számban ismert erődített falvak sorába tartozik. További ásatásokra volna szükség a sánc nem-égett szakaszain és a belső területen, különösen magán a Szent Vid dombon.

Nováki Gyula

ÁRPÁDENZEITLICHER BURGWALL AUF DEM ST. VEIT-HÜGEL ZU BÁCSA (KOM. GYŐR-SOPRON)

Auszug

Der Burgwall liegt in OSO-Richtung von der Ortschaft Bácsa, im Überschwemmungsgebiet am linken Ufer der Kleinen Donau. Seine Länge beträgt 500 m, die Breite 130 m. Die südliche Seite des Walles stützt sich auf die Kleine Donau. Entlang des weggespülten Ufers gibt es keine Befestigungsspuren, die übrigen Seiten werden von einem sich lang dahinziehenden Erdwall geschützt. Sowohl an der N-, wie an der O-Seite befindet sich je eine Toröffnung, jedoch mit fraglichem Ursprung. Das innere Gelände ist flach und zeigt viele Störungsspuren. Es liegt mit dem Überschwemmungsgebiet auf gleichem Niveau und so geriet bei Überschwemmungen auch das Gebiet des Burgwalles unter Wasser. Das W-Ende wird von einem flachen Hügel, vom St. Veit-Hügel abgeschlossen.

Zur ersten Probeausgrabung kam es 1958, sodann wurde der Wall 1964 völlig durchgeschnitten (Graben I). Hierbei konnten drei Schichten auseinandergehalten werden: 1. *Schicht*, die oberen 30 cm. Sie besteht aus amorphen Lehmblöcken in sekundärer Lage, die Pflanzen- und mehrere Baumstammabdrücke zeigen. Einige dieser sind verschlackt, auf dem einen kamen auch Textilabdrücke vor. Den Bodenteil der Schicht bildete auf einer größeren Fläche eine waagerechte Beschmierung. — 2. *Schicht*, zwischen 30–65 cm. Sie ähnelt der vorherigen, jedoch befanden sich am unteren Teil die Blöcke bereits an ihrer Originalstelle und wiesen an ihrer Oberfläche die Abdrücke von runden Baumstämmen auf, die senkrecht auf der Wallrichtung eng nebeneinander gelegen haben. Die Ton- bzw. Lehmblöcke waren oben in 5–10 cm-Dicke stark durchgebrannt, zeigten jedoch am unteren Teil höchstens Spuren eines schwachen Brandes. — 3. *Schicht*, zwischen 65–130 cm. Sie ähnelt der voran-

gehenden und enthielt am Boden, in derselben Richtung liegende verkohlte Baumstämme.

Die Struktur des Walles: es wurden abgeästete Baumstämme senkrecht auf der Wallrichtung dicht nebeneinander, sodann auf diese Ton- und Lehmblöcke in feuchtem Zustand gelegt, diesen folgten wiederum Baumstämme in derselben Richtung und so weiter. Der Wall brannte von oben nach unten nachträglich ab.

Die unter dem mittleren abgebrannten Teil des Walles in der ursprünglichen Kulturschicht und in den zwei Gruben unter der Seite des Walles gefundenen árpádenzeitlichen Scherben datieren das Alter des Walles zwischen das 10.–13. Jahrhundert (Abb. 8., Abb. 12., 1–4,8). Die übrigen Funde kamen aus sekundärer Lage zum Vorschein, ihr Alter ist ähnlich, jedoch reichen einige eventuell bis in das 8.–9. Jahrhundert zurück (Abb. 9–10., Abb. 12., 6., 7., 9., 10.). Im inneren Gelände der Siedlung haben wir einen Sondierungsgraben angelegt (Graben II), die Funde stammen aus derselben Zeit, wie die vorangehenden (Abb. 11., 1–5., Abb. 12., 5.).

Aus dem Gebiet der Sowjetunion ist uns der Gebrauch von Lehmziegeln bei den Wällen des 8.–10. Jahrhunderts bekannt, jedoch ist die Form dieser regelmäßig. In NW-Europa wurden Rasen- bzw. Torfziegel benutzt. Mit diesen kann aber der Wall von Bácsa kaum in Verbindung gebracht werden. Auch die Rostkonstruktion ist in diesen Jahrhunderten allgemein verbreitet.

Bezüglich des Burgwalles von Bácsa verfügen wir über keine urkundliche Angabe, seine Bestimmung ist ungeklärt. Es besteht die Möglichkeit, daß er in die Reihe der heute noch weniger bekannten mittelalterlichen befestigten Dörfer gehört.

Gy. Nováki

A KÖZÉPKORI RÉGÉSZET NÉHÁNY KÉRDÉSE

Középkori régészetünk eredményeinek áttekintése során (Acta ArchHung 22. 1970. 365–411.) elsősorban a külföldi kutatás tájékoztatása és sokrétű régészeti tevékenységünk bemutatása volt a célunk. A hangsúlyt a legfontosabb következtetések kifejtésében láttuk, hisz nagyon sok témában sikerült a nemzetközi kutatás szempontjából is kamatoztatható eredményeket elérni. Az egyes cikkek következtetéseinek bírálata, korrekciója véleményem szerint az azonos témával foglalkozó további cikkek feladata, mert ott nyílik legjobb alkalom a nézetek, adatok szembesítésére. (Magam az áttekintésben a kétségesnek vélt eredményeket inkább elhagytam, vagy kiemeltebben utaltam arra, hogy a szerző meghatározását használom.)

Egyre szükségesebbé válik régészeti tevékenységünk (s nemcsak a feldolgozások) kritikája néhány általánosabb, módszertani kérdéseket is jelentő szempontból. Ehhez természetesen az utóbbi időszak kutatását is figyelembe kell vennünk, bár ebből inkább az ásatási tevékenység tendenciái mérhetők le és nem a feldolgozásoké. Objektív akadályok (túlterheltség, a kisegítő munkatársak — restaurátor, fotós, rajzoló — csekély száma) és szubjektív tényezők miatt a publikációk jelentős része nagy késéssel készül el, még a gyors információt nyújtó előzetes jelentések sem mind kerülnek beadásra az ásatást követő 2–3 éven belül.

A továbbiakban először az ásatások témaválasztása, majd módszertani szempontból tekintsünk át az alapvető kérdéseket.

A) A témaválasztás

Falvak

A régebben végzett három legnagyobb faluásatásról (Rázom, Móric, Nyársapát) mindeddig csak egy-egy előzetes jelentés számolt be, a teljes feldolgozás késik. Így elsősorban a házak formáját, szerkezetét és építésmódját ismerhettük meg, de a leletanyag és a megfigyelések egészéből levonható következtetések — az általánosan értékelés kivételével — még hiányzanak. Csupán Bálint Alajos feldolgozása tárgyalta részletesebben a falu valamennyi feltárt házát és a leletanyagot, de ezt sem olyan rendszerrel, hogy a 15–17. századon belül megoszlását, változását megismerhessük. Másrészt a településen belüli, az egyes tulajdonosok közötti vagyoni rétegződés felismerése sem lehetséges így, hiszen az építésmódban és a leletanyagban már most is feltűnő minőségi különbségek a lakosság fokozódó elszegényedésének is lehetett következménye.

Az eddigi ásatások zömmel a 12–13. századi és a 16–17. századi helyzet megismerését segítették. Egyre jobban hiányzik a megelőző és a két korszak közötti időre vonatkozó anyag, pedig ez világíthatná meg a hódoltság kezdetére már kimerített házfarmák (az alföldi háromosztatú ház) fejlődésének útját vagy a gazdasági eszközök változásait. Az Árpád-kor félig földbe ástott egyszerű kunyhói ma már országos elterjedésükben igazolhatóak, de még csak kevés példa (Kardoskút, Miskolc) bizonyítja fejlettebb megoldások fellépését vagy eltérő formájú és jellegű építkezést (Balatonszentgyörgy, Fonyód).

Ezekben a kérdésekben az utóbbi 10 évben sem történt igazán lényeges javulás, csupán a Dunántúl bekapeso-

lásával egy másfajta adottságokkal rendelkező tájék biztosítja legalább az eltérő hagyományokból és építési anyagokból adódó építkezési különbségek megismerését (Csepely, Sarvaly).

Az 50-es és 60-as évek terveiben még súlyponttal jelentkeztek a faluásatások, később az ütemet és a számszerűséget tekintve is csökkentek. Anyagi okok mellett ennek tervezési, szervezeti okai is vannak. (Azt sem lehetett elérni, hogy a nagyobb templomfeltárások során egy-két a közelben fekvő lakóház nyomainak felderítése is megtörténjen, bár ezt a Középkori Albizottság többször is javasolta az éves tervek véleményezésénél.) Az újabb ásatások feldolgozása is késik, csak Csepely előzetes jelentése és Bashalom kézirata készült el. — 1972–1973-ban évenként átlag 3 faluásatás volt, egy kisebb leletmentés kivételével mindegyik a MNM tervásatása (l. a Régészeti Intézettel).

A Régészeti Topográfia készítése során nagy területek rendszeres áttekintése a településkutatás nagymértékű fejlődésével járt. Több esetben egyéni vállalkozás végezte el kisebb egységek településszerkezetének földterítését. A közreadott új módszerű forrásanyag a településtörténet és a településföldrajz számára alapvető, más módon el nem érhető alapokat jelent, amint ezt az 1971. évi nagyvázsonyi és 1973. évi veszprémi ülésszak több előadása is részletesen bizonyította. Ez a munka a feltárással kerülő települések kiválasztásához és jó segítséget nyújtana.

Falusi templomok

Az 1970. évi kiállítás térképén (MNM, Nagy Emese összeállítása) jól látható volt, hogy középkori régészetünk 25 éve során az ásatások majd 90%-a (a számszerűséget tekintve) templomásatás volt, s ezen belül is elsősorban kisebb-nagyobb falusi templomok. Oka nyilvánvaló: egyrészt a műemléki helyreállítások által diktált iram, amelynek során a tervező vagy a régész szükségesnek tartotta a dokumentációt régészeti kutatással is bővíteni. Más esetekben (romok, alapfalak esetében) a veszélybe került emlékek leletmentése sürgető. (De mennyiben indokolt egy pusztatemplom elszigetelt leletmentése, a körülötte elterülő egykori falu elkerülésével, melynek házaiból hasonló méretű munkával 1–2 feltárható volna és a többi még észlelhető helyét is rögzíteni lehetne a térképen?) Ha ezeknek a rendszerint kisméretű ásatásoknak értékét, eredményeit vizsgáljuk, úgy már a régészeti módszerek alább érintendő kérdéséhez érkeztünk.

Az utóbbi évtizedben már egy egészségesebb, kiválasztó tendencia kezd érvényesülni: csökken a rövidlélegzetű kutatások száma, az építési periódusokat behatóbban vizsgálóké gyakoribb, sor kerül a környező sírok feltárássára is. 1972–1973-ban átlag évenként 6 falusi templom feltárása folyt.

Kolostorok, székesegyházak

Az összefoglalásban szereplő 7 ásatás közül csak kettő volt nagyobb méretű. Természetes, hogy így a többinél az építési periódusok alaposabb vizsgálata vagy a kolostor életét, kultúráját megvilágító leletanyag megismerése sem történhetett meg. Még nagyobb hiányt jelentett, hogy a kolostorok lakóépületeinek felderítése csak 3 alkalommal történt meg. Az utóbbi években biztató az előre-

haladás, sok esetben több éves tervásatás teljes feltárást jelent (Buda, Szekszárd, Vértesszentkereszt, Eger, Székesfehérvár, Pilisszentkereszt, Pusztaszer, Somogyvár). Majd minden esetben megfigyelhető, hogy ez a régész erőfeszítésének eredménye, nem a hivatalos tervezés előre kitűzött célja.

1972–1973-ban évenként 1–3 székesegyház és 9–10 kolostor ásátására került sor. Az utóbbiak száma, ha tekintetbe vesszük az ilyen feltárás rendkívüli időigényét, már túl nagy. Kérdéses az is, hogy a kiválasztásnál érvényesülő műemlék-helyreállítási szempontok alkalmasak lehetnek-e a *történelmileg* legfontosabb helyek megismeréséhez? Egy nagymértetű feltárás esetében pedig csak az utóbbi szempont lehet a döntő, amíg kellő számú régész és fedezet nincsen.

Várak

A várfeltárások témája áll a legjobban a számszerűség és az ásatások mérete szempontjából. Az esetek zömében sokéves, rendszeres tervásatások, melyeknek eredménye a felderített építési periódusok eddig nem ismert sokrétűsége, a várfejlődés szakaszainak kibontakozása. Sajnos régebbi és újabb ásatások között szép számmal találunk olyanokat, amelyekről többéves kutatás után még előzetes jelentés sem számolt be. De a többi esetében is a tanulmányok, előzetes jelentések inkább csak az építészettörténeti kérdések megválaszolására törekedtek, mert az előkerült hatalmas mennyiségű leletanyag restaurálása, tudományos feldolgozása késik, néha el sem indult. Így a bemutatott csekélyszámú leleteik alig jellemezhetik a vár életének legfontosabb periódusait. (Meg kell jegyeznünk, hogy a kiállításra kész restaurálás előtt is mód van legalább részben rajzos táblák elkészítésére, a leletek grafikai kiegészítésével. Ehhez a múzeumi rajzolgárdára kiépítése hiányzik, az OMF-nél meg sem kezdődött.)

A korai nemzeti és ispánsági várak sokat ösztönzött kutatása az összefoglalás írásakor még csak épp hogy megkezdődött. Azóta számos ásatás történt, többről előzetes jelentés készült. A szabolcsi, visegrádi és soproni esetében elmélyültebb a kutatás, a többinél sajnos minden esetben csupán 1–2 szelvényt vizsgáltak meg; településtörténeti eredményeket csak további rendszeres ásatások hozhatnak.

1972–1973-ban 5, illetve 3 várban folyt ásatás, valamint 3, illetve 1 ispánsági várban és két királyi palotában.

Városok

Középkori régészetünknek a középkori város még ma is legelhanyagoltabb témája. Bár ma már több városban folynak leletmentések, tervásatások (Óbuda, Esztergom, Sopron, Székesfehérvár), a kutatás kellő mértékű intenzitása, területi kiterjesztése ritkán valósul meg. A korábbi kutatásnak szinte teljes hiánya miatt a régésznek először alapvető topográfiai kérdések tisztázására kell sort kerítenie, s így módon nem is biztos, hogy a településtörténetileg legfontosabb területen végzi ásatását. A különböző korszakok kapcsolódása miatt a jelenleginél nagyobb együttműködésre lenne szükség. (A múzeumok felmérői személyzete sem elegendő az alapos dokumentáció elkészítésére.) Ráadásul gyakran ásatásra csak az utolsó órában kerül sor, amikor az építkezések előrehaladása miatt az alaposabb munkára nincs idő. A lemaradásnak szemléleti, tervezési okai vannak, de több esetben a kellő számú régész is hiányzik. Míg más témák esetében rendkívül nagyszámú leletmentés történik, városok belterületén alig. Pedig ez esetben már egy szokványos csöfkettes leleteinek begyűjtése, ellenőrzése is olyan adatgyűjtést tesz lehetővé, amit még ásatások sem pótolhatnak, hisz a település kiterjedése és a beépítettség miatt erre lehetőség sohasem adódhat. A leletbejelentő szolgáltatás kiépíthetlensége ennek egyik oka (hivatalos bejelentés ritka), múzeumbaráti szervezéssel sokat lehetne segíteni.

B) A régészeti módszerek alkalmazása

A középkori régészet nagyon sokoldalú, komplex kutatást kíván (írott források bevonása, építészettörténet, művészettörténet, néprajz stb. eredményeinek felhasználása), de a tulajdonképpeni ásató munka alaposágát, a megfigyelések sokoldalú kontrollját, a leletanyag *már értékelhető* adatokat nyújtó mennyiségének és minőségének elérését nem pótolhatja másfajta kutatás segítségével hívása. Főleg templomásatások esetében találkozunk azzal a gyakorlattal, melynél csupán két-három kisebb szelvény segítségével határozzák meg az alaprajzi rendszert, szinteket. A teljes építéstörténet azonban több periódus esetén (ami ritkán bizonyítható már kezdettől fogva) sokkal nagyobb mérvű feltárást igényel. Az egyes alaprajzi rendszerek és építési szintjeik a hozzájuk tartozó rétegek és leletanyag kiértékelését egységükben és kapcsolataikban kívánják meg. Ez a követelmény más épületfeltárások, várásatások esetében is: az átépítések, lakóépületek és védrendszer bővítése sokszor régészetiileg is jól megfigyelhető. Ennek ellenére több esetben az ásató csupán a falelválások, építőanyag és alaprajzi rendszer változásából következtet, elhagyja a rétegek és leletek elemzését, vagy dokumentálásától a feldolgozásban eltekint. A bizonyítás hiányossága után már az sem meglepő, amikor egy idő múlva ugyanannak az építési periódusnak egészen eltérő kormeghatározásáról olvasunk.

Az épületfeltárások rajzi publikációja is mutat hiányosságokat. Kevés ásató közül párhuzamosan kétfajta alaprajzot: a megfigyeléseket rögzítő pontos felmérést és a rekonstrukciót, periódusokat feltüntető kiértékelést. Pedig mindkettőre szükség van (illetve az utóbbi csak az egyszerűbb alaprajz esetében mellőzhető, ami grafikai magyarázatot nem kíván). A kétfajta ábrázolás egyesítése csak magasfokú grafikai teljesítménnyel érhető el, adottságaink inkább az első megoldást teszik lehetővé.

A megfigyelt adatok kiértékelése során szükséges ezek szembeállítását a más irányú kutatás eredményeivel, s végül a történeti kép megrajzolása. Ismert történeti események magyarázhatják és kiegészíthetik megfigyeléseinket olyankor is, amidőn a leletek tanúvallomása már nem ad feleletet. A kétfajta meghatározás azonban minden esetben különválasztandó. A régészeti anyag vagy objektum kronológiai meghatározása saját lehetőségein belül az első lépés, melyet nem lehet mechanikusan az ismert történeti eseményekhez kapcsolni; csak valószínűsíteni lehet a kettő összefüggését. Ezzel szemben gyakorlattá vált pl. a tatárjárat vagy a török hódítást *minden* pusztulás, sőt periódusváltás magyarázataként felhasználni, sőt evvel bizonyítani a datálást. Mintha a középkori történelemben nem is lett volna ezeken kívül számtalan kisebb-nagyobb hadjárat, párháború, feudális támadás, hasonló eredménnyel: kifosztással, tűzvesszel, lerombolással. Csakhogy a legtöbb esetben elmarad mind a pusztulás anyagi nyomainak (égési réteg, bontás, sérülések a feltárt ember-tani leleteken), mind megközelíthető *időpontjának* bizonyítása. Mindannyian tudjuk, hogy ilyen nyomokat, régészeti bizonyítékot az ásatás során ritkábban találunk, illetve minél kisebb felületek feltárására kerül sor, annál kevesebb a valószínűsége, hogy rábukkanunk. Az észlelt esemény idejét is abszolút vagy legalább relatív kronológiai adatokkal kell először alátámasztanunk; itt már más jellegű (pl. építészettörténeti) bizonyítékok bevonásával is kiegészíthetjük régészeti forrásainkat. E bizonyító eljárás nélkül magyarázatunk csak hipotézis és *így is fogalmazandó* meg. Eredményeinket olyanok is használják, akik nem tudják eldönteni egy régészeti adat forrásértékét, vagy csupán rövidrefogott idegennyelvű összefoglalásból tájékozódnak.

Mechanikus időrendi besorolással gyakran találkozunk az egymást követő építési periódusok megfejtésénél, azaz a relatív kronológia feloldásánál — Pl.: I. = 13. sz.; II. = 14. sz.; III. = 15. sz. — főleg alaprajzok szövegében. Mintha már eleve katonás rendbe sorakoztak volna az egymást követő építkezések. Mások egy uralkodó (Zsigmond, Mátyás király) korszaka szerepel, bár az abszolút kronológiai adatok nem voltak ilyen pontosak. Egy ráépítés, bővítés sokkal gyorsabban is követhette az

előzőt. (Jó bizonyíték erre sok más mellett pl. a budai Mária-Magdolna templom, melynek régészetileg szétválasztott 5 építési periódusa közül a 14. századra 3 volt meghatározható. Bertalan V.-né Bp.R. 22 1971.) Ezért csak a jól bizonyítható építési korszakokat jelöljük idejünkkel, s a többinél hagyjuk meg a relatív időrend (pl. III. periódus) meghatározását. Az uralkodó nevével első sorban a királyi építészet és ehhez kapcsolódó leletanyag csoportjait határozzuk meg, máshol használjuk a század, évtized megjelölést, a forrásaink adta lehetőség szerint. (Tetszetős, prekoncepiált meghatározások vezetnek ahhoz a megtévesztő képhez, amely szerint emléktárgyunk jelentős része néhány kiemelkedő királyunk uralkodásának évszám-határai közé illeszthető, előttük úr, utánuk megállt az élet: a király volt az egyedüli megrendelő.) — Ilyen, sematikus szemléletből erednek azok a téves kiértékelések is, melyek pl. Mátyás korszakához kötik teljes egészében azt a leletanyagot, melynek

régészeti vagy művészettörténeti meghatározása a 15. sz. második felére-végére utal, noha II. Ulászló uralkodásának elejét is figyelembe kellene venni: a műpártolás, megrendelések még egy ideig folytatódtak, az udvartartás elszegényedése nem olyan hirtelen következett be. (Lásd pl. a budai és nyéki építkezéseit.)

Hibáink, hiányosságaink egy része nem csak saját kutatási korszakunkra vagy országunkra jellemző. Sok hasonló hiányosságra, azonos tévedésekre mutattak rá legutóbb a szlovák középkori régészet helyzetének felmérésekor is (Habovštiak, A. *Studia Historica Slovaca* 1974). Ilyen a leletmentő ásatások túlsúlyba kerülése, kis templomok ásatásának nagy száma, a feldolgozás elmaradása, módszertani hibák a következtetések kidolgozásakor. Ez arra mutat, hogy a nehézségek tudományágunk gyors növekedésével együtt jártak. Leküzdésük közös feladatunk.

Holl Imre

TANÁCSKOZÁS A RÉZKOR ÉS KORABRONZKOR KÉRDÉSEIRŐL A SZLOVÁKIAI PEZINOKBAN

A Pozsony melletti Pezinokban (Bazin) 1975. okt. 13–17 között ült össze hatodszor az európai rézkor és korabronzkor kérdéseivel foglalkozó nemzetközi tanácskozás (Magas Tátra 1971, 1972; Verona 1972; Krakó 1973; Újvidék 1974; Pezinok 1975). A pozsonyi egyetem régészeti tanszéke harmadszor vállalta a tanácskozás megszervezését és rendezését, melynek tárgya ezúttal az európai metallurgia kialakulása és fejlődésének korai szakasza volt. A fémművesség létrejötté jelentős történeti és gazdasági kérdésekkel is kapcsolatos. Ezért a tanácskozást igen nagy érdeklődés kísérte. 9 ország (Anglia, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, NSZK, Olaszország, Románia és Svájc) kutatói 23 előadásban számoltak be a rézkori és bronzkori fémművességgel kapcsolatos kutatásaikról. Magyarországot Bóna István, Schreiber Rózsa és Kalicz Nándor képviselte. Mint minden eddigi tanácskozáson, most is igen széles — a magyar terminológia szerint a későneolitikumtól a későbronzkor kezdetéig terjedő — időhatárokat öleltek át az előadások.

É. Pleslová, M. Novotná és Kalicz N. a délkelet-európai fémművesség legkorábbi szakaszainak történeti és gazdasági kérdéseit igen széles összefüggésben boncolgatták. A balkáni fémművesség önálló eredetét nem fogadták el, de hangsúlyozták, hogy a balkáni fémfeldolgozás megelőzte a Kárpát-medenceit. Kalicz N. az első magyarországi későneolitikus réztárgyakat balkáni importnak véli és úgy gondolja, hogy csak a korai és középső rézkorban indult meg robbanásszerűen az erdélyi és szlovákiai rézérc feldolgozása. *J. Bouzek* is a Kelet-Mediterrán vidéken keresi az európai fémművesség eredetét, azonban a Balkánon igen korán önálló típusok jöttek létre. Egy új kelet-szlovákiai meglepően gazdag korarézkori arany- és rézleleteket tartalmazó temető feltárását ismertette *J. Vízdaľ*. A temető kőanyagáról *J. Malina* bizonyította be, hogy Volhyniából származik. *K. Parczewski* Dél-Lengyelországban talált két rézbaltát mutatott be, melyek a korarézkori kőkereskedelemmel kerülhettek oda. *A. Točík* a közép-szlovákiai, (Spanja-Dolina, Herrgründ-Ürvölgy lelőhely) sajnos nem keltezhető őskori rézbánya problémáit és kőeszközeit ismertette. *B. Brukner* a badeni kultúrákomplexum új vajdasági leleteit mutatta be. A boherázi csoport eredetét Morvaországban tételezi fel, de emellett a déli kialakulást sem zárta ki. A legrégebbi svájci rézleletek stratigráfiai és kronológiai helyzetét elemezte *Ch. Strahm*. Az első rész a Cortaillod kultúrából ismeretes. A legrégebbi réztárgyakkal kapcsolatban délkelet-európai importra gondol, abban az időben, amikor

Magyarországon a bodrogkeresztúri kultúra élete virágzott. A Kárpát-medencei korabronzkorral négy előadás foglalkozott. *E. Schubert* úgy látja, hogy a rézkorban egységes fémművesség a rézkor végén szétfűszűrt. A peremvidéken ennek egyik tipikus képviselője a Ljubljana (Laibach) melletti Ig lelőhely fémművése. *Schreiber R.* a korabronzkor különböző csoportjai fémművéseinek eredetét vizsgálta Közép-Magyarország területén. A haragedény-csepeli csoport fémművéseket nyugati eredetűnek, a későnagyrevi kultúra fémművéseit déli eredetűnek tartja. A Maros vidék közvetítő szerepét hangsúlyozta, ahonnan a mokriini temető bronzkiszereit ismertette *M. Girič*. *J. Pastor* pedig a Kassa környékén felfedezett és a Kárpátokon kívüli területekkel, valamint a magyarországi ottományi típusú leletekkel összefüggő korabronzkori Košťany csoport új sírleleteit mutatta be. Az aunjatitzi kultúra új bronzait, valamint egy öntőműhelyt ismertetett *V. Moucha*. Az észak-italiai korabronzkori Polada kultúra származási problémáinak ismertetése mellett a fémművésegről is beszámolt *A. Aspes* és *I. Fasani*, s bemutattak egy új öntökemencét is. *M. Florescu* a Moldvában elterjedt korabronzkori Monteoru kultúráról adott összefoglaló tájékoztatót. A bronzkori fémművesség tematikáját a halomsíros kultúra és egyidős más kultúrák ismertetése zárta le. *P. Novak* cseh—morvaországi kardokat és törőket tartalmazó síregyütteseket elemzett. *M. Gedl* és *M. Cabalska* a lengyelországi középső-bronzkornak a német és Kárpát-medencei területtel fennállott kapcsolatát vizsgálta. Az interdiszciplináris kutatásokat elsősorban *B. Ottaway* képviselte, aki a matematikai módszer alkalmazhatóságáról beszélt a fémleletek értékelésében. *G. Kupeco* az őskori fémek analízisével kapcsolatos módszerét ismertette. *J. Waldhauser* a röntgenvizsgálatok eredményességét kelta vasleletekkel illusztrálta. Az előadásokat élénk viták, baráti szakmai beszélgetések követték.

Egész napos kirándulás keretében Vöröskő, Dévény, Nagyszombat és Pozsony műemlékeit, illetve múzeumait tekintettük meg. Több fogadás élénkítette a tanácskozás hangulatát. A kitűnő szervezés B. Novotný professzornak, M. Novotná docensnek és munkatársainak köszönhető.

A tanácskozás igen hasznos volt, mivel a nemzetközi régészeti érdeklődés előterében álló témával kapcsolatban új eredményeket, új véleményeket és új leleteket ismerhettünk meg. A viták, baráti beszélgetések, tapasztalatcserék elősegítik, hogy a hazai témák kutatásában is előre lépjünk.

Kalicz Nándor

Az oxfordi egyetem régészeti kutató laboratóriuma a Clarendon laboratóriumban rendezte meg 1975. március 19 és 22 között azt az ülésszakot, melyen legújabb kutatásairól tájékoztatták egymást a témával foglalkozó intézetek munkatársai. A British Council jóvoltából a konferencián e sorok írója is részt vehetett.

A rendkívül jól szervezett előadássorozaton az oxfordi egyetem kutatóintézete kitűnő házigazdának bizonyult. Az előadások rövid kivonata az ülésszak megkezdése előtt a résztvevők kezébe került, így a rendkívül szerteágazó igen sok részletproblémát érintő előadások sorából a hallgató időben ki tudta választani azt, mely érdeklődési köréhez közelebb állt. Az ülésszakot, pontosabban az előadássorozatot több szekcióba tömörítették. Így az alábbi témakörök alakultak ki: neutronaktiváció, thermoluminescencia, őskori metallurgia, analitikai eredmények és kísérletek, radiocarbon és archaeomagnetikus vizsgálatok, korhatározási módszerek, újabb kutatási módszerek. Az előadásokat műszeres bemutatók egészítették ki.

Az előadások egy része elméleti jellegű volt, más részük azonban különböző módszereket már régészeti leletanyagon demonstrálva mutatta be. Számomra különösen fontosnak tűnt a neutron aktivációs módszer, melynek segítségével R. V. Hunter és S. E. Warren középkori kerámián belül tudott műhelyeket, illetve finomabb belső időrendet elkülöníteni. Ugyanígy fontos számunkra S. E. Warren és O. William kísérlete, mellyel nyugat-mediterániumból származó obszidián előfordulásokat vizsgáltak. Természetesen nem térhetünk ki e rövid ismertetés keretében a különböző módszerek bemutatására, különösen sok előadás foglalkozott thermoluminescenciás kísérletekkel.

Nagyon hasznos volt a helyszínen is használható újabb műszerek bemutatása és az ehhez kapcsolódó vetített képekkel illusztrált magyarázat, D. Haddon-Reece és F. V. Philpot, valamint A. J. Clark előadása, melyek hordozható magnetométerrel történő kutatásokat dokumentáltak. A témakörhöz kapcsolódik A. Tabbagh előadása, ahol felszínen végzett termikus mérésekkel ha-

tározott meg régészeti objektumokat. E felszíni kutatások a feltárások pontos előkészítését segítik elő, biztosak vagyunk benne, hogy a jövőben hasonló módszerek nélkül nagyobb lélegzetű ásató tevékenységet a korszerűség igényeit szem előtt tartva nem lehet folytatni.

Külön szekció foglalkozott a metallurgiai vizsgálatokkal, melyek között számos éremlelet (pl. dirhemek) eredetének meghatározására is sor kerül.

A gyakorlati régész számára különösen fontos volt C. J. Radnell és M. J. Aitken előadása, melynek során in situ végzett C 14 vizsgálatokról tájékoztattak. Az abszolút időrend meghatározásához adott új módszert R. M. Clark és A. C. Renfrew, akik radiocarbon adatok újonnan kalibrált táblázatát tették közzé.

Összességében 89 előadás hangzott el a mintegy 150 résztvevő előtt.

A hagyományos régészetet egyedül magam képviseltem, s így a viták elsősorban módszertani jellegűek voltak. Bizonyára külön konferencia feladata lenne egy-egy témakörön belül a régészet hagyományos módszereinek eredményeit összevetni a korszerű fizikai, kémiai kutatások eredményeivel és a fontosabb feladatokat, valamint lehetőségeket ezúton pontosabban körülhatárolni.

Köztudott, hogy hazai régészetünk mérföldekkel elmaradt technikai kutatások terén a szomszédos országokétól. Az utóbbi években Duma Gy. és Keszthelyi L. nevével találkozhatunk a nemzetközi szakirodalomban.

Különböző kutatóintézeteink azonban jól felszerelték a kellő minőségű műszeranyag áll rendelkezésünkre, hogy e témában folyó kutatásokat megfelelő szinten kövessék, illetve újabb módszereket dolgozzanak ki. Minél előbb kívánatos lenne a konferencián tapasztalt munkálatokba bekapcsolódni, ilyen módon legalább elmaradásunk ütemét csökkenthetnénk. Sajnos, egyetlen olyan régészeti kutatásokat végző intézményünk sincs, melynek e munka végzéséhez megfelelő anyagi bázisa lenne, úgy érzem azonban, hogy a kutatóintézetekkel való együttműködésre van lehetőség, sőt ez az együttműködés egyre inkább szükségszerűséggé válik.

Trogmayer Ottó

BESZÁMOLÓ A „TERRA ANTIQUA BALCANICA” KONFERENCIÁRÓL Veliko Tarnovo (Bulgária)

Veliko Tarnovóban a Történeti Múzeum, a Cyrill és Method egyetem, valamint a bolgár Régészeti Intézet szemináriumot rendezett, „Terra Antiqua Balcanica” címmel. Az 1975. IX. 22–27 között megtartott konferencia témája: Római kori edényművesség Délkelet-Európában.

A konferencia elnöke D. Angelov professzor, az Akadémia mellett működő Régészeti Intézet igazgatója, alelnöke A. Fol, a Thrák Régészeti Intézet igazgatója, titkára B. Sultov, az ásatások vezetője volt.

Az ünnepélyes megnyitó után A. Fol: Thrácia és Délkelet-Európa, V. Velkov: Észak-Bulgária társadalmi és gazdasági helyzete a római császárságban — címmel tartott előadást. Ezután a konferencia résztvevői két napig tartó tanulmányi kiránduláson vettek részt, melynek során megtekintették az utóbbi 10 évben feltárt új kerámiaközpontokat, Pavlikéni, Butovo, Biala Cserkva, Chotnica város területén. Több helyen, így Pavlikéniben is in situ fenntartották az égetőkemencéket, amelyeket üvegfalú épülettel vesznek körül. A Pavlikéniben előkerült rommező konzerválásához felhasználják a római téglák és kőanyagot, a rommezőn vezető utakat is római téglákból rakták ki. Bemutatják a kerámiagyártás folyamatát a formázástól, az égetésen át a kész árukig. A fazekastelepen előkerült terrakottákat, mécseseket, edényeket a rommező szélén álló múzeumban láthatjuk.

Az előadások a Cyrill és Method Egyetemen két napot át két szekcióban folytak. A plenáris ülésen B. Sultov: Antik kerámiagyártás Moesia Inferiorban a II–IV. sz.-

ban címmel tartott előadást. Nicopolis ad Istrum területéhez tartozó területen az utolsó 10 év ásatásainak eredményeként 4 kerámiaközpontot lehet megkülönböztetni. Az első Chotnica város mellett tárták fel, ez a műhely a II. sz. elején működött, s a helyi lakosság számára dolgozott. A második nagy kerámiaközpont Pavlikénitől 5 km-re terült el. Kisázsiaiból bevándorolt mesterek alapították a II. sz. elején. Az itt dolgozó mesterek hamar alkalmazkodtak a bennszülött lakosság igényeihez. Az itt gyártott edények jellemzői a világosbarna bevonású talak, csészék, növényi ornamensekből álló applikált díszítéssel. Sok terrakotta figura, mécses és negatívforma került elő. A harmadik központ a thrák környezetű Butovo, az itt működő műhely a III. sz.-ra keltezhető. Butovo és Chotnica környékén eddig 70 edényégető kemencét tártak fel, 150 öntőminta került elő. Az előállított kerámianyagban thrák és kisázsiai hatás érvényesül.

A Biala Cserkva mellett feltárt műhely a III. sz. 2. felében működött, mellette egy Dionysos-szentélyt tártak fel, mely az előkerült votív tárgyak alapján a IV. sz.-ra keltezhető.

A bolgár kerámia kutatás célja a helyi thrák, az orientális és itáliai elemek hatása (a helyi kerámianyag stílusának kialakulására és fejlődésére), s a bennszülött hagyományok továbbélésének vizsgálata.

Az elhangzott előadásokból megemlíthjük N. Nikolov Stara Zagora melletti villa rusticában végzett ásatását. A villában feltárt műhely az I. sz. végén kezdett dolgozni,

s III. sz. folyamán a kemencéket felújítják. Feltárták a műhelyhez tartozó vízvezeték is.

G. Alexandrov: Adalékok Montanesium kerámiaiparához — című előadásában a Mihajlogradtól 6 km-re fekvő római villához tartozó műhelyt, és a feltárt kemence-típusokat ismertette. A római foglalatást követően a nyugati provinciákból jött italikusok és katonák magukkal hozták művészetüket. Előkerült egy arezzói mester tálja is. Ebben az időben helyi műhely is dolgozott már a bennszülött lakosság részére. Ennek egyik centruma a villában feltárt műhely, mely a II. sz.-tól a IV. sz.-ig működött. Feltárták az előkészítő műhelyt és 9 kemencét. Érdekes, hogy 4 kemencét egy helyről fűtöttek, s így különböző hőfokot igénylő edényekre égethettek. Az előkerült kerámiaanyagot a thrák, az orientális és római hatások ötvözte jellemzi. M. Csicsikova a Novaeben előkerült mécsesek osztályozásáról beszélt. A több mint 100 mécses között megkülönböztethetünk itáliai import- és helyben készült darabokat, ez utóbbiak görög és orientális hatást tükröznek. — K. Kolev a philippopolisi kerámiahelyről tartott előadást. Ez a műhely Marcus Aurelius alatt dolgozott. T. Ivanov ismertette a Nicopolis ad Istrumban végzett ásatások eredményét.

A román régészek előadásai közül megemlíthjük M. Irimia beszámolóját Denver mellett feltárt 24 kemence típusát ismertette, Radulescu a Dobrudzsában feltárt égető-kemencék formai és technikai megoldásáról, Versile az Apulum mellett feltárt műhelyről tartott előadást. A műhely a legio XIII gemina tulajdonában állott. Főleg építéshez tartozó téglákat, útburkolókat, hypocaustum alkatrészeket gyártott. Előkerültek nega-

tívak, terracotta szobrok és sigillata utánzatok is, melyek helyi mesterek készítményei. A legio részére a polgári lakossághoz tartozó keramikuskok is dolgoztak. M. Petolescu Dacia Inferior területén talált applikált díszű vázák bélyegeiről, Radulescu a Dobrudzsa területén használatos amphorák típusairól, szaz kronológiájáról beszélt.

A francia kutatók közül H. Vertet az új ásatások anyagának ismertetése során felveti a Balkánról jövő hatás lehetőségét, többek között a relieves díszű vázák esetében. Az egyik, erotikus jelenetet ábrázoló relief díszítésű váza analógiája Gorsiumban található.

Magyar részről Pethő Máriaival együtt vettem részt a konferencián. Előadásomban a Bécsi úton feltárt koracészárkori fazekasműhely anyagát ismertettem, kiemelve a kelta bennszülött fazekasság hagyományainak folytatását, majd a galliai hatások alapján kialakult stílus sajátosságait.

Az elhangzott előadásokból, az utána következő vitákból és beszélgetésekből megállapítható, hogy a kerámia kutatásban a helyi, bennszülött lakosság formakincsének, stílusának vizsgálatát kerül előtérbe: hogyan alakul, változik, miként őrzi továbbra is saját formavilágát a római foglalatást követő időkben.

A konferencia Veliko Tarnovo tanácselnökének fogadásával ért véget. A konferenciát baráti, szívélyes légkör jellemezte. A bolgárok vendégszeretetét, segítségét mindenütt tapasztaltuk. Külön kiemelkedő Bogdan Sultovnak, az ásatások vezetőjének fáradhatatlan gondoskodása, ügyszeretete. Munkájának nagy része volt a szeminárium sikeres lebonyolításában.

Parragi Györgyi

A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES KONFERENCIÁJA AUGSTBAN ÉS KAISERAUGSTBAN 1975-BEN

Az egyre népesedő római kori kerámia kutatók újabb konferenciája számára a Basel közelében fekvő svájci ikerváros Kaiseraugst és Augst (Augusta Raurica) adott otthont. A dr. R. Clavel-féle „Pro Augusta Raurica” alapítvány teremtett anyagi alapot, s Teodora Tomasevic az augsti ásatások vezetője, kiváló szervező munkája biztosította a rendezvény sikerét. Az átlagosan 120 résztvevő előtt három napon át tartottak az előadások, nagyjából a provinciák topográfiai sorrendjében. A tárgyalat anyagban a terra sigillatákon kívül öröndetesen nagy helyet kaptak az egyéb kerámiafeleségek.

Az angol (G. Simpson) és holland (S. M. E. von Lath, J. K. Haalebos, S. L. Wynia) kutatókat főleg a La Tène hagyatéka és a korai sigillata import foglalkoztatta, a német kutatók (S. v. Schnurbein, D. Baatz, H.-J. Kellner, B. Cämmerer) a halterni korai kerámia, a mortariumok, a különleges sigillata edények és a mithraikus kultusz edények szerepét tárgyalták. B. Hoffmann (Berlin) a terra sigillaták természettudományos alapon való klasszifikálásáról számolt be.

A pannoni kutatás számára is igen hasznos volt, hogy előtérbe került a magdalensbergi anyag (E. Schindler-Kaudelka) és az emonai korai sigillata import kérdése (H. Comfort, I. Curk). Nagy vita követte W. E. Stöckli (München) előadását a késő La Tène kor és a római kor közötti átmenet abszolút kronológiájáról. B. Rutkowski (Lengyelország) a közép- és kelet-európai sigillatákról adott elő, Gabler Dénes a táci sigillata raktárleletről.

Aránylag sokat szerepelt a mázas kerámia, R. Pirling a krefeld-gellepi anyagot mutatta be, L. Bertacchi (Olaszország) egy észak-itáliai későrómai mázas kerámia műhelyt ismertetett, számos pannoniai párhuzamot idézve. Helyet kapott a konferencián a Földközi-tenger keleti medencéjének anyaga is. A görög szigetek római kori kerámiáját

J. W. Hayes (Kanada), a nabatheus edényművességet A. Negev (Izrael) ismertette. Külön csoportba osztották be a katonai fazekasműhelyekről szóló előadásokat. A mainzi és neussi tábor műhelyeiről W. v. Pfeffer és A. Bruckner, a brigetioiról e sorok írója, az apulumiról V. Moga számolt be.

A beszámolókat igen élénk vita követte. Majd sor került a régebbi (színház, szentély, curia) és az újabb (téglaégető kemencék, műhelykörzet) augsti ásatások megtekintésére, a Römerhaus és az augsti múzeum látogatására. A curia épületében külön kerámia kiállítás (külön katalógussal!) fogadta a résztvevőket. Az egyik estén Kaiseraugst polgármestere üdvözölte fogadás keretében a kutatókat, egy másik alkalommal Augst község látott vendégül.

A konferenciát gazdag kirándulási program követte. Az első kirándulási folyamán megtekintettük a lenzburgi vicus kultikus célokat szolgáló színházát, a buchsi villa-épület falfestményeit, a seebi nagy villatelepülés épületeit, kútházát, fazekaskemencéjét és a zurzachi (Tenedo) későrómai erődöt. A következő napon Avenches (Aventicum) rommezőit, múzeumát és külön kerámia kiállítását látogattuk meg, majd végül a bruggi (Windisch-Vindonissa) múzeumot és a zürichi Landesmuseumot. A résztvevők az utazások folyamán élvezhették a kantonok és városok vendégszeretetét, az objektumokat és múzeumokat élenjáró szakemberek vezetésével tekinthették meg (E. Ettlinger, H. Bögli, W. Drack, T. Tomasevic, R. Steiger, M. Hartmann, Chr. Unz). A rendkívül tanulságos konferencia magyar résztvevői Póczy Klára (Budapesti Történeti Múzeum), B. Bónis Éva (Magyar Nemzeti Múzeum) és Gabler Dénes (MTA Régészeti Intézete) voltak.

B. Bónis Éva

AZ EURÓPAI RÉGÉSZETI VASKUTATÁSSAL FOGLALKOZÓ NEMZETKÖZI SZIMPÓZIUM KISMARTONBAN (EISENSTADT, BURGENLAND, AUSZTRIA)

A Comité pour la sidérurgie ancienne de l'UISPP és a burgenlandi Tartományi Múzeum 1975. szeptember 29–október 2 között rendezte meg az „Archäologische Eisenforschung in Europa, mit besonderer Berücksichtigung der ur- und frühgeschichtlichen Eisengewinnung und Verhüttung in Burgenland” c. nemzetközi szimpóziumot, amelyen 20, vaskohászati ásatásokat, ill. anyagvizsgálatokat végző szakember vett részt. Angol, cseh-szlovák, dán, lengyel, magyar, norvég, nyugatnémet, osztrák és svájci kutatók ismertették újabb eredményeiket, miután *A. J. Ohrenberger* tartományi múzeumigazgató és *W. U. Guyan* a Comité elnöke elmondta megnyitó beszédét.

Az első nap délelőttjén a burgenlandi kutatások jelenlegi állásáról hangzottak el előadások: *H. Schmidt* (Eisenstadt) a Közép-Burgenland területén felfedezett vaskőtelepekről, a felsőpulyai (Oberpullendorf) medence területén talált régi bányagödrökről, pingékről és ezeknek az ősi vaskoházzal kimutatható kapcsolatáról értekezett. *K. Bielenin* (Krakkó), aki az utóbbi években az eredményes burgenlandi vaskohászati ásatásokat vezette, a feltárt kohókat mutatta be, köztük a borsmonostori (Klostermarienbergről) és felsőpulyai (Oberpullendorf) kelta vaskohókat. *K. Kaus* (Eisenstadt) folyamatban levő doborjáni (Raiding) kohóásatásának kelta (La Tène D) kerámialeleteit mutatta be. *E. Nosek* (Krakkó) a burgenlandi kohóásatások salakjainak metallográfiai, kémiai vizsgálatait ismertette. *G. Sperl* (Leoben) az ősi réz- és vaskohászat közötti kapcsolatokról tartott előadást. Délután *Gömöri J.* (Sopron) a nyugat-magyarországi és burgenlandi kohászati emlékek közötti összefüggéseket kiemelve az avar-kori tarjánpusztai, a IX. sz.-i nemeskéri és a X. sz.-i soproni kohókat mutatta be. Bevezetőben felvázolta a magyar vaskohászati kutatás eredményeit a korai középkori emlékek feltárása terén. *Vastagh G.* (Budapest), a magyarországi korai középkori vassalakleletek kémiai analízisének eredményeit ismertette. *R. Pleiner* (Prága) a csehszlovák vaskohászati régészet új eredményeiről és az aknakemencék jelentőségéről értekezett. Este *A. J. Ohrenberger* kalauzolásával megtekintettük a múzeum új, impozáns épületében készülő régészeti kiállítást.

A második napon jól megszervezett kiránduláson vettünk részt. Felsőpulyán (Oberpullendorf) a városház pincéjében ez alkalommal nyitották meg az ősi vasiparral kapcsolatos régészeti kiállítást egy in situ megtartott kelta vaskohó körül. Doborján (Raiding) határában meg-

tekintettük *K. Kaus* kelta kohóásatását. Alsópulya (Unterpullendorf) mellett *K. Bielenin* egy pingé szélébe vájt vasolvastó műhelyt tárt fel, amelyben egymás mellett két imolai típusú, Árpád-kori vasolvastó kemencét láthattunk. Itt kezdődik az a kb. 20 km hosszú pingecsoport (bányagödrök), amelynek egy részét *J. Polatschek* kalauzolásával jártuk be. A kirándulás résztvevői legnagyobb érdeklődéssel a három borsmonostori (Klostermarienbergről) kelta vaskohót tanulmányozták. A nagyméretű kohókat *K. Bielenin* tárta fel. A legépebben megmaradt kohót kiemelés után a kismartoni múzeum régészeti kiállításán fogják bemutatni.

A harmadik nap első előadását *W. U. Guyan* (Schaffhausen) tartotta a Svájcban feltárt kelta és római vaskohókról. *K. Bielenin* a lengyelországi vasolvastó kemencék típusait mutatta be. *G. Bauhoff* (Düsseldorf) a németországi vaskohászati kutatások szervezési kérdéseivel foglalkozott. *I. Martens* (Oslo) Dél-Norvégia 6–11. sz.-i vasolvastó telepein feltárt, kőből épített kohókat és a közelükben talált műhelyeket, házakat mutatta be. *R. F. Tylecote* (Newcastle upon Tyne) egyik előadásában az angliai római vasolvastó-kemencéket, másokban a szudáni ásatásai során felszínre került vaskohókat ismertette (i. sz. első 500 év). *P.-L. Pelet* (Lausanne) a primitív felépítésű svájci vaskohókról, a típusok fejlődéséről és osztályozásuk lehetőségeiről értekezett, a waatlandi Jura hegység peremén feltárt gall-római és koraközépkori vasipar kapcsán. Az európai kohóformák sokféleségét hét jellemző tulajdonság különböző kapcsolódásával, keveredésével magyarázta. Érdekes példát hozott a berni Jura vidékéről a kohóformák továbbélésére. Itt a természetes fűjtatású kelta kohó (Windofen) az 1400-as években alig változott formában újra felbukkant és használatban volt. Vö. új könyvével: *Une industrie meconnue: fer, charbon, acier dans le pays de Vaud*. Bibliothèque Historique Vaudoise... Nr 49. Lausanne 1973.

A szimpóziumon lehetőség nyílt arra, hogy a földrajzilag és történetileg összefüggő nyugat-magyarországi és burgenlandi leleteket, kohászati emléanyagokat együtt lássuk és tapasztalatainkat kicseréljük. Ennek következtében mindkét részről felmerült annak igénye, hogy vaskohászati régészeti kutatásainkat koordináljuk. A szimpóziumot a baráti légkör, a szíves vendéglátás, és a jó szervezés jellemezte. Ezért elsősorban *A. J. Ohrenberger*-t, a házigazdát és *R. Pleinert*-t, a Comité titkárát illeti köszönet.

Gömöri János

Budapest Régiségei XXIII. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. Szerk. Tarjányi Sándor. Budapest 1973 (1974). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 288 lap, 225 kép.

A Budapest Régiségei új kötete a múzeum munkatársainak tollából a főváros területén folyó régészeti kutatásokról kíván keresztmetszetet adni. Az utóbbi években megsokasodott ásatások elsősorban a két, régészeti és történetileg jelentős városrész, a Várnegyed és Óbuda történetéhez, topográfiájához rendkívül értékes új adalékokkal szolgáltak. Ezt a nagyfokú leletmentő és ásatási tevékenységet azonnal megérzi az olvasó, elég csak a kötet tartalomjegyzékét átnézni. A kötet tanulmányai, anyagközlései is nagyrészt a két fő kutatási témához kapcsolódnak. Az intenzív ásatási tevékenységre mutat az utolsó öt évben végzett 135 ásatás s ez lehet a magyarázata annak is, hogy a néhány tanulmány mellett a kötet túlnyomó részét a kisebb anyagközlések teszik ki. A cikkek a két leginkább kutatott korszak, a római-kor és középkor emlékeivel foglalkoznak, s ezen belül is a római-kor kapott hangsúlyozottabb szerepet.

A tanulmányok sorát a kötet egyetlen őskori témájú dolgozata nyitja meg: *Köszegi F.* egy zuglói leletmentés kapcsán a pesti oldal halomsíros kultúrájának leleteit veszi vizsgálat alá. *Nagy T.* a korábbi emléktárgy revíziójával és újraértékelésével a szentendrei római tábor II. — III. századi helyőrségtörténetéhez szolgáltat értékes új adatokat. Különösen jelentősek a szír cohorszal kapcsolatos fejtegetései mégha megállapításait az általa is idézett új leányfalui felirat még módosítani fogja. *Nagy M.* a Fehérvári úton feltárt avar temetőrészlet részletes feldolgozásával a főváros népvándorláskori történetét gazdagítja. A VII. sz. első felétől a IX. sz. elejéig használt temető sírjaiban megfigyelt temetkezési sajátosságok értékelésénél úgy véljük, hogy a különböző intenzitású feltárási megfigyelések óvatosságra kell hogy intsenek. *Bertalan Vilmosné* a középkori Óbuda topográfiája szempontjából meghatározó értékű, az utóbbi években felkutatott objektumok ásatási eredményeit foglalja össze s veti egybe az okleveles anyaggal. A kutatások eredményeit összegezve felvázolja a királynői és káptalani város topográfiáját.

A szépszámu, római vonatkozású anyagközlő cikk régebbi vagy újabb ásatási eredményekről, illetve leletekről tudósít. *Németh M.* egy régebbi ásatás freskómaradványait rekonstruálja s az ún. nyugat-pannoniai stílus-körbe helyezve a leletet a II. sz. második felére keltezi. *R. Pető M.* egy későrómai eszközelet és egy másodlagos beépítésű oltárkő alapján római úti órállomást tételez fel Rákócscsaba területén. *Sellye I.* a pannoniai, illetve aquincumi áttört díszű veretek egy részét kard- és törhüvely vereteknek határozza meg. *Szilágyi J.* két közleményben közölten és problematikus olvasatú aquincumi feliratok közzétételét ismerteti. A feliratok olvasásában a vitatható, problematikus feloldások a továbbiakban bizonyára még megvitatásra kerülnek. *Szirmai K.* öt aquincumi emlékek női ábrázolásait id. Faustina császárnő portréjával és hajviseletével veti össze s stíluskritikai vizsgálatok alapján a II. sz. középső harmadára keltezi a leleteket. *Wellner I.* az utóbbi évek leletmentései során felkutatott római vízvezetékmaradványok alapján az aquincumi légióstábor topográfiájára vonatkozó új adalékokat szolgáltat. Az általa felvetett későrómai tábor-

problematikát az újabb feltárások nagyrészt igazolták is. Egy másik kisebb közleményében a már közölt Terra Mater oltárkő újabb szövegkiegészítését és olvasatát adja közre.

A középkori vonatkozású anyagközlések közül módszertani szempontból is számottevő *Kubinyi A.* cikke, melyben komplex módon, a középkori oklevelek, a Képes Krónika ábrázolása és a leletanyag egybevetésével határozza meg a bicellus-t, ezt az igen gyakori középkori szűrőfegyvert. *Iránsné Melis K.* a Várnegyed egyik kútjából származó gazdag XIII—XIV. századi leletanyagot ismerteti, melyből különösen a nagyszámu s egyébként igen ritka fa- és bőrányag érdemel figyelmet. A leletanyag ezen része *Virág Lajosné* szakavatott kezei között új életre kelt: hazai viszonylatban szinte unikumnak számító faedények és bőrcipők a korabeli mindennapi élet megismeréséhez járulnak hozzá. *Altmann J.* az elpusztult középkori Nyék temploma körül végzett hitelesítő ásatás eredményeit közli, míg *Czagány I.* a Várnegyed egyik jelentős építészeti emlékének, a Tárnok utca 4. sz. késő-gótikus lakóház műemléki kutatásának és helyreállításának leírásával zárja egy korábbi közleményét. A Várnegyed középkori topográfiájának rekonstrukciójához értékes adalékokkal járul hozzá *Zolnay L.* a Tárnok utcában végzett leletmentéseinek ismertetésével.

A kötetet a főváros területén 1966—70. években végzett leletmentések és ásatások rövid összefoglalója zárja. 17 őskori, 49 római, 4 népvándorlási, 63 középkori és két törökkori ásatás egyúttal rávilágít a főváros területén folyó régészeti kutatások súlyponti témáira is: az ásatások legnagyobb száma a Várnegyed és Óbuda középkori, illetve Aquincumi római kori történetéhez és topográfiájához szolgáltatott újabb adatokat.

A Budapest Régiségei újabb kötete — bár kiállításában, elsősorban a fényképes táblák tekintetében nem üti meg a korábbi kötetek színvonalát, s terjedelmében is kisebb — értékes nyeresége nemcsak a főváros történetével foglalkozó kutatásnak, hanem az egész hazai régészeti kutatásnak.

Soproni Sándor

S. Bökönyi, History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 597 lap, 150 szövegtáblás kép.

A hazai szakirodalomban meglehetősen ritka témájú könyvet átlapozva, valószínűleg nemcsak a recenzor, hanem az olvasók többsége is örömmel nyugtázza a hagyományokat ugyan nem nélkülöző, de évtizedekig stagnáló szaktudomány végleges hazai csatanyerését. Talán nem tűnik túlzónak ez a fogalmazás, ha a nem is oly távoli múlt hivatalos és „nem jegyzett” vitáira gondolunk. Nem tudom azonban a szerző több mint két évtizedes tevékenységének köszönhető, hogy ma már csak másodlagos kérdésként merül fel: forrásanyaga, tematikája, kutatási módszere alapján mennyiben történeti és mennyiben természettudományi diszciplína a történeti állattan, amelynek fontosságát ma már senkisé megvitatja. A lényeg az eredmények felhasználásának kétágúságában rejlik, hiszen a paleozoológia nem csupán a faunisztikai kutatások egyik bázisát képezi, hanem feldolgozási módszerében a komplexitásra törekvő régészet szerves részévé vált.

Ebben az értelemben, a neolitikum kezdetétől a középkor végéig terjedő évezredek történelmével foglalkozó kutatók számára, kézikönyvvé válhat Bökönyi Sándor alább ismertetendő monográfiája.

A munka tehát azt az időszakot öleli fel, amely a háziásítás megindulása és a tudományos alapra helyezett állattenyésztés kezdete közé esik. Amint a szerző az Előszóban jelzi, kutatásának tárgyi forrásanyagát — ha nem is kizárólagosan — a régészeti ásatásokon felszínre került állatesont maradványok képezik. Meghatározó szerepet kap az a közel 400 magyarországi lelőhely, amely értékelhető mennyiségű csontleletet szolgáltatott. Ezek jellege határozta meg, hogy a feldolgozás módszerei közül (pl. a végtagesontokon végzett, ill. koponyatani vizsgálatok, variációs statisztika, a fauna quantitativ és kvalitativ összetételének elemzése) melyiket és milyen kombinációban lehetett alkalmazni.

Várhatóan a könyv első részének A magyarországi állattartás történeti fejlődése c. nyitó fejezete (21–47. lap) tarthat számot nagyobb érdeklődésre a hazai régészek körében. Ennek bevezetőjében a szerző ismerteti a jelentősebb külföldi feldolgozások módszerét és munkája fő célkitűzését: a címben jelzett területen a vadászat és az állattartás viszonyának, az állattartás alakulásának történeti alapokra helyezett vizsgálata.

Ezt követően a szerző — kronológiai sorrendben — összefoglalóan értékeli egyes korszakok, ill. népek vadászatának és állattartásának jellemzőit, a kettő egymáshoz viszonyított arányát és belső, állatfajok szerinti összetételének változásait.

Fontos, új adatokra épülő megállapításokat tartalmaz a neolitikummal foglalkozó rész. A Kárpát-medence első jelentős neolitikus népe, a Körös kultúra gazdálkodásában a vadászat és az állattartás közel egyforma jelentőséggel bírt. Számottevő helyi háziásítás nem mutatható ki. Területünkön a domesztikáció a középső neolitikumban érte el tetőpontját, és ekkor alakult ki az újkőkori állattartásra általában jellemző gyakorisági sorrend: szarvasmarha, juh-kecske, sertés, eb. A vadászott, ill. háziásított állatok közül számszerűen az őstulok és a vadlisztnál állt az első helyen. Ezt követően nőtt az állattartás jelentősége, amit pl. jól illusztrál az a tény is, hogy a rézkori badeni kultúra idején a házi- és vadászott állatok aránya 9:1 volt. A fauna délkeleti jellegű volt, juh-kecske, szarvasmarha, sertés gyakorisági sorrenddel.

A bronzkori állattartásban döntő jelentőségű volt a ló tömeges megjelenése. Ekkor a vadállatfaunában a szarvas megelőzi az egyre ritkább őstulkot, s ez önmagában is a domesztikáció erős, majd teljes visszaeséséhez vezetett. A vaskor késői szakaszában, a kelta telepek és temetők állatesont anyagában fedezhetők fel először azok a jellemzők, amelyek a mai állattartás ősi gyökereire utalnak.

A római kori Pannónia területén a megelőzőnél magasabb szintű állattartásban új, a helyinél fejlettebb szintű civilizáció idegen elemeinek hatását jelző vonások érvényesülnek. A különböző jellegű települések faunájában igen kevés a vadállat, viszont rendkívül sok a madár és a rómaiak által behozott állatfajok (szamár, macska, agarak, ölebek) esontmaradványa. Különösen feltűnő, a gyakorlati célokat szolgáló fajok mellett (szarvasmarha, juh-kecske, sertés, ló), a csupán kedvtelésből tartott háziállatok nagy száma.

A Kárpát-medence népvándorláskori népei közül — forrásanyag hiányában — csak az avarok állattartása értékelhető. Részleteit tekintve ez is inkább hipotetikus, hiszen a szerző kizárólag szinte temetőanyagra építhetett, amelyben szarvasmarha-, juh-, kecske-, sertés-, ló-, eb-, tyúk- és lúdesontok fordulnak elő.

Az Árpád-kori falvak, ill. várak, királyi, főúri, püspöki székhelyek faunája között a különbség szembeütően mutatkozik a vadállatesontok számában. Oka kézenfekvő, hiszen míg a jobbágyok törvény tiltotta a vadászatot, ugyanakkor az nemesi sport, kedvelt szórakozás volt. Valószínűleg a magyarság korábbi nomád életmódjának hatásával magyarázható, hogy a falvak háziállatfaunájának számszerű összetétele (szarvasmarha, ló, juh-kecske, sertés gyakorisági sorrenddel)

alapvetően különbözik Európa germán, ill. szláv népeinek egykorú telepein talált állatesont emlékektől. — A 14–15. századi állattartásra is jellemző még a szarvasmarha dominanciája (ekkor lép föl a nagytestű, primigénus fajta), megnő a házimadarak, viszont csökken a lovak száma. A törökkori telepfaunában relatíve emelkedik a vadállatok száma és különbségek mutathatók ki a török által megszállt, ill. meg nem szállt magyar falvak állattartásában.

A közép- és kelet-európai állattartás történeti fejlődése c. fejezet (48–87. lap) bizonyos értelemben a címben jelzett terület paleozoológiai kutatásának Forschungsberichte-jé, amelyet a szerző számos, új szempontokat megvalósító vizsgálatának eredményei fognak össze. A térben és időben tág keretek közé fogott fejezetben belül az érintett vidékek kutatottságának pillanatnyi helyzete határozta meg, hogy a szerző milyen mélységben és mennyi konkrét adat felsorakoztatásával vázolhatta az adott területen élt népek állattartásának jellegét, a változások okainak — sok esetben nagy területen időben összeső — történeti és gazdasági hátterét vagy éppen földrajzi-klimatikus meghatározóit. Amint a magyarországi állattartással foglalkozó fejezetben, úgy itt is — csak szélesebb összefüggéseket érintve — különös figyelmet szentel Bökönyi Sándor a háziásítás kezdeteinek, majd a folyamat európai szétterjedésének útját vázolja. Mind az őskorral, mind a népvándorlással foglalkozó kutatók, a tényszerű adatokon túl, a gazdaságtörténeti vizsgálatokhoz fontos szempontokat adó megfigyeléseket találnak az erdős-sztyeppe vidék, ill. a sztyeppei zóna faunájával foglalkozó lapokon. De nem kevésbé érdekes összevetési lehetőségeket kínálnak Közép-Európa, ill. Magyarország középkori településeinek paleozoológiai vizsgálatából nyert adatok. — A fejezet néhány oldalas összefoglalójában jól súlypontosozva, és ami nem lényegtelen: közérthetően fogalmazva, vázolja a szerző a közép- és kelet-európai állattartás történeti fejlődésének legfontosabb jellemzőit, s ennél fogva az a könyv egyik legérdekesebb részévé vált.

A háziállatfauna kialakulását befolyásoló tényezők c. fejezet (88–93. lap) akár a kötet elejére is kerülhetett volna, hisz tulajdonképpen a feldolgozás metodikájának egyik szempontját képezi. Amikor a szerző a földrajzi és klimatikus, az etnikai, a gazdálkodási módjával kapcsolatos stb. tényezők szerepét példákkal illusztrálja, többnyire a korábbi fejezetek adatainak, megállapításainak részleges ismételésebe bocsátkozik.

A kötet második, terjedelmesebb része tizenegy fejezetet foglal magába (95–336. lap), amelyek mindegyike egy-egy háziállat faj származásának, elterjedésének, domesztikációjának, a fajták kitenyésztésének, ill. tájegységek földrajzi viszonyától, gazdálkodási rendszerektől és állattartási szokásoktól függő anatómiai változásainak történeti keretbe ágyazott, részletes áttekintését adja. Bár kétségtelen, ez a rész elsősorban a zoológusok számára lesz alapvető forrásmunka, hiszük, a gazdaságtörténettel foglalkozó régészek-történészek, agrártörténészek szintén sok felhasználható, nemegyszer a további kutatásokhoz ötletet adó adatokat találnak. Feltétlen említést érdemel: szinte mindegyik fejezetben számos olyan, jobb helyett nevezük így, kultúrtörténeti érdekességet talál az olvasó, amelyeket jól hasznosíthat saját kutatásai során. Gondolunk itt pl. az állattenyésztésekhez kapcsolódó szokások több helyen említett változataira, vagy azokra a megfigyelésekre, amelyek valamely kor ténylegesen létező, ill. ábrázolt állatainak azonos, ill. eltérő vonásait részletezik, vagy pedig utalhatunk a táltos-lovakkal foglalkozó oldalakra.

A könyv értelemszerű harmadik része a gondallal összeállított lelőhely- és faunakatasztert foglalja magában (337–562. lap), amely — elsősorban a paleozoológusok számára — fontos bizonyító anyagot képez. Vonatkozik ez a szövegközti grafikonokra, statisztikai táblázatokra és fényképes ábrákra is. Utóbbiak nyomdai kivitele méltatlan az egyébként szép könyvhöz. Itt jegyezzük meg azt is, hogy — számunkra érthetetlenül — az illusztrációként szereplő régészeti és történeti emlékek többségénél a szerző nem hivatkozik a tárgy publikáció-

jára. A kötetet részletes bibliográfia zárja (563–597. lap).

Bökönyi Sándor könyvének az a legnagyobb pozitívuma, hogy egy nagy terület állattartásának történetét, ill. egyes háziállatok történeti fejlődését tulajdonképpen a kezdetektől a középkor végéig tekinti át. Tehát a szó szoros értelmében összefoglaló munkát írt, amely éppen ezért széles körű érdeklődésre tarthat számot.

Mint minden nagy kitekintést nyújtó monográfiánál, úgy az ismertett munkában is fellelhető a széles körű tematikából adódó, többnyire objektív és néhány kikerülhető hiányosság, ill. bizonyos szerkezeti egyenetlenség. Annak ellenére, hogy kutatási adottságok indokolják, sőt a magyar szakemberek számára kifejezetten könnyebbé is jelent, véleményünk szerint A magyarországi állattartás történeti fejlődése c. fejezetben mondottak különválasztása a hasonló témában Közép- és Kelet-Európát érintő résztől, a könyv szerkezeti egységének megbontását és számos ismétlést eredményezett. A közép-, ill. kelet-európainak szerves része a magyarországi (Kárpát-medencei) állattartás, amelyről egyébként is csak az európai összefüggéseket taglaló fejezet elolvasása után kap teljes képet az olvasó.

Nem kételkedünk a szerző azon megállapításában, hogy egy biológiai alapon nyugvó régészeti kormeghatározási módszer dolgozott ki. Eredményei több esetben lehetőséget nyújtanak a más forranyagokra épített feltételezések, tények kontrollálásában. Ennek ellenére a faunaanyag gyűjtésének, ásatásokon történő elkülönítésének módja ma is erősen függ a régészeti feltárások alkalmazott módszerének fejlettségétől, az ásató felkészültségétől, és nem utolsósorban az adott ország régészeti kutatásának minőségi szintjétől. Mindebből következő, hogy a tárgyalt terület — elsősorban őskorának — kutatásában észlelhető kronológiai és terminológiai eltérések közvetlenül visszahatnak, s helyenként befolyásolják is a tárgyalt munka használt forranyagának besorolását. (Példaként hivatkozunk arra, hogy a magyarországi késő-bronzkor utolsó századainak — régen ún. Hallstatt A–B időszak — faunáját, a szerző a korai vaskorral foglalkozó fejezetben tárgyalja a 34–35. lapon.) Ezért feltétlen a könyv előnyére szolgált volna az ún. szinkron kronológiai tábla beiktatása.

Az állattartás és a vadászat a gazdálkodásnak csupán egyik jelentős összetevője. Bármely nép faunájának összetétele és annak változásai csak a gazdálkodás egészének és azon túl, a nép történetének részletes ismeretében érthető meg a maga teljességében. Bár speciális érdeklődésének megfelelően ennek megoldására a szerző több helyen kísérletet tett (pl. a korai neolitikum esetében), de a szerző téma egészét érintően ez nyilvánvalóan meghaladja egy kutató erejét.

Bökönyi Sándor térben és időben tág keretek közé fogott könyve jelentős súlyú munka, amelyben a szerző maradéktalanul megvalósította célkitűzését. Értéke vitathatatlan, hasznossága a régészeti kutatás számára viszont csak néhány év múltán és úgy mérhető, ahogyan a különböző korok gazdaságtörténetével foglalkozó kutatók felhasználják adatait, ill. más szempontok figyelembevételével megerősítik vagy továbbfejlesztik eredményeit.

Kovács Tibor

Matolcsi J., A háziállatok eredete. Budapest 1975. Mezőgazdasági Kiadó. 258 lap, 131 kép.

A tudományok szükségszerűen egyre fokozódó „szakosodása” mellett növekvő igény új, különböző tudományokat összefogó módszerek kidolgozása. Ilyen komplex módszerrel dolgozó tudomány az archeozoológia. Hála Bökönyi Sándor és Matolcsi János munkásságának, a magyar kutatás ebben az aránylag fiatal tudományban is — nemzetközi viszonylatban — élenjáró.

Matolcsi könyvét — magától értendőleg — rövid ismertetésünkben csak régészeti vonatkozásaiban tárgyalhatjuk, a felvetett állattani és néprajzi problémák (főként a domesztikáció) részletes megvitatása nem lehet

feladatunk. Természetesen éppen a szóban forgó tudomány komplex jellege miatt a felvetődő régészeti problémák megoldása a zoológia és a néprajz ismeretanyag nélkül elképzelhetetlen, éppen ezért beszámolómban a régészet társtudományaira is tekintettel kell lennünk.

Matolcsi könyve két, majdnem egyenlő terjedelmű részre tagolódik. Az általános részben a szerző a domesztikáció zoológiai, gazdasági-társadalmi, néprajzi problematikájával foglalkozik, a második — a „részletes rész” — pedig az egyes állatfajok háziásításának speciális kérdéseit vizsgálja. Az általános rész I. fejezete a „döntő lépés”-ről, vagyis a háziásítás kezdeteiről szól. Az őskortól az osztálytársadalmak kialakulásáig nyúló rövid, de kitűnő áttekintést különösen hasznossá teszik számunkra a mellékelt térképek. A 4. ábra a keletmediterrán terület — főként Elő-Ázsia legfontosabb archeológiai leleteinek térképét adja —, a 6. ábra viszont a legkorábbi háziállatok földrajzi eredetének vázlatos térképét nyújtja, oly módon, hogy az előbbi területre vonatkozólag az egyes vidékekre berajzolja annak az állatnak képét, vagy „portréját”, ahol annak domesztikációja megkezdődött. Az utóbbi — egyébként nagyon szemléletes — térképről természetesen lemaradt a kutya, hiszen közismert, hogy ennek háziásítása az említett területtől É-ra kezdődött. Az első fejezet — sajnos kissé rövid — mindössze másfél oldalas — záró alfejezete a szerző és Bökönyi kutatásainak összefoglalásaként a háziállatok kárpát-medencei megjelenésével foglalkozik. Az állattartás első periódusát hazánkban a Körös-kultúra leletanyagában találjuk meg, erre a korszakra a „kis kérdőzőkre alapozott” állattartás jellemző. A domesztikáció csúcspontját Magyarország területén, pontosabban az Alföldön a későneolitikus herpályi kultúrának érte el, ezután — hangsúlyozza szerzőnk — „már mind a háziásításban, mind a vadászatban zuhanásszerű csökkenés áll be” (25. l.), az sem igazolható, hogy az őstulok-háziásítás a középkor folyamán terjedt volna el nálunk.

Különösen zoológiai szempontból érdekes a következő fejezet, amely „rendcsinálás a vélt ősök rengetegéből” címmel határozottan állást foglal a háziállatok monofiletikus eredete mellett. Régészeti-történeti szempontból különösen fontos a fejezet négyoldalas zártáblázata (45–48. l.), amelyben — rendszertani sorrendben — megtudjuk az egyes állatfajok legkorábbi háziásításának idejét és helyét: a táblázat 27 emlős 10 madár 2 hal és 2 rovarfaj domesztikációjának kezdeteire nyújt útbaigazítást.

A „háziásítás — szelídítés” fejezet főként zoológiai — elsősorban etológiai — szempontból figyelemre méltó, de a néprajztudomány kutatója számára is hasznos lehet a következő fejezet, amely a „háziásításra készítő okokról” szól is hasonló jellegű, főként gazdaságtörténeti szempontból érdemel nagyobb figyelmet.

Nagyon érdekes a háziásítás módszereiről írott fejezet, amely a problémát nagyon széles idő- és térbeli keretben vizsgálja, régészeti szempontból különösen a foglyul ejtés kapcsán olvashatunk jelentős adatokat: itt foglalkozik szerzőnk az i. e. 1500 körül készült vaphiószerű híres ábrázolásaival. A háziásítás módszereit ismertette Matolcsi végül a legújabb aszkánia-novai tapasztalatokat ismerteti.

Az első rész zárófejezetei az állatok változását s ennek okait vizsgálja a háziásítás során (91–127. l.). A felvetett — jórészt genetikai — problémák megértését a nem szakemberek számára is világosan érthetővé teszi a 124. l.-on látható táblázat, amely a háziállatok tulajdonságainak létrejöttét magyarázza.

A könyv II. része az egyes háziállatok domesztikációjával, gazdasági hasznával foglalkozik (131–250. l.). Először a „többhasznú emlősök” vonulnak fel, élükön — természetesen — a szarvasmarhával. Régészeti vonatkozásban jelentős annak hangsúlyozása, hogy a leletek tanúsága szerint az őstulok virágkora a neolitikumra esik, „a Kárpát-medencében a X. századtól kezdve mind ritkábban előforduló vad lett, a 13. századnál későbbi lelőhelyeken pedig csontmaradványai már nem találhatók” (131. l.). Különös figyelmet érdemel a domesztikáció morfológiai vonatkozásai szempontjából az 54. ábra

(138. l.), amelyik a szarvasmarha marmagasságának változását mutatja be hazánk területén a neolitikumtól a jelenkorig. A bivalytenyésztés hazai története viszont azért érdemel különös figyelmet, mert a Kárpát-medence a bivaly nyugati irányú terjedésének egyik állomása, északi irányú elterjedésének pedig végső határa volt (143. l.).

A párosujjú patások közt régészeti és történeti szempontból különösen jelentős a juh domesztikációja. Az újabb archeozoológiai kutatások megdöntötték azt a korábbi nézetet, hogy a hortobágyi racka juh a honfoglaló magyarok ősi állata, hanem csak a 16–17. században jelenik meg, az itteni szelekció eredményeként, a népvándorlás idején hazánkban megjelenő racka ugyanis, a hortobágyitól eltérően nem V alakú, hanem nagyjából vízszintes tengely közt csavarodó szarvakat hordott. A juh és a kecske-domesztikáció történetéről szóló fejtegetések kapcsán szeretnénk egy 10. sz.-i bizánci miniatúrát megemlíteni (Párizs, Bibl. Nat. Gr. 139.), amelyen hosszú-farkú, rövid fehér simaszőrű szarvatlan juhok társaságában, hosszúszerű, fekete, V alakú pödört szarvval ékes, rövid felálló farkú kecskék láthatók. A sertésenyésztés történetében igen fontos, hogy „a vaddisznó háziasításának nagyobb mértékű kiterjedése házisertés-állományokban a marmagasságnak általánosan kimutatható növekedésével járt, és talán ezzel van összefüggésben, hogy a történelem előtti és kora történelmi időkben Magyarország területén a bronzkori sertések voltak a legnagyobb testűek”. (167. l.).

Aránylag röviden foglalkozik szerzőnk a magyar állattenyésztésben egykor oly jelentős szerepet játszó lóval (174–186. l., 82–91. ábrák). Az újabb ásatások perdöntő bizonyítékai szerint a rézkor gödörkultúrák népe háziasította először a lovat Délkelet-Európában. A szerző *Herre* véleményéhez csatlakozva kijelentik: „az egyetlen vad faj, amelynek a házilovak kapcsolatahozhozható, az eurázsiai vadló, az *Equus przewalski* Poljakoff.” Másrészt viszont a ló háziasítása már az ókorban területenként és kultúránként gazdag változatosságot mutat. Érdemes lett volna a szerzőnek a római Trajanus-oszlopnak azt a jelenetét bemutatni, amelyen a dáciai harcokban a római lovasság a roxolán lovasokat üldözi — ez az ábrázolás ui. hipponológiai szempontból is kitűnően mutatja a két népfajta közötti szembeszökő különbséget.

A ló domesztikációjáról szóló mondanivalókat a számár, a teve, a láma és a rénszarvas követi. Az utóbbról szólva a 97. ábra (domesztikált rénszarvas mint háziállat) ókori párhuzamaként az a szkítaköri Artemis ábrázolás kíváncsok, amelyet — helytelen fajmeghatározással — már *Brentjes* is bemutatott. („Die Haustierwerdung im alten Orient”, 1965.). A szoban forgó részben szereplő utolsó állat már a *Lagomorpha* rendbe tartozik: ez a nyul, amelynek gazdasági jelentősége már a következő fejezet, a „Prémás állatok”, körébe tartozik.

A prémás állatok után a baromfiakról olvashatunk. A tyúktenyésztés kezdeteiről szólva szerzőnk szerint „az elszázi Ohlingenben előkerült Hallstattkori (i. e. 600 körül) táblát és a felső Rajna menti Koepfellen feltárt ugyanolyan korú ábrázolást” tekinthetjük a legkorábbi bizonyítékoknak (207. l.). A nem eurázsiai eredetű baromfiak közül a legtöbb probléma a pulyka európai háziasításának időpontja körül merült fel; Matolcsi (Bökönyihez csatlakozva) — a nemrég elhunyt nagy tekintélyű német ornitológussal, *Stresemann*nal ellentétben — úgy véli, hogy a pulyka behozatalát kontinensünkre a vikingeknek kell tulajdonítani s ezért már Amerika felfedezése előtt ismerték Európában — Magyarországon is már *Mátyás* idején. A baromfiakhoz csatlakozik a galamb háziasításának története, majd a nemesponty, a méh és a selyemhernyó tenyésztéséről olvashatunk — sajnos kissé röviden.

A gazdasági haszonállatok után az embert védő és segítő állatok története következik. Természetesen ebben az összefüggésben a kutyáé a főszerep. Régészeti szempontból különös figyelmet érdemel a 114. ábra, amelyik a szerző összeállításban a legkorábbi kutyaaletek előfordulási helyének térképét adja, ezáltal tökéletesen pótolva a 6. ábra megátórt hiányosságát. A macska

háziasításának kezdeteivel kapcsolatban a nemrég elhunyt kiváló *Petzsch* kutatásaihoz kapcsolódva, szerzőnk bizonyítékokat említ annak igazolására, hogy Elő-Azsiában ez a folyamat már az egyiptomi domesztikációt megelőzőleg az i. e. 6. évezred végén vagy az i. e. 5. évezred elején megkezdődött.

A könyv zárófejezetei a laboratóriumi állatokról és a „diszállatokról” szólnak, majd rövid bibliográfia következik (251–252. l.); ez utóbbi a leglényegesebb magyar és külföldi szakirodalmat felsorolja, csupán *H. V. Lengerken* monográfiájának említését [„Ur, Hausrind und Mensch. Neue Brehm Bücherei, ism. Bökönyi, ArchÉrt 64 (1957)109] hiányoljuk.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy Matolcsi munkája nemcsak az etnográfusnak és az állattenyésztőnek, de a régésznek is nélkülözhetetlen. Kitűnő példa arra, hogy miként lehet a régészeti kutatás eredményeit, az ábrázolások elemzésével kiegészítve, a mai gyakorlati problémákkal összekapcsolni. Reméljük, hogy a hasznos munka közelesem idegen nyelven is napvilágot lát.

Kádár Zoltán

Erdélyi G., A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. (Apollo könyvtár 5.) 160 lap, 204 kép.

Az idén ünnepelhettük volna 70. születésnapját Erdélyi Gizellának, a pannoniai római művészet legkiválóbb szakértőjének, de sajnos már 6 éve eltávozott az élok sorából. A címben említett munkáját hátrahagyott kéziratából *Gáspár Dorottya* rendezte sajtó alá. Nem lehet feladatunk a könyv egyes fejezeteinek kritikai taglalása, sem a szerző szempontjainak bírálata, hiszen a kis kötetben közlött tanulmányok egyrésze félkész állapotban maradt az utódokra, a jegyzetanyag jelentős hányada, főként pedig az illusztrációk utólagos kiegészítések. A könyv ezért az antik szobrászat remekművé torzóhoz hasonlít, de a hiányokat itt nem az Idő okozta, hanem a kegyetlen Sors, amely nem adta meg a kiváló szerzőnek azt a lehetőséget, hogy az ő végtelenül lelkiismeretes tudománya etikájához, finom művészi érzékéhez méltóan, tökéletes egészzé alkossa.

Ismételt hangsúlyozzuk tehát: nem bírálatot nyújtunk, hanem a könyv fejezeteiben felvetett problémák jelentőségére szeretnénk a figyelmet felhívni.

A könyv bevezetésében rámutat arra, hogy Pannoniában — mint a római birodalom többi tartományában is — a szobrászatnak két főfeladatot kellett betöltenie: az egyik a vallással, a másik a halotti kultusszal kapcsolatos. Sajnos, a könyvben a vallási emlékeket tárgyaló fejezet nem az említett felosztásnak megfelelő sorrendben — a mű elején — olvasható, hanem VIII. fejezetként hátracsúszott s így először a sírkövekről szóló két fejezettel találkozunk, amelyek időrendi sorrendben a pannoniai sírkőplasztika fejlődésének rövid vázlatát nyújtják (13–55 l.). A szerző plasztikus képet nyújt a pannoniai sírkőplasztika fejlődéséről, különösen lényeges, hogy a korai emlékekben kiemeli a bennszülött kőfaragók tevékenységét, a II–III. századi nyugat-pannoniai emlékek bemutatásánál pedig rómaiavárosi kapcsolatokra is utal. Természetesen a nagyvonalú áttekintés nem törekedhetett a teljes emlékek bemutatására, főcélja egy-egy jellegzetes emlék elemzése volt, különös figyelemmel a műhelyekre s azoknak a motívumvándorlás alapján megállapítható kisugárzásaira.

A sírkő és nagyobb, többbrészes síremlék közt mintegy átmenetnek tekinthetők a medallionos síremlékek s ezért a szerző ezeket önálló fejezetben ismerteti (57–59. l.). Erdélyi Gizella hangsúlyozza, hogy a medallion-forma, bemélyített háttérrel, háromszög alakú védőtetővel, alul kis posztamensre állítva — Noricumból került Pannoniába.

A szepulchrális szobrászat sajátos területe a szarkofágplasztika. A szerző rámutat arra, hogy a háztető alakú fedéllel lezárt, „tabula ansata”-ba foglalt feliratú négy sarkán sarokakroterionokkal díszített egyszerű kis-ázsiai eredetű szarkofágtípus jelentkezik Észak-Itáliában

s ez terjed el a Balkántól kezdve Germániáig — Pannoniát is beleértve. Különös figyelmet érdemel, hogy Pannoniában a szarkofágokban eltemetettek közül sok a keleti nevű és származású, különösen fontos a *cohors milliaria Hemesenorum* tagjainak és veteranusainak szerepe, hatásuk nemcsak Intercisában, de a *legio II adiutrix*-ba bekerült szír származású katonák révén, Aquincumba sőt még a brigetioi szarkofágplasztikában is kimutatható.

Még a szarkofágokról szóló fejezetnél (61–72. l.) is rövidebb a síremlékekről szóló összefoglalás — a rövidséget (73–83. l.) érthetővé teszi, hogy a szerző a témával még más tanulmányában részletesebben akart foglalkozni, a szóban forgó kötet VII. fejezete is ezt bizonyítja: ebben ui. a mitológiai és szimbolikus ábrázolások kapcsán ismét szóba kerülnek a síremlékek (105–113. l.). A síremlékek szimbolikájáról szólva Erdélyi Gizella főként a Kybelé-Attis-kultusszal kapcsolatos, továbbá a dionysikus emlékeket tárgyalja. A síremlékek és a mitológiai képtípusok tárgyalása közé iktatódtott be az aediculákról szóló fejezet (85–103. l.). A síraediculák és a sírszobrok a pannoniái művészet maecenásairól is tanúskodhatnak — sajnos azonban ez az emléktanyag provinciánkban igen töredékes, a monumentális síremlékek rekonstrukciója csak külföldi — főként az újabb jugoszláv ásatásokból előkerült émpeteri — emlékek alapján lehetséges.

Említettük, hogy a könyv VII. fejezete a mitológiai és szimbolikus ábrázolásokkal foglalkozik a szepulchrális emlékek alapján. Sajnos, ez a rész még az előzőeknél is rövidebb (105–113. l.), pedig ezekkel az emlékekkel a szerző már korábbi tanulmányaiban is többször foglalkozott s így különösen sajnálhatjuk, hogy a rájuk vonatkozó újabb kutatásait csak igen vázlatosan rögzítette írásba. Tematikailag ehhez a fejezethez csatlakozna a mitológiai domborművekről szóló rész, hiszen azok egyrésze is szepulchrális emléken látható, a könyvben azonban most következik a vallási emlékek tárgyalása (115–129. l.). A fejezetcím nem egészen fedi a tartalmát: ti. a szerző a nyugat-pannoniai monumentális szobrászat emlékeivel nem foglalkozik, főcélja az aquincumi vallásos tárgyú szobrok és domborművek értékelése.

A mű utolsó, s egyben legterjedelmesebb fejezete a pannoniái mitológiai domborműveket tárgyalja (131–152. l.). Erdélyi Gizellának kedvelt kutatási területéről van szó, hiszen indokoltan hangsúlyozza: „Pannonia kőfaragó-művészetének a mitológiai domborművek adnak különleges szint és értéket”, ezek az emlékek mutatják legszébben a pannoniái művészet kapcsolatát az antik művészet egyetemes fejlődésével. Erdélyi Gizella — meszeréhez, Hekler Antalhoz hasonlóan — kiemeli, hogy a mitológikus képtípusok pannoniái elterjedésében a mintakönyveknek jelentős szerep juthatott, emellett azonban a képtípusok elterjedésében valószínűleg a közkézen forgó pénzék hátlapjain szereplő mitológikus jeleneteknek is megvolt a maguk fontossága. Fontos megfigyelése, hogy Nyugat-Pannoniában, különösen Savariában, a mitológiai jelenetek főként sírköveket díszítettek, a *limes* mentén viszont inkább nagyobb síremlékek szerepeltek. A gazdag anyagban különös szerephez jutnak a megváltó Herculesnek tetteit ábrázoló domborművek, továbbá a római eredetmonda ábrázolásai, továbbá a dionysikus vonatkozású témák.

Nem kerülhetik el figyelmünket a kötet végére illesztett „Függelék”-ben szereplő fogalmazványtöredékek sem (155–166. l.). Ezek még jobban alátámasztják, amint már fentebb is kiemeltük, hogy a szerzőt különösen izgatta a pannoniái szepulchrális plasztika kérdése: újra meg újra visszatér ehhez a kedvelt témájához, sajnos azonban a nagyobbzabását, a teljes emléktanyagot átölelő művészet- és vallástörténeti értékelést már nem tudta elkészíteni. A töredékek közt különösen érdekes a „Lehet-e pannoniái művészetről beszélni” című; ebben a pannoniái szobrászat kialakulásának gyökereit kutatva három főkérdést vet fel: 1. Mi volt az, amit a bevonuló római uralom Itáliából hozott magával? 2. Mi érkezett az ide irányított segédesapatok kíséretében a közelebbi és távolabbi provinciákból? 3. Mivel járult hozzá a helyi művészi készség a jellegzetesen pannoniái művészet, ha úgy tetszik, kőfaragóművesség kialakításához.”

Az utóbbi kérdések felvetése világosan mutatja, hogy Erdélyi Gizella milyen komolyan törekedett arra, hogy a pannoniái művészet (az egész pannoniái művészet — nem csupán a kőplasztika!) kérdéseit megválaszolja. Tökéletesen egyetérthetünk Mócsy Andrással, aki a kötet bevezetésében hangsúlyozza: „a munkának a szobrászatról szóló fennmaradt fogalmazásai befejezetlenségükben is alapvető jelentőségűek, a további kutatás és a szerzőtől már megvalósítani nem tudott szintézis szilárd bázisai. Közzétételük célja nem utolsósorban éppen az, hogy meggyorsítsák ennek a szintézisnek az elkészülését.”

Kádár Zoltán

Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Szerk. L. Gerevich. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 230 lap, 33 tábla.

A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei sorozatot gazdagítja a kötet, mely azoknak az előadásoknak szövegét — rövidített vagy akár bővített formában is — tartalmazza, melyek az 1971. évi, szláv régészeti konferencián hangzottak el. A konferenciát az Union Internationale Archéologique Slave (UIAS) rendezvényeinek keretében, Szegeden tartották; a két szekció közül az egyiknek témája az avar—szláv kapcsolatok kérdése volt, a másiknak a honfoglaló magyarsággal összefüggő problematika.

Az avar—szláv kapcsolatok kérdéseivel összefüggő előadások — szám szerint tizennyolc — a VI–IX. századi problematikát tárgyalják, természetesen a kérdéseket nem csupán az etnikai tényezőkre redukálva. Csaknem minden előadás foglalkozik az avarkori régészeti kronológia kérdéseivel, melyek mind a belföldi, mind a külföldi kutatókat erősen foglalkoztatják, és amint az a posztonyi 1975. évi III. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszuson (Bratislava) elhangzott előadásokból is kitűnik, egyes kérdésekben koránt sincsenek egyöntetű vélemények. A szegedi konferencia anyagából kiemelendő itt László Gy. „Terra Avarorum” c. előadása (13–), elsősorban a „griffes-indás” csoport értékelése szempontjából; Z. Čilinská (Nitra) többek között az öntött övgarnitúrák datálásának kérdéseit boncolja („Critères de datation de l'industrie à ferrures moulées dans les nécropoles du VIe au VIIIe siècles”. 71–); Török Gy. azokat a kronológiai vonatkozású megfigyeléseket összegezi, melyeket a halimbai avarkori temető feltárásánál tett („Quelques réflexions sur certains groupes de sépultures Avars”. 143–). Utalások a régészeti kronológia problémáira azokban az előadásokban is elhangzottak természetesen, melyekben a hangsúly az etnikai kérdésekre esik, vagy egy-egy nagyobb tájegység települési képét kívánják felvázolni egy-egy adott periódusban. Egy-egy tárgytípusból kiinduló elemzések hangzottak el M. Comşa és Rosner Gy. részéről; M. Comşa az etnikai kérdéseket az ún. „Ujjas fibulák” problematikájának relációjában veti fel („Quelques considerations sur l'origine et l'appartenance ethnique des complexes à fibules digitées de type Gimbaş-Coşoveni”. 35–), míg Rosner Gy. a korai szürke kerámiával foglalkozik (La céramique grise des VIe–VIIe siècles et ses problèmes ethniques dans le bassin des Carpathes”. 45–). Az etnikai elemzések szempontjából is igen fontos alapot nyújthatnak a leletkomplexumok, erre világít rá Bóna I. dunaújvárosi telepeltetése, illetve ennek eredménye és a korábbi ismert avarkori dunaújvárosi anyag összevetése („L'agglomération avar de Dunaújváros, les différentes périodes”. 25–) és Nagy S. (Novi Sad) összefoglalása a Vrbas-i temető anyagáról („Le cimetière de Vrbas de l'époque avar et ses rapports avec le trésor de Nagyszentmiklós et la tasse en argent d'Ada”. 111–), melyben a kutatás szempontjából kiemelkedő helyet foglal el egy Dnyepir-típusú pseudo-fibula; itt említhetjük E. Simonova (Budapest) összefoglalását a toponári feltárásokról is („Nouveaux cimetières de la fin de l'époque avar mis au jour sur le territoire du comitat de Somogy” 129–). Több lelőhely anyagát, de lényegében egy nagyobb típuscsoportba tartozó

anyagot fog össze *Fettich N.* („Vestiges archéologiques slaves de l'époque des grandes migrations, dans le bassin des Carpathes — Relations koutourgoues”. 85—): az ún. Martinovka kultúra köréhez kapcsolódó emléanyag etnikai kérdéseibe bevonva a Pécs-köztetői és cserkúti lemezdíszeket (az utóbbi leletanyag keleti kapcsolatairól először: Cs. Sós Á.: FA X. 1958. 105.— és *Slavia Antiqua* X. 1963. 301.—). Az előbbi előzetes ásatásokkal szemben *Erdélyi I.* nem a tárgytípusokból, hanem rítusjelenségekből indul ki, közelebből az avar kori lovas-temetkezésekből („Parallèles orientales des sépultures équestres de l'époque avar dans le bassin de Carpathes”. 51—).

Egy-egy nagyobb földrajzi egység avar—szláv etnikai kérdéseiről is elhangzottak beszámolók. *Tomka P.* a Kisalföld VIII—X. századi kérdéseit tekinti át [„Quelques problèmes de l'histoire du Kisalföld (Petite Plaine) aux VIIIe—IXe siècles 133—] kitekintve az avar megszállás, a korai avar kori problémáira is. A Ny—ÉNy Pannoniával foglalkozó tanulmány jó kiegészítése *A. Lippert* (Innsbruck) előadása, melynek tárgya K—Ausztia későavar népessége a VIII/IX. század fordulójának környékén.” (A propos de la continuité de peuple avar en Autriche occidentale. 99—).

A Közép-Duna-medence K-i „peremterületei” közül Erdély egy részének VIII—X. századi anyagi kultúrájának vázlatát kapjuk *Székely Z.* (St. Gheorghe) előadásában (L'aspect de la culture matérielle des VIIIe—Xe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie” 125—).

A konferencián részt vett szlovák kutatók közül *L. Kraskovská* (Bratislava) a Pozsony környéki anyag telepéstörténeti értékelését adja („Les Portes de Bratislava aux VIIIe—Xe siècles”. 77.), *D. Bialeková* (Nitra) pedig az ettől a területől északabbra eső podedini sáncvár ásatási eredményei alapján ugyanennek a periódusnak is kérdéseit tárgyalja („Influence carolingienne sur l'art de la Slovaquie du sud-ouest sous le jour des recherches effectuées a Povedim. Distr. Trenčín.” 103—).

Az eddig felsolt tanulmányokban a kiindulópontokat a régészeti anyag, a régészeti eredmények jelentik. Ezzel szemben az írott forrásanyag elemzésére épül *Szűcs Károly S.* munkája, melyben a IX. századi avar—magyar kapcsolatokat tárgyalja („Über etliche Quellen der awarischen Geschichte des neunten Jahrhunderts”. 115—), úgyszintén *F. Zagiba* (Wien) tanulmánya. [„Die Anfänge der abendländischen Kulturbewegungen bei den Völkern im Karpathenraum (Slaven, Awaren, Ungarn) in 8. bis 12. Jhdt. in sprachlich-literarischer Sicht”. 153—], mely nemcsak hogy jóval nagyobb időszakot ölel fel, de tárgyköre is összetettebb. A harmadik előadás, melyről itt kell szólni *M. Aglarov* (Mahacska) részéről hangzott el, a kaukázusi régiót választva tárgyal („Les Avars du Caucase, quelques aspects de leur histoire, ethnique et politique”. 151—).

A kongresszus második szekciójában jóval kevesebb (szám szerint öt) előadás hangzott el. *I. Boba* (Washington) az onogur-kérdéssel foglalkozott („Ethnogenesis of the Hungarians and their settlement in the Danubian Basin in the late ninth century” 167—). *Mig E. A. Halikova* (Kazány) a volgai bulgárok és a magyarság kapcsolatát tanulmányozza („Composant ethnique commun dans les populations de Bulgarie de la Volga et de la Hongrie du Xe siècle.” 177—), addig *Mesterházy K.* a volgai bulgárok történeti problematikáját az Árpád-kori, főleg bősörmény települések szempontjából vizsgálja („Ismaélites, Busurmans, Bulgares de la Volga” 195—). *Veres P.* előadása a magyar honfoglalással kapcsolatban az ökológiai és ökonómiai tényezők jelentőségére hívta fel a figyelmet („Le rôle de facteurs écologiques et économiques dans la conquête du bassin des Carpathes par les Hongrois en 896”. 213—). Végül *Fodor I.* egy Nógrád megyei (Sóshartyán) leletlen keresztül a honfoglaló magyar művészet iránti kapcsolatait tárgyalja („La question des rapports de l'art hongrois et de l'art de l'Iran à l'époque de la conquête de pays”. 173—).

A fentebbi rövid áttekintés a kötet tanulmányinak sokrétűségét kívánta érzékeltetni, egyúttal annak a problematikának sokrétűségét is, melyet igen leegyszerű-

sítve avar—szláv vagy magyar—szláv kérdésnek szokás említeni. A szláv régészeti konferenciákra, kongresszusokra jellemző anyagot ölelt fel az 1971. évi szegedi szimposium és az előadásokat közreadó kötet is szervesen illeszkedik azok közé, melyek akár a varsói (1965) és berlini (1970) nemzetközi kongresszusok anyagát vagy a kisebb szimposiumok (mint Malé Vozokany—Kisvezekény 1966) anyagát publikálják. Ezek a kiadványok, melyek lassan már sorozatot alkotnak, rendkívül fontosak a kutatás számára: nem csupán anyagközlő értékük miatt, hanem mert egy-egy témában a kutatások pillanatnyi helyzetét rögzítik és így az áthúzódó kutatások többszöri beszámolóiban maga a fejlődés is nyomon követhető; de ami talán a legfontosabb: egy-egy nagyobb téma vagy részletkérdés sok esetben egyszerre, különböző megvilágításokban kerül az olvasó elé.

Cs. Sós Ágnes

J. Lichardus, Studien zu Bükker Kultur. Saarbrücker Beiträge zu Altertumskunde 12. Bonn 1974. Rudolf Habelt Verlag GMBH. 169 lap, 20 tábla, 56 kép, 1 térkép.

Jan Lichardus könyve a bükki kultúrával kapcsolatos kutatási summáját, a jó néhány publikációban közölt anyag tanulságainak összefoglalását tartalmazza.

A bevezető rövid kutatástörténeti fejezetben hangsúlyozza *Tompa Ferenc* munkájának jelentőségét. A bükki kultúra kutatásának „klasszikus” szakasza *Tompa Ferenc* és *Csalog József* vitájával zárul. Az utóbbi 30 évben a megélénkült kutatások során előkerült források egy kultúra belső tagolásának, eredetének és kapcsolatainak vizsgálata számára kedvező feltételeket biztosított. Jelentős új eredményeket ért el az alföldi vonaldiszes kerámia kultúrája, s ezzel párhuzamosan a bükki kultúra kutatása is.

A bükki kultúra tárgyi emlékeiről leírásán kívül megkísérli a szerző a bükki kultúra kultuszélete és gazdálkodása sajátosságainak megvilágítását is. A temetkezések száma nagyon kevés, ezek egyes zsugorított, az alvás pózban eltemetett halottakat rejtnek, az edény és okkermelléklet legtöbbször a halottak bal oldalán került elő.

A barlangi telepeken talált embercsontok és töredékek *Lichardus* szerint nem tekinthetők temetkezések maradványainak.

A kultúra kisebb nyíltszíni telepei az alacsonyabb hegytetőkön vagy lankákon találhatók, források vagy patakok, gyakran barlangi telepek közelében. A folyó-völgyekben nagyobb, faluszerű, kisméretű, cölöpszerkezetes házakból álló telepeket találunk. A nyíltszíni telepek kutathatósága kisebb mértékű, mint a jól ismert barlangi telepeké, ezek között a legfontosabb eredmények *Domica* feltárásának köszönhetők, melynek az újkőkori lakott része a bükki kultúrát követően a feltárást elterelt évezredekben érintetlenül őrizte meg a neolitikus emlékeanyagot.

A korabeli kézművesség fontos forrásai a kovapenge raktárletek. A kultúra leleteinek rendkívül tömör és szabatos leírása során a kerámia, a kőeszközök, csonttárgyak, kagyló-, kő-, agyagékszerek, orsógombok katalógusszerű bemutatása mellett ismerteti egy szövetlenyomat és egy vörös festékmardvány vizsgálati eredményét is. Az embertani, paleobotanikai és paleozoológiai eredmények közlése után a kultusszal kapcsolatos emlékeanyagot mutatja be, így az antropomorf edények töredékeit legközelebbi, az alföldi vonaldiszes kerámia kultúrájához tartozó analógiákkal, valamint az edényeken, idoloikon, barlangok falán fellelhető ideogramákat, illetve szimbolikus ábrázolásokat.

Az anyag összetételének megfelelően különös figyelmet fordít a szerző a bükki kerámia készítése módjára, díszítési technikájára, díszítési rendszerére, formájára kérdéseire. 28 edényformát, ezen belül 15 alaptípust különböztet el. Az általa különválasztott 7 díszítési stílusnak összesen 20 változatát állapítja meg a fontosabb motívumok

alapján. A rövid leírásokat áttekinthető rendszerű ábrákkal illusztrálja, hasonló alapossággal részletezi az egyes peremdiszítéket és a díszítő háromszögekben található motívumokat. A gazdagon díszített kerámia pontosan meghatározott jellegzetességei lehetővé tették a szerző számára, hogy összefüggéseiket részletesen elemezze az edénydíszítési technika fejlődése és az egyes edényformák és díszítési stílusok összefüggése szempontjából. A megállapított összefüggések alapján a „standardkerámia” 11 típusát emeli ki, amelyeknek az Ardovali barlang anyagában rétegenként vizsgált százalékos aránya igazolja a díszítési stílus fejlődésének általa feltételezett menetét.

A kultúra fejlődésében Lichardus négy szakaszt különböztet meg. (Bükk A—korai, AB—koraklasszikus, B—klasszikus, C—késői.)

A relatív kronológia tisztázásához jelentős segítséget nyújt az egyes fázisokból származó kerámiainport, illetve a bükki kerámia helyi utánpótlásának vizsgálata a szomszédos kultúrák leletegyüttéseiben. Nagymértékben elterjedtek a klasszikus (B) fázishoz sorolható importok a vonaldíszes kultúrák anyagában. A különböző kultúrák leleteinek együttes előfordulása alapján elemzi Lichardus a bükki kultúra relatív kronológiáját. Az eredet és a korai szakasz kapcsolatai szempontjából lényeges a bükki kultúra és a tiszadobi csoport, valamint az ún. gömöri vonaldíszes kerámia viszonyának kérdése. Kalicz Nándor és Makray János feltételezik, hogy a tiszadobi csoport korai szakasza megelőzi a bükki kultúra kialakulását. Lichardus szerint a késői gömöri vonaldíszes kerámia, a korai bükki (A) fázis és a tiszadobi csoport korai szakasza párhuzamosak, s feltételezi, hogy a tiszadobi csoport és a bükki kultúra fejlődése a klasszikus bükki (B) fázis végéig párhuzamos. Lichardus elismeri, hogy a klasszikus bükki és a tiszadobi csoport kapcsolatát semmiféle adat nem igazolja, de véleménye szerint ez a negatívum nem elégséges annak feltételezésére, hogy a tiszadobi csoport már a korai klasszikus bükki fázis folyamán elvesztette volna önállóságát. Mindezek alapján Lichardus nem tartja lehetségesnek, hogy a tiszadobi csoportnak szerepe lett volna a bükki kultúra genezisében. Mindazonáltal Lichardus elképzelése a kultúra előzményeiről, kialakulásáról jónéhány, bizonyítottan semmiképp sem tekinthető elemet tartalmaz. Így nincsen bizonyíték arra, hogy a terület legkorábbi neolitikus anyagának tartható Domica Ia-b anyag a késői Körös kultúrával lenne egykorú és kialakulása ilyenformán függetlenül az alföldi vonaldíszes kultúra kialakulásától, amelynek a Körössel való egykorúsága viszont nem igazolható. A Domica barlangban ezek fölött talált, gömöri vonaldíszes kerámiának nevezett anyag Lichardus szerint mind a BükkA, mind a tiszadobi csoport időszakát megelőzi. Eszerint a tiszadobi csoport ugyanazon az alföldi vonaldíszes alapon jött volna létre, mint a gömöri vonaldíszes kerámia, viszont kialakulása később fejeződött be. A két együttes hasonlóságai csak a közös eredetet igazolják, a párhuzamosságot nem. Ha mindezt elfogadjuk, akkor el kell fogadni a bükki kultúra és a tiszadobi csoport kezdeti szakaszának párhuzamosságát, óvatosságra int azonban, hogy az egész elméletet végső soron csupán csak a Domica Ia-b, illetve a BarcaIII, Domica Ic együttesek C₁₄-adatok vagy közvetlen relatív kronológiai bizonyítékok híján önkényes felkeltezése támasztja alá. E sorok írója nem vállalkozhat a nagy horderejű probléma eldöntésére, de talán meg lehet kockáztatni, hogy Lichardus elméletével legalábbis egyenrangú az általa cáfolat elképzelés, mely szerint a Domica Ia-b nem korábbi, mint az alföldi vonaldíszes kerámia kezdeti szakasza, az ún. gömöri vonaldíszes kerámia az alföldi vonaldíszes fiatalabb szakaszával, ilyenformán a tiszadobi csoport kezdetével is párhuzamos lehetett, s a bükki kultúra kialakulása ezen a közös alapon indult meg. Ebből a szempontból tanulságos lett volna, ha a szóban forgó munka szerzője nem csak az 53. ábrán látható felt, hanem a tényleges elterjedést jelző lelőhelyek ábrázolásával is meghatározza a gömöri vonaldíszes kerámia elterjedési területét. A kérdéskör tisztázásához jelentősen hozzájárulhat a Körös kultúra és a korai vonaldíszes kapcsolatai, a vonaldíszes területek neolithizálódásának kutatása,

mely mind Szlovákia, mind hazánk területén egyre inkább kibontakozik. Szintén a további kutatásokra vár a bükki karsztvidéki törzsterületének lakatlansága kérdésének megoldása az újkőkor késői szakaszában. Lichardus véleménye szerint a bükki kultúra népe esetleg bizonyos gazdasági okok miatt hagyta el a karsztvidéket, s részt vett a sátorlajújhelyi típusú kerámia létrehozásában.

A kerámiai anyag sokoldalú értékelése mellett a munka egyik legértékesebb része a kultúra sajátos gazdasági rendszerének körvonalazása, melyen belül az egyes barlangi telepek mint a nagyobb nyíltszíni telepek kiegészítő, állattenyésztésük szempontjából igen fontos, időszakosan lakott és esetleg felváltva használt tartózkodási helyek értelmezhetők.

A munkát a bükki kultúra lelőhelyeinek katalógusa és lelőhelytérképe egészíti ki.

Lichardus monográfiája az egész közép-európai neolitikus kutatás számára fontos. Pontos, tömör fogalmazása, szabatos, áttekinthető felépítése nagymértékben megkönnyíti a munka eredményes használatát.

Ecsedy István

W. Meier-Arendt, Die Hinkelstein-Gruppe. Römisch-Germanische Forschungen, Band 35. Berlin 1975. Verlag Walter de Gruyter Co.

Walter Meier-Arendt monográfiája Dél-Németország területén élő Hinkelstein-csoportot öleli fel a korai és középső neolitikum átmeneti idejéből. A monográfia impozáns kivitelben jelent meg, és a szöveggel 372 oldalt tartalmaz, 33 ábrával s a táblakötet 6 táblával, 172 táblát és 3 típusábrát ölel fel.

A névadó lelőhelyről 1866-ban kerültek elő az első sírleletek, amelyek a század végéig — elsősorban szörványleletek alapján — megsokszorozódtak. Az első áttekintést C. Koehls adta a kultúráról 1903-ban, és akkor az időszámításunk előtti V. század körüli időre datálta. A neolitikus kultúrák szétválasztására irányuló törekvések az első világháborút követően történetiségében és módszerében új utat követtek. Elkülönült a szalagdíszes agyarművesség nagy kultúrája, amelybe a Hinkelstein-csoportot is beletartozónak vélték. Genetikai és kronológiai vonatkozásában G. Behrens és K. Schumacher munkássága jelölte ki hosszú időre a Hinkelstein-csoport helyét a késői tűzdelt kerámia körében. Az értékelése genetikailag nem sokat változott, csupán kronológiailag, mivel W. Buttler a korai vonaldíszes kerámiával a Flomborn típusal párhuzamosította. A témában W. Dehn, illetve A. Stroh munkássága a jelentős. Míg W. Dehn a Hinkelstein-csoportot a tűzdelt kerámia nyugati ágának tartotta, addig A. Stroh alapvetően helyesen állapította meg kronológiai helyzetét. A szerzőt az 1961-ben Freiburgban tartott szeminárium vezette e témához és több résztanulmány megjelenése után vállalkozott a monografikus feldolgozásra. A monográfia tartalmában nem különbözik a hasonló témáktól, de feldolgozási módszerében talánunk olyan momentumokat, amelyek kiemelkedők és alkalmasak arra, hogy kutatóink megismerkedjenek vele.

Művében részleteiben ismerteti a kutatás történetét, majd az elterjedési területét vizsgálja, amely a Majna torkolatvidékén és a Neckar-medence területén központosul. Módszerében bőségesen alkalmazza a kartográfiát, és a hinkelsteini csoporttal együtt jelentkező közeli kultúrák anyagának lelőhelyeivel adja.

A leletanyag értékelésében a kerámia játszik fő szerepet, amely az eddigi kutatások alapján zárt leletekből, temetkezésekből került elő. A kerámiai stílusok értékelésére számos kísérletet látunk a neolitikus kultúrákban, amelyek közül legáltalánosabb útmutatóul a vonaldíszes kerámiába tartozó Bilány hatalmas anyagának feldolgozása szolgál Soudský stílisztikai-statisztikai módszerével. Stílisztikai alapon készítette el M. Zapotočká a tűzdelt kerámia motívumkincsét, melyre alapozva alakította ki a szerző sajátos módszerét. A zárt leletek, illető-

leg szórványleletek formái és díszítőelemeiből meghatározta a 7 legfontosabb formát, ill. kiválasztotta a leggyakoribb díszítő motívumokat, amelyeket a szelídíszítményekre, ill. a teljes díszítésre alkalmazott. 258 kiértékelte esetben állította össze korrelációs táblázatát, amely alkalmasnak bizonyult arra, hogy a rövid ideig virágzó kultúrán belül a belső fejlődést is érzékeltesse. A kerámiának e módszerrel történő feldolgozása tette lehetővé, hogy a szerző által a hinkelsteini-csoport mindössze 100 évre terjedő fejlődését három fázisra oszthatta: korai, középső és késői szakaszra. Feldolgozásában a worms-i temetőkre épített, amely mintegy 100 sírjával alkalmasnak bizonyult arra, hogy demográfiai, ill. szociológiai következtetésekhez jusson. Erénye a feldolgozásnak az egzaktásra való törekvés, amely a különböző anyagok (kő, kagyló, állatsont) meghatározását adja. A forrásérték emelését kívánta szolgálni az a törekvés, hogy például az embertani anyag legfontosabb kritériumainak meghatározását több szakemberrel végeztette el, így mód nyílt a különböző módszerekkel végzett vizsgálatok kontrolljára is. E vonatkozásban jelentős Lengyel Imre munkássága, aki histokémiai és szerológiai vizsgálataival nemcsak a nemek és életkorok meghatározásában értékelt, hanem a vércsoport- és táplálkozási adatokban demográfiai, illetőleg ökonómiai vonatkozásban is bizonyítékokat szolgáltatott. A szerző úgy látja, hogy a hinkelsteini csoport worms-i temetőiben az egyszerű élő társadalom 60, ill. 40 főt tette ki, és három, ill. két generáción át temetkeztek a kultúra legismertebb temetőiben.

A temetkezési szokások elemzése, a nemekhez köthető melléklet adás alapvetően nem különbözik a szalagdíszes kerámiától, inkább itt is az ábrázolás módszere az, ami megragadja az olvasót, ill. vizuálisan áttekinthetővé teszi a különböző leletek elhelyezkedését, gyakoriságát.

Részletesen foglalkozik a szerző a Hinkelstein-csoport kapcsolataival, elsősorban vonaldíszes kerámia, tűzdelt díszű kerámia, a grossgartachi-csoporttal, illetőleg a nyugat-európai neolitikummal. Elemzi a csoport kronológiai viszonyait a környező területekkel és eljut arra az eredményre, hogy a Hinkelstein-csoport kezdete a fiatalabb vonaldíszes kerámiával kezdődik és grossgartachi-csoport váltja fel a Majna-Rajna területén, Württembergben, ill. a Felső-Rajna területén. Egyidős a tűzdelt kerámia különböző fázisaival Csehországban.

Számtottevő a szerzőnek az a törekvése, hogy a hinkelsteini csoportot történeti összefüggéseiben vizsgálja, és megpróbálja elemezni azt a nagy változást, amely Közép-Európában bekövetkezik az idősebb vonaldíszes kerámia átmeneti idején. A változások okául három fő momentumot emel ki. Az egyik alap, hogy a korábban egységesebb, idősebb vonaldíszes kerámia szétfűződik, amely a nagyobb egységen belül bekövetkezett nemzeti konfliktusok következménye. Erre utal, hogy a nyugat-németországi temetkezési helyeken megjelenik az erődítés, ami a keletről nyugatra terjedő nyomás elleni védekezésül szolgál. A második ok a klíma megváltozásában keresendő, amelyre már H. Quitta is rámutatott azzal, hogy a fiatalabb vonaldíszes kerámiában egy szárazabb klíma következik be. Régészetiileg e jelenség nehezen bizonyítható, viszont erre utal az antropológiai vizsgálat, amely nagyfokú vitaminhiányt mutatott ki, és az ezekkel összefüggő betegségek (skorbut) kiugró gyakorisággal jelentkeznek. A harmadik ok összefügg a gazdasági bázis változásával. A gazdasági változásra már R. Modderman is utalt és a szerző a Hinkelstein-csoport gazdálkodásának formáját az állattenyésztésben, ill. a vadászatban látja. Erre utal a szarvasagancsból készült ékszerek sokfélesége, ill. a sírokba helyezett állatsontok aránya. Úgy véli a szerző, hogy a sírokba helyezett őrlőkövek is ezt az életformát támasztják alá azzal, hogy mint feleslegessé vált tárgyakat helyezik el sírmellékletként.

A gazdálkodási formában bekövetkezett változásnál úgy hiszem a szerző nem hatolt elég mélyen, és nem vette eléggé figyelembe azokat az általános érvényű tendenciákat, amelyek Közép-Európa területén lejátszódtak. Összefügg ez azzal a kérdéssel, hogy a Közel-Kelet területéről nyugatra hatoló neolitikáció domesztikálási

folyamata megváltozik, és azokra a fajtákra épít, amelyek ott találhatók. Ez a fő ok, hogy a korábbi földművelés helyébe az állattenyésztés, illetőleg a vadászat lép.

Nagy értéke a műnek, hogy a leletanyagról igen jól szerkesztett katalógust ad, illetőleg ellátja mindazokkal a mutatókkal, amelyek a monográfia használhatóságát bizonyítják. Igen pazar kiállításban látott napvilágot az anyagközlés, magas színvonalú rajzok, valamennyi sírról készült rajz, illetőleg a főbb típusokat adó kerámia fényképben való közlése is lehetőséget ad a jövő kutatásának, hogy egyes témákat újból feldolgozzon, és erre a monográfia kitűnő alapot biztosít.

Korok József

K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar 1973. 230 lap, 7 szövegtábla, 137 tábla.

Nehéz feladat egy olyan tanulmányt ismertetése vállalkozni, amelynek a nyelvét az ismertető nem bírja és csak az eredeti szövegnek mintegy tizedét kitevő kiadványból értesül annak mondanivalójáról. Hogy mégis vállalkozom erre, annak oka a tanulmányt kiadó egyetem névre szóló, megtisztelő felhívása.

A tanulmány címe azt árulja el, hogy az észak-horvátországi későbronzkori urnamezős kultúrát ismerteti. Ezzel szemben a szerző mind időben, mind térben kiterjeszti tanulmánya keretének határait. Egyrészt a Reinecke féle B-C időszak végével veszi kezdetét az általa tárgyalt korszak, tehát azt is tárgyalja, ami a mi fogalmaink szerint a halomsíros kultúra időszaka. Másrészt olyan területtel — a Szerémséggel — is foglalkozik, amelyen saját maga szerint is csak a HA-B időszak beköszöntével lép fel az urnamezős (Vál-Dalj) kultúra.

A tanulmány címe tehát e tekintetben némileg meg tévesztő, mint ahogy az Észak-Horvátország elnevezés is, hiszen a vizsgált anyag igen jelentős része éppen Szlavóniából és a Szerémségből származik, amely vidék Horvátországnak éppen a legkeletibb csücskét alkotja. Egyébként a tanulmányban tárgyalt terület szinte az egész — az első világháború előtti értelemben vett — Horvátország és Szlavónia. Közvetlenül a Dráva—Duna és Száva, valamint nyugat felé nagyjából az 1918 előtti országhatár által körülvett terület, amelyhez azonban hozzáveszi a Drávától északra a Murakózt és a baranyai háromszöget, a Szávától délre pedig a Kupa folyóig alányúló területet, mint olyant, amely a szerző szerint a délnyugat-pannoniai síkság szerves részét képezi (utóbbi kifejezés ugyan nem éppen találó, hiszen a Dráva—Száva között jelentős középhegység húzódik végig).

Véleményünk szerint megfelelőbb lett volna a tanulmánynak „Horvátország későbronzkora” címet adni.

A szerző, aki már korábban is foglalkozott a későbronzkor kérdéseivel, tanulmányával hézagpótló munkát végzett. Egy zárt terület őskorának egy szakaszát ismertette, annak az anyagát rendszerezte és értékelte. Amellett igen nagy mennyiségű, eddig egyáltalában nem, vagy csak felületesen ismertett leletet tárt a kutatók elé. Ez számunkra különösen fontos, mivel az itt tárgyalt anyag szorosan csatlakozik a Dunántúlhoz. Erénye, hogy nem vette át szolgálai más kutatók rendszerezését, hanem a terület sajátosságait figyelembe véve, arra illő, önálló időbeosztást adott. Igaz, ezzel talán növelte a nomenklatura útvesztőjét, viszont a következtetéseit az anyagból és nem mások teóriáiból merítette.

Ha már a szerzőnek az volt a szándéka, hogy a vizsgálatát a Szerémség területére is kiterjeszti, úgy igen sajnáljuk, hogy onnan az anyagnak csak egy kisebb részét közölte le ábrákban. Talán Jugoszlávia jelenlegi közigazgatási beosztása és az abból adódó kutatási és feldolgozási nehézségek az okai ennek. Így tehát a Szerémségnek a Vajdasághoz tartozó keleti feléből származó leletek közül csak azokkal foglalkozott, amelyek a mondanivalója szempontjából különösebben jelentősek és csak azokat ábrázolta, amelyeket a zágrábi múzeum őriz.

Sajnos, a szerző rendelkezésére álló anyag sok tekintetben hiányos és egyoldalú. A vizsgált területen számot-

tevé telepfeltárás még alig történt. Így a tárgyalat időszak települési viszonyairól nem tudunk meg sokat. (A német nyelvű kivonatból csak arról értesülünk, hogy a telepeken általában stratigráfiát nem lehet észlelni — kivéve a Szerémségben, Hrtkovci községben levő Gomolavát, ahol a tellszerű telepen a fiatalabb urnamezős kultúra rétege elkülöníthető a későbronzkori megelőző szakaszától.)

A temetők zöme még az első világháborút megelőző időben lett megásva és azok anyaga nem különíthető el síronként. Ezek leletei tehát csak tipológiai vizsgálatok számára alkalmasak; de nem leletösszefüggések megismerésére. Szerencsére néhány újabbban feltárt temető ásatása már hiteles és a szerző a megállapításait éppen ezekre építi fel.

A tárgyalat anyag túlnyomó részét a raktárleletek teszik ki. Szám szerint a tárgyalat területéről 50 ismeretes. Ezt a nagy anyagot a szerző részletesen kiértékeli és — a fiatalabb urnamezős kultúrába tartozók kivételével — össze is veti a szomszédos területek, így elsősorban a Dunántúl hasonló korú anyagával. Tulajdonképpen munkája gerincét ezekre a raktárleletekre építi fel a szerző, természetesen összevetve azokat a hitelesen feltárt temetők leleteivel.

A fentebb körülírt területen a szerző két területileg elkülöníthető kultúrcsoportot ismer fel. Mégpedig egy nyugat-horvátországit, amely nagyjából a Dráva torkolatának vidékéig terjed ki és egy lényegesen kisebb területet elfoglaló keletit, Szlavónia keleti szélén és a Szerémségben.

Ugyanakkor időben öt „fázist”, azaz időszakot különböztet meg, amely szerinte egyaránt felismerhető mind a két területi csoportban.

- I. időszak i. e. XIV. szd vége — i. e. 1230 (Reinecke-féle B-C időszak vége — B-D eleje)
- II. " i. e. 1230 — i. e. 1100 (Reinecke-féle B-D időszak vége — HA-A₁ időszak)
- III. " i. e. 1100 — i. e. 1000 (Reinecke-féle HA-A₂ időszak)
- IV. " i. e. 1000 — i. e. 850 (Reinecke-féle HA-B₁ időszak és részben a HA-B₂)
- V. " i. e. 850 — i. e. 750/700 (részben a Reinecke-féle HA-B₂ időszak és a HA-B₃)

Az I–III. időszak jelenti az idősebb, a IV–V. a fiatalabb urnamezős kultúrát.

A nyugati területen az I. időszakot a Virovitica csoport képviseli. Ha a német kivonat híven tükrözi a szerző elgondolását, úgy vele alakul ki, méghozzá éppen Északnyugat-Horvátországban — szerző szerint — maga az urnamezős kultúra, anélkül azonban, hogy kiterjeszkedne a szomszédos területekre. Ugyanakkor megállapítja, hogy a Virovitica csoport rokon vonásokat tüntet fel a Dunántúl hasonló korú anyagával (amit mi halomsíros kultúrának ismerünk). Ennek az időszaknak jelentős lelőhelye a névadó temető, a raktárleletek között pedig Peklenica (a Muraközben).

A II. időszak az urnamezős kultúra virágkora és expanziójának ideje. Anyagában a Baiern-dorf-Velatic csoport hatása észlelhető, amely a Mura, majd a Dráva mentén hatolt le egészen Szlavóniáig. A temetők közül jelentős a Zagreb-Vrpeč-i, amely hiteles ásatással került feltárára. Ebből az időszakból származik a raktárleletek túlnyomó része (50-ből 27, beleértve a keleti területéről származókat is). Ezek három vidékre koncentrálnak, mégpedig a Zagorje csoport Zágráb vidékén és attól északra, egy szlavóniai-nyugat-szerémségi Slavonski Brod központtal és egy kelet-szerémségi, amely már a keleti kultúrcsoport területére esik. Itt jegyezzük meg azt, hogy a szerző a nyugati és keleti terület raktárleleteinek anyagában nem lát különbséget. Ugyanakkor utal arra, hogy ezek a raktárleletek igen hasonlóak a Dunántúlnak a v. Brunn-féle kisapáti-lengyeltői csoportjába tartozókhöz, ami különben a területek szomszédos voltából kifolyólag érthető is.

A szerző a raktárleletek nagy számából és koncentrált voltából a fémművesség jelentős kifejlődésére következtet és termelési központok kialakulását tételezi fel. Ezzel a kérdéssel azonban óvatosan kell bánnunk. Rak-

tárleletek földbejutásának sok oka lehet. Juthat egy leletegyüttes mint áldozat is a földbe, de lehet az veszély elől elrejtett érték is. (Persze a veszélyt helyi viszályok is jelenthetik és nem kell feltétlenül nagyméretű népvándorlásokat, „külső támadást” sejtünk mögöttük, úgyszintén nem kell azonnal arra gondolnunk, hogy nagyjából azonos korú raktárleletek mind egy és ugyanabban az időben kerültek földbe.) Ha ugyanis a fémművesség intenzitását egyedül a raktárleletek viszonylagos mennyiségén át bíráljuk el, akkor egyes korszakoknak sok területen egyáltalán nem lett volna fémművessége.

Külön alfejezetben foglalkozik a szerző a vonóhátú (arco di violino) és lemezeshátú fibulákkal, mint amelyek területileg Horvátországra, időben pedig éppen a II. időszakra igen jellegzetesek. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a Jugoszláviából ismert 41 vonóhátú fibula közül 31 származik a kérdéses területről, a 19 lemezeshátú pedig egy kivételével mind. Ugyanakkor mindkét típus hiányzik az I. időszak leleteiből, kivéve egy példányt, amelynek kora i. e. 1300 és 1230 közé esik. Az olaszországi, ausztriai, csehországi és magyarországi példányok sem idősebbek a jugoszláviaiaknál. A mykeni kultúrában is a zömük a III C₁ időszaktól való és csak kevés származik a III B-ből. Éppen ennek az alapján tekinti a szerző is a horvátországi urnamezős kultúra II. időszaka kezdetének i. e. 1230-at, mint amely időpont a mykeni III B és III C₁ időszak fordulója. Szerző mindezt úgy értékeli ki, hogy a vonóhátú fibulák eredetét nem lehet az Aegeikumban keresni, különben érthetetlen lenne a nagy számuk a Dráva–Száva közén, ahol már használtak kerültek földbe. (Felvethető ezzel szemben az is, hogyan lehetnek akkor már a mykeni III B időszakban vonóhátú fibulák, ha az eredeti hazájukban csak ezt az időszakot követően, azaz i. e. 1230 után jelennek meg?)

Mindenesetre tanulságos a szerzőnek az a megállapítása, hogy Jugoszláviában a vonóhátú fibuláknak két műhelyköre létezett, az egyik a Száva középső folyásánál (Száva csoport), a másik Dél-Boszniában, Északnyugat- és Észak-Szerbiában (északnyugat-balkáni csoport). Az előbbi példányainak díszítése megegyezik az Aegeikum, Itália és Közép-Európa vonóhátú fibuláival, míg az utóbbi csoportbeliek nem.

Szerző szerint azt az eddigi általános véleményt, hogy Horvátországban a HA-A₂ időszakból sok a lelet, revidálni kell. Ez az itteni urnamezős kultúra III. időszaka, amelyre éppen az a jellemző, hogy kevés a raktárlelet — szerző szerint a fémművesség intenzitása visszaesett. Ennek az időszaknak vezérlelete a Zagreb-Horvati urnatemető (sajnos régi ásatás, a sírgyűjtések nem különíthetők el), amely a Dunántúl „Vál I.” kultúra anyagával vehető össze.

A III. időszakra keltezhető Kloštar Ivanović-i raktárleletben egyébként egy „Kefitiu-Ignot” fordult elő, amely eddig az egyetlen példány az európai szárazföldről. Jelenlétéből a szerző a Dráva–Száva köze és a mykeni kör kapcsolataira következtet (ez ebben az esetben éppen ellenkező előjelű lenne, mint a szerző szerint a vonóhátú fibulák esetében). A tárgy egyébként a mykeni körben az i. e. XV. században fordul elő.

A IV. időszak az urnamezős kultúra korábbi szakaszainak békés, mozgalmaktól mentes továbbfejlődése révén állt elő. Jellemző temetői: Krupače, Treščerovac és Velika Gorica (zárt együtteseket csak az utóbbiból ismerünk).

Az V. időszakban — jellemző raktárleleteiben (Ciglenik, Kamena Gorica és Légrad) — már fellépnek „thrák-kimmér” elemek is. Ez az i. e. VIII. sz. közepére tehető. De az i. e. VIII–VII. század fordulóján új népek is jelentek meg, részben a boszniai illír területéről, részben a Keleti-Alpokból. Megjelenésükkkel elterjedt a csontváz temetkezés és a — sokszor nagyméretű — sírhalmok emelésének szokása. De megjelenésük a Dráva–Száva közén — a nyugati területen — véget is vetett az urnamezős kultúrának, amelynek fejlődése a B-C időszak végétől a HA-B időszak végéig egyébként törésmentes volt.

Ami a keleti csoportot illeti, ott a későbronzkor kultúrája a középső bronzkor Surčin-Beleği-i kultúráján nyugodva fejlődött ki. Surčin és Beleği azonban — amint azt a szerző maga is említi — Vattinával és Dubováccal és általában a Bánátéval van szoros rokonságban. Márpedig utóbbiak semmiképpen sem sorolhatók az ún. urnamezős kultúrák közé. Éppen ezért a keleti csoportnak a szerző szerinti I–III. időszakába tartozó kultúráját sem lehet urnamezős kultúrának nevezni. Az I. időszakban különben sok a Szeremléről vagy Dubovácról jól ismert mészbetétes kerámia, míg a II. időszakban az ún. pseudovillanova urnák jelennek meg, amelyeknek szintén a Kárpát-medence keleti felében vannak meg az analógiái és nem az urnamezős területen. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szerző szerint a II. időszakban a nyugati csoport hatása észlelhető a keleti csoport területén is (az I. időszakban éppen fordított a helyzet).

A pseudovillanova urnák megjelenésével kapcsolatban a szerző felveti annak a gondolatát, hogy vajon ez nem jelenti-e a Surčin-Beleği kultúra végét, azaz egy új kultúra kezdetét?

A III. időszak leletanyagát a keleti csoport területén csak nehezen lehet elkülöníteni a II. időszaktól. Sőt a Gomolava-i telepen — noha az az egész későbronzkoron át folyamatosan lakott volt — sem válnak azok stratigráfiailag el egymástól. Raktárlelet ebből az időszakból a szerző szerint nem ismeretes a keleti területről.

Az igazi urnamezős kultúra a keleti területre a HA-A és B időszak fordulóján, a Vál-Dalj kultúra megjelenésével hatolt be. Ez egy, a Dunántúlról kiinduló expanzió, amely a Surčin-Beleği-i kultúra népét kiszorította a kérdéses területről. Ugyanakkor e kultúra népe jóval túlélte ezen a területen a HA-B korszakot (amely itt is csak két és nem három időszakra tagolható) és beleyült a HA-C-be, sőt a szerző szerint még a HA-D₃, ill. LT-C időszakba is (!). A IV. és V. időszak leletei egyébként a Dunántúllal vannak szoros kapcsolatban. Az V. időszakban azonban itt is fellépnek a „thrák-kimmér” elemek (ez a behatolás az i. e. VIII. sz. második felében történt).

A Vukovar-Lijeva bara-i temetőben az i. e. VIII. sz. végére keltezhetően már csontvázas sírok is megjelennek, jelezve új népek és új kultúra fellépését (e népeket is részben a Balkán felől — illýrség —, részben a Keleti-Alpokból származtatja a szerző), ami itt is az urnamezős kultúra végét jelenti.

A szerző a tanulmánya során többször is foglalkozik a Dráva–Száva köze és az Égei-tenger vidéke népeinek kapcsolataival. Feltűnőnek tartja a védőfegyverek (sisak, pajzs, lábvért) bőségét a II. időszak raktárleleteiben (persze ezekben csak újabb beolvasszatás szánt töredékei találhatók), amiből arra következtet, hogy e korszak népe igen harcias volt. E fegyvereket — Merhart nyomán — helyi eredetűeknek véli és a görögországi analógiák alapján feltételezi azt, hogy hordozóik részt vettek az első aegai vándorlásban, az i. e. XIII–XII. sz. fordulóján. Így a szerző szerint e vándorlás a Dráva–Száva közéről és nem az Észak-Balkánról indult ki, tehát a vándorló népek nem lehettek „ősillyrek”.

Az i. e. 1000 körül lezajlott második aegai vándorlás indítórugóját a váli kultúra népének expanziójával hozza összefüggésbe, mint amelynek déli irányba történt előnyomulása további népmozgalmakat idézett elő a Balkánon.

A tanulmányhoz igen gazdag képanyag tartozik. Hat típustáblán szemlélteti az egyes időszakok jellegzetes leleteit, majd 131 táblán ad a temetőkből válogatott anyagot, valamint a horvátországi gyűjteményekben (és a bécsi Naturhistorisches Museumban) őrzött bronzleleteket szinte kivétel nélkül. A tábláknál azonban sajnálatosan nincs méretarány megjelölve, ami pedig többször ugyanazon a táblán belül is eltérő. Ez pedig egyes tárgyak esetében megtévesztő is lehet. Végül 6 elterjedési térképet is találunk.

Sajnos, technikai hiányosságot érzünk abban, hogy a német kivonatban megemlíttet tárgyak esetében nincs

hivatkozás az ábraszámra, ami azok megkeresését és beazonosítását megnehezíti.

Számunkra, magyar kutatók számára ez a tanulmány igen jelentős és fontos, hiszen belőle a Dunántúllal szomszédos, nagyjából azonos földrajzi jellegű tájegység őskorának egy szakaszát ismerjük meg, méghozzá rendszeres összefoglalásban. A rendszeres és részletes munkáért a szerzőnek pedig feltétlenül elismerés és köszönet jár.

Patay Pál

G. Jacobi, Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching. Ausgrabungen in Manching. 5. Wiesbaden 1974. Franz Steiner Verlag. 368 lap, 107 tábla, 4 melléklet.

A manchingi késővaskori oppidum feldolgozásának 5. kötete az eszközökkel és szerszámokkal, elsősorban vastárgyakkal foglalkozik. Az irodalom alapos ismerete a német, francia, cseh és osztrák múzeumok LT anyagának összegyűjtése, a néprajz és a technikátörténet tanulmányozása tette lehetővé, hogy Jacobi egy ilyen nagy jelentőségű könyvet alkotott. Nem elégedett meg a manchingi anyag közzétételével: a nagy anyagát építve több tárgy esetében felvázolhatta a formák változását, néha a H C-D időszaktól egészen a korai császárkorig, ill. eddigi ismeretlen funkciójú tárgyak felhasználásának módját sikerült meghatározni.

Először a fémmegmunkálás eszközanyagát ismerteti. Sorrendben a kalapácsokat, az üllöket, a reszelőket, a vésőket, a poncolókat, a lyukasztókat. A következő részben a fémegmunkálás szerszámaival foglalkozik: a baltákkal, fejszékkel, zsalukkal, feszítővésőkkel (melyeket nem kalapáltak, hanem csak kézzel nyomtak), a vésőkkel, kanálfúrókkal, fűrészekkel és faragókésekkel. Ezután veszi sorba a bőrfeldolgozás és a szövés-fonás eszközeit. Ilyenek a puhító- és húsolókések, a bőrvágók, az árák, a varrótüskék (a bizonytalan funkciójúnak tekintett hurkosfejű tűk minden bizonnyal akasztószegek voltak), az orsókarikák, a szövőszéknehezékek, az orsók. A kézművesipar utolsó területe az agyagművesség, melynek nem maradt számottevő eszköz- emléke. Mindössze két csontpecsételő és egy vonalköteggészítésre alkalmas fésű tartozik ide. (Ennek az is oka, hogy a kerámia égetőkemencék kívül esnek az eddig feltárt területen.) Végül különböző, közelebből meg nem határozható eszközök következnek. Ezek többnyire kisméretűek, egy részük lehetne orvosi műszer is, ill. ötvösszerszám. A különböző eszközök feldolgozása során nemcsak a formák változásait foglalkozik, hanem a felhasználás lehetséges területeivel, és az eszközökkel végzett műveletek pontos leírásával is.

A következő nagyobb rész a mezőgazdasági eszközanyag foglalkozik. A leletanyag viszonylag kicsi, talán ez az oka, hogy ezen a területen van a szerző a legkevésbé otthon. Bár Manchingban is csak az ekék hegyes típusa került elő, elfogadja, hogy ezekkel egyidejűleg a sokkal szélesebb lapát alakú ekevasak. Nem veszi figyelembe, hogy a késő LT kultúrában jelentős helyi eltérések figyelhetők meg. Így ez utóbbi eketípus is valószínűleg az Alpok D-i részén, ill. attól D-re alakult ki a LT-kor végén, és Magyarországon éppúgy, mint Ausztriában csak a római hódítás után jelent meg. *M. Beranová* a csehszlovákiai anyag feldolgozása során hasonló eredményre jutott. A lapos köpüskapák (Tüllenflachhacken) felhasználása sokoldalú lehetett. Elsősorban azért gondolt egy részüknek mezőgazdasági felhasználásukra, mert az élük egészen elkopott. Valószínűbb, hogy gyökerek és gumók kiásására szolgáló, egyenes nyéllel ellátott ásóbotok voltak, mint azt néprajzi analógiák alapján a szerző is felveti. Kapának ugyanis túl kicsik a méreteik, hisz az él többnyire 2,5–4 cm között mozog. Ugyanígy nem valószínű, hogy kapaként használták az alig 9–11 cm hosszú hegyes kapákat (Tüllenspitzhacken). Szerinte is nem annyira földművelő eszközről, hanem inkább a ház körüli munkák során használt szerszámokról van szó. Feladatuk az volt, hogy gödör- és árokásásnál a talajt fellazítsák. A szerző által

idézett idriai hegyeskapák sokkal nagyobbak, és valóban a köves föld megművelésére szolgáltak. Lapátot és ásót nem ismerünk Manchingból. A szerző által hivatkozott *L. Schmidt*-munkák sem tartalmazzak vaskori adatot ásópapucsra (330. jegyzet). Az Eppanból származó, rajzban is bemutatott kapát nem használhatták kézi-ekeként, hiszen állandóan kigurott volna a földből, mert nincs szarva, amivel a földbe nyomhatták volna. Ez a szerszám az irtásos gazdálkodás tipikus eszköze. A nyél és a lap által bezárt szög azért olyan kicsi, mert a talajt csak vékony rétegben lazították fel vele. A baltás rész a munkát akadályozó gyökerek elvágására szolgált. Ezt az eszközt egyébként a római korból is ismerjük. Csak két kaszát ismerünk az oppidum területéről. Ezek pedig csak rövidkaszák lehettek, mert a képen is között hosszú nyelű kaszáknak hosszabb nyélnyúlványa, és nagy ívben görbülő nyaka van. A rövidkaszák használatát helytelenül rekonstruálja (nem használta fel *A. Steensberg* alapvető könyvét). Sárló nincs Manchingban, az erről adott összefoglaló rész nagyon leegyszerűsített. Az ágvágóknak (*Laubmesser*) két típusát különbözteti meg. Az egyik típus (372–373. sz.) bizonyosan nem az, hanem egyszerű kés, melynek pengéje enyhén előre ívelt. A másik típusnak (391–399. sz.) éppen azért, mert makkos felerősítés volt valószínűleg hosszabb nyele lehetett, mint ahogy azt a szerző véli.

A halászatot különböző horgok képviselik. A kis mérlegekből, melyekből karok és serpenyők maradtak meg, helyesen állapítja meg, hogy elsősorban pénzmezésre szolgáltak. A pipereeszközök közé sorolja az ollókat (valamennyien az ún. birkanyírók típusába tartoznak), a borotvakéseket, a csipeszeket, a kaparókat és a fülkanalakat. A borotvatőredékek között több nyéltűs-késnek tűnik (pl. 353. sz.), és ezek lehettek bőrvágó kések is. Kevés az orvosi műszer. A tűzhely felszereléséhez tartozó tárgyak között foglalkozik a tűzilapátokkal, a nyársakkal, tűzikutyákkal és a sütőrostélyal, melyet egy kis töredék alapján rekonstruál nagyon ügyesen. Itt tárgyalja a bográcsakasztókat is, melyek fejlődéséről tipológiát is közöl. Ezután a konyhai felszerelések és az evőeszközök következnek: kések, hűsvillák, fénőkövek, malomkövek, fa- és fémedények. Behatóbban foglalkozik a bográcsokkal (tipológiai táblával). A következő részben a kulcsokat és záratokat dolgozza fel. Talán ez az egész könyv legjobban sikerült fejezete. Ebben szerepet játszanak a különböző kulcsok alapján készített szellemes fa- és fémzár rekonstrukciók. Ezután a lószerszámokat (zablák, kantárszárkarikák, falerák) és a kocsiaktrészeket (rúdvasalások, gyeplőtartók, agyagkarikák és tengelyszegek) tárgyalja. Az ovális vasalások nem lehettek agykarikák. Különböző láncok, karikák, veretek, kapcsok, szegek, és akasztók, ill. csont- és kőtárgyak következnek. Nagyon érdekesek a következő rész megfigyelései a fémnyerésről, a fémmezmunkálásról és a félkész termékekről. Itt foglalkozik a bronz- és nemesfém-feldolgozással és a különböző kovácsolási eljárásokkal. Befejezésül a különböző leletek eloszlását vizsgálja az ásatás területén (ezt könnyíti meg az eszközök elhelyezkedését bemutató négy melléklet). A feldolgozást 1808 tárgy leírása követi. Ezeket 99 táblán be is mutatja. A szöveges részt az irodalmi rövidítések jegyzéke és helynévmutató zárja.

Jacobi gondosan megírt könyve, a maga nemében úttörő jelentőségű munka. A többi korok eszköztanának hasonló jellegű feldolgozása az egész régészettudomány, a gazdaság- és technikatörténelem számára is nagy nyereség lenne.

Müller Róbert

J. Leclant, *Inventaire Bibliographique des Isiacs* (IBIS). Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes Isiaques 1940–1969, A-D, *Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain* 18. Leiden 1972. Brill. XVII + 191 lap, 21 tábla — *Inventaire Bibliographique des Isiacs*, E-K, *Études*

Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain 18. Leiden 1974. Brill. X + 276 lap, 28 tábla, 1 térkép.

A történelemtudománynak, különösképpen a valóság- és társadalomtörténetnek egyik legvitatottabb területe az egyiptomi kultuszok továbbélésének kérdése, azoknak a római birodalomban való térhódítása. A kutatók egy része úgy látta, hogy a felmerült társadalmi, történelmi problémáknak két különböző oldalról és szemszögből való megvilágítása, megközelítése egymással egyeztetetlen eredményre vezet. Az utóbbi 2–3 évtized kutatási eredményei bizonyították, hogy a kérdések tisztázására nemcsak lehetséges, de szükséges is történeti, régészeti, de ugyanúgy orientalisztikai, egiptológiai szempontból is vizsgálni az írott forrásokból vagy a régészeti feltárásokból nyerhető emlékművet. Az anyag természetéből következők, hogy az ősi egyiptomi kultuszoknak a klasszikus világ fogalmazásában való átvétele tartalmában és külső megjelenési formájában is sajátos ötvözetet jelent. Mennyi abból az eredeti egyiptomi, milyen mélyen hatolt az új környezetbe, ezek azok a fő kérdések, amelyek szükségessé teszik mindkét terület kutatóinak együttműködését, egymás eredményeinek felhasználását. Alapvetően helytelen feltevés ebben a törekvésben a klasszika archeológia és az egiptológia kutatóinak öncélú versengését látni. Mindkét irányzat eredményeinek felhasználása jellemzi a legutóbbi kutatások irányát. Ennek gazdagságához képest a problémakör régebbi irodalma, egy-egy jelentősebb összefoglaló művön kívül (*Lafaye*, *Cumont*, *Alföldi*, *Brady*) eléggé elhanyagolt volt. A legutóbbi idők gazdag eredményű feltárási és irodalmi munkássága mutatta csak meg, hogy az ókor, ill. Róma történelmének egy fontos szakaszában a keleti kultuszok átvétele mennyi kérdést vet fel. A téma kétrétűsége megnyilvánul a kutatás anyagában is, hiszen pl. eredeti egyiptomi mellett jelentős helyet foglalnak el az Isis-kultusznak az Egyiptomon kívül, elsősorban a római birodalom területén készült műtárgyai is. Nehéz néha az elhatárolás a kultuszok tartalmi vonatkozásában is, a bensőséges kultusz, ill. a művészet vagy éppen a kor divatja erejének — néha össze is tartozó — megállapításában.

E körülmények magyarázzák *Leclant* bibliográfiájának létrejöttét is. A párizsi egyetem neves egiptológus professzora — intézete segítségét is igénybe véve — évek óta gyűjti és tanulmányaival gazdagítja az Isiacs irodalmát, amelyet nagy mértékben gazdagított, szinte irányít másfél évtizede *Vermaseren* szerkesztésében az *Études Préliminaires* sorozat. Az IBIS-nek a jelen megbeszélés tárgyát tartalmazó két kötete (a szerzők nevének kezdőbetűje szerint A-D és E-K) is e sorozatban jelent meg, és a legutóbbi 30 év (1940–1969) erre vonatkozó irodalmát gyűjti egybe. 700 analitikusan és csak a legkritikább esetben kritikusan ismerteti a műveket, dolgozatokat. Az Isiacs megnevezés az egyiptomi kultuszok legkülönbözőbb megjelenési formáját jelenti, elsősorban a római birodalom területén. Nehéz a pontos határvonal meghatározása, ezért a határ- és távolabbi területek egyiptomi leletanyaga is szerepel, amennyiben a kultusszal kapcsolatba hozhatók; ugyanígy helyet kap az egyiptizáló iránnyal foglalkozó irodalom ismertetése is.

A gondos annotálással készült ismertetéseket részletes index egészíti ki. Bibliográfiákban szokatlan, de kitűnő segítséget nyújt a gazdag táblamelléklet, amely a fontosabb, vagy vitatottabb régészeti anyagot mutatja be. Csak a legnagyobb elismeréssel adózhatunk e vállalkozásnak, amely az utóbbi évtizedek szinte áttekinthetetlen irodalmából a klasszikus és a keleti világ kutatóinak kezébe adja az Isiacs. A nagy területen elkerülhetetlen egy-egy pótlás a későbbi két kötetben még beiktatható. Így javasolnánk az *Adriatic* (*Novak-Emlékkönyv*) *Degrassi* dolgozatának ily vonatkozású része (pag. 622), és a VII. Intern. Kongr. für Christl. Archäol. aktáiban megjelent *Kádár Zoltán* előadása (pag. 575–578) felvételét.

Wessetzky Vilmos

az előbbieket elsősorban az illető terület népességtörténetére, az utóbbiak a görög-római, orientális és bennszülött kultuszokra szolgáltatnak értékes adatokat. A közölt votív-feliratokon általában jól ismert istenekkel találkozunk. Új arevonásokkal mutatkozik be azonban Romából Bellona insularis (40), Hispaniából Hercules Cutalis Cusalis (158), Iuppiter Solutorius (159) és egészen problematikus az ugyancsak hispaniai Aenidivis(?) istennő kultusza (148).

A vagy félszáz császárfelirat közül, a már említettek kivételével, említést érdemel a mindössze 22 napig Africa proconsularisban uralmon levő II. Gordianusnak Caesarea Maritima körzetében állított felirat (475), amelynek ismeretében a jövőben Syria-Palaestina is azon tartományok közé sorolható, amely fellázadt Maximinus Thrax ellen. Két afriai császárfelirat (508–9) pedig arra világít rá, hogy Gallienus egyeduralkodója idején Numidiában egyetértésben egymás mellett működött a senator rendű helytartó és a lovagrendű legió praefectus.

Igen fontos dokumentum Thespieae városának egy nehezen hozzáférhető kiadványban már régebben közölt decretuma (447) azoknak az önkénteseknek a kitüntetéséről, akik i. sz. 170-ben hadba vonultak a kostobokok ellen azt követően, hogy ez utóbbiak 250 évvel a Maidói szentélyrablása után Eleusisn újólag kifosztották. Nagyon valószínű, hogy ez a 80 főnyi önkéntes osztag ahhoz a *vexillatio* -hoz tartozott, amelyet egy római városi felirat (D 1327) szerint L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus vezetett *adversus Castabocas* . Figyelmet érdemel egy másik kőre vésett városi okmány is, a *lex coloniae Puteolanorum* (88), amely ismereteinket a városi magistratus büntetőjogi hatásköréről egészen új vonásokkal gazdagítja.

Az egész kötet talán legjelentősebb közleményének azonban a *Tabula Banasitana* teljes szövegének közreadása tekinthető (534). A *tabula* tartalma három okmány: 1. Marcus Aurelius és L. Verus 168/9-ben kelt levele Mauretania Tingitana kormányzójához, amellyel római polgárjogot adományoznak a Zegrensis nép egyik vezetőjének és családjának. 2. Marcus Aurelius és Commodus 177-ben kelt levele Tingitana kormányzójához, amelyben a Zegrensis nép új fejedelme feleségének és gyermekeinek adományoznak római polgárjogot. 3. Ez utóbbira vonatkozó császári *consilium* jegyzőkönyvének kivonata, az ülésen részt vett 12 consiliarius aláírásával. Az aláírók között szerepel Sex. Tigridius Perennis, a nyolc évvel később összeesküvés vádjával kivégzett praefectus praetorii. — Mindkét polgárjogadományozás záradéka az alábbi, egészen kapitalis jelentőségű formula: *salvo iure gentis sine diminutione tributorum et uectigalium populi et fisci* . A hivatkozott záradék nemcsak a *Constitutio Antoniniana* dedíciói-re vonatkozó sokat vitatott szövegrészét helyezi új megvilágításba, hanem egyúttal a kettős polgárság kérdését is felveti.

Nagy Tibor

L. Bârzu, Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV–V. (Cîmîtirul de la Bratei). Biblioteca de Arheologie XXI. București 1973. Editura Academiei Republicii Socialiste România. 308 lap, 27 rajzos tábla, 1 színes és 6 fényképes tábla. Francia nyelvű összefoglalással.

Bratei (Barátfalva) a Medgyesről (Mediaș) Segesvárra (Sighișoara) vezető út mentében, az előző városkától 6 km-re a Nagy-Küküllő déli partján fekszik. 1958–1969 között, több ásatási kampány során, összesen 370-re becsült sírt — valamint gödröket, házakat, tűzhelyeket, kemencéket s más telepobjektumokat tártak itt fel. Az objektumok és a leletek katalógusát a könyv második, nagyobbik, fele tartalmazza. A leletanyagot 22 rajzos, 5 fotó és 1 színes tábla hivatott érzékeltetni. A 28 anyagközlő táblából 17 keramikát közöl, a rajzban teljesen kiegészíthető vagy a valóságban összeállított edények száma azonban mindössze 11 darab. A többi

anyagközlő táblán vas eszközöket, bronz és vas fibulákat, gyöngyszemeket, üvegcserepeket, orsógombokat, vascsatokat és 3 ép, púposhátú fésűt láthatunk.

Az anyagközlő illusztrációkra a katalógus egyetlen esetben sem hivatkozik. Ez önmagában még menthető volna, de a fordítottja nem. Egyetlen publikált tárgyról sem közöl a román nyelvű katalógus, értékelés és képaláírás, de a francia nyelvű képlista sem, a sírokra és objektumokra utaló számot vagy jelzést. Ez a hiányosság meggátolja a könyv adatainak és állításainak régészeti módszerekkel való követését, illetve ellenőrzését.

A címben megfogalmazott és a könyv első felében tárgyalt problémákör azonban nem közömbös az egyetemes későrómai-népvándorláskori kutatás számára. S mivel a könyv „módszere” figyelmes tanulmányozással végül is megfejthető, néhány módszertani megjegyzést szeretnék hozzáfűzni.

A bratei temető rítusa rendkívül — mondhatnám, szimplán — egyszerű: szórthamvasztásos temetkezések ovális, néha a kerekded felé rövidülő, néha kissé elnyúló gödrökben. A sírba beszórt zsarátnoktól a sírgödrök fala 270 esetben gyengébben vagy erősebben átégett, megpörköldött (a Szerző szerinti „rituálisan kiégett”, „I. sírtípus”, 77,5%). Abból a 78 sírből, amelyben a gödör fala nem égett meg („III. sírtípus”, 22,5%), valamint a sírgödrök eltérőnek vélt formáiból a Szerző további hat temetkezési „típust” rekonstruál. A „sírtípusok” szerint közzétett sírleírás végül is összesen nyolc ízben kezdődik előlről, ami aligha szolgálja az áttekinthetőséget. Úgy tűnik, sikerült viszont bonyolult sokféle összehasonlítást és elemzést kívánó, összetett, mégis helyi etnikumra utaló rítusrendszert kielemeznie. — Feltéve, ha valóban sikerült.

A sírtípusokat jellemző rajzostáblák (10 felülnézeti sírrajzzal és 12 metszettel) mellett az ásatás eredeti összefoglaló térképét ajánlom alapos tanulmányozásra. A „VII. sírtípusként” tált „nagy sírok” egyértelműen földbemélyített lakóházak (B = Bordeul a térképen az eredeti jelzésük) mellettük-körülöttük minden esetben, cserepekkel alapozott szabadtéri tűzhellyel. A házak és tűzhelyek messze a temető területén kívül, minden irányban egyenletesen folytatódnak. A „IV. kerek sírtípus” vezér-objektumai a térképen még A. és B. gödröként szerepelnek. A Mormintul B-ként átértelmezett gödörnek az alaprajzát is közli a könyv, ebből (de csak ebből és kivételesen!) azonosíthatók a XXI–XXII. rajzos táblán szétszórta leletei. 60 cm átmérőjű kerek gödörben: 5 db egymásra rakott vas sarló, egy vas kovácsfogó, kocsikerék agyak vas abroncsai s egy vas kocsipánt. Többféleképpen értelmezhető — kivéve „siregyüttesként”. Jó párhuzama csak egy van a temetőben, a (Mormintul) A-gödör, amelyből vas ekepapucs került elő. A két gödör alapján idesorolt többi sír egyértelműen telep-gödör. Az „V. és VI. sírtípusok”, „kónikus”, illetve „üveg” alakú gödrei a telep szemetőgödre. A IV–VII. típusú telepobjektumok, valamint a C. jelzést viselő szabadtéri kemencék a valóságos sírokkal többször metszik egymást, vagy érnek egymáshoz. A mélységi adatok teljes hiánya következtében azonban értelmezésük a Szerző szuverén joga. A térkép tanúsága alapján a temető látszik későbbinek. Végül a „II. sírtípus” az égetett falu „kereszt alakú” sír nem más, mint két egymást közepén metsző, nagyjából azonos mélységű hamvasztásos temetkezés. — A temetőben van ugyanis egy lényeges, ám a tárgyalás során háttérbe szoruló rítusbeli kettősség: a 267 igazi temetkezés 208 É–D-i irányú sírja mellett és fölött (főleg a temető nagyobbik, keleti felében) 59 Ny–K-i irányítású sír. Az utóbbiak a temetőtérképen 10 esetből 8-ban metszik az előzőket, míg 2 esetben fordítottnak(?) tűnik a stratigráfia. Világos azonban, hogy a Ny–K-i tájolású sírok a temető fölött önálló horizontot alkotnak, a temető legkésőbbi érme (Valens) a 228. Ny–K-i irányú sírből került elő.

A térkép és a „sírleírás” összevetéséből előtűnik az első módszertani buktató: a katalógus teljesen eltűnteti a temető egész területén megtalálható házakat,

tűzhelyeket, kemencéket, hulladék- és rejték-gödröket. Még pontosabban: a telep és temető leleteket szétválaszt-hatatlannul sírleletekként tárgyalja. De még ez sem minden. A néhány sírmetszetből és a sírleírásokból rájövünk, hogy számos sír töltelékföldjében a cserép- és állatesont-maradványok a szubhumuszig, illetve a középkori talaj-réteggel előfordulnak. Ezek jórészt nyilván a temetkezés-kor a sírföldbe került felszíni telep szörványok. A „szekundér” cserepeket az eredeti sírleírás rendszeresen megemlíti. Mibenlétük azonban éppúgy homályban marad, mint az ugyanott százával „jellegtelennek” (necaracteristice) minősített cserepeké. Készséggel elhinnénk, hogy valóban nem jellemzők, ha legalább egyetlen példát láthatnánk. De nincs más választásunk, csak a Szerző válogatása.

A teljes cserépanyag összefoglalásából megtudjuk, hogy 70% korongolt, 30% szabadkézzel készült. A táblán közzétett 200 korongolt és 27 szabad kézzel készült cserép nem a megadott százaléknak megfelelő értékelést tükrözi. Így pl. az a kérdés, hogy a XXX. fényképes táblán gondosan összeválogatott (kora-császárkori!) dák cserepek hány százaléka a több ezerre tehető cserepek, telepről, sírföldből vagy sírból származnak-e, adatok híján fel sem tehető.

Végül vessünk még egy utolsó pillantást a 156 sűrűn szedett lapot kitevő katalógusra. Ha figyelmesen elolvassuk az utolsó másfél lapon az „Egyéb talált tárgyak” címet viselő jegyzéket, meglepőde tapasztaljuk, hogy a „temető-populáció” időrendjében, kapcsolataiban, etnikai vonatkozásaiban az értékelő szövegben élvonalban szerepel és a táblákon szinte kivétel nélkül leközölt ún. „kistárgyak” jelentékeny részének leírását itt fedezhetjük fel. Ide tartozik 9 db bronz fibula — mégpedig javarészt az épek — a közölt 16 db-ból, itt szerepel a római díszített fémtükrő töredék, a római bronz sarkantyú, a kronológiai okokból „hun” típusúnak mondott jellegzetes római vasnyílhegy, a vas eszközök, kések fibulák nem elhanyagolható része, a „római” bronz karperec töredék, az üvegyöngyök, üveg karperec töredék és az értékelhető üvegcserepek nem kis hányada, köztük pl. a Schlängenfaden üveg töredékkel. — Az a lehetőség, hogy ezek egy része telep-szörvány, fel sem merül az értékelésben.

A fentiek ismeretében csak a temető időrendjéhez szólnunk hozzá. Abban egyetértünk a Szerzővel, hogy a Dacia feladása utáni időben kezdődik. De nemcsak azért, mert bizonyos jellegzetes római sírmellékletek (pl. a mécsesek) hiányoznak, hanem azért, mert valamennyi bronz és vas fibula „barbár” típus, késő III. századi — IV. századi ép római fémtárgy pedig egyáltalán nincs a síranyagban. A néhány IV. századi érem mellékletes temetkezés közül a legkésőbbi a 228. sír, Valens 373. évi veretével. A Szerző azonban itt is tovább megy. A 87. sír (az eredeti sírleírás szerint „felismerhetetlen”) érmét Gh. Poenaru Bordea-val meghatározhatta. (A temető összes többi érmét B. Mitrea és C. Preda határozta meg.) Az érem leírása: Av. római császárféj és elmosódott OD vagy DO betűk. Rv. meghatározhatatlan. AE? Verde: meghatározhatatlan. I. Theodosius érme lesz belőle, a könyv címében is hangsúlyozott V. századi keltezés egyik alapja. A többi: néhány üvegszilánk párhuzamosítása Regöly, Malajdok, Lébény, Csákvár üvegeivel.

A reális keltezés szempontjából szerintünk sokkal fontosabb, hogy egy-egy jó állapotú II. Constantius érem fordul elő (328. és 341. évi veretek) egy É-D-i és egy Ny-K-i irányítású sírban. Az „irányváltás” és az egymásra rétegződés tehát nagyjából a IV. század közepő harmadában kezdődött. Mint láttuk a Ny-K-i irányú rátemetkező csoportot Valens 373. évi verete is keltezi. Mindebből az következik, hogy a temetkezések 4/5-ét alkotó s vagy 10–15 esetben egymást is metsző, érintő, sőt egymásra is rétegződő É-D-i irányú temetkezéseknek sokkal korábban kellett kezdődniük, mint azt a Szerző feltételezi. Vagyis legalább a III/IV. század fordulóján. A két É-D-i tájolási változat egymásra rétegződése helyenként valóságos csoportokat alkot, amit aligha szabadna annyira figyelmen kívül hagyni,

mint a könyv rövid kronológiája (IV. sz. második fele — V. század eleje) teszi.

A továbbiakról csak röviden. Ha a bratei hamvasztásos „ritusokhoz” nyugati római párhuzamokat idézzük (Szombathely, Hámán Kató út, Vasas — mindkettő I. századi! —, továbbá Intercisa, Ribnice II–III. századi sírjait, belgiumi és galliai kora-császárkori temetőket), akkor római rítus lesz belőle. Ami mégsem található meg a felsorolt temetőkben, nyilván az a helyi elem. Ha a keramika formákhoz Ságvárt, Aquincumot, Tácot, Intercisát idézzük és Gose katalógusa alapján rendszerezzük őket, akkor az idesorolt edényekben római keramika lesz. Folyamatos kapcsolatok bizonyítéka éppúgy, mint a származás. Nyilvánvalóan fontos és igen fáradságos munka volt a könyvben közölt, másfél cm-nél nem nagyobb üvegcserepeket Kisa, Isings, Radnóti, Barkóczy, Barkóczy-Salamon, Werner és Burger munkái alapján meghatározni, ebből azonban nem derül ki, hogy a temető lakosságának volt-e egyáltalán egyetlen ép pohara.

Ami mellett mégis nehéz elhaladni, a Szerzőnek az a makacs állítása, hogy a temetőből kibontakozó szellemi (halotthamvasztás) és anyagi kultúrának vajmi kevés köze lenne a Marosszentanna-Csernyahov kultúrához. Ezzel kapcsolatban extrém állításokig jut el, amelyből — példaként — csak egyet ragadunk ki. Többször megismétli, hogy az amfora „rendkívül ritka” a Marosszentanna-Csernyahov kultúrában. Így kell lennie, hiszen ezt a klasszikus edényformát a Szerző mintegy a római életforma par excellence kifejezőjeként aposztrofálja. A Brateiben talált néhány (honnan származó?) töredéket az erdélyi „tisztá római” műhelyanyagomány termékeként mutatja be. — Ha a Marosszentanna-Csernyahov kultúrából az óriási Csernyahov területet figyelmen kívül hagyjuk, talán-talán még megtagadható ez az állítás. Marosszentannán nem találunk amforát, a tigrsori nagy temetőben is csak egyetlen példány volt (ha nem csalódom, ennek az ép tigrsori amforának a fényképe szerepel négy ízben az itt ismertetett könyv borítólapján). Jelentős munteniai temetők-ből (Spantov, Independența stb.) ugyan már 15 példány került elő, de ez még mindig nem sok. De csak addig, amíg egy régészeti kultúra nagyobbik felét úgy kezeljük, mintha nem is létezne. Nem kérhető számon a Szerzőtől Kropotkin nagy munkája Kelet-Európa római importjáról (1970) amely — az antik városokat nem számítva — 583 lelőhelyről (!) katalogizál és térképez amforát, — ebből mintegy 500 a Csernyahov-kultúra ukrainjai és moldvai lelőhelye. De számonkérhető a Csernyahov-kultúráról 1960–1967 között közzétett három gyűjteményes monográfia (MIA 82., 116., 139), amelyekben 18 lelőhelyről 43 db amforát közölnek. Negyedik önálló monográfiaként említendő a Budești telep és temető feldolgozása (Rikman 1967). Csakhogy a Szerző művében e tekintetben egyiket sem használja s ezzel elérkeztünk módszertani ismertetésünk lényegéhez.

Alig van ugyanis Bratei-ben (a XXX. táblán össze-vont s talán még néhány más, szemmel láthatóan korábbi telep-cserepet leszámítva) olyan sírlelet, avagy sír szörványnak tűnő lelet (edényforma, díszítés, fibula, fésű, csüngődísz, orsógomb, csat, ideszámítva még a római sarkantyút s a többi római töredékeket is), amelynek ne lenne bőséges, pontos, megbízható párhuzama a Marosszentanna-Csernyahov kultúrában. A csernyahovi temetők közismerten birtuálisak. A hamvasztás (urna vagy szórthamvas temetkezés) egyes nagy temetőkben elérheti a 70–80%-ot (Maszlovo, Kuszanovo, Novo-Alekszandrovka), általában 30–50%-os (Lohvica, Gavrilovka, Malaesti, Budești) még a Marosszentannához oly közel álló névadó Csernyahovban is 27%. A munteniai Olteni temetőjében 36 sírból csak 5 volt csontvázas (!) míg a többi munteniai temetőre a moldovaiakhoz és ukrainjaiakhoz hasonló 20–50%-os megoszlások jellemzők. Ide értve Tigrsört is, ahol P. Diaconu stratigráfiai és korábbiak találta a 102 csernyahovi hamvasztásos temetkezést a 156 csontvázas csernyahovi sírnál. Jelentős kivétel csak kettő van: Marosszentanna gaz-

dag, tiszta csontvázas rítusú sírjaival és Bratei-Barátfalva, koldusszegény, tiszta hamvasztásos temetkezéseivel. — Valahol itt rejlik a temető valóságos problematikája, amelyet azonban csak egy új, szakszerű közlés után lehet majd megközelíteni.

Bóna István

W. Janssen, Studien zur Wüstungsfrage im fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelrand. Beihefte der Bonner Jahrbücher Bd. 35. I–II. Köln 1975. 330 lap, 81 tábla és 519 lap.

Nyolc évi munkával gyűlt össze Janssen hatalmas anyaga egy 7742 km²-es terület, az Aachen—Köln vonaltól D-re Trierig elterülő Eifel-vidék pusztásodási jelenségeiről. Szerző a VII. századtól egészen a XX. század közepéig tekinti át a területen elpusztult falvakat, magányos gazdaságokat (Hof), malmokat, várakat, ipari és egyházi létesítményeket. Külön foglalkozik a fosszilis szántóföldekkel. A bevezetést a sokoldalú vizsgálat módszereinek leírása követi. Bár nem sorolja e módszerek közé a helynévetimológiát, a szövegben többször hívja segítségül a helynévelemzést, a kétfagú helynevek második tagjából következtetve a települések keletkezési idejére, és annak körülményeire.

A 2. fejezet kilenc részre tagolódik és az Eifel elpusztult helységeinek vizsgálatából levonható történeti-statisztikai eredményeket tartalmazza. Az első rész az elpusztult helységek elterjedésével foglalkozik. A 12 közigazgatási körzet természeti viszonyait, és az ebből következő településtörténeti sajátosságokat külön-külön tárgyalja. A második rész ugyancsak körzetenként tekinti át az elhagyott létesítmények különböző fajtáinak részarányát és egymáshoz való viszonyát. Az összefoglalás két táblázatban közli a vizsgálatba bevont települési és egyéb létesítmények százalékos arányát egy-egy körzetben, ill. ugyanezt két csoportra, az agrár- és az ipari termeléssel kapcsolatos létesítményekre osztva.

A pusztásodás gyakoriságának tendenciáit tárgyalja a harmadik rész. Az elpusztult helységek részarányát az összes településhez viszonyítva egy-egy korszakban a pusztásodási hányados (Wüstungsquotient) fejezi ki. Kiszámításának képlete:

$$Q_n = \frac{100 \cdot B_n}{A_n + B_n} \%,$$

melyben n a vizsgált időszakot (pl. 6–7. vagy 14–15. század), A az összes továbbélő, B pedig az elhagyott településeket jelenti. A pusztásodási hányados kiszámítását, és különböző korok Q értékeinek összehasonlítását megnehezíti, hogy nem állapítható meg pontosan egy-egy korszak továbbélő településeinek száma, továbbá korszakonként a csoportos- és magányos települések aránya és súlya. A területenkénti összehasonlítást az nehezíti meg, hogy a pusztásodási periódus területenként is eltolódhat. A Q érték nem fejezi ki a csak részben elnéptelenedő települések részarányát sem. E nehézségek kiküszöbölésére javasolja Janssen a pusztásodási tendencia (T) bevezetését, amely jelen esetben a VII–XIX. századig az összes elhagyott helységet magába foglalja:

$$T_{7-19. sz.} = \frac{100 \cdot B_{7-19. sz.}}{A_{7-19. sz.} + B_{7-19. sz.}} \%.$$

Ebből számítja ki az összehasonlító számot (Z) a $Z = \frac{T \cdot 100}{F}$ képlettel, amelyben F a vizsgált terület nagyságát jelöli km²-ben (az így kapott számok tehát egy-egy körzet 100 km²-nyi egységére vonatkoznak). Ezek-

nek a számoknak az összehasonlítása érdekes következtetések levonását teszi lehetővé (a módszert érdemes lenne kipróbálni a MRT eddig megjelent köteteinek anyagán).

A negyedik rész az elpusztult helységek nevével foglalkozik. Az előző részben ismertetett képlet segítségével számítja ki 13 különböző helynévtípus pusztásodási tendenciáit (melyek a -hagen végződésűek 57,1%-os és az -ich végződésűek 11,8%-os aránya között szóródnak). Az ötödik rész az elpusztult helységek és a hozzájuk tartozott határ nagyságának kapcsolatát világítja meg. A hatodik rész a régészeti és a technikai-természettudományos vizsgálatokkal foglalkozik. Míg a MRT kötetek elsősorban a régészeti terepbejárásokra épülnek Janssen munkájának alapját a sokkal bővebben rendelkezésre álló írásos források képezték. A kiválasztott kisebb területek vizsgálata azonban alapos, meghaladja a magyar terepbejárások megfigyelésének mélységét. 15 ilyen kisebb terület lelőhelyeinek pontos leírását, térképét és a felszíni leletek képét közli. Külön foglalkozik a légi-fényképezés alkalmazásával és a magnetometer-mérések felhasználásával, amely a lelőhelyeken levő bolygatott rétegek, beásások helyén a mágneses mezőben mutatózó elváltások térképezésén alapul. A hetedik rész az elpusztult települések és a Meroving-kori soros temetők kapcsolatát vizsgálja. Kiindulása annak a korábbi nézetnek a cáfolata, hogy a pusztásodási periódusok a Karoling-kor után alapított településeket érintették. A katalógus 176 névből ismert, csak megközelítően lokalizálható Meroving-kori települést ismertet. De ezt bizonyítják a nagy számban ismert korabeli temetők is. A temetők közelében kell keresnünk a településeket, és ezt 15 esetben sikerült is megtalálni. Az eltérő etnikai, társadalmi és természeti viszonyok ellenére felmerül a kérdés, hogy a hiányzó Meroving-kori településekkel egyidős magyarországi avar települések is részben a kutatatlanság, részben a kutatás módszertani hiányosságai miatt teszik ki csak töredékét az eddig ismert avar temetőknek. Az utóbbi években végzett feltárások is mutatják annak az érvnek korlátozott voltát, hogy az avar temetők mellett az ide temetkezők nomád életmódja miatt nem találtunk telepeket. A nyolcadik rész az elpusztult helységek időbeli megoszlásával foglalkozik. Külön-külön és együtt is vizsgálja az elpusztult magányos- és csoportos települések időbeli megoszlását. A kilencedik rész a különböző települések és létesítmények pusztulásának okaival foglalkozik.

A 3. fejezet a fosszilis szántókkal foglalkozik. A sík területeken bakhátas szántás, a meredekebb domboldalokon terraszos művelés nyomai maradtak meg. Az első kötetet mutatók és 81 tábla egészíti ki.

A II. kötet a katalógus. Első része 1516 elpusztult település, ill. létesítmény leírását és fontosabb adatait tartalmazza. A lelőhelyeket körzetenként, azon belül pedig a mai helységek ábécé rendjében közli. A leírások pontokba rendezve a következő adatokat adják meg. I. A lelőhely neve; II. A lelőhely helye (a földrajzi koordináták megadásával); III. Fontosabb említések az írásos forrásokban; IV. A lelőhellyel kapcsolatos néphagyományok; V. Templomra vagy kápolnára utaló adatok; VI. A létesítményre vonatkozó földrajzi nevek; VII. A lelőhely maradványai a terepen (felszínalakulat, felszíni leletek, ill. ásati összefoglalók); VIII. A településhez tartozó szántók a terepbejárások és a régi térképek alapján. A második részben 28 fosszilis szántó leírását adja meg. A tájékozódást 39 szövegközi térkép segíti.

Janssen kitűnő könyvének módszertani újdonságait és eredményeit a MRT értékelő köteteinek munkálatai során feltétlen figyelembe kell majd venni.

Müller Róbert

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

1975

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke. — Abbreviationes

- ActaAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 21 (1973)
ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. Bp. 27 (1975): 1–2, 3–4.
ActaBiolSzeged = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Biologica. Szeged. 20 (1974): 1–4.
ActaClDebr = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen. 10–11 (1974–1975).
ActaEthnHung = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 23 (1974): 2–4., 25 (1975): 1–2.
ActaHistArtHung = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Közleményei. Bp. 20 (1974): 3–4., 21 (1975): 1–2.
ActaHistSzeged = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Szeged. 50 (1974), 51–54 (1975).
ActaOrHung = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Közleményei. Bp. 28 (1974): 3–4., 29 (1975): 1–4.
AgtSzle = Agrártörténeti Szemle. Historia Rerum Rusticarum. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának folyóirata. Bp. 16 (1974): Suppl., 17 (1975): 1–2, 3–4.
AJA = American Journal of Archaeology. New York. 79 (1975)
Alba Regia = Alba Regia. Az István király Múzeum Évkönyve. Annales Musei Stephani Regis. Székesfehérvár. 14 (1975).
AnTan = Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Bp. 21 (1974): 1–2.
L'AntClass = L'Antiquité Classique. Bruxelles. 44 (1975): 1.
AnthrHung = Anthropologia Hungarica. Studia Historico Anthropologica. Bp. 13 (1974).
AnthrKözl = Anthropologiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társaság Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. Bp. 19 (1975): 1.
Antike Welt = Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte. Zürich. 6 (1975): 4.
Antiquity = Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology. Cambridge. 49 (1975).
Apulum = Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. 11 (1973).
ArchAustr = Archaeologia Austriaca. Wien. 57 (1975).
Archeologia = Archeologia. Rocznik Polskiego Towarzystwa Archeologicznego. Warszawa–Wrocław. 24 (1973).
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. Bp. 102 (1975): 1, 2.
ArchHung = Archaeologia Hungarica. A consilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redacta. Bp. 49 (1975) Bóna I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen.
ArchRozhl = Archeologické Rozhledy. Praha 26 (1974): 1–6., 27 (1975): 1–3.
Ars Decorativa = Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. Annuaire du Musée des Arts Décoratifs et du Musée d'Art d'Extrême Orient Ferenc Hopp. Bp. 3 (1975).
Ars Hungarica = Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei. Bulletin of the Institute of Art History of the Hungarian Academy of Sciences. Bp. 2 (1974): 2.
Békési Élet = Békési Élet. Közművelődési és Tudományos Szemle. Békéscsaba. 9 (1974): 4., 10 (1975): 1–3.
BerRömGerKomm = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archaeologischen Instituts Berlin. 55 (1974)
BorsSzle = Borsodi Szemle. Tudományos ismeretterjesztő folyóirat. Miskolc. 20 (1975): 1–4.
Budapest = Budapest. A főváros folyóirata. Bp. 13 (1975): 1–12.
BullBAHongr = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. Bp. 44, 45 (1975).
Communicationes = Communicationes de Historia Artis Medicinae. Orvostörténeti Közlemények. Bp. 73–74 (1974).
DebrMúzÉvk = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen. 1973.
DissArch = Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Bp. Ser. II. No. 3. 1975.
DuDolg = Dunántúli Dolgozatok. Pécs. 7 (1974).
EgriMúzÉvk = Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis. Eger. 11–12 (1973–1974).
EgriVárHir = Az Egri Vár Hiradója. Eger. 11 (1975).
EiszeitaltGegenw = Eiszeitalter und Gegenwart. Jahrbuch der Deutschen Quartärvereinigung. Ohningen. 25 (1974).
ÉlTud = Élet és Tudomány. Bp. 30 (1975): 1–52.
Epigraphica = Epigraphica. Rivista Italiana di Epigrafia. Faenza. 36 (1974).
Építéstud = Építés-Építészettudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. Bp. 6 (1974): 1–2, 3–4.

Az Érem	= Az Érem. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének folyóirata. Bp. 30 (1974): 2.
ÉtCelt	= Études Celtiques. Paris. (14/1974)
Ethn	= Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Bp. 85 (1974): 4., 86 (1975): 1.
EthArchZt	= Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Berlin. 16 (1975): 4.
FilKözl	= Filológiai Közlöny. A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Bizottsága és az Irodalomtörténeti Társaság világirodalmi folyóirata. Bp. 20 (1974): 1–2, 3–4.
FolArch	= Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici. Bp. 26 (1975)
FolHist	= Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 3 (1975).
FöldrÉrt	= Földrajzi Értesítő. A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézetének folyóirata. Bp. 23 (1974): 2–4.
Gymnasium	= Gymnasium. Zeitschrift für Kultur der Antike und Humanistische Bildung. Heidelberg. 81 (1974): 6., 82 (1975).
HadtKözl	= Hadtörténelmi Közlemények. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata. Bp. 22 (1975): 1–3.
Helinium	= Helinium. Wetteren. 15 (1975)
HelvArch	= Helvetia Archaeologica. Basel. 1 (1970)–6 (1975).
Jászkunság	= Jászkunság. A TIT Szolnok megyei Szervezetének folyóirata. Szolnok. 20 (1974): 2, 3–4., 21 (1975): 1–2, 3.
JbRömGermZtMus	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. 20 (1973)
JournArchSc	= Journal of Archaeological Science. London. 2 (1975): 1.
JournHellSt	= Journal of Hellenic Studies. London. 94 (1974)
Klio	= Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Berlin. 56 (1974).
Kortárs	= Kortárs. Irodalmi és Kritikai folyóirat. Bp. 19 (1975): 1–12.
KözlMúzÉvk	= A Közlekedési Múzeum Évkönyve. Bp. 2 (1972–1973)
Krónika	= Krónika. A Komárom megyei Múzeumok Tájékoztatója. Tata. 4 (1975).
Latomus	= Latomus. Revue d'Études Latines. Bruxelles. 33 (1974): 4., 34 (1975): 3.
Látóhatár	= Látóhatár. Válogatás a magyar kulturális sajtóból. Bp. 1975.
ListyFil	= Listy Filologické. Praha. 98 (1975).
MÉpm	= Magyar Építőművészet. Bp. 1974: 5–6., 1975: 1–4.
MittAnthrGes	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. 104 (1974)
MTAOK II	= A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei. Bp. 24 (1975): 1.
MTud	= Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. Bp. 82. (u. f. 20 (1975): 1–12.
Műzsák	= Műzsák. Múzeumi Magazin. Művészeti és tudományos folyóirat. Bp. 1975: 1–4.
Művéd	= Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és Építészettörténeti Szemle. Bp. 28 (1974): 1–4., 29 (1975): 1.
MűvÉrt	= Művészettörténeti Értesítő. Bp. 24 (1975): 1, 2.
Művészet	= Művészet. A Magyar Képzőművészek Szövetségének folyóirata. Bp. 16 (1975): 1–12.
Napjaink	= Napjaink. Irodalmi és kulturális lap. Bp. 1975.
NépiKult-NépiTárs	= Népi Kultúra — Népi Társadalom. Folelorica et Ethnographica. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve. Bp. 8 (1975).
Népm	= Népművelés. A Kulturális Minisztérium folyóirata. Bp. 22 (1975): 1–12.
NéprÉrt	= Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve. Bp. 46 (1974).
ProcPrehSoc	= Proceedings of the Prehistoric Society. London. 41 (1975).
SlovArch	= Slovenská Archeológia. Bratislava. 21 (1973), 22 (1974).
SOForsch	= Südost-Forschungen. München. 33 (1974).
SoprSzle	= Soproni Szemle. Sopron. 29 (1975): 1–4.
StCercIstVARh	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie. București. 25 (1974): 4., 26 (1975).
StudCom	= Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szentendre. 3 (1975).
StudHist	= Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 85 (1975).
StudSlav	= Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 21 (1975): 1–2.
SzabSzatSzle	= Szabolcs-Szatmári Szemle. Gazdasági, társadalmi és kulturális folyóirat. Bp. 10 (1975): 1–4.
Századok	= Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. Bp. 108 (1974): 4–6., 109 (1975): 1.
SzegediMúzÉvk	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Jahrbuch des Móra-Ferenc-Museums, Szeged. Annales du Musée Ferenc Móra Szeged. 1972/73: 1.
SzekszárdiMúzÉvk	= A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. Szekszárd. 4–5 (1973–1974).
TársSzle	= Társadalmi Szemle. A Magyar Szocialista Munkáspárt elméleti és politikai folyóirata. Bp. 20 (1975): 1–12.
TechntörtSzle	= Technikatörténeti Szemle. Bp. 7 (1973–1974).
TermVil	= Természet Világa. Természettudományi Közlöny. Bp. 106 (1975): 1–12.
TörtSzle	= Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. Bp. 17 (1974): 1–4., 18 (1975): 1–3.
TriererZt	= Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete. Trier. 37 (1974).
Új Írás	= Új Írás. Irodalmi, Művészeti és kritikai folyóirat. Bp. 15 (1975): 11.
Valóság	= Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat folyóirata. Bp. 18 (1975): 1–12.
VasiSzle	= Vasi Szemle. Vas megye tanácsának tudományos és kulturális folyóirata. Szombathely. 29 (1975): 1–3.
Világosság	= Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. Bp. 16 (1975): 1–12.
ZtArch	= Zeitschrift für Archäologie. Berlin. 9 (1975).

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.* A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-Filológiai Közleményei. 21 (1973). Adiuvantibus: I. Borzsák, I. Hahn, J. Horváth, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss. Redigit: J. Harmatta. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 407 p. ill.
- Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. 27 (1975): 1–4. Redigit: L. Castiglione. Adiuvantibus: I. Bóna, I. Dienes, G. Entz, L. Gerevich, T. Kovács, A. Mócsy, E. Patek. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 525 p. 9 t. ill.
- ActaArchHung* 25 (1973). 444 p. 50 t. 131 ill. Rec.: Makay János = ArchÉrt 102 (1975): 1. p. 139–141.
- Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis.* 10–11 (1974–1975). Editor: Johannes Sarkady. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1975. 216 p. ill.
- ActaClDebr* 8 (1972) Rec.: Van den Bruwaene M. = L'AntClass 44 (1975): 1. p. 423–424.
- Alba Regia.* Az István Király Múzeum Évkönyve. Annales Musei Stephani Regis. 14 (1975). Szerkesztő: Fitz Jenő. Segédszerkesztő: Farkas Zoltán. Szekesfehérvár: István király Múzeum. 1975. 386 p. ill. (Az István király Múzeum Közleményei. Bulletin du Musée roi Saint-Etienne. C. sorozat 14. sz.).
- Anthropologia Hungarica.* Studie Historico-Anthropologica. 13 (1974). Redigit: T. Tóth. Bp.: Sectio Anthropologica Musei Historico-naturalis Hungarici, 1975. 122 p. ill.
- Anthropologiai Közlemények.* A Magyar Biológiai Társaság Anthropológiai Szakosztályának folyóirata. 19 (1975): 1. Szerkesztő: Nemeskéri János. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 71 p. ill.
- Antik Tanulmányok.* Studia Antiqua. 21 (1974): 1–2. Felelős szerk.: Tóttóssy Csaba. Szerkesztő bizottság: Falus Róbert, Kákossy László, Maróti Egon, Sarkady János, Szilágyi János György. Elnök: Harmatta János. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 318 p. ill.
- Apollo Könyvtár* 5. Erdélyi Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 208 p. 204 ill.
- Archeologiai Értesítő.* A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata, 102 (1975). Szerkesztő: Fülep Ferenc. Szerkesztő bizottság: Barkóczi László, Holl Imre, Kalicz Nándor, Korek József, Kovrig Ilona. Technikai szerk.: B. Bónis Éva. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 327 p. ill.
- Archaeologia Hungarica.* A consilio Archeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redacta. Ser. nova 49 (1975). Bóna István: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 317 p. 281 t. 57 ill. 6 térk. mell.
- Ars Decorativa.* Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. Annuaire du Musée des Arts Décoratifs et du Musée d'Art d'Extrême Orient Ferenc Hopp. 3 (1975). Szerkesztő: Jakabffy Imre. Bp.: Népművelési Propaganda Iroda, 1975. 170 p.
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts.* A Szépművészeti Múzeum Közleménye, 44, 45 (1975). 203 p. 36 ill., 182 p. 74 ill.
- Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary, I.* Edited by I. Kovrig. Sz. Garam Éva—L. Kovrig Ilona—Szabó János Győző: Avar finds in the Hungarian National Museum. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 368. p. 37 t. 152 ill.
- Cumania.* A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. 1 (1972). Archeologia. Szerkesztő: Horváth Attila és H. Tóth Elvira. Kecskemét: Bács-Kiskun megyei Múz. Ig. 1972. 261 p. ill. Rec. = StCercIstV Arch 25 (1974): 4. p. 489–490.
- A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* Annales Musei Debrecenensis de Friderico Déri nominati, 1973. Módy György és Újváry Zoltán közreműködésével szerk.: Dankó Imre. Debrecen: Alföldi ny. 1975. 498 p. ill. (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 54.)
- Dissertationes Archeologicae ex Instituto Archeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae.* Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Ser. II. No. 3. Edidit: Gy. László. Adiuvantibus: A. Mócsy, I. Bóna. Curante: G. Vékony. Bp.: ELTE soksz. 1975. 141 p. 3 t. ill.
- Dunántúli Dolgozatok.* Publicationes Transdanubienses, 7 (1974). Fülep Ferenc—Sz. Burger Alice: Pécs római kori kémlékei. Pécs: Janus Pannonius Múzeum, 1974. 33 p. 22 t.
- Az Egri Múzeum Évkönyve.* Annales Musei Agriensis. 11–12 (1974), Szerkesztő: Bakó Ferenc. Munkatársa: Korompai János. Eger: Egri Múzeum, 1974. 430 p. ill.
- Az Érem.* A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének Lapja. 30 (1974): 2. Bp.: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, 1975. 48 p. ill.
- Folia Archeologica.* A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici, 26 (1975). Főszerk.: Fülep Ferenc. Szerkesztő bizottság: Fodor István, Kemenczei Tibor és L. Kovrig Ilona. Szerk.: Sárdy Judit. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1975. 205 p. ill. Rec.: 23 (1972), 24 (1973) Sz. Póczy Klára—Entz Géza = ArchÉrt 102 (1975): 1. p. 141–142. 25 (1974) = ActaArchHung 27 (1975) p. 499–500.
- Folia Historica.* A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. 3 (1975). Szerkesztő bizottság: Bánkúti Imre, Rózsa György, Szakály Ferenc, Tamás István. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1975. 238 p. ill.
- Fontes Archaeologici Hungariae, 1975.* Trogmayer Ottó: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé von Gyula Farkas und Pál Lipták. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 268 p. 61+27 t. ill. 36 mell.
- Hajdúsági Múzeum Évkönyve, 1 (1973).* Szerk.: Bencsik János. Technikai szerk.: Módy György. Hajdúböszörmény 1973. 189 p. ill. (Hajdúsági Múzeum Kiadványai 6.) Rec.: Moucha V. = ArchRozhl 27 (1975): 1. p. 103–104.
- Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* Annales Musei Miskolciensis der Herman Ottó nominati. Miskolc. 9 (1970), 10 (1971), 11 (1972). Rec.: Moucha V. = ArchRozhl 27 (1975): 2. p. 204–205.
- Krónika.* A Komárom megyei Múzeumok tájékoztatója, 4 (1975) Tata: Komárom megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975. 55 p. ill.
- Magyar Historia, 1975.* Tóth István: A rómaiak Magyarországon. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 244 p. 34 ill.
- Magyar Historia, 1975.* Fodor István: Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 298 p. 94 ill.
- Mittelungen des Deutschen Archeologischen Instituts.* Roem. Abt. 79 (1972): 2., 80 (1973): 1–2. Mainz am Rhein, Verl. Ph. von Zabner. Rec.: B. Thomas Edit = ArchÉrt 102 (1975): 2. p. 321–323.
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.* Jahrbuch des Móra Ferenc-Museums, Szeged. Annales du Musée Ferenc Móra, Szeged. 1972–1973: I. Szerk.: Trogmayer Ottó. Technikai szerk.: H. Kiss Judit. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1975. 327 p. ill.
- Régészeti Füzetek.* Ser.: I. No 27. Az 1973. év régészeti kutatásai. Szerk.: Sz. Burger Alice. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1974. 122 p. 1 térk.
- Revue des Études Byzantines.* Institut Français d'Études Byzantines. Paris. 32 (1974). 429 p. Rec. = Acta ArchHung 27 (1975): 1–2. 272 p.
- Rivista di Scienze Preistoriche.* Firenze. 28 (1973) Rec. = ActaArchHung 27 (1975): 1–2. 272 p.
- Somogyi Múzeumok Közleményei, 1 (1973).* Kaposvár 1973. 413 p. Rec.: Moucha V. = ArchRozhl 27 (1975): 2. p. 222–223.

Sorsdöntő történelmi napok, 2. Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 141 p. 21 ill.

Studia Comitatusiensia. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból, 3 (1975). Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre: Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975. 464 p. 12 térk. mell., ill.

A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. Annales Musei Szekszárdiensis de Béri Balogh Ádám nominati, 2–3 (1971–1972). Szerk.: Mészáros Gyula, Technikai szerk.: Rosner Gyula. Szekszárd: Tolna megyei Tanács VB. (1973). 351 p. ill. 4–5 (1973–1974). Szerk.: G. Vámos Mária és Szilágyi Miklós. Szekszárd: Tolna megyei Tanács VB. 1975. 339 p. ill.

II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések — Generalia. Effusiones

Acsádi Gy.—Nemeskéri J.: History of human life span and mortality. Bp.: Akadémiai Kiadó 1970. Rec.: Hollstein, Ernst = TriererZt 37 (1974) p. 252–255.

Aradi Nóra: A Magyar Tudományos Akadémia Művészet-történeti Kutató Csoportjának öt éve. Five years' activity of the Institute of Arts History of the Hungarian Academy of Sciences. — Пятилетняя деятельность Института Истории Искусства. = ArsHungarica 2 (1974) : 2. p.231–247.

Archeological theory and practice. Szerk.: D. E. Strong. London, New York: Seminar Press, 1973. 308 p. Rec.: Kovács Tibor = ArchÉrt 102 (1975) : 2. p. 326–327.

Bácskai Tamás—Husztai Ernő—Simon Péterné: A pénz. Bp.: Kossuth Kiadó, 1974. 310 p. Rec.: Rádóczy Gyula = Az Érem 31 (1974) : 2. p. 42–43.

Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 630 p. Rec.: Müller Róbert = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p. 235–237.

Balassa Iván: Lápok, falvak, emberek. Bodroglók. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 303 p. ill.

Balogh Erzsébet: A génfrekvencia változásának vizsgálata egy kelet-magyarországi populáció (Turricse) egy nagycsaládi ágának (M. Garda) hat nemzedéken. Examination of the changes in gene frequency in six generations of a line of a family (M. Garda) in a population of Eastern Hungary (Turricse). = AnthrKözl 19 (1975) : 1. p.31–45. 7 ill. 12 táblázat.

Boglár Lajos vide: Boas Franz

Boas, Franz: Népek, nyelvek, kultúrák. Válogatott írások. Szerk. és válogatta, az előszót írta és a fordításokat ellenőrizte: Boglár Lajos. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 281 p.

Boda Ferenc vide: Varga Ádám

Bodrogi Tibor vide: Fejlődő országok lexikona.

Borsos Béla: Magyar üvegművesség. Bp.: Műszaki Könyvkiadó, 1974. 206 p. 121 ill.

Budapest története, I–III. Főszerkesztő: Gerevich László. Bp.: Bp. Főv. Tanácsa és Akadémiai Kiadó, 1973–1975. I. kötet: 429 p., II. kötet: 469 p., III. kötet: 586 p. Rec.: Rét Rózsa = MTud 82 (U. f. 20 (1975) : 10. 643. p.

Sz. Burger Alice (Hrsg.): Archäologische Forschungen im Jahre 1974. = ArchÉrt 102 (1975) : 2. p.291–313.

Sz. Burger Alice vide: Régészeti Füzetek

Castiglione László vide: Régészeti Füzetek

Clason, A. T. vide: Matolcsi János

Czoma László vide: Tanulmányok Rákospalota—Pest-újhely történetéből.

Csiba Éva: Bőrművesség. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 77 p. ill.

Csorba Csaba vide: A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése.

Csukás Györgyi: Régészeti kutatások (a Fejér megyei Múzeumokban). Archäologische Forschungen. = Alba Regia 14 (1975) p.367–377. 5 ill.

Dankó Imre: A hajdúvárosok történetének feldolgozása. = Békési Élet 9 (1974) : 4. p.672–675.

Dankó Imre vide: Vésztő története

Dobi Sándor: Fejezetek Ózd történetéből. Ózd: 1975. 72 p. Rec.: Veres László = BorsSze 20 (1975) : 4. 104. p.

Études historiques hongroises 1975, publiées à l'occasion du XIVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois, 1–2. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 1302 p.

Farkas Gyula vide: Lengyel Imre

Fejlődő országok lexikona. Főszerk.: Kende István. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 1327 p. ill. Rec.: Bodrogi Tibor = ActaEthnHung 24 (1975) : 1–2. p.181–182., 208–210.

Fél Edit—Hofer Tamás: Geräte der Átányer Bauern. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 678 p. 613 ill. 300 fénykép. Rec.: Müller Róbert = ArchÉrt 102 (1975) : 1. p. 144–145.

Gaál Attila—Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában. (Anyagközlés.) = SzekszárdiMúzÉvk 2–3 (1971–1972) p. 271–272.

Gerevich László vide: Budapest története

Gerő László: Régészet és történelem. = Művéd 19 (1975) : 1. 57. p.

Gerő László vide: Klaniczay Tibor

Göbel József vide: Szántó László

Hajdúböszörmény története. Szerk.: Szendrey István. Debrecen: Hajdúböszörmény Város Tanácsának kiadása, 1973. 587 p. 1 mell. Rec.: Szabó Ferenc = Századok 109 (1975) : 1. p.186–188.

Hetős Tibor: Történelmi emlékeink új otthona. = Éltud 30 (1975) : 17. p.780–784. 8 ill.

Higgs, E. S. vide: Matolcsi János

Hofer Tamás vide: Fél Edit

Hollstein, Ernst vide: Acsádi Gy.

Horváth István: Esztergom ezer éves (973–1973). = Krónika 2 (1974) p.5–7.

Husztai Ernő vide: Bácskai Tamás

Jankovich Miklós: Történeti visszapillantás a háziló eredetére. — Historical review of the origin of the domestic horse. = AgtSzle 17 (1975) : 1–2. p.205–233. 8 ill.

Juhász Antal: Átokháza. Egy tanyasor települése és közösségi élete. — Siedlungsgeschichte und Gemeinschaftsleben einer Gehöftsreihe in der Nähe der Stadt Szeged. = SzegediMúzÉvk 1972–1973 : I. p. 83–106. 7 ill.

Kanyar József vide: Somogy megye múltjából

Kaposvári Gyula: Művészeti adatok Szolnok történetéből. = Művészet 16 (1975) : 2. p.7–9. 1 színes és 3 fekete-fehér ill.

Kéki Béla: Az írás története. 2. kiad. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 127 p. ill.

Klaniczay Tibor: Gondolatok a nemzeti hagyományról. = Kortárs, 1974 : 5. p.761–775. Rec.: Gerő László = Művéd 18 (1974) : 2. p.126–128.

Komarovics József vide: Varga Ádám

Kónya Sándor: Az Akadémia szerepe a magyar tudományos élet irányításában (1949–1970). = MTud 82/U. f. 20 (1975) : 5–6. p.342–353.

Kovács Tibor vide: Archaeological theory and Practice.

Kőhegyi Mihály vide: Gaál Attila

Kulcsár Viktor vide: Magyarország megyéi és városai.

Lackó László vide: Magyarország megyéi és városai.

László Gyula: Vértesszőlőstől Pustaszerig. Élet a Kárpát-medencében a magyar államalapításig. Bp.: Gondolat Kiadó, 1974. 277 p. ill. Rec.: Rét Rózsa = MTud 82/U. f. 20 (1975) : 5–6. 373. p.

Lengyel Imre: Paleoserology. Blood typing with the fluorescent antibody method. Bp.: Akadémiai Kiadó 1975. 240 p. 190 táblázat, 37 ill. Rec.: Farkas Gyula = AnthrKözl 19 (1975) : 1. p.63–71.

A magyar és román történettudomány negyedszázados fejlődése. A Magyar–Román Történetész Vegyes Bizottság ülésének anyaga. Budapest 1971. június

- 1–5. Szerk.: *Csatári Dániel*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 109 p. *Rec.*: *Csorba Csaba* = MTAOK II. 24 (1975) : 1. p.159–163.
- Magyarország megyéi és városai*. Szerk.: *Kulcsár Viktor és Lackó László*. Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 1975. 657 p. ill.
- Marjai Imre* vide: *Pataky Dénes*
- Matolcsi János* (szerk.): *Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere*. Internationale Symposium in Budapest 1971. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 402 p. 120 ill. *Rec.*: *Clason, A. T.* = *Helinium* 15 (1975) p.94–96., *Higgs, E. S.* = *ProcPrehSoc* 41 (1975) 243. p.
- Matolcsi János*: *A háziállatok eredete*. Bp.: Mezőgazd. Kiadó, 1975. 258 p. *Rec.*: *Sz. P.* = *TermVil* 106 (1975) : 8. 384. p.
- T. Mérey Klára* vide: *Somogy megye múltjából*.
- Müller Róbert* vide: *Balassa Iván, Fél Edit*
- Nagy Mária*: *Adalékok a humán élettartam h²-ének becsléséhez. — Contribution to the estimation of the h² of the span of human life.* = *AnthrKözl* 19 (1975) : 1. p.23–29.
- Nemeskéri János*: *A magyar anthropológia helyzete, fejlődése az elmúlt harminc esztendőben (1945–1975).* = *AnthrKözl* 19 (1975) : 1. p.3–8.
- Nemeskéri J.* vide: *Acsádi Gy.*
- Pach Zsigmond Pál—Pamlényi Ervin*: *Les sciences historiques en Hongrie. — Историческая наука в Венгрии.* = *Études historiques hongroises* 1975. I. (Bp. 1975.) p. 17–36.
- Pamlényi Ervin* vide: *Pach Zsigmond Pál*
- Pataky Dénes—Marjai Imre*: *A hajó a művészetben*. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 33 p. 48 színes t. (Megjelent: magyar, német, angol, francia és orosz nyelven. *Rec.*: *Urbach Zsuzsa* = *BullBAHongr* 45 (1975) 180. p.
- Pásztor Tibor*: *Jelmondatok és évfordulók a magyar pénzekben.* = *Az Érem* 31 (1974) : 2. p.20–21.
- Pintér János* vide: *Varga Ádám*
- Rádóczy Gyula* vide: *Bácskai Tamás*
- Régészeti Füzetek Ser. I. No. 27.* Az 1973. év régészeti kutatásai. Szerk.: *Sz. Burger Alice*. Bp.: Magyar Nemzeti Múz. 1974. 122 p. 1 térk.
- RégFüz Ser. I. No 26.* Az 1972. év régészeti kutatásai. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1973. 135 p. 1 térk. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 27 (1975) : 1–2. p. 237–238.
- Rét Rózsa* vide: *Budapest története, László Gyula*
- Sallai József* vide: *Tóth Endre*
- Sárvári Márta*: *Régészeti kutatás a kiskörei vízlépcső térségében.* = *Delta* 9 (1975) : szept. p. 40–42. 9 ill.
- Simon Péterné* vide: *Bácskai Tamás*
- Sjovold, T.*: *Tables of the combined method for determination of age at death given by Nemeskéri, Harsányi and Acsádi.* — *A Nemeskéri—Harsányi—Acsádi-féle elhalálozási kormeghatározáshoz kidolgozott kombinált módszer táblázatai.* = *AnthrKözl* 19 (1975) : 1. p. 9–22.
- Somogy megye múltjából, 1972.* Kaposvár. 284 p. (Levéltári Évkönyv, 3.)
- Somogy megye múltjából, 1973.* Kaposvár. 301 p. (Levéltári Évkönyv, 4.) Mindkettőt szerk.: *Kanyar József*. *Rec.*: *T. Mérey Klára* = *Századok* 109 (1975) : 1. p.189–193.
- Szabó Ferenc* vide: *Hajdúböszörmény története.*
- D. Szabó Mária*: *A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelemből elfogadott doktori disszertációk az 1971–1972. évben.* Összeállította: — = *Századok* 108 (1974) : 4. p. 1028–1036.
- Szántó László—Göbel József*: *Budapest fürdői. I. A fürdőkultúra fejlődése 1945-ig.* = *Budapest* 13 (1975) : 11. p. 14–17. 8 ill. II. *Fürdőkultúra—Fürdőpolitika.* = *Budapest* 13 (1975) : 12. p. 4–7. 8 ill.
- Szeigeti Kilián*: *Régi magyar orgonák, Kőszeg.* Bp.: Zeneműkiadó, 1974. 115 p. 31 ill.
- Szilágyi János György* vide: *Világtörténet képekben.*
- Szilvitzky Margit*: *Az öltözködés rövid története.* 2. kiad. Szövegközti rajzok: *Szilvitzky Margit*. Fedél és tipográfia: *Urai Erika*. Bp.: Corvina Kiadó, 1970. 251 p. ill.
- Tanulmányok Rákospalota—Pestújhely történetéből.* Szerk.: *Czoma László*. Bp.: Kiadja a XV. ker.Tanács VB. 1974. 628. p. ill.
- Tóth Endre*: *Tisza-öböl történelméhez.* Miskolc: Mándok Nagyközségi Tanács VB. 1974. 189 p. 61 t. *Rec.*: *Sallai József* = *SzabSzatSzle* 10 (1975) : 1. p.112–115.
- Tóth Endre* vide: *Veszprém megye régészeti topográfiája*
- Tóth Ferenc*: *Makó településtörténeti vázlata.* *Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Stadt Makó.* = *Szegedi MúzÉvk* 1972–1973 : I. p. 41–81.
- Urbach Zsuzsa* vide: *Pataky Dénes, Világtörténet képekben.*
- Varga Ádám—Boda Ferenc*: *Mözs község története.* Szekszárd, 1973. 502 p. *Rec.*: *Komarovics József* = *Századok* 109 (1975) : 1. p. 193–195., *Pintér János* = *AgtSzle* 17 (1975) : 1–2. p. 237–238.
- Veres László* vide: *Dobi Sándor*
- Veszprém megye régészeti topográfiája. Negyedik rész.* A pápai és zirci járás. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 292 p. 38 t. *Rec.*: *Tóth Endre* = *AnTan* 21 (1974) : 1. p. 95–96.
- Vésztő története.* Szerk.: *Szabó Ferenc.* Közreműködött: *Leiner Gyula.* *Vésztő*: *Nagyközségi Tanács kiadása*, 1973. 547 p. 72 képmell. *Rec.*: *Dankó Imre—Kósa László* = *Békési Élet* 10 (1975) : 1. p.262–266.
- Világtörténet képekben, I. Az őskortól 1640-ig. Ős- és ókor:* *Hahn István és Szabó Miklós.* Középkor: *Kulcsár Zsuzsanna.* Bp.: Gondolat Kiadó, 1972. 724 p. ill. *Rec.*: *Szilágyi János György* = *AnTan* 21 (1974) : 1. p. 72–85., *Urbach Zsuzsanna* = *BullBAHongr* 45 (1975) 179. p.
- Vincze István*: *Taposók és prések. (Adatok a kelet-európai borkultúra történetéhez.) — Tretergeräte und Pressen.* (Beiträge zur Geschichte der osteuropäischen Weinkultur.) — *Чаны давки виноградные прессы.* = *Ethn* 86 (1975) : 1. p. 104–152. 59 ill.
- Wellner István*: *A régész dilemmája.* = *Budapest* 13 (1975) : 2. p.34–35. 1 ill.

III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia—*Historia archeologiae. Catalogi museorum*

- Ahrendts J.*: *Bibliographie zur alteuropäischen Religionsgeschichte*, Bd. 2. 1965–1969. Berlin—New York: De Gruyter, 1974. 591 p. (Arbeiten zur Frühmittelalterforschung der Universität Münster, 5.) *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 27 (1975) : 1–2. p. 255–257.
- Bakó Ferenc*: *A Heves megyei múzeumok munkája az 1972–1973. években.* *Die Arbeit der Museen im Komitat Heves in den Jahren 1972–1973.* = *Egri MúzÉvk* 11–12 (1974) p. 5–19.
- Balogh Jolán*: *Katalog der ausländischen Bildwerke des Museums der Bildenden Künste in Budapest IV—XVIII. Jahrhundert.* Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 680. p. 499 ill. *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 82/U. f. 20 (1975) : 11. 644 p.
- Bánszkyk Kiss Éva*: *A múzeumok jövője. — A jövő múzeuma.* = *Művészet* 16 (1975) : 8. 35. p.
- Beck Zoltán—Körmendi János*: *Helytörténet és történelemtanítás. Hogyan segíthetik a múzeumok a középiskolai történelemtanítást?* *Békéscsaba: Olgisz ny.* 1975. 50 p. (A Békés megyei Múzeumi Szervezet füzetei, 1.)
- Beck Zoltán—Nagy Gyula*: *Nyolc nemzedék élete Oroszában. Vezető az orosházi Szántó Kovács Múzeum állandó kiállításához.* Oroszába: Csongrád megyei Lapkiadó V. 1975. 52 p.
- Beke Pál*: *Eredmények és tervek (a múzeumoknál).* = *Népm* 22 (1975) : 3. 30. p.
- Beke Pál*: *Múzeumi játék tanulságokkal. Tv és rádió vetélkedő a Magyar Nemzeti Múzeumban.* = *Népm* 22 (1975) : jan. 28. p. 2 ill.

- Bendefy László*: Dr. *Pataki Vidor János* emlékezete (1901–1973). = *Művéd* 19 (1975) : 1. p. 55–57. 4 ill.
- Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise* 1969–1973. — Библиография избранных произведений исторической науки 1969–1973. *Études Historiques Hongroises* 1975, II. köt. (Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975). p. 506–639.
- Bíró Endre*: A Komárom megyei Múzeumi Szervezet 1975. évi közművelődési programja. = *Krónika* 4 (1975) p. 3–4.
- Borsos László* (1903–1975). Nekrológ: *Gerő László* = *Művéd* 19 (1975) : 2. 120. p. 1 ill.
- Borzsák István* vide: *Györkösy Alajos, Harmatta János, Tegye Imre*
- Bromlej, Ju. V.* vide: *Okladnyikov A. P.*
- Castiglione László*: La situation actuelle de l'Institut Archéologique de L'Académie Hongroise des Sciences = *SlovArch* 21 (1973) p. 451–455.
- Castiglione László*—*Makkay János*: Egy tudomány múltja és jelene. = *Fejér Megyei Hírlap* 1975. febr. 2.
- Castiglione László* vide: *Ahrendts J.*
- Csákvári József*: Múzeum és szakközépiskola együttműködése. = *Népm* 22 (1975) : 8. 12. p. 3 ill.
- Czeglédy Károly* vide: *Harmatta János*
- Dalmi Kálmánné*—*Takács Miklós*: Vas megye irodalma. 1974. jan. 1.—márc. 31. = *VasiSze* 29 (1975) : 1. p. 147–160., 1974. ápr. 1.—jún. 30. = *VasiSze* 29 (1975) : 2. p. 306–316., 1974. júl. 1.—szept. 30. = *VasiSze* 29 (1975) : 3. p. 468–478.
- Damler, Heinz-Werner* — *Jerem Erzsébet*: Mechanikus adatfeldolgozás a régészetben. Fénylyukkártya rendszer alkalmazás ősrégészeti adatok tárolására. Mechanische Datenverarbeitung. Ein Sichtlochkartensystem zur Verarbeitung Ur- und Frühgeschichtlicher Daten. = *ArchÉrt* 102 (1975) : 2. p. 273–284. 7 ill.
- Dankó Imre*: A Herman Ottó Múzeum újabb kiadványairól. = *BorsSze* 20 (1975) : 3. p. 94–98.
- Dankó Imre*: Jelentés a Déri Múzeum 1973. évi munkájáról. = *DebrMuzÉvk* 1973. p. 489–498. 6 ill.
- Dercsényi Dezső*: *Ipolyi Arnold* (1823–1866). = *Művéd* 18 (1974) : 1. p. 1–4.
- Díjazott muzeológusok*. = *Népm* 22 (1975) : 11. 34. p. 2 ill
- Domonkos János*: Szombathely új múzeuma (Smidt Múzeum). = *Múzsák* 1975 : 4. 31. p. 4 ill.
- Domonkos Ottó*: Jelentés a soproni múzeum 1973. évi munkájáról. = *SoprSze* 29 (1975) : 1. p. 79–83. 1 ill., Jelentés a soproni múzeum 1974. évi munkájáról. = *SoprSze* 29 (1975) : 3. p. 282–284.
- Dušek, Mikuláš*: *Za Mihályom Párduczom*, (1908–1974). = *SlovArch* 22 (1974) p. 191–193. 1 ill.
- Az esztergomi Múzeumbarátok Körének előadásai az 1974–1975-ös évadban*. = *Krónika* 3 (1974) p. 30–31.
- Fehér Miklós* (1914–1975). Nekrológ: *Nemeskéri János* = *AnthrKözl* 19 (1975) : 1. p. 59–60. 1 ill.
- F. Fejér Mária*: *Bibliographia Archeologica Hungarica*. — Magyar régészeti irodalom. — *ArchÉrt* 102 (1975) : 1. p. 158–185.
- F. Fejér Mária*: A magyar múzeumi évkönyvek és folyóiratok történeti vonatkozású közleményeinek repertórium, 1945–1970. I. rész: A–C. = *MMunkásmozgMuzKözl* 1974 : 2. p. 76–102., II. rész: D–F. = *MMunkásmozgMuzKözl* 1974 : 3. p. 52–82.
- F. Fejér Mária* vide: *Németh Endre*
- A Fejér megyei Múzeumok létszáma az 1973. évben*. — Personalstand. = *Alba Regia* 14 (1975) p. 383–384.
- Fekete Judit*: Napirenden a múzeumi kultúra. = *Látóhatár* 1975. dec. p. 185–228.
- Filip Jan* vide: *Párducz Mihály*
- Fitz Jenő*: Jelentés a Fejér megyei Múzeumok helyzetéről, 1973. — Jahresbericht über die Lage der Museen im Komitat Fejér 1973. = *Alba Regia* 14 (1975) p. 365–367.
- Fodor István* vide: *Szmirnov, Alekszej Petrovics*
- Fülep Ferenc*: A Magyar Nemzeti Múzeum három évtizedéről. = *Magyar Hírlap* 1975. ápr. 19. (4 hasábos cikk.)
- Gergelyfi Imre*: (1896–1972) Nekrológ. = *SzegediMuzÉvk* 1972/73 : I. 5. p. 1 ill.
- Gerő László*: *Major Máté* 70 éves. = *Művéd* 18 (1974) : 2. p. 109–110. 1 ill.
- Gerő László*: Múzeumi kiállítások műemlékekben? = *Művéd* 19 (1975) : 1. p. 57–58.
- Gerő László* vide: *Borsos László*
- G[ombos] K[ároly]*: Report on the activities of the Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts in 1973. = *Ars Decorativa* (3 1975) p. 167–168.
- Granasztói Pál*: *Major Máté* hetven éves. = *MÉpm* 1974 : 6. 64. p. 1 ill.
- Györkösy Alajos* (1896–1973) Nekrológ: *Borzsák István* = *AnTan* 21 (1974) : 1. 77. p.
- Gyűjtemények, új szerzemények*. (Fejér megyei Múzeumokban.) — Sammlungen, Neuerwerbungen. = *Alba Regia* 14 (1975) 378. p.
- Harmatta János*: *Borzsák István* hatvan éves. = *AnTan* 21 (1974) : 2. 265. p.
- Harmatta János*: *Czeglédy Károly* hatvan éves. = *AnTan* 21 (1974) : 2. 266. p.
- Harmatta János* vide: *Párducz Mihály*
- Havas Ervin*: Félkarú órák? Múzeumügyünk néhány gondolja. = *Népszabadság* 1975. okt. 31.
- Hervay Ferenc* vide: *Pataki Viktor János*
- Hiller István*: Sopron bibliográfiája az 1974. évre. = *SoprSze* 29 (1975) : 1. p. 85–95.
- Hírek*. (Komárom megyei Múzeumokról.) = *Krónika* 4 (1975) p. 53–54.
- Horváth Attila*: Egy javaslat nyomában. A múzeumi szemléltetés gondjairól. = *Művészet* 16 (1975) : 6. 4. p.
- Horváth Béla*: Elkészült az Esztergomi Vármúzeum beruházási programja. = *Krónika* 4 (1975) p. 31–32.
- H[orváth] I[stván]*: Régészeti hírek az Esztergomi Balassa Bálint Múzeum gyűjtőterületéről. = *Krónika* 4 (1975) 36. p.
- Horváth Kálmán*: Helytörténeti Múzeum a váli műemléktemplomban. = *Honismereti Híradó* 1974 : 3. sz. Hozzászól: *Horváth Barna* = *Honismereti Híradó* 1974 : 5.
- Időszaki kiállítások* (Fejér megyei Múzeumokban.) — Sonderausstellungen. = *Alba Regia* 14 (1975) 379. p.
- Ifjúsági előadássorozat a Balassa Bálint Múzeumban* 1974/75. évben. = *Krónika* 3 (1974) 31. p.
- Ipolyi Arnold* vide: *Dercsényi Dezső*
- Jahn Ágnes*: Módszertani elképzelések a Múzeum népművelési munkájáról. = *MMunkásmozgMuzKözl* 1974 : 2. p. 51–62.
- Jakab Istvánné*: Az 1973. évi zárszámadás (Fejér megyei Múzeumokban). — Budget. = *Alba Regia* 14 (1975) 374. p.
- Jakabffy Imre*: Archäologisch-literarische Tätigkeiten von *Mihály Párducz*. = *ActaArchHung* 27 (1975) : 1–2. p. 220–223.
- Jerem Erzsébet* vide: *Damler, Heinz-Werner*
- Karácsonyi Rezső*: Szerencse fel! A magyarországi bányászat története. = *Múzsák* 1975 : 1. p. 37–39. 8 ill.
- Károlyi Zsigmond*: Magyar technika- és ipartörténeti bibliográfia 1970/1971. = *TechntörtSze* 7 (1973–1974) p. 295–322.
- Katona Béla*: Múzeumi kalauzok — helytörténeti kiadványok. = *SzabSzatSze* 10 (1975) : 2. p. 109–111.
- Kenyeres Zoltán* vide: *Sötér István*
- Kertész István*: Die Rolle der Volkssmassen in der Geschichte bis zur Herausbildung des Feudalismus c. konferencia. (Nemzetközi történetész Konferencia az NDK-ban, 1973. nov. 13–16.) = *AnTan* 21 (1975) : 1. p. 110–112.
- Kiadványok* (Fejér megyei Múzeumokban). — Publikationen. = *Alba Regia* 14 (1975) 379. p.
- Kiss László*: A múzeumi intézmények címjegyzéke. = A múzeumok 1973. évi munkájának adatai. Bp. 1975. p. 187–198.
- Kiss László*: A múzeumok 1973. évi munkájának adatai. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1975. 198 p. 2 térk.
- Konferencia* (Fejér megyei Múzeumokban). — Konferenzen. = *Alba Regia* 14 (1975) 380. p.

- Kónya Sándor vide: *A magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975.*
- Kosáry Domokos vide: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada.*
- Körmendi János vide: Beck Zoltán.
- Környei Elek: Egy kisvárosi múzeum túljut a határon. A bajai Múzeumról. = *Magyar Nemzet* 1975. okt. 17.
- Kubinszky Mihály: Az MTA Építészettörténeti és Elméleti Bizottsága tevékenysége az 1970–1972. években. = *Építéstud* 6 (1974) : 1–2. p.187–191.
- A kulturális miniszter 2 (1975) III. 7. KM rendelete a muzeális értékek védelméről.* = *Krónika* 4 (1975) p. 43–44.
- Lenkey Istvánné vide: Tóth Kálmán.
- A Magyar Nemzeti Múzeum 1974. évi jelentése és 1975. évi munkaterve.* Bp.: MNM soksz. 1975. 33 p.
- A Magyar Nemzeti Múzeum 1974. évi jelentése és 1975. évi munkaterve.* Bp.: MNM soksz. 1975. 33 p.
- A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1975. évi 6. számú törvényerejű rendelete a muzeális emlékek védelméről szóló 1963. évi 9. számú törvényerejű rendelet módosításáról.* = *Magyar Közlöny* 2 (1975). III. 7. K.M. = *Műzsák* 1975/2. p.2–3. 1 ill.
- A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975.* Írta: Kónya Sándor, Kosáry Domokos, Makkai László, Pamlényi Ervin etc. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 548 p. 79 ill. *Rec.*: V. A. = *MTud* 82/U. f. 20 (1975) : 5–6. p. 362–363.
- A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban (1825–1975).* Főszerk.: Szalai Sándor és Szántó Lajos. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 138 p. *Rec.*: Szelei László = *MTud* 82/U. f. 20 (1975) : 5–6. p. 365–366.
- A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–1973.* Összeállította: Fekete Gézané. Bp.: MTA Könyvtára, 1975. 609 p. *Rec.*: Németh Éva = *MTud* 82/Ü.f. 20 (1975) : 5–6. 368. p., *Rec.*: Sz. P. = *TermVil* 106 (1975) : 11. 527. p.
- Major Máté: A Kuny Domokos Múzeum megnyitása (1974. aug. 18.-án a tatai Várban.) = *Krónika* 3 (1974) p. 5–6.
- Major Máté vide: Gerő László, Granasztói Pál
- Makkai László vide: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975.*
- F. Molnár Anikó vide: Ravasz Éva
- Molnár Éva – Viniczai István – Windisch Aladárné: Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium. I. rész = *HadtKözl* 22(1975) : 2. p.402–421., II. rész = *HadtKözl* 22 (1975) : 3. p.605–622.
- Le Musée des Beaux-Arts en 1973.* – A Szépművészeti Múzeum 1973-ban. = *BullBAHongr* 44 (1975) p.137–141., 201–202.
- Múzeumi jelentés a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság, a közgyűjtemények munkájáról (hét megyében történt vizsgálatról).* = *Kritika* 1975 : 10. p. 4–6.
- A múzeumi kutatók irodalmi munkássága az 1973. évben (Fejér megyei Múzeumokban).* – *Wissenschaftliche Tätigkeiten.* = *Alba Regia* 14 (1975) p.381–382.
- Nagy Gyula vide: Beck Zoltán
- S. Nagy Katalin : A diósgyőri Vármúzeum és közönsége. = *BorsSze* 20 (1975) : 4. p.31–42.
- Nagy Lajos: A Kuny Domokos Múzeum megnyitása. (1974. aug. 18-án a tatai Várban.) = *Krónika* 3 (1974) p.3–4.
- Nemeskéri János vide: Fehér Miklós
- Németh Endre (1904–1974) Nekrológ: F. Fejér Mária = *ArchÉrt* 102 (1975) : 1. p.133–134. 1 ill.
- Németh Éva vide: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai.*
- Niederhauser Emil : A Szovjetunió történetének problémái és azok megoldása a magyar történettudományban = *MTAOK* II. 24 (1975) : 1. p.25–46.
- Okladnyikov A. P. – Bromlej Ju. V.: A szovjet és a magyar történelem együttműködésének alapvető szakaszai és irányai a háborút követő években. = *MTAOK* II. 24 (1975) : 1. p.17–24.
- Osztróvski György: Az Országos Műszaki Múzeum történeti előzményeiről. = *MMunkásmozgMuzKözl* 1974 : 2. p. 63–68. 2 ill.
- Pach Zsigmond Pál : A szovjet és a magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbbbépítése. = *MTAOK* II. 24 (1975) : 1. p. 5–16.
- Pach Zsigmond Pál – Ránki György : A Történettudományi Intézet 25 éve. = *TörtSze* (17 (1974) : 4. p.465–475.
- Pamlényi Ervin vide: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada.*
- Párducz Mihály (1908–1974) Nekrológ: Filip, Jan = *ArchRozhl* 26 (1974) : 6. 632. p., Harmatta János = *ActaArchHung* 27 (1975) : 1–2. p. 209–219., u. az = *AnTan* 21 (1974) : 2. p. 271–275.
- Párducz Mihály vide: Dušek Mikuláš
- Pataki Vidor János (1901–1973) Nekrológ: Hervay Ferenc = *Egri Vár Híradója* 11 (1975) p. 56–62. 2 ill.
- Pataki Vidor János vide: Bendefy László
- F. Petres Éva: Előadások. – Vorträge. (A Fejér megyei Múzeumokban.) = *Alba Regia* 14 (1975) p. 380–381.
- F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1974. évi régészeti tevékenysége. = *ArchÉrt* 102 (1975) : 2. p. 290–291.
- Porcsalmy János: A korszerű iskolamúzeumi szemléltetés. – Az eke fejlődéstörténeti sorozata modellekben. – Modellenserie über die Entwicklungsgeschichte des Pflagens (Ihr Gebrauch im Schulmuseum). = *Debr Múzevk* 1973. p.471–487. 12 ill.
- Puruczki Béla: A monoki Kossuth Múzeum. = *Éltud* 30 (1975) : 2. p. 68–73. 9 ill.
- Radocsay Dénes (1918–1974) Nekrológ: Szilágyi János György = *BullBAHongr* 45(1975) p.3–6., 123–124. 1 ill.
- Ránki György vide: Pach Zsigmond Pál
- R[avasz] É[va]–F. M[olnár] A[nikó]: A Munkásmozgalmi és Ipartörténeti Múzeum 1975. II. félévi gyűjteménygyarapodásáról és 1975. évi feladatairól. = *Krónika* 4 (1975) 31. p.
- Régészeti kiállítás nyílt a veszprémi Bakony Múzeumban az intézmény 50 éves évfordulója alkalmából. = *Magyar Hírlap* 1975. ápr. 7., *Napló-Veszprém* 1975. ápr. 4.
- Régészeti vándorgyűlés Zalában. = *Magyar Nemzet* 1975. jún. 4., *Zalai Hírlap* 1975. jún. 6., 7.
- Rét Rózsa vide: Balogh Jolán
- Rosta Katalin: Egy múzeum és egy szakmunkásképző intézet kapcsolata. = *Népm* 22 (1975) : 10. p.38–39. 3 ill.
- Semsey Klára vide: Tóth Kálmán
- Somlósi Éva: Egy restaurátor műhelyében. (Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének rest. műhelye.) = *TermVil* 106 (1975) : 1. p.5–10. 17 ill.
- Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1974. évi működéséről. = *ArchÉrt* 102 (1975) : 2. p.289–290.
- Soproni Sándor: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1972–73. évi működéséről. = *MűvÉrt* 24 (1975) : 1. 67. p.
- Sötér István: A sas és serleg. (A 150 éves Magyar Tudományos Akadémia.) Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 204 p. *Rec.*: Kenyeres Zoltán = *MTud* 82/U. f. 20 (1975) : 5–6. p.363–365.
- Szamosújvári Sándor: Történelmi szakkörök az általános iskolában. Bp.: Tankönyvkiadó 1974. 116 p. (A történelemtanítás időszzerű kérdsei, 7.)
- B. Szatmári Sarolta: A tatai Múzeumbarati Kör 1975. évi programja. = *Krónika* 4 (1975) p.37–38.
- 150 [Százötven] éves a Magyar Tudományos Akadémia. = *MTud* 1975 : 5–6. *Rec.*: TársSze 20 (1975) : 6. p. 74–75.
- Szelei László vide: *A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban.*
- Szelestei N. László vide: V. Windisch Éva
- Személyi hírek. – *Personalnachrichten.* (A Fejér megyei Múzeumokban.) = *Alba Regia* 14 (1975) p. 382–383.

- A Szépművészeti Múzeum harminc éve.* = Magyar Hírlap 1975. máj. 15., 17., 22. Népm 22 (1975) : 7. p. 24–25., Népszabadság 1975. máj. 15., 17., Magyar Nemzet 1975. máj. 17., Szolnokmegyei Néplap 1975. máj. 15.
- Szilágyi János György* vide: *Radocsay Dénes*
- Szítár László*: Múzeum, propaganda, közművelődés. = KözlMúzÉvk 2 (1972–1973) p.119–134. 13 ill.
- Szmirnov, Alekszej Petrovics* (1899–1974) Nekrológ: *Fodor István* = ArchÉrt 102 (1975) : 1. 134. p.
- Szocialista szerződés* 1975. évre a Komárom megyei Múzeumi Szervezet és az Esztergomi Marógépgyár Ságvári Endre Szocialista Brigádja között, hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából. = Krónika 4 (1975) p.39–40.
- Takács Miklós* vide: *Dalmi Kálmáné*
- Tamás István*: Egy múzeum – önmagáról. A Magyar Nemzeti Múzeum 30 éve. = Népszabadság 1975. júl. 30. 7. p.
- Tamás István*: A Magyar Nemzeti Múzeum 1973–74. évi munkájáról. – Tätigkeitsbericht des Ungarischen Nationalmuseums über die Jahre 1973–74. = Fol Hist 3 (1975) p.223–238. 5 ill.
- Tegyei Imre*: Die literarische Tätigkeit von *István Borzsák*. = ActaClDebr 10–11 (1974–75) p.209–218.
- Tóth Kálmán–Lenkey Istvánné–Semsey Klára*: Bibliai atlasz kortörténeti bevezetéssel. Bp.: Református Sajtóoszt. 1972. 111 p. 8 térk.
- Történelemtanítás és múzeum.* = Esti Hírlap 1975. jún. 25., Magyar Nemzet 1975. jún. 25., Magyar Hírlap 1975. jún. 27., Észak-Magyarország 1975. jún. 25., Népszabadság 1975. jún. 25., Dunántúli Napló 1975. jún. 25., Dél-Magyarország, Szeged 1975. jún. 25., Népújság, Heves 1975. jún. 27.
- Ülést tartott a KNEB a múzeumok tevékenységéről és a muzeális értékek védelméről.* = Magyar Hírlap 1975. ápr. 26., Pestmegyei Hírlap 1975. ápr. 26., Dunaújvárosi Hírlap 1975. ápr. 29., Veszprém 1975. ápr. 26., Szolnokmegyei Néplap 1975. ápr. 26., Vas Népe 1975. ápr. 26., Dél-Magyarország, Szeged 1975. ápr. 26.
- Vajda Pál*: Industrial museums in Hungary. = Techn-törtSzle 7 (1974) p. 229–263.
- R. Várkonyi Ágnes*: A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása. = Éltud 30 (1975) : 18. p.819–823. 7 ill.
- G. Vass István*: A békéscsabai Múzeum háromnegyed évszázada. = Békési Élet 10 (1975) : 2. p.303–312., Látóhatár 1975. szept. 234. p.
- Vendéglátó múzeumok.* (Az Orsz. múzeumi hónapról. = Magyar Nemzet 1975. nov. 2. 5. old.)
- Vezető a szobi Börzsöny Múzeum állandó kiállításához.* Bp.: KMI Rotaüzem, 1975. 48 p.
- Viniczai István* vide: *Molnár Éva*
- Vitányi Iván*: Kik járnak a múzeumba? (Múzeumszociológiai vizsgálatok eredménye.) = Valóság 18 (1975) : 1. p. 82–88.
- Wehner Tibor*: Kiállítási krónika (Kuny Domokos Múzeum, Tata.) = Krónika 4 (1975) 36. p.
- Windisch Aladárné* vide: *Molnár Éva*
- V. Windisch Éva–Szelestei N. László*: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. 1973. január 1. – december 31. = Századok 109 (1975) : 1. p. 207–295.
- Z[linszky] S[ternegg] M[ária]*: Le Musée des Arts Décoratifs en 1973. = Ars Decorativa 3 (1975) p. 155–166. 16 ill.
- Die aktuellen Fragen der Bandkeramik.* – A vonaldíszes kerámia időszertű kérdései. Székesfehérvár: István Király Múzeum, 1972. 235 p. ill. (Pannonia konferenciák aktái, I. – István Király Múzeum Közleményei A : 18.) Rec.: *Ecsedy István* = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p. 225–227. *Ruttkay E.* = MittAnthr-Ges 104 (1974) p.187–189.
- Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa.* Teil V. Westliches Mitteleuropa Köln. Wien: Böhlau Verl. 1972. 182 p. 62 t. Rec.: *Korek József* = ArchÉrt 102 (1975) : 2. p. 314–315.
- Antiquités Nationales.* Bulletin publié par le Musée des Antiquités Nationales et par la Société des Amis du Musée et du Château de Saint-Germain-en Laye. 5 (1973) 72 p. Rec.: = ActaArchHung 27 (1975) : 3–4. 524. p.
- Archéocivilisation.* Études d'énergologie culturelle. N. S. 11–13 (1972–74). Dir.: André Varagnac. Centre d'Études Pré- et Protohistoriques de l'École Pratique des Hautes Études – Sorbonne, VIe Section. Paris. 135 p. Rec.: ActaArchHung 27 (1975) : 3–4. 524. p.
- Bakay Kornél*: Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 131 p. 12 t. 7+26 ill. Rec.: *Dušek Mikuláš* = SlovArch 22 (1974) : 1. p. 214–217.
- Banner János–Bóna István*: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 156 p. 68 t. ill. 2 mell. (Fontes Archeologici Hungariae.) Rec.: *Coles, John* = ProcPrehSoc 41 (1975) p. 252–253., *Mozsolics Amália* = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p.227–230.
- Behrens, H.*: Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale-Gebiet. Berlin: VEB Deutscher Verl. d. Wiss. 1973. 366 p. 104 ill. 13 térk. (Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 27.) Rec.: *Ecsedy István* = ArchÉrt 102 (1975) : 1. p. 148–149.
- Benadik B.*: Besonderes angelegte Gräber auf keltischen Gräberfeldern der Slowakei und ihre gesellschaftliche Bedeutung. Ausgrabung des Gräberfeldes in Palárikovo und sein charakter. = Alba Regia 14 (1975) p.97–106. 11 ill.
- Bermond-Montanari G.*: Il problema dei Celti in Romagna in relazione agli scavi S. Martino in Gattare. = Alba Regia 14 (1975) p.65–76. 17 ill.
- Biró-Sey Katalin* vide: *Göbl R.*
- Bognár-Kutzián Ida*: The beginning and position of the Copper Age in the Pannonian region. = Actes du VIIe Congrès Internat. UISPP 2. (Beograd 1973.) p. 300–316.
- Bognár-Kutzián Ida*: The Early Copper Age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin. Bp.: Akadémiai Kiadó 1972. 253 p. 74 t. 36 ill. 2 mell. (ArchHung 48.) Rec.: *Ehrich, Robert* = AJA 79 (1975) p.159–160., *Kempisty A. W.* = Archeologia 24 (1973) p. 182–183.
- Bognár-Kutzián Ida*: Some new early la-Tène finds in Hungary in the Northern Danube Basin. = Alba Regia 14 (1975) p.35–46. 7 t.
- Bolgar aranykincsek Várna környékén.* A leletek az újabb kőkör második feléből valók. = Éltud 30 (1975) : 16. 764. p. 1 térk 1 ill.
- Bóna István*: Diskussionsthese über die Frühbronzezeit Ungarns. (Ethische und chronologische Fragen der Bronzezeit in Ungarn.) = ActaArchHung 27 (1975) : 3–4. p.285–286.
- Bóna István*: A korai bronzkori somogyvári-csoport Nagyvejkéről. – Funde der frühbronzezeitlichen Somogyvár-Gruppe aus Nagyvejke. = Szekszárdi MuzÉvk 2–3 (1971–1972) p. 3–18. 2 t. 2 ill.
- Bóna István*: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 317 p. 281 t. 57 ill. 6 térk. mell. (ArchHung 49.)
- Bóna István* vide: *Banner János*
- B. Bónis Éva*: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest Mit einem Anhang von *Sándor Bökönyi*. Bp.: Akadémiai Kiadó 1970. 308 p. 56 t. 106 ill. (ArchHung 47.) Rec.: *Kruta, Václav* = Ét-

IV. Őskor – Praehistorica

Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Beograd 9–15 Septembre 1971. UISPP 1–3. (Beograd 1973.) 285., 534., 457 p. ill.

- Celt 14 (1974). p.293–294., *Pingel V.* = JbRöm GermZtMus 20 (1973). p.221–225.
- Bouzek, Jan* vide: *Szabó Miklós*
- Bökönyi Sándor*: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 597 p. 150 ill. *Rec.*: *Clutton-Brock J.* = JournArchSci 2 (1975): 1. p. 79–80., *Herre, W.* = Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie Berlin–Hamburg. 92 (1975): 1–2. 159. p., *Higgs E. S.* = ProcPrehSoc 41 (1975) p. 244–245., *Nobis G.* = EiszeitaltGegenw 25 (1974). p. 279–280., *Reichstein, H.*: Zeitschrift für Säugetierkunde 40 (1975): 6. 382. p., *Rét R.*: Mtud 82 (U. f. 20) 1975: 1. p. 63–64.
- Bökönyi Sándor*: The przewalski horse. Magyarból ford.: Halápy Lili. London: Souvenir Press, 1974. 140 p. 38 ill. *Rec.*: *Brotwell, D. R.* = JournArchSci 2 (1975): 1. 165. p., *Kádár Zoltán* = ArchÉrt 102 (1975): 2. p. 325–326., *Littauer M. A.* = Antiquity 1975. p.144–145., *Montagu I.*: = Oryx 1975. 92. p., Polo 1975. 50. p.
- Bökönyi Sándor*: Vlasac, An early site of dog domestication. = *Clason, A. T.* (ed.): Archaeozoological studies. Papers of the Archaeozoological Conference 1974. Groningen–Amsterdam–Oxford–New York, 1975. p. 167–178.
- Bren, J.*: La Tène circular structures in Central Europe. = Alba Regia 14 (1975) p.139–141.
- Bronzkori sír Veszprémben.* = Napló, Veszprém 1975. jún. 4.
- The Oelts in Central Europe.* (Pannonia konferenciák aktái, II. – Akten der Pannonien Konferenzen, II. = Alba Regia 14 (1975) p. 9–247. ill.
- Chirilă, Eugen* vide: *Szabó Miklós*
- Coles, John* vide: *Banner János*
- Cölöpházak, gabonatermesztés, állattartás egy 4500 év előtti faluban.* (Svájceban, a Bieli-tó mellett, Twann község helyén.) = Éltud 30 (1975): 15. 716. p.
- Crisan, L. H.*: La nécropole de Fintinele et son importance pour le problème des Celtes de l'Europe Centrale. = Alba Regia 14 (1975) p.185–186.
- Dániában a Sjaelland-sziget északi részén vaskori kövezett útra bukkantak.* = Éltud 30 (1975): 41. 1964. p. 1 ill.
- Dehn, W.*: Älterlatenezeitliches Pferdegeschirr – Trensen und Zierscheiben. = Alba Regia 14 (1975) p. 107–108.
- T. Dobosi Viola*: Magyarország ős- és középsőkőkori lelőhely kataszttere. – Археологическая карта палеолитических местонахождений Венгрии. – Register of palaeolithic and mesolithic sites in Hungary. = ArchÉrt 102 (1975): 1. p. 64–76. 11 ill.
- T. Dobosi Viola* vide: *Tite, M. S.*
- Van Doorselaer, A.*: Der Kimmelberg, ein keltischer Herrensitz. = Alba Regia 14 (1975) p.79–81. 2 t. 4 ill.
- Dušek Mikuláš* vide: *Bakay Kornél*
- Duval, P. M.*: Cloture de la conférence. = Alba Regia 14 (1975) p.245–247.
- Duval, P. M.*: La décoration des forreaux d'épée laténiens en Europe du Centre-Est et en Europe Occidentale. = Alba Regia 14 (1975) p.9–13. 5 ill.
- Duval, P. M.* vide: *Szabó Miklós*
- Écsedy István*: Die Grubengrabburgane und Elemente von Steppenursprung in der ungarischen Frühbronzezeit. (Ethnische und chronologische Fragen der Bronzezeit in Ungarn. 17. dez. 1973.) = ActaArchHung 27 (1975): 3–4. p.277–284.
- Écsedy István*: Vinča finds in the collection of the Hungarian National Museum. = FolArch 25 (1975) p.9–18. 7 ill.
- Écsedy István* vide: *Die aktuellen Fragen der Bandkeramik, Behrens, H., Häuser, A.*
- Ehrich Robert W.* vide: *Bognár-Kutzián Ida*
- Erdélyi István*: Szibéria és a Távol-Kelet kőkori kultúrái nyomában. = Éltud 30 (1975): 35. p.1635–1638. 4 ill.
- Észak-Kaukázusban, Majak nevű faluban, háromezer éves bronz sarlót találtak.* = Éltud 30 (1975): 46. 2204. p.
- Ethnische und chronologische Fragen in Ungarn.* Tagung der ungarischen Gesellschaft für Archäologie und Kunstgeschichte, 17. Dezember 1973. = ActaArchHung 27 (1975): 3–4. p.176–353. ill. Diskussion = p. 337–342.
- Farkas Gyula* vide: *Trogmayer Ottó*
- Feustel, R.*: Technik der Steinzeit. Archäolithikum–Mesolithikum. Weimar: Böhlau Nachfolger, 1973. 263 p. 80 t. 170 ill. 1 mell. (Veröff. d. Museums für Ur- u. Frühgesch. Thüringens, 4.) *Rec.*: *Makkay János* = ActaArchHung 27 (1975): 1–2. p.242–244.
- Filip J.* vide: *Mozsolics Amália*
- Frey, O. H.*: Ein bemaltes Spätlatenegefäß aus Manching. = Alba Regia 14 (1975) p.199–201. 2 ill.
- Gábori-Csánk Veronika*: Das Mittelpaläolithikum Osteuropas. = Actes du VIIIe Congrès Internat. UISPP, II. (Beograd 1973.) p. 117–124.
- Gábori Miklós*: Az őszember útjain. Bp.: Tánácsics Könyvkiadó, 1974. 313. p. ill. *Rec.*: *G. M.* = TermVil 106 (1975): 6. 287. p.
- Göbl, R.*: Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum. Wien: Verl. d. Öst. Akad. d. Wiss. 1973. 154 p. 50 t. 2 grafikon. *Rec.*: *Biró-Sey Katalin* = ActaArchHung 27 (1975): 1–2. p. 257–258.
- Hartmann, A.*: Prähistorische Goldfunde aus Europa. Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertungen. SAM 3. Berlin, 1970. 129 p. 21 diagram. 59 t. *Rec.*: *Mozsolics Amália* = ArchÉrt 102 (1975): 2. p.318–319.
- Häusler, A.*: Die Gräber der älteren Ockergrabbkultur zwischen Ural und Dnepr. Martin Luther-Universität Halle–Wittenberg. Halle (Saale), Berlin: Akad. Verl. 1974. 290 p. 1 térk. 75 t. *Rec.*: *Écsedy István* = ArchÉrt 102 (1975): 2. p. 317–318.
- Horváth István*: Őskori temető Nyergesújfalun. = Dolgozók Lapja 27 (1974): 197. sz. 5. p., Krónika 3 (1974) 32. p.
- Hrula, J.* vide: *Mozsolics Amália*
- Jovanović, B.*: The Scordisci and their art. = Alba Regia 14 (1975) p.167–176. 5 t.
- Kalicz Nándor*: Die chronologischen Probleme des Spätneolithikums und der Kupferzeit im West-Karpatenbecken. = Actes du VIIIe Congrès Internat. UISPP, II. (Beograd 1973) p.328–339. 4 t. 1 táblázat.
- Kalicz Nándor*: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1968. 202 p. 130 t. 17 ill. (Archaeologia Hungarica, 45.) *Rec.* = HelvArch 2 (1971): 8. 95. p.
- Kalicz Nándor*: Tanácskozás a réz- és korabronzkor kérdéseiről Újvidéken (Novi Sad). = ArchÉrt 102 (1975): 1. p.137–138.
- Kalicz Nándor–Makkay János*: Az európai civilizáció bölesője. A neolit forradalom. = Éltud 30 (1975): 48. p.2265–2270. 5 ill. 1 térk. – A virágzó neolitikum. = Éltud 30 (1975): 49. p.2334–2338. 9 ill. 1 térk. – A városi forradalom. = Éltud 30 (1975): 50. p.2374–2379. 9 ill. 1 térk.
- Kalicz-Schreiber Rózsa*: Einige Probleme der Frühbronzezeit in Budapest und Transdanubien. (Ethnische und chronologische Fragen der Bronzezeit in Ungarn. 17. Dez. 1973.) = ActaArchHung 27 (1975): 3–4. p.287–296. 6 ill.
- Kelta lakóödrök Szigetszentmiklóson.* = Pestmegyei Hírlap, 1975. ápr. 30.
- A kelták fedezték fel Amerikát? 2800 éves csillagászati naptár a Zöld-hegyekben. Kőbe véselt írásjelek.* = Népszava 1975. szept. 9.
- Kemenczei Tibor*: Geschichte Nordungarns im 13–9. Jahrhundert v.u.Z. (Ethnische und chronologische Fragen der Bronzezeit in Ungarn. 17. Dez. 1973.) = ActaArchHung 27 (1975): 3–4. p.331–336.
- Kemenczei Tibor*: Zur Verbreitung der spätbronzezeitlichen Urnenfelderkultur östlich der Donau. = FolArch 25 (1975) p. 45–70. 6 ill.
- Kemenczei Tibor* vide: *Mansfeld, G.*
- Kempisty A. W.* vide: *Bognár-Kutzián Ida*
- Körök József*: Die Hauptergebnisse der Erschließungen

- (Die Ausgrabungen des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1973, I.) = *FolArch* 26 (1975) p.163–170.
- Kerek József vide: *Die Anfänge des Neolithikums von Orient bis Nordeuropa*
- Kovács Tibor: Der Bronzefund von Mende. = *FolArch* 25 (1975) p. 19–43. 11 ill.
- Kovács Tibor: Historische und chronologische Fragen des Überganges von der Mittleren zur Spätbronzezeit in Ungarn. (Ethnische und chronologische Fragen der Bronzezeit in Ungarn, (17. Dez. 1973.) = *ActaArchHung* 27 (1975) : 3–4. p.287–317. 4 ill.
- Kovács Tibor: Nem lehet jó, ami nem szép. (Őskori kő- és fémszerszámokról.) = *Múzsák* 1975 : 4. p.19–20. 4 ill.
- Kőkorszakbeli leletekre bukkantak Veszprémben a Felszabadulás úti lakótelepen. = *Népszabadság* 1975. ápr. 31., *Magyar Nemzet* 1975. ápr. 3., *Dolgozók lapja*, *Komárom* 1975. ápr. 3., *Szövetkezet* 1975. ápr. 9.
- Kőszegi Frigyes: Ethnische Fragen Westungarns in der Spätbronzezeit. (Ethnische und chronologische Fragen der Bronzezeit in Ungarn, 17. Dez. 1973.) = *ActaArchHung* 27 (1975) : 3–4. p.319–329.
- Kőszegi Frigyes: Rákospalota-Pestújhely története a honfoglalásig. = *Tanulmányok Rákospalota-Pestújhely történetéből*. (Bp. 1974.) p.15–35. 10 ill.
- A Krim-félszigeten, a Kis-Szalgyó folyó medrében, több mint négyezer éves emberi munkaeszközre bukkantak a régészek. = *ÉlTud* 30 (1975) : 14. 668. p.
- A legrégebbi részvénya (i. e. 1400-ból) a Negel sivatag (Izrael) déli részében találták. = *ÉlTud* 30 (1975) : 17. 812. p. 1 ill.
- Lipták Pál vide: *Trogmayer Ottó*
- Lorenz, H.: Bestattungssitten und Fundkombinationen in Früh- und Mittel-latène-Gräbern Zentraleuropa. = *Alba Regia* 14 (1975) p.143–145.
- Luho, Vilho: Finnország betelepülése és őstörténete a régészeti kutatások tükrében. = *Uráli népek* (Bp. 1975.) p. 109–127. 3 térk.
- Mainjoner, M. vide: Szabó Miklós
- Makkay János vide: Feustel, R., Kalicz Nándor
- Mansfeld, G.: Die Fibeln der Heuneburg 1950–70. Ein Beitrag zur Geschichte der Späthallstattfibeln. Heuneburgstudien II., (Römisch-Germanische Forschungen, 33.) Berlin, 1973. 299 p. 21 t. 13 térk. 29 táblázat, 33 szövegőzti ill. 2 mell. *Rec.*: Kemenczei Tibor = *ArchÉrt* 102 (1975) : 2. p.319–320.
- Matolcsi János: Hol kezdődött az állattenyésztés? A házi juh tizenegyezer éve. = *ÉlTud* 30 (1975) : 2. p.52–55. 8 ill.
- Megaw, J. V. S.: The orientaling Theme in Early Celtic Art: East of West. = *Alba Regia* 14 (1975) p.15–34. 9. ill. 7 t.
- Mészáros Gyula: A nagyvejkei későbronzkori kincslelet. — Die Hortfunde aus Spätbronzezeit von Nagyvejke. = *SzekszárdiMuzÉvk* 2–3 (1971–1972) p.19–66. 16 t. 14 ill.
- Mozsolics Amália: Beiträge zur Geschichte und Chronologie der ungarischen Bronzezeit. = *ActaAntHung* 21 (1973) : 1–4. p. 3–20. 1 t.
- Mozsolics Amália: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depothorizonte von Forró und Ópályi. Mit einer Beitrag von Eduard Sangmeister. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 364 p., 112 t. 18 ill. *Rec.*: Filip, J. = *ArchÉrt* 27(1975) p.350–351., *HelveticaArch* 6(1975) p.91–92., Hrala, J. = *ZtArch* 9 (1975) p.152–155., Thomas, H. L. = *AJA* 79 (1975) p. 157–159.
- Mozsolics Amália: Bronzkori kardok folyókból. — Bronzezeitliche Schwerfunde aus Flüssen. = *ArchÉrt* 102 (1975) : 1. p.3–24. 12 ill.
- Mozsolics Amália: Zur Datierung der spätbronzezeitlichen Depothorizonte des Karpatenbeckens. = *Actes du VIIIe Congrès International UISPP III*. (Beograd 1973.) p. 12–17.
- Mozsolics Amália vide: Banner János, Hartmann, A. Némethi, J.: Contributions concernant le faciès laténien du Nord-Ouest de la Roumanie. A la lumière de découvertes celtiques de Piscolt (Dépt. de Satu Mare). = *Alba Regia* 14 (1975) p.187–197. 7 t.
- Neustupny, J.: A propos du modèle des oppidums celtiques. = *Alba Regia* 14 (1975) p.137–138.
- Panyik István—Sellei Sarolta: Stonehenge. Bevezető: Várkonyi Nándor. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 20 p. 49 t. *Rec.* = *Művészet* 16 (1975) p.35–36.
- Patay Pál: Chronologische Fragen der Kupferzeit (Äneolithikum) des Karpatenbeckens. = *Actes du VIIIe Congrès Internat. UISPP II*. (Beograd 1973.) p. 339–343.
- Patay Pál: A csikszentkirályi bronzserpenyő. — Die Bronzepfanne von Csikszentkirály. = *DebrMúzÉvk* 1973. p. 81–94. 12 ill.
- Patay Pál: Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztúr-Kultur. = *BerRömGermKomm* 55 (1974) p.1–71.
- Patek Erzsébet: A soproni Várhely. (Burgstall) őskori földvára kutatásának 1974. évi eredményei. = *SoprSzle* 29 (1975) : 2. p.272–282. 9 ill.
- Peschel, K.: Zum Flachgräberhorizont der Latènekultur in Thüringen. = *Alba Regia* 14 (1975) p.203–214. 6 ill.
- F. Petres Éva—Szabó Miklós: Keleti kelta művészet. (Kiállítás a székesfehérvári István Király Múzeumban, 1974. május–június.) *Rec.*: Szilágyi János György = *AnTan* 21 (1974) : 2. p.276–283. 2 ill.
- Ratimorská, P.: Das keltisches Gräberfeld in Chotin (Südslowakei). = *Alba Regia* 14 (1975) p. 85–95. 5 t. 2 ill.
- Rét Rózsa vide: *Trogmayer Ottó*
- Ruttkay E. vide: *Die aktuellen Fragen der Bandkeramik*
- Schreiber Rózsa: Beszámoló a freiburgi Glockenbecher szimpóziumról. = *ArchÉrt* 102 (1975) : 1. 138. p.
- Schreiber Rózsa: Die Probleme der Glockenbecher-Kultur in Ungarn. = *Actes du VIIIe Congrès International UISPP III*. (Beograd 1973.) p. 141–148. 2 ill.
- Schreiber Rózsa: A tőköl korbbronzkori temető. — Frühbronzezeitliche Gräberfelder von Tököl. = *ArchÉrt* 102 (1975) : 2. p.187–203. 16 ill.
- Schwappach F.: Zur Chronologie der östlichen Frühlatène Keramik. = *Alba Regia* 14 (1975) p.109–136. 2 ill. 22 t.
- Sellei Sarolta vide: *Panyik István*
- Stanczik Ilona: Bronzkor-kutatás Szolnok megyében. = *Művészet* 16 (1975) : 2. p.15–17.
- Stefajts István: A váci járás őstörténetének régészeti kérdései. — Archaeologische Fragen des Bezirks Vác. = *StudCom* 3 (1975) p.9–23. 6 ill.
- Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon. — Auf den Spuren der Kelten in Ungarn. — Sur les traces des Celtes en Hongrie. Bp.: Corvina Kiadó, 1971. 95. p. 78 t. 2 térk. ill. *Rec.*: Bouzek, Jan = *ListyFil* 98 (1975) 62. p., Chrátil, Eugen = *Apulum* 11 (1973) 912. p., Duval, P. M. = *ÉtCelt* 24 (1974) p. 292–293., Mainjoner, M. = *ActaAntHung* 21 (1973) : 1–4. p.375–401. 6 ill.
- Szabó Miklós: Sur la question du filigrane dans l'art des celtes orientaux. = *Alba Regia* 14 (1975) p. 147–165. 10 t. 7 ill.
- Szabó Miklós vide: F. Petres Éva
- Sziklarajz a kőkorszak halászáiról az uráli Nagy Alaktónál. = *ÉlTud* 30 (1975) : 27. 1292. p.
- R. Szilágyi Éva: A nő a kelta mítoszokban. = *Világosság* 16 (1975) : 16. p.369–371.
- Szilágyi János György vide: F. Petres Éva
- Thomas, H. L. vide: *Mozsolics Amália*
- Tite, M. S.: Methods of physical examination in archaeology. London and New York: Seminar Press, 1972. 389 p. 25 t. 124 ill. *Rec.*: T. Dobosi Viola = *ArchÉrt* 102 (1975) : 1. p.147–148.
- Todorovic, J.: Die Ethnogenese der Skordisker. = *Alba Regia* 14 (1975) p.215–223. 4 t.
- Travaux de l'Institut d'Art Préhistorique XVI. Université de Toulouse-Le Mirail. 298 p. *Rec.* = *ActaArchHung* 27 (1975) : 3–4. 525. p.
- Trogmayer Ottó: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. — Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfeldes bei Tápé von Gy. Farkas und P. Lipták.

- Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 268 p. 61+27 t. ill. 36 mell. (Fontes Archaeologici Hungariae.) *Rec.*: *Rét Rózsa* = MTud 82/U. f. 20 (1975) : 8–9. 575. p.
- Waldhauser, J.: Die keltische Viereckschanzen in Böhmen. = *Alba Regia* 14 (1975) p.235–244. 3 t. 5 ill.
- Woźniak, Z.: Die Kelten und die Latènekultur auf den thrakischen Gebieten. = *Alba Regia* 14 (1975) p. 177–183. 2 t. 2 térk.
- Zirba, V.: Influence des Geto-Daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie. = *Alba Regia* 14 (1975) p.47–64. 8 t. 4 ill.

V. Klasszikus és keleti régészet –
Archeologia classica et orientalis

- Alföldi A.: Die Penaten, Aeneas und Latinus. Mitteilungen d. Dt. Arch. Inst. Röm. Abt. Bd. 78 (1971) 57 p. 52 t. *Rec.*: *Bíróné Sey Katalin* = ArchÉrt 102 (1975) : 2. 321. p.
- Apor Éva: Perszepeolysz. Bp.: Corvina Kiadó, 1974. 44 p. 72 t. *Rec.*: *Castiglione László* = ActaArchHung 27 (1975) : 3–4. 495. p.
- II. Assurnasirpal palotája. = Éltud 30 (1975) : 13. p. 618–619. 4 ill.
- Bellér Béla vide: Robertson, Archibald
- Bíróné Sey Katalin vide: Alföldi A.
- M. Bodoky Márta: Leptis Magna. = Múzsák 1975 : 2. p. 12–15. 9 ill.
- M. Bodoky Mária: A sivatag királynője. (Palmyra.) = Múzsák 1975 : 1. p.30–32. 13 ill.
- M. Bodoky Mária: Útjain csak a fény vándorol. (Epheosz.) = Múzsák 1975 : 4. p.39–40. 2 ill.
- Boglár Lajos: Kultúra, írás és kerék nélkül. (Az ősi perui kultúrákról.) = Múzsák 1975 : 4. p.17–18. 5 ill.
- Boglár Lajos: Az ősi Peru. A Néprajzi Múzeum kiállítása. = Budapest 13 (1975) : 11. p. 24–27.
- Boglár Lajos: Piramisok a holtak útján. = Múzsák 1975 : 3. p. 31–32. 6 ill.
- Bóna István: Severina. = ActaAntHung 21 (1973) : 1–4. p. 281–338.
- Borzsák István vide: Mehl, A., Tacitus, Cornelius, Varro, M. Terentius
- Brósz Róbert – Pólay Elemér: Római jog. Bp.: Tankönyvkiadó, 1974. 530 p. *Rec.*: *Rét Rózsa* = MTud 82/U. f. 20 (1975) : 2. 128. p.
- Budai Aurél: A libanoni Ándzsár, kelet és nyugat keresztútján. = MúvÉd 19 (1975) : 2. p.112–119. 9 ill.
- Burton, Anne: Diodorus Siculus, Book I. Leiden: Brill, 1972. 301 p., frontispiece. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, 29.) *Rec.*: *Castiglione László* = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p.252–254.
- Castiglione László: Pompeji szobrászatához a colonia alapításának idejében. = AnTan 21 (1974) : 2. p. 204–223. 18 ill.
- Castiglione László: Római művészet. Bp.: Corvina Kiadó, 1971. 244 p. 184 ill. 8 színes t. *Rec.*: *Szabó Miklós* = AnTan 21 (1974) : 1. 94. p.
- Castiglione László: A római művészet kialakulásának társadalmi és ideológiai mozgatói. Bp.: MTA KESZ Soksz. 1975. 12 p. (Doktori disszertáció tézisei.)
- Castiglione László: Zur Deutung des Grabmals von M. Vergilius Eurysaces. = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p.157–161.
- Castiglione László vide: Apor É., Burton, Anne, Hammond, P. C., Hammond, Mason, Himmelmann, N., Hölscher, T., Leclant, J., Malaise, M., Merker, Gloria, S., Michalowski, K., Mossé, Cl., Rakob, F., Studies in ancient society, Temporini, H., Ürögdi Gy., Zinserling, Verena
- Clere, G. vide: Leclant, J.
- Cozon, P. W.: The Nisa Ostraca: Ur-ideographic texts? = ActaAntHung 21 (1973) : 1–4. p.185–204.

- Czarnecki, Zdzisław J.: A marxista vallásmélet genezise. Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 1975. 402 p.
- Cserményi Vajk: Antik kultúra és művészet a Fekete-tenger északi parvidékén című kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. – Antike Kultur und Kunst im Küstengebiet des Schwarzen Meeres – Ausstellung im Ungarischen Nationalmuseum. = FolArch 26 (1975) p.199–205.
- Csernitsky Mária: A Pergamon Budapest. (A berlini Pergamon Múzeum kiállítása a Szépművészeti Múzeumban.) = Múzsák 1975 : 3. p.37–38. 7 ill.
- Davaras, C.: Die Statue aus Astritsi. Ein Beitrag zur dädalischen Kunst auf Kreta und zu den Anfängen der griechischen Plastik. Bern: Francke, 1972. 68 p. 58 ill. *Rec.*: *Szabó Miklós* = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p.245–246.
- Diósi György: A római jog világa. Bp.: Gondolat Kiadó, 1973. 253 p. *Rec.*: *Pólay Elemér* = AnTan 21 (1974) : 1. p.90–93.
- Egyiptomi művészet. A berlini egyiptomi Múzeum vendégkiállítása. Szépművészeti Múzeum, Budapest 1975. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette: Varga Edit. Bp.: Statisztikai Kiadó, 1975. 69 p. 55 ill. *Rec.* = Népm 22 (1975) : 12. 48. p. 4 ill.
- Eirene 12 (1974). Praha: Academia. 201 p. *Rec.* = Acta ArchHung 27 (1975) : 3–4. 524. p.
- Ferenczy E.: Die Bevölkerung von minderem Recht Roms zur Zeit der Frührepublik. = ActaAntHung 21 (1973) : 1–4. p.153–160.
- Gaál Ernő: Alalah társadalma és gazdasági élete az i. e. 18–17 században, (a VII. réteg okmányai alapján). Bp.: 1972. 138 p. (Az ELTE Ókori Történeti tanszékének Kiadványai, 1.) *Rec.*: *Komoróczy Géza* = AnTan 21 (1974) : 1. p.79–80.
- Hahn István: Az Őszövetség társadalomképe és az ázsiai termelési mód = Világosság 16 (1975) : 2. p.73–79.
- Hahn István: A plebejusok és a nemzeti társadalom. = AnTan 21 (1974) : 2. p.150–176.
- Hahn István: Temenos és a szolgálati föld a homérosi eposzokban. – Temenos and service land in Homer's epic poems. = NépiKult-NépiTárs 8 (1975) p. 117–135.
- Hahn István vide: Livius magyarul, Róma istenei
- Hajnóczy Gyula: Irak építésze. Bp.: Corvina Kiadó, 1974. 122 p. 48 ill. (Az építészet világa, 5.)
- Hammond, Mason – (assisted by) Barton L. J.: The city in the Ancient World. Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 1972. XIV+617 p. 13 ill. *Rec.*: *Castiglione László* = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p. 247–248.
- Hammond, P. C.: The Nabataeans – their history, culture and archaeology. Studies in Mediterranean Archaeology. Göteborg, 1973. 129 p. *Rec.*: *Castiglione László* = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p. 254–255.
- Handbuch der Orientalistik. I. Abt. Der nahe und der mittlere Osten VI. Erg. Bd. I. Abschn.: Die Medizin im Islam. 2. Abschn. Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam von M. Ullmann. Leiden-Köln, 1970–72. p.379–500 *Rec.*: *Kádár Zoltán* = AnTan 21 (1974) : 2. p.300–302.
- Harmatta János: Agri Vacui und solitudo (zu Tac. Ann. XIII. 53 ff.) = ActaClDebr 10–11 (1974–75) p. 101–110.
- Harmatta János: Az 1974. évi Ábel Jenő emlékérem. = AnTan 21 (1974) : 1. 116. p.
- Harmatta János: Egy elymaisi felirat Masjid-i Dolaimanról. = AnTan 21 (1974) : 2. p.256–258. 1 t.
- Harmatta János: Elymais történetéhez. = AnTan 21 (1974) : 1. p.21–39. 1 t.
- Harmatta János: A Gilgames-eposz. = AnTan 21 (1974) : 1. p.1–6.
- Harmatta János: Inscriptions de vaisselle de l'époque sassanide et post-sassanide. = ActaAntHung 21 (1973) : 1–4. p.244–266.
- Harmatta János: A sāsánida közigazgatás történetéhez a késő antik Egyiptomban. = AnTan 21 (1974) : 2. p. 250–255.

- Harmatta János*: Tacitus történetiszemléletéhez. = *AnTan* 21 (1974) : 2. p.239–249.
- Hartigan, K. V.*: „Ne rose like a lion...”: Animal similes in Homer and Virgil. = *ActaAntHung* 21 (1973) : 1–4. p.223–244.
- Havas Lajos*: Egyiptomi műkincsek Berlinből. = *Magyar Hírlap* 1975. okt. 24. 1 ill.
- Havas László*: Le mouvement de Catilina et les esclaves. = *ActaClDebr* 10–11 (1974–75) p.21–29.
- Hegyí György* vide: *C. Plinius, Secundus*
- Heilmeyer, W. D.* vide: *Rakob, F.*
- Helyredállított sumir szobor.* (Ur-Ningirsut ábrázolja.) = *ÉlTud* 30 (1975) : 37. 1772. p. 1 ill.
- Hering, Wolfgang*: Gedanken zu einer Satire des Horaz (I. 9.) = *ActaClDebr* 10–11 (1974–75) p.53–64.
- Himmelmann, N.*: Typologische Untersuchungen an römischen Sarkophagreliefs des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr. Mainz: Ph von Zabern, 1973. 66 p. 60 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 27 (1975) : 1–2. p.262–264.
- Hoffmann, H.* – *Raubitschek A. E.*: Early Cretan Armors. Mainz: Zabern, 1972. 69 p. 57 t. 7 ill. *Rec.*: *Szabó Miklós* = *ActaArchHung* 27 (1975) : 1–2. p. 244–245.
- Hogyan készült az ókori mozaik?* = *ÉlTud* 30 (1975) : 29. 1388. p. 1 ill.
- Hölscher, T.*: Griechische Historienbilder des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. Würzburg: Triltsch Verl. 1973. 317 p. 16 t. (Beiträge zur Archäologie.) *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 27 (1975) : 3–4. p. 503–505.
- Kádár Zoltán*: A Fekete-tenger vidéki antik kultúra és művészet emlékeinek kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. = *ArchÉrt* 102 (1975) : 1. p.135–136.
- Kádár Zoltán*: On some problems concerning the scientific authenticity of classical authors on Libyan Fauna. = *ActaClDebr* 10–11 (1974–75) p.15–20.
- Kádár Zoltán* vide: *Handbuch der Orientalistik*
- Kákósy László*: Abdallah Nirqi 1964. Burials. = *Acta ArchHung* 27 (1975) : 1–2. p.103–117. 8 t. 16 ill.
- Kapitányfi István* vide: *Ókori történeti tanulmányok*
- Karhágo üvegművészete.* = *ÉlTud* 30 (1975) : 2. 92. p. 1 ill.
- Komoróczy Géza*: A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az ún. ázsiai termelési mód elmélete. = *MTAOK* II. 24 (1975) : 1. p.129–144.
- Komoróczy Géza*: A III. Ur-i dinasztia királyhymuszai. = *AnTan* 21 (1974) : 2. p. 129–149.
- Komoróczy Géza*: Az istenek összessége. Törvényszerűségek a mezopotámiai pantheon egykorú ábrázolásában. (A vallások történetéből.) = *Világosság* 16 (1975) : 1. p. 23–26.
- Komoróczy Géza*: „The separation of sky and earth”. The cycle of Kumarbi and the myths of cosmogony in Mezopotamia. = *ActaAntHung* 21 (1973) : 1–4. p. 21–45.
- Komoróczy Géza*: A szocialista országok ékiráskutatóinak nemzetközi konferenciája, (Budapest, 1974. ápr. 23–25.) = *AnTan* 21 (1974) : 4. p.309–311.
- Komoróczy Géza* vide: *Gadl Ernő*
- Közép-Egyiptomban Fayoum vidékén az ókori Középső Birodalom idejéből való sértetlen fáraósírt találtak.* = *ÉlTud* 30 (1975) : 37. 1772. p.
- Krausa, M.* – *Pahor Labir*: Gnostische und hermetische Schriften aus Codex II. und Codex VI. (Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo. Koptische Reihe, Bd. 2.) Glückstadt 1971. 239 p. 32 t. *Rec.*: *Kákósy László* = *AnTan* 21 (1974) : 1. p. 100–101.
- Lao-Ce írásaiba bukkantak a régészek a dél-kínai Huszán tartomány székhelyén feltárt kétezer éves sírban.* = *ÉlTud* 30 (1975) : 49. 2348. p.
- Láng János*: Lélek és Isten. A vallás alapvető fogalmainak kialakulása. Bp.: Gondolat Kiadó, 1974. 520 p.
- Leclant, J.* – *Clerc, G.*: Inventaire bibliographique des Isiaica (IBIS) E–K. Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes isiaques 1940–1969. Leiden: Brill, 1974. 276 p. 28 t. 2 térk. (Études préliminaires aux religions Orientales dans l'Empire Romain, 18.) *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 27 (1975) : 3–4. 512. p.
- Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae. Rec.*: *Szilágyi János György* = *AnTan* 21 (1974) : 2. p. 306–309.
- Livius magyarul.* Titus Livius: A római nép története a város alapításától, 1–5. *Ford.*: *Kis Ferencné és Muraközy Gyula.* Bp.: Európa Könyvkiadó 1973–74. *Rec.*: *Hahn István* = *AnTan* 21 (1974) : 2. p. 291–294.
- Malaise, M.*: Inventaire préliminaire des documents égyptiens découverts en Italie; M. Malaise: Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes égyptiens en Italie; G. J. F. Kater-Sibbes: Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments. Leiden: Brill, 1973. 230 p. 12 térk. 33 t. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 27 (1975) : 3–4. p.512–514.
- Marcus Aurelius elmékedései.* *Ford.*: *Husztai József.* Bp.: Európa Könyvkiadó, 1974. 203 p. *Rec.*: *Steiger Kornél* = *AnTan* 21 (1974) : 2. p.286–288.
- Maróti Egon*: A vilicus és az itáliai villa-gazdaság. = *AnTan* 21 (1974) : 2. p.189–203.
- Mehl, A.*: Tacitus über Kaiser Claudius. Die Ereignisse am Hof. München, 1974. 200 p. (Studia et testimonia antiqua, 16.) *Rec.*: *Borzsák István* = *AnTan* 21 (1974) : 2. p.298–299.
- Merker Gloria, S.*: The Hellenistic sculpture of Rhodes. Göteborg, 1973. 34 p. 34 t. (Studies in Mediterranean Archaeology, 40.) *Rec.*: *Castiglione László* = *Acta ArchHung* 27 (1975) : 1–2. p.251–252.
- Mészöly*: Mezopotámia kincsei. = *Népm* 22 (1975) : 4. p. 32–33. 6 ill.
- Michalowski, K.*: Piramisok és masztabák. (Pyramids and mastabas). Photos: A. Dziewanowski. Transl.: A. Pályi. Bp.: Corvina, 1973. 30 p. 80 ill. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 27 (1975) : 1–2. 230. p.
- H. Moskovszky Éva*: Deutungsmöglichkeiten von sogenannten Opferfunden. = *ActaArchHung* 27 (1975) : 1–2. p.5–12.
- Mossé, Cl.*: Athens in Decline 404–86 B. C. London: Routledge and Kegan Paul, 1973. 181 p. 4 térk. *Rec.*: *Castiglione László* = *ActaArchHung* 27 (1975) : 1–2. p.250–251.
- Ókori kínai bronzok Tajvanon.* = *ÉlTud* 30 (1975) : 23. p. 1098–1099. 4 ill.
- Ókori Történeti Tanulmányok* (Ókori Kelet – Klasszikus antikvitás.) *Emlékkönyv Hahn István 60. születésnapja alkalmából.* Bp. 1974. 202 p. 4 ill. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanulmányok kiadványa, 5.) *Rec.*: *Kapitányfi István* = *AnTan* 21 (1974) : 1. p.78–79.
- Ősi vallások világszemlélete.* Beszélgetés Borisz Alekszandrovics Rübakov akadémikussal. = *Világosság* 16 (1975) : ill. p.659–662.
- Pahor Labir* vide: *Krause, M.*
- Pais István*: Ember és vallás. Adalékok a vallás kritikájához és struktúrájához. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 326 p.
- Pécsi Tibor*: Múmia a boncasztalon. = *ÉlTud* 30 (1975) : 36. p.1715–1718.
- Perui aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban,* 1975. október 3–november 2. A kiállítást a Kulturális Kapcsolatok Intézete, a Magyar Nemzeti Múzeum és a perui Arany múzeum rendezte. Bp.: Statisztikai Kiadó V., 1975. 8 kihajtható old. leporelló. 6 ill.
- Perzsa istenség* – utólagos ékirással. = *ÉlTud* 30 (1975) : 18. 855. p. 1 ill.
- C. Plinius Secundus*: A természet története. Válogatott részek az I–VI. könyvekből. Csillagászati és földrajzi ismeretek az ókorban. Válogatta, ford. bev. és jegyzetekkel ellátta: *Váczky Kálmán.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973. 205 p. 1 ill. *Rec.*: *Hegyí György* = *AnTan* 21 (1974) : 1. p.89–90.

- Pólay Elemér vide: Brósz Róbert, Diódsi György
 Porras Barrenechea, Raul: Az arany és története Peruban. (Kiállítási vezetők.) Bp.: Kulturális Kapcsolatok Intézete, 1975. okt. 27 p.
- Pósa V.: Abdallah Nirqi 1964. The chemical Analysis of the Leather finds. = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. p.155–156.
- Puskás Ildikó: Az ókori India és az ázsiai termelési mód problémája. = *MTAOK* II. 24 (1975): 1. p. 145–157.
- PYRGI. Scavi del santuario etrusco (1959–1967). Notizie degli Scavi di Antichità, II. Supplemento al vol. XXIV (1970). Roma, 1972. 775 p. 565 ill. 4 színes t. Rec.: Szilágyi János György = *AnTan* 21 (1974): 2. p.294–298.
- Rakob, F.—Heilmeyer, W. D.: Der Rundtempel am Tiber in Rom. Mit einer Bauaufnahme von W. Niemann und einem Beitrag von P. A. Gianfrotta. Mainz: Verl. Zabern, 1973. 48 p. 60 t. 23 ill. (Dt. Arch. Inst. Rom. Sonderschriften, Bd. 2.) Rec.: Castiglione László = *ArchÉrt* 102 (1975): 1. p. 149–150.
- Raubitschek, A. E. vide: Hoffmann, H.
- Régészeti meglepetések Szardínia szigetén. (Tharros körül végzett ásások során, a punok által épített, 6 km hosszú, bástyákkal megerősített védfal került elő. = *Éltud* 30 (1975): 10. 476. p.
- Reich, R.: Tales of Alexander the Macedonian. New York: Ktav Publishing House, 1972. XIII+143 p. Rec.: Scheiber Sándor = *AnTan* 21 (1974): 2. 300. p.
- Rét Rózsa vide: Római istenei., Ürögdi György
- Rhodes, Dennis E.: Dennis of Etruria. Illustrated Cecil Amelia Woolf, 1973. 186 p. Rec.: Young, L. M. = *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. p. 505–507.
- Ritók Zsigmond: Beszámoló a „Humanizmus és Menschbild im Orient und in der Antike” c. konferenciáról. (Halle, 1973. nov. 28–30.) = *AnTan* 21 (1974): 1. p. 112–113.
- Rivista di Archeologia Cristiana 50 (1974): 1–4. (Miscellanea in onore di Luciano de Bruyne e Antonio Ferrua S. I. III.) 438 p. Rec.: *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. 524. p.
- Robertson, Archibald: A kereszténység eredete. 2. kiad. Bp.: Gondolat Kiadó, 1973. 333 p. Rec.: Bellér Béla = *Századok* 109 (1975): 1. p.182–184.
- Roccati, A. vide: Tosi, M.
- Római istenei. Összeállította, az előszót, a bevezető tanulmányokat és jegyzeteket írta: Hahn István. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 251 p. 18 t. (Európai antológia, Róma.) Rec.: Rét Rózsa = *MTud* 82/U. f. 20 (1975): 5–6. 372. p.
- A római művészet világa. Az ősidőktől Augustustusig. Összeállította, az előszót, a magyarázatokat és a jegyzeteket írta: Castiglione László. Bp.: Gondolat Kiadó, 1974. 329 p. 29 ill. 16 rajz. (Európai Antológia, Róma. Rec.: Török László = *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. p. 495–497., u.az = *Ars Hungarica* 2 (1974): 2. p. 441–444.
- Ruben, W.: Die gesellschaftliche Entwicklung im Alten Indien, I.: Die Entwicklung der Produktionsverhältnissen. Berlin: Akademie-Verl. 1967. 242 p. Rec.: Wojtilla Gyula = *AnTan* 21 (1974): 1. p. 97–98.
- Sarkady János: A görög társadalom fejlődése a 12–8. században. — The development of Greek society in the 12th to 8th centuries B.C. = *NépiKult-NépiTárs* 8 (1975) p. 67–101.
- Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet, 1–2. Bp.: Magyar Izraeliták Orsz. Képv. Kiad. 1974. 402., 551 p. 48, 76 ill.
- Scheiber Sándor vide: Reich R.
- Sid isten házában. = *Éltud* 30 (1975): 48. 9 ill.
- Soproni János: Itt törték meg az aranyvértés perzsák erejét. = *Műzsák* 1975: 3. p. 40–41. 4 ill.
- Steigner Kornél vide: Marcus Aurelius elmékedése.
- Studies in ancient society. Ed. by M. I. Finley. Past and Present Series. London—Boston: Routledge and Kegan Paul, 1974. 324 p. Rec.: Castiglione László = *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. p. 500–503.
- Szabó Miklós: Attelages de chevaux archaïques en terre cuite en Attique et en Béotie. — *Archaeikus terra-kotta lovasfogatok Attikából és Bioitiából.* = *BullBAHongr* 45 (1975) p. 7–20., 125–131. 13 ill.
- Szabó Miklós: Hellász fénykora. Bp.: Móra Könyvkiadó 1972. 2. kiad.: 1975. 159 p. 4 színes t. 15 képestábla + ill.
- Szabó Miklós vide: Castiglione László, Davaras, C., Hoffmann, H.
- Székelly András: Peru ősi kultúrája Budapesten. = *Népszabadság* 1975. okt. 17. 7. p.
- Szilágyi János György—Szabó Miklós: Antik kiállítás. Vezető. Bp.: Népműv. Prop. Iroda, 1974. 103 p. 71 ill.
- Szilágyi János György: A propos des vases à figures rouges en couleurs superposées de Italie méridionale. — A dél-italiai ál-vörösalakos vázák kérdéséhez. = *BullBAHongr* 44 (1975) p. 13–28., 147–154. 10 ill.
- Szilágyi János György: The St. Louis Painter. = *ActaC* Debr 10–11 (1974–75) p. 5–14. 5 t.
- Szilágyi János György vide: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.*, Pyrgi
- Tacitus Cornelius: The Histories. Book III. Ed. by K. Wellesley. Sydney: Univ. Press 1972. VIII, 248 p. Rec.: Borzsák István = *AnTan* 21 (1974): 1. p.103–106.
- Temporini, H. (Hrsg.): Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II/1. Principat. Berlin—New York: W. de Gruyter, 1974. 1144 p. 143 t. Rec.: Castiglione László = *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. p. 507–509.
- Thiry, H.: Homère et la chien d’Hadès. = *ActaAntHung* 21 (1973): 1–4. p. 65–72.
- Tosi, M.—Roccati, A.: Stele e altre epigrafi di Deir el Medina. Torino, 1972. 258 p. 100 t. (Catalogo del Museo Egizio di Torino. Serie seconda — Collezioni. Vol. I. Rec.: Wessetzky Vilmos = *AnTan* 21 (1974): 1. 96. p.
- Török László: Abdallah Nirqi 1964. The finds from the excavation of the Hungarian Mission, I. rész: = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. p. 119–133. 22 ill., II. rész: = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. p. 135–153. 16 ill.
- Török László: Abdallah Nirqi 1964. The pottery finds of the settlement. = *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. p. 353–494. 42 t. ill.
- Török László: Régészeti adatok a nubiai keresztelési liturgiához. = *AnTan* 21 (1974): 1. p. 68–72.
- Török László vide: A római művészet világa
- Ullmann M. vide: *Handbuch der Orientalistik.*
- Ürögdi György: Kard és törvény. Marius és Sulla kora. Bp.: Gondolat Kiadó, 1974. 227 p. 38 ill. 1 térk. Rec.: Castiglione László = *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. p. 497–498., Rét Rózsa: = *MTud* 82/U. f. 20 (1975): 2. p. 127–128.
- Varga Edit vide: Egyiptomi művészet
- Varro M. Terentius: A mezőgazdaságról. Ford. és a jegyzeteket írta: Kun József, a bevezető tanulmányt írta: Maróti Egon. Bp.: 1971. 522 p. (Scriptores Graeci et Latini, 14.) Rec.: Borzsák István = *AnTan* 21 (1974): p. 85–89.
- Visky Károly: Die Arra in den römischen Rechtsquellen des III. Jahrhunderts und in der justinianischen Gesetzgebung. = *Romanitas* (Rio de Janeiro). 12–13 (1975) p. 426–452.
- Visky Károly: L’arra nelle fonti giuridiche del III secolo e nella codificazione giustiniana. = *Atti dell’Accademia Romanistica Costantiniana 1° Convegno Internazionale* (Spello—Foligno—Perugia 18–20. Settembre 1973). p. 393–416.
- Wessetzky Vilmos: Egy elfelejtett egyiptomi expedíció. = *Valóság* 18 (1975): 10. p. 67–71.
- Wessetzky Vilmos: Questions et réflexions sur une statuette d’Osiris. — Gondolatok és kérdések egy Osiris szobrocskával kapcsolatban. = *BullBAHongr* 44 (1975) p. 3–11., 143–145. 7 ill.
- Wessetzky Vilmos vide: Tosi, M.

Wojtilla Gyula vide: Ruben, W.

Young, L. M. vide: Rhodes, Dennis E.

Zinserling, Verena: A nő a klasszikus ókorban. (Die Frau in Hellas und Rom.) Ford.: Kecskeméti Márta. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 84 p. 112 t. ill. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p. 231–232.

VI. Provinciális régészet és „Barbaricum”
— *Saecula imperii romanii et „Barbaricum”*

Alföldi Géza: Noricum. Transl. by A. Birley. (The Provinces of the Roman Empire.) London–Boston: Routledge and Kegan Paul, 1974. 413 p. 58 t. 45 ill. 1 térk. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 27 (1975) : 3–4. p.509–512., Lippold, A. = HistZt 221 (1975) p.131–133.

Alzinger, W.: Aguntum und Lavant. 3. Aufl. Wien: 1974. 56 p. 1 térk. Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 14 (1975) 349. p.

Balla Lajos: L'importance des colonisation en Dacie. = ActaClDebr 10–11 (1974–75) p.139–143.

Bánki Zsuzsanna vide: Fitz Jenő, Petru, S.

Beckel, L. vide: Vorbeck, E.

Beševliev, V.: Untersuchungen über die Personennamen bei den Thranken. Amsterdam: Hakkert, 1970. XV, 144 p. 1 térk. Rec.: Fitz Jenő = Latomus 33 (1974) : 4. p.959–961.

Bianchi-Bandinelli, R.: Roma — La fine dell'arte antica. Milano: Feltrinelli, 1970. 463 p. 429 ill. Rec.: Kádár Zoltán = ArchÉrt 102 (1975) : 1. p.151–152.

Biró Mária: The inscriptions of Roman Britain. = Acta ArchHung 27 (1975) : 1–2. p. 13–58. 5 térk. 27 ill.

Biróné Sey Katalin: Ókori pénzek egykorú hamisítványai, utáizatai. = Az Érem 31 (1974) : 2. p.1–4. 1 t.

Biróné Sey Katalin vide: Preda, Constantin

B. Bónis Éva: A brigetioi katonaváros fazekastelepei. — Die Töpfereien der Militärstadt von Brigetio. = FöldArch 25 (1975) p.71–88. 10 ill.

B. Bónis Éva: A noricum-pannoniai halomsíros temetkezés kormeghatározásának kérdése. A Fejér megyei tumulusok jellegzetes emlékműve. — Die Datierungsfrage der norisch-pannonischen Hügelgräber. Einige charakteristischen Gegenstände aus den ostpannonischen Tumuli. = ArchÉrt 102 (1975) : 2. p. 244–249. 8 ill.

B. Bónis Éva vide: Filtzinger, Ph.

Budde, L.: Antika Mosaiken in Kilikien, II. kötet. Die heidnischen Mosaiken. Recklinghausen: A. Bongers, 1972. 234 p. 274 t. ill. Rec.: Kádár Zoltán = ArchÉrt 102 (1975) : 1. p.150–151.

P. Buocz Terézia vide: Balla Lajos

Sz. Burger Alice vide: Fülep Ferenc

Castiglione László vide: Alföldi Géza, Vaulina, M.

Claus, M.: Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diokletian. Cornicularii, peculatores, frumentarii. Diss. Bochum, 1973. 204 p. Rec.: Nagy Tibor = Gymnasium 1975. p. 65–67.

Császárkori halomsírok Inotán. = Éltud 30 (1975) : 1. 380. p.3 ill.

CSIR. Deutschland. Band I. 1. Raetia (Bayern südlich vom Limes) und Noricum (Chiemseegebiet). Aus dem Nachlaß von F. Wagner, G. Gamer und A. Rüsche mit einer Einführung von G. Ulbert. Bonn: Habelt Verl. 1973. 140 p. 166 t. 1 térk. Rec.: Gáspár Dorottya = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p.261–262.

Dobó Árpád: Contribution à l'histoire de la douane en Dacie. = ActaClDebr 10–11 (1974–75) p.145–150.

Dobó Árpád: Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciae repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. 4. kiad. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 160 p. Rec.: Rét Rózsa = MTud 82/U. f. 20 (1975) : 3. p. 190–191. Tóth Endre = ArchÉrt 102 (1975) : 2. 323. p.

Dumitrescu, Sever: Tezaurul de la Tauteni-Bihor. Oradea, 1973. 124 p. 13 színes t. 30 szöveggörzti ill. 71 mell.

Rec.: Kádár Zoltán = ArchÉrt 102 (1975) : 2. p. 324–325.

Dunrabin, K. M. D. vide: Kiss Ákos

Duncan-Jones, R.: The economy of the Roman Empire. Quantitative Studies. Cambridge: Univ. Press, 1974. 396. p. Rec.: Mócsy András = ActaArchHung 27 (1975) : 1–2. p.258–259.

Erdélyi Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 208 p. 204 ill. (Apollo Könyvtár, 5.) Rec.: M. L. = TermVil 106 (1975) : 5. 240. p.

Excavaciones Arqueológicas en España, 75., 78., 79. Madrid, é. n. Rec.: Tóth Endre = ArchÉrt 102 (1975) : 1. 150. p.

Fenekpusztáról régészeti jelentés. Megtalálták Nagy Teodorik szülőházát. = Magyar Nemzet 1975. nov. 5. 6. old.

Filip, Jan vide: Kiss Ákos

Filtzinger, Ph.: Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium. (etwa 25 bis 50 n. Chr.) J. Ferchen, H. V. Petrikovits és G. Strunk-Lichtenberg tanulmányival. (Limesforschungen 11.) Berlin: Mann, 1972. 144 p. 4 ill. 1 táblázat, 98 t. Rec.: B. Bónis Éva = ArchÉrt 102 (1975) : 2. p. 323–324.

Fitz Jenő: Alconi cursus honorum nelle provincie Danubiane. = Epigraphica 36 (1974) p.101–108.

Fitz Jenő: Donaugrenze von Pannonia Superior und Inferior. = Alba Regia 14 (1975) p.253–257.

Fitz Jenő: Epigraphica, VII. = Alba Regia 14 (1975) p. 359–360.

Fitz Jenő: Gorsilla. = Alba Regia 14 (1975) 358. p.

Fitz Jenő: Notes. = Alba Regia 14 (1975) p.361–363.

Fitz Jenő: Les Syriens à Intercisa. Bruxelles (Latomus) 1972. 264 p. 2 térk. (Coll. Latomus 122.) Rec.: Nagy Tibor = Gymnasium 81 (1974) : 6. p.549–551.

Fitz Jenő: Tilurium, Tisia 2., Tragurium, Tralleis 1., Transmarisca, Triciana, Troesmis, Ulcisia Castra, Varciani, Vetus Salina, Viminacium, Pons Augusti, Pons Vetus, Pons Sociorum, Pons Ulcae (címszavak) = Der Kleine Pauly. (München, 1974–75.)

Fitz Jenő–Lányi Vera–Bánki Zsuzsanna: Kutatások Gorsiumban 1973-ban. — Forschungen in Gorsium im Jahre 1973. = Alba Regia 14 (1975) p.291–337. 12 t. 2 ill.

Fitz Jenő vide: Balla Lajos, Beševliev, V., Fülep Ferenc, Göbl, R., Jude, M., Die Römer an der Donau, Sirmium, Vorbeck E., Winkler, J.

Folytatják az ásásokat Gorsiumban. = Somogyi Néplap 1975. jún. 13., Dolgozók Lapja, Komárom 1975. jún. 13., Napló, Veszprém 1975. jún. 13., Szövetkezet 1975. jún. 25.

Folytatják a fenekpusztai római erődítmény feltárását. = Somogyi Néplap 1975. ápr. 12., Csongrádmegyei Hírlap 1975. ápr. 12.

Fülep Ferenc: Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopiana (Pécs). Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1974. 195 p. (Rég. Fü. II.:16.) Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 14 (1975) 351. p.

Fülep Ferenc: Sopiana. A római kori Pécs. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 37 p. 12 alaprajz, 39 ill.

Fülep Ferenc: Sopiana. Die Stadt Pécs zur Römerzeit Sopiana. Grad Pečuj u rímsko doba. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 46 p. 38 ill. 12 alaprajz.

Fülep Ferenc–Sz. Burger Alice: Pécs római kori emlékei. Pécs: Janus Pannonius Múzeum, 1974. 33 p. 22 t. (Dunántúli Dolgozatok, 7.) Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 14 (1975) 351. p., Lőrinc Barnabás = ArchÉrt 102 (1975) : 2. 315. p.

Gabler Dénes: Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren” in Gebiet östlich von Pannonien. = Römer und Germanen in Mitteleuropa (Berlin, 1975.) p.87–121. 5 ill. 3 táblázat.

Gabler Dénes vide: Várady László

Gajewska, H.: Topographie des fortifications romaines en Dobroudja. Wrocław: Ossolineum, 1974. 168 p. 46 ill. 7 térk. mell. (Bibliotheca Antiqua 11.) Rec.:

- Mócsy András = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. 262. p.
- Gáspár Dorottya vide: *CSIR, Jacobi, G., Klumbach, H., Sz. Póczy Klára*.
- Göbl, R.: *Regalianus and Dryantilla*. Wien—Köln—Graz, 1970. 51 p. 4 t. *Rec.*: *Fitz Jenő* = *Alba Regia* 14 (1975) 352. p.
- Hajnóczy Gyula: *Pannonia fürdőépítészete*. = *Építéstud* 6 (1974): 1–2. p.63–100. 15 ill.
- Harmatta János: *Két római edényfelirat Pannoniából*. = *AnTan* 21 (1974): 1. p.65–68. 2 ill.
- Hassel, Franz Josef vide: *Kiss Ákos*
- Hopartean, A. vide: *Winkler, J.*
- Inotán császárkori halomsírokat találtak. = *ÉlTud* 30 (1975): 8. 380. p. 3 ill.
- Jacobi, G.: *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidium von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching. Hg. von W. Krämer. Bd. 5. Wiesbaden: Steiner Verl. 1974. 368 p. 107 t. 4 mell. *Rec.*: *Gáspár Dorottya* = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. p.258–259.
- Jude, M.—Pop, C.: *Monumente sculpturale romane in Museul de Istorie Turda*. Cluj 1972. 79 p. *Rec.*: *Fitz Jenő* = *Alba Regia* 14 (1975) 351. p.
- Kádár Zoltán: *Tunéziai antik mozaikok és műkincsek kiállítása a budapesti Szépművészeti Múzeumban*. = *ArchÉrt* 102 (1975): 1. p.136–137.
- Kádár Zoltán vide: *Bianchi-Bandinelli, R., Budde, L., Dumitrescu, Sever*.
- Kecskés Péter—Pető Mária: *A pannóniai szőlőművelés és mustnyerés tárgyi emlékeinek értékeléséhez*. — *Zur Einschätzung von Objekten des Weinbaus und der Kelterei in Pannonien*. = *NéprÉrt* 46 (1974) 131–159. 18. ill.
- Kiss Ákos: *Az aquincumi helytartói palota művészeti emlékei a Hajógyár szigetén*. = *Művészet* 16 (1975): 7. p.33–35. 9 ill.
- Kiss Ákos: *„Pannónia magyarországi területe építészeti tagozatai és díszítőelemei” c. kandidátusi értekezéséről*. — *Kádár Zoltán* opponensi véleménye. — *Zádor Mihály* opponensi véleménye. = *MűvÉrt* 24 (1975): 2. p.148–153.
- Kiss Ákos: *Roman mosaics in Hungary*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 72 p. 17 t. 22 ill. (*Fontes Archaeologici Hungariae*.) *Rec.*: *Dunabain, Katherine M. D.* = *AJA* 79 (1975) 170. p., *Filip, Jan* = *ArchRozhl* 27 (1975) p. 348–349., *Hassel, Franz Josef* = *JbRömGermZt Mus* 20 (1973) p. 226–227., *HelvArch* 5 (1974) p.111–112.
- Kiss Károly: *IV. századbeli úgynevezett korsós sírkamra állapotáról*. = *Magyar Nemzet* 1975. aug. 17.
- Klumbach, H.: *Römische Helme aus Niedergermanien*. (Kunst und Altertum am Rhein Nr. 51. Vorwort von C. B. Rüger. Köln: Rheinland-Verl., Bonn: Habelt, 1974. 71 p. 55 t. *Rec.*: *Gáspár Dorottya* = *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. 514. p.
- Kővágószőlős határában, földmunkák közben római kori gazdasági központra bukkantak. = *Esti Hírlap* 1975. jún. 10., *Magyar Hírlap* 1975. jún. 11., *Csongrád-megyei Hírlap* 1975. jún. 11., *Dunántúli Napló* 1975. jún. 11.
- De Laet S. J. vide: *Mócsy András*
- Lányi Vera vide: *Fitz Jenő*
- Lázár István vide: *Tóth István*
- Lőrincz Barnabás: *Vezető a Dunaújvárosi Múzeum római kőtárához*. Dunaújváros: Fejér megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975. 29 p. 16 ill. (István király Múzeum Közleményei, D sorozat 98. sz.)
- Lőrincz Barnabás: *Zur Erbauung des Legionslagers von Brigetio*. = *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. p.343–352. 4 ill.
- Lőrincz Barnabás vide: *Fülep Ferenc*
- Mann, J. C. vide: *Mócsy András*
- Marosović, J.—Marosović, T.—McNally, Sh.—Wilkes, J.: *Diocletian's Palace*. Report on Joint Excavations on South-east Quarter. Part One. Split: Town Planning Inst. of Dalmatia and Univ. of Minnesota, 1972. 47 p. 26 + 15 t. *Rec.*: *Tóth Endre* = *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. p.514–515.
- McNally, Sh. vide: *Marosović, T.*
- Megnyílt a dunaújvárosi Múzeum kőtára az egykori római castellum mellett. = *Fejérmegyei Hírlap* 1975. ápr. 3., *Népfront* 1975. ápr. 5.
- Menyhárt László: *Tegyük közkinccsé*. Interjú dr. Kaba Melindával, az aquincumi helytartói palota művészeti emlékeiről az óbudai Hajógyár szigetén. = *Művészet* 16 (1975): 7. 35 p.1 ill.
- Mócsy András: *Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer*. = *Roman Frontier Studies* 1969. (Cardiff: Univ. 1974.) p.191–196.
- Mócsy András: *Pannonia a korai császárság idején*. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 202 p. (Apollo Könyvtár 3.) *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 82/U. f. 20 (1975): 1. 64 p.
- Mócsy András: *Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire*. London: Routledge and Kegan Paul, 1974. XXI, 453 p. 46 t. 60 ill. (The Provinces of the Roman Empire.) *Rec.*: *De Laet, S. J.* = *Helinium* 15 (1975) p.195–198., *Mann, J. C.* = *Antiquity* 49 (1975) p.240–241.
- Mócsy András—Szentlélek Tihamér (Hg.): *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*. Von Lajos Balla, Terézia P. Buocz, Zoltán Kádár, András Mócsy und Tihamér Szentlélek. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 144 p. 191 t. 3 térk. *Rec.*: *Fitz Jenő* = *Latomus* 33 (1974): 4. p.959–961., *Seyfarth, W.* = *EthnArchZt* 16 (1975): 4. p.761–765.
- Mócsy András vide: *Balla Lajos, Duncan-Jones, R., Gajewska, H.*
- Nagy Tibor: *Römische Prunkwaffen aus Pannonien anlässlich der Rezension eines neuen Buches*. = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. p.205–213.
- Nagy Tibor vide: *Claus, M., Fitz Jenő*
- Ókori harckocsi az Urálban. A tízküllős fakerekek átmérője egy méter. = *ÉlTud* 30 (1975): 16. 759 p.
- Palkó István: *A Sabaria és Savaria nevek etimológiai és egyéb problémái*. = *VasiSzle* 29 (1975): 1. p.121–139.
- Palkó István: *Szombathely ókori Sabaria-Savaria neve latin-e?* = *VasiSzle* 29 (1975): 3. p.416–419.
- Pannonia (Vitéz Gábor filmjéről.) = *Műzsák* 1975: 4. 41. p.2 ill.
- Pécselt a Dóm téri vízesésnél, római kori (ókeresztény) temető feltárása folyik. = *Dunántúli Napló*, 1975. jún. 21.
- R. Pető Mária: *Aquincumi ekeletek*. — *Plough finds from Aquincum*. = *FolArch* 25 (1975) p.93–98. 3 ill.
- R. Pető Mária: *Csecsemőgondozás a római kori Pannóniában*. = *Communicationes* 73–74 (1974) p.163–171. 4 ill.
- Pető Mária vide: *Kecskés Péter*
- F. Petres Éva: *Angaben zum römerzeitlichen Fortleben der keltischen Plastik in Pannonien*. = *Alba Regia* 14 (1975) p.225–234. 5 t.
- Petru, S.: *Emonske nekropole*. *Catalogi et monographiae*, 7 (1972). 178 p. 119 t. *Rec.*: *Bánki Zsuzsanna* = *Alba Regia* 14 (1975) 350 p., *Topál Judit* = *ArchÉrt* 102 (1975): 1. p.152–153.
- Plesničar-Gec, L.: *Severno emonsko grobišče*. — *The Northern Necropolis of Emona*. *Catalogi et monographiae*, 8 (1972). 272 p. 225 t. *Rec.*: *Bánki Zsuzsanna* = *Alba Regia* 14 (1975) 350. p., *Topál Judit* = *ArchÉrt* 102 (1975): 1. p.153–154.
- Sz. Póczy Klára: *Aquincum*. Bp.: Corvina, 1974. 47 p. 40 t. 1 térk. *Rec.*: *Gáspár Dorottya* = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. 232 p.
- Pop, C. vide: *Jude, M.*
- Preda, Constantin: *Monedele Geto-Dacilor*. București 1973. 484 p. 80 t. 25 ill. *Rec.*: *Biróné Sey Katalin* = *ArchÉrt* 102 (1975): 2. p.320–321.
- Rét Rózsa vide: *Dobó Árpád, Mócsy András, Tóth István*
- Római emlékek Angliában. = *ÉlTud* 30 (1975) 44. p. 2108–2109. 6 ill.
- Római kori márványműhely (marmor numidicum) Tunézia területéről. = *ÉlTud* 30 (1975): 25. 1195. p. 1 ill.

- Római település Passauban. = Éltud 30 (1975): 18. 855 p. *Roman Frontier Studies 1969*. Ed. by Eric Birley, Brian Dobson and Michael Jarrett. Cardiff: Univ. 1974. 262 p. 28 t. 63 ill.
- Die Römer an der Donau, Noricum und Pannonien. Wien, 1973. 394 p. 58 t. Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 14 (1975) 349. p.
- Römische Forschungen in Zalalövő (1973). Írták: Mócsy András—B. Sey Katalin—Lőrincz Barnabás etc. = ActaArchHung 27 (1975): 1–2. p.163–203. 28 ill.
- Die römischen Inschriften Ungarns (RIU). I.: Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke Ad Flexum — Arrabona. Von László Barkóczy und András Mócsy. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 230 p. 68 t. ill. 3 térk. Rec.: Zimmermann, Konrad = EthnArchZt 16 (1975) 4. p.765–766.
- Seyfarth, W. vide: Mócsy András
- Sirmium. Archeological Investigations in Syrmian Pannonia, 3. Beograd 1973. 99 p. Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 14 (1975) 350. p.
- Soproni Sándor: Eine spätromische Militärstation im sarmatischen Gebiet. = Roman Frontier Studies 1969. (Cardiff: Univ. 1974.) p.197–203. 4 ill.
- Szababattyn határában újabb, késő római kori településre bukkantak a régészek. = Déli Hírlap, Miskolc 1975. máj. 21., Somogyi Néplap 1975. máj. 16., Képes Újság 1975. jún. 28.
- Szarka Imre: A pécsi sírkamra gombái. = Magyar Nemzet 1975. okt. 17. 9. old.
- Székel György: Toman heritage and Medieval development in Hungarian urban life. = ActaAnthHung 21 (1973): 1–4. p.339–351.
- A székesfehérvári István király Múzeum az idén is megrendezi a hagyományos „antik római ünnepeket” a táci Gorsiumban. = Népszava 1975. ápr. 25., Magyar Hírlap 1975. ápr. 16., Fejérmegyei Hírlap 1975. ápr. 27, 30., Békésmegyei Népújság 1975. ápr. 16., Csongrádmegyei Hírlap 1975. ápr. 16., Pestmegyei Hírlap 1975. ápr. 16., Tolnamegyei Népújság 1975. ápr. 16.
- Szentlélek Tihomér vide: Balla Lajos, Mócsy András
- Szigeti Kilián: Az aquincumi orgonától a hangversenyorgonáig. = Éltud 30 (1975): 36. p.1750–1755. 7 ill.
- Szirmai Krisztina: A Vihar utcai sírlelet. — Der Grabfund aus der Vihar-Strasse. = ArchÉrt 102 (1975): 1. p.77–83. 14 ill.
- B. Thomas Edit: Arius-Darstellung, eine römerzeitliche Ziegelritzzeichnung aus Kisdorog in Pannonien. — Római kori téglakarcolatrajz Arius képmásával a pannóniai Kisdorogról. = Szekszárdi MűzÉvk 4–5 (1973–1974) p. 77–116. 13 ill.
- B. Thomas Edit: Laren und Lararien aus Pannonien. = Antike Welt 6 (1975): 4. p.29–40. 15 ill.
- B. Thomas Edit: Pannóniai kereszténység emlékei. = Világosság 16 (1975): 11. p.669–675. 7 ill.
- Topál Judit vide: Petru, S.
- Tóth Endre: Későantik császári palota Savariában. (Az ún. Quirinus-basilica kérdése.) = VasiSzele 29 (1975): 3. p.420–440. 8 ill.
- Tóth Endre: A savariai császári palota építéstörténetéhez. — Addenda to the history of an imperial palace built at Savaria. = ArchÉrt 102 (1975): 1. p.25–45. 21 ill.
- Tóth Endre vide: Dobó Árpád, Excavaciones Arqueológicas en España, Marosović, T.
- Tóth Ernő: A pécsi sírkamráról. = Magyar Nemzet 1975. nov. 14.
- Tóth István: Eine mithraische Akklamationsinschrift aus Aquincum. = ActaClDebr 10–11 (1974–75) p.151–154. 1 ill.
- Tóth István: IV. századi áldozóhely nyomai a savariai Iseum mellett. — Spuren einer Opferstätte aus dem 4. Jahrhundert neben dem Iseum von Savaria. = ArchÉrt 102 (1975): 1. p.46–51.
- Tóth István: A rómaiak Magyarországon. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 244 p. 34 ill. (Magyar História.) Rec.: László István = Valóság 18 (1975): 10. p.112–113., Rét Rózsa = MTud 82/U. f. 20 (1975): 10. 644 p.
- Toynebee, J. M. C. vide: Kiss Ákos
- Újra áll a kétezres éves kalabzsai szentély, Nubia legnagyobb szabadon álló temploma. = Éltud 30 (1975): 28. 1349. p. 1 ill.
- Várady László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Bp.: Akadémiai Kiadó 1969. 602 p. Rec.: Gabler Dénes = ArchÉrt 102 (1975): 1. p.154–157.
- Várnai Dezső: Római kori kereskedelmi és hadiutak Pannóniában. = Művéd 18 (1974): 4. p.203–213. 5 ill.
- Vaulina, M.—Wasowicz, A.: Bois grecs et romains de l'Ermitage. Académie Polonaise des Sciences, Institut d'Histoire de la Culture Matérielle. Wrocław—Warszawa: Ossolineum, 1974. 183 p. 136 t. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 27 (1975): 1–2. p. 248–249.
- Visy Zsolt: Intercisa. Székesfehérvár: István király Múzeum, 1975. 17 p. 12 t. (István király Múzeum Közleményei B sorozat 21. sz.)
- Vorbeck, E.—Beckel, L.: Carnuntum. Rom an der Donau. Salzburg, 1973. 114 p. Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 14 (1975) 350. p.
- Wasowicz, A. vide: Vaulina, M.
- Wilkes, J. vide: Marosović, J.
- Winkler, J.—Hopartean, A.: Moneda antica la Potaissa. Cluj, 1973. 147 p. 22 t. Rec.: Fitz Jenő = Alba Regia 14 (1975) 351. p.
- Zimmermann, Konrad vide: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU)
- Zolnay László: Római kori erőd maradványai a zebe-gényi Szent Mihály-hegyen. — Remains of a Roman period fortress on Szent Mihály hill at Zebe-gény. = StudCom 3 (1975) p.25–29. 2 ill.
- VII. Népvándorlaskor. Kora középkor. Magyar őstörté-net. — Aetas migrationum. Origines Hungarorum
- Ament, H. vide: Neuffer-Müller, Chr.
- Balassa Iván: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? = Ethnographia 85 (1974): 4. p. 575–585. Hozzá-szólások: Czeglédy Károly p. 585–587., Dienes István p. 587–591., Erdélyi István p. 591–592., Györffy György p. 593., Hoffmann Tamás p. 594–595., László Gyula p. 595–597., Papp László p. 597–599., Fodor István p. 599–601., Bálint Csanád 601–602., Korompay Bertalan p. 602–603., Voigt Vilmos p. 603–604., Tálasi István: Zárzó 604. p.
- Bálint Csanád: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. — К вопросу о связях салтово-маяцкой культуры аварами и древними венграми. — On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture. = ArchÉrt 102 (1975): 1. p. 52–63. 9 ill.
- Bartha Antal: Hungarian society in the 9th and 10th centuries. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 200 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae, 85.) Rec.: Rét Rózsa = MTud 82/U. f. 20 (1975): 10. 643. p.
- Bartha Antal: Módszertani megjegyzések az „Újabb adatok a finnugor és a magyar őstörténethez” c. cikkhez. (Veres P. cikke, megj.: NéprÉrt 52 (1970). = TörtSzele 17 (1974): 1–2. p.221–229.
- Bartha Antal: Nyugat-Szibéria és az ugor őstörténet. = ArchÉrt 102 (1975): 2. p.284–289.
- Bartha Antal—Erdélyi István: A kelet-európai sztyeppe népei a korai középkorban. = MTud 20 (1975): 11. p.696–699.
- Benedek István Gábor: Elavult őshazaelméletek. = Magyar Hírlap 1975. febr. 3.
- Bóna István: VII. századi avar települések és árpád-kori magyar falu Dunánújvárosban. Bp.: Akadémiai kiadó, 1973. 162 p. 42 t. 16 ill. (Fontes Archeologici Hungariae.) Rec.: Erdélyi István = ActaArchHung 27 (1975): 3–4. p.498–499., Garam Éva =

- ArchÉrt 102 (1975): 2. p.315–316., *Friesinger, Herwig* = ArchAustr 57 (1975) p.135–137., *Popa, Radu* = StudCercIstVarh 25 (1974) p.308–310.
- Bóna István–Garam Éva–Kiss Attila*: Hunner. Germaner. Avarer. Folkvandringstid u Ungern. Katalog. Stockholm: Hist. Mus. 1975. 46 p. 16 t. 2 térk.
- Bóna István* vide: *Neuffer-Müller, Chr., Pirling, R.*
- Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary*, I. vide: *Sz. Garam Éva*.
- Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum Budapestini habitus anno 1975*. Red.: Gy. Ortutay. Part I. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 242 p.
- Czeglédy Károly* vide: *Balassa Iván*
- Csallány Dezső*: Das Land derandalen im Karpatenbecken. = Actes du VIIIe Congres International UISPP III. (Beograd 1973.) p.295–299.
- Csallány Dezső*: Die Sprache der europäischen Awaren auf Grund von Kerschriften aus Grabfunden. = Actes du VIIIe Congres International UISPP III. (Beograd 1975.) p.344–346.
- Dienes István*: A honfoglaló magyarok. 2. kiad. Bp.: Corvina Kiadó, 1974. 86 p. 73 t. 27 ill. *Rec.*: *Szöke Béla M.* = ActaArchHung 27 (1975): 1–2. 235. p.
- Dienes István*: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmek. = Uráli népek (Bp. 1975.) p.77–108. 10 ill.
- Dienes István–Németh Péter*: Honfoglaló vezéri sírok Szabolcsban. A nyíregyházi Jósza András Múzeum vendégkiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1975. jan. 15.–febr. 18. Bp.: Rotaprint soksz. 1975. 1 p.
- Dienes István*: Unkarilaiset maahanmuuttajat ja heidän muinaiset uskomuksensa. = Suomalais-ugrilaiset. (Bp. 1975.) p. 78–111.
- Dienes István* vide: *Balassa Iván*
- Dinnyés István*: Az S alakú koporsókapcsok használatáról. – Vom Gebrauch der S förmigen Sargklamern. = StudCom 3 (1975) p. 61–77. 12 térk. mell. 2 ill.
- Diyarbekirli, Nejat*: Hun sanati. Istanbul: Milli Egitim Basimevi, 1972. IV, 243 p. ill.
- Domokos Péter* vide: *Medveének*
- Ecsedy Ildikó*: Törzs és birodalom, törzs és társadalom a türk korban. – Tribe versus empire, tribe versus society in the period of the Turks. – Племя и империя, племя и общество в тюркской эпохе. = Ethn 86 (1975): 1. p.91–103.
- Erdélyi István*: Avarokori sarlók a Kárpát-medencében. = Eth 86 (1975): 1. p.153–163. 8 ill.
- Erdélyi István*: Avar sanati. – The art of the Avars. = Türk kultüri el-kitabi II/1–a. (Istanbul 1972.) p. 109–117.
- Erdélyi István*: Egy eltűnt nép nyomában. A volgai bolgárok. = Éltud 30 (1975): 47. p.2242–2246. 7 ill.
- Erdélyi István*: Julianus barát nyomában. Baskiriában volt-e a magyar őshaza? = Éltud 30 (1975): 45. p. 2148–2151. 4 ill. 1 térk.
- Erdélyi István* vide: *Balassa Iván, Bóna István, Bartha Antal, Halikova, Jelena, Salamon Ágnes*
- Farkas Gyula*: Observed cases of os malare bipartitum in Hungarian palaeoanthropological finds. = Acta-BiolSzeged 20 (1974): 1–4. p.183–191. 3 ill.
- Fodor István*: A finnugor régészet fő kérdései. = Uráli népek (Bp. 1975.) p.47–75. 21 ill.
- Fodor István*: Finnugor régészet, magyar őstörténet. = Napjaink 14 (1975): 11. 2 p.
- Fodor István*: Suomalais-ugrilaisen arkeologian päongelmia. = Suomalais-ugrilaiset. (Bp. 1975.) p. 52–77.
- Fodor István*: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Bp.: Gondolat Kiadó, 1975. 298 p. 94 ill. (Magyar História.)
- Freisinger, Hervig* vide: *Bóna István*
- Sz. Garam Éva–L. Kovrig Ilona–Szabó János Győző*: Avar finds in the Hungarian National Museum. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 368 p. 37 t. 152 ill. (Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary, 1.)
- Garam Éva* vide: *Bóna István*
- Gulya János* vide: *A vízimadarak népe*
- Győrffy György*: Autour de l'état des semi-nomades: le cas de la Hongrie. = Études historiques hongroises, 1975. I. (Bp. 1975.) p. 221–238.
- Győrffy György*: The original landtaking of the Hungarians. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, 1975. 27 p.
- Győrffy György* vide: *Balassa Iván*
- Hajdú Péter*: A IV. Nemzetközi Finnugor kongresszus = Művészet 16 (1975) 40 p. ill., Látóhatár 1975. okt. p. 194–204., Tiszatáj 1975: 9. p. 5–9.
- Hajdú Péter* vide: *Medveének, Suomalais-ugrilaiset, Uráli népek, Vízimadarak népe*
- Halasi Mária*: Magnum Aldumas. = Múzsák 1975:3. p. 24–25. 10 ill.
- Halikova, Jelena*: A honfoglaló magyarokéhoz hasonló temetőlelet a Káma mentén. (Oroszból ford.: *Erdélyi István*.) = Éltud 30 (1975): 5. p.211–213. 3 ill.
- K. Hankó Ildikó–Kiszely István*: Mesterségesen deformált kora népvándorláskori férfikoponya Tamási-Adorjánpusztáról. = SzekszárdiMúzevk 2–3 (1971–1972) p.67–84. 4 ill.
- Hoffmann Tamás*: A finnugor kongresszus kiállításai a Néprajzi Múzeumban. = Budapest 13 (1975): 10. p.24–27. 9 ill.
- Hoffmann Tamás* vide: *Balassa Iván*
- Hol volt a magyarok őshazája?* = Éltud 30 (1975): 26. p. 1238–1239. 4 ill.
- Hopp Lajos*: „Misia vagy Bolgárország” régi magyar krónikásai. = FilKözl 20 (1974): 1–2. p.38–66.
- Horedt, K.* vide: *Cs. Sós Agnes*
- Károlyi Mária*: Korai Árpád-kori falvak Sárvár környékén. = VasiSzele 29 (1975): 2. p.228–235. 2 t. 1 térk.
- Kijev a X. században*. = Éltud 30 (1975): 20. p.954–955. 3 ill.
- Kiss Attila* vide: *Bóna István*
- Kiszely István* vide: *K. Hankó Ildikó*
- Kostelnikova, M.*: Velkomoravský textil v archeologických nálezech na Moravě (Großmährische Textilien in archäologischen Funden aus Mähren). Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně. 4 (1972). Praha: Academia. 54 p. 12 t. *Rec.*: *Szöke Béla M.* = ActaArchHung 27 (1975): 1–2. p.264–265.
- Kovács László*: A magyar honfoglaláskori fegyvertörténeti kutatások állásáról. = HadtKözl 22 (1975): 3. p. 515–529.
- L. Kovrig Ilona* vide: *Garam Éva*
- U. Kóhalmi Katalin*: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1972. 219 p. 33 ill. 1 t. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 12.) *Rec.*: *Melles Cornélie* = ActaOrHung 29 (1975): 3. p. 401–402., *Róna-Tas András* = ActaEthnHung 23 (1974): 2–4. p. 386–388.
- Kőhegyi Mihály*: Das erste Siedlungsgebiet der Jazygen in Ungarn. = Actes du VIIIe Congres International UISPP III. (Beograd, 1973.) p.277–282. 4 ill.
- László Gyula*: Bizánc és a magyarok. = Új Írás 15 (1975): 11. p.3–9.
- László Gyula*: „Inter Sabariam et Carnuntum...” = StudSlav 21 (1975): 1–2. p.139–157. 5 térk.
- László Gyula*: Der kosmische Zweikampf in der germanischen Kunst. = Actes du VIIIe Congres International UISPP III. (Beograd, 1973.) p. 290–295. 4 ill.
- László Gyula*: Lehel kürtje. = Múzsák 1975:3. 39. p. 2 ill.
- László Gyula*: Leszámlolás „Álmos fejedelem sírjánál.” [Fettich Nándor értelmezésének cáfolata Álmos állítólag megtalált sírjánál.] = Népszava 1975. júl. 26., Szép Szó (Népszava vasárnapi melléklete) 5. p., Látóhatár 1975. szept. 2345. p.
- László Gyula*: Őstörténetünk kutatásának nehézségei. = Éltud 30 (1975): 36. p.1683–1686. 1 térk.
- László Gyula* vide: *Balassa Iván*
- Lipták Pál*: Anthropological analysis of the Avar-period population of Szekszárd-Palánkpuszt. = ActaBiol-Szeged 20 (1974): 1–4. p.200–205. 9 táblázat.
- Lipták Pál*: A finnugor népek antropológiája. = Uráli Népek (Bp. 1975.) p.129–137. 2 térk. 1 táblázat.
- Lotterhof Edit*: Some data to the anthropology of the population of North Plain in the Arpadian Age. —

- Adatok az Észak-Alföld (Tiszalök—Rázompusztá) Árpád kori népességének antropológiájához. = Anthr Hung 13 (1974) p.87—122. 9 táblázat
- Magyar régészeti (népvándorláskori) kiállítás Svédországban. = Magyar Nemzet 1975. jún. 28.
- Marcsik Antónia: Egy csontelváltozás feltételezett aetiologiája. — The presumed etiology of a bone change. = AnthrKözl 19 (1975): 1. p.47—53. 4 t.
- Marcsik Antónia: „Symmetrical osteoporosis” in a palaeoanthropological material. = ActaBiolSzeged 20 (1974): 1—4. p.191—197. 3 ill.
- Mártélyon Árpád kori kemencéket találtak. = Dél-Magyarország, Szeged 1975. jún. 12., Békésmegyei Népiújság 1975. jún. 17.
- Matolcsi János: A kazár állattartás és a magyar honfoglalók háziállatai. = Éltud 30 (1975): 34. p. 1587—1592. 10 ill.
- Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Válogatta és szerk.: Domokos Péter. A válogatást felülbírált: Hajdú Péter. Bp.: Európa Könyvkiadó, 1975. 925 p. ill.
- Melles Cornélie vide: U. Kóhalmi Katalin
- Mesterházy Károly: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. — Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik. = FolArch 25 (1975) p.99—117. 10 ill.
- Mesterházy Károly: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX—XIII. századi településtörténetéhez, I. — Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9—13. Jahrhunderten, I. = DebrMúzÉvk 1973. p. 95—174. 30 ill.
- Mészáros Gyula: A Mözs-szárazdombi X—XI. századi magyar köznépi temető. = SzekszárdiMúzÉvk 4—5 (1973—1974) p.3—76. 44 ill. 1 térk.
- Népvándorlás kori művészet Pannóniában címmel a IX. századi frank és szláv lakosság tárgyi emlékeit mutatják be a székesfehérvári István király Múzeumban. = Népszava 1975. ápr. 24., Magyar Nemzet ápr. 24., Esti Hírlap máj. 8., Magyar Hírlap máj. 5., Fejérmegyei Hírlap ápr. 29., Hajdú-Bihari Napló ápr. 26., Dolgozók Lapja, Komárom máj. 6., Szolnokmegyei Néplap ápr. 24.
- Neuffer-Müller, Chr.: Das fränkische Gräberfeld von Iversheim, Kreis Euskirchen. Berlin: Gebr. Mann Verl. 1972. 110 p. 46 t. 2 mell. (Germ. Denkmäler d. Völkerwanderungszeit. Ser. B. 6.) Rec.: Salamon Ágnes = ActaArchHung 27 (1975): 3—4. p.515—517.
- Neuffer-Müller, Chr.—Ament, H.: Das fränkische Gräberfeld von Rübenach. Berlin: Gebr. Mann Verl. 1973. 282 p. 17 ill. 4 táblázat, 64 t. + 6 fotótábla, 2 mell. (Germ. Denkmäler d. Völkerw. Ser. B. 7.) Rec.: Bóna István = ActaArchHung 27 (1975): 3—4. p.517—519.
- Nyelvrokaink kultúrája és hagyományai. Szerk.: Hajdú Péter. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 321 p. 66 ill.
- Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 345 p.
- Perényi József: A Keleten maradt magyarok problémája. Mecserek, mocsarak, mozsarak és mozsarjánok. — Проблема венгров, оставшихся на Востоке. Мечера мочары и мишары. — Le problème des hongrois restés en Orient. Meščera, mačarin, možary et et mišary. = Századok 109 (1975): 1. p.33—62.
- Pirling, R.: Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1960—1963. Mit Beiträgen von G. Haseloff, M. Hopf, H. J. Hundt, I. Paar, G. Rott-hoff, H. Staude und M. Teichmüller. Berlin: Gebr. Mann Verl. 1974. Teil 1.: 246 p. 9 t. 7 színes t. 2 térk., Teil 2.: Katalog. 121 p. 159 t. 40 fotótábla. (Germanische Denkmäler d. Völkerwanderungszeit. Serie B. Bd. 8.) Rec.: Bóna István = ActaArchHung 27 (1975): 3—4. p.519—522.
- Popa, Radu vide: Bóna István
- Preidel, H. vide: Cs. Sós Ágnes
- Preszlav mellett (Északkelet-Bulgáriában) cirill feliratot találtak. = Éltud 30 (1975): 16. 763. p.
- Die Probleme der Archäologie und der Urgeschichte der Ungrier. — Проблемы археологии и древней истории Угров. Moszkva, 1972. 310 p. Hrsg.: A. P. Szmirnov, V. N. Csernecov, I. F. Erdélyi. Rec.: Veres Péter = ActaArchHung 7 (1975): 1—2. p.238—242.
- Rét Rózsa vide: Bartha Antal
- Róna-Tas András vide: U. Kóhalmi Katalin
- Rosner Gyula: Előzetes jelentés a Gyöng-vásártéri úti avar temető feltárásáról, II. rész. — Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Awarenfriedhofes von Gyöng-Vásártér (Markplatz). = Szekszárdi-MúzÉvk 2—3 (1971—1972) p.85—221. 4 t., III. rész: = Szekszárdi MúzÉvk 4—5 (1973—1974) p. 117—166. ill.
- Rosner Gyula: A VI—VII. századi szürke kerámia és ethnikai vonatkozásai a Kárpát-medencében. — Die graue Keramik des VI—VII. Jahrhunderts und seine ethnischen Beziehungen im Karpatenbäcken. = SzekszárdiMúzÉvk 2—3 (1971—1972) p.223—228.
- Salamon Ágnes—Erdélyi István: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1971. 184 p. 84 t. 5 ill. 2 mell. Rec. = HelvArch 3 (1972): 10—11. 94 p.
- Salamon Ágnes vide: Neuffer-Müller, Chr.
- Cs. Sós Ágnes: Die Slawen Westungarns im 9. Jahrhundert. München: Beck, 1973. VIII, 211 p. 61 ill. 32 t. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 22.) Rec.: Horedt, K. = StCercIstVArh 26 (1975) p.160—162., Preidel, H.: SOForsch 33 (1974) p.378—379.
- Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Ved v Brně. 1972/2. 39 p. Opravit, E.: Rostliny z velkomaravského hradště v Mikulčicích, p. 6—29. Tab. 1—2. Rec.: ActaArchHung 27(1975): 3—4. 525 p.
- Suomalais-ugrilaiset. Ed.: P. Hajdú. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 279. p. 16 t. ill.
- Szabó János Győző vide: Sz. Garam Éva
- Szabó László: Néprajzi párhuzam Árpád kori falvainak árkaiknak rendeltetéséhez. — Parallèle ethnographique concernant la destination des fossés des villages de l'époque Arpadienne. = ArchÉrt 102 (1975): 1. p.84—87. 4 ill.
- Szabó Zoltán: A frank szárnyas lándzsák régészeti és természettudományos vizsgálata. Bp.: Eötvös Loránd Tudományegyetem Rég. Int., 1974. 59 p. 3 t. (Dissertationes Archaeologicae, II: 3. p.1—59.)
- Szádeczky-Kardoss Samu: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. (Opuscula Byzantina, I.) Szeged: József Attila Univ. 1972. 140 p. Rec.: Waywell, G. B. = JournHellSt 94 (1974) p. 238—239.
- Szádeczky-Kardoss Samu: Geschichte des Attila-Abkömmlings Mundo und ihre Chronologie. = ActaClDebr 10—11 (1974—75) p.165—174.
- Szőke Béla Miklós: Über die späthellenistischen Wirkungen in der spätawarenzeitlichen Kunst des Karpatenbeckens. Eine kritische Untersuchung. Bp.: Eötvös Loránd Tudományegyetem Rég. Int. 1974. 82 p. 4 t. (Dissertationes Archaeologicae, II: 3.) p. 60—141.
- Szőke Béla Miklós vide: Kostelnikova, M., Török Gyula
- Tettamanti Sarolta: Temetkezési szokások a X—XI. században a Kárpát-medencében. — Begräbnissitten im 10—11. Jh. im Karpatenbecken. = StudCom 3 (1975) p.79—122. 7 táblázat
- Tomka Péter: Avar kori művészeti emlékek Győr környékéről. = Művészet 16 (1975): 1. p.33—35. 12 ill.
- H. Tóth Elvira: Nézzük meg együtt a kunbányai avar fejedelmi sírleleteket. = Művészet 16 (1975): 6. p. 27—29. 12 ill.
- Török Gyula: Sopronkőhida IX. századi temetője. — The cemetery of Sopronkőhida in the 9th century. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 130 p. 36 t. 37 ill.
- Bökönyi Sándor: A temető állatsontanyagának vizsgálata. p. 117—130. 6 ill. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Rec.: Szőke Béla Miklós = ActaArchHung 27 (1975): 1—2. p.232—235.

Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Szerk.: Hajdú Péter. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 321 p. 66 ill.

Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. — Война франков и авары. — La guerre franque et les avaras. = Századok 108 (1974): 5–6. p.1041–1061.

Veres Péter vide: *Die Probleme der Archäologie und der Ugrier*

Vértes Edith: K. F. Karjalainens südostjakische Textsammlungen, I. Helsinki: Soum.-Ugr. Seura, 1975. XVIII, 256 p. (Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia, 157.)

A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből. Válogatta és szerk.: Gulya János. A válogatást ellenőrizte: Hajdu Péter. Bp.: Európa Könyvkiadó, 1975. 509 p.

Wenger Sándor: Dél-Dunántúl avar kori népességének embertani problémái. — On the anthropological problems of the Avar Age populations in the Southern Transdanubia. = AnthrHung 13 (1974) p. 5–86. 3 t. 8 ill. 21 táblázat.

Waywell, G. B. vide: *Szádeczky-Kardoss Samu*

VIII. Középkor. Műemlékek — Antiquitates et monumenta medii aevi

Akác László: Kilencszáz éve város Vác. = Éltud 30 (1975): 12. p.531–536. 10 ill.

Andorné Tóbiás Judit: A XVII–XVIII. századi Magyarország barokk templomépítészetének szerkezeti kialakulása és fejlődése. = Építéstud 6 (1974): 3–4. p. 341–386.

Anghel, Gheorghe: Középkori várak Erdélyben. Bukarest: Meridian Könyvkiadó, 1973. 138 p. 123 ill.

Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon, Pais Dezső fordításában Budapest, 1975-ben. 174 p.

Bakay Kornél: Nézzük meg együtt a somogyvári bazilika faragványait. = Művészet 16 (1975): 10. p. 14–15. 9 ill.

Balanyi Béla: A nagykőrösi, ludasi kereszt. — La croix de Nagykőrös-Ludas. = StudCom 3 (1975) p. 125–136. 6 ill.

Balogh István—Gerőné Krámer Márta: Ófehértó és művészeti emlékei. = SzabSzatSze 10 (1975): 4. p. 81–91. 7 ill.

Balogh Jolán: Későrenaissance kőfaragóműhelyek. II. közlemény: A kolozsvári műhelyek. — Steinmetzwerkstätten der Spärenaissance II.: Die Werkstätten von Kolozsvár (Cluj. Klausenburg). = Ars Hungarica 2 (1974): 2. p.249–380. 97 ill.

Barkóczi Péter: Séta a Rákóczi út páratlan oldalán. = Budapest, 13 (1975): 7. p.35–37. 7 ill.

Belényessy Alajos: Egyházi épületek a XVI. és XVII. században Zala és Veszprém megye területén. = Művéd 18 (1974): 2. p.96–98.

Belényessy Alajos: A Légrad-hegyi Szt. Mihály templom. = Művéd 19 (1975): 2. p.83–86. 5 ill.

Bendefy László: Dunaföldvár régi földvára. = Művéd 18 (1974): 1. p.65–71. 7 ill.

Benedek Gyula: A Nagykunság 1577-ben. = Jászkunság 20 (1974): 3–4. p.146–156.

Beszámoló az Országos Műemléki Felügyelőség 1972–1973. években végzett munkáiról. = Művéd 18 (1974): 4. p.193–202.

Bibó I. vide: *Török Gyula*

Bónis György: István király törvényeinek pénzbüntetési rendszere. = Alba Regia 14 (1975) p.283–284.

Bónis György vide: *Nagy Lajos*

Boronkai Iván: Die Rede von Johannes Vitéz am Frankfurter Reichstag (1454). = ActaClDebr 10–11 (1454). = ActaClDebr 10–11 (1974–75) p.183–188.

Boronkai Iván: Vitéz János diplomáciai működéséhez (kiadatlan szövegek). = AnTan 21 (1974): 1. p. 117–128.

Borzsák István: Die Janus Pannonius-Ausgaben des Sambucus. = ActaAntHung 21 (1973): 1–4. p. 361–374.

Brády Zoltán: Vác, 1075–1975. = Magyar Ifjúság 1975. okt. 24. p. 4–6.

Budai Aurél: A Budapest II. Frankel Leó u. 54. sz. alatti műemléképületben levő kórház rekonstrukciója. = Művéd 18 (1974): 2. p.78–82. 9 ill.

Budai Aurél: Irak műemlékvédelmének helyzete 1974-ben. I. rész = Művéd 18 (1974): 4. p.241–248. 10 ill. II. rész = Művéd 19 (1975): 1. p.44–45. 13 ill.

Budapest. Vth International Congress of Turkish Art Budapest, 22–27th, September 1975. Summaries of papers to be delivered at the ... Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum 1975. 161. p.

Byzance, slaves du Sud et l'ancienne Russie l'Europe occidentale. Art et culture. Recueil d'études en hommage de V. N. Lazarev. Moscou: Edition „Nauka” 1973. 590. p. Rec.: Kádár Zoltán—Kovanez Ilona = ActaHistArtHung 21 (1975): 1–2. p.195–199.

Castiglione Endre vide: *A magyar városok címerai.*

Czagány István: A budavári volt Weixelgärtner ház sorsa, mint művészetszemléleti fejlődésünk fordulópontja. (német kivonattal) = MűvÉrt 24 (1975): 2. p. 83–91. 12 ill.

Czagány István: Egy budavári ház története képekben. = Budapest 13 (1975): 5. p.48–49. 4 ill.

A. Czéthy Piroška: A főváros egyesítése utáni korszak építészeti alkotásainak műemlékvédelme. = Budapest 13 (1975): 10. p.144. 7 ill.

Czuczor László: Nagyabony. = Éltud 30 (1975): 9. p. 406–412. 10. ill.

Csapodi Csaba: The Corvinian Library. History and stock, I. Ed.: T. Klaniczay. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 516 p. Rec.: Fügedi Erik = Századok 109 (1975): 1. p.195–197.

Cseke László: Dunakanyar. Bp.: Panoráma, 1975. 33 p. 122 ill. (Panoráma képeskönyvek)

K. Csülléry Klára: Nézzük meg együtt a „gótika” kiállítás két ácsolt ládáját. (Iparművészeti Múzeum, Bp.) = Művészet 16 (1975): 3. p.28–29. 4 ill.

Csorna Antal: Fertő menti műemlékjárás. = Művéd 18 (1974): 2. p.94–95.

Dankó Imre: Fürdőkulturánk kezdete. = Múzsák (1975): 3. p.15–17. 6 ill.

J. Dankó Katalin: Előzetes jelentés a sárospataki ferences templom kutatásáról. — Forschungsbericht der Franziskanerkirche in Sárospatak. = ArchÉrt 102 (1975): 2. p.266–272. 5 ill.

Darkó Jenő: A magyarországi metabizánci művészet stílusproblémái. = Művészet 16 (1975): 11. p.40–43. 10 ill.

Dénes György: Környezetvédelem az Árpád-korban. = Éltud 30 (1975): 32. p.1507–1510. 1 ill.

Dercsényi Dezső: Az esztergomi királyi palota. Bp.: Corvina, 1975. 51. p. 36 képestábla.

Dercsényi Dezső: A közép-európai építészettörténet felé. = Művészet 16 (1975): 3. p.47–48.

Dercsényi Dezső: Műemlékvédelmünk harminc esztendeje. 1.: Feltáruló középkori emlékeink. = Éltud 30 (1975): 29. p.1347–1353. 11 ill. 2.: Várak, templomok, parasztházak. = Éltud 30 (1975): 30. p.1412–1418. 11 ill.; Látóhatár. 1975. szept. 234 p.

Dercsényi Dezső vide: *Magyar műemlékvédelem*

Dobosy László: Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Miskolc Múzevm. (1975) 72 p. Rec.: Veres László = BorsSze 20 (1975): 4. p.103–104.

Dragonits Tamás: A mátraszőlősi rk. templom helyreállítása. = Művéd 18 (1974): 3. p.160–164. 5 ill.

Duby, Georges: Karácsony a középkorban. Rec.: Á. P. = Világosság 16 (1975): 12. 770. p.

Entz Géza: A gótika művészete. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 234 p. 206 ill. 8 színes ill. Rec.: Gerő László = Művéd 18 (1974): 4. 202 p.

Entz Géza: Három évtized műemlékvédelme Sopronban. = Soprszle 29 (1975): 4. p.290–305.

Entz Géza vide: *Folberth Ottó, Magyar műemlékvédelem.*

- Erdei Ferenc*: A szenyéri rk. templom helyreállítása. = Művéd 19 (1975): 2. p.95–97. 5 ill.
- Európa-díjat kapott a magyar műemlékvédelem.* = Magyar Nemzet 1975. jún. 10.
- Fatuska János*: Örökszerződéses községek Komárom megyében. = Krónika 3 (1974) p.7–8.
- Fehér Géza*: Iszlám emlékeink. = Múzsák 1975:4. p. 5–6. 6 ill.
- Fehér Géza*: Isztanbul és környéke. 2. jav. és bőv. kiad. Bp.: Panoráma Kiadó. 1974. 212. p. ill. (Panoráma külföldi útikönyvek)
- Fehér Géza*: Török kori iparművészeti alkotások. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 36 p. 6 színes ill. 74 fekete fehér ill. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei)
- Fehér Géza*: L'artisanat sous la domination Ottomane en Hongrie. — Bp.: Corvina Kiadó, — M. Helikon 1975. 37 p. 48 t. (Les Trésors du Musée National Hongrois)
- Fehér Géza*: Craftsmanship in Turkish-ruled Hungary. Bp.: Corvina Kiadó, — M. Helikon, 1975. 39 p. 48 t. (The Treasures of the Hungarian National Museums)
- Fehér Géza*: Türkisches und balkanisches Kunsthandwerk. Bp.: Corvina Kiadó, — M. Helikon, 1975. 40 p. 48 t. (Kunstschatze des Ungarischen Nationalmuseums)
- Fehér Géza*: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából. Bp.: Magyar Helikon — Corvina Kiadó, 1975. 24 p. 51 színes t.
- Fehring, G. P.*: Unterreggenbach. Kirchen. Herrensitz, Siedlungsbereiche. (I. Holl) Müller und Gräff V. 1972. Textband: 311 p. Tafelband: 117 t. + 83 t. mell. Rec.: Holl Imre = ActaArchHung 27 (1975): 3–4. p.522–523.
- Fekete Gábor*: Debrecen. (Urbanizálódó ország, VIII.) = Budapest 13 (1975): 10. p.8–11. 9 ill.
- Fekete Gábor*: Győr. (Urbanizálódó ország VII.) = Budapest 13 (1975): 9. p.10–13. 9 ill.
- Fekete Gábor*: Kaposvár. (Urbanizálódó ország, IV.) = Budapest 13 (1975): 6. p.4–7. 11 ill.
- Fekete Gábor*: Keskemét a híros város. (Urbanizálódó ország III.) = Budapest 13 (1975): 5. p.6–9. 10 ill.
- Fekete Gábor*: A 900 éves Szolnok. (Urbanizálódó ország I.) = Budapest 13 (1975): 3. p.18–21. 10 ill.
- Fekete Gábor*: Miskolc. (Urbanizálódó ország IX.) = Budapest 13 (1975): 11. p.6–9. 10 ill.
- Fekete Gábor*: Székesfehérvári ünnepek. (Urbanizálódó ország II.) = Budapest 13 (1975): 4. p. 18–21. 12 ill.
- Fekete Gábor*: Szentendre. (A főváros vonzásában II.) = Budapest 13 (1975): 2. p.18–21. 11 ill.
- Fekete Gábor*: Vác a jubiláns (900 éves). = Budapest 13 (1975): 1. p.6–9. 10 ill.
- Fekete Gábor*: Veszprém. (Urbanizálódó ország V.) = Budapest 13 (1975): 7. p.6–9. 11 ill.
- Fekete Gábor*: Zalaegerszeg. (Urbanizálódó ország VI.) = Budapest 13 (1975): 8. p.6–9.
- Fenyő István*: Képzőművészet és matematika. 2.: A számtan és mértan képekben. = Éltud 30 (1975): 35. p.1639–1645. 10 ill.
- Fodor István*: Cserépiüstjeink származása. — Происхождение глиняных котлов в Венгрии. — On the origins of clay kettles from Hungary. = ArchÉrt 102 (1975): 2. p.250–265. 7 ill.
- Fodor István*: Vorläufige Bericht über die Ausgrabung des Dorfes Szabolcs-Kisfalud im Jahre 1971–73. (Die Ausgrabungen des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1973. II.) = FolArch 25 (1975) p. 171–182. 9 ill.
- Folberth, Otto*: Gotik in Siebenbürgen. Wien—München 1973. 147 p. 8 mell. Rec.: Entz Géza = Századok 109 (1975): 1. p.175–177.
- Forráskor Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873.* Szerk.: Bácskai Vera. Bp.: Főv. Levéltár 1971. 331 p. (Forráskor Budapest múltjából.)
- Fügedi Erik*: Uram királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Bp.: Gondolat Kiadó, 1974. 252 p. 47 ill. 6 színes t. + térképek. Rec.: Gerő László = Művéd 18 (1974): 4. 257 p.
- Fügedi Erik* vide: Csapodi Csaba, Mályusz Elemér
- Gábor István*: Károlyi-palota. — Petőfi Irodalmi Múzeum = Budapest 13 (1975): 3. p.14–17. 8 ill.
- Gábor István*: Egy régi épület új élete. A Magyar Nemzeti Bank. = Budapest 13 (1975): 8. p.14–17. 9 ill.
- Galavics Géza* (szerk.): Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 561 p. ill. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának kiadványa.)
- Gauthier, Marie-Madeleine*: Émaux du moyen âge. Fribourg: Office du Livre, 1972. 444 p.280 ill. 50 t. 4. színes t. Rec.: Kovács Éva = ActaHistArtHung 20 (1974): 3–4. p.327–328.
- Gál Éva*: A Duna-kanyar múltjából. = Budapest 13 (1975): 3. p.41–42. 2 ill.
- Gedai István*: A magyar pénzverés kezdetének problémái. = Alba Regia 14 (1975) p.249–252.
- Genthon István*: Magyarország művészeti emlékei. Bp.: Corvina Kiadó, 1974. 474 p. ill.
- Gerics József*: Krónikáink és a Szent László legenda szövegkapcsolatai. = Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Bp. 1974) p. 113–145.
- Germann, Georg*: Gothic revival in Europe and Britain: Sources, influence and ideas. Lund Humphries, London, 1972. 263 p. 98 ill. (Német nyelven: Stuttgart: Dt. Verl-Anst. 1974. 248 p. 98 ill.) Rec.: Bibó I. = ActaHistArtHung 20 (1974): 3–4. p. 329–336. 8 ill.
- Gerő László*: A Herder-díjról és a műemlékvédelemről. = Budapest 13 (1975): 2. p.31–33. 6 ill.
- Gerő László*: Pest-Buda építészete az egyesítéskor. Bp.: Műszaki Könyvkiadó, 1973. 223 p. 169 ill. Rec.: Rados Jenő = Művéd 18 (1974): 1. p.54–55.
- Gerő László*: Történelmi városok szerepe és rangja korunkban. = Művéd 19 (1975): 1. p.1–12. 17 ill.
- Gerő László* vide: Entz Géza, Fügedi Erik, Molnár József, Nagy Sándor, Somogy megye műemlékjegyzéke, Szántó Konrád, Szigetvári György.
- Gerőné Krámer Márta* vide: Balogh István
- Gervers-Molnár Vera*: A középkori Magyarország rotundái. Bp.: 1972. 93 p. 67 ill. (Művészettörténeti Füzetek 4.) Rec.: Ruttkay A. — SlovArch 22 (1974) :1. p. 222–225.
- Gombos Zoltán*: Régi kertek Pesten és Budán. Bp.: Natura, 1974. 270 p. ill.
- Gömöri János*: A sárospataki madonna. = MűvÉrt 24 (1975): 1. p.56–61. 9 ill.
- Granastói Pál*: Avignonról Barcelonáig. = Budapest 13 (1975): 8. p.18–20. 6 ill.
- Gurevics, A. J.*: A középkori ember világgépe. Oroszból ford.: Előd Nóra. Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 1974. 297 p. Rec.: Klaniczay Gábor = Világosság 16 (1975): 5. p.310–314. Rec.: Kőnczöl Csaba = Valóság 18 (1975): 7. p.104–106.
- Guzsik Tamás*: A zsámbéki rom. (Szép hazánkat járva.) = Éltud 30 (1975): 15. p.694–698. 9 ill.
- Gyérassy Béla*: A pálos rend építkezései (1686–1786) = Budapest 13 (1975): 8. 42. p. 1 ill.
- Györffy György*: Bizánc szerepe a magyarok megtérítésében. = Kortárs 19 (1975): 11. p.1788–1792.
- Györffy György*: A magyar krónikák adatai a III. Béla-kori petícióról. = Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Bp. 1974) p.333–338.
- Györffy György*: A magyar pénzverés kezdeteinek kérdéséhez. = Alba Regia 14 (1975) p.289–290.
- György Aranka*: IV. Béla és családja útján Dalmáciában. = Éltud 30 (1975): 48. p.2279–2285. 11 ill.
- Hajnóczi Gábor*: Palladio „Rotondájának” jelölő és jelöltjei. (Kísérlet egy építészeti alkotás szemiotikai analizésére.) = Építéstud 6 (1974): 1–2. p. 147–163. 6 ill.
- Havassy Pál* vide: Magyar műemlékvédelem.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. (23. közlemény) = VasiSzle 29 (1975): 2. p.288–291.
- Hegyi Klára*: Török tárgyú ismeretterjesztésünk kérdései. (Gondolatok a Várak, törökök c. tévésorozat kapcsán). = TörtSzle 18 (1975): 1. p.119–125.
- Héjj Miklós*: Ausgrabungsbericht über die Erschlie-

- bung des königlichen Wohnpalastes zu Visegrád — Nord- und Donauflügelsektor. (Die Ausgrabungen des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1973. IV.) = *FolArch* 25 (1975) p.191–197. 4 ill.
- Holl Imre vide: *Fehring G.P., Hummelberger, W., Merhautová, A., Rapf, C.R.*
- Horváth Alice: Adatok a XV. századi építészetelmélet kutatásához a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár „Zichy-kódexe” alapján. = *Építéstud* 6 (1974): 1–2. p. 101–119. 14 ill.
- Horváth István: Adatok az esztergomi vár történetéből, I. Árpád-kor. = *Kronika* 4 (1975) p.25–26. 2 ill.
- Horváth István: Dömös és környéke. = *Kronika* 3 (1974) p.16–18.
- Horváth István: Esztergom 1594-ben (Egy régi metszet alapján). = *Kronika* 4 (1976) p.4–7. 1 ill.
- Horváth János: Anonymus és a kassai kódex. = *Középkori kútfoink kritikus kérdései.* (Bp. 1974) p.81–110. 2 ill.
- Horváth János: A Gellért-legendák keletkezése és kora. = *Középkori kútfoink kritikus kérdései* (Bp. 1974.) p. 147–163.
- Horváth János vide: *Középkori kútfoink kritikus kérdései.*
- Hummelberger, W.—Peball, K.: Die Befestigungen Wiens. Wien: Zsolnay V. 1974. 130 p. 3 + 19 ill. *Rec.*: *Holl Imre* = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. p. 271–272.
- Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei. I. rész. 1526–1657. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 168 p. 24 t. (Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár III. 1.) *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 82. (U. f. 20/1975): 7. p.451–452.
- Huszár Lajos: A pénzverés helye Magyarországon a XI. században. = *Alba Regia* 14 (1975) p.279–281.
- Írásné Melis Katalin: Középkori falvak Pest határában. — *Mittelalterliche Dörfer in der Gemarkung von Pest.* = *ArchÉrt* 102 (1975): 2. p.224–243. 26 ill.
- Írásné Melis Katalin vide: *Kubinyi András*
- Izsépy Edit: Az egri törökök fogságába esett magyar rabok kiváltásának és szállításának problémái. — *Les problèmes de rachet et de transport des prisonniers hongrois en captivité turque.* = *EgriMúzÉvk* 11–12 (1973–1974) p.159–169.
- Jakab Sámuel—Városi György: Az Anonymus-kódex 1/a lapjának optikai és fotografiai feltárása. (Erdmények és lehetőségek.) = *Középkori kútfoink kritikus kérdései.* (Bp. 1974.) p. 61–79. 12 t.
- Jónás Ilona: A világi értelmiség középkori térnyerésének történetéhez. (Az intellektuális munkához kapcsolódó mesterségek a XIII. századvégi párizsi adólagstromokon.) = *Századok* 108 (1974): 4. p. 879–900.
- T. Juhász Irén: Csolt-monostor feltárásnak eddigi eredményei Vésztő (Békes m.) határában. = *Művéd* 18 (1974): 4. p.214–218. 8 ill.
- Kádár Zoltán vide: *Byzance*
- Kalmár János: Mátyás király hadtörténelmi emléktárgyai. = *HadtKözl* 22 (1975): 3. p.530–552. 10 ill.
- Káldy-Nagy Gyula: Szulejmán. Bp.: Gondolat Kiadó, 1974. 219 p. 16 ill. *Rec.*: *Mészáros László* = *Századok* 109 (1975): 1. p.197–201.
- Kapitányffy István—Szepeffy Tibor: Paulus Hungarus két notabiliájának magyar vonatkozású helyei. = *Középkori kútfoink kritikus kérdései.* (Bp. 1974.) p. 279–314.
- Káplár László: I. István király pénzei anyagvizsgálatának eredményei. = *Alba Regia* 14 (1975) p.253–255.
- Kárpáti László: Nézzük meg együtt a moldvai kolostorokat. = *Művészet* 16 (1975): 11. p. 38–39. 5 ill.
- Karsai Géza: Ki volt Anonymus? = *Középkori kútfoink kritikus kérdései.* (Bp. 1974.) p.39–59. 2 ill.
- Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 252 p. (Humanizmus és reformáció 4.) *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 82 (U. f. 20/1975): 5–6. p.371–372.
- Kazai Magdolna: Verancsics-tanulmányok. = *AnTan* 21 (1974): 2. p.259–270.
- Kelényi György: Kastélyok, kúriák, villák. Bp.: Corvina Kiadó, 1974. 122 p. 93 ill.
- Kemény István: UNESCO-felmérés a történelmi városrészek védelméről. = *Magyar Nemzet* 1975. okt. 24.
- Keresztes Gyula: A gergyószárhegyi (Románia) kastély ismertetése és helyreállítása. = *Művéd* 18 (1974): 2. p.89–93. 8 ill.
- Kerti Károly: A lovagalakos kályha rekonstrukciójáról. = *Kronika* 4 (1975) p.28–29.
- Kéry Bertalan: Kaiser Sigismund. Ikonographie. Wien: Schroll, 1972. 216 p. 154 ill.
- Курпичников, А. Н.: Древнерусское оружие. (Алте русские Waffen.) Leningrad: Nauka Verl. 1971. Bd. III: Schutzwaffen aus dem 9–13. Jh.: Kriegsgewehre. 91 p. 22 t. 39 ill. *Rec. Rec.*: *Kovács László* = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. p.265–270.
- Курпичников, А. Н.: Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII. вв. (Reiterausrüstung und Pferdegewehr in Rußland im 9–13 Jh.) Leningrad: Nauka Verl. 1973. 140 p. 24 t. *Rec.*: *Kovács László* = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. p.265–270.
- N. Kiss István: Mérték, állam, társadalom (A magyar királyság XV–XIX. századi úrmértékeinek kérdéséhez.) — *Measure, state and society (in the Hungarian Kingdom during the 15th to 19th centuries.)* = *AgSzle* 17 (1975): 3–4. p.273–292.
- Kissné Korompai Bernadette: Nagytálya középkori (XIII–XVI. századi) templomának belsejében feltárt embertani anyag elemzése. — *The analysis of anthropological material found inside the middle-age church of Nagytálya.* = *EgriMúzÉvk* 11–12 (1973–74) p.75–130. 5 t. 18 táblázat.
- Kissné Nagypál Judit: Történelmi város-rekonstrukció és rehabilitáció Sopronban. = *Művéd* 19 (1975): 1. p. 13–22. 11 ill.
- Klaniczay Gábor vide: *Gurevics A. J.*
- Kovács Éva vide: *Gauthier Marie-Madeleine*
- Kovács László: Adatok a LANCEA REGIS feliratú pénz értékeléséhez. = *Alba Regia* 14 (1975) p.257–276. 2 t. 14 ill.
- Kovács László vide: *Курпичников, А. Н.*
- Kovács P.: Der königliche Palast von Székesfehérvár. = *Alba Regia* 14 (1975) p.345–348.
- Kovács Valéria: Zrínyi hősi harcának színhelye. A szigetvári vár régészeti kutatása. = *Éltud* 30 (1975): 36. p.1702–1708. 10 ill.
- Kovalovszki Júlia: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról. — *Предварительный отчет о раскопках поселения эпохи Арпадов в д. Добоз за 1962–1974 гг.* — *Vorbericht über die Ausgrabung des arpadenzeitlichen Dorfes Doboz, 1962–1974.* = *ArchÉrt* 102 (1975): 2. p.204–223. 18 ill.
- Kovanecz Ilona vide: *Byzance*
- Kozák Károly: Az egri várszékesegyház feltárása II. — *L'exploration de la cathédral de la forteress d'Eger II.* = *EgriMúzÉvk* 11–12 (1973–1974) p.131–158. 42 ill.
- Kozák Károly: A szekszárdi bencés apátság feltárása I–III. rész — *Die Ausgrabungen der szekszárdi Benediktiner-Abtei I–II.* = *SzekszárdiMúzÉvk* 2–3 (1971–1972) p. 229–269. — III. rész = *SzekszárdiMúzÉvk* 4–5 (1973–1974) p.167–202.
- Kozák Károly—Sisa Béla: Beszámoló romániai tanulmányútunkról. = *Művéd* 18 (1974): 1. p.37–44.
- Köhegyi Mihály—Kozák Károly: Henszlmann Imre kalocsai ásatása. — *Die Ausgrabungen und Freilegungen von Imre Henszlmann in Kalocsa im Jahre 1869.* = *ArchÉrt* 102 (1975): 1. p.101–116. 9 ill.
- Könczöl Csaba vide: *Gurevics, A. J.*
- Középkori kútfoink kritikus kérdései. *Memoria Saeculorum Hungariae* I. Szerk.: Horváth János és Székely György. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 385 p. 14 ill. *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 82 (U. f. 20/1975): 4. 260. p.
- Középkori lakóépület falmaradványaira bukkantak Pécsen a Janus Pannonius utca csatornázási munkálatai közben. = *Dunántúli Napló* 1975. máj. 9., Népújság, Heves, Nógrád 1975 máj. 14.
- Középkori városkapu maradványaira bukkantak. = *Ma-*

- gyar Hírlap 1975. ápr. 4., Dolgozók Lapja, Komárom 1975. ápr. 4.
- Kralovánszky Alán*: A tinópénz kérdései I. István király korában. = *Alba Regia* 14 (1975) p.285–288.
- Kristó Gyula*: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól. (Riccardus és Albericus tanúsága) = *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Bp.: (1974) p. 229–238.
- Kristó Gyula*: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1974. 134 p. *Rec.*: *Makk Ferenc* = *Békési Élet* 10 (1975): 3. p. 631–636. *Rec.*: *Rét Rózsa* = *MTud* 82 (U. f. 20/1975): 3. 191. p.
- Kubinyi András–Írásné Melis Katalin*: Településeink a honfoglalástól a török hódoltságig (896–1541). = *Tanulmányok Rákospalota-Pestújhely történetéből*. (Bp. 1974) p.39–60. 8 ill.
- Kukri Béla*: Szolnok 900 éves jubileumán. = *Jászkunság* 21 (1975): 1–2. p.1–10.
- Kulcsár Erzsébet* vide: *Kulcsár Péter*
- Kulcsár Péter*: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp.: Akad. Kiadó, 1973. 251 p. (Humanizmus és reformáció I.) *Rec.*: *Kulcsár Erzsébet* = *Századok* 108 (1974): 5–6. p.1258–1261.
- Kuzev, Alexander*: Középkori sgraffito-kerámia Várnából. = *Művészet* 16 (1975): 3. p.36–37. 2 színes, 5 fekete-fehér ill.
- László Gyula*: Bizánc és a magyarok. = *Új Írás* 15 (1975): 11. p. 3–9.
- László Gyula*: Géza-kori pénzverésünk kérdéseiről. = *Alba Regia* 14 (1975) p.277–278.
- László Gyula*: Jegyzetek a prágai Szent István kardról. = *Alba Regia* 14 (1975) p.337–344. 3 t. 3 ill.
- Lendárt Andor*: Huszein egri pasa és Csáki Ferenc felvidéki főkapitány levélváltása. = *EgriVárHír* 11 (1975) p.21–26.
- Levárdy Ferenc*: Dorffmaister nyomában Somogyban. = *Művéd* 19 (1975): 2. p.98–102. 4 ill.
- Lipták Irén*: Budapest, V. Veres Pálné u. 32. műemlék lakóház helyreállítása. = *Művéd* 18 (1974): 1. p.22–27. 10 ill.
- Lovag Zsuzsa*: A magyar viselet a XI–XIII. században. – *Ungarische Tracht im 11. 12. und 13. Jahrhundert*. = *Ars Hungarica* 2 (1974): 2. p.381–408. 16 ill.
- Lovag Zsuzsa*: Nézzük meg együtt a Magyar Nemzeti Múzeum lovas aquamaniléit. = *Művészet* 16 (1975): 1. p.31–32. 2 ill.
- Lovag Zsuzsa*: A szombathelyi reneszánsz kincslet. Szombathely: Savaria Múzeum 1975. 15 p. 13 ill. (Vas Megyei Múzeumok Katalógusai 19.)
- Lukácsy Gábor*: Nyíregyháza lebontott református temploma. = *SzabSzatSze* 10 (1975): 3. p.55–67. 4 ill.
- Magyar Anjou Legendarium* (Hasonmás kiadás) A bevezető tanulmányt írta, a legendszöveget összeállította és a kiadást sajtó alá rendezte: *Levárdy Ferenc*. *Rec.*: *Pálóczi-Horváth András*: Bp.: Magyar Helikon, 1973. 344 p., ebből 138 p. a kódex színes hasonmásának képei. = *ArchÉrt* 102 (1975): 2. p.316–317.
- Magyar Kálmán*: A nyírbátori Báthori-várkastély címerábrázolásos kályháiról. – *Ofenkacheln mit Wappen aus dem Báthori Schloss in Nyírbátor*. = *AchÉrt* 102 (1975): 1. p.117–132. 11 ill.
- Magyar Kálmán*: A nyírbátori Báthori-várkastély története és régészeti kutatása. = *SzabSzatSze* 10 (1975): 3. p.43–53.
- Magyar Kálmán*: Az ötvöskónyi Báthori-várkastély. Kaposvár, 1974. 60 p. ill. (Somogyi Múzeumok Füzetei, 18. Szerk.: Bakay Kornél) *Rec.*: *Németh Péter* = *SzabSzatSze* 10 (1975): 3. p.106–108.
- Magyar Kálmán*: A sámánok hagyatéka és a középkori magyar hitvilág. = *ÉlTud* 30 (1975): 33. p.1557–1562. 13 ill.
- Magyar műemlékvédelem 1971–1972*. Szerk.: Dercsényi Dezső, Entz Géza, Havassy Pál etc. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 411 p. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai, 7.)
- A magyar pénzverés kezdete*. = *Alba Regia* 14 (1975) p. 249–290. ill.
- A magyar városok címerei*. Összeállította: *Castiglione Endre*. Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975. 454. p. ill.
- Májor Tibor*: Palladio hatása Lökösházán. = *Művéd* 18 (1974): 3. p.180–181. 3 ill.
- Makk Ferenc*: Megjegyzések II. István történetéhez. = *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. (Bp.: 1974.) p. 253–259.
- Makk Ferenc* vide: *Kristó Gyula*
- Makkai László*: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert.) = *AgtSzle* 16 (1974): Suppl. p. 1–53.
- Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó 1971. 398. p. *Rec.*: *Fügedi Erik* = *Századok* 108 (1974): 5–6. p. 1255–1258.
- Mályusz Elemér*: A Képes Krónika kiadásai. = *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. (Bp. 1974.) p. 167–186.
- Marosi Endre*: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában (1520–1526). – *Турецкая осада крепостей в Венгрии во время султана Сулеймана II.* – *Türkische Festungsbelagerungen in Ungarn zur Zeit Solimans II.* = *HadtKözl* 22 (1975): 3. p.427–464. 2 táblázat.
- Marosi Ernő*: Magyar falusi templomok. Építészeti hagyományok. Bp.: Corvina Kiadó, 1975. 134 p. 86 ill.
- Megay László*: Gyógyszereszek, patikák. = *Budapest* 13 (1975): 7. p.14–17. 5 ill.
- Menyhárt László*: Műemlékek és védelmük Somogyban. = *Művészet* 16 (1975): 10. 44 p. 2 ill.
- Merényi Ferenc* vide: *Magyar műemlékvédelem*
- Merhautova, A.*: Raně středověká architektura v Čechách. Praha: Academia, 1971. 383 p. 162 ill. *Rec.*: *Holl Imre* = *ActaArchHung* 27 (1975): 3–4. p. 523–524.
- Mészáros László* vide: *Káldy-Nagy Gyula*
- Mezey László*: A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe. = *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. (Bp. 1974.) p. 315–332.
- Mihály Péter*: A Pest megyei kaptárkövek topográfiája. – *Topographie der Bienestocksteine im Komitat Pest*. = *StudCom* 3 (1975) p.31–50. 17 fénykép, 10 rajzos ill.
- Módy György*: Szoboszló und Umgebung im 11–13. Jahrhundert. – *Szoboszló és környéke a XI–XIII. században*. = *DebrMúzÉvk* 1973. p. 175–202. 3 ill.
- Molnár Ambrus*: Adatok a szeghalmi járás területének 16. századi történetéhez. = *Békési Élet* 10 (1975): 2. p.397–413.
- Molnár József*: Beszámoló egy bulgáriai (műemléki) tanulmányútról. = *Művéd* 18 (1974): 2. p.106–108. 7 ill.
- Molnár József*: Macaristan daki türk anitlari. – *Monumente tures en Hongrie*. Ankara 1973. 48 p. 69 t. *Rec.*: *Gerő László* = *Művéd* 18 (1974): 4. 256. p.
- Molnár József*: Az utolsó pesti dzsámi. = *Művéd* 18 (1974): 3. p.170–173. 4 ill.
- Moser Zoltán*: Hisztória és liturgia Ohridról és templomairól. = *Művészet* 16 (1975): 4. p.37–39.
- Moskovszky Éva* vide: *Tardy Lajos*
- Müller Róbert*: Die Datierung der mittellalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. (Beiträge zur Entwicklung der Agrotechnik des mittellalterlichen Ungarns) = *ActaArchHung* 27 (1975): 1–2. p.59–102. 12 ill.
- Müller Róbert* vide: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*
- B. Nagy Margit*: Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973. *Rec.*: *Nemes Márta* = *Népm* (1974): 5. 63 p.
- Nagy Lajos–Bónis György*: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalmig. *Szerk.*: *Kosáry*

- Domokos. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 386 p. (Budapest története 3.)
- K. Nagy Margit: A rabszolgaság, hűbériség napjainkig. = Éltud 30 (1975): 8. p.351–356. 7 ill.
- Nagy Sándor: Dombó. Újvidék: Fórum Könyvkiadó 1974. 22 p. 67 ill. Rec.: Gerő László = Művéd 19 (1975): 2. 125 p.
- Nagybáky Péter: A törökverő Beriszló Péter. (1475-ben született a dalmáciai Trogirban.) Nyomozás egy címetöröredék ügyében. = Éltud 30 (1975): 21. p.980–986. 7 ill.
- Nemes László: Őrségváltás a várban. = Múzsák (1975): 1. p. 2–5. 20 ill.
- Nemes Márta vide: B. Nagy Margit
- Németh Péter vide: Magyar Kálmán
- Oklevéltani naptár. Brinckmeier, Grotefend és Knauz művének felhasználásával szerk.: Szentpétery Imre. Bp.: Magyar Tudományos Akadémia, 1912. 135 p. Újra nyomva: Bp.: Akadémiai Kiadó 1974.
- Pach Zsigmond Pál: A középkori Levante-kereskedelem és Magyarország. = TörtSzle 17 (1974): 4. p. 476–482.
- Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. — Путь левантийской торговли через Трансильванию во время Людовика I и Жигмонда. — La route transylvanienne du commerce levantain à l'époque rois Louis I. et Sigismond. = Századok 109 (1975): 1. p. 3–32.
- Pach Zsigmond Pál: Levantine Trade and Hungary in the Middle Ages (Theses Controversies, Arguments). = Études Historiques hongroises 1975. I. (Bp. 1975.) p. 283–307.
- Pálóczi-Horváth András: Bericht über die Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentkirály. (Die Ausgrabungen des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1973. III.) = FöldArch 25 (1975). p. 183–190. 4 ill.
- Pálóczi-Horváth András: L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie. = ActaOrHung 29 (1975): 3. p.313–333. 3 térkép.
- Pálóczi-Horváth András vide: Magyar Anjou Legendarium
- Papp Gábor: Észrevételek és kiegészítések (a ludaspusztai kereszt tárgyában). = Művészet 16 (1975): 1. p. 6–8. 11 ill.
- Papp Gábor: További észrevételek és kiegészítések a ludaspusztai kereszt tárgyában. = Művészet 16 (1975): 3. p.45–47. 14 ill.
- Parádi Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszer. — Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza-Pusztapótharasz. = FöldArch 25 (1975) p. 119–161. 18 ill.
- Patay Pál: Harangok, harangöntők. = Budapest 13 (1975): 9. p.24–27. 12 ill.
- Peball K. vide: Holl Imre
- Perehazy Károly: Műemléképületek felújítása és korszerűsítése. = Magyar Építőipar 1975:4–5. p. 193–208 = Látóhatár 1975. szept. 234 p.
- Perehazy Károly: A régi Óbuda. Bp.: Képzőművészeti Alap, 1975. 61 p.
- Perehazy Károly vide: Végh Gusztáv
- Perényi Imre: Budapest városépítésének fejlődése 1873–1973. = Építéstud 6 (1974): 1–2. p.3–25.
- Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Bp.: Gondolat, 1975. 204 p. 39 ill. (Magyar História.)
- Pohl Artúr: Hozzájárulás középkori rézpenzeink kérdéseihez. = Az Érem 31 (1974): 2. p.5–7.
- Sch. Pusztai Ilona: A mecseknádasdi Szt. István templom helyreállítása. = Művéd 18 (1974): 3. p.144–150. 8 ill.
- Radnai Lóránt: Beépítések a Várnegyedben. = Budapest 13 (1975): 7. p.10–13. 8 ill.
- Rados Jenő vide: Gerő László
- Rádóczy Gyula: Az első évszámias magyar pénzek. = Az Érem 31 (1974): 2. p.8–16. 26 ill.
- Rákos István: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez, 1–2. = Békési Élet 9 (1974): 4. p.669–671.
- Rapf, C. R.: Das Schottenstift. Wien: Zsolnay V. 1971. 140 p. 26 ill. (Wiener Geschichtsbücher Bd. 13.)
- Rec.: Holl Imre = ActaArchHung 27 (1975): 1–2. p. 270–271.
- Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento. Ed. T. Klaniczay. Bp.: Akad. 1975. 438 p. 8 t. (Studia Humanitatis, 2.)
- Restaurálják a canterburgi székesegyházat. = Éltud 30 (1975): 10. p. 474–475. 5 ill.
- Rét Rózsa vide: Huszár Lajos, Kathona Géza, Középkori kútjaink kritikus kérdései., Kristó Gyula, Szabó István
- Román András: „Történeti városközpontok védelme a szocialista országokban”. Kollokvium. = Művéd 18 (1974): 2. p.110–114. 7 ill.
- Ruttkay A. vide: Gervers-Molnár Vera
- G. Sándor Mária: A mecseknádasdi Szt István templom feltárása. = Művéd 18 (1974): 3. p.139–143. 6 ill.
- Sáros András: Újabb adatok a jászberényi volt ferences templom történetéhez. = Művéd 18 (1974): 2. p.86–88. 4 ill.
- Sautter, Gabriella: Nagykorós = FöldÉrt 23 (1974): 4. p.443–458.
- Sedlmayr János: Soproni lakóházak újabb kutatási és helyreállítási eredményei. = Művéd 19 (1975): 1. p.31–38. 8 ill.
- Sedlmayr Jánosné: Sopron, Szent Mihály domb műemléki vizsgálata és programterve. = Művéd 19 (1975): 1. p.23–30. 8 ill.
- Selmeczi László: Szolnok megyei régészeti adatok a kunok „népviseletéről”. = Művészet 16 (1975): 2. p.6–7. 10 ill.
- Simon Róbert: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege. Bp.: Akadémiai Kiadó 1975. 168 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 75.)
- Sisa Béla vide: Kozák Károly
- Somfai Balázs: Pápa 750 éve. = Éltud 30 (1975): 52. p.2451–2458. 12 ill.
- Somogy megye műemlékjegyzéke. Bp.: Építésügyi Tájékoztató Közp. 1973. 312. p. ill. Rec.: Gerő László = Művéd 19 (1975): 2. 122 p.
- Somoskeőy István: Műemlékeink minőségéről és sorsáról. = Látóhatár. 1975. okt. 233. p.
- Sugár Imre: Műemlékvédelem Somogy megyében. = Művéd 19 (1975): 2. p.65–66. 1 ill. Látóhatár 1975. szept. 234. p. Szigetvári György: A Somogy megyei műemléki és múzeumi albizottság tevékenysége. L. Szabó Tünde: A szennai református templom és a szennai szabadtéri néprajzi gyűjtemény., Kampis Miklós: Népi építészeti kutatás és műemléki munka a Somogy megyei Tanácsai Tervező Vállalatnál. = Műemlékvédelem 1970: 2. sz. 65–82., Látóhatár 1975. szept. 234. p.
- Sugár István: Az egri vár gyalogsága, lovassága és tüzer-sége 1552 és 1561 között. = EgrivárHír 11 (1975) p. 5–20. 3 ill.
- Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975. 100 p. 4 ill. (Agrártörténeti Tanulmányok 2.)
- Rec.: Rét Rózsa = MTud 82 (U. f. 20/1975): 10. 643 p.
- Szabó János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában I. — Поселение и могилник эпохи Арпадов в окрестностях деревни Шаруд, I. = Egrimúzeum 11–12 (1973–1974). p.21–73. 4 térkép.
- Szabó Lajos: A kunhegyei műemlék ref. templom építésének krónikája. = Jászkunság 21 (1975): 1–2. p.79–91. 2 ill.
- Szabó Tünde: A szennai ref. templom és a szennai szabadtéri néprajzi múzeum. = Művéd 19 (1975): 2. p.73–76. 5 ill.
- Szakály Ferenc: Gyula város XVI. századi sorsfordulójának történetéhez. = Békési Élet 10 (1975): 1. p.217–224.

- Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Bp.: Akadémiai Kiadó 1975. 141 p. 21 ill. (Sorsdöntő történelmi napok 2.)
- Szántó Imre*: Magyarország nemzetközi helyzete Mohács után. — Международное положение Венгрии после Мохача. = ActaHistSzeged 51 (1975) 26 p.
- Szántó Konrád*: A jászberényi ferences templom története. Bp.: Ecclesia, 1974. 216 p. 40 ill. Rec.: *Gerő László* = Művéd 19 (1975): 2. 125. p.
- Szegfű László*: Sarolta. (Géza fejedelem hitvese.) = Középkori kútfoink kritikus kérdései. (Bp.: 1974.) p. 239–251.
- Szekély György*: Le passage à l'économie basée sur la corvée en Europe Centrale et Orientale et l'année 1514. — Переход к барщинному хозяйству в Центральной и Восточной Европе и 1514 год. = Études Historiques hongroise 1975. I. (Bp. 1975.) p. 309–327.
- Szekély György* vide: *Középkori Kútfoink kritikus kérdései*.
- Szentkirályi Zoltán*: Az akadémiák szerepe a francia barokkban. = Építéstud 6 (1974): 1–2. p. 121–146.
- Szepessy Tibor* vide: *Kapitányffy István*
- Szigetvári György*: Építészeti emlékek Somogyban. Kaposvár: Somogy m. Tanács, 1973. 126 p. ill. Rec.: *Gerő László* = Művéd 19 (1975): 2. 122 p.
- Szigetvári György*: A Somogy megyei Műemléki és Múzeumi Albizottság tevékenysége. = Művéd 19 (1975): 2. p. 67–72. 7 ill.
- Szilágyi András*: Die Monstranz zu Németújvár (Güssing. = Ars Decorativa 3 (1975) p. 5–20. 12 ill.
- Szilágyi István*: A veleimi Szent Vid kápolna felméréséről. = VasiSze 29 (1975): 3. p. 401–404. 2 ill.
- Szombathy Viktor*: Szlovákiai utazások. Bp.: Panoráma Kiadó, 1975. 214 p. ill. (Panoráma „mini” útikönyvek.)
- Szűcs Jenő*: Kézai-problémák. = Középkori kútfoink kritikus kérdései. (Bp. 1974.) p. 187–202.
- Szűcs Jenő*: Theoretical elements in master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum (1282–1285/A. D.). = Études historiques hongroises 1975. I. (Bp. 1975.) p. 239–281.
- H. Szűcs Margit*: A pesti kereskedelmi akadémia a múlt században. = Budapest 14 (1975): 6. p. 37–39. 8 ill.
- Takács Béla*: Egy XVIII. századi kézirat Kismarja történetéről. — Eine Handschrift aus dem Jahrhundert über die Geschichte von Kismarja. = Debr-MúzÉvk. 1973. p. 203–220.
- Tardy Lajos*: Il ruolo di Venezia nei rapporti persiani e georgiani dell' Ungheria. = Rapporti veneto-ungheresi all' epoca del Rinascimento. (Bp. 1975.) p. 257–267.
- Tardy Lajos–Moskovszky Éva*: Zur Entdeckung des Monumentum Ancyranum (1555). = ActaAnthung 21 (1973): 1–4. p. 375–401. 6 ill.
- Tarnai Andor*: A Képes Krónika forrásaihoz. = Középkori kútfoink kritikus kérdései. (Bp. 1974.) p. 203–211.
- Tóth János*: Az őrségek népi építészete. 2. kiad. Bp.: Műszaki Könyvkiadó, 1975. 155 p. 328 ill.
- Tóth Sándor*: Nézzük meg jól a múlt emlékeit. (A ludaspusztai keresztről.) = Művészet 16 (1975): 2. p. 44–47., 49. 13 ill.
- Török népek régészeti emlékei Magyarországon*. Időszaki kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében. 1975. szept. 22. — nov. 2. Bp.: FMH rotaprint soksz. 1975. 4. p.
- Újudvaron, középkori kolostor feltárása kezdődött.* = Zalai Hírlap 1975. ápr. 8., 27.
- Váczy Péter*: Anonymus és kora. = Középkori kútfoink kritikus kérdései. (Bp. 1974.) p. 13–37.
- Vadas Andor*: Műemlékvédelem (az építész szemével) Nógrád megyében. = Palóc föld. 1975: 4. p. 3–6.
- Vadászi Erzsébet*: A terművészetek határai I. Gótika. = Művészet 16 (1975): 2. p. 32–34. 7 ill.
- Vajay Szabolcs*: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. = Középkori kútfoink kritikus kérdései. (Bp. 1974.) p. 339–373.
- Valter Ilona*: A belpátfalvi monostor. = Éltud 30 (1975): 4. p. 168–172. 8. ill.
- Valter Ilona*: A búcsúszentlászlói rk. (volt ferences) templom helyreállítása. = Művéd 18 (1974): 1. p. 16–21. 11 ill.
- Valter Ilona*: Előzetes beszámoló a szentgotthárdi ciszterci monostor ásatásáról. — Rapport préliminaire des fouilles du monastère Cistercien à Szentgotthárd. = ArchÉrt 102 (1975): 1. p. 88–100. 17 ill.
- Valter Ilona*: Másutt már a gótika virágzott... Késő román téglalapítész a Nyugat-Dunántúlon) = Éltud 30 (1975): 44. p. 2084–2090. 9 ill.
- Valter Ilona*: A mátraszőlősi (Nógrád m.) rk. templom kutatása. = Művéd 18 (1974): 3. p. 151–159. 12 ill.
- Valter Ilona*: Somogyvámosi templomrom. = Művéd 19 (1975): 2. p. 87–91. 6 ill.
- Varga József*: Adatok a szegedi Fogadalmi templom építéstörténetéhez. — Angaben zur Baugeschichte der Votivkirche von Szeged. = SzegediMúzÉvk 1972/73: I. p. 7–18.
- Várkonyi Nándor*: Dunántúl. Bp.: Magvető Kiadó, 1975. 215 p.
- Városi György* vide: *Jakab Sámuel*
- Vásáry István*: A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés. (A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez.) = Középkori kútfoink kritikus kérdései. (Bp.: 1974.) p. 261–275.
- Vass Előd*: Az Egerben maradt törökök két 1687. évi névjegyzéke. = EgriVárHír 11 (1975) p. 27–39. 4 ill.
- Vass Előd*: Vác 1560. évi török vámnaplói. — Türkische Zollprotokolle von Vác im Jahre 1560. = Stud-Com 3 (1975) p. 137–165.
- Vedres László*: Kastélyok folyóján (Loire). 5.: A szűz városa: Sully és Orléans. = Éltud 30 (1975): 38. p. 1796–1802. 7 ill. 1 térk. 6.: Régi hajósok nyomában. = Éltud 30 (1975): 39. p. 1856–1861. 7 ill. 1 térk. 7.: Leonardo da Vinci sirja. = Éltud 30 (1975): 40. p. 1892–1898. 8 ill. 1 térk. 8.: Bretagne fővárosa. = Éltud 30 (1975): 41. p. 1952–1957. 8 ill. 1 térk.
- Végh Gusztáv*: Tabán képei. Perehazy Károly szövegével. Bp.: Képzőművészeti Alap (1975.) 32 p. 20 színes ill.
- Veress László* vide: *Dobosy László*
- Vértes Miklós*: Az Üllői út. = Budapest 13 (1975): 9. p. 14–17. 9 ill.
- Wellner István*: Új pihenőpart a Hajógyári szigeten. = Budapest 13 (1975): 6. p. 15–17. 5 ill. 1 térk.
- Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*. I. Szerk: Janssen, W. és Steuer, H. Köln: Rheinland Verl. 1973. 214. p. 55 ill. Rec.: *Müller Róbert* = ArchÉrt 102 (1975): 1. p. 145–147.
- Zolnay László*: A budai gótikus szoborgaléria divattörténete I. = Budapest 13 (1975): 4. p. 40–44. 14 ill. II: = Budapest 13 (1975): 5. p. 40–45. 19 ill.
- Zolnay László*: A budai Várszínház történetéből. = Budapest 13 (1975): 1. p. 36–38. 4 ill.
- Zolnay László*: 1075–1975. Garamszentbenedek kilencszáz esztendőse = Művészet 16 (1975): 8. p. 18–20. 9 ill.
- Zolnay László*: Fordulat a műemlékvédelemben. = Budapest 13 (1975): 6. p. 8–9. 1 ill.
- Zolnay László*: Halál, temetés, tor a régi Pest-Budán. = Budapest 13 (1975): 7. p. 41–43. 9 ill.
- Zolnay László*: A lebontott zólyomi paplak gótikus falkép-sorozatai. = MűÉrt 24 (1975): 2. p. 112–116. 7 ill.
- Zolnay László*: Pest-budai asszonyok a régi világban. = Budapest 13 (1975): 8. p. 36–39. 3 ill.
- Zolnay László*: Rab leányok, asszonyok — Budán. = Budapest 13 (1975): 10. p. 40–42. 2 ill.
- Zsiray Lajos*: A hosztóti plébániatemplom. = Művéd 18 (1974): 2. p. 74–77. 1 ill.

F. Fejér Mária

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András. A kézirat nyomdába érkezett: 1976. III. 4. Terjedelem 21,5 (A/5) ív
76.2873 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>Körök József</i> : W. Meier-Arendt, Die Hinkelstein-Gruppe	138
<i>Patay Pál</i> : K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj	139
<i>Müller Róbert</i> : G. Jacobi, Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching. Ausgrabungen in Manching 5.	141
<i>Wessetzky Vilmos</i> : J. Leclant, Inventaire Bibliographique des Isiacs (IBIS)	142
<i>Nagy Tibor</i> : L'année Epigraphique: 1971.	143
<i>Bóna István</i> : L. Barzu, Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V.	144
<i>Müller Róbert</i> : N. Janssen, Studien zur Wüstungsfrage in fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelrand	146
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1975-ben	147

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Е. Патек</i> : Шопронская группа гальштатской культуры	3
<i>А. Мочи</i> : Границы провинций севернее Балатона	29
<i>Д. Габлер</i> : Привозные рельефные сигиллаты и их подделки в Паннонии	34
<i>Е. А. Халикова</i> : Древневенгерский могильник на Нижней Каме. К вопросу о Magna Hungaria	53
<i>Дь. Ласло</i> : К вопросу о погребении военачальника в Земплене	79

СООБЩЕНИЯ

<i>М. Пето</i> : Поселение гончаров раннеимператорского времени на южном склоне горы Геллерта	86
<i>Я. Матолчи</i> : Кости животных из раскопок поселения раннеимператорского времени на ул. Кенде в Будапеште	96
<i>Е. В. Коцтур</i> : Поливной глиняный стакан с аппликацией из могильника с. Шоймар римской эпохи	98
<i>Е. М. Козак</i> : Раскопки римско-католической церкви в Гутатоттоше	102
<i>Дь. Новаки</i> : Крепость с земляными валами на холме Св. Вида в д. Бача	116

ОБОЗРЕНИЕ

<i>И. Холл</i> : Некоторые вопросы археологии средних веков	126
<i>Н. Калиц</i> : Международная конференция в Пезинке (Словакия) по вопросам возникновения металлургии в Европе	128
<i>О. Трогмайер</i> : Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection 1975	129
<i>Дь. Парраги</i> : Конференция „Terra Antiqua Balcanica” в Великом Търнове	129
<i>Е. Б. Бониш</i> : Конференции RCRF в Аугсте и Кайзераугсте в 1975 г.	130
<i>Я. Гомори</i> : Международный симпозиум в Кишмартоне по вопросам археологических исследований истории железной металлургии в Европе	131

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Ш. Шопрони</i> : Budapest Régiségei, том XXIII	132
<i>Т. Ковач</i> : Bökönyi S., History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe	132
<i>З. Кадар</i> : Matolcsi J., A háziállatok eredete	134
<i>З. Кадар</i> : Erdélyi G., A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon	135
<i>А. Шош</i> : Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIII ^e a X ^e siècle. Red. L. Gerevich	136
<i>И. Эчеди</i> : J. Lichardus, Studien zur Bükker Kultur	137
<i>Й. Корек</i> : W. Meier-Arendt, Die Hinkelstein-Gruppe	138
<i>П. Патаи</i> : K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj	139
<i>Р. Мюллер</i> : G. Jacobi, Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum Manching. Ausgrabungen in Manching 5.	141
<i>В. Вешецки</i> : J. Leclant, Inventaire Bibliographique des Isiacs (IBIS)	142
<i>Т. Надь</i> : L'année Epigraphique: 1971	143
<i>И. Бона</i> : L. Barzu, Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V	144
<i>Р. Мюллер</i> : N. Janssen, Studien zur Wüstungsfrage in frankischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelrand	146
<i>М. Ф. Феер</i> : Венгерская археологическая литература за 1975 год	147

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>E. Patek</i> : Le groupe des environs de Sopron de la civilisation de Hallstatt	3
<i>A. Mócsy</i> : Limites de provinces au nord du Balaton	29
<i>D. Gabler</i> : Terres sigillées importées à décor en relief et leurs imitations	34
<i>E. A. Halikova</i> : Cimetière des Hongrois primitifs au bord du Kama. Contribution à la question de la Magna Hungaria	53
<i>Gy. László</i> : Sur la tombe princière de l'époque de la conquête hongroise à Zemplén	79

NOTES ET INFORMATIONS

<i>M. Pető</i> : Un établissement de potiers de la haute époque impériale sur le flanc sud du Gellérthegy	86
<i>J. Matolcsi</i> : La définition des os d'animaux de la colonie de la haute époque impériale, dégagée à Budapest, XI ^e , 8–10, rue Kende	96
<i>É. V. Koczur</i> : Gobelet glazuré à décor appliqué, livré par la nécropole romaine de Solymár	98
<i>É. M. Kozák</i> : Le dégagement de l'église catholique de Gutatöttös	102
<i>Gy. Nováki</i> : Ouvrage fortifié de l'époque arpadienne sur la colline Szent Vid de Bácsa	116

CHRONIQUE

<i>I. Holl</i> : Quelques questions de l'archéologie médiévale	126
<i>N. Kalicz</i> : Conférence internationale à Pezinok (Slovaquie) sur l'évolution de l'art du métal en Europe	128
<i>O. Trogmayer</i> : Symposium on Archaeometry and Archaeological Prospection 1975	129
<i>Gy. Parragi</i> : Compte rendu de la conférence de „Terra Antiqua Balcanica”, tenue à Veliko Tarnovo	129
<i>É. B. Bónis</i> : Les jours de la RCRF tenus en 1975 à Augst et Kaiseraugst	130
<i>J. Gömöri</i> : Le symposium international traitant de la recherche archéologique européenne du fer, tenu à Kismarton (Eisenstadt)	131

LIVRES

<i>S. Soproni</i> : Budapest Régiségei, T. XXIII	132
<i>T. Kovács</i> : Bökönyi S.: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe	132
<i>Z. Kádár</i> : Matolcsi, J.: A háziállatok eredete (L'origine des animaux domestiques)	134
<i>Z. Kádár</i> : Erdélyi G.: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon (Taille et sculpture de pierre romaines en Hongrie)	135
<i>Á. Sós</i> : Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIII ^e au X ^e siècle. Red.: L. Gerevich.	136
<i>I. Ecsedy</i> : J. Lichardus, Studien zur Bükker Kultur	137
<i>J. Korek</i> : W. Meier-Arendt, Die Hinkelstein-Gruppe	138
<i>P. Patay</i> : K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj	139
<i>R. Müller</i> : G. Jacobi, Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum Manching. Ausgrabungen in Manching 5. ...	141
<i>V. Wessetzky</i> : J. Leclant, Inventaire Bibliographique des Isiaca (IBIS)	142
<i>T. Nagy</i> : L'année Epigraphique 1971	143
<i>I. Bóna</i> : L. Barzu, Continuitate populatiiei autohtone in Transilvania in secolele IV–V	144
<i>R. Müller</i> : N. Janssen, Studien zur Wüstungsfrage in fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelnordrand	146
<i>M. F. Fejér</i> : Littérature archéologique hongroise en 1975	147

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapfüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1. sz.)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára, az AKADÉMIAI KIADÓ-nál. 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111–010,

pénzforgalmi jelzőszám: 215–11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185–680.

Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft.

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapfüzleteiben és minden nagyobb utcai elárúsítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 32,— Ft.

50007

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

103. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,—Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, L. KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Raczky Pál</i> : A Körös kultúra leletei Tiszajenőn	171
<i>K. Zoffmann Zsuzsanna</i> : Embertani ismereteink a Körös-Starčevo-Criș kultúra népességéről	190
<i>Tóth Endre</i> : Pannónia provincia kialakulásához	197
<i>Adamik Tamás</i> : Megjegyzések a Daru-utcai sírvershez	203
<i>Salamon Ágnes</i> : Csontműhely Intercisában	207

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csalog József</i> : A černavodai idolk és a beszélő maszk	216
<i>Mesterházy Károly</i> : Agyag kocsimodell Pocsajról	223
<i>T. Juhász Irén</i> : Az Orosháza-gyopárosi szkíta temető	231
<i>Fülöp Gyula</i> : Újabb tanulmány a római érmek származatakor forgalmáról a mai magyar Alföldön	253
<i>Müller Róbert</i> : A rákoscsabai és a balatonalmádi vaseszközlelet keltezése	263

SZEMLE

<i>B. Thomas E.</i> , Bedřich Svoboda	279
<i>Kovács Tibor</i> : A régészeti forrásanyag közlésének lehetőségei és hiányosságai	279
<i>Fodor István</i> : Megjegyzések a zempléni sír értékeléséhez	282
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1975. évi működéséről	286
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1975. évben	287
Archäologische Forschungen im Jahre 1975.	287

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXVI. kötet	306
<i>Torma István</i> : J. Banner—I. Bóna, Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés	308
<i>Tóth Endre</i> : L. Barkóczi—A. Mócsy, Die römische Inschriften Ungarns. RIU 2.	309

A KÖRÖS KULTÚRA LELETEI TISZAJENŐN

Tiszajenő – Szárazérparton, Szolnoktól DNY-ra, mintegy 20 km-re, a Tisza jobb partján végzett ásatást Selmeczi László 1967-ben, ahol a Körös kultúra lakóházának maradványait tárta fel. A cölöpös szerkezetű, paticsfalú, $9,2 \times 4,2$ m kiterjedésű épület jelentőségét felismerve, publikálta is azt.¹ Ennek megfelelően a lelőhely a nemzetközi szakirodalomban is visszhangra talált, hiszen a lakóház ilyen típusa, ilyen jól megmaradt alaprajzzal példa nélkül állt ez ideig a Körös kultúra magyarországi lelőhelyein. Így Ruth Tringham közölte ismét a házalaprajzot, kiegészítve annak rekonstruált képével.² Ez az alaprajz (rajta feltüntetve a feltárás eredeti határát) és a ház rekonstruált felépítménye látható az 1. és 2. képen.

Mindemellett a lakóházból feltárt leletanyag ez ideig nem került közlésre, pedig a Körös kultúra jelen kutatási stádiuma mellett, amikor a precíz helyszíni megfigyeléssel és ásatási módszerrel feltárt „forrásanyag” többségében hulladékgödörökből származik, fontos egy ilyen zárt egység tanulmányozása, bármilyen kevés és töredékes legyen is az.³ Éppen az előbb említett tény miatt, azaz, hogy a Körös kultúra új, statisztikailag is értékelhető leletanyaga gödörökből származik, továbbá mert a régi feltárások leletanyaga a helyszíni selejtezések miatt csak korlátozott forrásértékel rendelkezik,⁴ a kultúra belső tagolása megnyugtatóan a mai napig sem megoldott.⁵ Mivel pedig nem ismerünk vertikális stratigráfiát szolgáltató, tell-szerű Körös-kultúrák telepét, ezért fontos minél több, az említett kultúrához tartozó telep szondázó ásatása, az esetleges nagyobb horizontális összefüggések vizsgálatához, valamint egyes telepek teljes feltárása, részletes, komplex, belső megfigyelések céljából. Természetesen ehhez követelmény a feltárások értékelhető közzététele, a leletek minél gyorsabb közhézzre adása, vállalva adott esetben azt is, hogy egy-egy ilyen anyagközlő cikk csak kis mozaikszem lehet egy nagyobb

képhez. Ez a cél vezérelt e leletanyag jelen közlésénél.⁶

A tiszajenői ház égett agyag omladékrétege a talajfelszíntől számított 30 cm mélységben jelentkezett, amely mintegy 5 cm vastag volt. Ez alatt erősen ledöngölt, töredezett agyagpadlót talált az ásató. Mivel a szántás 25 cm mélységben forgatta meg a humuszt, így az objektum és a benne talált leletanyag is viszonylag épségben megmaradt, leszámítva a ház Ny-i sarkában álló nagy, barbotindiszes hombárt, amelynek tetejét a szántás elvitte (1–2. kép, 6. kép 4). A szóban forgó tiszajenői épületmaradványban feltárt kerámiaanyag igen töredékes, összesen 2174 db került elő. Ebből a minőségi jegyek alapján 1438 db durva kerámiából származó töredék és 736 db finom kerámiából való. A durva és finom kerámia részletes megoszlása díszítés és esetlegesen azonosítható formák szerint megtalálható az 1. és 2. táblázatban. E táblázatok némileg eltérnek a Trogmayer Ottó által használt, hasonló célú táblázattól, amelyben a különböző díszítések, a finom kerámia, a durva kerámia egyenlő rangú kategóriák.⁷ Így például egy durva kerámatöredék, amelyen csipett díszítés van, Trogmayer Ottó táblázatában a „csipett dísz” kategóriába kerül, de természetesen a „durva kerámia” csoportba már nem kerülhet be, pedig tulajdonképpen itt is számításba kellene venni. E példa alapján nyilvánvaló, hogy statisztikai vizsgálatoknak csak ott van értelme, ahol az osztálybasorolás azoncs szempontok szerint történik, azaz nem jöhet létre a fenti példában látható átfedés két különböző osztály között. (Matematikai meghatározással élve, egy nagyobb egységnél diszjunkt halmazokra való bontás a cél.) Trogmayer Ottó táblázatából ki kell emelni a kerámia minőségére vonatkozó „durva kerámia” és „finom kerámia” osztályokat, melyek alapján a kerámiaanyag két minőségi osztályba sorolható. E két nagyobb egységen belül aztán újabb kategorizálás végezhető

¹ Selmeczi L., Jászkunság XIII/4. (1967) 166–168.; Uő., MFME (1969) 17–22.

² Tringham, R., Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000–3000 BC. (London 1971) 86, 14. ábra c.

³ Az utóbbi idők szisztematikus feltárásai közül a legfontosabbak felsorolása: Trogmayer O., ArchÉrt 95 (1968) 6–8.

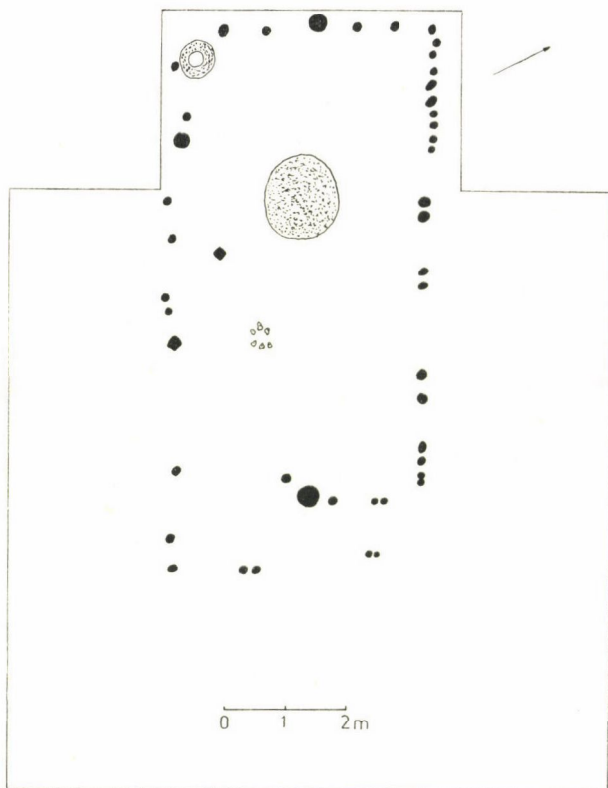
⁴ Általában e század első felében gyakori volt a leletanyag ásatás alatti, helyszíni selejtezése, így Banner János Hódmezővásárhely környéki feltárásai is ilyenek voltak.

Ezek ellenére e feltárások a kor szintjén álltak, s ezek alapján vált többek közt lehetségessé a Körös kultúra későbbi, monografikus feldolgozása.

⁵ Trogmayer O., ArchÉrt 91 (1964) 67–84.; Makkay, J.–Trogmayer, O., MFME (1964–1965) 57–58.; Trogmayer, O., MFME (1966–1967) 36.; Makkay, J., ActaArch 8 (1965) 3–18.; Trogmayer O., ArchÉrt 95 (1968) 11.; Makkay, J., ActaArchHung 21 (1969) 13–31.

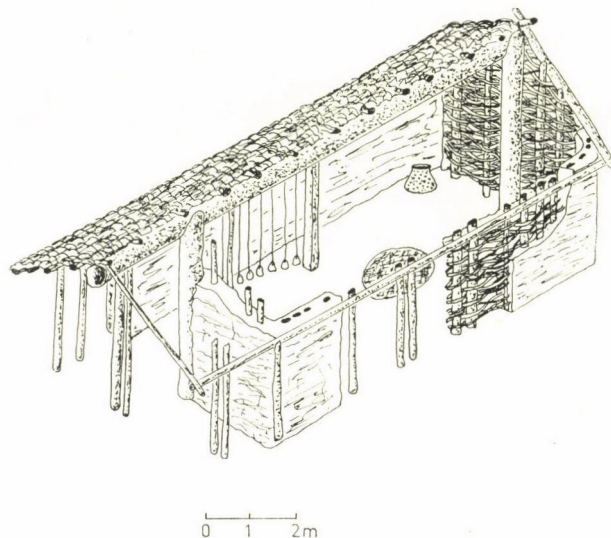
⁶ Itt mondok köszönetet Selmeczi Lászlónak, a tiszajenői leletanyag közlési jogának átadásáért.

⁷ Trogmayer O., ArchÉrt 95 (1968) 9.

1. kép. Tiszajenő—Szárazérpart. Az épület alaprajza a feltárás eredeti határaival
Рис. 1. Тисаено-Саразэрпарт. План здания с обозначением открытой площади ;
Fig. 1. Tiszajenő—Szárazérpart. Plan du bâtiment avec les limites initiales de la mise à jour

a díszítések típusai alapján, esetleg újabb szempontok figyelembevétele mellett tetszőlegesen sűrítendő, szaporítható a kategorizálás segítségével létrehozott osztályok száma. Az így nyert táblázatból leolvasható az egyes díszítésfajták eseteinek száma és még az is eldönthető, hogy az illető díszítés hányszor fordul elő finom és durva kerámián, továbbá az egyes jellemzők százalékos megoszlása

2. kép. Tiszajenő—Szárazérpart. Az épület rekonstruált képe Ruth Tringham nyomán
Рис. 2. Тисаено-Саразэрпарт. Реконструкция здания по Р. Трингаму
Fig. 2. Tiszajenő—Szárazérpart. Vue reconstruite du bâtiment d'après Ruth Tringham

1. Táblázat. A durva kerámia megoszlása forma és díszítés szerint
(A táblázatban csak olyan típus és díszítési kategória található, amely a lelőhelyen előfordult)

		A durva kerámia típusai														
		„Hombár”			Tál			Egyenes vagy ívelt nyakú fazék			Puttony alakú edény			Meghatározhatatlan forma		
		Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék	Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék	Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék	Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék	Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék
Díszítések	Barbotin	Rátett	3	6	11	4		2		3				232	6	
		Rákent				1		1						5		
	Csípett	Mintába csípés	2					4	4	3				64	2	
		Rendszertelen csípés		1	3	4		3	11	16	11			217	21	
		Köröm-bevagdolás												14		
	Nádvég													5		
	Karcolt					2		11	51	7				50	7	
	Festett							2								
	Díszítetlen		7			30		52	5		6	4		467	78	

2. Táblázat. A finom kerámia megoszlása forma és díszítés szerint

(A táblázatban csak olyan típus és díszítési kategória található, amely a lelőhelyen előfordult)

			A finom kerámia típusai																				
			Kehely			Csésze			Tál			Egyenes vagy ívelt nyakú fazék			Kihajló peremű, gömböshasú edény			Magas nyakú gömböshasú palack			Meghatározhatatlan forma		
			Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék	Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék	Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék	Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék	Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék	Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék	Perem-töredék	Oldal-töredék	Aljtöredék
Díszítések	Csípett	Mintába csípés																					
		Rendszeretlen csípés									3												
	Körömbevagdolás												1										
	Vörös bevonat		1																			12	
	Díszítés nélküli		52		4	9	14		50		2	24	2	10	20			13	1		31	409	78

is kiszámítható. A mostani táblázat tovább finomítható, ha az egyes megállapítható kerámiaformákat is figyelembe vesszük, esetleg még azzal is részletesebbé tehetjük, hogy tekintettel vagyunk a töredékek származási helyére: perem-, oldal-, aljtöredék.

A fentieknek megfelelően a kerámiaanyag a a következőképp csoportosítható:

I. Durva kerámia, amelyre a vastag fal, durva kivitel, pelyvás soványítás a jellemző, színben a barna színárnyalatai általánosak. A megfigyelhető formák:

1. Cilindrikus vagy tölcéses nyakú „hombár” (4. kép 3. 6. kép 4. 8. kép 1). A Körös kultúra minden jel szerint tárolásra használt, jellemző típusa, a kultúra lelőhelyein általánosan megtalálható forma.⁸ Általában kevés változata van, így magas, kevésbé öblös és alacsonyabb, erősen hasasodó variációi említhetők. A tiszajenői lelőhelyen, a szóban forgó típusból összesen 33 töredék került elő, ebből 20 db barbotin díszítésű, azaz e díszítés a hombároknál általánosabban használt volt, mint más.

2. Kónikus tál, amely lehet lapos aljú, de állhat rövid bütyöklábakon is (4. kép 4; 8. kép 2, 3, 5, 6). Ez a típus 44 töredéssel van képviselve a lelőhelyen, a többség díszítetlen (30 db). A Körös kultúra szintén gyakori, nem sok változatot mutató kerámiatípusa.⁹

3. Egyenes vagy ívelt nyakú fazék, némileg hasonlít a „hombár” formához, de sokkal kisebb méretű annál. A Tiszajenőn előkerült töredékek alapján (183 db) a leggyakoribb típus volt. Természetesen e típuson belül több variáns is előfordul,

így többek közt egyenes peremű, nem túl öblös (3. kép 12); ívelt nyakú, erős öblösödésű (4. kép 1, 2, 5; 5. kép 1, 6; 6. kép 1; 9. kép 2, 3, 5–8); erősen ívelt nyakú, kihajló peremű, gömbös oldalú (9. kép 1, 4). E változatokon a díszítés minden fajtája megközelítőleg azonos arányban használatos, talán a barbotin díszítés kisebb száma emelhető ki. Két ívelt nyakú, csípett fazék peremtöredékén vonalas fekete festés látható (3. kép 9, 10). A durva kerámián a festés ilyen formája nem gyakori. A most bemutatott kerámiatípusnak is számos párhuzama ismert.¹⁰

4. Puttony alakú edény. Ebből a formából csak nagyon kevés megállapíthatóan ide sorolható töredék származik (10 db), valamennyi sima, díszítetlen (12. kép 1, 8. kép 4). Számos ép példány alapján azonban a magas tölcéses nyaktöredék és az aszimmetrikus oldaltöredék, a vízszintes, felfelé hajló füllel, egyértelműen meghatározható.¹¹

A durva kerámiából sok az olyan darab, amelyből nem lehet következtetni az eredeti formára (1168 db), ebből jelentős számú a teljesen díszítetlen töredék (545 db).

II. Finom kerámia, amelynek jellemzője a vékonyabb fal, többségében pelyvás soványítás, általában a felület jól polírozott. A szín világosbarna, barna, de előfordulnak a sötétebb tónusok is, emellett foltos felületű töredékek szintén megtalálhatók. A finom kerámiából nem került elő festett darab és az úgynevezett besimított dísz sem fordult elő. A megállapítható formák:

1. Kehely, amely a finom kerámián belül vezető típus, 57 töredék azonosítható ezzel a formával. Az alj lehet lapos profilált, tömör talpas, talpgyű-

⁸ Kutzián I., A Körös kultúra (The Körös Culture) (Bp. 1944–1947) IV.t.2, XIV.t.1, XX.t.1–3, XXI.t.1–3, XXII.t.1–3, XXIII.t.1.

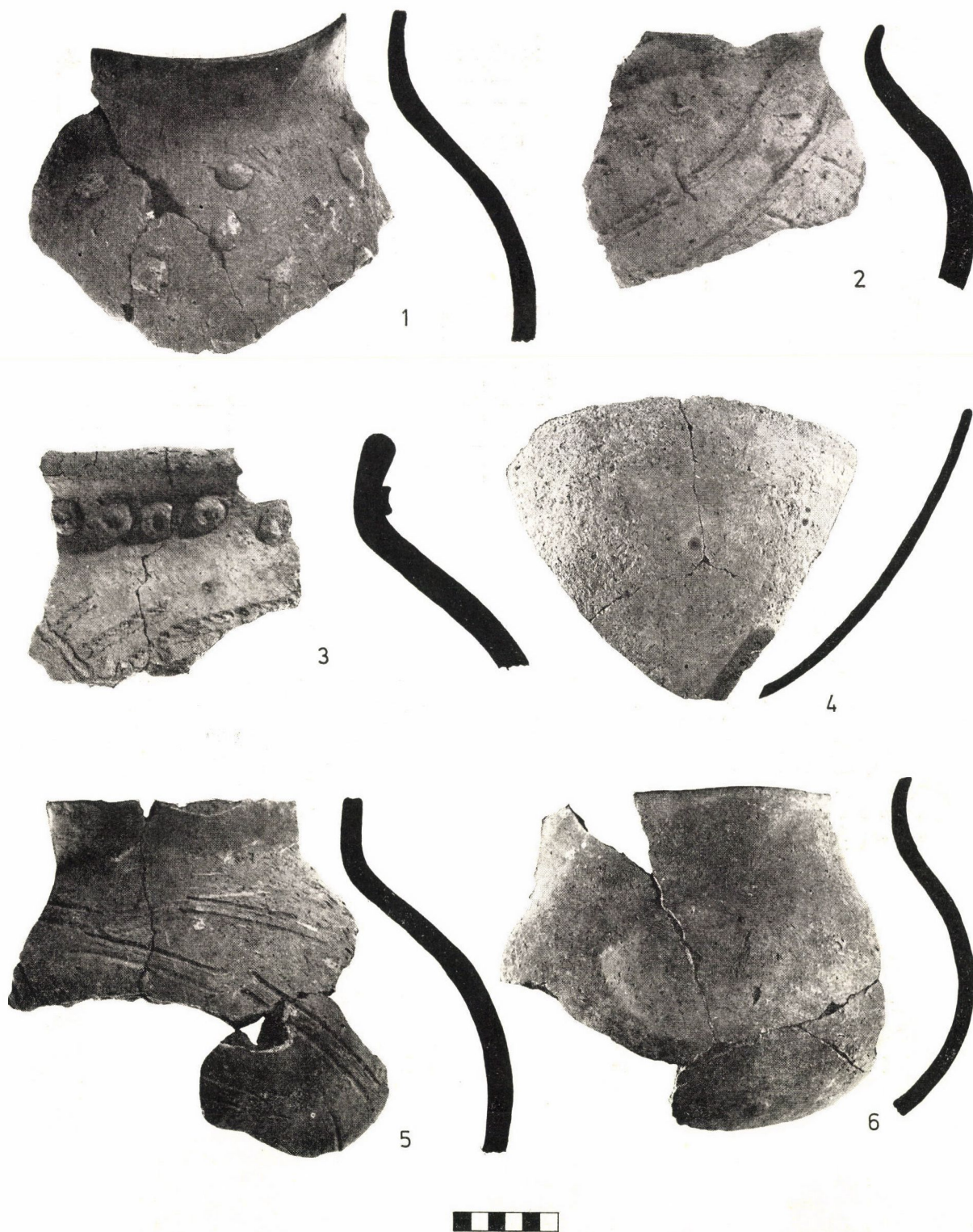
⁹ Kutzián I., i. m. XXXII. t. 2–8, XXXIII. t. 1. Trogmayer O., ArchÉrt 91 (1964) 12. kép 1, 13. kép 2.

¹⁰ Kutzián I., i. m. IV. t. 5, XXI. t. 4, 5, XXIII. t. 3–5, XXIV. t. 1–4, XXIX. t. 4, 6, 7, 8.; Trogmayer O., ArchÉrt 91 (1964) 11. kép 5, 13. kép 1.

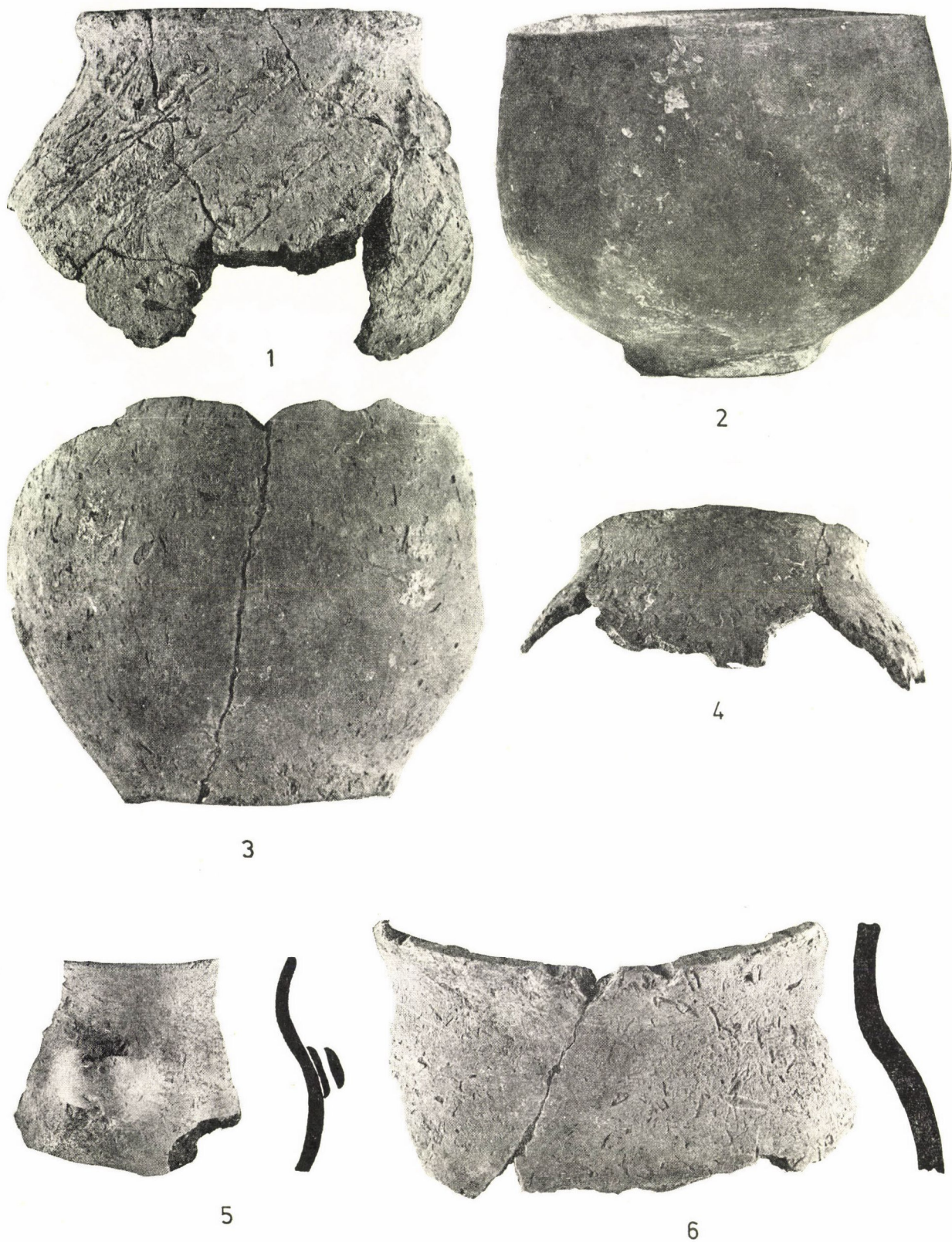
¹¹ Kutzián I., i. m. I. t. 1, XI. t. 1, XIII. t. 15, XXV. t. 2–6.

3. kép. Tiszajenő—Százazérpart. 1—15. Az épületben feltárt leletanyag. 1 : 2
 Рис. 3. Тисаено—Саразёрпарт. 1—15. Находки из здания. М: 1 : 2
 Fig. 3. Tiszajenő—Százazérpart. 1—15. Trouvailles découvertes dans le bâtiment

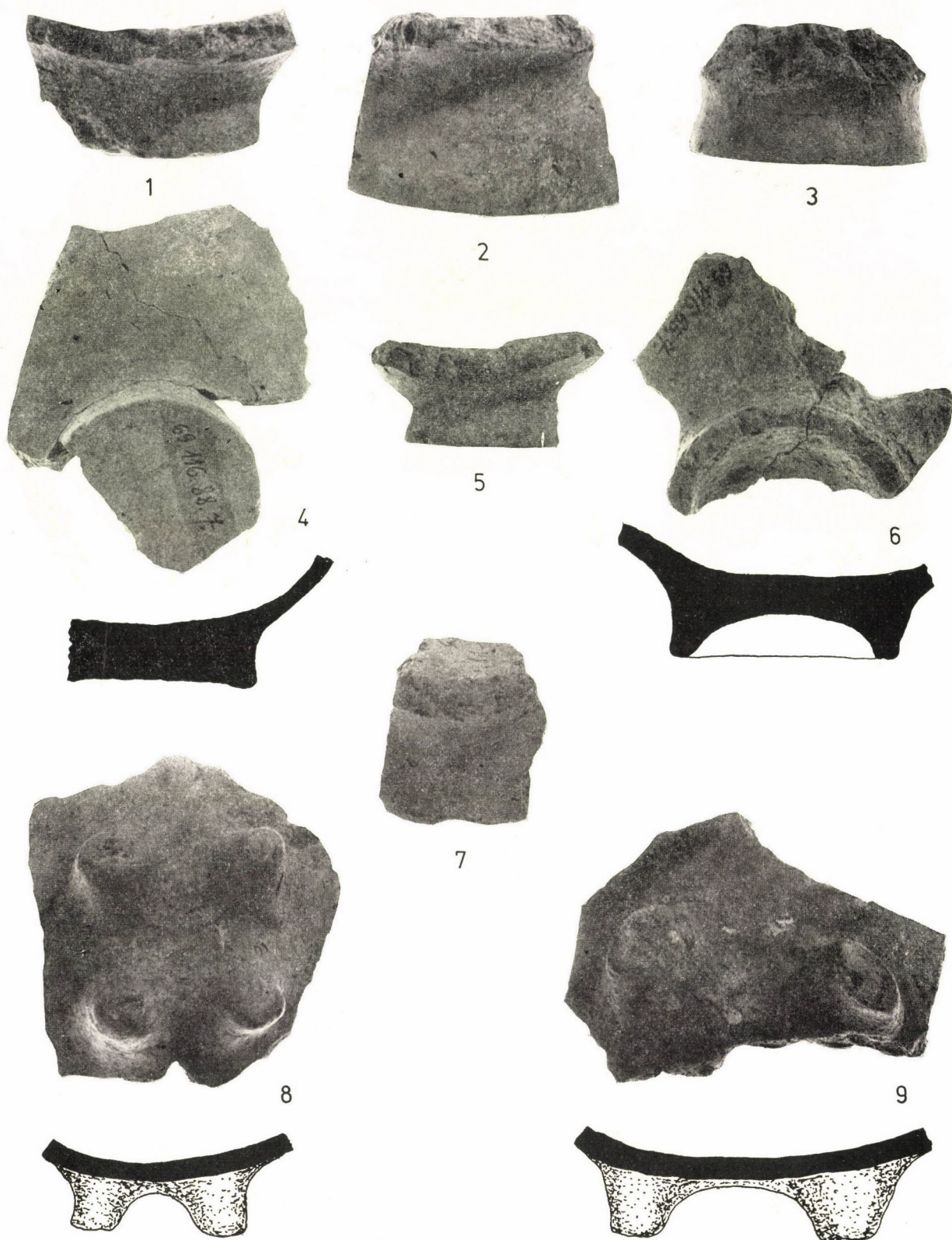
4. kép. Tiszajenő—Szárázérpart. 1—6. Az épületben feltárt leletanyag
 Рис. 4. Тисаено-Саразэрпарт. 1—6. Находки из здания
 Fig. 4. Tiszajenő—Szárázérpart. 1—6. Trouvailles découvertes dans le bâtiment

5. kép. Tiszajenő—Százazérpart. 1—6. Az épületben feltárt leletanyag. 1 : 2
 Рис. 5. Тисаено-Саразёрпарт. Находки из здания. М: 1 : 2
 Fig. 5. Tiszajenő—Százazérpart. 1—6. Trouvailles découvertes dans le bâtiment. 1 : 2

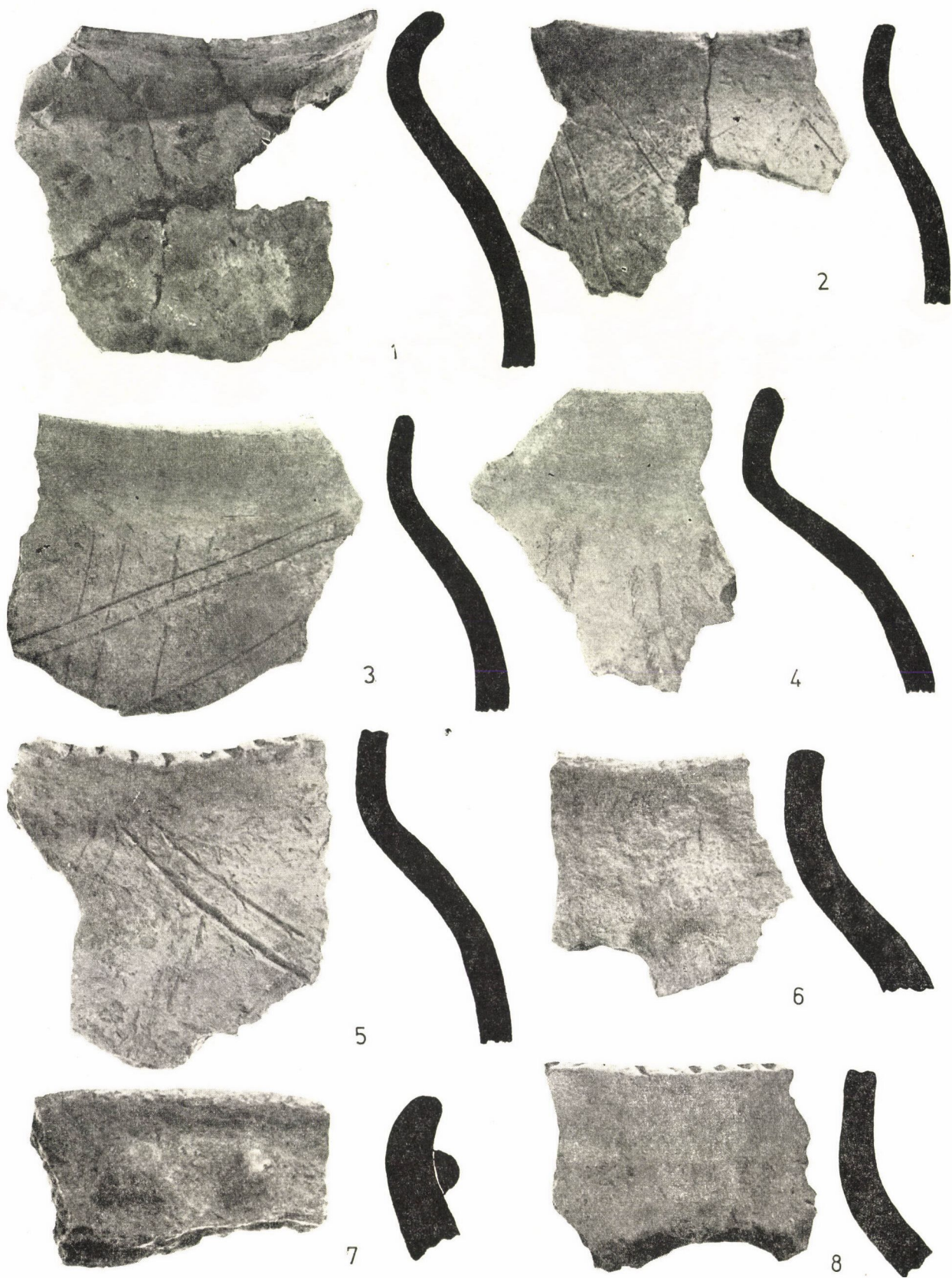
6. kép. Tiszajenő-Szárazérpart. 1-4. Az épületben feltárt leletanyag. 1-3 = 1 : 2; 4 = 1 : 4
 Рис. 6. Тисаено-Саразёрпарт. 1-4. Находки из здания. М: 1-3 = 1 : 2; 4 = 1 : 4
 Fig. 6. Tiszajenő-Szárazérpart. 1-4. Trouvailles découvertes dans le bâtiment. 1-3 = 1 : 2; 4 = 1 : 4

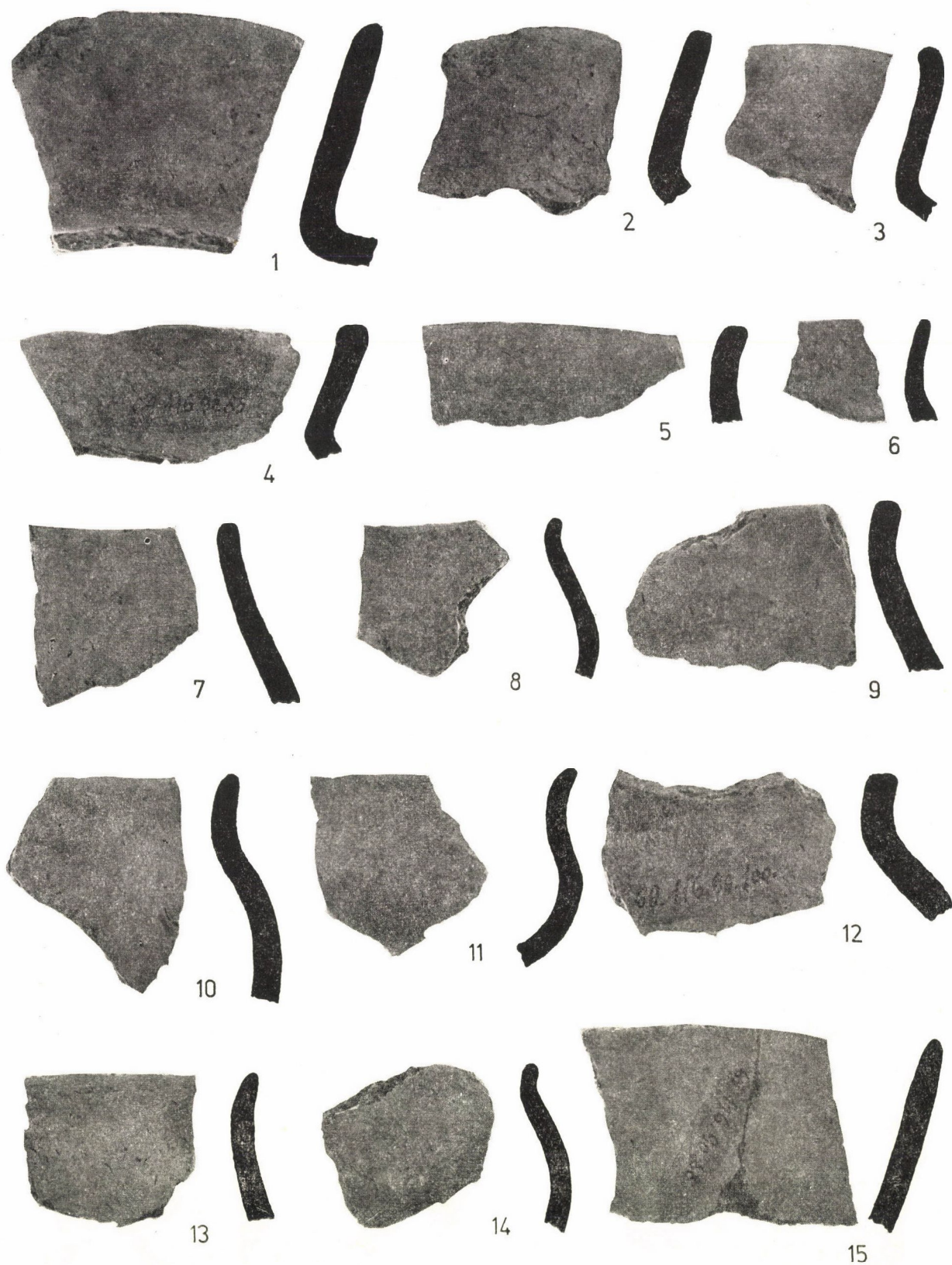
7. kép. Tiszajenő—Szárázérpart. 1—9. Az épületben feltárt leletanyag. 1 : 2
 Рис. 7. Тисаено-Саразэрпарт. 1—9. Находки из здания. М: 1 : 2
 Fig. 7. Tiszajenő—Szárázérpart. 1—9. Trouvailles découvertes dans le bâtiment. 1 : 2

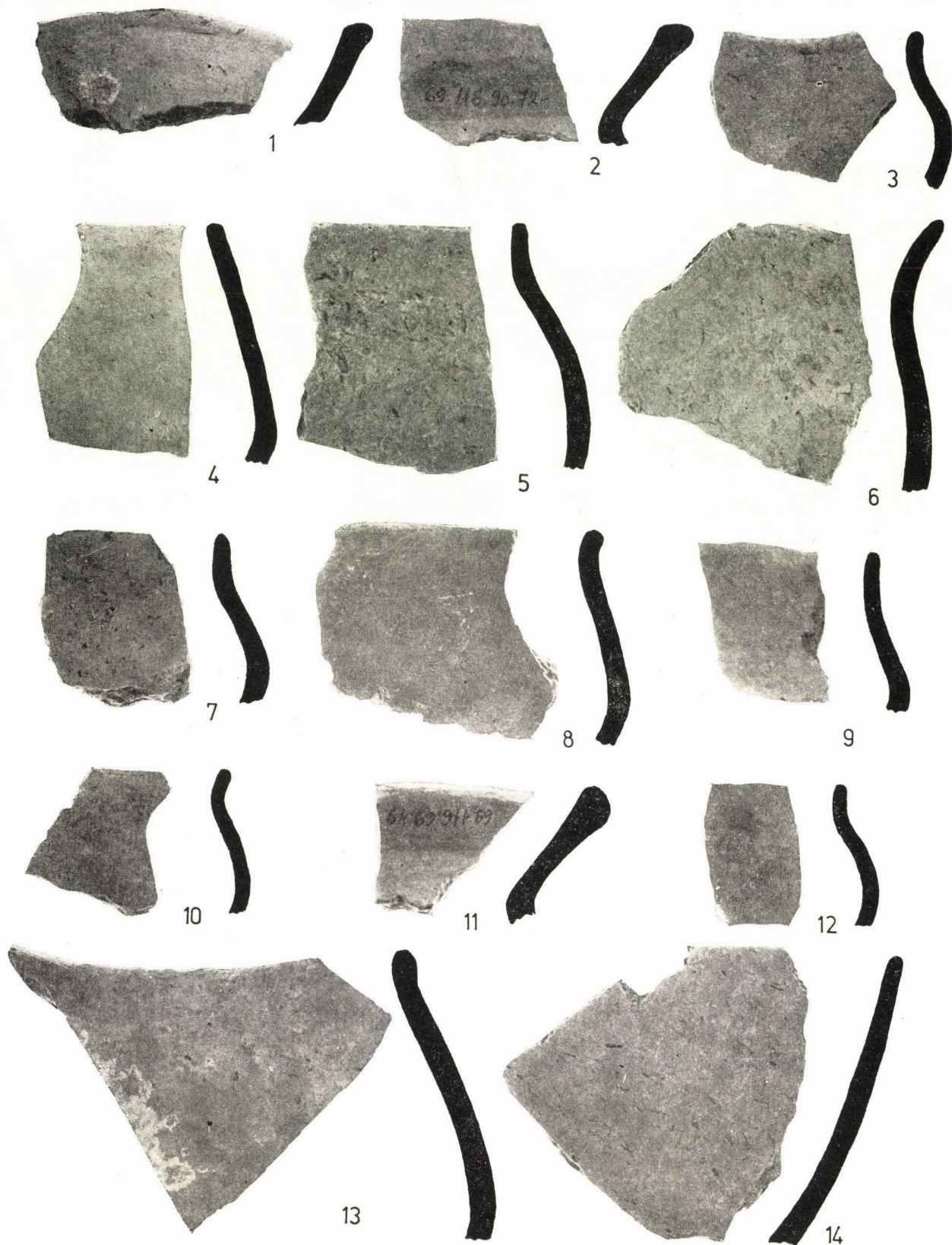
8. kép. Tiszajenő—Szárazérpart. 1—6. Az épületben feltárt leletanyag. 1 : 2
 Рис. 8. Тисаено-Саразэрпарт. 1—6. Находки из здания. М: 1 : 2
 Fig. 8. Tiszajenő—Szárazérpart. 1—6. Trouvailles découvertes dans le bâtiment. 1 : 2

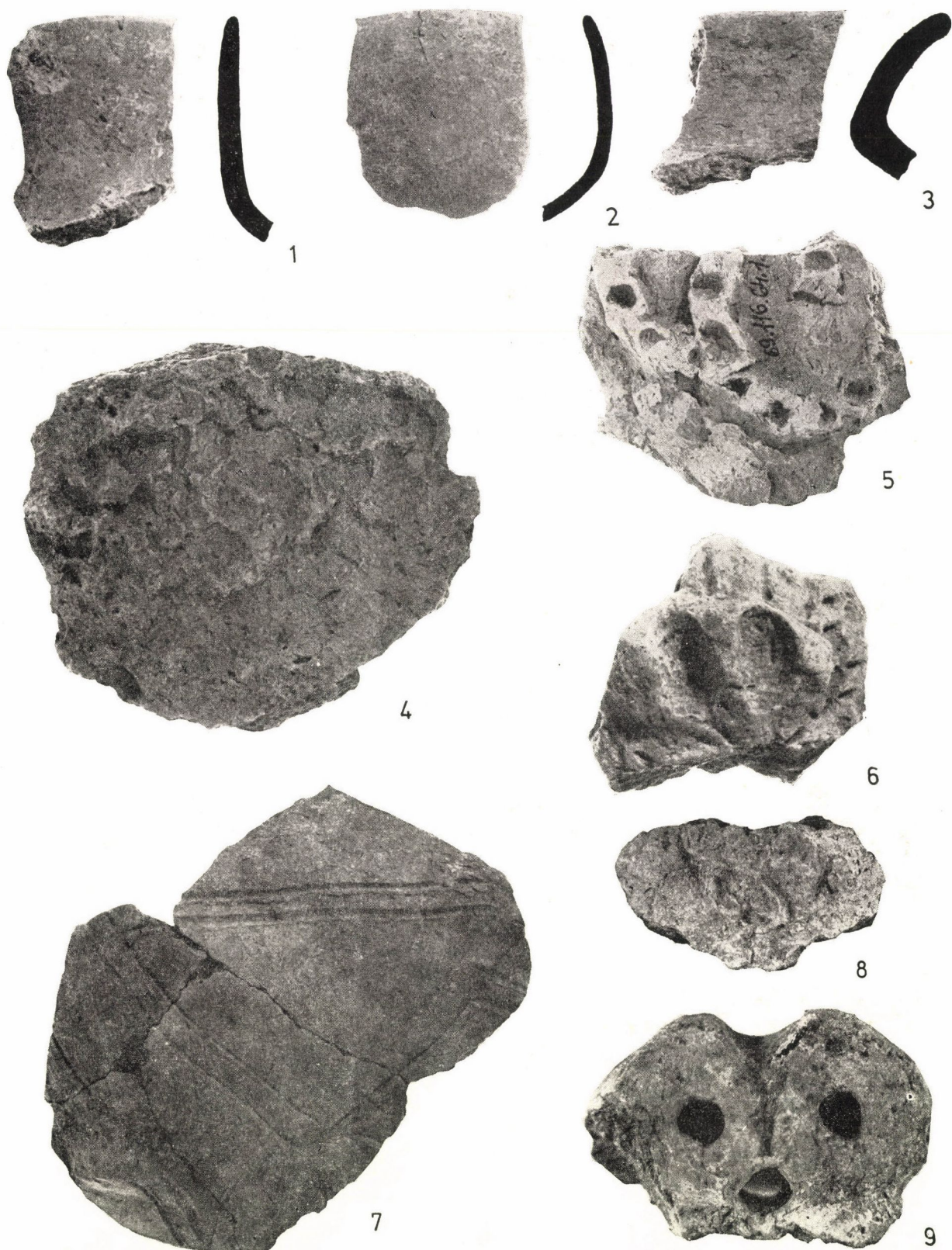
9. kép. Tiszajenő-Szárazérpart. 1-8. Az épületben feltárt leletanyag. 1 : 2
 Рис. 9. Тисаено-Саразэрпарт. 1-8. Находки из здания. М: 1 : 2
 Fig. 9. Tiszajenő-Szárazérpart. 1-8. Trouvailles découvertes dans la bâtiment. 1 : 2

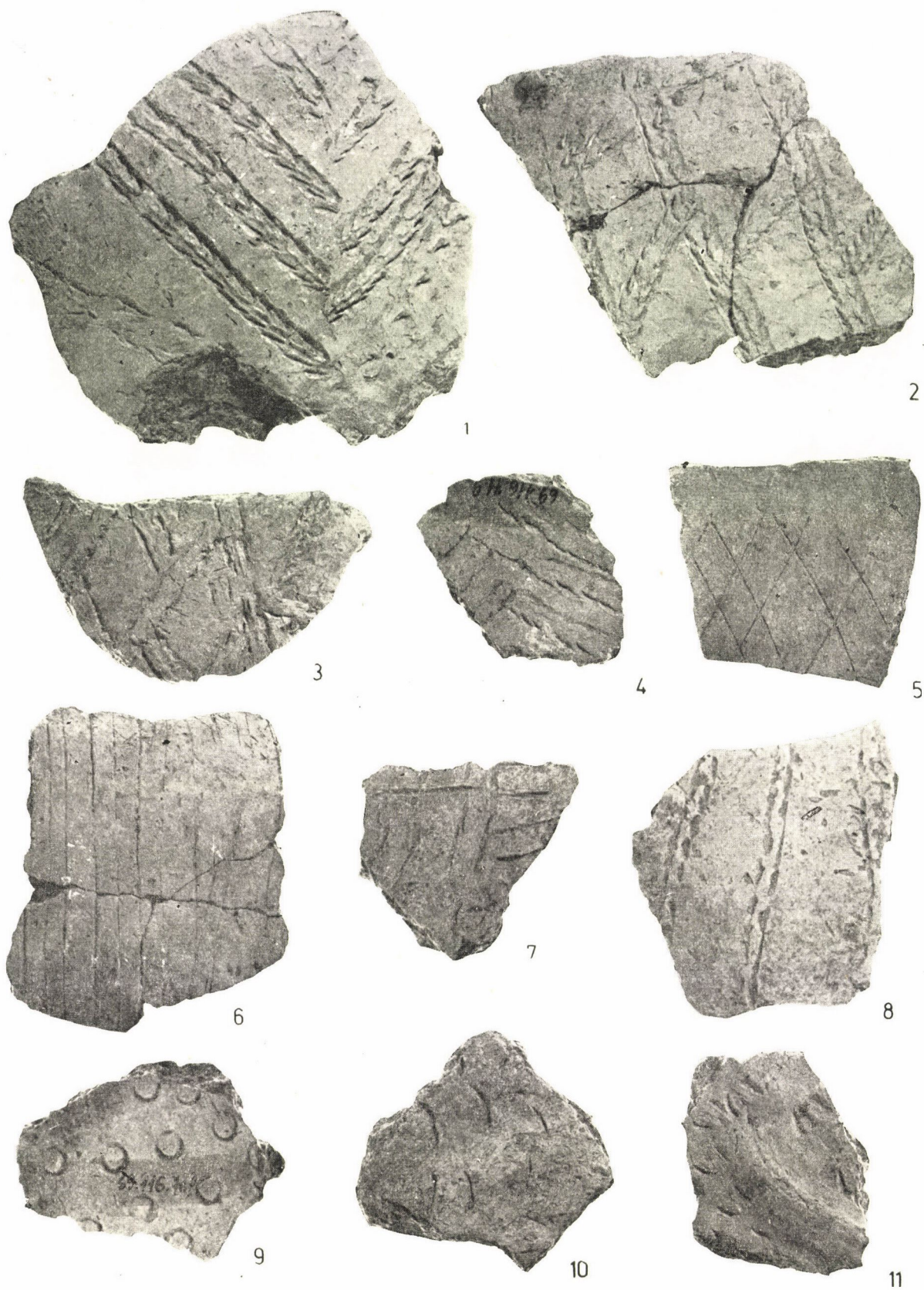
10. kép. Tiszajenő—Szárazérpart. 1—15. Az épületben feltárt leletanyag. 1 : 2
 Рис. 10. Тисаено-Саразэрпарт. 1—15. Находки из здания. М: 1 : 2
 Fig. 10. Tiszajenő — Szárazérpart. 1—15. Trouvailles découvertes dans le bâtiment. 1 : 2

11. kép. Tiszajenő—Szárazérpart. 1—14. Az épületben feltárt leletanyag. 1 : 2
 Рис. 11. Тисаено-Саразэрпарт. 1—14. Находки из здания. М: 1 : 2
 Fig. 11. Tiszajenő—Szárazérpart. 1—14. Trouvailles découvertes dans le bâtiment. 1 : 2

12. kép. Tiszajenő-Szárazérpart. 1-8. Az épületben feltárt leletanyag. — 9. Az épületen kívül. 1 : 2
 Рис. 12. Тисаено-Саразэрпарт. 1-8. Находки из здания. — 9. Находка за пределами здания. М: 1 : 2
 Fig. 12. Tiszajenő-Szárazérpart. 1-8. Trouvailles découvertes dans le bâtiment. — 9. Hors du bâtiment.
 1 : 2

13. kép. Tiszajenő—Szárazérpart. 1—11. Az épületben feltárt leletanyag. 1 : 2
 Рис. 13. Тисаено-Саразэрпарт. 1—11. Находки из здания. М: 1 : 2
 Fig. 13. Tiszajenő—Szárazérpart. 1—11. Trouvailles découvertes dans le bâtiment. 1 : 2

rűs vagy alacsony csőtálpas, de gyakoriak a bütyöklábon álló példányok is (4. kép 6; 5. kép 2; 6. kép 3; 7. kép 4–7, 9; 10. kép 5–9, 13, 14; 11. kép 3, 5, 7–10, 12, 13). Egy peremdarab vörös bevonatot visel (3. kép 11). A Körös kultúra más lelőhelyei is a tárgyalat típus gyakoriságát és széles formavariációját bizonyítják.¹²

2. Csésze, e típuson belül több változat fordul elő, így a gömbös csésze 7 db töredékkel reprezentálva (12. kép 2); a bikónikus csésze 15 db-bal (11. kép 4); domború aljú, homorúan ívelt peremű csésze (10. kép 11). Ez utóbbi profil meglehetősen ritka a Körös kultúra leletanyagában. Ez a típus is számos párhuzammal rendelkezik a kultúra már közölt leletanyagából.¹³

3. Tál, kónikus lapos aljú, esetleg talpgyűrűn, alacsony csőtálon vagy bütyöklábakon álló variánsai lehetnek, 52 db ide sorolható töredék került elő. (10. kép 15; 11. kép 14, 6. kép 2). E formából is sok, más lelőhelyről ismert példány létezik.¹⁴

4. Egyenes vagy ívelt nyakú fazék, amely típus a durva kerámiánál említett ugyanilyen formához hasonló, csak jóval kisebb méretű és finomabb kidolgozású. Összesen 40 db sorolható ide (5. kép 3; 10. kép 5, 6, 10, 12). Előfordul a nyakán és a belsején jól polírozott, oldalán csípéssel díszített kis fazék töredéke is (5. kép 4). E típus sem új a Körös kultúrában.¹⁵

5. Kihajló peremű, vagy élesen kifelé törő nyakú, gömbös hasú edény, amelynek ez a peremképzése, formája nagyon emlékeztet az úgynevezett „Kesselform”-ra.¹⁶ Mindemellett a most leírt típus meglehetősen ritka a Körös kultúrában, illetve annak leletanyagában. Ennek ellenére Tiszajenőn 20 db ide sorolható töredék került elő (12. kép 3; 11. kép 1, 2, 11; 10. kép 4).

6. Cilindrikus, magas nyakú, gömbhasú palack. Ez a forma 14 db-bal van képviselve a lelőhelyen (10. kép 1–3, 5. kép 5). A Körös kultúrában ez is kevésbé gyakori típusnak számít.¹⁷

A finom kerámiánál is jelentős az a mennyiség (530 db), amely formailag nem határozható meg. Ezek többsége díszítetlen, csupán 12 db rendelkezik vörös bevonattal.

A durva és finom kerámiát összefoglalva megállapítható, hogy az egyszerű gömbös alakok dominálnak, csak a különböző módon illeszkedő nyakrészek jelentenek némi variációt. Az egyes típusokon belül az edények fenékmegoldása nagyon változatos, így a lapos esetleg profilált alj (6. kép

1, 2; 7. kép 4; 8. kép 5); a tömör talp (7. kép 3, 5); az alacsony csőtálp (7. kép 2, 4); a talpgyűrű (7. kép 6); valamint a bütyöklábak (6. kép 3; 7. kép 8, 9; 8. kép 6) fordulnak elő.

A kerámia díszítése

1. Csipett díszítés, amely a kultúra egyik fel-tűnő jellemzője. Több fajtája fordul elő Tiszajenőn.

a) Az első ilyen a felületet rendszertelenül beborító csipés (6. kép 1; 8. kép 2, 3, 6; 9. kép 1, 8), ennek pusztán felületkitöltő szerepe van. Ez a díszítés a szatmári csoportban továbbél,¹⁸ majd az Alföldi Vondíszes Kerámiában is előfordul,¹⁹ tehát hosszú ideig megtalálható a Tisza-vidéki neolitikumban.

b) Másik ilyen a „kalászminta” vagy mintába csipés, amely azt jelenti, hogy a csipések sorokba, illetve mintába rendezve jelennek meg az edény felületén. Ez kifejezetten valamilyen határozott rendszer szerinti díszítés célját szolgálja. Ilyen lehet az edény peremétől, nyakától ívelten lefutó párhuzamos csipések sora (5. kép 1; 13. kép 8, 9. kép 4). Ezek közül néhány már egészen olyan a két köröm végighúzása miatt, mintha bekarcolt párhuzamos vonal lenne (4. kép 2). Gyakori a V alakban összefutó csipéssor (4. kép 3; 13. kép 1, 4) és a hálómintát alkotó csipések sora (13. kép 2, 3). A „mintába csipés” ilyen változatossága a Körös kultúra lelőhelyein talán éppen a festett kerámia csekély számát volt hivatott ellensúlyozni, ezt még jobban alátámasztja az a tény, hogy ismerünk olyan cseréptöredékeket is, amelyeken geometrikus alakzatok (háromszög, négyszög stb.) vannak kitöltve csipéssel.²⁰ A sorokba, mintába csipett díszítés csak a Körös kultúrára jellemző, így például a Kőtelek-Huszársarok lelőhelyen feltárt, szatmári csoporthoz tartozó hulladékgödör leletanyagában igen gyakori a pusztán felületkitöltést szolgáló rendszertelen csipés, de az előbbieken tárgyalat „mintába csipés” nem fordult elő.²¹ Lényeges lenne tehát a csipett díszítés e fajtájának külön kezelése a Körös kultúra leletanyagán belül, hátha ennek százalékos megoszlása valamilyen kronológiai jelentőséggel bír.

c) Előfordul a lelőhelyen a körömbevagdolás is, azonban nem gyakori jelenség (13. kép 10).

2. Barbotin díszítés, amely a csipéshez hasonlóan általánosan használt a tiszajenői kerámián. A barbotinnak két alapformája különböztethető meg:

¹² Kutzián I., i. m. IV. t. 11, V. t. 1, 2, XXX. t. 9 XXXI. t. 1, 2, XXXIV. t. 1–6.; Ecsedy, I., MittArchInst 3 (1972) 21. t. 7.; Gazdapusztai Gy., ArchÉrt 84 (1957) IV. t. 9.

¹³ Kutzián I., i. m. V. t. 11, XXVI. t. 4–7, 11, 12, 15, XXVII. t. 1–3, 7–9, XXXIII. t. 2, 4.; Trogmayer O., ArchÉrt 91 (1964) 6. kép 1, 2, 8. kép 6.

¹⁴ Kutzián I., i. m. V. t. 7, XXVI. t. 14, XXVII. t. 4–6, XXXI. t. 3, 4.; Trogmayer O., ArchÉrt 91 (1964) 8. kép 7, 12. kép 4.

¹⁵ Kutzián I., i. m. IV. t. 6, XXVI. t. 16, XXIX. t. 7.; Trogmayer O., ArchÉrt 91 (1964) 8. kép 8, 12. kép 2.

¹⁶ Milojević, V., JRGZ 6 (1959) 7. kép 9.; A „Kessel-

form” Körös-Starčevo körön belüli ritkaságára Makay János hívta fel a figyelmet: Acta ArchHung 26 (1974) 151.

¹⁷ Kutzián I., i. m. XX. t. 4.; Trogmayer O., ArchÉrt 91 (1964) 8. kép 1.

¹⁸ Kalicz, N. – Makay, J., Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene. Alba Regia 12 (1972) 2. kép 9, 23, 24, 6. kép 16, 22, 7. kép 1–7, 8. kép 1–4.

¹⁹ Korek J., MFMÉ (1958–1959) 46.; Ua., Acta ArchCarp 12 (1971/1–2.) 10.

²⁰ Banner J., Dolg (Szeged) 11 (1935) XIX. t. 10, 11, 13.

²¹ Raczkó Pál leletmentése 1974-ben, a leletanyag Szolnokon, a Damjanich J. Múzeumban található.

a) Rátett barbotin, az edény felületére ráhelyezett kis anyagsomók, amelyeknek szintén felületkitöltő szerepük van (4. kép 1, 6. kép 4). Ezek a bütykök gyakran közepén benyomottak, néha soros elrendezésűek lehetnek, így például az edény nyakán körben (4. kép 3).

b) Ráfröcskölt vagy rákent barbotin, amelyet az edény felületére ráfröcskölt, illetve rákent híg agyag alkot. Ez az utóbbi, kanellura-szerűen mázolt bevonatot nevezik „Schlickwurf”-nak. Ilyen díszítés csupán 7 töredéken figyelhető meg a tiszajenői leletanyagban (12. kép 4, 8). A barbotin e formájának is valamilyen kronológiai jelentősége lehet, hiszen például a Starčevo kultúrában csak a „Linear-B” (S. Dimitrijević-féle kronológia) fázistól lép fel említésre méltóan.²² A „Spiraloid-A” fázistól kezdve pedig szinte kizárólagos lesz, tehát a Starčevo kultúra végére különösen jellemző díszítés.²³ Emellett a már említett Kőtelek – Huszár-sarok lelőhely, szatmári csoporthoz sorolható gödrének leletanyagában a barbotin dísz kizárólag e mázolt formája van jelen. Ez tehát egyben alátámasztja Kalicz N. – Makkay J. véleményét, amely szerint a szatmári csoport időben a Körös – Starčevo fejlődésnek késői szakaszával párhuzamosítható.²⁴

Trogmayer Ottó vizsgálatai alapján a Körös kultúra belső időrendjére bizonyos támpontot kapunk, ha a barbotindíszű kerámia egészének százalékos megoszlását tekintjük lelőhelyenként.²⁵ Ő maga hívja fel azonban a figyelmet, hogy Ludvár és Gyálarét leletei között csak a rátett barbotin volt megtalálható, míg Maroslele – Pana 3. és 4. gödrében, továbbá a deszki ásatás többi leletegyüttesében mindkét barbotintípus előfordult.²⁶ Ezért bár kétségtelen, hogy a két barbotintípus együttes, lelőhelyenkénti, százalékos megoszlása bizonyos kronológiai segédeszközt jelent, de talán még pontosabb megfigyeléseket, információkat kaphatnánk, a rátett és rákent barbotint szétválasztvának a további statisztikai vizsgálatoknál. A Starčevo kultúrán belül, mint említettem fentebb, a mázolt barbotin százalékos aránya külön is kronológiai jelentőséggel bír.

3. Karcolt díszítés: A „mintába csipett” díszítésnél már szó volt arról, hogy a két köröm végighúzásával a csipéssorok helyett kettős bekarcolt vonalak keletkeznek az edény felületén, amelyek ívelten lefutnak a peremtől vagy nyaktól, esetleg meg is szakadhatnak (4. kép 5; 9. kép 5). Előfordul a háromszög alakba bekarcolt kettős vonalak mintája (12. kép 7), gyakori a párhuzamos bekarcolás (13. kép 6), a karcolt hálóminta (13. kép 5; 9. kép 2, 3) és a rendszertelen bekarcolás (13. kép 7).

4. Bemélyített nádvég díszítés, csak 4 db ilyen került elő a lelőhelyen (13. kép 9).

5. Egyéb plasztikus díszítés: Néha az edények oldalán ember vagy állatfigura relief-szerű képe jelenik meg, a Körös kultúra több lelőhelyéről ismerünk e jelenségre példát.²⁷ Tiszajenőn egy finom kerámiából származó töredéken egy állatalak hátsó része maradt meg (3. kép 6). Egy-egy durva fazék oldaltöredékén pedig plasztikus bordadísz látható, lehet, hogy valamilyen ábrázolás részei (3. kép 12; 13. kép 11). A benyomkodással tagolt, ívelt bordadísz is előfordul (12. kép 5). A plasztikus díszek egy másik fajtája, a különböző kettős bütykök alkalmazása (9. kép 7; 12. kép 6).

6. Vörös bevonat összesen 13 esetben figyelhető meg a finom kerámián belül, mely úgy készült, hogy az edényekre egy külön vörös agyagbevonatot vittek fel, ez a „slip”. Ez a bevonat erősen lekopott, de néhány esetben látható, hogy a vörös bevonatú felületet utólagosan jól megpolírozták, így a külső bevonat egységes réteget képez, amely úgy pattan le, mint a zománc. „Ez az eljárás a „burnishing”.

7. Festés: Két durva, pelyvás soványítású, csipett felületű fazék töredékén látható függőlegesen lefutó, fekete vonalas festés (3. kép 9, 10), amelyekhez a gyálaréti darab, illetve annak festése hasonlít a legjobban.²⁸ Trogmayer O. – Makkay J. ez utóbbi festett töredéket, a Maroslele-panai, Kopáncs-Zsoldos tanyai, Kotacpart-Vata tanyai darabokkal együtt a Körös kultúra fejlődésének középső szakaszába helyezik.²⁹

Egyéb leletek: A tiszajenői ház közepén egy csomóban 7 db kónikus, többé-kevésbé ép, átfúrt hálónéhezék került elő, valószínű, hogy valamilyen „szövőszék” tartozékai voltak (3. kép 13–15). A házon kívül több paradicsom alakú nehezéket talált az ásató, illetve ilyen nehezékek töredékeit (12. kép 9).

Említésre méltó az a kis agyagsüngő töredék, amelynek sajnos eredeti alakja nem rekonstruálható (3. kép 8). Csonteszközök közül két csontsimító (3. kép 1, 2) és két csontár (3. kép 3, 4) emelhető ki. Kőeszközökből csak két kis trapezoid kőbalta került elő (3. kép 5, 7).³⁰

A Körös kultúra összefüggéseivel, a Starčevo kultúrához fűződő tipológiai és kronológiai kapcsolataival már sokan és alaposan foglalkoztak, itt nem célom a megállapítások, problémák részletes ismertetése.³¹ A leglényegesebb következtetés ezek közül az, hogy a Körös kultúra a Starčevoval kezdettől fogva párhuzamos fejlődésű a romániai, bulgáriai, görögországi kora neolitikummal összefüggésben.³² Számos bizonyíték alapján nem csu-

²² Dimitrijević, S., Materijali (Subotica) 10 (1972) 102.

²³ Ua., 103.

²⁴ Kalicz, N. – Makkay, J., i. m. 81.

²⁵ Trogmayer O., ArchÉrt 95 (1968) 11, 1. kép.

²⁶ Ua., 9–10.

²⁷ Kutzián I., i. m. 75–78.; Kalicz N., Agyag istenek. (Budapest 1970) 21–22.

²⁸ Makkay, J. – Trogmayer, O., MFMÉ (1964–1965) 2. kép 3.

²⁹ Ua., 57–58.

³⁰ Az eszközök összehasonlításához, vizsgálatához: M. Nepper I., DMÉ (1967) 79–108.

³¹ Az ide vonatkozó irodalom megtalálható többek között: Makkay, J., Acta ArchHung 21 (1969) 13–31.

³² Ua., 30.

pán a Körös – Starčevo – Protosesklo összefüggés feltételezhető, hanem már a Protosesklot megelőző monokrom fázissal való kapcsolattal is számolni kell.³³ A tiszajenői leletanyagban megtalálható néhány olyan töredék, amely a Protoseskloban megjelenő „Kesselform”-hoz hasonló, esetleg egy újabb bizonyíték lehet egy korai, Körös – Protosesklo összefüggéshez.

Annak ellenére, hogy tőlünk délre, a Starčevo kultúra belső tagolása már meglehetősen biztos alapokon nyugszik,³⁴ nálunk még csak nagyobb vonalakban következtethetünk a Körös kultúra belső időbeli fejlődésére, de ez sem kielégítő megoldás.³⁵ Tulajdonítható ez a kronológiai bizonytalanság részben annak is, hogy a Körös kultúra elterjedési területén ismeretlenek az olyan tell telepek, mint Nosa,³⁶ Vršnik,³⁷ Anza³⁸ stb. amelyek a kultúra belső fejlődésére vertikális sort szolgáltatnak.

A Körös kultúra említett belső kronológiai bizonytalanságát figyelembe véve, a Tiszajenő – Szárazérparton feltárt épületmaradvány leletanyagáról a következő mondható el:

Semmilyen jel nem mutat arra, hogy a leletanyag korai lenne, a barbotin díszítés magas aránya is bizonyíték ehhez (12 %), továbbá a bikónikus töredékek jelenléte (0,7 %), a fekete vonalas festés előfordulása is erről tanúskodik. A most felsorolt tények ellenére, melyek a Körös kultúra késői jellemzői, mégsem helyezném e leletegyüttest a Maroslele – Pana 3. gödrével egy horizontba, hanem azt talán közvetlenül megelőzőnek gondolom.³⁹ Ezt a mázolt barbotin (Schlickwurf) minimális jelenléte bizonyítja. Ennek megfelelően a tiszajenői leletanyag talán a Starčevo kultúra „Girlandoid” fázisával párhuzamosítható.⁴⁰ Ennél pontosabb és biztosabb időbeli meghatározásra adatok híján nincs lehetőség.

A Tiszajenő – Szárazérparton feltárt ház esetében is azzal a jelenséggel találkozunk, melyre Kalicz Nándor hívta fel a figyelmet a Körös kultúra telepeivel kapcsolatosan, nevezetesen, hogy a kultúra népessége csak bizonyos ideig élt egy helyben, s utána továbbvándorolt.⁴¹ Ez a tény tükröződik abban, hogy a tiszajenői házban csupán törmelékkerámia maradt (csak egyetlen edényt lehetett teljesen restaurálni), azaz a lakóhelyet módszeresen kiürítve elhagyták. Valószínűleg ez lehet a magyarázata az olyan nagy méretű telepeknek is, amelyek 300 – 400 m hosszan húzódnak a vízparti részeken, e telepek teljes területe nem egyidőben volt lakott, hanem a folytonos továbbköltözés eredményezte ezt a nagy horizontális

kiterjedést.⁴² Ezért egy ilyen nagyobb telep alapos feltárása mindenképp fontos kronológiai eredménnyel járna.

A fentiekben, a tiszajenői leletanyag közlése kapcsán több ízben használtam a „Körös kultúra” kifejezést, mint a régészeti egységek egy kategóriáját. (Itt fő régészeti egységeken értem a lelet jellemzőjét, a leletet, a típust, a típuscsoportot, a kultúrát, a kultúrák csoportját, a technokomplexumot.) Úgy érzem indokolásra szorul miért nem az utóbbi időben gyakoribb „Körös csoport” megnevezést használtam arra a nagyobb leletkomplexumra, amelyhez a lelőhelyünk által képviselt sajátos emléktanyag is sorolható.⁴³ Ennek megokolásához kisebb kitérő szükséges:

David L. Clarke egy igen terjedelmes munkát szentelt annak, hogy a régészeti elméletet – az eddigi eredmények figyelembevétele mellett – a természettudományok mintájára, axiomatikus alapokról, definíciók és tételek sajátos során keresztül építse fel, s ezzel többek közt megszüntesse a régészeti egységek nevezék- és rendszertanában uralkodó káoszt.⁴⁴ Az előbbieken felsorolt régészeti egységek pontos meghatározását és tartalmát, nagy bizonyító erejű matematikai apparátussal és a természettudományok messzemenő segítségével világította meg, ugyanakkor a régészeti egységek tartalmi összefüggéseire is felhívta a figyelmet. A kritériumok felsorolásával, ezek egyenkénti részletes kifejtésével például nyilvánvalóvá tette a csoport (általános típuscsoport) és kultúra közti különbségeket. Így az egyik legfontosabb, meghatározó tényező egy régészeti egységen belül az öt alkotó komponensek közti affinitás szintje, amely nem más, mint e komponensek közti rokonság számszerűleg is kifejezhető mértéke. Az affinitási szint tehát egy jól meghatározott, de eltérő érték például a típuscsoport, a kultúra, a technokomplexum esetében.

Pontosan e cikk anyagközlő része mutatja, hogy már egyetlen lelőhely is leletek több típusát, azaz egy „sajátos típuscsoportot” reprezentál. Amennyiben egy határozott földrajzi kiterjedésen belül az összes egykorú lelőhely „sajátos típuscsoportja” között az affinitás egy bizonyos értéke fennáll, akkor e lelőhelyek mindegyikére jellemző egy különleges, „általános típuscsoport”, azaz e lelőhelyek egy kultúrához tartoznak. Természetesen a kultúrán belül létezhet olyan „sajátos típuscsoportok” általi tömörülés, amely szintén „általános típuscsoport”, de nem üti meg a „kulturális típuscsoport” szintjét. A kultúra ebben az értelemben meghatározott szervezetségi szintű típuscsoport. Ha-

³³ Makay, J., Acta ArchHung 26 (1974) 152.

³⁴ A legutóbbi kronológiai összefoglalás és az összegyűjtött adatok, továbbá az ide vonatkozó irodalom: Dimitrijević, S., i. m. 93–108.

³⁵ 5. j.; Trogmayer, O., MFMÉ (1968) 15–16.

³⁶ Garašanin, D., V. Internationaler Kongress für Vor- und Frühgeschichte (Hamburg 1958) 303–307.

³⁷ Garašanin, M. – Garašanin, D., ZbSNM 2 (1960–1961) 7–40.

³⁸ Gimbutas, M., Journal of Field Archaeology 1

(1974) 27–66.

³⁹ Trogmayer O., ArchÉrt 91 (1964) 68–70.

⁴⁰ Dimitrijević, S., i. m. 103.

⁴¹ Kalicz, N., Acta AntetArch 8 (1965) 32.

⁴² Ua., 33.

⁴³ A „Körös csoport” névhasználat részletesebb megokolása: Trogmayer, O., MFMÉ (1966–1967) 35.

⁴⁴ Clarke, D. L., Analytical Archaeology (London 1968) 3–431.

sonló gondolatmenet alkalmazható minden régészeti egységre, amelyeknél a szervezetségi szint is minden esetben az illető egységre jellemző.

A fentiekben csak főbb vonalaiban, a számszerű adatoktól eltekintve követtem D. L. Clarke gondolatmenetét, amely alapján, konkrét esetünkben, az Alföld déli és középső részén elterjedt leletkomplexum a kultúra szervezetségi fokán áll, éppen ezért a „Körös kultúra” megnevezés használható rá. Ennek megfelelően a Körös, Starčevo, Criș, Karanovo I–II., Anzabegovo, Protosesklo – Vorsesklo olyan kultúrák, amelyek egy nagyobb egységet alkotnak, e nagyobb egységen belül bizonyos konvergens jelenségek tapasztalhatók.

Ez a szóban forgó nagyobb egység a „délkelet-európai, korai élelemtermelő technokomplexum”, amelyben az egyes kultúrák az affinitás „átlagos szintjével” kapcsolódnak egymáshoz, emellett két vagy több kultúra között „átlagon felüli” affinitás is fennállhat, így például a Körös–Starčevo–Criș a technokomplexumon belüli szorosabb csoportosulást alkot.

A fentiek miatt nem létezhet egy kultúra szervezetségi fokát mutató régészeti egység, amelynek elterjedési területe szinte egész Délkelet-Európa, azaz a „csipett díszű kerámia kultúra” ilyen értelmezése nem helyes.⁴⁵

Raczky Pál

FUNDE DER KÖRÖS-KULTUR IN TISZAJENŐ

Auszug

Auf dem Fundort Tiszajenő–Százazérpart, etwa 20 km südwestlich von Szolnok, am rechten Ufer der Theiß hat L. Selmeczi im Jahre 1967 Reste eines Wohngebäudes der Körös-Kultur erschlossen. Der Bedeutung des Gebäudes mit Pfostenkonstruktion und Lehmmauer bewußt, wurde der Fund auch von ihm publiziert.¹ Dementsprechend fand der Fundort auch in der internationalen Fachliteratur einen großen Anklang, da ja für einen solchen Wohnhaustyp mit so gut erhalten gebliebenem Grundriß bisher in Ungarn auf den Fundorten der Körös-Kultur noch kein Beispiel gegeben hat. So wurde der Grundriß des Hauses von Ruth Tringham von neuem publiziert und mit seiner rekonstruierten Abbildung ergänzt.² Den erwähnten Grundriß und die Rekonstruktion zeigen Abb. 1 und 2.

Das Fundmaterial aus dem Wohnhaus wurde jedoch nicht veröffentlicht, obwohl die Publikation eines solchen geschlossenen Fundkomplexes – trotz seines bruchstückigen Charakters – von Belang ist. Ungeachtet dessen, daß man auf Grund dieses Fundmaterials keine weitgehenden Schlüsse betreffs der Körös-Kultur ziehen kann, können vielleicht in der Zukunft dennoch mehrere solche „Datenmitteilungen” zu einer größeren Synthese eine entsprechende Grundlage bieten.

Das im betreffenden Gebäuderest von Tiszajenő freigelegte keramische Material ist sehr fragmentarisch, es kamen insgesamt 2174 St. zum Vorschein. Von diesen sind auf Grund der qualitativen Merkmale 1438 St. Fragmente der groben Keramik und 736 St. der Feinkeramik.

I. Grobe Keramik (Hauskeramik), für welche die dicke Wand, grobe Ausführung, Magerung mit Spreu charakteristisch sind; der Farbe nach sind die Abtönungen des Brauns allgemein. Die auf dem Fundort, innerhalb der groben Keramik vorkommenden Formen sind die folgenden:

1. Zylindrisches oder mit trichterförmigem Hals versehenes „Vorratsgefäß” (Abb. 4 3, Abb. 6 4, Abb. 8 1). Von diesem Typ sind insgesamt 33 Fragmente auf dem Fundort zum Vorschein gekommen.

2. Konische Schüsseln, die über einen flachen Boden verfügen oder auch auf knubbenartigen Füßen stehen können (Abb. 4 4, Abb. 8 2, 3, 5, 6). Diese Form ist auf dem Fundort mit 44 Bruchstücken vertreten.

3. Topf mit geradem oder geschweiftem Hals, der etwas der Form des „Vorratsgefäßes” ähnelt, jedoch viel kleiner als letzteres ist. Innerhalb dieses Typs kommen mehrere Varianten vor. Dies zeigt auch die größere Zahl der hierher reihbaren Fragmente (183 St.) (Abb. 3 12,

Abb. 4 1, 2, 5, Abb. 5 1, 6, Abb. 6 1, Abb. 9 1–8). Am Randfragment von zwei Töpfen mit geschweiftem Hals und Fingerkniffverzierung sind auch Spuren eines schwarzen Streifens zu sehen (Abb. 3 9, 10).

4. Büttenförmiges Gefäß. Aus dieser Form stammen nur sehr wenige, sicherlich hierher reihbare Fragmente (10 St.) (Abb. 12 1, Abb. 8 4).

Die Parallelen der oben erwähnten Typen sind von mehreren Fundorten der Körös-Kultur bekannt.^{8–11}

II. Feinkeramik, die durch die dünne Wand, die Magerung mit Spreu und im allgemeinen durch die gut polierte Oberfläche charakterisiert wird. Die Farbe ist hellbraun, braun, jedoch kommen auch dunklere Abtönungen vor. Aus der Feinkeramik kam kein bemaltes Stück und auch keine eingeglättete Verzierung zum Vorschein. Die vorkommenden Formen sind:

1. Kelch, der leitende Typ innerhalb der Feinkeramik Fragmente können mit dieser Form identifiziert werden. Der Boden kann flach profiliert sein, über einen massiven Boden, einen Bodenring oder einen niedrigen Hohlfuß verfügen, jedoch häufig sind auch die an knubbenartigen Füßen stehenden Exemplare anzutreffen (Abb. 4 6, Abb. 5 2, Abb. 6 3, Abb. 7 4–7, 9, Abb. 10 5–9, 13, 14, Abb. 11 3, 5, 7–10, 12, 13). Auf einem Randstück kann ein roter Überzug vorgefunden werden (Abb. 3 11).

2. Schale mit mehreren Varianten: kugelförmig mit 7 St. Fragmenten (Abb. 12 2); bikonische Schale mit 15 St. (Abb. 11 4); Schale mit konvexem unterem Teil und konkav geschweiftem oberem Teil (Abb. 10 11).

3. Konische Schüssel, die von 52 Fragmenten repräsentiert wird. Die Bodenformen sind auch hier sehr mannigfaltig (Abb. 10 15, Abb. 11 14, Abb. 6 2).

4. Topf mit geradem oder geschweiftem Hals, zu dem 40 St. gereiht werden können (Abb. 5 3, Abb. 10 5, 6, 10, 12). Es kommt auch ein am Hals und im Inneren gut poliertes Töpfchen mit Fingerkniffverzierung an der Seite vor (Abb. 5 4).

5. Kugelförmig gebauchtes Gefäß mit ausladendem Rand oder scharf nach außen knickendem Hals, das auf die sog. Kesselform erinnert. Dieser Typ kommt auf den Fundorten der Körös-Kultur ziemlich selten vor, trotzdem stehen uns 20 solche hierherzureihende Fragmente zur Verfügung (Abb. 12 3, Abb. 11 1, 2, 11, Abb. 10 4).

6. Zylindrische, kugelförmig gebauchte Flasche mit hohem Hals, zu der 14 St. gereiht werden können (Abb. 10 1–3, Abb. 5 5).

Die obigen Typen verfügen auf anderen Fundorten der Körös-Kultur über zahlreiche Parallelstücke.^{12–15, 17}

⁴⁵ 43. j.; Mindemelett a Körös kultúra új igényű földolgozása, eredetének, kapcsolatainak, összefüggéseinek alapos összefoglalása, újabb ásatási eredmények alapján

Trogmayer Ottó érdeme: A Dél-Alföld korai neolitikumának főbb kérdései (Kandidátusi értekezés – Szeged, 1968)

Aus der groben Keramik sind 1168 St., aus der Feinkeramik 530 St. die ihrer Form nach unbestimmbaren Fragmente.

Bei der Verzierung der Keramik ist die die Oberfläche ungleichmäßig bedeckende Fingerkniffverzierung, die verschiedene Muster bildet, sehr typisch (Abb. 8 2, 3, 6, Abb. 4 3, Abb. 5 1 usw.). Von den zwei Formen der Barbotinverzierung (angeklebte Barbotinverzierung, Schlickwurf) herrscht die angeklebte vor (Abb. 4 1, Abb. 6 4). Es kommt auch die eingeritzte Verzierung und der mit Schilfrohr eingedrückte Kreis vor (Abb. 4 5, Abb. 9 2, 3, 5, Abb. 12 7, Abb. 13 5, 6, 9). Von den plastischen Verzierungen sind ein Relieffragment (Abb. 3 6) und die Anwendung von Rippen und Doppelbuckeln zu erwähnen (Abb. 3 12, Abb. 13 11, Abb. 12 5, 6, Abb. 9 7). Bei der Bemalung können die bereits erwähnten zwei Fragmente mit schwarzem Streifen aufgezählt werden (Abb. 3 9, 10). Außerdem ist bei den Verzierungen zu erwähnen, daß mit rotem Überzug nur 13 St. zum Vorschein gekommen sind.

Sonstige Funde: im Haus wurden noch mehrere konische, durchbohrte Fischnetzgewichte gefunden (Abb. 3 13–15). Zu erwähnen ist das kleine Fragment eines Tonanhängers, dessen Form nicht rekonstruiert werden kann (Abb. 3 8). Von den Geräten sind zwei Beinglätter (Abb. 3 1, 2), zwei Knochenahlen (Abb. 3 3, 4) und zwei trapezoide Steinbeile hervorzuheben (Abb. 3 5, 7). Die innere chronologische Unsicherheit der Körös-Kultur in Betracht genommen ^{5, 35}, läßt sich von dem Fundmaterial des in Tiszajenő—Százázépart erschlossenen Gebäudes folgendes sagen: es weist kein Zeichen darauf hin, daß das Fundmaterial frühzeitig wäre, der hohe Prozentsatz der Barbotinverzierung (12%), das Vorhandensein der bikonischen Fragmente, die Bemalung mit schwarzem Streifen deuten alle auf eine spätere Herkunft des Fundmaterials, etwa in der chronologischen Nähe des Fundmaterials der 3. Grube von Maroslele—Pana, hin.

P. Raczky

EMBERTANI ISMERETEINK A KÖRÖS—STARČEVO—CRIȘ KULTÚRA NÉPESSÉGÉRŐL

A Körös—Starčevo—Criș kultúra népességének temetkezési szokása — a halottaknak a telepeken (hulladékgyödrökben), elszórtan való eltemetése — nagyban megnehezíti az antropológiai értékelés alapkövetelményének kielégítését, mely szerint csak nagyobb esetszámú, mennyiségileg és minőségileg egyaránt reprezentatív sorozat alapján szabad egy-egy kultúra össznépeességére érvényes általánosításokat levonni. Az őskori kultúráknál csaknem minden esetben fellépő antropológiai „anyaghiány” a tárgyalt kultúra esetében még súlyosbodik, ha figyelembe vesszük azt, hogy e kultúra igen nagy területen terjedt el s igen hosszú időtartamú volt.

Régészetileg a kultúra belső fejlődése alapján több szakasz különböztethető meg időben; s térben is több lokális csoport figyelhető meg. Az 1. táblázat az antropológiailag feldolgozott, vagy feldolgozás nélkül csak taxonómiailag meghatározott Körös—Starčevo—Criș kultúrabeli embertani anyagot tartalmazza földrajzi egységenkénti megoszlásban (1. kép). A táblázatban feltüntetett típus-meghatározások a kultúrán belül csaknem valamennyi, őskorban ismert típus meglétét jelzik, és ugyancsak nagyfokú heterogenitásra utalnak a legfontosabb méretadatok is (2—5. kép).¹

A nagyfokú heterogenitás még abban az esetben is tükröződik, ha az anyagot külön területi egységenként nézzük. A szerbiai anyagban előfordul a robusztus és a gracilis dolichokran (mediterrán) és feltűnik a cromagnon és brachykran forma is. Az alföldi anyagban megtalálható a gracilis mediterrán és cromagnon típus, valamint a brachykran elem, viszont előfordul egy nordikus típusú férfi-váz is. Az erdélyi anyagban ismét találkozunk a gracilis és robusztus mediterrán típusokkal, s mellettük jelen vannak cromagnon és brachykran (alpi) elemek. A nagykiterjedésű kultúra lokális csoportjaira is tehát igen nagyfokú heterogenitás jellemző, s a legkülönbébb típusok előfordulása ezek szerint egyelőre nem magyarázható bizonyos lokális etnikai csoportokkal.

Amennyiben a nagyfokú taxonómiai heterogenitást a kultúra időbeni periodizációjával kíséreljük meg feloldani, ismét csak ellentmondásokba ütközünk. Ha ugyanis a régészeti kutatások ered-

ményeit vesszük figyelembe, akkor a kultúra nyugodt, letelepült, földművelő-állattartó életmódját kísérő, törésmentes belső fejlődést kell hangsúlyoznunk. E fejlődés folyamán, a régészeti megállapítások szerint a népeiséget idegen etnikai hatás nem érte.

A Körös—Starčevo—Criș kultúra népességének eredetével kapcsolatban, az antropológiai irodalomban J. Nemeskéri és O. Necrasov—M. Cristescu fejtették ki több ízben véleményüket. Nemeskéri (1961) szerint a kultúrát kialakító nép délről vándorolt be a területre (megegyezően Kutzián [1944] régészeti megfigyeléseivel), s az alföldi leletekre a meglévő dolichomorph elemek mellett a kifejezett barachykrania a jellemző. Necrasov (1965) szerint a Criș kultúrában domináló gracilis mediterrán típus helybeli kialakulásához szükséges klimatikus feltételek meg voltak (Necrasov—Cristescu 1963), s helyi, paleolitikus eredetre lehet a cromagnon típust is visszavezetni (Cioclovina). A mediterrán és cromagnon típusokból — a román szerzők szerint — helyi brachykranizálódási folyamat következménye a Criș kultúrában jelentkező alpi típus.

A régészeti irodalomban a Körös—Starčevo—Criș kultúra eredetét illetően két merőben ellentétes feltevés található. Az egyik feltevés szerint (Trogmayer 1972) a kultúra helyi neolitizációs folyamat révén alakult ki, déli hatásokra, de helyi, postmezolitikus népeiségek továbbélésével. A másik feltevés szerint (Kutzián 1944, Brukner 1966, Vlassa 1972, Makkay 1974) délről, Thessalia felől neolitizálódó népcsoportok érkeztek a közép Duna-mentére, s az itt talált postmezolitikus népeiségekkel keveredve, azok tradíciót sokban átvéve alakították ki a terület legkorábbi neolitikus kultúráját (Vlassa 1972). Az első esetben tehát a Körös—Starčevo—Criș népeiség genetikai kapcsolatait kizárólag a helyi postmezolitikus (Lepenski Vir kultúra) népeiség, a második esetben pedig a dél-Balkán Protosesklo kultúra s csak részben a helyi Lepenski Vir kultúra népeiségeinek körében kell keresnünk.

A kérdés anthropológiai oldalról történő tisztázásához feltétlenül szükséges lenne a Körös—Starčevo—Criș kultúra elterjedési területén élt, neolitikum előtti őslakosság antropológiai ismerete,

¹ Az Obrež-Baštine lelőhelyen feltárt gyermekváz (Gavrilović, cit. Brukner 1960) életkorát Schour—Massler (1941) módszere alapján 6—7 évesnek határoztam meg.

Az igen töredékes, hiányos cranium és váz tárolási helye az újvidéki Vojvodjanski Muzej Régészeti Osztálya (Itsz.: K. 11.).

1. táblázat. — A Körös—Starčevo—Criş kultúra embertani anyagának taxonómiai meghatározása
(a = alpi, crA = cromagnon A, crB = cromagnon B, m = mediterrán, n = nordikus, prn = protonordikus)

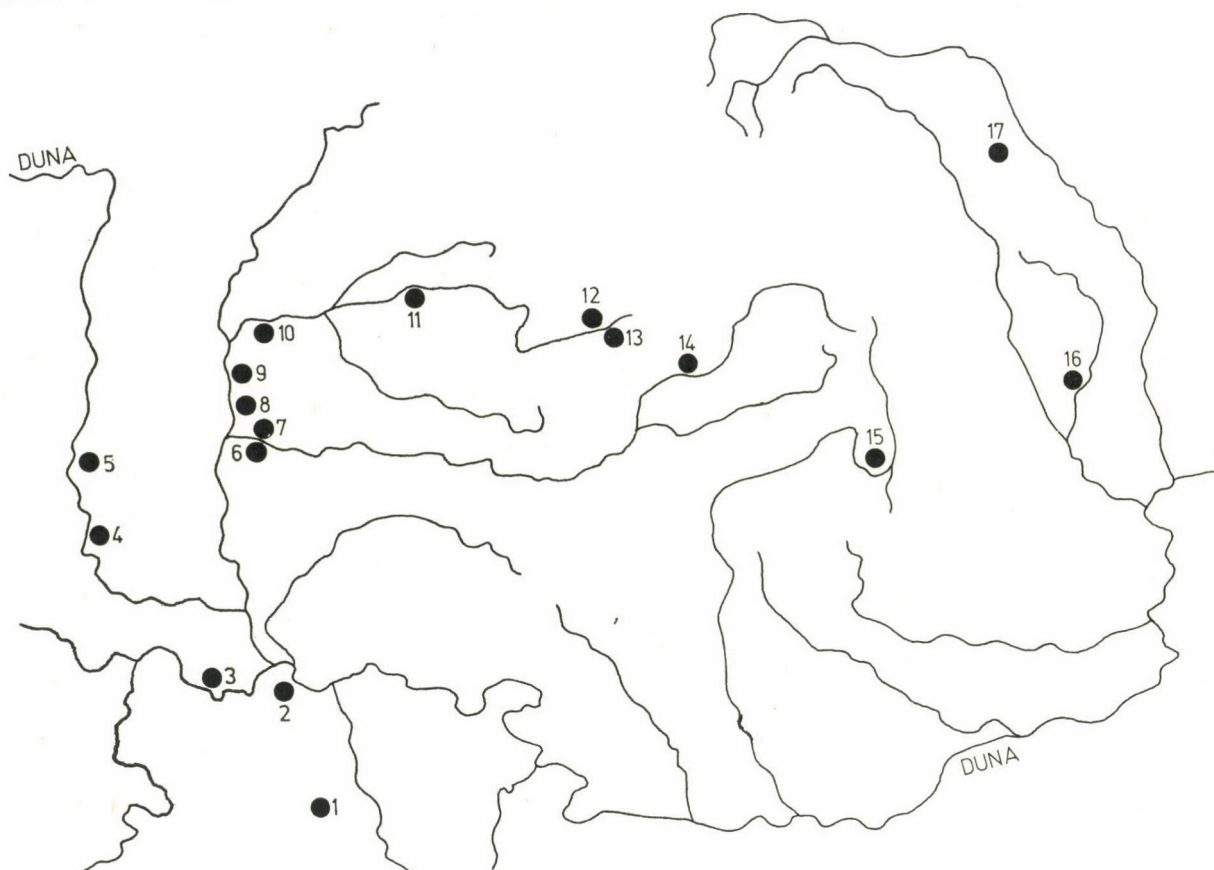
Sorszám	Lelőhely és irodalom	Életszám				Taxonómiai meghatározás
		Inf. I.	♂♂	♀♀	?	
<i>Szerbia:</i>						
1.	Divostin (Zoffmann 1976)	—	—	1	—	crA (+m)
2.	Vinča (Schwidetzky 1957) (Schwidetzky 1971–72)	—	9	—	—	dolichokran (n–m) (+cr) rob.m+grac.m (+brachykran)
<i>Vajdaság:</i>						
3.	Obrež-Baštine (Gavrilović, cit. Brukner 1960)	1	—	—	—	—
4.	Bački Monoštor-Opaljenik (Gubitz, cit. Trogmayer 1969)	—	—	—	1	dolichokran
<i>Dél-Alföld:</i>						
5.	Vaskút (Nemeskéri 1944)	—	(1)	—	—	dinári-m
6.	Deszk-I. Olajkút (Lipták, cit. Trogmayer 1969)	—	1	—	1	grac.m, meso-dolichokran
7.	Maroslele-Pana (Lipták, cit. Trogmayer 1969) (Farkas 1974)	—	1	—	—	n prn-crA
	(Lipták, cit. Trogmayer 1969)	—	—	—	1	dolichokran
8.	Hódmezővásárhely-Bodzáspart (Nemeskéri 1961)	—	—	—	4	brachykran(+dolichokran)
9.	Szentes-Jaksorpart (Nemeskéri 1961)	—	—	—	?	brachykran(+dolichokran)
10.	Szarvas-Szapannos (Krecsmarik, cit. Trogmayer 1969)	—	—	—	1	brachykran
<i>Erdély:</i>						
11.	Solca (Necrasov—Cristescu 1967) (Palkó, cit. Vlása 1972)	— 1	1 —	— 2	— —	primitív m a (+crB)
13.	Cluj-str. 30. Decembrie (Necrasov—Cristescu 1965)	—	—	1	—	gracilis ?
14.	Cipău (Necrasov—Cristescu 1965)	—	—	—	1	grac.m
15.	Bedeháza (Russu-Mares 1956, Necrasov 1961)	—	—	1	—	m (+cr)
<i>Moldva:</i>						
16.	Bîrlad (Necrasov—Cristescu 1965)	—	—	1	—	grac.m
17.	Pogorăști (Necrasov—Cristescu 1973)	1	—	—	—	—

pillanatnyilag azonban még régészeti is ismeretlen e népesség, a jelenleg csak kis területre lokalizálható Lepenski Vir kultúrát leszámítva. Kérdéses, hogy az egymástól annyira eltérő földrajzi viszonyokkal rendelkező szerbiai, dél-alföldi és erdélyi területeken ugyanaz a népesség élt-e a neolitikum előtti időben, mint az Al-Duna vidékén.

A neolitikum előtti Lepenski Vir kultúra embertani anyaga az előzetes közlemények szerint cromagnon típusú (Nemeskéri 1969, Nicolăescu—Ploșor, cit. Boroneanț 1973, Zoffmann kézirat) (Cioclovina?), feltételezhető azonban, hogy a többi — akár nyugat-európai, akár ukrán — mezolitikus sorozathoz hasonlóan az Al-Duna vidéki sorozatok is heterogének (Zoffmann kézirat). Ilyen alapon a Körös—Starčevo—Criş kultúra valamilyen eddig ismert típusát le lehetne talán vezetni helyi előzményekből is, feltűnő azonban, hogy a

postmezolitikumban domináló cromagnon típus a kora-neolitikumban csak másodjelentőségű, kisértő típusként jelentkezik. Ez a tény mintha inkább a másodiknak említett régészeti eredeztetés mellett szólna, mely szerint a helyben továbbélő (predominánsan cromagnon típusú) őslakosság beleolvadt volna a dél felől érkező neolitizálódó népességbe.

A Duna-menti koraneolitikus kultúrkomplexum régészeti a görögországi (Thessalia) Protoszklo kultúrához kapcsolódik. Ebből az időből (de ugyanez vonatkozik a teljes neolitikumra) Dél-Balkán területéről csak néhány kisebb szórványlelet került embertani feldolgozásra bulgáriai és görögországi lelőhelyekről (Boev 1972). Egyetlen nagyobb embertani sorozat ismert a görög—makedóniai Nea Nikomedeia lelőhelyről. Angel (1973) szerint ez az anyag taxonómiailag heterogén, a

1. kép. Antropológiai adatokkal rendelkező Körös—Starčevo—Criș lelőhelyek: *Szerbia*: 1—Divostin, 2—Vinča, *Vajdaság*: 3—Obrež-Baštine, 4—Bački Monoštor-Opaljenik, *Dél-Alföld*: 5—Vaskút, 6—Deszk-l. Olajkút, 7—Maroslele-Pana, 8—Hódmezővásárhely—Bodzáspart, 9—Szentcsanak—Jaksorpart, 10—Szarvas—Szapannos, *Erdély*: 11—Solca, 12—Gura Baciului, 13—Cluj-str. 30. Decembrie, 14—Cipău, 15—Bedeháza, *Moldva*: 16—Bîrlad, 17—Pogoraști

Рис. 1. Местонахождения антропологических материалов культуры Кёрёш—Старчево—Криш
Fig. 1. Sites of Körös—Starčevo—Criș furnishing anthropological data

domináns dinári-mediterrán típus mellett nagyobb arányban megfigyelhető a Basic White típus, valamint bizonyos mediterrán és alpi elemek is. Nem bocsátkozva a különböző taxonómiai nomenklatúrák egyeztetésébe két lényeges tényrt kell leszögezni: 1. Dél-Balkán koraneolitikus anyaga taxonómiailag heterogén (ezt a heterogenitást Angel [1973] a neolitizálódó népségek és a még mezolitikus szinten élő vadászközösségek több évszázadon át történő folyamatos keveredésével magyarázza); 2. Az említett anyag morfológiai és metrikus adatai szerint (2—5. kép) Dél-Balkán koraneolitikus embertani anyagában leptodolichomorphia és brachykrania mellett eurydolichomorphia is előfordul. (Angel kisközepes termetű Basic White típusa Lipták [1957] szerint kétségbevonhatatlan cromagnon vonásokkal rendelkezik.)

A Körös—Starčevo-Criș komplexumban jelentkező eurydolichomorph jellegek, amelyeket általában a cromagnon típussal hoznak összefüggésbe, a fentiek alapján délről is származhatnak, ugyanaz vonatkozik a brachymorph elemekre is.

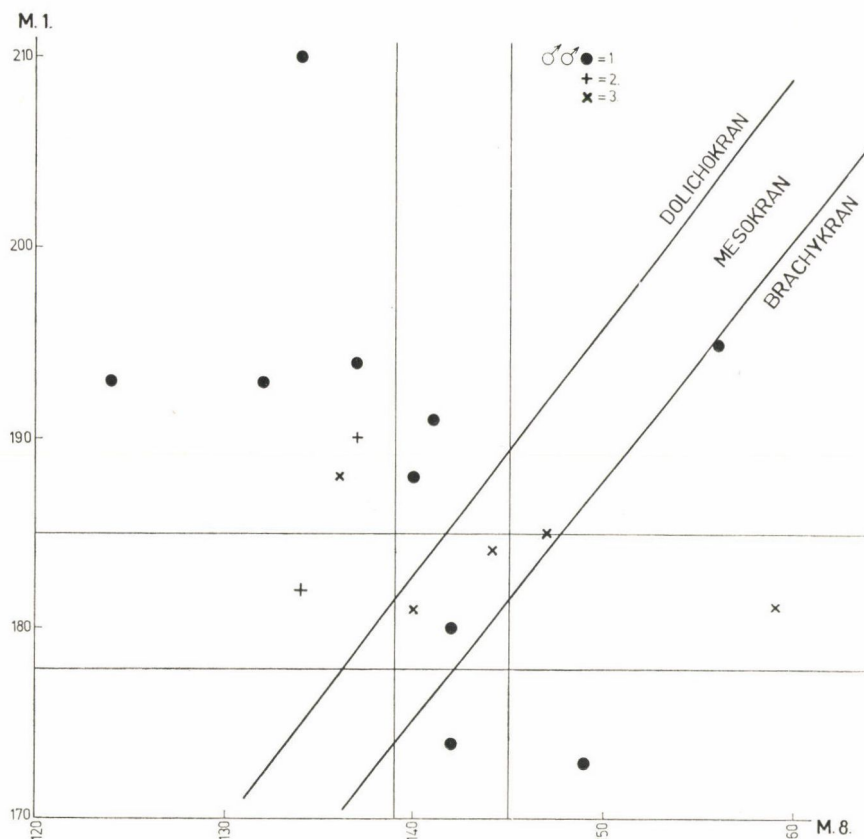
Összegezve az elmondottakat a következők állapíthatók meg:

1. A Körös—Starčevo—Criș komplexum feldolgozott, ill. csak taxonómiailag meghatározott embertani anyaga (13 férfi, 7 nő, 10 meghatározatlan nemű felnőtt és 3 Inf.), taxonómiailag igen heterogén, egyetlen típus predominanciáját sem lehet pillanatnyilag még kimutatni.

2. A pillanatnyilag rendelkezésre álló anyag alapján a különböző típusok előfordulása, az igen nagy elterjedésű és hosszú élettartamú kultúrának sem időbeli, sem földrajzi csoportjaival nem hozható kapcsolatba.

3. Régészeti kutatások szerint a Körös—Starčevo-Criș kultúra népsége genetikailag a Dél-Balkán koraneolitikus, ill. a helyi, Dunavidéki postmezolitikus népségekkel hozható kapcsolatba. E népségek taxonómiai összképe még igen bizonytalan, egyetlen Protosesklo sorozat, ill. néhány, kis területre zsúfolódott postmezolitikus lelőhely anyagának vizsgálati eredménye nem feltétlenül kell általános érvényű legyen az egész népséget illetően.

4. A helyi autochton népségre, az előzetes közlemények szerint a cromagnon típus a jellemző, Dél-Balkán koraneolitikus embertani anyagában

2. kép. Hossz-szélességi index (férfiak). 1 = Körös—Starčevo—Criș (Solca, Vaskut, Vinča), 2 = Bulgáriai neolitikum (Devetaki, Karanovo), 3 = Nea Nikomedeia
Рис. 2. Черепной индекс (мужчины)

1. Кереш—Старчево—Криш. 2. Болгарский неолит. 3. Неа Никомедея
Fig. 2. Indice de longueur et de largeur (hommes)

aránylag nagyfokú heterogenitás mutatkozik. Területünk koraneolitikumában fellépő típusok elvben mindkét irányból származhattak.

5. A Körös—Starčevo—Criș kultúra embertani anyagában megállapítható cromagnon elemek másodlagos volta, háttérbeszorulása a korábbi dominanciával szemben, talán új népségek megjelenésére utal, s így a kultúra déli származása mellett szól. Az őslakosság és a bevándorlók keveredésének üteme, aránya, időpontja (esetleges autochton izolátumok hosszabb ideig való fennmaradása az új népséggel párhuzamosan), a keveredés lokális vagy általános volta, egyelőre nem állapítható meg.

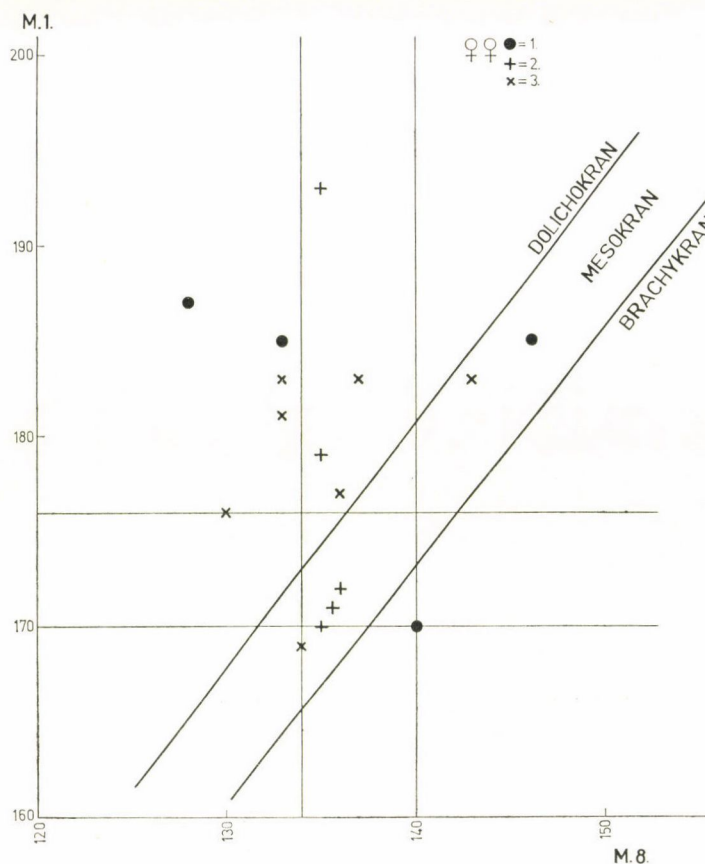
6. Pillanatnyilag *csak* az igen kevés szórványleletet alapján megállapítottakat lehetne a kultúra népségének egészére általánosítani, ez viszont nagyon könnyen vezethetne téves következmé-

nyekhez. Nagyobb esetszámú, reprezentatív embertani anyag alapján lesz csak eldönthető: melyik a kultúra vezető típusa (gracilis mediterrán?); az egyes típusok eredetét a helyi előzményekre, vagy nagyobb néptömegek bevándorlására lehet-e visszavezetni; s megállapíthatók-e a népségen belül bizonyos jól körülhatárolható lokális csoportok. Tekintettel arra, hogy a népségek már a mezolitikumban is heterogének taxonómiailag, valószínűleg csak az egy-egy népségre jellemző típuskeveredési arányok közti eltérések, azonosságok fogják a felvetődő eredet-kérdésekre azokat az embertani válaszokat megadni, melyek megadására — a jelenleg rendelkezésre álló anyag hiányossága miatt — az antropológiai kutatás ma még véleményem szerint nem képes.²

K. Zoffmann Zsuzsanna

² Ezúton köszönöm meg Makkay Jánosnak a kézirat lezárása előtt adott szíves tanácsait, továbbá B. Marcsik

Antóniának a kézirat lektorálását.

3. kép. Hossz-szélességi index (nők):

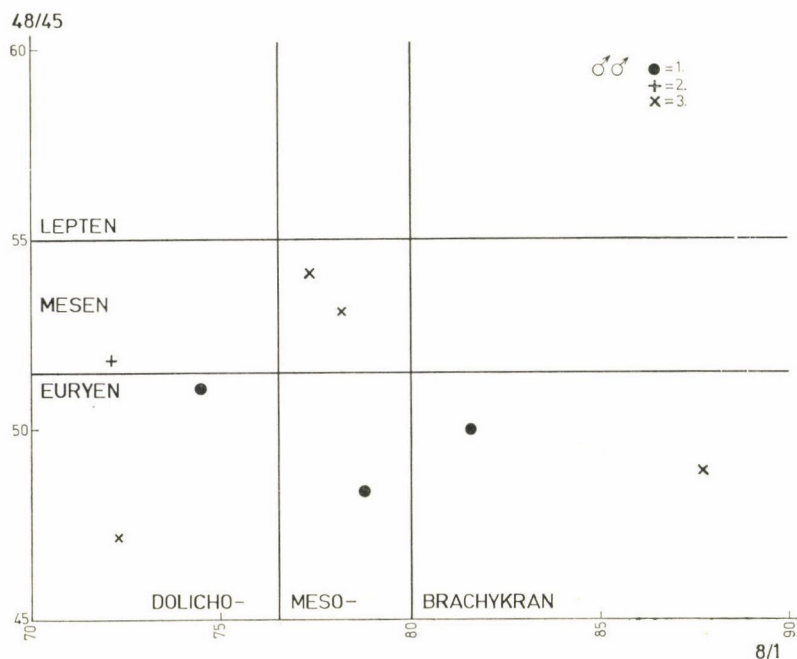
1 = Körös-Starčevo-Criș (Bedeháza, Birlad, Divostin, Gura Baciului), 2 = Bulgariai neolitikum (Kasanlak, Karanovo, Yassa Tepe), 3 = Nea Nikomedeia

Рис. 3. Черепной индекс (женщины)

1. Кереш-Старчево-Криш, 2. Болгарский неолит

Fig.33. Indice de longueur et de largeur (femmes):

1 = Körös-Starčevo-Criș (Bedeháza, Birlad, Divostin, Gura Baciului), 2 = néolithique de Bulgarie (Kasanlak, Karanovo, Yassa Tepe), 3 = Nea Nikomedeia

4. kép. Hossz-szélességi és felsőare index (férfiak):

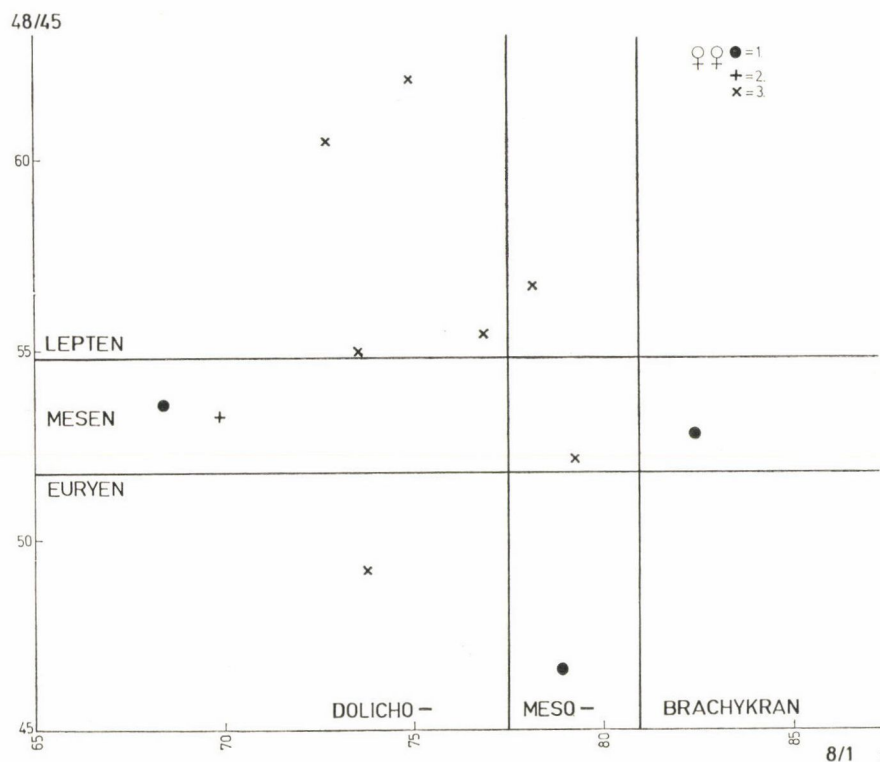
1 = Körös-Starčevo-Criș (Vaskut, Vinča), 2 = Bulgariai neolitikum (Devetaki), 3 = Nea Nikomedeia

Рис. 4. Черепной и верхний индекс (мужчины)

1. Кереш-Старчево-Криш, 2. Болгарский неолит, 3. Неа Никомедея

Fig. 4. Indice de longueur et de largeur et de la face supérieure (hommes):

1 = Körös-Starčevo-Criș (Vaskut, Vinča), 2 = néolithique de Bulgarie (Devetaki), 3 = Nea Nikomedeia

5. kép. Hossz-szélességi és felsőarc index (nők):

1 = Körös-Starčevo-Criș (Birlad, Divostin, Gura Baciului), 2 = Bulgáriai neolitikum (Kasanlak),
3 = Nea Nikomedeia

Рис. 5. Черепной и верхний лицевой индекс (женщины)

1. Кереш-Старчево-Криш. 2. Болгарский неолит. 3. Неа Никомедея

Fig. 5. Indice de longueur et de largeur et de la face supérieure (femmes):

1 = Körös-Starčevo-Criș (Birlad, Divostin, Gura Baciului), 2 = neolithique de Bulgarie (Kasanlak),
3 = Nea Nikomedeia

IRODALOM

- Alekseev, V. P. — Debec, G. F.
1964 — *Kraniometrija*. Moszkva.
- Angel, J. L.
1973 — Early Neolithic People of Nea Nikomedeia. in: *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. Fundamenta B/3. Teil VIIIa. Anthropologie* (ed. I. Schwidetzky) 1: 101—112.
- Boev, P.
1972 — Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung. Sofia.
- Boroneanț, V.
1973 — Aperçu de la culture épipaléolithique Schela Cladovei. *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. (Beograd 1971) 2: 165—172.
- Brukner, B.
1960 — Rezultati iskopavanja lokaliteta „Baštine” kod sela Obreža. *Die Resultate der Schutzgrabung auf der Lokalität „Baštine” bei Obrež*. *RVM* 9: 81—110, 110—111.
1966 — Einige Fragen über die Verhältnisse der Starčevo und Körös Gruppe. *Acta Ant et Arch* 10: 7—10.
- Farkas, Gy.
1974 — Neolitikus leletek Vésztő—Mágori-halom lelőhelyről. *Neolithische Funde vom Fundort Vésztő—Mágori-halom*. *AnthKözl* 18: 55—64, 64.
- Kutzián, I.
1944 — A Körös kultúra. *DissPann.* II. 23.
- Lipták, P.
1957 — Adatok a Duna-Tisza közti bronzkor antropológiájához. *Beiträge zur Anthropologie der ungarländischen Bronzezeit. AnthKözl* 1: 3—14, 14—16.
- Makkay, J.
1974 — „Das frühe Neolithikum auf der Oztaki Magula” und die Körös-Starčevo Kultur. *Acta ArchHung* 26: 131—154.
- Necrasov, O.
1961 — Considerationssur lastructureanthropologique des populations de l'âge de la pierre en Roumaine et les problèmes qui s'y rattachent. *AnthrKözl*. 5: 53—60.
1965 — Date antropologice noi asupra populației culturale neolitice Starčevo-Criș. *Studii și cercetări de antropologie* 1: 9—17.
- Necrasov, O. — Cristescu, M.
1961 — Sur les méditerranoides du néolithique et de l'énéolithique roumain. *Acta F. R. N. Univ. Comen.* 5: 201—212.
1963 — Contributions à l'étude anthropologique des squelettes néolithiques de la culture Boian. *An. șt. Univ. Iași* 9: 47—53.
1965 — Données anthropologiques sur les populations de l'âge de la pierre en Roumaine. *Homo* 16: 129—161.
1967 — Aspecte antropologice ale neoliticului și neo-

- liticului românesc. Studii și cercetări de Antropologie 4: 159–169.
- 1973 — Structure anthropologique des tribus néo-énéolithiques et de l'âge du bronze de la Roumanie. in: Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa. Fundamenta B/3. Teil VIIIa. Anthropologie (ed. I. Schwidetzky) 1: 137–152.
- Nemeskéri, J.
 1944 — A vaskúti neolithkori (Körös kultúra) esontváz embertani ismertetése. in: Kutzián, I., A Körös kultúra. DissPann II. 23: 149–152.
 1961 — Die wichtigsten anthropologischen Fragen der Urgeschichte in Ungarn. AnthrKözl 5: 39–47.
 1969 — Stanovništvo Lepenskog Vira. in: Srejić, D.: Lepenski Vir. Beograd. 239–262.
- Russu, I. G.—Mares, V.
 1956 — Considerații antropologice asupra scheletului apartinind culturii Criș, de la Sf. Gheorghe—Bedeháza. Mat. și cerc. Arheol. 2: 32–39.
- Schour, I.—Massler, M.
 1941 — The Development of the Human Dentition. J. Am. Dent. Assoc. 28: 1153–1160.
- Schwidetzky, I.
 1957 — Die Vinča-Schädel. Vorläufige Mitteilung. Ber. 5. Tag. Dtsch. Ges. Anthropol., Freiburg. 117–119.
 1971–72 — Menschliche Skelettreste von Vinča. Glasnik Antropološkog Društva Jugoslavije 8–9: 101–112.
- Trogmayer, O.
 1969 — Bestattungen der Körös-Gruppe. MFMÉ 2: 5–15.
 1972 — Körös-Gruppe — Linienbandkeramik. in: Die aktuellen Fragen der Bandkeramik. Akten der Pannonia Konferenzen. (Székesfehérvár) 1: 71–76.
- Vlassa, N.
 1972 — Eine frühneolithische Kultur mit bemalter Keramik der Vor-Starčevo—Körös-Zeit in Cluj-Gura Baciului, Siebenbürgen. PZ 47: 174–197.
- Zoffmann, Zs. K.
 1976 — Antropološka obrada skeleta Starčevačke kulture iz Divostina. in: Srejić, D., Early Farming Cultures in Central Serbia. (Beograd) (nyomdában)

ANTHROPOLOGISCHE KENNTNISSE ÜBER DIE BEVÖLKERUNG DER KÖRÖS-STARČEVO-CRIȘ-KULTUR

Auszug

Das aufgearbeitete bzw. nur taxonomisch bestimmte anthropologische Material der Körös—Starčevo—Criș-Kultur (13 Männer, 7 Frauen, 10 Erwachsene unbestimmten Geschlechts, 3 Inf.) ist taxonomisch sehr heterogen (Akp. I. 2–5), und man kann momentan das Prädominieren keines einzigen Typus festlegen. Das Vorkommen der verschiedenen Typen läßt sich weder mit den zeitlichen noch geographischen Gruppen der in Zeit und Raum weit ausgedehnten Kultur in Zusammenhang bringen.

Den archäologischen Forschungen nach kann man die Bevölkerung der Kultur genetisch mit der frühneolithischen Bevölkerung des Südbalkans bzw. mit der örtlichen postmesolithischen Bevölkerung des Donaugebietes in Verbindung bringen. Das taxonomische Gesamtbild dieser Populationen ist noch sehr ungewiß: Im südbalkanischen Material zeigt sich eine hochgradige Heterogenität, die örtlichen postmesolithischen Serien sind laut den Vorberichten dominierend cromagniden Typus.

Die im anthropologischen Material der Körös—Starčevo—Criș-Kultur vorkommenden cromagniden Elemente nehmen eine sekundäre Stellung ein: das ist vielleicht — im Gegensatz zu ihrer früheren dominierenden Stellung — auf das Zuwandern einer neuen Bevölkerung zurückzuführen und spricht für die südliche Herkunft dieser Kultur. Der Vermischungsvorgang der örtlichen

autochthonen Bevölkerung mit der neu zugewanderten Bevölkerung (Verhältnis, Zeitpunkt, allgemeiner oder lokaler Art) kann vorerst nicht geklärt werden.

Momentan kann man *nur* das anhand weniger Streufunde Festgelegte auf die Gesamtheit der Bevölkerung dieser Kultur verallgemeinern, was wiederum sehr leicht zu falschen Schlußfolgerungen führen kann. Nur anhand eines umfangreicheren repräsentativen anthropologischen Materials kann man entscheiden, welches der dominierende Typus (grazilmediterran) dieser Kultur war, ob man den Ursprung der einzelnen Typen auf örtliche Vorläufer oder auf das Zuwandern größerer Volksmassen zurückführen kann und ob man innerhalb der Bevölkerung bestimmte gut zu umgrenzende Gruppen feststellen kann. Mit Rücksicht darauf, daß diese Populationen im allgemeinen schon im Mesolithikum taxonomisch heterogen waren, werden wahrscheinlich nur die Abweichungen oder die Identitäten, die zwischen den für eine Bevölkerung charakteristischen Typenvermischungsverhältnissen bestehen, auf die aufgeworfenen Fragen nach dem Ursprung dieser anthropologischen Antworten geben, zu denen die anthropologische Forschung heute meiner Meinung nach — wegen der Unvollständigkeit des zur Zeit zur Verfügung stehenden Materials — noch nicht in der Lage ist.

Zs. K. Zoffmann

PANNÓNIA PROVINCIA KIALAKULÁSÁHOZ

Amikor Theodor Mommsen a múlt század végén a *Römische Geschichte* V. kötetét megírta, úgy látta: Augustus uralkodása alatt csak a későbbi Pannónia déli felének a katonai megszállására került sor a Dráva és a Száva közötti területen. A *Monumentum Ancyranum* 30 sorai tehát a Dráva és a Száva közti Duna-vonalat jelentik. A későbbi Pannónia-kutatás Mommsen nézetét elvetette: eszerint Augustus a teljes későbbi Pannónia-területet meghódította, és ezért a *Mon. Anc.* hely a dunántúli, északi és keleti Duna-vonalra vonatkozik. Ezt az *A. v. Premersteintől* és *K. Patschtól* származó véleményt *Alföldi András* is elfogadta, és így ez a felfogás a magyar kutatásban általánosan elterjedt. Holott ez esetben a fenti szerzőknek csak a véleményükről volt szó, amit nem bizonyítottak. Amikor *Alföldi András* a Budapest története első kötetében¹ a források és a régészeti anyag ismeretében megírta a tartomány római meghódításának a történetét, a fenti vélemény elfogadása a forrásanyag vizsgálatánál téves útra terelő *előfeltevés*ként jelentkezett. De a teljes Dunántúl egyidejű meghódításának elképzelése ekkor sem nyert végleges és megnyugtató igazolást. Ezt egyrészt az mutatja, hogy az adott időszak történetével érdemben foglalkozó tanulmányok írói újra és újra szükségesnek látták igazolni Északkelet-Pannónia Augustus-kori megszállását és bekebelezését. A másik eset, amikor két-ségbe vonták a terület Augustus-kori megszállását annyira, amennyire az ún. *Drusus-felirat* miatt lehetett, ritka volt.² Mivel újabban erről, az Augustus-kori hódítás egyetlen konkrét bizonyítékának tartott feliratról kitűnt,³ hogy korábban tévesen olvasták és egészítették ki: valójában Vespasianus-kori táborépítést örökít meg Aquincumban, a pannóniai római hódítás történetéről kialakított teljes kép felülvizsgálása múlhatatlanul szükségessé vált.

Kétségtelen: semmi nem gátolja jobban a tudomány fejlődését, mint a tekintélyek, tekintélyi elvek rosszul értelmezett figyelembevétele és elfogadása. De Pannónia római foglalás-történetének

felülvizsgálásánál csakis Mommsen nézetéből lehet eredményesen kiindulni. Senki sem vonhatja kétségbe azt, hogy Mommsen véleményét a teljes auctoranyag ismeretében alakította ki. A foglalásra vonatkozó forrásanyag pedig sajnos azóta sem bővült.

Ha egy történeti eseménnyel kapcsolatos források nem értelmezhetők egységesen, akkor a döntő érvet — amennyiben lehet — a régészeti (epigráfiai) anyag vizsgálata és figyelembevétele adja a kezünkbe. Márpedig, ha a régészeti leletanyag azonosan értékelhető az ellentmondásmentes forrásokkal, akkor megnyugodhatunk: az ezek alapján kialakított történet adekvátan tükrözi a múltat.

Pannónia régészeti leletanyaga pedig a keltezésben megnyilvánuló átmeneti ingadozások ellenére Kelet-Pannónia Augustus-kori megszállásának még az ötletét sem támogatja.⁴ E kérdés felvetése azért is jogos, mert Kelet-Pannónia területe a provincia többi részétől földrajzilag erőteljesen elkülönül: északon és keleten a Duna, délen a Dráva, nyugaton a Rába (és a Balaton nyugati sarkának meridiánja) határolja. Indokolatlan tehát az az álláspont, amely az Augustus-kori teljes Pannónia meghódítást tényként elfogadva a régészeti leletanyag hiányát próbálja magyarázni. Nem értelmezésre van szükség, hanem az egész koncepció újbóli, előfeltevésmentes vizsgálatára. Másrészt Pannónia és a Kárpát-medence kora római időszakának kutatását akár tudatosan, akár nem, az Augustus-kori teljes meghódítás és a Dunahátár koncepció (bárhogyan is értelmezzük) alapvetően befolyásolja és ennek az elképzelésnek a minden erővel történő igazolása sok egyéb problematikus kérdés tisztázását, sőt felvetését háttérbe szorítja.

Mindezek előrebocsátása után nem kell további magyarázat, hogy miért csak a források vizsgálata alapján lehet megközelíteni a kérdést és megoldásra törekedni. E tekintetben szükséges leszögezni, bármennyire is magától értetődő, hogy az egykori eseményeket — amennyire lehetséges — az egy-

¹ *Alföldi A.*, Budapest története I. (Bp. 1942) 162. — a régebbi irodalommal. Az újabb irodalmat lásd: *Mócsy, A.*, *Eirene* 4 (1965) 136. — *Ua.*, *Acta ArchHung* 21 (1969) 345. és 25 (1973) 378.

² *Barkóczi, L.*, *Intercisa* II. AH 36 (Bp. 1957) 497.; vö. még: *Fitz J.*, *Titulum memoriae posuit*, *Alba Regia* 2—3 (1961—1962) 42.

³ *Tóth, E.*—*Vékony, G.*, *Beiträge zu Pannoniens*

Geschichte im Zeitalter des Vespasianus, *Acta ArchHung* 22 (1970) 133.; *AEP* (1969—70) 477.

⁴ *Tóth, E.*—*Vékony, G.*, i. m. 158.; *Gabler D.*, *Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten*, *Acta ArchHung* 23 (1971) 83.; *Fitz J.*, *Pannonia pénzforgalmának kialakulásához Vespasianus trónra lépéig*. NK 72—73 (1973—74) 25.

korú források alapján kell meghatározni és csak ezután lehet a nem egyértelműen keltezhető vagy értelmezhető későbbi adatokat felhasználni. Így *Rufius Festus* brev. 8 nem lehet a foglalás kérdésében meghatározó fontosságú! Ezt az adatot csak azért nem keltezi minden szerző más időszakra, mert a császárkor első 100 vagy 200 évében nem ismernek több, ezzel a forrásadattal kapcsolatba hozható eseményt.⁵ A most vizsgált időszak után működő szerzőket részben a terminusok eltérő használata, részben a homályos értelmezhetőség miatt csak a kortárs szerzők adatainak értékelése után, vagy hiányuk esetén vehetjük figyelembe.

Pannónia római foglалásának kérdésében a kiindulási alapot valóban a *Monumentum Ancyranum* jelenti:

Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit, devictas per Ti. Neronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani subieci protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii. Citra quod Dacorum transgressus exercitus meis auspiciis victus profligatusque est, et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit.

A teljes hatalom biztos tudatában, az emberi hiúságtól nem mentesen megírt augustusi tetteknek ezeket a sorait a kutatás az utóbbi évtizedekben az egész Pannónia-terület megszállásaként értelmezte: a *ripa Danuvii* alatt a dunántúli északi és keleti Duna-szakaszt értette.

Miután: *Omnium provinciarum populi Romani, quibus finitimae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro, fines auxi* (c. 26.), természetes, hogy *protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii.*

amint Augustus írja. A császár máshol is hangsúlyozza, hogy hadserege oda is eljutott, ahová *neque terra neque mari quisquam Romanus ante id tempus adit* (c. 26.). Ezt a dicsőséget seregei Illyricum esetében is elnyerték, mert a *Pannoniorum gentes, quas ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit . . . subieci*, írta Augustus. A hatalom kiterjesztése azokra a területekre, ahol még rómaiak nem jártak, a *Res gestae* hivalkodással teli megfogalmazásának visszatérő formulája. Az egyes *Mon. Anc.* helyek értelmezései ezért nem mindig problémamentesek⁶ (pl. c. 26: Germania, c. 30: Dacia).

A *Res Gestae* ugyanebben a fejezetében Augustus egy dák betörésről írt. A két esemény a szöveg alapján összetartozik, amit az *. . . ad fluminis Danuvii. Citra quod . . .* csak hangsúlyoz. A dákok ott törtek be a Duna jegén keresztül (*Cass. Dio* LIV 36, 2), ahol az illyricumi határkiterjesztés történt. Ez a téli dák betörés és az azt követő megtorlás, amit a kutatás Vinicius hadjáratához kapcsol, aligha következhetett be (a dák hatalom központjától kiindulva, a Maroson, a Tiszán, a Duna–Tisza közén keresztül) a dunántúli keleti Duna-szakaszon; a betörés a dák hatalom központi részeivel szomszédos Dráva–Száva közti Duna-szakaszon keresztül történt. A *Mon. Anc.* vizsgált szövegrésze a Dráva–Száva közti Duna-szakasz-lehetőséget már önmagában is valószínűsíti.

A kérdés vizsgálatánál lényeges a *Pannoniorum gentes* és területük meghatározása. A *Pannonii* név alatt csupa olyan törzs ismert, amelyek akár az i. e. 13–9-es háború elbeszéléseiben, akár máskor, mind összeségükben, mind egyenként a Drávától délre lokalizálhatók. Ebben mind az antik, mind a mai szerzők megegyeznek. A kutatás milyen indoklással terjeszti ki tehát a *Pannoniorum gentes* fogalom tartalmát a Drávától északra?

⁵ *Rufius Festus* brev. 7.: *Sub Iulio Octaviano Caesare per Alpes Iulias iter factum est, Alpinis omnibus uictis Noricorum provinciae accesserunt. Bathone Pannoniarum rege subacto in dicionem nostram Pannoniae uenerunt. Amantinis inter Sauum et Drauum prostratis regio Saviensis ac secundorum loca Pannoniarum obtenta sunt. 8. Marcomanni et Quadi de locis Valeriae, quae sunt inter Danuvium et Drauum, pulsi sunt et limes inter Romanos ac barbaros ab Augusta Vindelicum per Noricum, Pannonias ac Moesiam est constitutus. Traianus Dacos sub rege Decibalo uicit . . .* (*Eadie, J. W., The Breviarium of Festus*, London 1967, 51). Az eddigi kutatás tanulsága: a c. 8. Marcomanni . . . *constitutus* mondatát a markomannok Valeriából való kiűzése alapján nem lehet keltezni. Szükségtelen a Pannónia római foglалásától a Marcus-kori markomann háborúig terjedő vélekedések tüzetes vizsgálatával vitázni [vö. *Alföldi A., Budapest története I. (1942) 170; Dobias, J., ČCH 44 (1938) 256; és Historica 3 (1961) 35, akinek Domitianuskori keltezése volt a leghetőségesebb a korábbi vélemények közül; Eadie, J. W., i. m. 116.; Nagy T., Budapest története I (1974) 83.]. Az ellentmondó értelmezésekből és magyarázatokból világos, hogy a kiűzést önmagában keltezni nem tudjuk, miután a sok lehetőség közül Festus mégoly „megragott” kivonatolási módja és a legalaposabb feldolgozás mellett sem dönthetnénk egyértelműen, teljes biztonsággal. Ha mindenáron keltezni akarjuk az adatot, akkor marad a mondat második része: *. . . limes inter Romanos ac barbaros ab Augusta Vindelicum per Noricum Pannonias ac Moesiam est constitutus*. Annyi kétségtelen,*

hogy a limes kiépülését tanúsító sor az i. u. I. századra vonatkozik, mert a névvel ellátott császárok alatti események adatunkat így keltezik. Kérdés tehát, hogy a mondat második fele keltezhető-e pontosabban, és ha igen, mikorra? Úgy látszik, hogy a kérdés megválaszolható. Mind a régészeti adatok, mind az i. u. I. század első fele hadtörténete alapján a zárt limes kiépülése a birodalom dunai határán Claudius uralkodása alatt kezdődött meg. De miután Festus a 4. században nem az elbeszélésében szereplő időszaknak megfelelő és arra a korra érvényes terminusokat használja (pl. Noricum provincia-kénti emlegetése Augustus alatt), nem tudjuk: a limes kiépülésének említésekor a claudiusi indulást, vagy a Domitianus-kori lényegi befejezést tartotta-e szem előtt. Fontosabb viszont a tényleges történeti képnél az, hogy Festus korában kinek tulajdonították a limes kiépítését az adott határszakaszon. Kedvező helyzetben vagyunk: az ugyancsak 4. században élő *Aurelius Victor* a limesrendszer kiépítését Claudius császár uralkodásához köti (vö. 17. jegyzetet). Így ez a Festus-hely Augustus és Claudius uralkodása közé keltezhető. A forráshely történeti magyarázatát Vékony Gábor fogja adni.

⁶ Továbbá i. e. 27-ben Augustus a senatusban tartott beszédében Moesia és Pannónia leigázásáról beszélt. (*Cassius Dio* LIII 7, 1, Boissvain), ami nyilvánvalóan nem a provinciák kialakítását, de még a terület végleges kialakítását sem jelenthette, vö. Mócsy A., *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (Bp. 1970) 47.

Mi bizonyítja azt, hogy Augustus *Pannoniorum gentes*-ének területe megegyezik a későbbi Pannónia-területtel? Ennek feltételezése egyáltalában nem magától értetődő, miután Augustus uralkodásának idejében ezen a néven a Dráva – Száva közének (pontosabban az észak felé a Dráváig élő) lakosságot értették. Ezt legvilágosabban és legtömörebben Florus írta meg: *Bellum Pannonicum. Pannonii duobus acribus fluviis, Dravo Savoque vallantur. populi proximos intra ripas se recipiebant. in hos domandos Vin(ici)um misit* (2, 24).

A *Mon. Anc.* 30-ban a pannon törzsek leigázása éppúgy nem jelentheti automatikusan a későbbi Pannónia provincia teljes területének meghódítását és megszállását, mint Augustus korábbi beszédeinek hasonló értelmű sorai sem. Az actiumi csata előtt katonáihoz intézett beszédében Octavianus nemcsak a pannónok leigázásáról (értve az i. e. 35 – 33-as háborút és Segestica⁷ elfoglalását), hanem a Dunáig való előretörésről is: *Τῶν τοῦς Παννονίων χειρωμένων, τῶν μέχρι τοῦ Ἰστροῦ προκεχωρηκότων, τὸν Ῥήνον διαβεηκότων, ἐς Βορρτανίαν πεπεραιωμένων.* (*Cass. Dio* L 24,4 Boissevain.) Jól mutatja ez a forráshely a Duna-vonal elérésének presztizs-jellegét, amit a szövegösszefüggés még jobban kihangsúlyoz. I. e. 27-ben ugyancsak Augustus mondja a senatusban tartott beszédében: *Τί γὰρ ἂν τις καὶ παρεξέτασσειεν αὐτῷ, τὴν Γαλατίας ἄλωσιν ἢ τὴν Παννονίας δοῦλωσιν ἢ τὴν Μυσίας χεῖρωσιν ἢ τὴν Ἀἰγύπτου καταστροφῇν* (*Cass. Dio* LIII 7, 1 Boissevain), ami megintcsak nem jelenti a provinciák létrehozását. Nem felejtjük azonban el, hogy egy terület ellen folyó első háborútól (amely kezdetben nem is mindig a terület bekebelezésének igényével lépett fel) a teljes katonai megszállásig vagy a provincia létrehozásáig évtizedek is eltelhettek. Az első sikeres hadjárat után (esetenként talán túlzással) Octavianus már beszélhetett a vidék leigázásáról, meghódításáról, alávetéséről, szolgasorba taszításáról vagy a Duna-vonal eléréséről. A kutatás nem kételkedik abban, hogy a beszédeknek ezek a sorai nem jelentik sem Pannónia, sem Moesia katonai megszállását és provinciává tételét, mert a későbbi adatok ezt a lehetőséget kizárják. Augustus a *Mon. Anc.* 30-ban sem azt írta, hogy a pannónok leigázása után provinciát hozott létre, hanem azt, hogy a határt a Dunáig terjesztette ki. A forráshely tehát a pannónok területén a Dunáig a tényleges római fennhatóságot igazolja. A pannónok viszont a rómaiak szerint a Dráva – Száva közti területen és attól délre laktak, továbbá a háborús események is igazolják, hogy a hatalom kiterjesztése e két folyó között történt.

Ha Augustus nem a közigazgatási értelemben vett provincia létrehozásáról beszél (értve természetesen Illyricum kettéosztása utáni helyzetet),

akkor ezt a későbbi szövegeknek nem a szigorú terminológiát tükröző szavai alapján sem állíthatjuk.

A *Mon. Anc.* 30-ban leírt események térbeli és közigazgatási tartalmának kiterjesztése tévedésekhez vezethet. A vitatott kérdések pontos értelmezése tehát szükséges, mert a forrás- és régészeti adatok a fogalomkiterjesztés ellen szólnak.

Velleius Paterculus írja: amikor i. u. 6-ban Tiberius vezetésével elindult a római hadsereg Maroboduus ellen⁸ *cum universa Pannonia ... arma corripuit* (II 110, 2). Hogy ebben az esetben Velleius nem csupán a veszély nagyságát akarta az *universa* jelzővel növelni, azt a Pannónia név további használata is bizonyítja. Velleius a *Pannonia* vagy *Pannonii* szavakat félreérthetetlenül a Dráva – Száva között lakó törzsekre és az ottani területre vonatkoztatta. A háború végén *omnis Pannonia* békét kért (*Vell.* II 114, 4), holott a harc csak a Drávától délre fekvő területeken folyt.

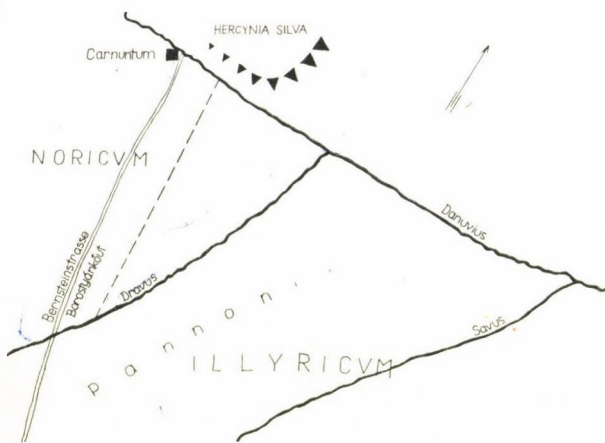
A hódítással kapcsolatos problémákat azonban az antikvitásnak a maitól lényegesen eltérő földrajzi területismerete figyelembevétel nélkül megoldani eredménytelen kísérlet lenne. A fogalás problémáinak vizsgálatánál a kutatás az antik források földrajzi képét szinte minden esetben a mai térképek alapján vizsgálja. Ez azonban eleve a probléma sikertelen megoldását segíti elő. A földrajzi jellegű kérdések vizsgálatánál, amennyiben lehetséges, először azt a földrajzi képet kell rekonstruálni, amelyen a leírás alapszik. Ez lehet, hogy egyezik a maival, de az is lehet, hogy gyökeresen különbözik attól.

Kérdés ezért, hogy Noricum annektálása után (i. e. 15 után) a Rába és a Dráva folyók torkolata közötti Duna-szakasz, Keletdunántúl területe, milyen formában élt a rómaiak tudatában. Minden jel arra mutat, hogy az időszámításunk körüli időben a Duna nagy kanyarját: a Ny – K-i irányból hirtelen dél felé fordulást nem tudták még érzékelni. *Ptolemaios* is csak nagyjából ismerte, míg a jobban áttekinthető visegrádi kanyarulat, téképén hatalmas méretűvé vált. A nagy Duna-kanyart még a koraközépkori térképek is csak jelentős torzulással ábrázolták. Márpedig, ha a rómaiak a dérékszögű törést nem ismerték vagy érzékelték, akkor a *Dunántúl valódi nagyságát sem ismerhették*. Ha ugyanis a Carnuntum körüli Duna-vonalat összekötjük a Dráva – Száva közötti szakasszal, akkor a Dunántúl javarésze ezen a vonalon kívül esik. Ilyen földrajzi kép esetében a rómaiak Kelet-Dunántúl területét nem vették figyelembe, vagy jelentéktelennek tartották (1. kép). Ezért lehet, hogy Augustus a *Mon. Anc.* idézett szakaszában a propagandisztikus szövegezés ellenére a saját maga (vagy hadvezérei) által hittényt írta le. Lehet, hogy valóban úgy tudta: a hatalomnak a

⁷ Segestica elfoglalásáról és a Dráva – Száva közötti harcokról: *Sašel, J.*, PWRE Suppl. XIV. 704.; *Syme, R.*, *Danubian Papers* (Bukarest 1971) 13., 26., 40.

⁸ A pannón-dalmata felkelést nemcsak a római had-

sereg összevonása és bizonyosfokú kivonása a tartományból váltotta ki, hanem minden bizonnyal Maroboduus is tevékenyen közreműködött ebben a „szerencsés véletlenben”.

1. kép. Illyricum északi része a foglalás idején az egykori földrajzi ismeretek alapján

Рис. 1. Северная часть Иллирии в эпоху завоевания по географическим представлениям того времени
Fig. 1. La partie septentrionale de l'Illyricum au temps de la conquête, d'après les connaissances géographiques de l'époque

Dunáig történő kiterjesztése egyben szinte a teljes Duna-vonal birtoklását is jelenti. De az is lehet, hogy tudatos szépítéssel írta azt, amit írt. Gondolatainak meghatározása azonban nem a történet-kutatás feladata.

Strabon és Plinius maior ugyancsak ezt a történeti és geográfiai képet tanúsítják, és még pontosabban érthetővé teszik. Azok a területek, ahol a pannonok laknak, Strabon szerint *észak felé az Istrosnál végződnek*.⁹ Mint láttuk, pannonok alatt a Dráva – Száva között élőket kell értenünk. Ettől Plinius sem tér el: *Quae pars ad mare Hadriaticum spectat appellatur Dalmatia et Illyricum supra dictum. ad septentriones Pannonia vergit. finitur inde Danuvio* (n. h. III 147). Az északi irány meghatározása sem jelent problémát: Strabon ugyanis azt írja a Száváról és a Dráváról, hogy az útirány ezen a folyókon nagyobb részt északi.¹⁰ Ezek után világos: a pannonok északi határa – tehát egyben az Itáliától ezen a területen a legtávolabbi vidék, amelynek megszállásával dicsekedni érdemes – a szerémségi Duna-vonal.¹¹

Augustus a pannón törzsek legyőzése után ezért hangsúlyozta, hogy a határt a Dunáig terjesztette ki. Ha mindezek után mégis felvetődne: Augustus nemcsak a Dráva – Száva között élő pannón törzseket, hanem a teljes mai Dunántúlt is meghódította, de ez utóbbi hódításnak valamilyen rejtélyes oknál fogva sem irodalmi, sem régészeti nyoma nem maradt, akkor újból Pliniusra kell hivatkoz-

nunk. A fenn idézett n. h. 147-ben nem a *gentes*-ről, hanem a Dunánál végződő provinciáról van szó. De hogy a provincia területe nem terjedt át K.-Dunántúlra, arra megint csak Plinius a tanúnk. Míg *Raetis iunguntur Norici* (n. h. III 146), azután *Pannoniae iungitur provincia quae Moesia appellatur* (n. h. III 149), addig a noricumiai nem Pannóniáig, hanem *iunguntur lacus Pelso*.

Az ellentétektől mentes források vizsgálata arra mutat, hogy Augustus uralkodása alatt Kelet-Dunántúl katonai megszállása nem történt meg. Ezt a történeti képet a régészeti leletanyag alapján levonható következtetések kifejezetten támogatják. Miután tehát a rendelkezésünkre álló információs anyag semmi olyasmit nem tartalmaz, ami a teljes Pannónia, illetve a teljes Dunántúl megszállása lehetőségének felvetését és vizsgálatát szükségessé tenné, ezért a *Mon. Anc. 30 Pannoniorum gentes*-e területének kiterjesztése Kelet-pannóniára, illetve a Drávától északra fekvő területre indokolatlan.

A fentiekből látható, hogy a hódítás korában a Duna a rómaiak elképzelésében is K – Ny irányban folyt a birodalom északi szélén. De ez a K – Ny-i irány a tényleges ÉNy – DK-i vonalnak felel meg. Így az észak a valóságostól kelet felé jóval eltért: ÉK és DK között váltakozott.¹² További optikai csalódást okozott még a következő is. Ha a rómaiak Itália (vagy Emona) felől tekintettek az északon folyó Duna felé Carnuntum irányába, akkor a vidéket az ott futó Borostyánkő-út miatt jól ismerték. Ha a pannonok felé fordultak, akiknek területét ismereteik szerint észak felől ugyancsak a Duna határolt, az a vidék a háborúk miatt megint csak nem volt ismeretlen számukra. Így a két ismert körzet között fekvő ismeretlen „fehér folt” az adott földrajzi kép következtében még jobban összezsugorodott. Természetesen ez a kép csak a foglalás időszakában volt érvényes: nagyjából i. e. 30-tól az időszámítás utáni második évtizedig. Mert az „olló” két ágának megszállása után rövidesen megindult a közbülső terület „felfedezése” is. De ennek a földrajzi képnek a figyelembevétele a foglalás időszakában ezen a területen mindenfajta földrajzi leírás alapján alapuló következtetésnek lényegi követelménye.

A korszak történetének prékonceptciós vizsgálata tehát a forrásadatokat érvényességét térben és időben indokolatlanul kiterjesztette. A Dráva – Száva közti területen (és az attól délre) lejátszódó eseményeket a terület foglalásának megtörténtét a kutatás a teljes későbbi Pannónia katonai megszállásaként értelmezte. További nehézséget jelent,

⁹ Strabon, geogr. VII 5. 10 (Müller 263): ὁ οὐρανὸς δὲ ἐστὶ ταῦτα, ἃ κατέχουσιν οἱ Παννόνιοι, πρὸς νότον μὲν μέχρι Δαλματίας καὶ Ἀρδιαίων διατείνοντα, πρὸς ἀρκτον δὲ ἐπὶ τὸν Ἰστρον τελευτῶντα, πρὸς ἑω δὲ Σκορδίσκοις συνάπτοντα.

¹⁰ Strabon, geogr. VII 5, 2 (Müller 261): ὁ δὲ πλοῦς τὰ πολλὰ τοῖς ποταμοῖς ἐπὶ τὰς ἀρκτους ἐστίν.

¹¹ Vö. a már idézett Cassius Dio helyet, I 24, 4.

¹² Ugyanezt a földrajzi társzemléletet tükrözi a *dimensuratio prov. 18. is Riese A. 12.*; Vö.: Alföldy G., Arch. Ért. 89 (1962) 155, 66 j. és Klio 41 (1963) 187.]: *Illyricum*

et Pannonia ab oriente flumine Drino, ab occidente desertis, in quibus habitabant Boi et Carni, a septentrione flumine Danubio, a meridie mari Adriatico. A sorok olyan tájolásról tanúskodnak, amely szerint a *dimensuratio* K – Ny-i irányra a ténylegestől észak, ill. dél felé lényegesen eltért. Eszerint az északi irány a tulajdonképpen ÉK-i (K-i) irányt jelenti.

Ugyanezt a társzemléletet tanúsítja még a 9. sz.-ban is a *Conversio Baguariorum et Carantanorum* 9.

hogy a Dráva–Száva közének elfoglalása = teljes Pannónia elfoglalásának meddő vizsgálata egy se-reg más, a tartomány foglaláskori történetével kapcsolatos problémától elvonta a figyelmet és az i. sz. 1. századi események egy részének interpretálását erősen befolyásolta. A leg súlyosabb kérdés-csoportot Nyugat-Pannónia helyzete jelenti. A Dráva–Száva között történt események és következményeik hallgatólagos kiterjesztése a Dunántúl-ra az antik forrásoknak nem kellő súllyal történő figyelembevételén alapult. A kutatásban ugyan általánosan ismert – bár vitatott kronológiájú – tény a *deserta Boiorum* Pannóniához csatolásának a kérdése. Nem okozna ez olyan nagy problémát akkor, ha a keletnoricumi terület átsatolása afféle kisebb határkiigazítást jelentene. Ez esetben azonban Pannónia harmadát kitevő nagyságú terület sor-sáról van szó! E terület jelentőségét az azon áthaladó Borostyánkő-út fontos kereskedelmi és katonai szerepével¹³ csak fokozza. A kutatás ugyan többé-kevésbé tisztában van az átsatolt terület nagyságával, de ez tény a kellő hangsúlyt nem kapott.

A Borostyánkő-út körzetének a kelet-dunántúli területeknél mintegy 60 évvel korábbi megszállása egyik, de talán legfontosabb meghatározója volt Dunántúl romanizációja kialakulásának, fejlődésének és elkülönülésének. Nyugat-Dunántúl erősebb romanizációjának tényét a kutatás jól ismeri. A temetkezési rítusban megnyilvánuló különbségek és a Noricumhoz kapcsolódó nyugat pannóniai kőfaragás a más úton járó fejlődés bizonyítékainak csak egy része.

Pannónia megszállásában tehát három lépcsőt kell elkülöníteni. Az elsőt a Noricum keleti részét képező *deserta Boiorum* meghódítása jelenti, a terület Pannóniához való csatolásáig. E terület meghódítása Noricum annektálásával együtt történt. I. e. 16-ban pannónok és noricumiak támadták meg Istriát. A támadás kiváltotta Róma megtorlását: P. Silius Nerva vezetésével hadjárat indult a törzsek megfékezésére, aminek következtében Noricumot annektálták. Az ilyenfajta római támadás indoklása a *Mon. Anc.*-ban is megtalálható: *Omnium provinciarum populi Romani, quibus fini-*

timae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro, fines auxi (c. 26). Ugyan a *gentes quae non parerent* fogalomkörét Róma és Augustus saját kedve szerint értelmezhetette, de a *Res Gestae* nek ezek a sorai a későbbi teljes Pannónia-terület részleges és lépcsőzetes megszállását kellő mértékben indokolják. A határkibővítésre elsősorban ott került sor, ahol a szomszédságban élők „gondot okoztak” Rómának. Kelet-Dunántúl esetében erről úgy látszik nem beszélhetünk.

A hódítás második lépcsőjét a Dráva–Száva közének katonai megszállása jelentette, i. e. 13–9-ben, véres háborúk után.

A harmadik fázisban Kelet-Dunántúl megszállására került sor, háború nélkül az i. u. I. század közepén.¹⁴

Csak utalok még Nyugat-Pannóniának az i. sz. 1. század közepéig tartó története problémáit jelentő kérdéseire: mi *Illyricum*, illetve *Illyricum inferius* és *Noricum* egymásközi viszonya akkor, amikor a kérdéses időszakban Noricum katonai felügyeletét és védelmét részben (vagy egészében) pannóniai csapatok látták el; mikor a *deserta Boiorum* területén állomásozó csapatok táborhelyei (*Carnuntum* is!) a noricum királysághoz tartoztak és nem Pannóniához?¹⁵ *Illyricum* és *Noricum* helyzete tehát Makedonia és Moesia kapcsolatával vethető össze az adott időszakban.¹⁶

Ha a jelenleg még vitatható kronológiájú eseményeket egy feltételezett logikai rendbe állítjuk, akkor a végső területrendezéseket: a *deserta Boiorum* Pannóniához csatolását, Noricum provinciává szervezését, a provincia-status megadását Pannóniának¹⁷ és egy sereg más, ezekkel összefüggő eseményt egy időszakra, legtágabban egy évtizedre helyeznénk. Arra az időszakra, amikor Noricum megkapta első procurátorát és provincia lett a szó közigazgatási és jogi értelmében, és amikor a század közepén Róma megszállta Kelet-Dunántúlt.

Mindezek, a terület helyzetét, szerkezetét lényegileg érintő változások tették lehetővé, hogy Pannónia a birodalom szerves részévé váljon.

Tóth Endre

¹³ Šašel, J., Die Limesentwicklung in Illyricum, Actes du XIe Congr. Int. d'Études sur les frontières Romaines, Bucuresti–Köln 1974, 193.

¹⁴ Tóth, E. – Vékony, G., Acta ArchHung 22 (1970) 158. Keletdunántúl katonai megszállását szükségszerűen kiváltotta az a körülmény, hogy a katonai fontosságú Borostyánkő-út körzetének stratégiai rendszere átkerült Pannóniához. Így a tartományból észak felé hosszban előretörő nyúlvány maga után vonta az észszerűbb területkialakítást, ami Keletdunántúl megszállását jelentette.

Mindezeket a megoldásokat és kérdésfelvetéseket készülő munkámban tovább vizsgálom.

¹⁵ A *deserta Boiorum*, a későbbi Nyugat-Pannónia i. e. 15-ben Noricum részeként került római fennhatóság alá, majd röviddel ezután a római hadsereg a Dráva–Száva közét is véglegesen megszállta. Noricum katonai felügyeletét a hódítás utáni évtizedekben a pannóniai csapatok látták el [vagy felügyeletében résztvettek?, vö.: Winkler,

G., Die Reichsbeamten von Noricum, Sitzungsberichte, 261: 2, Österr. Akad. der Wiss., Wien 1969: 23.; Alföldy G., Noricum. (London 1974) 64]. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Noricum területe katonailag illyricumi legatus parancsnoksága alá tartozott. Egybevág ezzel, hogy Noricum első procuratora csak Claudius-kori: C. Baebius Atticus a kutatás szerint nem az első ismert, hanem az első noricum helytartó volt. Noricum provinciává szervezése a kutatás egyhangú véleménye szerint Claudius uralkodása alatt ment végbe. Eddig az időpontig a felügyeletet az illyricumi legatus gyakorolta. Ezért lehetséges az, hogy az illyricumi csapatok egy része, sőt egy legió is, a Borostyánkő-út vonalában, noricum területén állomásozott. Noricum provinciává szervezésével a közös katonai igazgatás természetesen megszűnt, és ezért vált szükségesé a kelet-noricumi területet – a katonai fontosságú Borostyánkő-út egységének megőrzése miatt – Pannóniához csatolni; vö: Cassius Dio LIII 12, 4–7.

¹⁶ Vö.: Mócsy A., Gesellschaft und Romanisation in

Th. Mommsen fand beim Verfassen seiner Römischen Geschichte, daß unter der Herrschaft des Augustus von der späteren Provinz Pannonien im Norden bis zur Drau erst die südliche Hälfte besetzt wurde. Der in den Zeilen des *Mon. Anc.* 30 erwähnte Donauabschnitt bedeutet demnach die Flußlinie zwischen der Drau und der Save. Die spätere Pannonienforschung ließ Mommsens Feststellung außer acht und den allgemeinen Ansichten nach hätte Augustus das gesamte Gebiet der späteren Provinz Pannonien erobert. So bezieht sich also die Angabe des *Mon. Anc.* auf die nördliche und östliche Donaulinie Nordostpannoniens. Diese Meinung hat sich dann in der Forschung, obwohl sie nie bewiesen wurde, allgemein verbreitet. Die Zeit der Besetzung dieses Gebietes unter Augustus wird jedoch vom archäologischen Fundmaterial Pannoniens nicht unterstützt. Die Stellung der Frage ist schon deshalb begründet, da sich dieses Gebiet von den übrigen Teilen der Provinz geographisch stark absondert: sie wird im Süden der Provinz durch die Drau getrennt. Neuerdings hat sich auch aus der für den einzigen konkreten Beweis der augusteischen Eroberungskonzeption gehaltenen sog. Drusus-Inschrift herausgestellt, daß man diese früher auf irrtümlicher Weise ergänzt hat, denn sie berichtet eigentlich über einen Lagerbau in Aquincum zur Zeit des Vespasianus (*An. Épigr.* 1969 — 70: 477). Das Bild von der römischen Eroberungsgeschichte Pannoniens muß demnach einer Revision unterzogen werden. In der Frage der römischen Besetzung Pannoniens bildet tatsächlich das Monumentum Ancyranum 30 den Ausgangspunkt. Laut der Quellen und der einstimmigen Meinung der Forscher wohnten aber die *Pannoniorum gentes* südlich der Drau: die Kriegsergebnisse berichten nur von diesem Gebiete. Es ist also unbegründet, daß wir die Angabe der Res Gestae auch auf die nördlich der Drau gelegenen Gebiete beziehen. Augustus berichtet nichts darüber, daß er in diesem Gebiet eine Provinz zustandegebracht hätte (darunter wird natürlich die Lage nach der Zweiteilung Illyricums verstanden), sondern aus seinem politischen Testament geht nur soviel hervor, daß er die Grenze nach der Niederwerfung der pannonischen Stämme bis zur Donau vorgeschoben hat (cf. *epit. de Caesar* 1, 7). Daß sich der

Krieg zwischen 13—9 v. u. Z. nach Norden zu, über die Drau nicht erweiterte, beweisen die Zeilen von Velleius, der unter Pannonien anlässlich des pannonisch-dalmatischen Aufstandes (6—9 u. Z.) das Gebiet südlich der Drau verstanden hat (*Vell. Pat.* II 110, 2; 114, 4).

Die mit der Eroberung zusammenhängenden Probleme können jedoch ohne Berücksichtigung unserer — von den heutigen wesentlich abweichenden — geographischen Kenntnisse über die Antiquitäten nicht gelöst werden. Das auf Grund der Quellen rekonstruierbare Bild zeigt nämlich (Abb. 1), daß das Gebiet Nordostpannoniens im Bewußtsein der Römer verschwindend gering war. Sie stellten nämlich die Donaulinie von Carnuntum bis Sirmium für eine Gerade vor, empfanden also die große Kurve nach Süden (den Donauknie oberhalb Budapest) überhaupt nicht und der Großteil des Gebietes blieb demnach außerhalb dieser vorgestellten Donaulinie.

In der Entstehung der Provinz Pannonien können wir drei Stufen absondern. Zuerst kam es zur militärischen Besetzung des späteren Westpannoniens um 16 v. u. Z. Das Gebiet (die *deserta Boiorum*, das Bereich der Bernsteinstraße) gehörte ursprünglich der Provinz Noricum an. Dieses Territorium wurde erst dann an Pannonien angeschlossen, als man Noricum zur Provinz organisierte und die bis dorthin vorhandene, gemeinsame Militärverwaltung von Illyricum (*inferius*)—Noricum aufgehoben werden mußte (zu Beginn des 1. Jhs wurde die militärische Aufsicht in Noricum von illyrischen Truppen versehen). Um die Einheit des militärisch wichtigen Bereiches der Bernsteinstraße bewahren zu können, mußte das Gebiet der Provinz Pannonien angeschlossen werden.

Die zweite Eroberungsstufe bedeutete die Besetzung des Drau-Save-Zwischenstromgebietes, die den blutigen Kämpfen zwischen 13—9 v. u. Z. folgte.

Die Besetzung von Nordostpannonien (nördlich der Drau, östlich der Raab bis zur Donau) erfolgte um die Mitte des 1. Jhs u. Z.

Die Folgen der stufenweise erfolgten Eroberung haben sich auch in den unterschiedlichen Romanisationserscheinungen der Gesamtprovinz Pannonien gezeigt.

E. Tóth

der römischen Provinz Moesia Superior (Budapest 1970) 48. —

¹⁷ Nem biztos, hogy az i. u. 70 körül hivatalosan is Pannoniának nevezett terület Claudius uralkodásáig rendelkezett a tényleges provincia státussal. A rák maradt adatokból ez ugyanis nem tűnik ki [Dobó, Á., Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. (Bp. 1968) 15.]. Gyakorlatilag a terület a *legatus Augusti provinciae* vagy *legatus exercitus* igazgatása alatt állt-e katonai igazgatású területként (Militärbezirk)? A provinciastatus hiányát az *epit. de Caesar*, sorai igazolni látszanak: eszerint Augustus *Cantabros et Aquitanos, Rhētos, Vindelicos, Dalmatas provinciarum numero populo Romano coniunxit*, addig *Pannonios stipendiarios adiecit* (1, 7). Legfeljebb egy évtizednyi intervallumon belül került sor a végleges rendezésekre és szervezésekre Noricumban és Pannoniában: ekkor történt Kelet-Dunántúl katonai megszállása, Savaria alapítása

és a Duna-vonalnak mint katonai határvonalnak a kialakítása. Mindezeket az eseményeket leginkább a van niusi királyság bukásával hozhatjuk összefüggésbe, és így Claudius uralkodására tudjuk tenni. A *ripa Danuvii* kialakítását mind a régészeti leletek, mind más Duna menti területek példája [vö. F. Christ Pannonia szempontjából is jelentős tanulmányát: Zur römischen Okkupation der Zentralalpen, *Historia* 6 (1957) 416. — különösen 425] alapján egyaránt Claudius uralkodására kell tennünk. Összhangban áll ezzel Aurelius Victor keltezett adata: *retenti seu dati fines imperio Romano; Mesopotamia per Orientem, Rhenus Danubiusque ad septentrionem* . . . (4, 2: Claudius). A Claudius-kori limesépítkezésekről: Schleiermacher, W., Flavischer Okkupationslinien in Raetien. *JRGZ* 2 (1955) 246.; H. v. Petrikovits, Limes Studien, *Schriften d. Inst. für Ur- und Frühgeschichte d. Schweiz* 14 (1969) 93.

MEGJEGYZÉSEK A DARU UTCAI SÍRVERSHEZ

A szóban forgó sírversnek két variánsa van: a Daru utcai és a szentendrei; az előbbi Nagy L. tette közzé, az utóbbit Soproni S. A következőkben mi csak a Daru utcai változattal kívánunk foglalkozni.

1. A korábbi olvasatok és javítások figyelembevételével az alábbi szöveget fogadjuk el mérvadónak:

*Lubrica quassa levis fragilis bona vel mala fallax
vita data est homini; non certo limite cretae:
per varios casus tenuato stamine pendes.*

*Vivito mortalis dum [dum] dant tibi tempora
Parc(a)e,*

*seu te rura tenent, urbes seu castra vel <a>equor,
flores ama Veneris, Cereris bona munera carpe
et Nysii larga(e) et pinguis dona Minervae.
Candida(m) vita(m) cole iustissima mente*

*serenus
iam puer et iu(v)enis iam vir et fessus ab annis.
Talis eris tumulo superorumque oblitus honores.*

Nagy Lajos közönséges tákolmányának tekintette e sírverset.¹ Révay J. hasonlóképpen vélekedett, és felhívta a figyelmet arra, hogy a 7. és a 8. sor metrikailag sántít.² Szilágyi J. Gy. az első, aki észrevette, hogy a „nagy mértékben konvencionális sírversek között ... meglehetősen egyedülálló ez a vers”, és „a mondanivaló feltűnően egyéni hangja ... feltétlenül figyelmet érdemel”.³ Kiküszöbölte a 7. sorból a verselési hibát: a *larga* jelzőt a szentendrei variáns⁴ alapján – teljesen indokolatlan – a *Minervae*hez kapcsolta.⁵ (Ugyancsak a szentendrei töredék igazolta R. Egger *Nysii* olvasatának helyességét.)

Szilágyi J. Gy. utalt először arra, hogy „a Lupus-vers (néhány, a klasszikus kiejtésmód lazulására mutató szabadosságtól eltekintve) lényegében korrekt metrikájú”.⁶ Ez fontos észrevétel. Ezt a verset ugyanis nem szabad a klasszikus latin verselés normái alapján megítélni, jöllehet nyilvánvalóan a klasszikus latin költészet ismeretében

jött létre. A *candidam vitam* sing. acc.-ú *-m* végződésének az írásban történő elhagyása arra utal, hogy e vers keletkezésének idején a beszélt latin nyelvben az *-am*, *-em*, *-im*, *-um* végzésekkel a nazális elem teljesen eltűnt, kvantitásuk megrövidült, s ennek következtében e végzések a megfelelő rövid magánhangzókkal estek egybe.⁷ Versünkben azt a nyelvi állapotot figyelhetjük meg, amely a vulgáris latinban általános volt, és később a középkori latinba is átment: a hangsúlytalan magánhangzók között megszűnt a kvantitásbeli különbség.⁸ Ezt a tendenciát tükrözi a 6. sort kezdő *flores* pl. acc.-ú *-es* végződése, melyet a vers szerzője rövidnek vesz, holott a klasszikus prozódia szabályai szerint mindig hosszú volt. Ha a későantik prozódia szemszögéből nézzük a 8. sort, azt kell mondanunk, hogy verselése szabályos. A caesura előtt rövid szótag is alkothat pozíciót,⁹ a klasszikus és a középkori verselésben egyaránt, s így a *colē* jogosan *colē* // *iustissimán*ak olvasható. A sor egyetlen komoly metrikai problémáját a *iustissima* szó okozza. Ha ugyanis a *mente* jelzője – a korábbi kutatók így értelmezték –, akkor *-a* végződésének hosszúnak kellene lennie. Csakhogy, mint láttuk, hangsúlytalan helyzetben a hosszú magánhangzó a későantik prozódiaiban megrövidülhetett.¹⁰ A *iustissima mente* szókapcsolatban annál is inkább megrövidült, mivel e szókapcsolat adverbium funkcióját tölti be. A vulgáris latinban a *mente* adverbiumképzővé vált,¹¹ és ez a képzésmód – a román kivételével – átment az újlatin nyelvekbe is. A *-mente* mint képző a mellénevek nőnemű alakjához járul. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy már a vulgáris latinban sem érezték az első tag – a mi esetünkben a *iustissima* – ablativus jellegét. Az így értelmezett 8. sor fordítása a következő: *Boldog életet élj, nagyon igazságosan, derűsen.*

2. Egger négy pontban összegezi a vers mondanivalóját: A halott beszél a járókelőkhöz: a) az élet bizonytalanságáról, b) az élvezetek szükséges-

¹ Nagy L., ArchÉrt 52 (1939) 122.

² Révay J., ArchÉrt 56 (1943) 146.

³ Szilágyi J. Gy., ArchÉrt 90 (1963) 191; 192.

⁴ Soproni S., FA 14 (1962) 51–55.

⁵ Uo. 189.

⁶ Uo. 190.

⁷ Safarewicz, J., Historische lateinische Grammatik. (Halle 1969) 41.

⁸ Herman, J., Le latin vulgaire. (Paris 1967) 40.

⁹ Crusius, F., Römische Metrik. (München 1963) 28.

¹⁰ Meyer, W., Gesammelte Abhandlungen zur Mittel-lateinischen Rhythmik. II. Berlin 1905, 1–43; 1. még Norberg, D., Introduction à l'étude de la versification latine médiévale. (Uppsala 1958) 7–28.

¹¹ Herman, J., i. m. 111–112. L. még: Lucr. 1,1022: *sagaci mente*; 5,1325: *minitanti mente*; CE 960,1: *secura mente*; Claud. 22, 143: *tota mente remissum*; vö. ThLL 8, 737–738.

ségéről, c) az etikai magatartás hiábavalóságáról, d) mert mindennek vége a sír és a feledés.¹² A szerző e gondolatmenetnek párhuzamát Ovidius Tibullus halálára írt elégiájában véli felfedezni.¹³ Megállapításait Szilágyi is elfogadja, és éppen az Ovidius-párhuzamra hivatkozva, tagadja a vers epikureista jellegét,¹⁴ amelyet a korábbi kutatók – Nagy L., Révay J., Soproni S. – a költemény lényegének tekintettek. Szerintünk az Ovidius-párhuzam vitatható. Ovidius ugyanis az idézett sorokban lázadozik a halál kegyetlensége ellen, a Lupus-versben szó sincs erről. Ha a vers mondanivalóját keressük, azt három logikai lépcsőben találjuk meg: 1. az emberi élet bizonytalansága, 2. az élvezetek és az etikai magatartás szükségessége, 3. a karrier *honore*inek hiábavalósága. A versben tehát nem az etikai magatartás hiábavalóságáról van szó, hanem a *honore*sek (*cursus honorum*) felesleges voltáról, mivel ezek a sírban úgyszólván feledésbe merülnek, a földi életben pedig a *vita candida*t akadályozzák. A költeményben nincs szembeállítva egymással az élet élvezése és az etikus magatartás: a kettő egybetartozik, s egyaránt fontos feltétele a bölcs életnek. Éppen ez a gondolatmenet avatja e sírverset igazi epikureista verssé. Ezt az értelmezést javallja a második rész szintaktikai felépítése is: végig imperativust használ a szerző: *vivito mortalis . . . , flores ama Veneris, bona munera carpe . . . , candidam vitam cole*, s ezek egyforma érvényűek; az élet élvezésére és az erény ápolására egyaránt felszólítanak.

Diogenész Laertios megjegyzi, hogy Epikuros a hédoné tekintetében különbözött a kyrénéi iskolától: azok csak a tevékenység örömét tartották hédonénak, Epikuros a nyugalmi állapotot is, a test és a lélek gyönyörét egyaránt. Több idézettel, igazolja, hogy ez sarkalatos epikurosi tanítás; Epikurostól ezt idézi: „Az ataraxia és az aponia nyugalmi állapotból származó gyönyörök, az élvezet és az öröm a tevékenység gyönyöreai” (X 136). Az erény ugyanis Epikuros szerint az igazi gyönyör elidegeníthetetlen része. Ha a sírversben csak a testi örömeket hangsúlyozná a szerző, s azt mondaná, hogy az erény hiábavaló, akkor ez a vers valóban nem különbözne azoktól a sírversektől, amelyeket Lattimore a pseudo-epikureista sírverseknek nevez,¹⁵ csak hogy erről szó sincs a Lupus-versben, s ezért Szilágyi indokolatlanul sorolja azt a pseudo-epikureista versek közé.¹⁶

3. Egger megállapítja, hogy a *candida*<m> *vita*<m> *cole iustissima mente serenus* sorban egybeolvad az epikureista ataraxia és a későbbi misztériumokban prédikált *serenitas*.¹⁷ A *candida vita*

szókapcsolat valóban a nyugalmas, a szélsőségektől mentes életet jelenti. A *candidus* a boldogság jelzője a latin költészetben; Catullus a zavartalan boldogság jelölésére használja: *fulsere vere candidi tibi soles* (8,8).¹⁸ A *iustissima* jelző az epikurosi etika egyik alaptételét hangsúlyozza. A Kyriai doxai szentenciagyűjtemény, amely az egész epikurosi rendszer rövid foglatát adja, több szentenciában is hangsúlyozza az igazságosság szerepét a nyugalmi állapot megteremtésében: „Az igazságos ember egyáltalán nem fél, az igazságtalan tele van félelemmel” (Kyr. dox. 17; l. még 31., 35.). Egger-től eltérően mi a *serenitast* nem a későbbi misztériumok közé utaljuk, hanem az igazi epikurosi tanok közé. A nyugalmi állapot jelölésére az epikureisták a *serenitas* görög megfelelőjét (*γαλήνεια*) alkalmazták, s ezzel azt szemléltették, hogy a lélek zavaroktól mentes állapota olyan, mint a tenger sima felszíne szélsékséidején. Epiktétosz a *γαλήνεια* szó használatát az ataraxia jelölésére Epikuros-nak tulajdonítja,¹⁹ s maga Epikuros, amikor a filozófiával való foglalkozás legszebb jutalmáról beszél a Hérodotos-leveleiben, ezt a szót használja.²⁰ Ezért szerepel Lucretiusnál is oly gyakran; szerinte az epikureista bölcs a *doctrina serena* birtokosa (II 8); de vissza-visszacsend ez a fogalom a későbbi költőknél is: *mens sana* Iuvenalisnál (10, 356), *mens quieta* Martialnál (X 47, 5).

4. Az 5. és a 9. sor felsorolásai Tóth I. szerint azt a célt szolgálták, hogy a vers bárki számára bármilyen életkorban sírfeliratként alkalmazható legyen.²¹ Ez tetszetős gondolat, és lehet, hogy igaz. De a vers írójának más indokai is lehettek, amikor ezeket a sorokat így fogalmazta meg. Már Egger megjegyezte, hogy az életformáknak az a négyes felosztása, mely az 5. sorban található (*seu te rura tenent, urbes seu castra vel aequor*) a középkorban is tovább élt.²² Mi csak azt tesszük hozzá, hogy elterjedt volt az ókorban, és többnyire bölcselkedő versekben fordult elő. Az ismert Maecenas-ódában Horatius ugyanazt a négy életformát írja le, mint Lupus: a falun élőkét, a városlakókat, a katonákét és a hajósokét. A falusiak között azonban megkülönbözteti a földműveseket és a vadászokat, a városiak között a sportolókat és az államférfiakat; vö. Carm. I 1. A sor mélyebb értelme valójában az, hogy mindenütt filozofálni kell, más szóval az epikurosi tanok szerint kell élni, bárhol tartózkodik is az ember. Horatius egy másik ódájában ugyanezt a gondolatot ugyanúgy fogalmazza meg: *sic tu sapiens finire memento | tristitiam vitaeque labores | molli, Plance, mero, seu te fulgentia signis | castra tenent, seu densa tenebit | Tiburis umbra tui*

¹² Egger, R., JÖAI 39 (1952) 147.

¹³ Uo. 146. Vö. Am. III 9, 37–39: *Vive pius: moriere pius; cole sacra: colentem | mors gravis a templis in cava busta trahet. | Carminibus confide bonis: iacet, ecce, Tibullus.*

¹⁴ Uo. 192.

¹⁵ Lattimore, R., Themes in Greek and Latin Epithaps. Urbana Illinois 1942, 263. 83.

¹⁶ Uo. 192.

¹⁷ Uo. 149.

¹⁸ Lucretiusnál *candida vita* megfelelője: *a dulcis vita*

(III 66); Vö. Tib. I. 10, 45: *candida pax*; Sen. Med. 329: *candida nostri saecula patres | videre, procul fraude remota*; Hor. epod. 11, 11: *candidum pauperis ingenium* Petr. 129: *animusque eius candida humanitate restitue*. stb.; l. még ThLL ad locum;

¹⁹ Usener frg. 425.

²⁰ Ep. ad Herod. 37: *ἐγγαληνίζων τῷ βίῳ*.

²¹ Tóth I., A rómaiak Magyarországon. (Bp. 1975) 72.

²² Uo. 148.

(I 7,17–21). A két hely között nyelvi párhuzam is megfigyelhető: *seu te ... castra tenent seu*. A 9. sorral pedig Lupus azt hangsúlyozza, hogy minden életkorban, fiatalon és öregén egyaránt *vita candidára* kell törekednünk, azaz epikureista elvek szerint kell élnünk. E sort olvasva (*iam puer et iuuenis iam vir et fessus ab annis*), ki ne emlékeznék a Menoikeushoz írt levél híres kezdősoraira, amelyekben Epikuros határozottan megfogalmazza: fiatal és öreg egyaránt alkalmas arra, hogy filozófiával foglalkozzék, ezért bölcsen kell élni minden életkorban.²³

5. J. Tolkiehn immár klasszikusnak számító tanulmányában megállapítja, hogy a latin sírversek szerzői nem voltak költői tehetségek, s meglevő sablonok szerint dolgoztak.²⁴ Többségük még a klasszikus latin költészetet sem ismerte. Ugyanezt a véleményt képviseli Lattimore²⁵ és Szilágyi²⁶ is; mindketten hangsúlyozzák, hogy a mintakönyvek a latin szerzőktől származó flosculusokat tartalmaztak – szókapcsolatokat és félsorokat –, és a megrendelő a halott adatainak megfelelően ezekből állíttatta össze a sírverset. Ez az alkotásmód az óriási tömegű, sokszor ismétlődő sablonos sírversek esetében kézenfekvő és valószínű. Azonban már Tolkiehn kénytelen volt megállapítani, hogy a sok-sok rossz vers között olykor jók is akadnak, s ezek a legtöbb esetben egy-egy klasszikus szerző valamely híres helyének reminiscenciájaként születnek meg.²⁷ Valóban szép és megható Pomponius Bassulus sírverse, mely Sallustius-reminiscenciával kezdődik: *Ne more pecoris otio transfugerer* (CE 97,1; Sall, Cat. 1,1), és Catullusi kifejezések is találhatók benne: *id quale quales chartis mandatum diu* (4 – Cat. 1, 9). Ugyancsak bravúros és szép utánzatnak mondhatjuk a Myiát, a kis ölebet elsrátó epigrammát, mely Catullus 3. carmenét költi át tökéletes metrikával: *Quam dulcis fuit ista, quam benigna, / quae cum viveret, in sinu iacebat / somni conscia semper et cubilis. / O factum male, Myia, quod peristi* stb. (CE 1512, 1–4). Ezek a versek nyilván nem mintakönyvek alapján készültek, hanem az említett művek mintájára, tehát olyan emberek írták őket, akik jól ismerték a latin költészetet. Nos, Szilágyi megjegyzi a Lupus-versről, hogy a „konvencionális sírversek között ... meglehetősen egyedülálló”, és mondanivalójának egyéni hangja elválasztja őt a többi pannóniai verses felirattól. Ennek ellenére úgy véli, hogy a vers mintakönyvek flosculusai alapján jött létre, esetleg valamely görög vers fordításaként.²⁸

Szerintünk a Lupus-vers gondolatmenete világos, formai megoldásai jók, ezért ugyanúgy, mint az idézett Bassulus- és Myia-epitaphium, a klasz-

szikus latin költészet ismeretében íródott. Mivel a vers epikureista színezete nyilvánvaló, mintáit olyan költők között kell keresnünk, akik epikureista tanokat vallottak. Lucretius ugyanolyan abundantiával írja le az emberi élet bizonytalanságát, mint Lupus, s ugyanúgy haszontalannak és veszélyesnek mondja a *honores* és az *opes* hajhászását:

*sed nil dulcius est, bene quam munita tenere
edita doctrina sapientum templa serena,
despicere unde queas alios passimque videre
errare atque viam palantis quaerere vitae,
certare ingenio, contendere nobilitate,
noctes atque dies niti praestante labore
ad summas emergere opes rerumque potiri.
O miseras hominum mentes, o pectora caeca!
Qualibus in tenebris vitae quantisque periculis
degitur hoc aevi quodcumquest.* (II 7–16).

Hangsúlyozza továbbá, hogy a bajok forrása abban van, hogy az emberek nem látják szenvedéseik biztos végét: *nam si certam finem esse viderent / aerumnarum homines, aliqua ratione valerent / religionibus atque minis absistere vatum* (I 107–8). Horatius is hangoztatja, hogy az ember nem ismerheti az életének végét: *Tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi, quem tibi / finem di dederint* (Carm. 1, 11, 1–2.) Ahogy Lucretius is a kétféle hédonét ajánlja az élet bajainak orvoslására (II 16–22),²⁹ ugyanezt teszi Horatius is: *sapias, vina liques ... carpe diem*; a *sapias* a nyugalmi állapot gyönyörét jelenti, a *carpe diem* a tevékenység örömét. Lupus is a *carpe* igealakot használja, hasonló szövegösszefüggésben. Hogy nem véletlen ez a párhuzam, azt a *tenere* ige fentebb említett azonos használata is igazolja. Az epikureista kétféle hédoné a későbbi latin költészetben is ismert volt, pl. Martialis így fogalmazza meg: *lis numquam, toga rara, mens quieta: / vires ingenuae, salubre corpus / ... nox non ebria sed soluta curis / non tristis torus et tamen pudicus* (X 47, 5–6, 9–10).

A Lupus-verset tehát nem a pseudo-epikureista versek közé kell sorolnunk, hanem azok közé az igazi epikureista sírversek közé, amelyek irodalmi művek alapján készültek, úgy mint az alábbi, Lucretiust³⁰ idéző sírvers is:

*dum sis in vita, dolor est amittere vitam;
dum simul occidimus, omnia despicias.
Orbem sub leges si habeas dum vivis, ad
Orchum
quid valet? Hic nulla est divitis ambitio.*
(CE 1202, 4–7).³¹

²³ Ep. ad Men.: Μήτε νέος τις ὦν μελλέτω φιλοσοφεῖν μήτε γέρον ὑπάρχων κοπιᾷτω φιλοσοφῶν.

²⁴ Tolkiehn, J., Die inschriftliche Poesie der Römer. Das Epigramm. Hrg. von G. Pfohl. (Darmstadt 1969) 114–115.

²⁵ Uo. 17–27.

²⁶ Uo. 190–191.

²⁷ Uo. 115–116.

²⁸ Uo. 190.

²⁹ nihil aliud sibi naturam latrare, nisi ut qui / corpore seiunctus dolor absit, mente fruatur / iucundo sensu cura semota metuque? / ergo corpoream ad naturam pauca videmus / esse opus omnino: quae demant cumque dolorem, / deliciis quoque uti multas substernere possint.

³⁰ Lattimore nevezi így: i. h. 80.

³¹ Már Révay József valószínűnek tartotta, hogy a Lupus-versben Lucretius- és Horatius-hatás is feltételezhető: i. m. 146., a kérdés tisztázását azonban mellőzte.

6. Végül közöljük a sírvers fordítását. Az új magyarázat nemcsak az új értelmezés indokolja, hanem az is, hogy Révay egyszerű átültetése még a *Nysii* olvasat és a *larga* jelző hovatartozásának megállapítása előtt készült.

Ingatag, összezilált, — jó vagy rossz — gyenge,
törekeny
élet az embereké; csapodár: sose biztos a vége.
Sok-sok baj közepette a sors vékony fonalán
függsz.
Élj, te, halandóként, míg percet hagynak a
Párkák.

tápláljon bár tenger avagy falu, város, a tábor,
Ízlelgesd Vénus gyönyörét, Nysius, Ceres új
 adományát,
s véle a drága Minervának ragyogó olaját is.
Büntelen életet élj, igazat, megtelve derűvel,
már mint zsenge fiú, siheder, majd férj s
 öregember.
Ez lesz itt, s feleded tiszttségit a fönt
 maradóknak.

Adamik Tamás

REMARKS ON THE METRICAL EPITAPH FROM DARU STREET

Extract

The metrical epitaph from Daru Street should not be judged by the standards of classical Latin poetry. Its metric solutions reflect a state of the language which was general in vulgar Latin and passed into medieval Latin as well. The quantitative difference between the unaccented vowels disappeared. Looking at the poem from the point of view of the late antique prosody, the formal solutions can be considered regular. The contents of the poem (not in agreement with Egger) can be summarized in three ideas: 1. Human life is unsure; 2. Enjoyment and ethical behaviour are equally important for a pleasant life; 3. The „honores” of a carrier are useless. Thus the poem does not stress the uselessness of ethical behaviour, but the uselessness of the „honores” (*cursus honorum*), since these would be forgotten in the grave anyway and during a lifetime they hinder the „*vita candida*”. The poem reflects a true

Epicurean tradition, in disagreement with J. Gy. Szilágyi we consider it a real Epicurean epitaph. It is generally accepted among scholars that metrical epitaphs were written according to the „*flosculi*” of pattern books; from these the customer compiled the metrical epitaph to fit the personal data of the deceased. This way of creation is obvious and very likely in the cases of repeated and stereotyped metrical epitaphs. Nevertheless, Tolkien was forced to state that some good poetry could also be found among the many bad ones, and these came to life as reminiscences of some well-known parts of some classical authors in most cases. We consider the metrical epitaph of Daru Street belonging to this latter group, it is most likely that its author worked under the influence of Lucretius or Horace.

T. Adamik

CSONTMŰHELY INTERCISÁBAN

A pannóniai későrómai temetkezési rítusok és a sírok leletanyagának elemzése azt mutatta, hogy a temetkezések nem szűnnek meg a 4. század végén, hanem folytatódnak az 5. század első felében, sőt bizonyos esetekben még a század második felében történt temetkezések is bizonyíthatók.¹ Az újformájú ékszerek és viseleti tárgyak, valamint a sírokba helyezett agyag- és üvegedények azt a korszakot jellemzik, amikor a Gratianusszal kötött foedus alapján gót-hun-alán népcsoportok kerültek Pannóniába, majd az új foedust kötő hunokkal bővült Pannónia későrómai népessége. Az intercisai temetők újraértékelésével bizonyítást nyert a tábor 5. századi továbbélése, amint azt a belső-pannóniai fallal körülvett település Csákvár esetében már korábban megállapítottuk.²

Az intercisai későrómai temetők új feldolgozása során az is kitűnt, hogy a táborból, valamint a táboron kívüli feltárásokból származó, és általában pontosabb stratigráfiai megfigyelések és szorosabb leletösszefüggések nélküli tárgyak értelmezése és értékelése sürgős feladat.³ Utóbbiakból most az intercisai későrómai csontmegmunkálás bizonyítékait kívánom ismertetni.

Íjborító csontlemezek

Alföldi András 1932-ben körvonalazta azokat a leletcsoportokat, amelyek az 5. században a Kárpát-medencébe érkező hunokat jellemzik.⁴ Ezek között elsőként az asszimetrikus összetett reflexíj csontlemezeit tárgyalta. Az általa közzétett anyagban nem szerepelnek az intercisai darabok annak ellenére, hogy az ugyancsak Intercisában előkerült hun üsttörödékek és a besimitott díszítésű korszok a további tárgyalásban jelentős helyet kapnak. Nem figyeltek fel ezekre az íjlemezekre később sem, így hiányoznak a magyar és a nemzetközi irodalomból egyaránt.⁵

Az intercisai monográfia csontkatalógusát, az épületekből származó leletanyagot ismertető katalógusrészt valamint a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyveit végignyomozva összesen 17 darab intercisai lelőhelyű íjvégtörödéket gyűjtöttem össze.⁶

A 17 darab közül 6 az íjkar végéből való, a húr beakasztására szolgáló vájattal. Ezek közül egy darab volt amelyet minimális kiegészítéssel teljesnek minősíthettem s így a jellemző méréseket elvégezhettem rajta.⁷ Az íjlemez keskeny, enyhén ívelt

¹ Előadás a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének 1975. évi Tudományos Ülésszakán.

² Salamon, Á. – Barkóczi, L., *Archaeologische Angaben zur spätromischen Geschichte des pannonischen Limes — Gräberfelder von Intercisa I.* MittArchInst 4 (1973) 73–95; Salamon, Á. – Barkóczi, L., *Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts.* Alba Regia 11 (1971) 35–80.

³ Salamon, Á. – Barkóczi, L., *MittArchInst 4* (1973) 92. o. és 37. jegyzet.

⁴ Alföldi A., *Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung.* AH 9 (1932) 17–24.

⁵ Werner, J., *Beiträge zur Archaeologie des Attila-Reiches* (München 1956) A Textteil 46–50.

⁶ R. Alföldi, M., *Knochengegenstände.* Katalog 486–495 és Barkóczi, L., *Fundzusammenhänge des Lagers und der Siedlung.* Anhang I. 545–559. Intercisa II. (Dunapentele – Sztálinváros) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. AH 36 (1957). Jelen dolgozatban csak a MNM intercisai lelőhelyű íjlemezeit tárgyalom.

⁷ A kelet-ázsiai összetett íjakról a legutóbbi összefoglaló cikk: Литвинский, Б. А., *Сложносоставной лук в древней Средней Азии.* СА 4 (1966) 51–69, részletes irodalommal. Szerző szerint a kusan-szaszanida típusú íj volt a legfejlettebb íjtípus, mert a legkevesebb erőráfordítással a legnagyobb produkcióra volt képes. Fejlesztéséből az is kiderül, hogy a hunok a csonttrátés szibériai íjat már az i. e. III–II. században ismerték. A hunok és más keleti népek közvetítésével jutott el ez a típus Európába. — A római hadsereg szíri íjászalakulatainak csakúgy fegyvere volt, mint a hun

és alán foederati csapatoknak. Nem tudjuk volt-e különbség az íjaik között, s ha igen, a különbség formai vagy szerkezeti volt-e? Az eddigi publikációk (rövid közlések) szűkszavúak. Hiányzik belőlük a fényképpel vagy rajzzal dokumentált részletes anyagközlés. A legtöbb íjlemez régi feltárásból származik, s így elfogadható stratigráfiai megfigyelés ritkán segít a kronológiai kérdések megoldásában. A már publikált és a még publikálatlan római kori íjlemezek egységes szempontú feldolgozása talán világosabb kiindulópontot adhatna a további munkához. A római korban használt íjtípusok tisztázása annál is inkább szükséges, mert a 6. században a Kárpát-medencében ismét olyan nép jelenik meg, amelynek egyik legjellegzetesebb fegyvere szintén az összetett reflexíj volt. Az avaroknál abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy úgy a korai mint a késői avar korban a sírokban igen gyakran találunk teljes íjakat. Az avarkori íjak az íjlemezek formája és mérete alapján két nagy csoportra különíthetők el: durván fogalmazva a keskeny és széles íjlemezek csoportjára. Csallány az első típust az avar temetkezések korai, másodikat a késői csoportjával kapcsolta össze. [Csallány D., FA 1–2 (1939) 148–150.] Az utóbbi évek feltárásaiból származó anyag alapján azonban úgy látszik, hogy a kétfajta íjlemez típust nem lehet minden esetben ilyen határozottan egy-egy korszakhoz kötni [Szabó J. Gy., EgriMÉ 6 (1969) 51–52]; más szóval, egyéb datáló lelet hiányában csupán az íjlemezek alapján nem lehet egy leletgyűjtést (egy sírt) korainak vagy későinek minősíteni. Pontosabb megfigyelések, mérések talán egy harmadik formai csoportot is külön tudnak majd választani.

formájú. Belső oldalán a húr számára készített vágattól végig irdalt sáv húzódik, ezáltal az íjlemez metszete asszimetrikus (az irdalt oldalon ferdén levágott). Méretei: hossza = 32,5 cm; legnagyobb szélessége = 2,2 cm; legkisebb szélessége = 1,2 cm; a húr számára készített vajat a lekerekített végtől 1,6 cm-re kezdődik. Ha a méreteket a Wien-Simmeringi 5. század elejére, illetve „Attila korára” datált sírban talált íj csontlemezeinek méretével hasonlítjuk össze kétségtelen, hogy az intercisai darabok azonos típusú és méretű íjhoz tartoztak.⁸

Az intercisai íjlemezek négy lelőhelyről kerültek elő.

1. A 4. épület anyagában egy darab íjlemez-törredék van (lsz. 44/1909. 20; 1. kép 1 és 5. kép). Ez az épület a táboron kívül fekszik, a táborfal északnyugati sarkától nem messze. Hekler A. 1908-ban és 1909-ben ásott itt.⁹

2. A 6. épületből két íjlemez-törredék került beletározásra¹⁰ (lsz. 46/1910. 125, 126; 1. kép 13–14 és 5. kép). Az épület a tábor belsejében fekszik, a via principális keleti oldalán. Hekler A. 1910-ben tártá fel ezt az épületet, amelyből igen gazdag leletanyag került elő. Az ásató megfigyelése szerint az épületet megújították és a korábbi köveket a későbbi épületbe beépítették. A szokatlanul gazdag stukko- és freskóanyag, valamint az épületben talált sisaktörredékek alapján Hekler magasabb

rangú katonai személy lakóhelyét sejtette ezen a helyen.¹¹

3. Az íjlemezek harmadik csoportja Mahler E. és Hekler A. hivatalos kiküldetéséből származik¹² (lsz. 75/1911; 173–176; 1. kép 2–6).

4. A negyedik csoport íjlemezei szintén Mahler E. és Hekler A. kiküldetéséből származnak¹³ (lsz. 73/1908. 105–113; 1. kép 7–12 és 2. kép).

Az utóbbi csoport íjlemez-törredékeinek vizsgálata során megállapítható volt, hogy ezek nem kész íjakból származnak, hanem félkész, illetve rontott darabok.¹⁴ Egy ugyancsak félkész darab van a 3. csoportban is (1. kép 5), amelyből feltehetően oldalborítást akartak készíteni. Visszatérve a 4. csoport darabjaira, felületük megmunkálása elnagyolt, az irdalások még durvák. Az 1. kép 11. darabon – amelyből talán egy íjközép készült volna – csupán egy helyen kezdték meg az alakítást (2. kép). Intercisában tehát helyben is készítettek íjakat.

Csontműhely

Csontműhelyre utaló anyagot Pannóniából eddig még nem publikáltak.¹⁵ Ennek ellenére már korábban is fel kellett tételezni, hogy a tartományban több helyi műhely is foglalkozott a későrómai korban oly divatos csonttűk, csontkarkötők és csontfésűk készítésével. Más provinciákból és provincián kívüli területről számos csontműhelyanyagot ismerünk.¹⁶

⁸ Beninger, E., Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa. Mannus Bibl. 51 (1931) 72. Szerző a sírokat 5. század elejére keltezi és etnikailag az alánokhoz köti. Werner a Wien–Simmeringi sírokat „Attila-korúnak” tartja Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (München 1956) 46–50.

⁹ Jelentés MNM 1908. 174; 1909. 168; Barkóczi, L., i. m. 554. Gebäude 4.

¹⁰ Jelentés MNM 1910. 199; 1911. 168; Barkóczi, L., i. m. 555–558. Gebäude 6. — A két íjlemez Barkóczi az épületben talált emlékananyag között említi, — jelenleg azonban a MNM Népvándorlaskori gyűjteményében vannak egy árszerű csonttűvel és két fenékkövel együtt. Valószínűleg Fettich N. meghatározása alapján kerültek el a római gyűjteményből, ő ugyanis az intercisai avarkori leletanyaggal együtt közli: Marosi, A. — Fettich, N., Trouvailles avaras de Dunapentele. AH 18 (1936) 8. t. 39–40. Bóna I., A népvándorlaskora Fejér megyében. Fejér megye története I. 5. Székesfehérvár 1971. 272 oldalon az avar lelőhelyek jegyzékében tévedésnek minősíti Fettich datálását és a két íjlemez-törredéket római korinak határozza meg. Azonban úgy látszik korábbinak tartja, mert a római birodalom hanyatlása c. fejezetben sem a foederatikus, sem a hunok leletei között nem említi.

¹¹ A 6. épületben talált vassisak törredékeit Paulovics is számontartja: Paulovics I., A Dunapentelei római telep (Intercisa) AH 2 (1927) 26; az intercisai monográfiában a 6. épület leletanyagának felsorolásában is találkozik a vassisaktörredékekkel: Barkóczi, L., uo. 557; 46/1910 211 lsz. alatt. — Thomas, E., Helme, Schilde, Dolche. (Bp. 1971) c. kötetben (13–17) az intercisai 6. épületben talált vassisak darabokról nem tesz említést. A 4 darab újra restaurált és újra publikált vassisak leltári száma között csak a második sisaknak van régi leltári száma, 97/1909 249, amely az 5. épületből származó leletanyagot jelzi (5. t.); Barkóczi, L., i. m. 554. A többi vassisak mind új, a második világháború utáni leltári számot mutat: 61.93.195; 56.40.11; 10.1951.2. Lehetséges, hogy az újraletározott vassisakok között van a 6. épületben talált is? Ma már nem sok lehetőség van a 6. épületből származó vassisak

azonosítására, de fontos számontartani, hogy az intercisai tábor két épületéből kerültek elő egykorú vassisakok, az 5. épületből hun üsttörredékekkel, a 6. épületből két íjlemez-törredékekkel együtt.

¹² A 75/1911 leltári szám alatt 680 tétel szerepel különböző lelőhelyről.

¹³ 73/1908 leltári számon 782 tétel van leltározva, különböző lelőhelyről. A 103–148-ig leltározott darabok, köztük az íjlemez a Tirringer szőlő területéről származnak. A szőlő területének topográfiai helye bizonytalan.

¹⁴ Félkész íjlemez a Caerleoni táborból is kerültek elő, sajnos a publikációban levő fénykép nem nyújt közelebbi felvilágosítást az íjlemez megmunkálásáról: Nash Williams, W. E., The Roman Legionary Fortress at Caerleon in Monmouthshire. Archaeologia Cambrensis (1932) 95, 42. kép.

¹⁵ Csontműhely anyagot Pannonia területéről a 9. századi Zalavárról ismerünk: Cs. Sós, Á., Knochenbearbeitungswerkstatt in Mosaburg—Zalavár. Časopis Moravského Musea 57 (1972) 187–193.

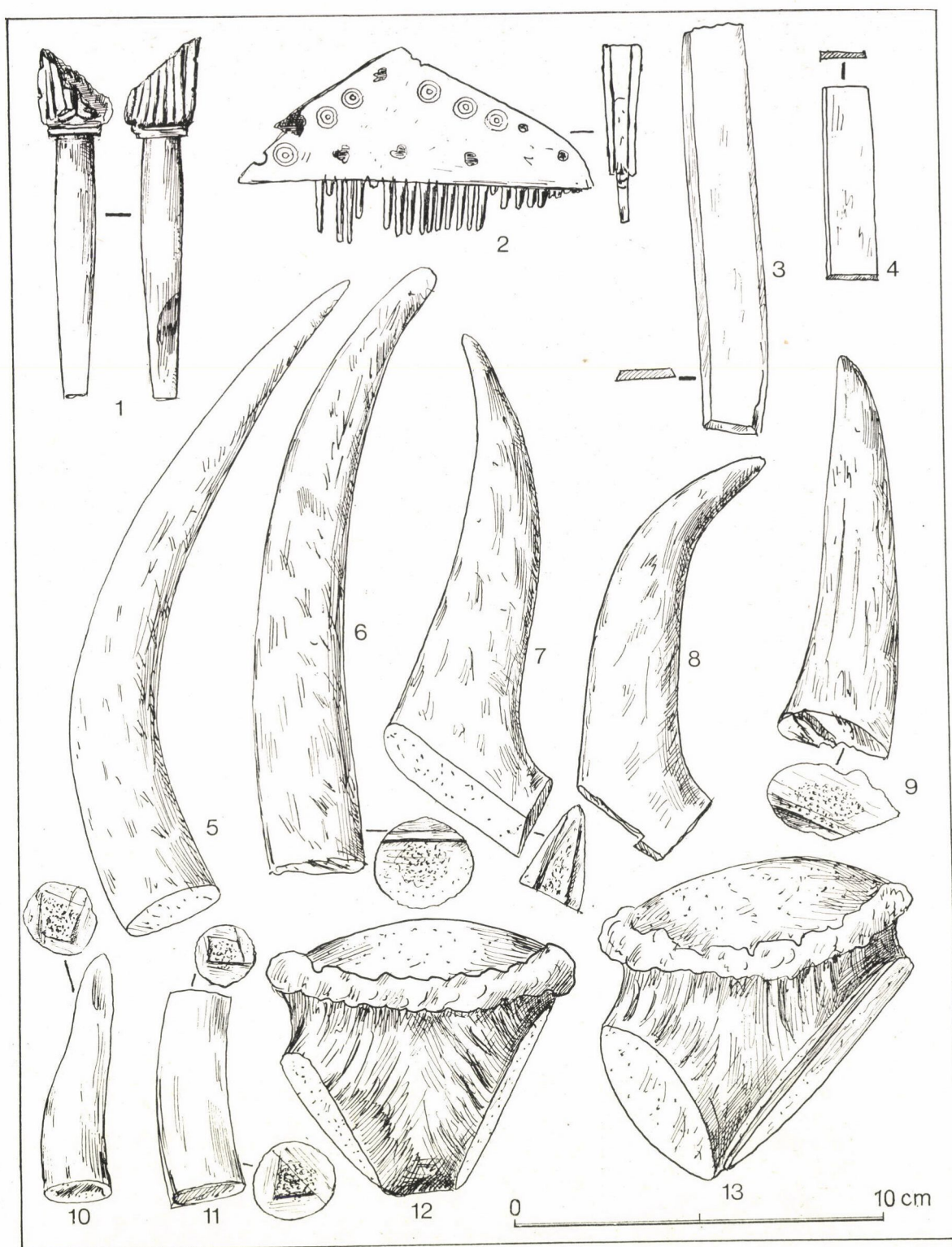
¹⁶ Kastell Schaan, (Ettlinger, E., Die Kleinfunde aus dem spätrömischen Kastell Schaan. Jb. des Hist. Vereins Liechtenstein 59 (1959–69.); Schaan „Krüppel” (Kellner, H. J., Die Kleinfunde aus der spätrömischen Höhensiedlung „Auf Krüppel” ob Schaan. Jb. des Hist. Vereins Liechtenstein 64 (1965) 92.); Quenstedt (Schmidt, B., Beiträge zur spätrömischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit im Nordharzvorland. Wissenschaftliche Zeitschrift 13 (1964) 820); Gröbitz és Großjena [Schmidt, B., Kammwerkstätten der spätrömischen Kaiserzeit. AuFu 12 (1967) 43–63]; Birlad-Valea Seaca [Palade, V., Noi ateliere de lucrat piepteni din corn de cerb in secolul al IV.-ea e n. la Valea Seaca-Birlad. Carpica 2 (1969) 233–252]; Magyarországról a barbaricumból egy darab púposhátú és egy darab ívelthátú fésű félig elkészült példánya ismert Ózd-ról [Párducz M. — Korek J., ArchÉrt 85 (1958) 8. t. 1 és 7]. Thomas csupán a púposhátú darabot közli (Thomas, S., Studien zu den germanischen Kämme der römischen Kaiserzeit. Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege. 8 (1960) 203).

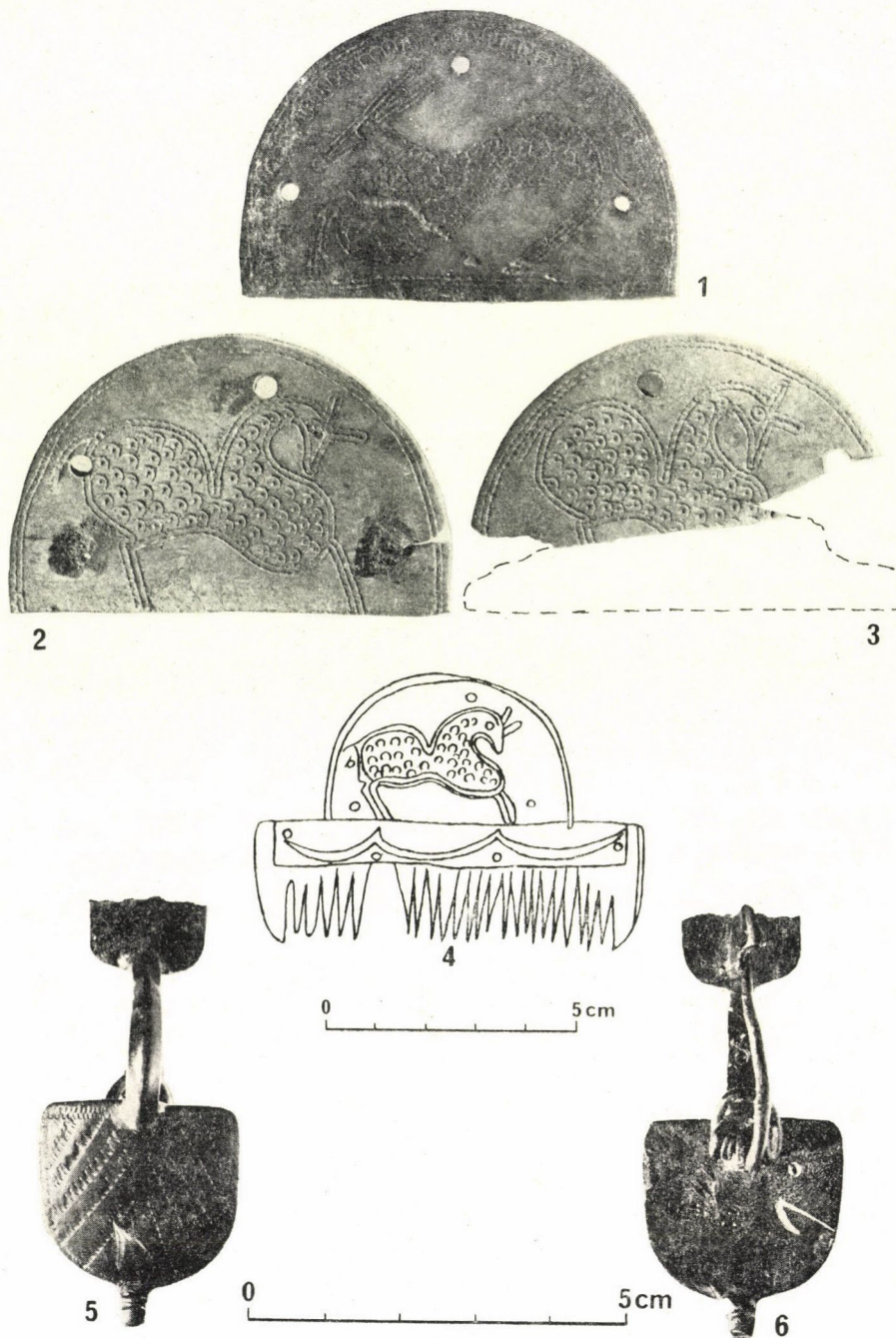
1. kép. Íjborító csontlemezek Intercisából
 Рис. 1. Костяные накладки лука из Интерцизы
 Fig. 1. Plaques d'os recouvrant l'arc, mises au jour à Intercisa

2. kép. Félig megmunkált íjborító csontlemezek Intercisából
 Рис. 2. Полуфабрикаты костяных накладок лука из Интерцизы
 Fig. 2. Plaques d'os semi-ouvrées pour recouvrir l'arc, trouvées à Intercisa

3. kép. Csontműhely anyaga az intercisai tábor 3. épületéből
 Рис. 3. Продукты костерезной мастерской, найденные в здании № 3 лагеря Интерцисы
 Fig. 3. Matière d'osserie découverte dans le bâtiment 3 du castrum d'Intercisa

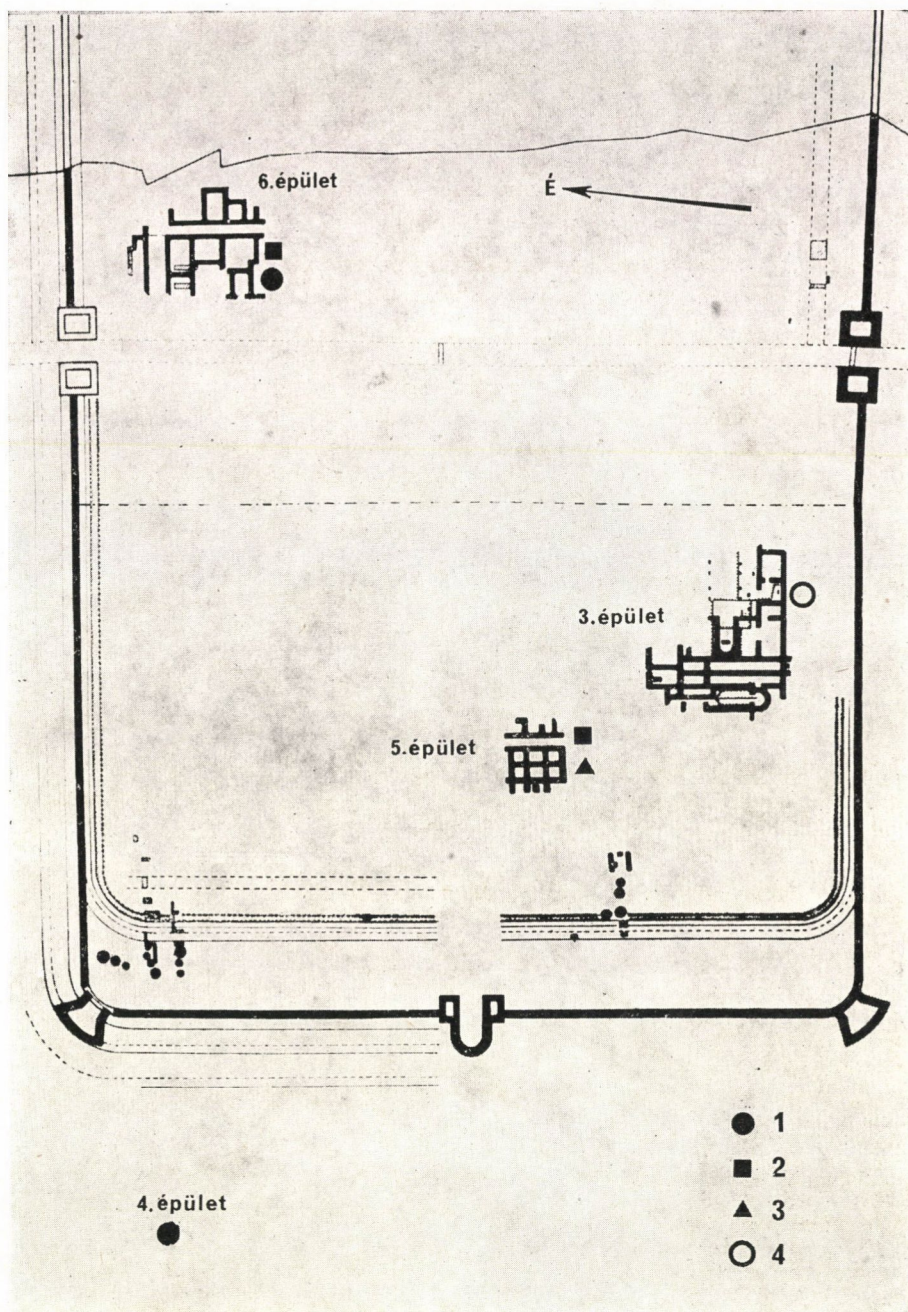
4. kép. Csontfésűk is fibula Intercisából
 Рис. 4. Костяные гребни и фибула из Интерцисы
 Fig. 4. Peignes en os et fibule trouvés à Intercisa

1908-ban és 1909-ben az intercisai tábor bel-sejében egy nagykiterjedésű épületkomplexum került feltárássra: az ún. fürdőépület, a későbbi 3. épület (5. kép). Innen származik egy 11 darabból álló, szarvasagancsok rózsáit, szarvvégeket és

szarvközépréseket, valamint két félig megmun-kált fésű(?) darabot is tartalmazó nyersanyagcso-port (lsz. 45/1909. 3–15; 3. kép 3–13), amely az intercisai csontműhely második kézzelfogható bizonyítéka.¹⁷ A leletek 1969-ig a Magyar Nemzeti

¹⁷ MNM Jelentés 1908. 166; *Barkóczi, L.*, i. m. 550 – 553, Gebäude 3. Intercisából az utóbbi másfél évtized ása-tásai során újabb csontműhelyre utaló anyag került elő. *Visy Zsolt* szíves szóbeli közlését ezúttal köszönöm. Hason-

lóképpen a gorsiumi ásatások során is előkerült csontmű-helyre utaló anyag. *Bánki Zsuzsanna* tájékoztató közlését ez úton köszönöm.

5. kép. Az intercisai tábor alaprajza (Barkóczy László után.
Intercisa I. Abb. 8.) 1 = íjlemezek, 2 = vassisak, 3 = hun üst töredéke,
4 = csontműhely anyaga

Рис. 5. План лагеря Интерцизы (по Л. Баркоци: Интерциза, 1. рис. 8.) 1 = надкладки
лука, 2 = железный шлем, 3 = обломок гуннского котла, 4 = вещи из костерезной
мастерской

Fig. 5. Plan du castrum d'Intercisa (d'après László Barkóczy.
Intercisa I — fig. 8.) 1 = plaques d'arc, 2 = casque en fer,
3 = reste de chaudron hun, 4 = matière d'osserie

Múzeum Őskori gyűjteményében voltak, ezért nem szerepeltek az intercisai monográfia csontkatalogusában sem.

Az agancsdarabok és rózsák metszetei az általá-

nos vágási technológia nyomát mutatják: a több oldalról éles fűrészszel végzett bemetszést, majd a szivacsos állománynál az éles késsel történő leütést. Különösen jól megfigyelhető ez a technika a 3.

kép 7-es, 9-es és 11-es darabjain.¹⁸ A 3. épületből számos csonttárgy került elő. Legfigyelemreméltóbb közülük egy púposhátú csontfésű fejrésze; mindkét darab ugró állatalakkal díszítve (lsz. 97/1909. 161; 4. kép 2–3). Sajnos a fésű ma már hiányos, teljes alakját csupán a leltárkönyv rajza őrzi¹⁹ (4. kép 4). Intercisából még egy zoomorf díszítésű fésűtöredéket ismerünk (lsz. 43/1904. 42; 4. kép 1): egy azonos típusú fésű fejrészt, szintén ugró állatalakkal díszítették.²⁰ A csákvári temető púposhátú fésűjén madáralak van,²¹ de az intercisai második és a csákvári fésű fejrészenek keretelése hasonló. Ugyanezt a keretelést találjuk egy almásfüzitő és egy nagytétényi fésű fejrészen is.²² Egy Ószőnyből származó fésűtöredékből – a fésű fejrészenek csak egy töredéke maradt meg – feltételezhetjük, hogy az intercisaiakhoz hasonló, zoomorf díszítésű fésű volt.²³ A pannóniai darabokon kívül a Kárpát-medencéből Marosvásárhelyről²⁴ és Medgyesről ismerünk a két intercisai fésűhöz hasonlót.²⁵ Bár ebből az „Intercisa-Marosvásárhely”-nek nevezhető fésűtípusból félkész darabot Pannóniából nem ismerünk, az eddigi adatok alapján úgy tűnik, hogy helyben készítették.

Összefoglalás

Pannóniából a Wien-Simmeringi sírban talált íjlemezeken kívül Carnuntumból is ismerünk íjlemezeket.²⁶ Az 1899-es ásatások során tárták fel a tábor armamentáriumát, ahol a fegyverek között és felett 32 darab íjlemez találtak. A fegyvereket

a talált érmek alapján a 4. század végére datálták. Az 1908–1911-es évek ásatásai további adatokkal bizonyították, hogy a carnuntumi tábor még az 5. század elején is használatban volt. Nowotny²⁷ az „S” épület apszisában, égett rétegben Honorius-sal záródó éremleletet talált, a padozaton kézzel formált edényke és egyfülű korsó feküdt. A „Q” épületben csontfésű, kis lemezfibula és szürke besimított hálómintás edények kerültek elő. *Besimított díszítésű korsókat*, a Wien-Simmeringi sírokból és Intercisából is ismerünk.²⁸ Hasonló *lemezfibula* Csornán is előkerült, de hasonlót Brigetióból és Intercisából is ismerünk.²⁹ (4. kép 5–6). Mindegyik fejlapján és lábán a jól ismert ún. „tremolierstrich” díszítést találjuk. Lemezfibula az untersiebenbrunni női sírból is ismert míg a gyermeksírkikádafibulája méretben és formában közeli rokona egy intercisai szórvány cikádafibulának.³⁰

Az intercisai íjlemezek *formailag* azonosak a Wien-Simmeringi íjlemezekkel. *Topográfiaiilag* a carnuntumiakhoz hasonló szituációban kerültek elő; *környezetüket* Intercisában is hasonló tárgy-típusok jelzik. A Wien-Simmeringi sírok keltezése megegyezik a carnuntumi tábor idézett leleteinek (illetve rétegének) keltezésével, és az intercisai későrómai temetők új értékelésével. Az intercisai félig megmunkált íjlemezektől arra következtethetünk, hogy íjakat a táborban is készítettek, de csontműhely bizonyítéka a 3. épületben talált nyersanyag is. Csak egy hosszabb időre berendezkedett katonai alakulat részére készíthettek itt olyan fegyvert, amelyet a központi katonai fegy-

¹⁸ Reichstein, H., Zur Variabilität frühmittelalterlicher Geweihe des Rothirsches Cervus elaphus L. Zschrift für Säugetierkunde 31 (1966) 356–366; Schmid, E., Knochenfunde als archäologische Quellen. Archäologisch-biologische Zusammenarbeit in der Vor- und Frühgeschichtsforschung Münchener Kolloquium 1967. Hrsg. Boessneck, J., (Wiesbaden 1969) 100–111, a vágási technikára 106 Abb. 7, 8; Maier, R. A., Zur Nutzung und Wertschätzung von Tierknochen Horn und Geweih in der Vor- und Frühgeschichte Europas. Uo. 61–68, a részletes régészeti és zoológiai irodalommal. Az intercisai csontműhely anyagában levő két „rózsa” levetett agancsból származik: 3. t. 12–13. Az ózdi leletanyagban levő finom fogazású fűrész alkalmas lehetett csontfűrészelésre: Párducz M.–Körök J., i. m. 7. t. 1.

¹⁹ R. Alföldi, M., i. m. 480. Szerző a fésűt az osztopatakai második kincs fésűjével kapcsolja össze, talán mert a fésű eredeti formáját nem ismerte. Az osztopatakai fésű ívelthátú, S. Thomas I. csoportjába tartozik, míg az intercisai két állatalakos fésűt a púposhátú fésűkhöz kell sorolnunk és azon belül az első alcsoportba: Thomas III. 1. Nem annyira formai szempont választja el ezt a típust a Thomas III. 2. alcsoportba tartozó fésűktől, mint a készítés technikája. Az „intercisa-marosvásárhely” típusnál ugyanis a fésű elő és hátlapja két-két külön részből készül: az ívelt fejrészből és egy a fésű fogazott részét védő és erősítő pántból. A „maroszentannai”-típus elő- és hátlapja egy darabból van kialakítva, Technikailag ez utóbbi a nehezebben készíthető. Púposhátú, zoomorf díszítésű fésűket Thomas 3. leltárhelyről sorol fel, ez a szám most az általunk újrapublikált intercisaiakkal a csákvári és a brigetiói darabokkal 7-re emelkedik.

²⁰ A két intercisai zoomorf díszítésű fésű fejrészenek állatalakja hasonló, de nem ugyanaz. Az intercisai második fésű ábrázolása a marosvásárhelyi 2. sír fésűjének

állatalakjával rokon, de annak rajzi megfogalmazása kötetlenebb. Külön érdekessége, hogy az ábrázolás túlnyúlik a fejrészen, tehát a díszítés már a kész fésűn történt. A zoomorf díszítésű fésűk Thomas C motívum-csoportjával annak díszítve (Thomas, S., i. m.). Ez a díszítési mód azonban nem korlátozódik csupán erre a fésűtípusra, gyakran megtaláljuk kétsoros csontfésűk pántrészein is: pl. nógrádverőcei (Salamon, Á., Die Kleinfunde aus dem spätrömischen Burgus von Nógrádverőce. Kézirat) burgus anyagában.

²¹ Salamon, Á.–Barkóczi, L., Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia 11 (1971) 68. sír 11. kép 12.

²² Fülep Ferenc publikálatlan ásatásai. Az anyag tanulmányozásáért ezúton mondok köszönetet.

²³ Brigetióból viszonylag igen nagyszámú és igen változatos formájú fésűanyag van bel- és külföldi gyűjteményekben. Olyan speciális típusok is előfordulnak, amelyek alapján egy műhely feltételezése indokolt.

²⁴ Kovács I., Marosvásárhelyi ásatások. DolgKolozsvár 6 (1915) 280.

²⁵ Horedt, K., Völkerwanderungszeitliche Funde aus Siebenbürgen. Germ 25 (1941) 122., 21. t. 2.

²⁶ Groller, M., RLtÖ 2 (1901) 131.

²⁷ Nowotny, E., Bericht des Vereins Carnuntum in Wien 1914. 186–194, 31–33. kép.

²⁸ Beninger, E., i. m. 33 és 38 kép.; Alföldi, A., i. m. 32. t. fent, a másik idézett korsó leltári száma téves: 48 oldal 96 jegyzet.

²⁹ Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig 1905 III. kötet. 13. t. 4; Beninger, E., i. m. 23; Bóna I., i. m. 268.

³⁰ Kubitschek, W., Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfeld) JA 5 (1911) 5. t. 1, 4; MNM publikálatlan, ltsz. 91/1905. 12.

vermőhelyekből ellátásként nem kaptak. Mint a forrásokból tudjuk ez a fegyver volt a hun és alán foederati csapatok „nemzeti” fegyvere.³¹ Hogy az Intercisában katonai szolgálatot teljesítők a Stilicho által széttelepített foederatikhoz tartoztak-e vagy az 5. század elején foedust kötő hunok egyik alakulata élt Intercisában, nem dönthető el.³² Az

összetett reflexíj készítése nemcsak alapos szakudást kíván, de egy íj elkészítése több évig is eltart. Ez is azt a feltevésünket támogatja, hogy az íjak készítői és használói nem átmeneti szállásnak használták a táborot illetve a táborok korábbi, katonai funkciója az 5. század első felében érvényben volt.³³

Salamon Ágnes

GEWEIHMAMANUFAKTUR IN INTERCISA

Auszug

Im Laufe der früheren Ausgrabungen im römischen Lager und Canabae von Intercisa kamen von vier Fundstellen (Abb. 5) sieben Bruchstücke von den zum Streifen des Bogens dienenden Knochenplatten¹⁻¹⁴ zum Vorschein (Abb. 1); ferner aus dem Gebäude Nr. 3 des Lagers Rohmaterial aus elf Hirschgeweihstücken bestehend: Rosen, Sprossenenden, Sprossenmittelstücke¹⁵⁻¹⁸ (Abb. 3). Der Fund ist bisher unpubliziert. Diese zwei Fundgruppen stimmen darin überein daß sich unter den Bogenplatten auch Halbfabrikate befinden (Abb. 2)

Diese Bogenplatten sind typologisch mit den Platten des unsymmetrisch zusammengesetzten Reflexbogens (in den dreißiger Jahren entdeckten) des Grabes aus dem 5. Jh. von Wien-Simmering fast identisch, wie auch mit den im Armamentarium des Lagers von Carnuntum gefundenen Stücken. In ihrer Umgebung wurden sowohl hier als auch in Intercisa ähnliche, in die erste Hälfte des 5. Jahrhunderts datierbare Gegenstände entdeckt: Krüge mit

eingeglätteten Verzierungen, gegossene kleine Blechfibeln, Knochenkämme mit gewölbtem Rücken und in Intercisa auch das Bruchstück eines „hunnischen Bronzekessels“²²⁶⁻³⁰. Der Aufsatz veröffentlicht auch die Zeichnung aus dem Inventarbuch des gleichfalls im Gebäude Nr. 3 gefundenen Kammbruchstück mit zoomorpher Verzierung (Abb. 4) und bestimmt erneut den Typus des Stückes. Auf der Kenntnis ähnlicher pannonischer Kämme beruht die Annahme, daß die Kämme des „Intercisa-Tirgu-Mureş (Marosvásárhely)-Typus“ in der Provinz Pannonien hergestellt waren¹⁹⁻²⁵.

Die Bogenplatten von Intercisa waren Erzeugnisse der im Lager stationierten Militärverbände, bzw. waren für die bestimmt. Diese gehörten entweder zu den von Stilicho an verschiedenen Orten angesiedelten Foederati-Truppen oder waren vielmehr die im 5. Jh. dem foedus zusammengeschlossenen Hunnen³¹⁻³³.

A. Salamon

³¹ Alföldi, A., i. m. 17–24 és Werner, J., i. m. 46–50.

³² Várady, L., Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). 1969. Stilicho 399-re lokalizált pacatioja és a foederatik széttelepítése 131 ... és az új foedust kötő hunokról 303 ...

³³ Ellentétes véleményt képvisel Werner, J., i. m. 92, és Gabler D., L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). ArchÉrt 102 (1975) 156.

A CERNAVODAI IDOLOK ÉS A BESZÉLŐ MASZK*

Az idol szóval képzelt szellemi lény képmását szoktuk megjelölni. Agyagból kiformált, cseréppé kiégetett, vagy kőből faragott és csiszolt figuráját ismerjük. Az említett megjelölés ellen nem is lehet kifogásunk, ha az idol szót bármilyen szellemi lény képmására alkalmazzuk és ha nem úgy beszélünk róla, mintha szobor, azaz esztétikai hatás szándékával készült művészi alkotás lenne. Mindkét feltételezés a modern európai ember gondolatának a múltba való visszavetítése lenne, s így csak lehetetlené tenné azt, hogy az őskori idolplasztikában egykor kifejezett emberi gondolat lényegét és az idolplasztikának a társadalmi változásokkal való szoros kapcsolatát felismerjük.

Azok a kutatók, akik a múltban az idolplasztika kérdéseivel foglalkoztak — s ezek közé sorolom önmagam is —, ismeretlen körülmények között talált múzeumokba került szórványanyaggal vagy lakótelepeken, ásátás során talált darabokra voltak utalva. Csak kivételesen találtak sírokban talált idollokkal, de olyankor sem ismerték fel ennek a körülménynek az óriási jelentőségét. A következőkben éppen egy ilyen leletgyűjtésből vonom le a lehetséges következtetéseket.

Az 1959-ben feltárt cernavodai temetőre utalok. A temető leletanyagát az ásató Berciu D. „Cultura Hamangia” című könyvében ismertette román nyelven.¹ A sírokban talált idollok közül fényképeken és rajzokban 37 darabot mutatott be. Ezek közül a két legszebb darabnak (1. kép 1a–c; 2. kép 1a–b; 3. kép) maszk feje van, a további 2 darabnak (3. kép 1, 2) csak hosszú, fej- és maszknélküli nyaka van. Ez utóbbiak közül 22 db, az előbbiekhöz hasonlóan kiégetett agyagidol, kettő pedig márványból csiszolt darab. Az agyagidol álló alakban ábrázolt, fejnélküli férfi, illetve nőalakot mintáz, a többi erősen leegyszerűsített ülő alaknak látszik.²

A cernavodai idollok formasajátosságait vizsgálva megállapítható, hogy valamennyi darab fafaragvány utánzata.

A fából faragott előzmények kérdését két okból tartom jelentősnek. Egyértelműen bizonyítják, hogy az idolplasztika múltja visszanyúl a prekeramikus időkbe, s hogy ennek megfelelően az újkőkori idollok egy-egy típusát felesleges más vidék neolitikus idolljai között keresnünk. Ugyanakkor a fából faragott előzmények — egyelőre halványan — az egzotikus népek ősfiguráira irányíthatják figyelmünket.

A cernavodai idollok jelentőségét leginkább az emeli, hogy sírokból kerültek felszínre, s így nyilvánvaló, hogy a halottkultusz szolgálatában álltak. Azt, hogy a sírba helyezett idollokkal az eltemetett halottnak a földben elpusztuló testét igyekeztek helyettesíteni, azért, hogy a testtől különvált életem, a „lélek” test nélkül ne maradjon, felesleges bővebben kifejteni. Elegendő ezen a helyen a legfejlettebb módszerre, a holttest bebalzsamozására utalni. A Cernavodán temetkező nép természetesen egyszerűbb módon, a halott idolljának a sírba helyezésével igyekezett célját elérni.

A cernavodai idollok készítői társadalmi-vallási követelményeket elégítettek ki. Ezt igazolja a két maszkos

idol és az is, hogy a többi idolnak nincsen maradandó anyagból készült maszkja.

Berciu megállapításainak hiányosságai három kérdés köré csoportosíthatók: Nem ismerte fel, hogy a két legszebbnek nevezett idol fejét maszk helyettesíti; nem állította szembe ezekkel a maszk nélküli idollokat, és nem gondolt arra, hogy a zsámolyon ülő maszkos idol motívuma az afrikai és az óceániai ősfigurák között máig komoly szerepet játszik.

Rodin szobrát és a cernavodai idolt azonban nem lehet összehasonlítani. Az előbbi modern, művészi alkotás, gondolkodó emberi alakot ábrázoló szobor, emberi alak, aki gondolatokba merülve kezére támasztja a fejét. Idolunknak nincsen feje, kezeivel maszkot tart a nyaka elé. A maszk a kompozíció zártsága folytán nem válik külön a nyaktól, s így magát a fejet is helyettesíti. A fejnek a szerepét itt egyszerűen a maszk vette át, amit igazán akkor értünk meg, ha a maszknak a régi kultúrában játszott szerepét közelebbről megvizsgáljuk.

A zsámolyon ülő, férfit ábrázoló idol maszkja nem különbözik a női idolétól. Mindkettő vastag falapból faragott, sarkain lekerekített, háromszögletes maszk utánzata, s ezek a maszkok a homlok feletti szélükön több helyen át voltak fúrva, hogy szükség szerint hozzájuk lehessen varrni a fejtetőre boruló maszkcsapát. Az átfúrások közül a két szélső, az idollokon is teljes, mert ezeknek helyén a maszk nem fekszik rá a nyak felső végére. A többi furatot csak beszúrt pontokkal jelölhették. A maszkarcot különösebb teszi, hogy a száj, az állrés peremén helyezkedik el. Az, hogy az emberi fej hiányzik, különösen a hátoldalról készült fényképeken ismerhető fel első tekintetre (1. kép 1b; 2. kép 1b).

„A régi kultúrák embere nem álcázta magát modern európai értelemben a maszkkal, hanem a hozzátartozó maszkruhát is felöltve, azzal a szellemi lényel azonosult, akit a maszk ábrázolt. A maszk többnyire az őst, néha valamelyik démont ábrázolja.” Wölffel ebben a két mondatban foglalja össze az etnológusok megállapításait.

A cernavodai idol ezek szerint feltehetően a maszkban jelenlevő ősz szellemével azonosult és annak nevében beszél. Ezért nincsen saját feje; saját lénye itt háttérbe szorult.

Mindez talán fantasztikus feltevésnek látszana, ha nem ismernénk a beszélő maszkról szóló afrikai leírásokat és ha a cernavodai újkőkori idolnak nem lenne egy sor megfelelője az afrikai és óceániai ősfigurák között.

A „beszélő maszkra” vonatkozókat több etnológus jegyezte fel. Ezek szerint Néger-Afrikában, az uralkodó, aki egyben bírja is népének, a király, vagy a törzsfő, mindig ünnepélyes körülmények között mondja ki határozatát. Alacsony trónuson, gyalogszékfélén, néha csak gyékényfonaton ül, alattvalói állva adják elő ügyeiket és így várják meg a döntést. Az uralkodó fából faragott maszkot tart az arca elé és amögül, a maszkban jelenlevő szellemős nevében beszél. Döntését „a maszk beszélt” szavakkal fejezi be, s a határozat ellen nem volt fellebbezésnek helye.

Az a körülmény, hogy a cernavodai férfi idolt trónu-

* Részlet a szerző „Idolok és őskultusz” c. művéből.

¹ Berciu, D., Cultura Hamangia. Noi contribuții.

(Bukarest 1966).

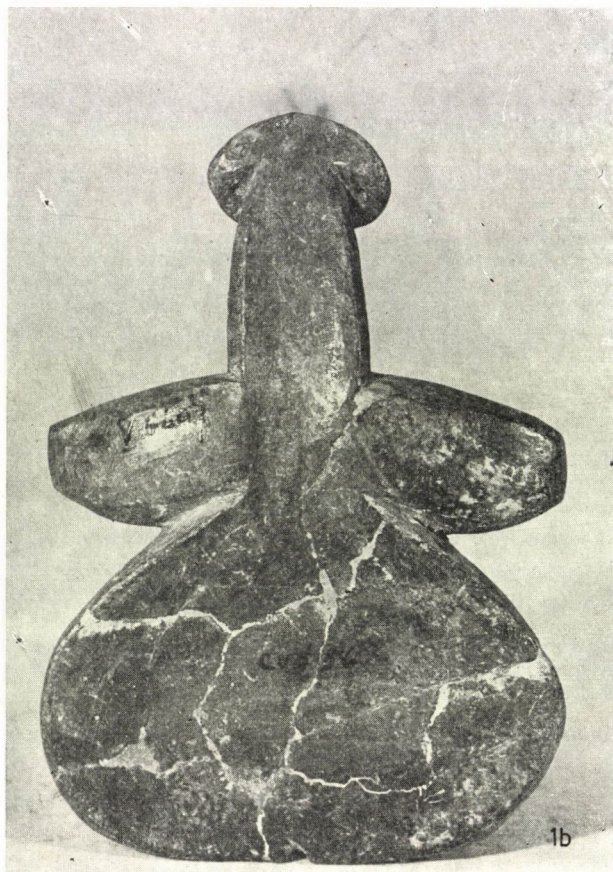
² Berciu, D. i. m. 50, 51, 52, 53, 54, 55. 56. ábrák.

1. kép. 1 a–c A cernavodai „gondolkodó” idol három nézetből. — 2. Ősfigura Kongóból
 Рис. 1. 1 a–c. Идол «мыслителя» из Чернаводы с трех сторон. — 2. Фигур из Конго
 Fig. 1. 1 a–c Trois vues de l'idole „Le penseur” de Cernavoda. — 2. Figure ancestrale congolaise

son ülő, maszk nevében beszélő alakként ábrázolták, azt mutatja, hogy a síri idol tulajdonosa a temető népének vezetője volt. Idolja is azért kapott a testével azonos, maradandó anyagból készült maszkot, hogy a halál után is uralkodói rangú, örökéletű szelleme bármikor visszatérhessen a póttestbe.

A beszélő maszk motívumát ábrázoló ősfürak Afrikában és Óceániában nem ritkák. Elsőként egy kongói trónusszéket mutatok be az amsterdami Gallery of Menist kincsei közül (4. kép). Az itt közölt fényképért Menist H.-nak, a múzeum főigazgatójának mondok hálás köszönetet.

2. kép. 1 a–b Maszkos idol Cernavodáról
Рис. 2. а–b. Идол с маской из Чернаводы
Fig. 2. 1 a–b Idole masquée de Cernavoda

A királyi trónusszéket egyetlen fatörzsből faragták. Talpát és ülőlapját lábak helyett, három beszélő maszk ősfigura köti össze. Három uralkodó és ősfigurája, akiknek a nevében az élő király trónusán ülve határozatait kimondta. Az ősfigurákon a maszk világosan felismerhető.

Az amsterdami múzeum katalógusából vettem át a 1. kép 2. alatt található összszobor ábráját. Ez is kongói darab, maszkja azonban inkább csak sejthető. Arca szokatlanul nagy, álla – a maszk állának megfelelően – a mögötte levő emberi áll alatt végződik. A maszknak az aprólékos módon való érzékeltetése olykor úgylátszik felesleges lehetett, mert az ősfigura az emberek tudatában maszkos volt.

Egy harmadik ősfobrot Bodrogi Tibor közölt, Nigériából.³

Megfejtésre vár az a kérdés, hogyan magyarázzuk meg azt a tényt, hogy a beszélő maszk ősfigura motívuma Óceániában, helyesebben Melanéziában is fennmaradt. Fraser D-Új-Guineából egy pompás, színes festésű faragvány képét közli, színes reprodukcióban, egy másik kazuártollakkal díszített darabot pedig fénykép nyomán mutat be Jobbi szigetéről. További darabok a Salamon szigetekről, az Új-Hebridákról és egy második példányt Új-Guineából. Nagyon valószínű, hogy a megfelelők száma még nagyobb.⁴

Mint az etnológia eredményeinek távoli szemlélője, csak arról vagyok meggyőződve, hogy a beszélő maszk ősfigura, illetve őskori idoltípusa a társadalmi fejlődésnek azon a fokon jött létre, amelyben már megvolt a

közép és a vezetőréteg szerinti tagolódás. Nem mindenütt, hanem helyenként. Ez a megfontolás bátorít fel annak feltételezésére, hogy motívumunk valószínűleg közös központból, ismeretlen népmozgalmak útján jutott el a már említett távoli tájakra. Melanézia és Néger-Afrika sötétbőrű népeire gondolva talán lehetséges, hogy ez az áramlat Dél-Indiából kiindulva ágazott el két irányba, s hogy India további fejlődése a korai nyomokat mosta el. Lehetséges esetleg az is, hogy a feltételezett áramlás más néptörzseket is magával sodort, s hogy a jóval későbbi Hamangia-csoportnak is voltak efféle zárványai.

Röviden már szóltam arról, hogy a zsámfolytrónuson ülő, maszkos, cernavodai idolban az ottani temető népének vezetőjét, illetve annak a sírbahelyezett ősfiguráját ismerem fel. Még világosabbá válik ez, ha ezzel a darabbal szembeállítjuk a hosszúnyakú, maszk nélküli darabokat (3. kép 1, 2).

A kérdések középpontjában a maszk áll. Nem elég ezért annyit tudnunk, hogy a szellem tartózkodási helye a maszk. Annak is utána kell járnunk, hogy ez a hiedelem min alapszik.

Az ember, aki szellemi fejlődésének bizonyos fokán az egyéni elmúlásnak, a halálnak a tényébe már nem tudott egyszerűen beletörődni, magyarázatot keresett arra, hogy a halál beálltának pillanatában voltaképpen mi is történik. E kérdéssel a tudomány számos vonatkozásában foglalkozott eddig is. Anélkül, hogy valamennyi megállapítással részletesebben foglalkoznánk, csupán any-

³ Bodrogi T., Afrika művészete. (Bp. 1968.) 183.

⁴ Fraser, F., Die Kunst der Naturvölker. (Darmstadt 1964.) 101., 105., 131. ábra.

3. kép. 1—2. Maszk nélküli idolk Cernavodáról
Рис. 3. 1—2. Идолы без масок из Чернаводы
Fig. 3. 1—2. Idoles sans masque de Cernavoda

nyit emelek ki, hogy az ősrégészek elsősorban a földben talált sírok csontvázaiknak fekvéséből, a sírmellékletekből vonták le következtetéseiket. Nem kétséges, hogy zömmel helyesen tételezték fel, hogy a régi idők embere a halott és az alvó ember között hasonlóságot látott, ezt a felismerést azonban nem kapcsolták össze a maszk kérdésével.

Tágabb értelemben vett vonatkozásai folytán pedig összefügg a kettő. Az alvó ember teste ép állapotban marad. Az életelem, vagy annak egy része, amely az egzotikus népek hite szerint ideiglenesen eltávozott az ember testéből és olykor kalandos élményekkel, álomképekkel megrakodva tért vissza, az épségben maradt arcvonások alapján könnyen felismerhette saját testét.

A halál beálltának pillanatában az életelem, a mai szóhasználat szerinti lélek hagyja el a testet. Távozását élő társa nem látja, így megsemmisülését sem veszi tudomásul. Az utolsó lehelettel azonosítja, páraszerűnek, ködös emberalaknak, vagy azért, mert elszállt, egyes népek madáralakúnak képzelik.

Az alvó testébe visszatérő lélek mintájára nem volt nehéz arra következtetni, hogy a lélek a holttestbe is visszatér.

Az emberi holttest lágyrészei aránylag rövid időn belül elkorhadnak. Hosszabb ideig csak a csontváz marad meg. Ebből következik, hogy az ember attól tart, hogy a visszatérő szellem nem talál megfelelő testet, vagy nem ismer rá egykori sajátjára. A holttest konzerválására, különböző módon való mumifikálására törekszik, megpróbálkozik azzal, hogy a legfontosabbnak tartott test-

részre, a koponyára, agyagfélékből rámintázza a már lepusztult lágyrészeket. A halott arcára borítható, arcot utánzó maszkot készít; vagy különböző anyagokból ősfürat, idolt az elpusztuló test pótlására. Ez utóbbiak nemcsak a sírban helyettesíthetik a halott testét, hanem a hátramaradottak körében, a lakóházakban is.

A szellem örök életébe vetett hit, a test feltámadásának gondolata csak az ember meghatározott társadalmi fejlődésének az eredménye lehet. Ennek igazolására jó példák állnak rendelkezésünkre.

Indonézia bennszülöttei úgy tudják, hogy a szegényeknek, az alárendelt alattvaló népeknek nincsen lelke. Az ilyen halottait bedobják a tengerbe, vagy minden szertartás nélkül elföldelik. A vezetőréteg tagjainak holttestét ezzel szemben költséges eljárásokkal mumifikálják és díszes koporsókban egy évig otthonukban őrzik: ez az idő — a gyászév — melynek idején a hozzátartozók még gyakran beszélnek és álmodnak halottaikról, s így jelenlévőnek érzik azokat. A gyászév leteltével a múmiát máglyára helyezik és elégetik, hogy lelke a felszálló füst alakjában, örök lakóhelyére, az égbe jusson.

Melanéziában nem jutottak el sem a mumifikálásig, sem a halotthamvasztásig. A holttestet a szabadban felállított magas bambuszállványon egy évig korhasztják, ezután azonban a rangos ember koponyájára vörös agyagból felrakják a lágyrészeket is, az illető rangjának megfelelő módon vonalas mintákat festenek a fejre. Végezetül rudakból, agyagból és ruhafélékből készült testre erősítik a koponyát.

4. kép. Kongói trónusszék
Рис. 4. Троно из Конго
Fig. 4. Trône congolais

A koponyaátmintázás szokásának nagy régiségét a jerichoi lelet mutatja az i. e. 6. évezredből.

A holttest mumifikálása és a síri képmás állítása az ókori Egyiptomban érte el fejlődésének legmagasabb fokát. És ismerjük a fáraó arcára borított arany maszkot is, amely arcvonásait akkor is megőrizte volna, ha a mumiaarc elpusztult volna.

Legkevesbé sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a halál utáni élethez az óbirodalom idején egyedül a fáraónak volt jussa. Kezdetben csak az ő holttestét balzsamozták be s csak fokozatosan nyerték el ezt a jogot az ország előkelői, majd a fokozódó demokratizálódási folyamat eredményeként megnyílt a túlvilágra vezető út.

Az uralkodó holttestének arcára fektetett arany maszk később és másutt is szerepet kapott. Arany maszkot találtak egy asanti király sírjában, de hasonlót találtak a későbronzkori mykénei sírokban is.

Fontosságot tulajdonítva a fentieknek, közelebb kerülünk a cernavodai idolk megértéséhez: A maszk mögül beszélő, trónuson ülő idol, a közösség vezetőjének képmása. Az idollal azonos anyagból készült maszk révén szelleme bármikor visszatérhet egykori testébe, s ebben a kiváltságos rangban csak hozzátartozói, esetleg kísérője osztozik.

A köznép cernavodai sírjaiban talált maszk nélküli idolkat némi körültekintéssel ugyancsak helyesen értelmezhetjük. Maszk nélkülinek csak azért tarthatnánk ezeket, mert szerves anyagból készült maszkjuk a sírban rövid idő elmúltával elkorhadt és nem is volt más rendeltetése, minthogy a társadalmi tekintetben jelentéktelen ember lelke a gyászév leteltéig, test nélkül ne maradjon. A társadalmában vezető szerepet betöltő ember egyrészt vérségi leszármazottjainak igyekszik örököshagyni tisztségét és vagyonát, másrészt abban hisz, hogy rangját, hatalmát halála után felsőbbrendű szellemi lényként fogja gyakorolni. Egyéni nézetei a közösség is elfogadja, mert azt látja, hogy a meghalt vezető híre, neve egyre legendásabbá lesz, azaz akkor is él még, amikor egyszerű kortársaira már senki sem emlékszik.

⁵ Berciu, D., i. m. 56. ábra 2–3.

⁶ Schachermeier, F., Die ältesten Kulturen Griechenlands. (Stuttgart, 1955.)

A cernavodai, ma már maszk nélküli síri idolkokról mondottakat más megfigyelések is alátámasztják.

Abból, hogy a mellékletekben szegény sírokban is voltak póttestnek szánt idolk, világosan következik, hogy a temetés idején úgy tudták, hogy az ilyen halottaknak is van visszatérő lelkük. Ha pedig a felsorolt példák alapján a maszkot tartjuk a szellem tartózkodási helyének, akkor azzal is számolnunk kell, hogy a maszk csak addig felelhet meg rendeltetésének, amíg ép. A sérült, korhadt maszk éppenúgy nem vonzza magához a szellemet, mint a halott koponyája, amelyről már lepusztult a hús és a bőr. A csak rövidebb ideig épségben megmaradt maszk belátható időn belül hatástalanná válik.

A fenti, így talán spekulatívnak látszó elképzelés Néger-Afrikában ma is él. Az ottani titkos társaságok tagjai az őserdő rejtett helyein épült szentélyekben fából óriás maszkokat faragnak. A maszkokat minden negyvenedik évben újjakkal cserélik ki, mert azt tartják, hogy a korhadt, szuette fából a szellem megszökik.

Elpusztult, de eredetileg létezett maszkra utal az is, hogy a cernavodai maszk nélküli idolk nyaka rendszeren ferde, előre lejtő síkban zárul. Ez a ferde sík a két maszkos darabra is jellemző; ott azonban ezeken nyugszik a maszk.

Rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítok a cernavodai két márvány idolk.⁵ Berciu igen helyesen Kyklad-típusúnak nevezi ezeket, jelentőségük azonban túlnő ezen a megállapításon.

Cernavoda maszk nélküli, hosszú nyakú márvány idolkjai a Kyklad-idolk régebbi csoportjával hasonlíthatók össze. Elsősorban a hasáb alakúakkal, amelyeknek hosszú nyakuk és deszkaszerű, csak a karcsónkok alatti bevágással tagolt törzsük van. Korban egyidősek ezekkel az úgynevezett hegedű alakú idolk.

A hasáb alakú típusban csak abban az esetben ismerhetjük fel az idolt, ha nyakára kötözött maszkot képzelünk hozzá. Hasított fadarabból faragott, szegényes idolk márványból faragott és csiszolt utánzata ez. Olyan darab, amelyet vékonyabb lapokra hasadók, silány minőségű márványból bárki készíthet.

Az általában Kyklad idolknak nevezett darabok az előbbiekhöz képest valóságos remekművek. A márvány megmunkálásához jól értő mesterek készítményei, akik Schachermeier Fr. szerint⁶ szériákban állították elő, értékesítés céljából ezeket az idolkat. Egyes formarészletek alapján kb. feles arányban nő- és nem nő ábrázolásoknak bizonyulnak.

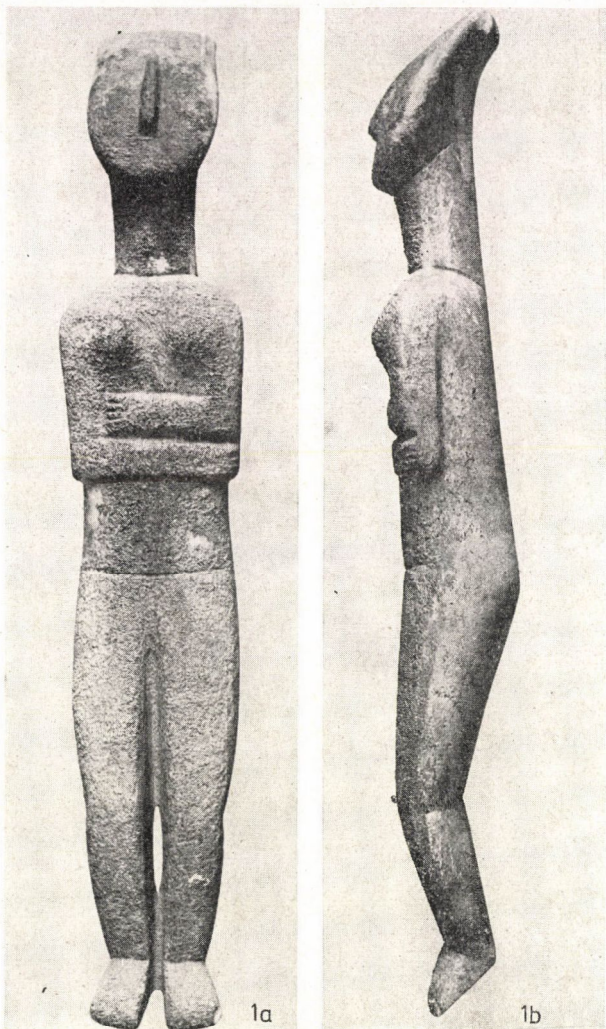
Az eddigi nézetektől eltérő módon ítélem meg a Kyklad márvány idolk problémáját azóta, hogy állítólagos fejük alakját behatóbban megvizsgáltam. Gondos vizsgálódásaim során kétséget kizáró módon állapítottam meg, hogy az, amit eddig fejnek néztünk, nem fej, hanem maszk.

A lapos, lekerekített sarkú, háromszöghöz hasonló, néha ovális alakú maszk mögött nincsen fej. A maszk közvetlenül a nyakon fekszik, a cernavodai maszkos idolkon látható módon, s itt is csak a fej látszatát kelti.

A Kyklad márvány idolk között az egyik naxosi darab. Az 5. kép l. a–b kép különösen figyelemreméltó. Ovális maszkja van, ezt azonban úgy ábrázolta a hagyományos formákhoz ragaszkodó mester, ahogyan a maszkot korábban a hosszú nyak oldalához szukták kötni.

A maszk határozottan a halotti kultusz felé mutat. Ezt erősíti meg az is, hogy az idolkoknak csak kb. a fele nevezhető nőalakúnak. Ez is azt mutatja, hogy a márvány idolk meghalt nők és férfiak részére készült idolk, a halottat túlélő hozzátartozók által az iparosok készletéből kiválasztott ősfürak voltak. Azt tehát, hogy az ilyen darabokat, csak azért, mert nőalakú példányok is akadnak közöttük, a termékenység-istennő idolkjának tartják, nem ismerem el.

Mindezzel természetesen nem azt állítom, hogy ezek a pompás ősfürak sírmellékletek lettek volna. Való-

5. kép. 1a–b. Maszkos Kyklad-idol Naxos szigetéről
Рис. 5. 1a–b. Идол Киклады с острова Наксос
Fig. 5. 1 a–b Idole masquée de l'île Naxos

színűbbnek tartom, hogy többségük helye a házioltáron volt és lehetővé tette, hogy az ősök szelleme övéi között maradhasson.

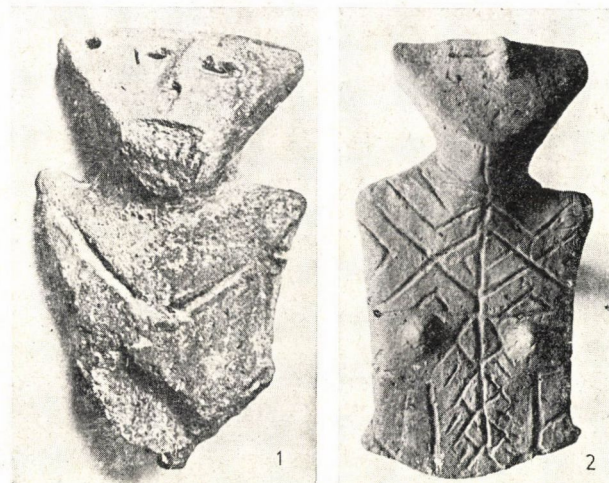
Az ősfigurák maszkjáról elmondottak után könnyen meggyőződhetünk arról, hogy az agyagból mintázott európai újkőkori idolk között is igen sok maszkos darab akad. Pedig az agyag idolk között igen sok a gyatra kivitelű darab, s bárki meggyőződhet arról, hogy agyagból nehéz dolog olyan kisméretű figurát mintázni, amelyen a maszk ábrázolása is könnyen felismerhető. Bizonyára nem tévedek, ha felteszem, hogy a maszk felismerhetőségét gyakran a tudat helyettesítette, olykor pedig konvencionális módon, a felvarráshoz szükséges furatok jelzésével, a maszk felületének laposságával, peremének hangsúlyozásával ábrázolták. A sokféle eljárás szemléltetésére ezen a helyen elég ha a Bezdéd–Serrvápa, Tiszavalk, Tiszafüred–Majoros darabokra hivatkozom, ill. emlékeztetőknek a Borsod–Derekegyháza és Hortobágy–zámi idolk képét közöljük (6. kép 1, 2).⁷

Az álló alakot ábrázoló darabok nyilván egyszerű ősfigurák. De nem lehetnek mai értelemben vett istenek képmásai a trónuson ülő idolk sem.

A černavodai, maszkos trónuson ülő idolban nem volt nehéz a temető népének egykori vezetőjét, illetve annak idolképmását felismerni. Látszólag nehezebb feladat hárul ránk, ha a nem sírokban talált, trónuson ülő darabot vizsgáljuk meg.

Az Európa délkeleti országaiban talált, több tucatnyi ép és törött darab legtöbbször csak annyit tudunk, hogy lakótelepek helyén kerültek felszínre. A két legszebb darabról tűzkövesi ásatásaim során kiderült, hogy lakóházakban volt a helyük.⁸ További nyolc töredék alapján kiderült, hogy Szegvár Tűzkövesen úgyszólván minden lakóház házioltárára állt egy trónuson ülő cserép idol, de kitűnt a leletek formavizsgálatából az is, hogy legtöbbször fából faragott idol mintájára készült. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy némelyik házban fából faragott darabot őriztek.

Abban, hogy az idoloikat a házak lakói bizonyos szertartások keretében nemcsak tisztelték, hanem a bennük tartózkodó szellemi lények segítségét is kérték, nem

6. kép. 1. Maszkos agyagidol Borsod–Derekegyházáról.
2. Maszkos agyagidol Hortobágy–Zám pusztáról.
Рис. 6. 1. Глиняный идол из д. Боршод-Дерекедьхаза. —
2. Глиняный идол из Хортобадь-Зампуста
Fig. 6. 1. Idole masquée en argile de Borsod Derekegyháza. — 2. Idole masquée en argile du hameau Hortobágy Zám

kétkedem. Ebből azonban még nem következtethetünk arra, hogy az idolk istenképmások lettek volna. A régi kultúrák embere az ősök szellemétől vár segítséget és ezeknek haragjától retteg.

A társadalmi szervezetben élő ember kétféle őszt különböztet meg: közvetlen ősének tekinti szüleit, nagyszüleit; a közösség ősét pedig az egykori uralkodó szellemében, olyan hatalomban látja, amely idők múltán egyre legendásabbá válik.

Az Alföld sarlós istene titulust, amit Makkay téves elgondolásai alapján Kalicz N. adott a tűzkövesi idolk, nem tartom elfogadhatónak, mert a vállára akasztott botszablya, vagy hajítókés biztosan nem sarló.

Csalog József

⁷ Prähistorische Idolkunst. (München 1973.) 10. 2, 4 és 26.

⁸ Uo. 17–19. és 20. ábra.

Auszug

Vom Verfasser wird die auf Grund der äußerlichen Ähnlichkeit hineingedeutete sinnmäßige Verwandtschaft der von B. Berciu erschlossenen, publizierten und in die Hamangia-Kultur gereihten Idole mit dem „Le penseur“ von Rodin einer Revision unterzogen. Er weist nach, da bei der mit dem Kopf dargestellten männlichen (Abb. 1a—c) und weiblichen (Abb. 2.) Plastik nur die Maske existiert, die ursprünglich wahrscheinlich aus Holz gewesen sein dürfte. Der Führer der Gemeinschaft spricht auf Grund der Parallele aus Afrika (Abb. 1/2, 4) und Ozeanien sein Urteil und fällt als „sprechende Maske“ seine Entscheidung. In der mit Maske dargestellten weiblichen Figur vermutet Verfasser eine zur Verwandtschaft des Führers der Gemeinschaft gehörende Person. Die im Gräberfeld gefundenen zahlreichen kopflosen Idole (Abb.

3) werden als Nachlassenschaft des gemeinen Volkes angenommen, wobei man zur Zeit der Trauerfeier auf ihren Hals eine provisorische Maske setzte. Seiner Meinung nach sind also die Idole Abbildungen der Ahnen und gelangten, um den verwesenden Körper zu ersetzen, in das Grab. Die im Grab gefundenen Idole bzw. ihre für die Häuser der Zurückgebliebenen angefertigten Kopien haben das Weiterleben der toten Person gesichert und die verstorbenen Helden symbolisiert (Abb. 5, 6). Eine dauerhafte Maske haben hingegen nur der Führer der Gemeinschaft und sein Kreis bekommen, weil diese zum Teil auch für die Ahnen der Gemeinschaft angesehen wurden.

J. Csalog

AGYAG KOCSIMODELL POCSAJRÓL

1966-ban a Debreceni Déri Múzeum ajándékozás útján kiváló állapotban megmaradt agyag kocsimodell birtokába jutott. A leletet Bíró Lajos festőművésznak egy önképzőkori tanítványa adta át, aki amatőr ásató tevékenysége alkalmával találta a pocsaji Leányvárbán. A kísérőleletekről és a pontosabb lelőhelyről nem sikerült adatokat szereznünk. A földvár területén történt bolygatások alapján úgy tűnik, hogy ez a kis agyagmodell nem a várhoz tartozó településről, hanem a viszonylag kis alapterületű „vár”-ból került elő. A régészeti irodalomban már nem teljesen ismeretlen¹ emlék részletes leírását annál is inkább szükségesnek látjuk, mert szerencsés módon egészíti ki ismereteinket a középső bronzkori kocsiokról és a hozzájuk kapcsolódó kultuszokról.

A pocsaji kocsimodell apró kavics szemekkel soványított agyagból készült. Feneke és belső oldala gondosan lesimított felületű. A keskenyebb oldalak közül a sérületlen simitott, a másiknak bal oldala és a hozzája csatlakozó hosszanti oldal felülete azonban a sok soványító anyag miatt érdes, szemeses. Színe sárgás, ill. sárgásbarna foltokkal tarkított, belső felülete sárgásbarna és szürkésfekete, alsó fele szürkésárga. Belső oldalának egy részén vörös okkerfestés látható.

A modell alakja a budakalászi kocsi formáját követő szamosújvári és wietenbergi kocsihoz hasonló, azaz a négy kocsioldal ívelt, a sarkok felé felemelkedik, és a két épen megmaradt sarok tanúsága szerint szinte egy félgömbölyű gombban záródik. Az oldalak lefelé keskenyedőek, trapéz alakúak, alsó oldaluk is enyhén ívelt. A négy oldallal keretelése a sarkokon megszakadó két keskeny, megközelítőleg párhuzamos, karcolt vonalból és a vonalközt merőlegesen összekötő sűrű karcolt vonalkázásból áll. A hosszanti oldalfalak egyik rövidebb oldaláról hiányzik, ill. az érintkező rövid és hosszanti oldal közös élére került a keretelés. A hosszanti oldalakon két-két sorban a keretelés jellegével megegyező zezzug minta van bekarcolva. Az egyik hosszanti oldalon az alsó keretmintán négy egyenlőszárú háromszög ül, melyeknek belsejét karcolt hálóminta tölti ki (1b és 4. kép), míg a másik hosszanti oldal alsó részén megszakadó zezzug minta látható (1a kép). A rövidebb oldalak közül a sérületlen felületűn a függőleges középtengely helyén, a perem és a fenék között kettős vonalú és a vonalközben rovátkákkal kitöltött zezzug minta van, melynek két oldalán azonos jellegű karcolással egy-egy négyküllős kereket ábrázoltak (2b és 3. kép). A másik rövidebb oldalon, amely sérült, a két négyküllős kerék között az alsó keretvonalon karcolt, ferde sraffozással kitöltött egyenlőszárú háromszög ül (2a kép).

A hosszanti oldalak két végén a kocsi alsó részén egy-egy átfúrt lyuk van, melyek közül a szembenlevőket a fenéken hornyolat kapcsolja össze. A mintegy 6 mm-es hornyolat és az átfúrt lyukak jelzik a modell hiányzó tengelyének helyét. A tengelynek a kocsi aljához való kapcsolását az enyhén ívelt alsó oldalak kis csúcsban összefutó, az oldalak meghosszabbításával kialakított tartófülei teszik lehetővé, amelyekbe befűrték a tengely számára szükséges lyukat (5. kép).

A két rövidebb oldal felső keretszegélye alatt, az oldalak függőleges tengelyének körzetében egy-egy átfúrt lyukat találunk.

A modell viszonylag jó állapotú. Az egyik rövidebb oldalon levő két felső csúcsa még földbe kerülése idején törött le, és az egyik hosszanti oldalát valószínűleg a megtaláláskor a kutató szerszámmal sértették meg. Kerekkei nem maradtak meg, legalábbis a megtaláló nem gyűjtötte össze őket.

A modell téglalap alakú fenékoldalainak szélessége 7,5–7,5 cm, hosszúsága 12, ill. 11,5 cm. A kocsi oldalainak felső része 9,5 ill. 10 cm szélességű, hosszúsága 13,5, ill. 14 cm. A kocsi oldaléleinek hosszúsága 8–8 cm, ill. a sérült sarkon 7 cm, magassága 8,5 cm.

A pocsaji földvárat a gyulavarsándi kultúra népe építette, s valószínűleg a középső bronzkor teljes időszakában használták. Mivel azonban a modell pontos előkerülési helyét és körülményeit nem ismerjük, nem tudjuk hogy a gyulavarsándi kultúra melyik fázisához tartozott. Korára vonatkozóan csupán díszítésének jellegéből vonhatunk le következtetéseket. A rajta levő karcolt díszítés jellege a gyulavarsándi kultúra korai szakaszára utal, egyúttal azonban a wietenbergi kultúra jellegzetes vonásait is őrzi. A gyulavarsándi kultúra Bóna I. szerint a középső bronzkor egész idejét kitölti. Kezdeté az 1650-es évekre tehető. A vele nagyjából párhuzamosan futó Wietenberg kultúrát K. Horedt az i. e. 1600–1300 közötti időre keltezi.² Ha figyelembe vesszük, hogy a wietenbergi kultúrának a Barcaság területén előzményül szolgáló Schneckenberg kultúra lelőhelyén, Kucsulátán (Cuciulata, az egykori Fogaras megye ÉK-i sarkában, az Olt mellett) már került elő kocsimodell,³ akkor valószínű, hogy a wietenbergi és szamosújvári kocsi a novajai töredékhez hasonlóan, a középső bronzkor korai periódusához tartoznak.⁴ A velük minden lényeges vonásban megegyező pocsaji kocsimodellt tehát ugyanerre az időszakra keltezhetjük.⁵

A pocsaji kocsimodell, bármilyen elnagyoltan is, mégis egy bizonyos típusú szállítóeszközt ábrázol. Milyen

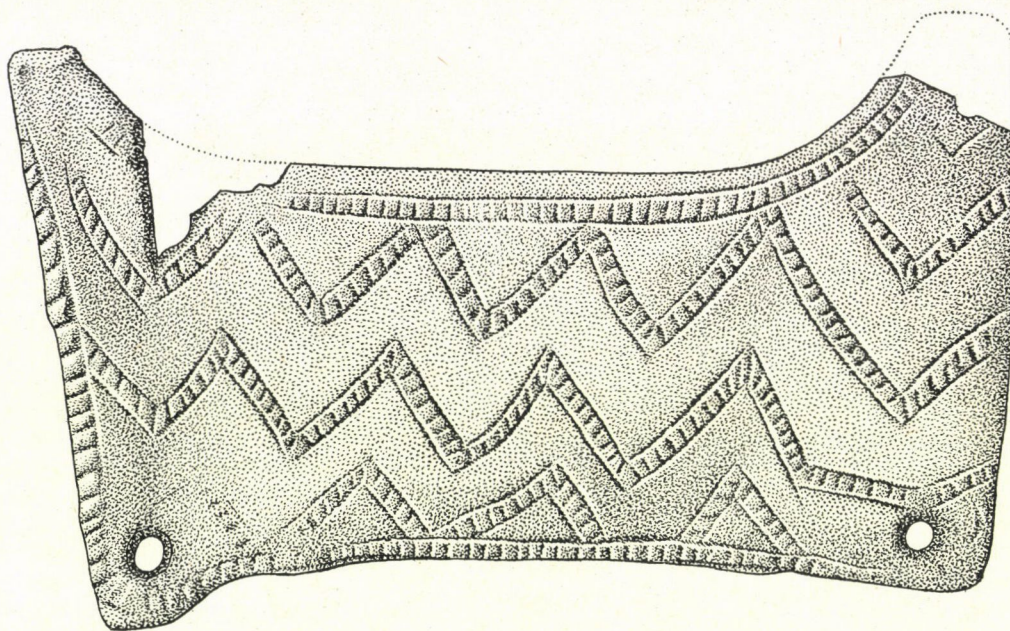
¹ Mesterházy K., DMÉ 1969 (1970) 74.; Fettiich N., Etn 80 (1969) 56–57.

² Bóna I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. AH 49 (Bp. 1975) 176–78.; Horedt K., Dacia 4 (1960) 134.; Kalicz N., Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. AH. 45 (Bp. 1968) 181, 185. A gyulavarsándi kultúrához sorolt bihari és békési teltek Kalicz szerint csak későbbi fázisukban tartoztak a gyulavarsándi kultúrához. Legkorábbi u. n. gyulavarsándi rétegük tulajdonképpen az ottományi kultúrához tartozik, amely önállóan jelentkezik Rétközberencsen. A pocsaji kocsi időrendjét első sorban rétegvizonyai döntetnének el. Kalicz N., ArchÉrt 97 (1970) 29–30.

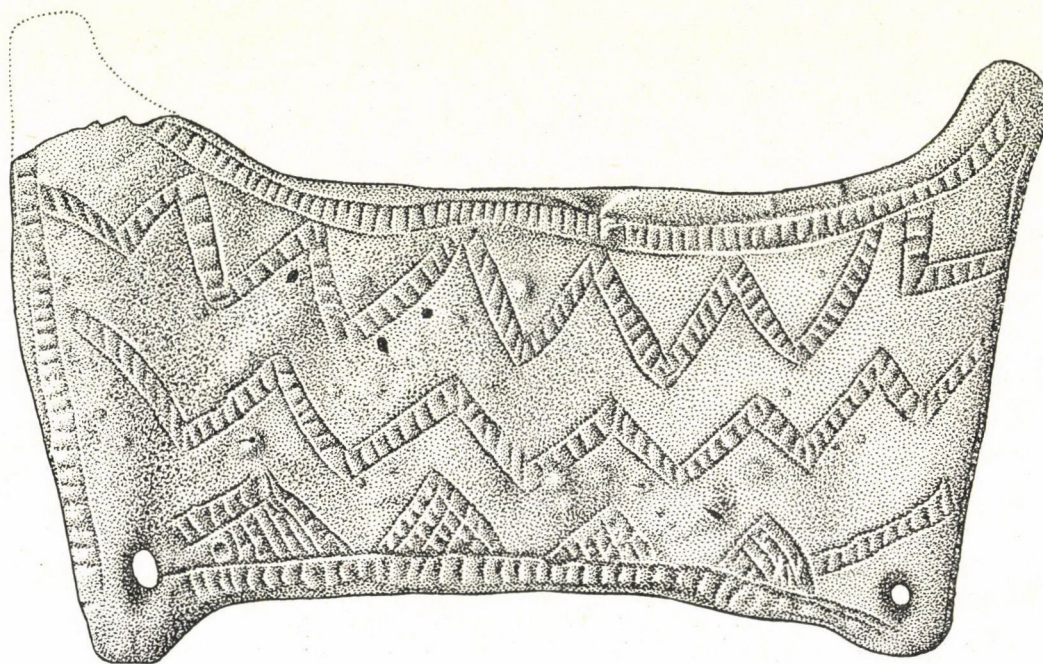
³ Bóna I., Die mittlere Bronzezeit 177.; Bichir, Gh., Dacia 8 (1964) 67.

⁴ Bóna I., Acta ArchHung 12 (1960) 89.; Horedt K., Dacia 4 (1960) 132.

⁵ A kocsimodell abszolút időrendjének meghatározását a gyulavarsándi, a füzesabonyi és az ottományi kultúra egymáshoz való viszonyának ma még nagyon vitatott helyzete megnehezíti. Kalicz N. rétközberencsi kerámia anyaga, amely az Ottomány I–II. réteghez kapcsolható, mykenéi kapcsolatokat mutat. A pocsaji modell korai keltezését támogathatja az is, hogy a rétközberencsi anyagban gyakori díszítő motívum a pocsaji modell oldallapjain látható, rovátkolással kitöltött középső zezzug vonal. Kalicz N., ArchÉrt 97 (1970) 25. Úgy tűnik, hogy a pocsaji modell díszítése az ottományi I–II. és wietenbergi I. fázis díszítő rendszeréhez áll legközelebb, bár e motívumok a wietenberg II. sőt III. fokozatban is előfordulnak: Chidioşan, N., Dacia 12 (1968) 155–175, 7. ábra 11., 10. ábra 6 stb.; Ordentlich, I., Dacia 14 (1970) 83–97.

1a

1b

1. kép. a—b Pocsaj—Leányvár. Kocsimodell hosszanti oldalainak rajza. 1 : 1
Рис. 1. а—б. Почай—Леаньвар. Длинные стороны модели повозки 1 : 1
Fig. 1. a—b Pocsaj—Leányvár. Dessins des côtés longs du modèle de char. 1 : 1

szerkezeti elemek ismerhetők fel ezen a kocsitípuson? A ráánkmaradt rész tulajdonképpen a kocsiszekrény.⁶ Ennek négy sarka felcsúcsosodik, az oldalak pedig íveltek. A hasonló megoldású budakalászi és szigetszentmártoni

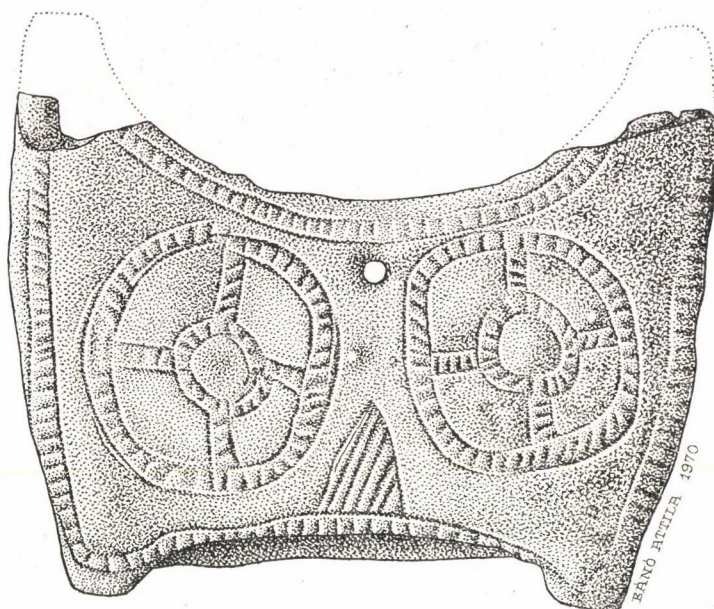
kocsinál Soproni S. és mások is arra következtettek ebből a szerkezeti sajátosságból, hogy a kocsiszekrény fonott szerkezetű volt.⁷ A sarkok felcsúcsosodása mellett a karcolt zezzug minta is a fonott kasra utalhat.⁸ A fonott

⁶ A kocsi részeinek terminológiájánál P. Kovács A., Népr. Közl. 18 (1973) 7—72; munkáját vettük irányadónak.

⁷ Soproni S., FA 6 (1954) 32.; Csalog J., ArchÉrt 88 (1961) 16, 19.; Fettich N., Etn 80 (1969) 49.

⁸ Soproni S., i. m. 32.; Csalog J., i. m. 19.; Kalicz N.,

Pittioni Emlékkönyv, AAU Beiheft 13 (Wien, 1976) 188—202. E helyen is megköszönöm Kalicz Nándor szívességét, hogy kéziratban levő munkáját felhasználhattam. Klengel-Brandt, E., Forschungen und Berichte 12 (1970) 33.; az assuri kocsi felületdíszítését a vesszőfonat utánzatának tekinti.

2a

2b

2. kép. a–b Pocsaj–Leányvár. Kocsimodell rövidebb oldalainak rajza
 Рис. 2. а–b. Почай – Леаньвар. Короткие стороны модели повозки. М: 1 : 1
 Fig. 2. a–b Pocsaj–Leányvár. Dessins des côtés courts du modèle de char. 1 : 1

kas könnyű szekérre enged következtetni. A gyula-
 varsándi kultúra ma már jelentős számú kocsimodelljé-
 vel szemben a pocsaji más típusra megy vissza. A Szalacs-
 ról nemrégiben közzétett nagyszámú modell, de a gyula-
 varsándi és a kucsulátai is kis méretű, nagyon tömör,
 nehéz szekereknek látszanak, melyeknek falai nehéz pal-
 lókból készülhettek.⁹ Alakjuk szűk ládára emlékeztet,
 oldalaik a fenékhez viszonyítva függőlegesek és magasak.
 A szamosújvári, pocsaji és wietenbergi modellek majd

kétszeres méreteikkel jelzik azt a módot, hogyan igyeke-
 zett a bronzkor embere a nehéz, súlyos szekeret könnyebbé
 tenni, ill. a könnyebb szerkezet alkalmazásával nagyobb
 rakodófelületet kialakítani és ezáltal nagyobb hasznos
 teher szállítására alkalmasabbá tenni. Hogy ez a szerke-
 zet genetikus kapcsolatban van-e a badeni kultúra szekér-
 típusával (Budakalász, Szigetszentmárton),¹⁰ az ma még
 nem bizonyítható, mert a legrégebb bronzkori modellek
 más típushoz tartoznak még Erdély területén is (Kucsu-

⁹ Ordentlich, I.—Chidiosan, N., Crisia 1975 27–44.

¹⁰ Bóna I., Acta ArchHung 12 (1960) 89.

3. kép. Négyküllős kerék rajza a modell sértetlen rövid oldaláról
 Рис. 3. Колесо с четырьмя спицами со сохранившейся короткой стороны модели
 Fig. 3. Dessin de la roue à quatre rais, sur le côté court intact du modèle

láta, Szalacs), másként kifejezve: ez utóbbiak sincsenek genetikus kapcsolatban a rézkori típusokkal.

A pocsjai modell két rövidebb oldalán négyküllős kerék karcolt ábrázolását láthatjuk. A gyulavarsándi kultúra telepeiről már korábban is ismertünk olyan agyag kerekeket, melyeken vagy bekarcolással, vagy kör alakú áttöréssel jelezték a küllös szerkezetet. A bekarcolással jelzett küllők ugyan világosan utalnak a küllők meglétére (Békés–Várdomb, Sarkad–Peckesvár, Szilágypér stb.),¹¹ de jelképes ábrázolásként, vagy egyszerű díszítésként is felfoghatók. Az áttört kerékmodellek (Békés–Várdomb, Szalacs, és a magyarádi kultúrához tartozó Kisvárad, Veselé stb.)¹² már egyértelműbben utalnak a küllös szerkezetre. Ugyanebből a korból a szerkezet jelzése nélküli tömör kocsikereken kívül olyan tömör kerékmodellt is ismerünk, melyen karcolt vonallal jelezték a kerék három körszeletét (Nyíregyháza–Morgói temető helyén levő település, Nyíregyházi múzeum, lsz. 57. 398. 27.) Az agyag kerékutánczatok arra utalnak, hogy egyidejűleg több fajta kerék típus volt használatban. A nehéz, láda alakú kocsiszekrényekhez csak a tömör, háromrészes kerekeket lehetett használni, hiszen a hasznos teherrel legalább háromszoros súlyú kocsikhoz nem lett volna célszerű a négyküllős kerék. Ugyanakkor a könnyű, vesszőfonatos kas lehetővé tette a négyküllős kerékkel való szállítást is. Ezek a szekerek valószínűleg nem a nehéz teher szállítására, hanem a gyorsabb közlekedés számára készültek.

Sokkal nehezebb kérdés az, hogy milyen volt a kerekek és a kocsiszekrény összekapcsolásának módja? Az őskori kocsiknak éppen a tengely milyensége a legvitatott-

tabb kérdése. Abban a vonatkozásban egyetértenek a kutatók, hogy a tengely csak forgó mozgásra volt képes, de nem volt elfordítható. Ennek megfelelően a kocsi mozgásirányának megváltoztatásához nagy terület volt szükséges. Ellenkező esetben a kocsi hajtójának a kocsi hátsó részét meg kellett emelnie és a kívánt mértékben el kellett fordítania.¹³ Általánosan elterjedt vélemény az, hogy az őskori szekerekhez forgó tengely tartozott. A pocsjai kocsimodell fenekén a két egymással párhuzamos hornyolat jelzi a tengelyek helyét. A tengelyeket a kocsiszekrény aljába vájt hornyolatba „süllyesztették”, és a hosszanti oldalak két végpontján levő tartó fülekkel rögzítették. A kocsimodellek lényegre törő alakítása azonban nem ad arról felvilágosítást, hogy a valódi kocsikon hogyan valósították meg a tengely és a kocsiszekrény összekapcsolását. A Trialeti-i 5. sír halotti kocsijának Dzsaparidze által adott rekonstrukciója szerint a forgó tengelyeket a kocsi fenekének két hosszanti gerendájába süllyesztették.¹⁴ S. Piggott egy Anatóliában ma is használt kétkerekű taligát mutat be, melynek forgó tengelyét a négyszögletes alváz hosszanti gerendáiba beerősített két-két facsap segítségével fogták közre.¹⁵ Hasonló megoldással találkozunk spanyolországi kétkerekű taligákon is.¹⁶ Ugyanakkor nincs kizárva, hogy voltak a fenékhez rögzített, nem forgó tengelyű kocsik is. Ha ugyanis a modellek fenekén látható hornyolatot a tengely helyének fogjuk fel, akkor a plasztikusan kidomborodó tengelyábrázolásokat a fenéken rögzített tengelynek kell tekintenünk. A szigetszentmártoni rézkori modellen két plasztikus borda jelzi a tengelyek helyét. Egy i. e. 2000 körülre keltezett szíriai réz kocsimodellel pedig

¹¹ Banner, J. – Bóna, I., *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*. (Bp. 1974) 67, 154.; *Mesterházy K.*, Sarkad története 19. *Bóna I.*, *Acta ArchHung* 12 (1960) 94.; *Bichir, Gh.*, *Dacia* 8 (1964) 81. A küllös kerék hazai megjelenését a korai bronzkor végére keltezik általában.

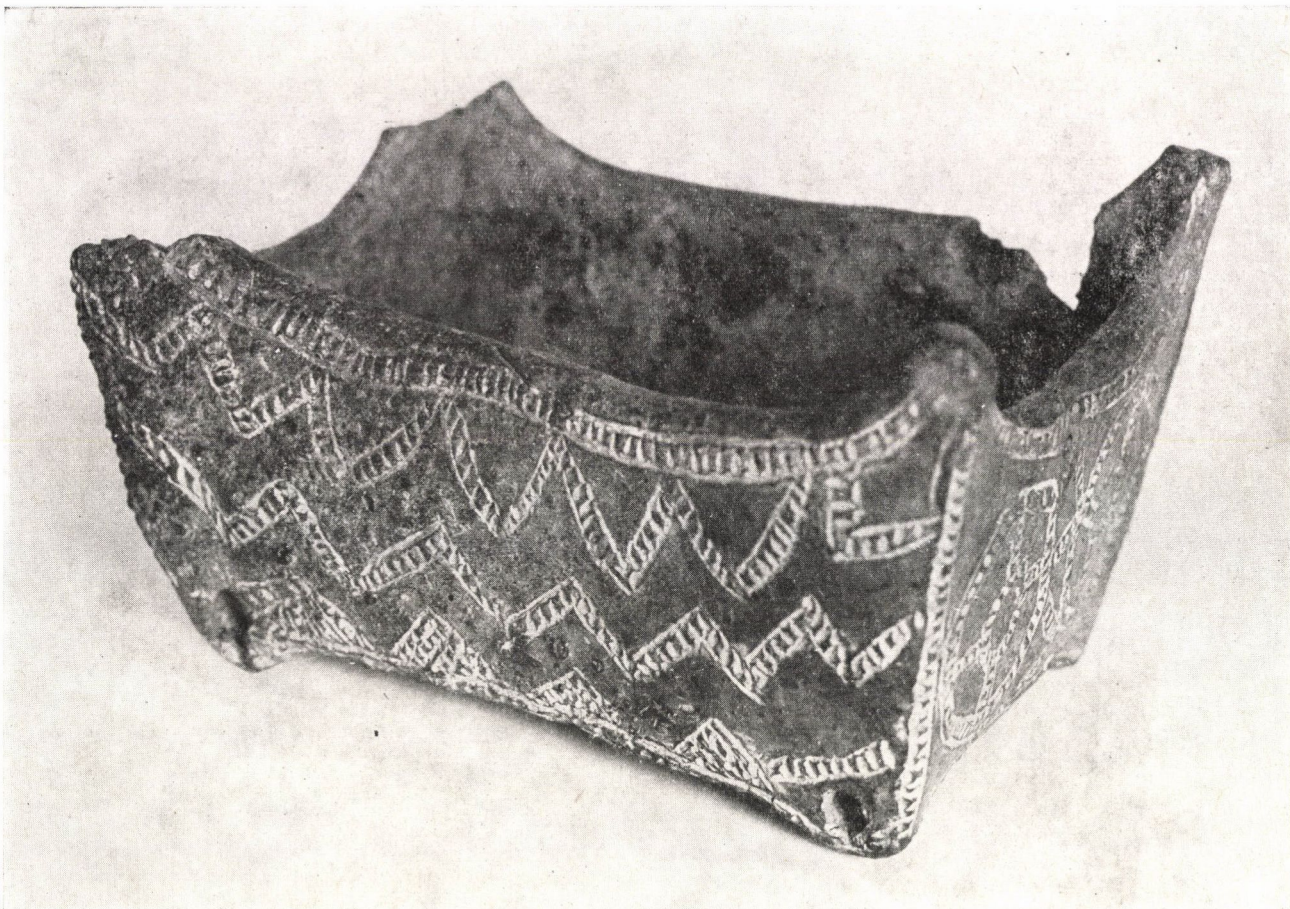
¹² *Ordentlich, I.* – *Chidioşan, N.*, *Crisia* 1975. 36.; *Banner, J.* – *Bóna, I.*, i. m. 67.; *Točík, A.*, *Opevnena osada z doby bronzovej vo Veselom*. *ArchSlov Font.* 5 (Bratislava, 1964) 45.

¹³ *Nagel, W.*, *Der mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklung im ostmediterranen Bereich*. (Berlin 1966) 13.

¹⁴ *Piggott, S.*, *PPS* 34 (1968) 293.; *Джaparидзе О. М.*, *Археологические раскопки в Тriaлети*. (Тбилиси) 1969) 255–56.

¹⁵ *Piggott, S.*, i. m. 291.

¹⁶ *Tarr L.*, *A kocsi története*. (Bp. 1968)

4. kép. Pocsaj—Leányvár. A kocsimodell felülnézetből
 Рис. 4. Почай—Леаньвар. Вид модели сверху
 Fig. 4. Pocsaj—Leányvár. Le modèle de char, vue de dessus

közepén akla szeggel van a négyszögletes tengely a kocsi fenekéhez erősítve. Ugyanakkor a kocsi fenékrészből a tengelyvégek felett egy-egy vízszintes kampó nyúlik ki, melyekhez még hozzá is kötötték a tengelyt.¹⁷ Ilyen megoldásra gondol a későbbi görög bigák esetében J. Wiesner.¹⁸

Ha a tengely forgó vagy rögzített voltának kérdését összekapcsoljuk a kerekek és a tengely mozgásának kérdésével, akkor a legrugalmasabb megoldást kétségkívül W. Treue elképzelése kínálja, aki szerint mind a tengelyeknek a kocsi aljához, mind a kereknek a tengelyen való rögzítése viszonylagos volt, és a különböző felületeken fellépő súrlódás függvénye volt, hogy mikor forgott a tengely és mikor a kerekek, esetleg a tengely és a kerekek külön-külön egyszerre.¹⁹

A magyarországi bronzkori kocsimodellek nem adnak arra vonatkozóan felvilágosítást, hogy milyen volt a kocsi rúdja és a vontatás módja. A pocsaji kocsival kapcsolatban Fettich N. úgy nyilatkozott, hogy a rövidebb oldalak felső szegélyének közepén átfúrt lyukakban volt a kocsi-rúd, s így ez az egy húzópontú primitív kocsik közé tar-

tozott volna, szemben a két húzópontú szamosújvári és wietenbergi kocsikkal.²⁰ A kocsitemetkezések és az ókori Kelet kocsibrázolásai azonban egybehangzóan arról tanúskodnak, hogy a kocsi rúdja a kocsiszekrény aljával azonos magasságban indult, és sohasem volt a kocsi felső pereméhez erősítve.²¹

A pocsaji kocsi tengelymagassága a rajta látható küllös kerekek átmérőjéből ítélve eléggé alacsony lehetett. Ez a bronzkori kocsik szerkezetéből adódó sajátosság a stabilitás fokozását szolgálta. A megterhelt, mélyen fekvő súlypontú kocsi nehezebben borult fel. Összességében tekintve a pocsaji modell átmenetet képvisel a nehéz, lassú, teherszállító szekerek és a könnyebb, talán főleg utazásra használt, gyorsabb járművek között. Erre utalnak négyküllös kerekei és fonott oldalú kocsiszekrénye. Forgó fatengelye viszont a nehézkes kocsitípushoz közelíti. Ezt a fejlődés folyamán nyilván a Kárpát-medencében is hamarosan felváltotta a szekrényaljhoz rögzített merev tengely, melynek végein forogtak a csapszeggel befogott küllös kerekek.

A nehéz szekerek vontatásához szarvasmarhafélét

¹⁷ Przeworski, S., ESA 10 (1936) 87—88.

¹⁸ Wiesner, J., Fahren und Reiten. (Göttingen 1968) 46.

¹⁹ Treue, W., Achse, Rad und Wagen. Fünftausend Jahre Kultur- und Technikgeschichte. (München 1965) 52.; Nagel, W., i. m. 2. Többnyire azonban a kerekkel együtt forgó tengelyről szólnak: Bóna I., Acta ArchHung 12 (1960) 84.; Bichir, Gh., Dacia 8 (1964) 75.

²⁰ Fettich N., Etn 80 (1969) 66.

²¹ Az Alaca-Hüyük kultúrából származó réz kocsimodellek: Piggott, S., i. m. XX. t.; Nagel, W., i. m. 8, 10, 11, 12, 15, 17, 77. kép. Az É-kaukázusi temetkezési kocsik: Piggott, S., i. m. XXI—XXIII. t.; Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триаleti I. (Тбилиси 1941). 95.; Джапаридзе О. М., i. m. 255.

5. kép. A kocsimodell alulnézeti képe
Рис. 5. Вид модели снизу
Fig. 5. Le modèle de char, vue de dessous

alkalmazták a közelkeleten és nálunk is. Még a viszonylag könnyű típusba tartozó, de tömör kerekekkel felszerelt i. e. 2000 körüli anatóliai kocikat is szarvasmarha húzta. A küllös kerek megjelenése azonban arra utal, hogy a kocsi építési technikája nagyot fejlődött, szerkezetük pedig szilárdabbá vált. Ez által könnyebbekké és gyorsabbakká is váltak. Ennek a folyamatnak kezdete Anatólia keleti részén, észak-Mezopotámiában játszódtott le, ahol onagert (vadszamarat) használtak a könnyebb és gyorsabb kocsi és harci kocsi vontatására. Valamivel később, amikor már a lovat is felhasználták fogatolásra, még megbízhatóbb húzóerőhöz jutottak. A ló teherhúzásra való felhasználása az Alaca-Hüyük kultúrában jelenik meg (i. e. 2500–2300).²² Hogy a Kárpát-medencé-

ben mikor került erre sor, közvetlen adatunk erre nincs. Az viszont kétségtelennek tűnik, hogy a lószerszámozás módját anatóliai népektől tanulta a középső bronzkor embere.²³ Így valószínű, hogy a ló fogatolása is délről, Anatólia felől került hozzánk. Feltehető, hogy a gyulavarsándi kultúra népe már élt ezzel a lehetőséggel: a könnyű szerkezetű, négyküllös kerekű kocsi feltűnését e folyamattal hozhatjuk kapcsolatba.²⁴

A pocsaji kocsimodellnek még van két olyan sajátossága, amellyel nem foglalkoztunk. Az egyik a kocsi belsőjének részlegesen megmaradt vörös festése. A természeti népeknél a vörös festésnek kultikus jelentősége van. Részben a halottkultuszban, részben pedig a termékenységi-avatási ünnepségeknél alkalmazzák.²⁵ A vörös festés

²² Nagel, W., i. m. 14–15.; Smolian, J., EAZ 5 (1964) 1.: 2000 körülre keltezi.

²³ A kérdésben nincs egységes vélemény. Stepei eredetűnek tartja *Mozsolics A.*, Acta ArchHung 12 (1960) 125–135.; *Foltiny, St.*, BJ 167 (1967) 5–12. *Bándi G.*, ArchÉrt 90 (1963) 57. szerint déli, anatóliai eredetű, de mintegy 200 évvel korábbra keltezi (i. e. 1700–1600), mint *Bóna I.*, Die Mittlere Bronzezeit 264. *Kovács Tibor* a zabra oldaltagok szerkezetének vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy az i. e. 14. században használt, egy ovális lyukkal rendelkező darabok feltűnő szerkezeti és díszítésbeli hasonlóságot mutatnak a hasonló korú anatóliai párhuzamokkal. A legkorábbi, lószerszámozásra utaló szíjelosztót *Kovács* az i. e. 17. századra keltezi: *Kovács T.*, Alba Regia 10 (1969) 164–65. A novaji telepen előkerült wietenbergi kocsimodell egyidejű

lehet a későhatvani szíjelosztókkal: *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit., 162.

²⁴ A négyküllös kerekű kocsi, a lószerszámozás (zabra) és a lófogatolás együttes megjelenését és egymással való szoros kapcsolatát tételezi fel *J. Wiesner* is, és kisázsiai feltűnését az i. e. III. évezred és a 17. század közötti időre keltezi: *Wiesner, J.*, Fahren und Reiten. (Göttingen 1968) 79.; *Bóna I.*, Acta ArchHung 12 (1960) 105.; a 15–14. századra keltezi a lófogatolás hazai megjelenését.

²⁵ *Láng J.*, Lélek és Isten. (Bp. 1974) 393.; *Schmitz, C. A.*, ZfE 81 (1956) 237.; *Hilke, H.*–*Plester, D.*, ZfE 80 (1955) 185.; *Haackel, J.*, uo. 109.; *Höltker, G.*, Jahrbuch des Mus. für Volkskunde zu Leipzig. 20 (1964) 58.; összefoglalóan *Timm, K.*, EAZ 5 (1964) 39–55.

kultikus jelentőségét bizonyítják a Körös-, a bádén- vagy a gödörsíros (jamnaja) kultúra temetkezései. Ezért hozta Soproni S. is a budakalászi kocsi vörös festését a temetkezési szokásokkal kapcsolatba.²⁶ Másrészt az Ūr-i, Kish-i, Trialeti-i és más kocsi temetkezések és a kocsinak a halottkultusszal kapcsolatos és a vaskortól Európa más részén is megfigyelhető szerepe szintén azt az elképzelést támogatta, hogy a kocsimodelleknek a halottkultuszban van szerepe.²⁷ A kocsimodellek ábrázolásait is kultikus jelentésűnek tartották. Így a küllős kereket a napkerékkel, ill. a napkultusszal kapcsolták össze,²⁸ a kocsi oldalán levő zezzug vonalat pedig a napisten sugárkoszorújának,²⁹ az anyaistennő „megsokszorozott” méhének,³⁰ mások vízszimbólumnak tartották.³¹

A kocsimodelleken látható díszítéseknek mint jelképeknek értelmezése, nem visz közelebb a modellek szerepének meghatározása felé, bár kétségtelenül kultikus tárgyaknak kell tartanunk őket,³² és nem gyermekjátékoknak, vagy bogárok mintadarabjainak.³³

Ezek után az a kérdés, vajon milyen kultusz tartozékaik voltak az agyagkocsik? E kérdésnek még hozzátartozó megválaszolásában is megkerülhetetlen a kocsi eredetének és Európában való feltűnésének problematikája. A bádén kultúra kocsiainak eredetkérdésével foglalkozva Kalicz N. az S. Piggott és mások által is képviselt steppei eredettel szemben újra csak a déli, mezopotámiai eredetet tartja valószínűbbnek.³⁴ Piggott ugyanis kétféle módszerrel keltez. A mezopotámiai kocsik esetében a hagyományos történelmi kronológiát, az É-kaukázusi és európai kocsi temetkezéseknél viszont a kalibrált C 14-es adatokat veszi alapul. Ezáltal az észak-kaukázusi és a steppei kocsik majdnem egykorúnak tűnnek a mezopotámiaiakkal.³⁵ A magyarországi középső bronzkori kocsikhoz kapcsolódó kultikus háttér magyarázatánál pedig egyáltalán nem mellékes, hogy mezopotámiai, vagy keleti-steppei népek közvetítették-e hozzánk a kocsi ismeretét. Úgy tűnik, hogy ha nem is teljesen megbízható a hagyományos régészeti időrend, mégis biztosabban lehet rá építeni, mint a különbözőképpen torzító két időrend összekapcsolásából adódó megfigyelésekre.³⁶ A kocsi kárpát-medencei megjelenésében a következő régészeti jelenségek utalnak a mezopotámiai eredetre: a

pécéli—bádén kultúra népének és számos kulturális elemének déli eredete,³⁷ a wietenbergi és gyulavarsándi kultúra népének eredete, és kultúrájának számos déli eleme,³⁸ a dél-országi kocsierek modellek relatív időrendje,³⁹ az észak-kaukázusi kocsi temetkezések (Trialeti stb.) mezopotámiai importtárgyainak időrendje,⁴⁰ a középső bronzkori kocsimodellek szerkezeti hasonlósága a palaikastroi kocsihoz.⁴¹ Ha a középső bronzkor idején már biztosan is számolhatunk a kocsi ismeretének és használatának Dél-Oroszország felőli terjedésével, erre konkrét adataink nincsenek. A prioritás az Anatólia felőli elterjedést illeti. Ezért valószínű, hogy a kocsi-modelleknek mint kultusz tárgyakkal is, a mezopotámiai, anatóliai körben kell keresni eredetüket.

A középső bronzkori kocsimodellek sajátossága, hogy valamennyi településről került elő. Néhányan éppen ezért gondoltak gyakorlati rendeltetésükre. Figyelemre méltó azonban az a jelenség, hogy Assurban a templomok és kultikus építmények közelében kerültek elő a kocsi-modellek, pl. az archaikus Istar templom közelében 58, mások a paloták és a reprezentatív épületek, a zikkurat közelében. Ezzel szemben alig néhány származik a lakónegyedekből. Más városokban is főleg templomok közelében találták őket.⁴² Hazai bronzkori telep feltárásainál ilyen megfigyelésre nincs módunk. Azt sem tudjuk, hogy Szalacson, ahol állítólag egy szentélyt is sikerült feltárni, a település mely részéről származnak a kocsi-modellek. Az assuri példa arra utal, hogy a kocsimodellek nagy része votív tárgy volt és áldozati ajándékként, került a templomokba. (Nem lehetetlen, hogy a pocaji kocsi két rövidebb oldalának felső szegélyén levő lyukak az áldozati agyag kocsi függesztett elhelyezésével kapcsolatosak.) A korai és középső bronzkori kocsimodelleket nagyobb részt közösségi szentélyek vagy házi oltárok számára felajánlott emlékeknek tekinthetjük. Nem valószínű, hogy az eddig ismertek valamilyen áldozati ital (víz) tartására szolgáltak volna,⁴³ mert nem edények. Az sem bizonyos, hogy valamennyi azonos kultusz tartozéka volt. Az viszont kétségtelennek tűnik, hogy további előrehaladást e kérdésben csak szakszerű feltárásoktól remélhetünk.

Mesterházy Károly

²⁶ Soproni S., i. m. 30, 35.; *Foltiny, St.*, AJA 63 (1959) 53–58.

²⁷ *Fettich, N.*, Etn 80 (1969) 61.; *Mócsy A.*, Pannonia a korai császárság idején (Bp. 1974) 146.; *Csalog J.*, ArchÉrt 88 (1961) 13.; *Smolian, J.*, EAZ 5 (1964) 5.; *Ua.*, Numen 10 (1963) 213.: a halotti kocsik utánzatai; A sírban talált modellekről: *Bichir, Gh.*, Dacia 8 (1964) 75.

²⁸ *Fettich N.*, i. m. 56–57.; *Vulpe, A.*, Dacia 19 (1975) 69–76.; *Sümeghy V.*, NK 56–57 (1957–58) 3–6.; *Bing-Bergen, J.*, Der Sonnenwagen von Trundholm. (Leipzig 1934.)

²⁹ *Sümeghy V.*, i. m. 5.

³⁰ *Fettich N.*, i. m. 33.

³¹ *Maringer, J.*, Anthropos 68 (1973) 719–20.

³² *Bóna I.*, Acta ArchHung 12 (1960) 106.; *Ua.*, Die mittlere Bronzezeit. 173.; *Makkay J.*, ArchÉrt 90 (1963) 13–14.; *Ua.*, Alba Regia 4–5 (1963–64) 11–15.; *Kalicz N.*, Pittioni Emlékkönyv.

³³ *Pike, G.*, Bulletin of the Institute of Arch. London. 4 (1965) 50.; *Bichir, Gh.*, Dacia 8 (1964) 75.

³⁴ *Kalicz N.*, Pittioni Emlékkönyv. AAU Beiheft 13.

(Wien 1976) 186–202

³⁵ *Piggott, S.*, i. m. 281.

³⁶ A kocsi európai feltűnésénél neolitikus adatokat is szoktak említeni: *Pike, G.*, Bull. of the Inst. of Arch. 4 (1965) 60.; *Waals, J. D. van der*, Prehistoric Disc Wheels in the Netherlands. (Groningen 1964). Ezek azonban abszolút időrendjük alapján nem lehetnek korábbiak, mint a bádén kultúra kocsijai, és ilyen jellegű felfogásuk félreértésen alapulhat: *Ordentlich, I.*—*Chidioşan, N.*, Crisia 1975. 42.

³⁷ *Kalicz N.*, Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. (Bp. 1963); *Ua.*, Pittioni Emlékkönyv.

³⁸ *Bóna I.*, Die mittlere Bronzezeit... 142.; *Ua.*, Acta ArchHung 12 (1960) 99.

³⁹ *Klejn, L. S.*, ArchÉrt 90 (1963) 62.

⁴⁰ *Джанаридзе О. М.*, Археологические раскопки в Триаleti. (Тбилиси 1969) 255–56, 265, 272.

⁴¹ *Bóna I.*, Acta ArchHung 12 (1960) 89.; *Wiesner, J.*, i. m. 32.

⁴² *Klengel-Brandt, E.*, i. m. 34–36.

⁴³ *Maringer, J.*, Anthropos 68 (1973) 730–733.

Extract

A clay cart model was given to the Déri Museum of Debrecen in 1966. The find came to light in the course of amateur archaeological work from Pocsaj (Hajdu-Bihar County) in the area of the earthwork called Leányvár. The circumstances of its finding are unknown.

The model is made of clay thinned down by small gravel grains, its bottom and inside are carefully smoothed, but it is rough at all other places. It has a yellowish-brown taint with brown spots. The system of its decoration can be well seen on the diagrams and photographs. There is a drilled hole on each shorter side under the cross edges.

The earthwork at Pocsaj was built by the people of the Gyulavarsánd Culture, and it was in use probably throughout the Bronze Age. Since the cart model can only be considered a scattered find we can draw conclusions concerning its dating only from its decorative characteristics. According to these marks (the finds of the Rétközberencs from the 1st and 2nd phase of the Ottomány Culture, the Wietenberg influences, the decoration system of the early phase of the Gyulavarsánd Culture) we can date it to the end of the Early Bronze Age and it may be contemporary with the cart models of Szamosújvár and Novaj.²⁻⁴

The cart model of Pocsaj represents a special type of transportation vehicle. The extant piece is the cart-body. The shape and decoration refers to a woven construction which indicates a light carriage.⁷⁻⁸ There are representations of fourspoked wheels, belonging to a light carriage, on the two shorter sides of the model. This carriage type with its light wicker body and spiked wheels must have been made for quicker traffic as opposed to the solid wheeled small carriages (Gyulavarsánd, Cuculata, Szalacs).

The axle of the Pocsaj model must have been made

of wood, but the realistically intended representations of the cart models do not give us more information concerning the mechanics of the joining of the axle and the carriage-body on the real carts. We only know different analogies concerning this.¹³⁻¹⁸ W. Traue's idea is most likely according to which the joining of the axle to the bottom of the cart and the joining of the wheels to the wheels to the axle were only relative.¹⁹ The carriage-beam started on the level of the bottom of the cart-body.²⁰⁻²¹

Drawing heavy wagons cattle was used most likely. The Pocsaj model provides a possibility for the existence of the horse as a drawing animal. The Middle Bronze Age man of Hungary learned the harnessing of horses from the Anatolian people and the first traces of horse harnessing appear with the cart models.²²⁻²⁴

The red paint marks on the inside of the Pocsaj cart model emphasize the ritual role of the model, but it is not sure at all whether it has any relation to any funeral cult.²⁵⁻³³ The finding sites of cart models in Assur and other cities can take us closer to the interpretation of the cultic role of cart models. Models came to light in the archaic Istar temple and other temples, in representative buildings, and in the area of palaces in Assur, whereas very few came from residential areas. The Bronze Age cart models of the Carpathian Basin came from settlements, although we have no data of their coming to light from sanctuaries or such places. Nevertheless, the idea that like the Assur pieces the Early and Middle Bronze Age cart models represented votive offerings in community sanctuaries or on home altars in the Carpathian Basin also, seems a likely possibility.⁴² This hypothesis is based on data which give a priority for the spreading of carriages to Mesopotamia.³⁷⁻⁴¹

K. Mesterházy

AZ OROSHÁZA—GYOPÁROSI SZKÍTA TEMETŐ

1968 novemberében Sebó György (Orosháza, Tópart 2. sz. alatti lakos) kertásás közben két edénymellékletes sírt talált.¹ A leletekről megállapítható volt, hogy szkítakoriak. A leletek hitelesítésére 1969 májusában került sor, szondázó ásatást végeztünk a Sebó-kertben és attól DNy-ra a kb. 100 méterre haladó dűlőúton. Újabb 10 sír került feltárássra, ezek mellékletei megerősítették a kor-meghatározást.

1970. július 6-tól szeptember 7-ig végeztük el a temető fentebb meghatározott két pont közé eső részének feltárását. A két év alatt összesen 167 sírt, 9 gödröt tártunk fel, amivel úgy látszik sikerült a hozzáférhető terület temetőjének 95%-át feltárni. Ez a rész az ún. „dög-lött” gyopárosi tó nyugati partján ovális alakban ÉK-re nyúló vonulaton fekszik.

A feltárt temető sírjai között kelta sírok is voltak: 15., 21., 24., 27., 35., 36., 42., 50., 72., 134. és 159. számú sírok. Ezekről jelen feldolgozásban csak az időmeghatározás szempontjából lesz szó.²

Sírleírás

1. sír: Urnás. M: 30–40. Az urna kézzelformált, hengeres testű. Ebben voltak a hamvak, mellette korongolt *fülesbög*re volt.
2. sír: Urnás. M: 30–40. Mellékletek az urnában, az urna kézzelformált és nagyméretű. Az urna egy korongolt, szürke tállal volt lefedve. Az urnában volt: 2 db elektronnal bevont bronz *spirálfüggő* (1. kép 1–2), 2 db bronz *karperec* (1. kép 1, 14), 7 db *pecsétlő* (1. kép 4–9), 3 db *orsógomb* (1. kép 10–12). Összegegett *pávaszemes gyöngyök* töredékei, hajszálvékony *ezüstlemez*ből készített, a felismerhetlenségig apró darabokra tört tárgy és *realgar* darab. Az összes lelet erősen összeégett. A hamvakat tartalmazó urna alatt, egyik oldalán homorú *dörzskő*, melyen vörös festéknyomok vannak.
3. sír: Csontvázas. M: 60. ÉNy–DK. Ny-tól É-ra 20,5°. J. zsugorított. Melléklet nincs.
4. sír: Urnás. Kézzelformált, nagyméretű urna (9. kép 2), benne az égett csontokkal. Az urnát ugyancsak kézzelformált tállal fedték le (9. kép 1). A sírföldben kézzelformált nagyméretű *edény* aljtöredéke is volt.
5. sír: Csontvázas. M: 130. F. J. zsugorított. DNy–ÉK. Ny-tól D-re 40°. A jobb alkarcsont mellett ívelt pengéjű *vaskés* (2. kép 1–2) és lemezesen bomlott másik *kés* töredéke volt. A háta mögött ellentettélű *vasfokos* (2. kép 3a–b), a vasfokost egy lapos homokkődarab takarta.
6. sír: Szórthamvas. M: 45. Melléklet egy *fülesbög*re (9. kép 4), mely körül voltak a hamvak.
7. sír: Csontvázas. Gy. M: 94. DNy–ÉK. Ny-tól D-re 28°. Nyújtott. A csontok között kézzelformált *edény* töredékei voltak.
8. sír: Szórthamvas. M: 50. Mellékletek: korongolt, nagyméretű *tál*, *fülesbög*re (9. kép 3). A *tál* mellett a hamvak között egy *vaskés* is volt, azonban ez megsemmisült. A *tál*ban *állatcsontok* voltak.

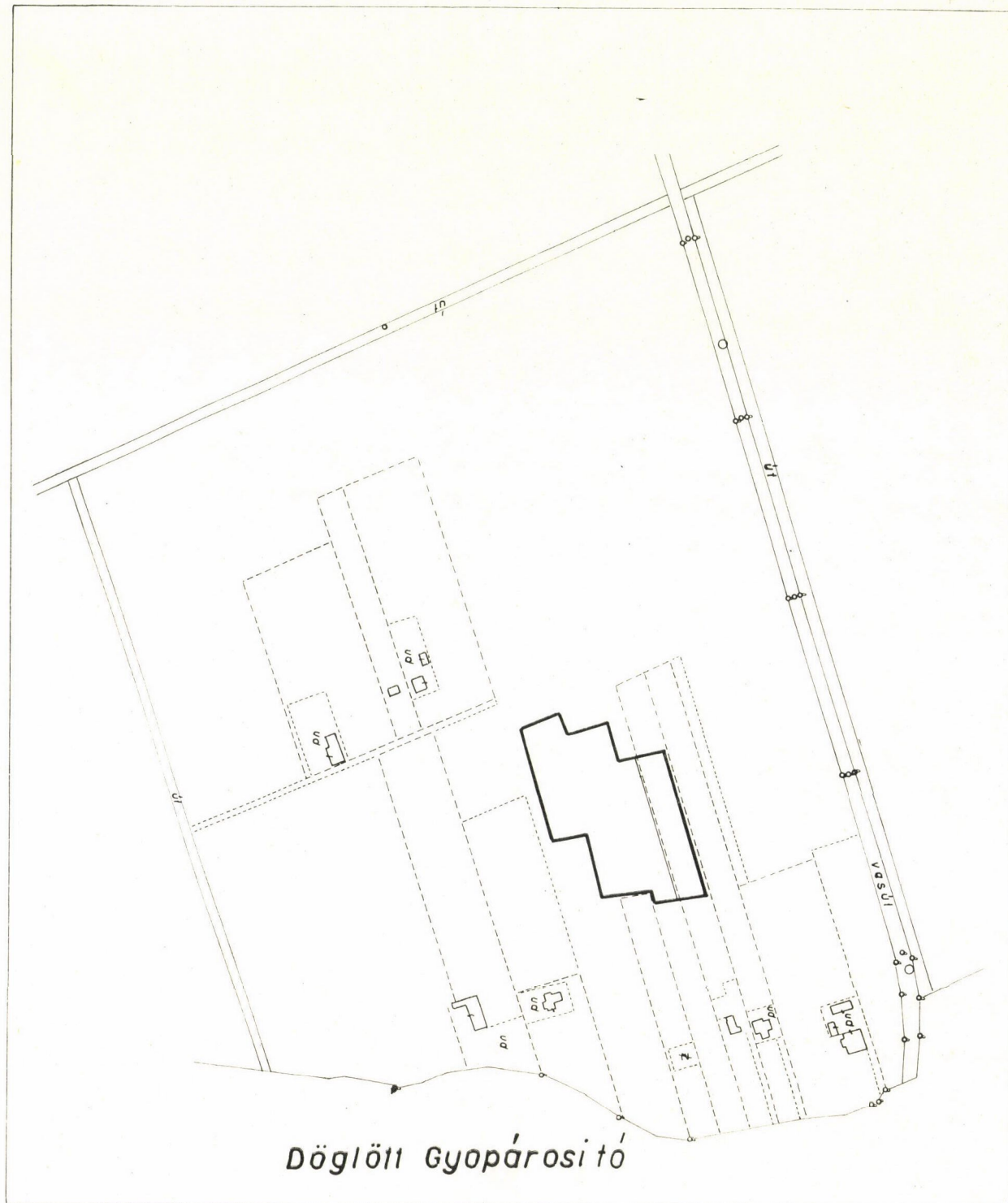
9. sír: Szórthamvas. M: 90. N. Mellékletek: korongolt, *fülesbög*re, lapított, kettőskúpos *orsógomb* (2. kép 5) és egy másik kettőskúpos, vonalas díszítésű *orsógomb* (2. kép 4).
10. sír: Csontvázas. M: 90. Kettőssír. N–Gy. Nő j. zsugorított, csvh: 155. Karján egy csecsemő, csvh: kb. 60–70. DNy–ÉK. D-től Ny-ra 30°. Mellékletek: korongolt fületlen *edény* a sírgödör déli részén (10. kép 1), kézzelformált nagyméretű urna, melyet valószínűen beledobtak a sírba, a csontváz törzsén volt. Kézzelformált nagyméretű *tál* ugyanitt. Sötétszürke színű *orsókarika* az összetört urna és *tál* darabjai között.
11. sír: Csontvázas. M: 110. N. J. zsugorított. ÉNy–DK. É-től Ny-ra 18°. A koponya mindkét oldalán a fültájékon egy-egy elektronlemezrel bevont bronz *spirálfüggő* volt (2. kép 6–7).
12. sír: Szórthamvas. M: 85. Gy. Mellékletek: korongolt *korsó* (10. kép 2) a sírgödör DK-i harmadában. A félig elégett koponyatetőcsont mellett elektronlemezrel bevont bronz *spirálfüggő* (2. kép 8) és néhány szem *gyöngy* volt.
13. sír: Csontvázas. M: 85. Gy. Nyújtott. Jobb kar a medencébe, bal kar nyújtva. Csvh: 95. Ny–K. Ny-tól É-ra 2°. Melléklet nincs.
14. sír: Csontvázas. Az első ásonyomban volt, emiatt szántással szétrombolták. Melléklet nincs.
16. sír: A felszíntől 60 cm mélységben egy *edényke* volt (10. kép 5), kézzelformált, kettős kúpos testű, legnagyobb kiöblösödése az alsó harmadában van.
17. sír: Csontvázas. M: 55. Gy. DK–ÉNy. D-től K-re 52°. Az arckoponya előtt korongolt *fülesbög*re (10. kép 3) és egy szem barna színű *gyöngy* volt.
18. sír: Bolygatott, kiszántott. Korongolt, barnás színű *edény* töredékei voltak a sír helyén.
19. sír: Szórthamvas. M: 60. 60×60 cm nagyságú területen csak hamvakat találtunk. Melléklet nincs.
20. sír: Csontvázas. M: 60. F. J. zsugorított. DNy–ÉK. D-től Ny-ra 53°. Csvh: 140. Melléklet nincs.
22. sír: Csontvázas. M: 60. Ny–K. Ny-tól É-ra 10°. A sír sekély mélysége miatt a koponyát elszántották. Melléklet nincs.
23. sír: Bolygatott és teljesen kiszántott. Valószínűen a sírban égették el a halottat, mert a sírgödör erősen át volt égve. A sír szélei mellett kövek voltak.
25. sír: Csontvázas. M: 75. F. Nyújtott, karok a mellkason összekulcsolt helyzetben voltak. Csvh: 150. DNy–ÉK. D-től Ny-ra 42°. Melléklet nincs.
26. sír: Csontvázas. M: 40. F. B. zsugorított. Csvh: 145. DNy–ÉK. Ny-tól D-re 15°. Melléklet nincs.
28. sír: Csontvázas. M: 40. J. zsugorított. DNy–ÉK. D-től Ny-ra 15°. Szántással megsemmisítették a koponyát és a törzs baloldalát. Kézzelformált, vastagfalú *edény* töredékei voltak a sírföldben és a lábnál *állatcsont* töredékek voltak.
29. sír: Csontvázas. F. M: 60. Csvh: 144. Nyújtott. ÉNy–DK. É-től Ny-ra 52°. A karok a medencébe hajlítva. Melléklet nincs.

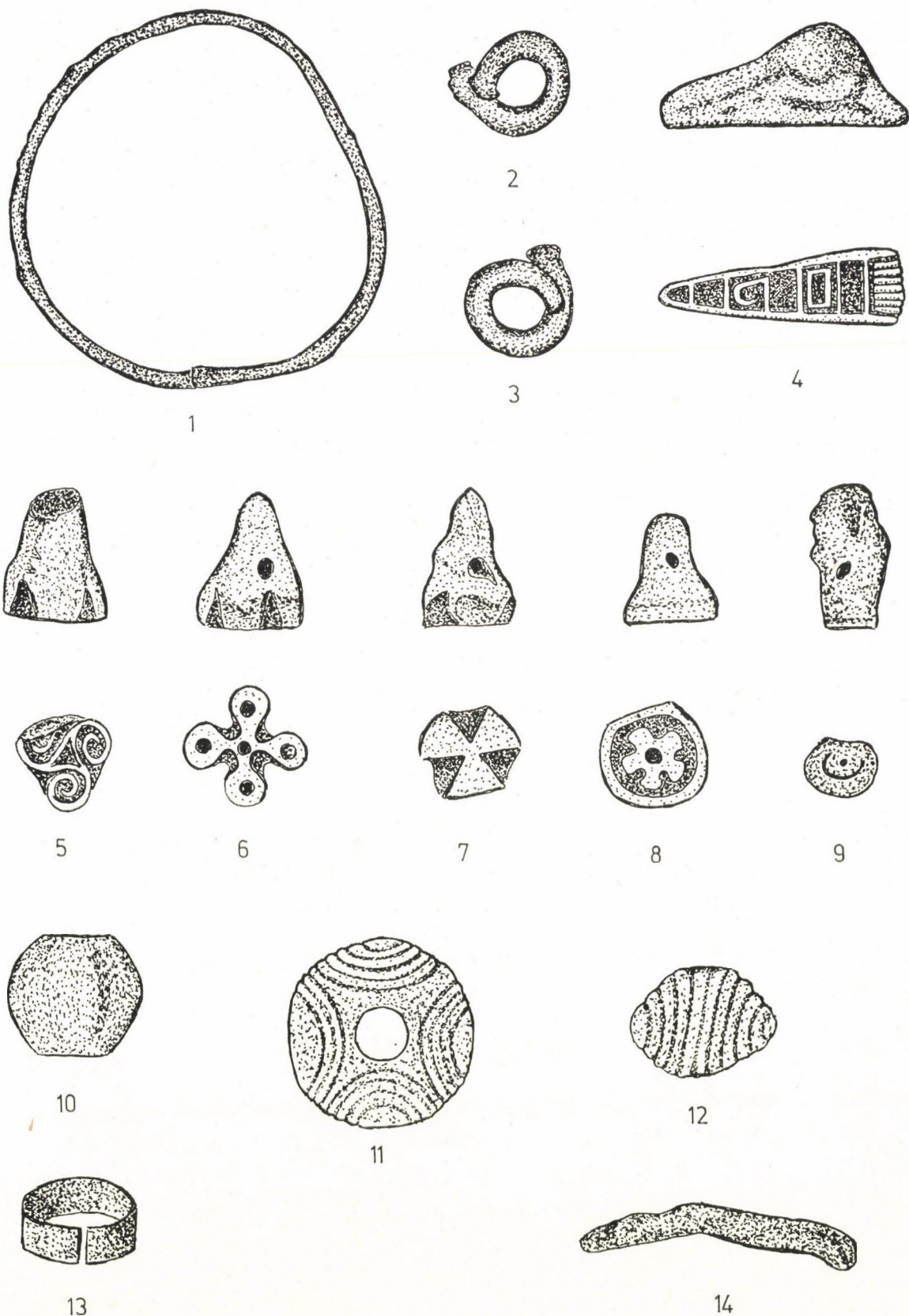
¹ T. Juhász I., Az Orosháza—gyopárosi szkíta temető. ArchÉrt 99 (1973) 214–223.

² A temető kelta sírjainak feldolgozása kéziratban a szerző tulajdonában.

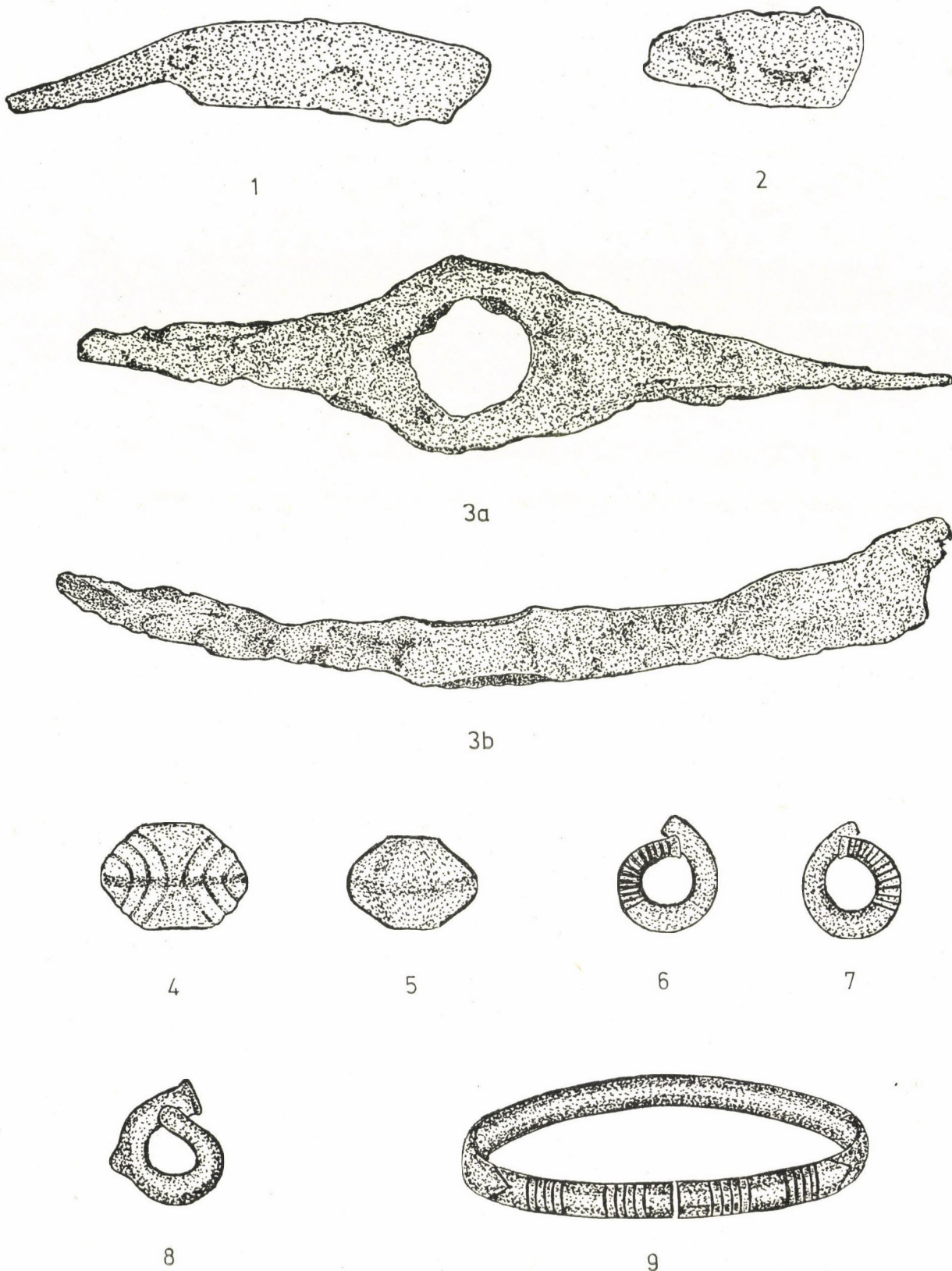
30. sír: Szórtamvas. M: 35–40. N. Kiszántott sír. Mellékletek: nyitottvégű bronzkarperec (3. kép 1), egyik vége véséssel díszített. Nagyméretű pávaszemcses gyöngyök (3. kép 3–4), összeégyve. Vékony, pengeszerű vastárgy (3. kép 2).
31. sír: Valószínűen faültetéskor megbolygatott sír. M: 60–100. A földben korongolt, szürke színű tál peremes töredéke és állatcsont töredékek voltak.
32. sír: Szórtamvas. M: 35–40. Kiszántott sír. A sírgödör alján levő földben égett csontszilánkok és korongolt edénytöredékek voltak.

33. sír: Csontvázas. F. B. zsugorított. DNy–ÉK. D-től Ny-ra 20°. Melléklet nincs.
37. sír: Csontvázas. M: 90. N. B. zsugorított. DNy–ÉK. D-től Ny-ra 21°. A jobb csuklón egyszerű, sima bronzkarperec (3. kép 8), a bal alkaron szintén ugyanilyen bronzkarperec volt (3. kép 9). Az arckoponya előtt korongolt, egyfüles edény, a nyaktájon lapos, kékszerű gyöngyök, köztük egy cyprea kagylóval. Ugyanitt egy kettőskúpos, egyszerű orsógomb is volt (3. kép 5).
38. sír: Csontvázas. M: 30. Kiszántott sír. Mellékletek: korongolt, szürke színű edény oldaltöredéke, egy

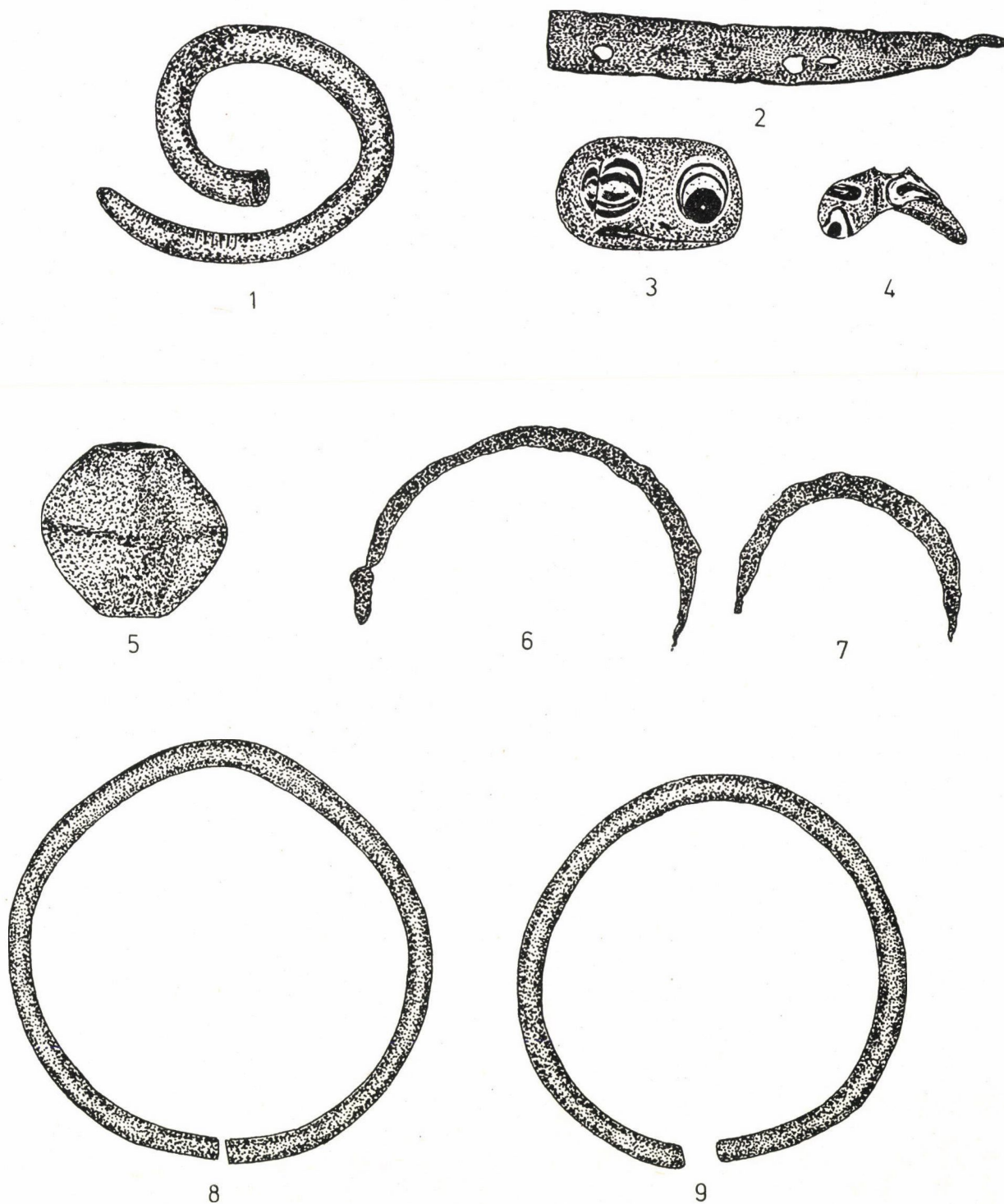

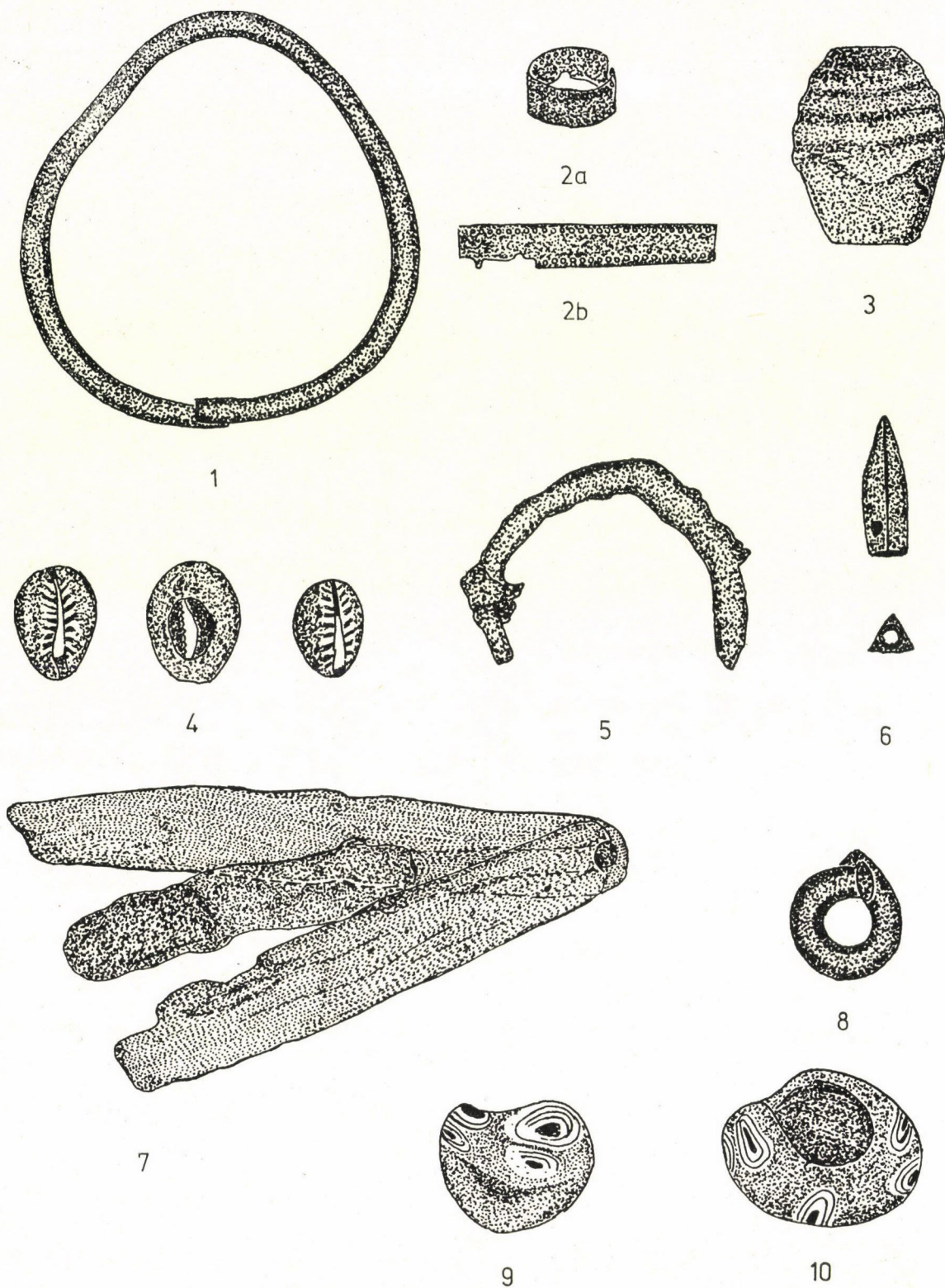
1. kép. Orosháza—Gyopáros. 1—14. 2. sír
 Рис. 1. Орошхаза—Дёпарош. 1—14. погребение 2
 Fig. 1. Orosháza—Gyopáros. 1—14. tombe n° 2

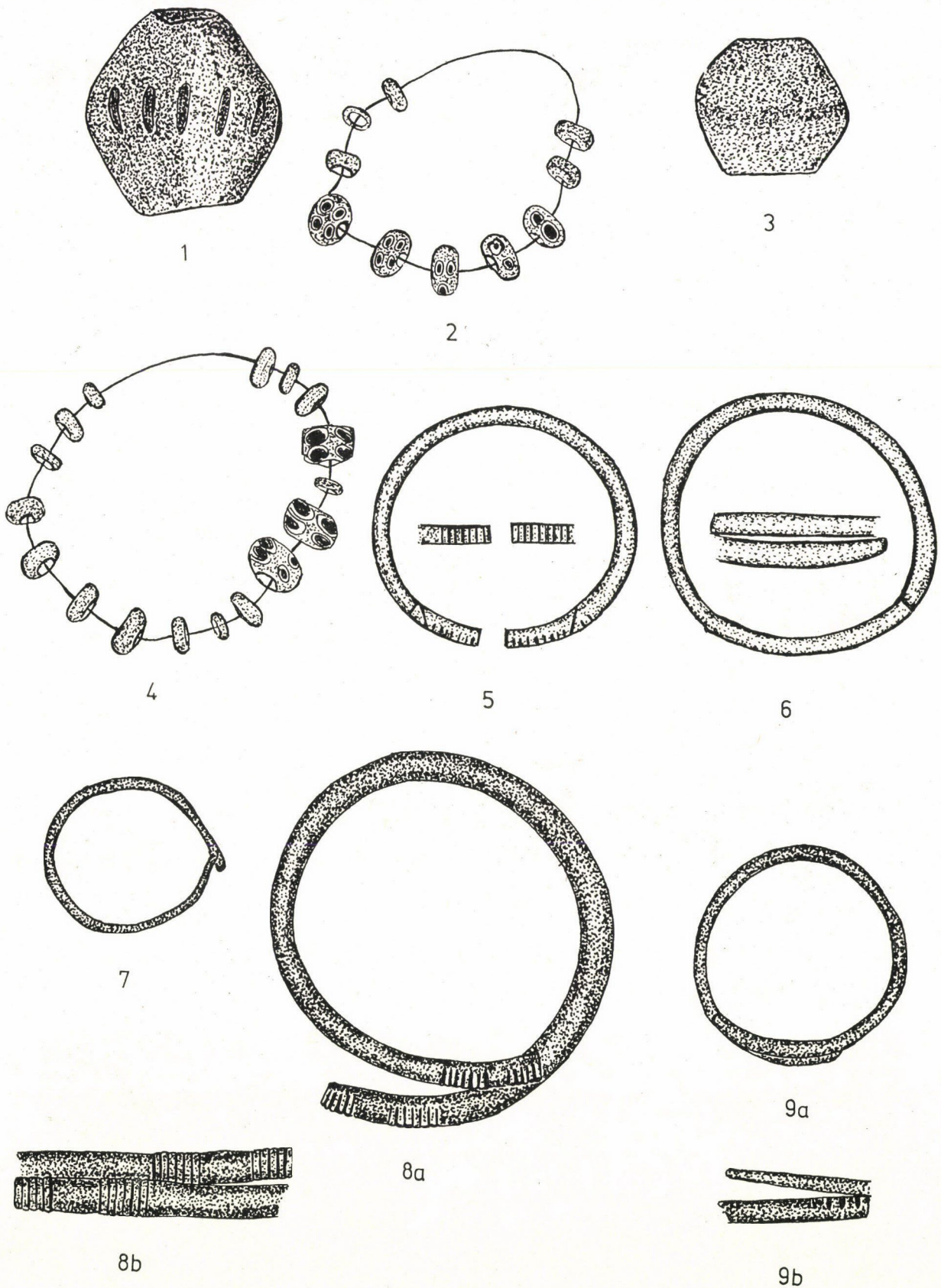
2. kép. Orosháza—Gyopáros. 1—3b. 5. sír. — 4—5. 9. sír. — 6—7. 11. sír. — 8. 12. sír. — 9. B. pont
 Рис. 2. Орошháза-Дёпарош. 1—3b. нoрп. 5. — 4—5. нoрп. 9. — 6—7. нoрп. 11. — 8. нoрп. 12. — 9. пункт В
 Fig. 2. Orosháza—Gyopáros. 1—3b. tombe n° 5. — 4—5. tombe n° 9. — 6—7. tombe n° 11.
 8. tombe n° 12. — 9. point B

3. kép. Orosháza—Gyopáros. 1—4. 30. sír. — 5. 37. sír. — 6—7. 40. sír. 8—9. 37. sír.
 Рис. 3. Орошхаза-Дёпарош. 1—4 норп. 30—5. норп. 37. — 6—7. норп. 40. — 8—9. норп. 37.
 Fig. 3. Orosháza—Gyopáros. 1—4. tombe n° 30. — 5. tombe n° 37. — 6—7. tombe n° 40.
 8—9. tombe n° 37

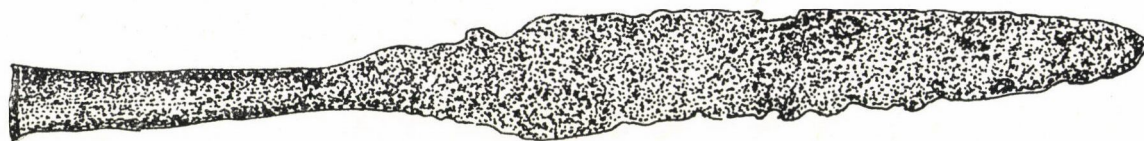
4. kép. Orosháza—Gyopáros. 7. 41. sír. — 8–10. 43. sír. — 1. 49. sír. — 2a–b. 53. sír. —
 — 3. 54. sír. — 4–6. 63. sír.
 Рис. 4. Орошхаза-Дёпарош. 7. погр. 41. — 8–10. погр. 43. — 1. погр. 49. — 2a–b. погр. 53. — 3. погр. 54. — 4–6.
 погр. 63.
 Fig. 4. Orosháza—Gyopáros. 7. tombe n° 41. — 8–10. tombe n° 43. — 1. tombe n° 49. —
 2a–b. tombe n° 53. — 3. tombe n° 54. — 4–6. tombe n° 63

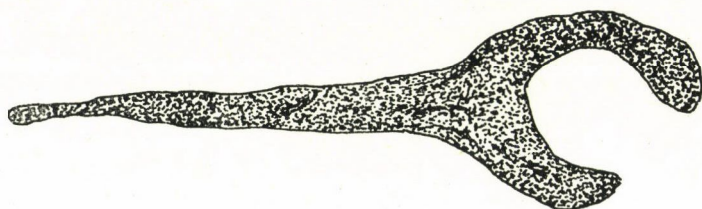
5. kép. Orosháza—Gyopáros. 7—9a. 67. sír. — 1. 68. sír. — 3. 73. sír. — 2. 74. sír. — 4. 75. sír. — 5—6. 82. sír

Рис. 5. Орошháза—Дёпарош. 7—9a. погp. 67. — 1. погp. 68. — 3. погp. 73. — 2. погp. 74. — 4. погp. 75. — 5—6. погp. 82

Fig. 5. Orosháza—Gyopáros. 7—9a. tombe n° 67 — 1. tombe n° 68 — 3. tombe n° 73 — 2. tombe n° 74 — 4. tombe n° 75 — 5—6. tombe n° 82

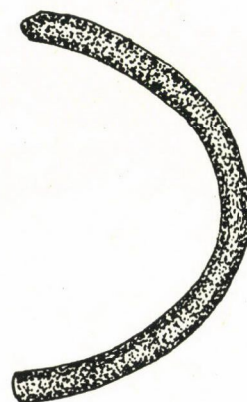
1

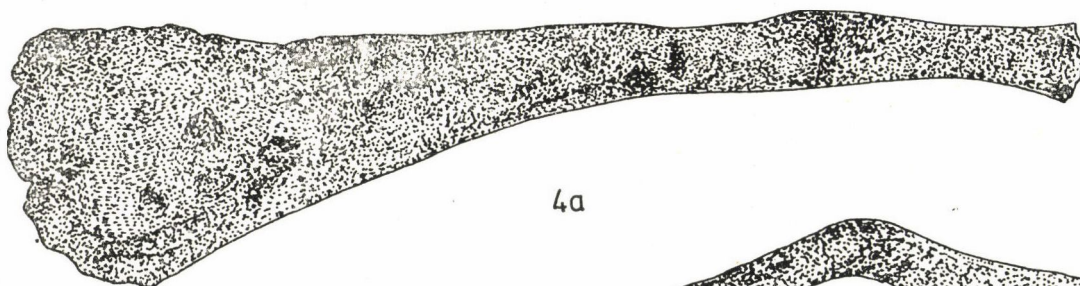
2a

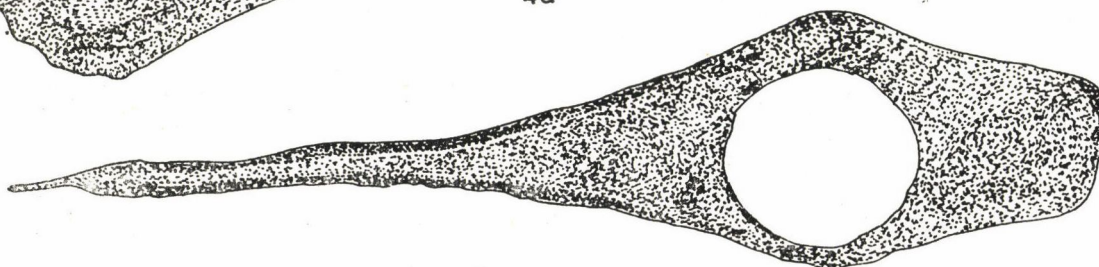
2b

3

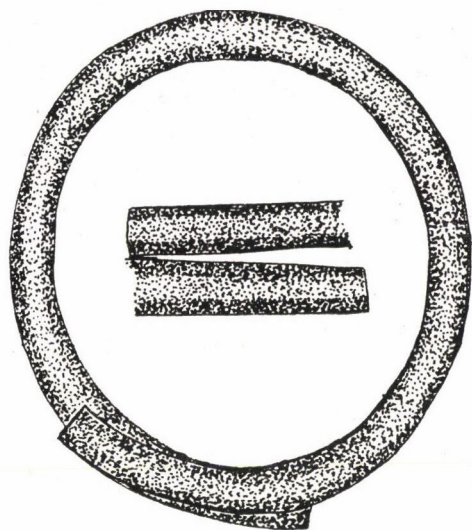

4a

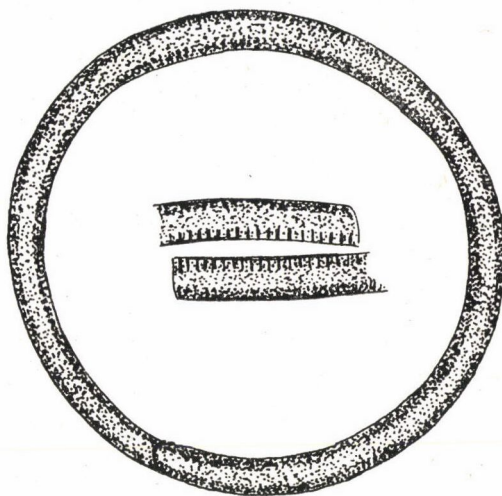

4b

6. kép. Orosháza—Gyopáros. 4a—b. 83. sír. — 1. 100 sír. — 2a—b., 3. 101. sír
 - Рис. 6. Орошхаза-Дёпарош. 4a—b. погр. 83. — 1. погр. 100. — 2a—b. — 3. погр. 101
 Fig. 6. Orosháza—Gyopáros. 4a—b. tombe n° 83 — 1. tombe n° 100 — 2a—b. — 3. tombe n° 101

1

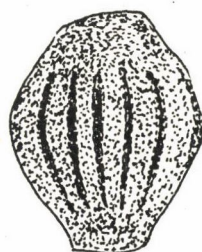
2

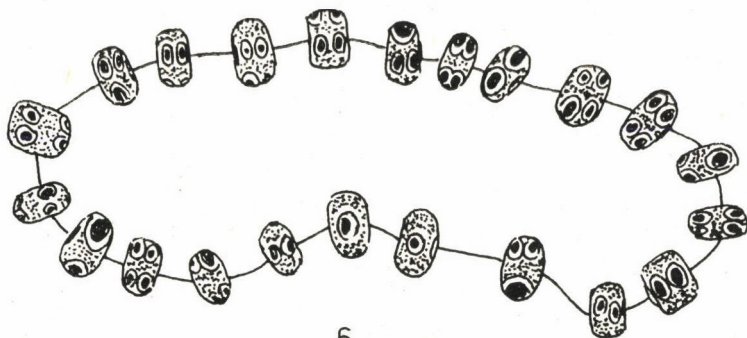
3

4

5

6

7

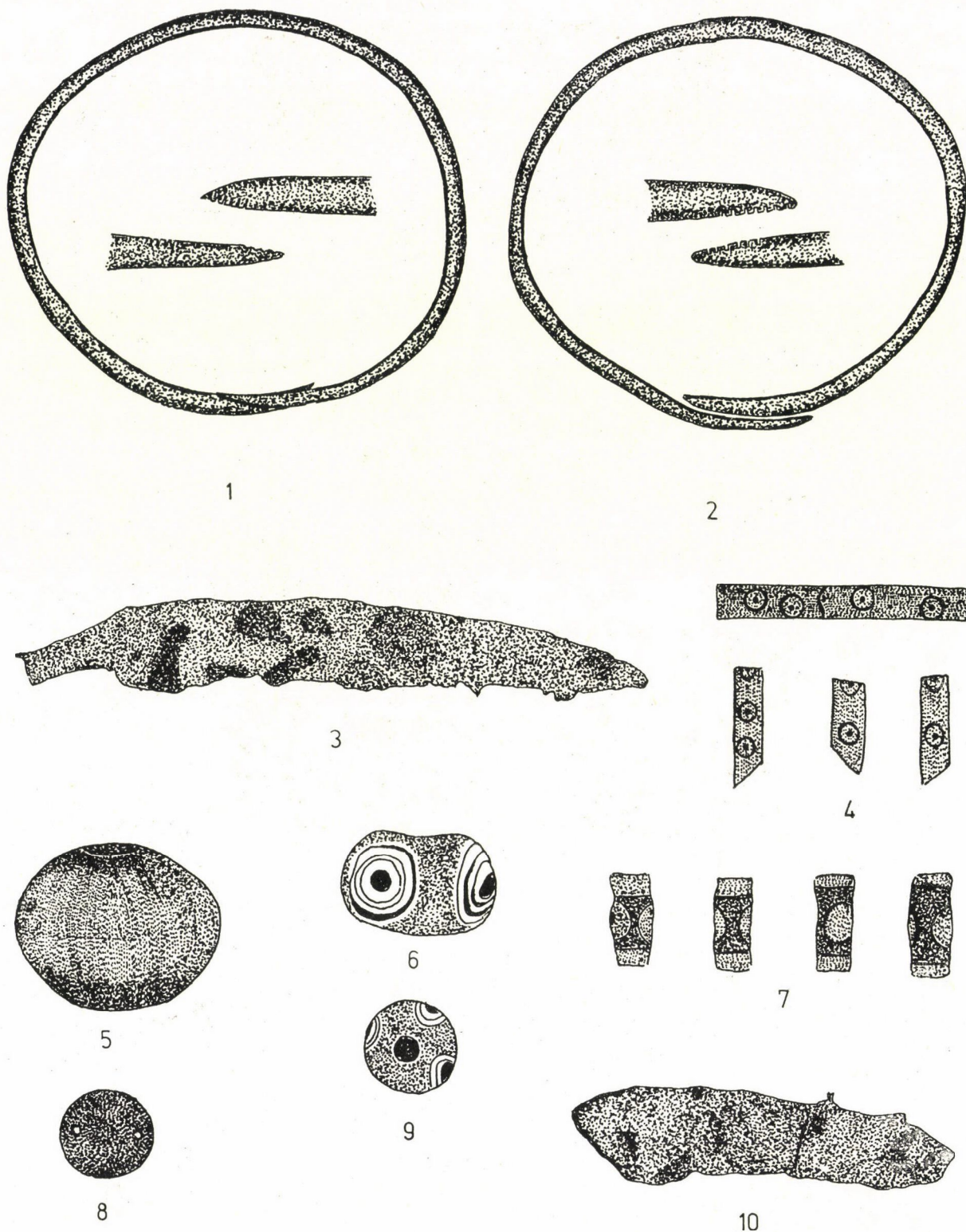

8

9

7 kép. Orosháza—Gyopáros. 8. 84. sír. — 4. 105. sír. — 5. 106. sír. — 6. 109. sír. — 1—2. 112. sír. — 9. 114. sír. — 3, 7. 120. sír.
Рис. 7. Орoшхаза-Дёпарoш. — 8. погp. 84. — 4. погp. 105. — 5. погp. 106. — 6. погp. 109. — 1—2. погp. 112. — 9. погp. 114. — 3, 7. погp. 120.
Fig. 7. Orosháza—Gyopáros. 8. tombe n° 84. — 4. tombe n° 105 — 5. tombe n° 106 — 6. tombe n° 109 — 1—2. tombe n° 112 — 9. tombe n° 114 — 3, 7. tombe n° 120

8. kép. Orosháza—Gyopáros. 3. 139. sír. — 4. 140. sír. — 5. 141. sír. — 8. 145. sír. — 6, 9. 150. sír. — 7. 161. sír. — 1—2. 162. sír. — 10. 164. sír.
 Рис. 8. Орошхаза-Дёпарош. 3. погр. 139. — 4. погр. 140. — 5. погр. 141. — 8. погр. 145. — 6, 9. погр. 150. — 7. погр. 161. — 1—2. погр. 162. — 10. погр. 164.
 Fig. 8. Orosháza—Gyopáros. 3. tombe n° 139. — 4. tombe n° 140. — 5. tombe n° 141. — 8. tombe n° 145. — 6, 9. tombe n° 150. — 7. tombe n° 161. — 1, 2. tombe n° 162. — 10. tombe n° 164.

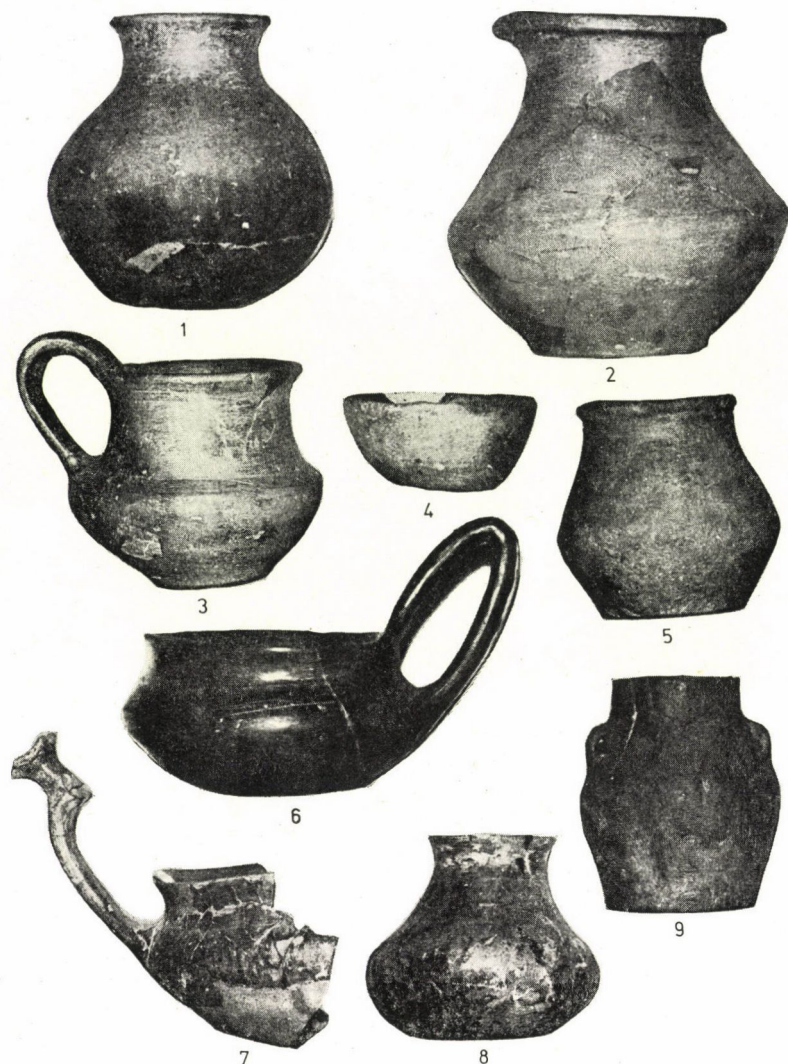

9. kép. Orosháza—Gyopáros. 1—2. 4. sír. — 4. 6. sír. — 3. 8. sír
Рис. 9. Орошхаза-Дёпарош. 1—2. пог. 4. — 4. пог. 6. — 3. пог. 8
Fig. 9. Orosháza—Gyopáros. 1—2. tombe n° 4. — 4. tombe n° 6. — 3. tombe n° 8

- (valószínűen) egyfüles bögre töredékei. Egy szürke színű *fenékkő*, melynek egyik vége átfúrt.
39. sír: Csontvázas. M: 40. Gy. ÉNy—DK. É-től Ny-ra 65°. Melléklet nincs.
40. sír: Csontvázas. F. M: 40. J. zsugorított. ÉNy—DK. É-től Ny-ra 33°. A jobb alkaron vékony kovacsolt *vaskarperec* volt (3. kép 6—7).
41. sír: Csontvázas. F. M: 45. Csvh: 165. B. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 34°. A medence felett korongolt vékonyfalú *tál* töredéke, a bal combcsont mellett agancstokos, ívelt pengéjű *vaskés* (4. kép 7).
43. sír: Szórt hamvas. N. Kiszántott sír. Mellékletek: összeolvadt *pávaszemes gyöngyök* (4. kép. 9—10.), elektronlemez borított bronz *spirálfüggő* (4. kép 8). Korongolt, nagyméretű *edény* töredékei.
44. sír: Csontvázas. M: 53. Csvh: 155. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 20°. A combcsont és felhúzott lábszárak között korongolt, fekete színű, magasan a perem fölé emelkedő fülű *edényke* volt (10. kép 6).
45. sír: Szórt hamvas. M: 20. Kiszántott sír. Mellékletek: korongolt, szürke színű kis *edény alj* és *oldal-töredéke*, valamint korongolt *tál* peremes töredéke.

46. sír: Kiszántott sír. M: 80. Valószínűen faültetéssel semmisítették meg. Mellékletek: nagyméretű, kézzelformált *urna* töredékei.
47. sír: Kiszántott sír. Mellékletek: korongolt, vékonyfalú *edényke*, korongolt nagyobb *edény alj-töredéke*, korongolt *tál* töredéke és kézzelformált vastagfalú *urna* töredék.
48. sír: Bolygatott, a gödör tele volt a hamvakkal és apró szilánkos *edénytöredékekkel* és *állatcsontokkal*.
49. sír: Csontvázas. N. J. zsugorított. Ny—K. 0°. Bal karján nyitott, egyszerű *bronzkarperec* (4. kép 1), nyakán különböző alakú és színű *gyöngyök* voltak. Háta mögött kézzelformált, asszimmetrikus, gömbölyű testű *edény* (10. kép 8). Legnagyobb öblösödésén alig látható függőleges kanelúrozás van. Az edénykében *okkerrög* volt, száját egy nagyobb edény oldaltöredékével fedték be. A fejénél kissé mélyebb gödörben temetve egy *tehén* koponyája és törzsének elülső része, mellette egy teljes *kisborjú* csontváza.³

³ A 49. számú sírt in situ vettük fel és jelenleg a Tessedik Sámuel Múzeumban van Szarvason.

10. kép. Orosháza—Gyopáros. 1. 10. sír. — 2. 12. sír. — 5. 16. sír. — 3. 17. sír. — 6. 44. sír. —
— 8. 49. sír. — 4, 9. 61. sír

Рис. 10. Орошхаза—Дёпарош. 1. погр. 10. — 2. погр. 12. — 5. погр. 16. — 3. погр. 17. — 6. погр. 44. — 8. погр. 49. — 4, 9. погр. 61

Fig. 10. Orosháza—Gyopáros. 1. tombe n° 10, — 2. tombe n° 12. — 5. tombe n° 16, — 3. tombe n° 17, — 6. tombe n° 44, — 8. tombe n° 49, — 4, 9. tombe n° 61

51. sír: Csontvázas. M: 60. Gy. J. zsugorított. Csvh: 110. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 26°. A karok előtt egy marék égett csont volt egy kupacban. Melléklet nincs.

53. sír: Szabályos téglalap alakú sírfolt és gödör volt, semmilyen csontmaradványt nem találtunk. M: 60 DNy—ÉK. A DNy-i végében kettőtört, kézzelformált, hengeres testű edény volt. A sírgödör közepe táján széles bronzpántgyűrű (4. kép 2a—b), oxidálódott vastárgy-karperec (?) töredéke és felismerhetetlen vastárgy volt.

54. sír: Valószínűen faültetéssel megsemmisített sír, feltja nagy és szabálytalan. A feldúlt földben egy kettőskúpos orsógomb (4. kép 3), körbefutó árkolással díszített. Korongolt, szürke színű edény oldaltöredékei és ugyancsak korongolt tál töredékei voltak.

55. sír: Szabályos kerek folt, embercsont és edény-töredékek voltak benne. Á: 125. M: 115.

56. sír: Csontvázas. M: 40. B. zsugorított. DK—ENy.

D-től K-re 51°. Szántással elnyesték a koponyát. Mellékletek: korongolt tál és edény töredékei.

57. sír: Szórthamvas. Több edény volt benne, de faültetéssel megsemmisítették. Korongolt, szürke színű tál, korongolt, kisebb edény töredéke és korongolt nagyobb tál aljtöredéke került elő.

58. sír: Csontvázas. M: 80. F. Csvh: 165. Ny—K. 0°. Hasonfektetett. A koponya felett egy nagyobb méretű korongolt fülesedény volt.

59. sír: Csak állatcsont és néhány edényszilánk volt benne.

60. sír: Csontvázas. M: 50. Gy. Ny—K. D-től Ny-ra 81°. Melléklet nincs.

61. sír: Urnás. Az urnák tetejét leszántották. Kézzelformált, nagyméretű urna töredékesen; kézzelformált pici tál (10. kép 4), az urna alatt. Kézzelformált, nyújtott testű pici edény (10. kép 9), két pici csipett fülel. Lapos kő, egyik oldalán enyhén homorú és vörös festékszemesek vannak benne.

11. kép. Orosháza—Gyopáros. 2. 68. sír. — 6. 69. sír. — 1. 74. sír. — 5. 75. sír. — 4. 78. sír. — 3. 94. sír.
 Рис. 11. Орошháза—Дёпарош. 2. порп. 68. — 6. порп. 69. — 1. порп. 74. — 5. порп. 75. — 4. порп. 78. — 3. порп. 94
 Fig. 11. Orosháza—Gyopáros. 2. tombe n° 68. — 6. tombe n° 69. — 1. tombe n° 74. — 5. tombe n° 75. — 4. tombe n° 78. — 3. tombe n° 94

62. sír: Csontvázas. Csecsemő. DNy—ÉK. Ny-tól D-re 23°. Melléklet nincs.

63. sír: Csontvázas. Gy. J. zsugorított. DNy—ÉK. Ny-tól D-re 37°. A mellkasi részen háromlú, köpű nélküli bronz *nyílhegy* (4. kép 6). A nyaktájon *gyöngyök* és *cyprea kagylók* (4. kép 4). A sírföldben ismeretlen rendeltetésű *vastárgy töredéke*, erősen oxidálódott *vaskarika* (4. kép 5), a jobb alkar mellett. A bronznyílhegy mellett egy kisméretű, keskenypengéjű *vaskés* volt. A sírföldben kézzelformált fekete *edény oldaltöredéke*.

64. sír: Csontvázas. M: 70. N. Csvh: 147. ÉK—DNy. É-től K-re 37°. Hasonfektetett. Melléklet nincs.

65. sír: Bolygatott, valószínűen faültetéssel megsemmisített hamvasztásos sír volt. Korongolt, gömbtestű *edény oldaltöredéke* volt a földben.

66. sír: Csontvázas. M: 75. N. Csvh: 147. Ny—K. Ny-tól É-ra 2°. B. zsugorított. A sírföldben kézzelformált *edény oldaltöredéke* volt.

67. sír: Urnás. Mellékletek: korongolt, gömbölyű testű *füles edényke*, kézzel formált, omphaloszos csésze, fekete színű, perem fölé emelkedő füllel, melynek végén csillag alakú motívum van (10. kép 7). Aranyozott ezüsthuzalból hajlított *karika*, egyik végén félgömb van (5. kép 7). Véséssel díszített, egymásra hajló végű *bronzkarperec* (5. kép 8a—b.), vékonyabb, díszítetlen, egymásra hajló végű *bronzkarperec* (5. kép 9a—b). Rosszmegtartású elégett *vaskarperec*, felismerhetetlenségig oxidálódott *vastárgy töredéke*. M: 40.

68. sír: Csontvázas. M: 55. Csvh: 146. N. J. zsugorított. Ny—K. D-től Ny-ra 80°. A törzs előtt kézzelformált, hengeres testű, négy hegyes bütyökkel díszített *edény*, ugyanitt egy korongolt, szürke színű *fülesedény* (11. kép 2). A jobb könyökénél kettőskúpos *orsógömb* (5. kép 1) volt.

69. sír: Csontvázas. M: 55. N. B. zsugorított. Csvh: 161. ÉNy—DK. É-től Ny-ra 53°. A törzs bal oldala

12. kép. Orosháza—Gyopáros. 5. 78. sír. — 1. 84. sír. — 3. 85. sír. — 2. 86. sír. — 4. 89. sír
 Рис. 12. Орошхаза-Дёпарош. 5. норп. 78. — 1. норп. 84. — 3. норп. 85. — 2. норп. 86. — 4. норп. 89
 Fig. 12. Orosháza—Gyopáros. 5. tombe n° 78. — 1. tombe n° 84. — 3. tombe n° 85. — 2. tombe n° 86. — 4. tombe n° 89

- előtt három edény volt. Kézzel formált, fekete színű, kettőskúpos testű edény (11. kép 6), melynek a füle a perem fölé emelkedik és csúcsban végződik. Kézzelformált, hengeres testű fülesedény, fülének csak az alsó csonkja van meg. Fülesedény annyira apró darabokra volt már a sírban törve, hogy nem lehetett összeállítani.
70. sír: Csontvázas. M: 46. Csvh: 155. F. J. zsugorított. D—É. 0°. A combesont mellett korongolt, kettőskúpos fülesedény. Angolkóros, a 2. hátsóigolyától a 10.-ig púpja van, bal rádius alsó harmadában rosszul gyógyult törés van.
71. sír: Csontvázas. M: 25. Gy. ÉK—DNy. É-től K-re 21°. Nyújtott. Szántással a koponya mellett levő edényt teljesen elszántották csak a helye volt meg a földben. A nyaktájon gyöngyök és cyprea kaigló volt.
73. sír: Csontvázas. N. Szántással megsemmisített sír. Mellékletek: kézzelformált, hengeres testű urna, pávaszemcses gyöngyök, kettőskúpos orsógomb (5. kép 3), vékony, nyitott bronzkarika.
74. sír: Csontvázas. M: 60. Gy. J. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 66°. A lábszárcsontokon egy nagyobb tál volt, melyben egy kézzelformált

asszimmetrikus fülesedénykét találtunk (11. kép 1); a nyaktájon pávaszemcses és sötétkék szemekből álló gyöngyosor volt (5. kép 2).

75. sír: Csontvázas. M: 50. N. Csvh: 147. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 23°. J. zsugorított. A koponya felett gyöngykoszorú, a gyöngyök pávaszemcsesek (5. kép 4). A koponya előtt korongolt szürke tál (11. kép 5) a fenekénél korongolt, barna színű fülesedény volt. A jobb kar nyújtva a bal a medencébe hajlítva.
76. sír: Csontvázas. M: 20. F. B. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 16°. Melléklet nincs.
78. sír: Szórthamvas. Az első ásónyomban volt, mellékletek: korongolt, szürke színű tál (11. kép 4), korongolt, szürke színű, perem fölé emelkedő fülű edény (12. kép 5).
79. sír: Csontvázas. M: 35. Gy. J. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 35°. Melléklet nincs.
80. sír: Csontvázas. M: 35. Gy. J. zsugorított. DNy—ÉK. Ny-tól D-re 22°. Melléklet nincs.
81. sír: Szórthamvas. Kiszántott sír. Mellékletek: korongolt, szürke színű tál, kézzelformált barnás-szürke színű urna töredékei.
82. sír: Csontvázas. M: 40. Gy. J. zsugorított. Csvh: 90.

13. kép. Orosháza—Gyopáros. 2. 84. sír. 1, 4. 10. sír. — 6. 103. sír. — 3. 103. sír. — 5. 117. sír
 Рис. 13. Орошазы-Дѣнапоси. 2. норп. 84. — 1, 4. норп. 10. — 6. норп. 102. — 3. норп. 103. — 5. норп. 117
 Fig. 13. Orosháza—Gyopáros. 2. tombe n° 84. — 1, 4. tombe n° 10. — 6. tombe n° 102. — 3. tombe n° 103.
 — 5. tombe n° 117

- DNy—ÉK. D-től Ny-ra 55°. A koponya mellett egy korongolt kis edény, töredékes, hiányos. A bal csuklón egy nyitott bronzkarperec (5. kép 5–6).
83. sír: Csontvázas. M: 80. F. J. zsugorított. Csvh: 166. Ny—K. Ny-től D-re 8°. A jobb könyök mellett ellentett élű harci csákány (6. kép 4a–b).
84. sír: Szórthamvas. Mellékletek: nagyméretű, korongolt, szürke színű tál (13. kép 2), mellette korongolt fülesbögre (12. kép 1), a bögre mellett pedig egyik végén visszapödrött bronztű (7. kép 8).
85. sír: Csontvázas. Kettős sír. Egy csontvázas és egy hamvasztásos sír. A csontvázas j. zsugorított. M: 45. Csvh: 90. DK—ÉNy. D-től K-re 45°. Melléklet nincs. A csontvázas medencéje felett 20 cm-re egy korongolt tál (12. kép 3), melyben a hamvak voltak.
86. sír: Csontvázas. M: 75. N. Csvh: 150. DNy—ÉK. D-től 43°. J. zsugorított. A karok között korongolt edény töredéke, a háta mögött dörzskő, alatta vörös okkerfesték volt. Nyaktáján egy sötétkék színű gyöngy, lábszára mellett a sír végében korongolt fülesbögre (12. kép 2).

87. sír: Csontvázas. M: 25. J. zsugorított, felét elszántották. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 68°. A koponya mellett cyprea kagylók, orsógomb töredéke volt. A térdnél egyszerű bronzkarika és Y alakú bronztárgy, valamint kézzelformált urna töredékei voltak.
88. sír: Csontvázas. M: 40. Csvh: 172. F. J. zsugorított. D—É. D-től Ny-ra 4°. A mellkas és a karcsontok alatt korongolt tál volt.
89. sír: Csontvázas. M: 65. Gy. J. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 39°. Az arckoponya előtt korongolt szürke színű fülesbögre (12. kép 4). Nyaktáján kék és sárga színű hengeres gyöngyök.
90. sír: Csontvázas. M: 25. Felnőtt. Ny—K. 0°. B. zsugorított. A sírföldben korongolt edény töredéke volt.
91. sír: M: 25. Teljesen kiszántott sír, csak a lábcsonatok maradtak meg. J. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 70°. Melléklet nincs.
92. sír: Az „E” gödörben állatesontok mellett embercsontok és kézzelformált urna töredékei voltak.
93. sír: Csontvázas. Ikrek. Gy—gy. Csak két kis koponya maradt meg. Melléklet nincs.

14. kép. Orosháza—Gyopáros. 1. 114. sír. — 6. 119. sír. — 3. 117. sír. — 2, 4. 127. sír. — 5. 140. sír.
Рис. 14. Опорухаза-Дёпаров. 1. норп. 114. — 6. норп. 119. — 3. норп. 117. — 2, 4. норп. 127. — 5. норп. 140.
Fig. 14. Orosháza—Gyopáros. 1. tombe n° 114. — 6. tombe n° 119. — 3. tombe n° 117. — 2, 4. tombe n° 127. — 5. tombe n° 140

94. sír: Szórthamvas. N. Mellékletek: korongolt, öblös edény alj és oldaltöredékei; kézzelformált, fekete színű tál töredékei; korongolt kettőskúpos testű edény, korongolt fülesbörgye (11. kép 3). A fülesbörgre szájánál egy agyagpecsétlő volt (elveszett).
95. sír: Csontvázas. M: 70. F. J. zsugorított. Csvh: 158. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 73°. A jobb könyöknél teljesen összeroszdásodott *vastárgy* volt.
96. sír: Csontvázas. M: 40. Csvh: 166. Hasrafektetett. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 75°. A csontvázon egy korongolt szürke színű tál volt, azonban nagy részét elszántották. A sírföldben kézzelformált, fekete színű edény oldaltöredékei voltak.
97. sír: Csontvázas. Hasrafektetett. A koponya hiányzik. Csvh: 147. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 26°. A lábak erősen visszahajlítva a fenekéhez. (Gúzsbakötött). Melléklet nincs.
98. sír: Csontvázas. M: 35. Gy. J. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 78°. Melléklet nincs.
99. sír: Csontvázas. M: 60. N. Csvh: 150. B. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 45°. Melléklet nincs.
100. sír: Csontvázas. M: 65. F. B. zsugorított. Csvh:

165. ÉNy—DK. É-től Ny-ra 71°. A koponya előtt, hosszú, nádlevél alakú *vaslándzsa* (6. kép 1; 13. kép 4), a törzs előtt kézzelformált szürke színű tál (13. kép 1) a térdéknél korongolt *fülesbörgre* volt. A nagy tálban különböző *állatcsontok* voltak.

101. sír: Csontvázas. M: 40. F. J. zsugorított. Csvh: 160. Ny—K. 0°. Szántással kissé megnyesték a csontokat. A bal váll felett ellentettélű *vasfokos* (6. kép 2a—b), már a sírban hiányosan találtuk. A sír földjében nyitott *bronzkarperec* (6. kép 3) fele és *fülesbörgre* töredékei, valamint kézzelformált nagyméretű edény töredékei voltak.
102. sír: Csontvázas. M: 65. N. J. zsugorított. Csvh: 146. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 78°. Az arckoponya előtt kézzelformált tál (13. kép 6), a láb-szárazak mellett kézzelformált edény apró darabjai voltak. A nyaktájon sötétkék színű *gyöngyök* és *cyprea kagylók*, a keze mellett teljesen szétmállott edényke, alján omphalosszal.
103. sír: Szórthamvas. Mellékletek: korongolt, szürke színű tál (13. kép 3), melyben *állatcsontok* és

15. kép. Orosháza—Gyopáros. 1. 139. sír. — 2, 5. 140. sír. — 6. 143. sír. — 3. 150. sír. — 4. 158. sír.
 Рис. 15. Орошазы—Дёпаров. 1. н.р.р. 139. — 2, 5. н.р.р. 140. — 6. н.р.р. 143. — 3. н.р.р. 150. — 4. н.р.р. 158
 Fig. 15. Orosháza—Gyopáros. 1. tombe n° 139 — 2, 5. tombe n° 140 — 6. tombe n° 143 —
 3. tombe n° 150 — 4. tombe 158

égett csontszilánkok voltak. A tál mellett egy korongolt szalagfüles bögre volt.

104. sír: Szórthamvas. Teljesen kiszántott sír. Melléklet nem volt, a sír alján hamvakat találtunk.

105. sír: Csontvázas. M: 75. N. Csvh: 156. J. zsugorított. ÉNy—DK. É-től Ny-ra 52°. A bal könyök mellett kettőskúpos orsógomb (7. kép 4), az arc-koponya előtt kézzelformált fülesedény, hengeres testű. A sírföldben kézzelformált edény oldal-töredéke volt.

106. sír: Csontvázas. M: 74. N. Csvh: 135. B. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 73°. Az egymást keresztező combcsontok között hasábos, fekete színű orsógomb volt (7. kép 5). A nyaktájon különböző alakú és színű gyöngyök, a koponya jobb oldala mellett ismeretlen rendeltetésű vastárgy; a sír földjében korongolt edény peremes töredékét találtunk. Ugyanitt korongolt tál töredékei is voltak.

107. sír: Szórthamvas. Mellékletek: néhány, kézzelformált edény töredékei és égett csontszilánkok.

108. sír: Szórthamvas. Fél méter átmérőjű területen egy ásonyom mélységben égett csontokat, kézzel-

formált tál töredékeit és vastagfalú urna al-töredékeit találtuk.

109. sír: Csontvázas. N. B. zsugorított. Csvh: 156. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 65°. A nyaktájékon pávaszemcses gyöngyök voltak (7. kép 6).

110. sír: Szántással teljesen széthúzták, csak azt lehetett megállapítani, hogy csontvázas sír volt.

111. sír: Csontvázas. M: 45. N. Csvh: 154. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 72°. A sírföldben korongolt tál peremes töredéke volt.

112. sír: Szórthamvas. M: 70. Mellékletek: kézzelformált urna töredéke az egész sírgödör területén elszórva; az urnatöredékek között korongolt szürke színű edény alj és oldaltöredéke volt. Az edénytöredékeken nagyméretű kövek, köztük egy őrlőkő, mely alatt voltak a hamvak. A sír két különböző pontján egy-egy bronzkarperec volt. Az egyik ovális átmetszetű, nyitott (7. kép 1), a másik lapított bronzból hajlított, végei egymásra hajlanak és véséssel díszítettek (7. kép 2). A sírban a fentiekben kívül cyprea kagylókat is találtunk.

113. *sír*: Csontvázas. M: 45. Gy. B. zsugorított. Ny—K. Ny-tól É-ra 2°. Melléklet nincs.
114. *sír*: Szórtamvas. N. Mellékletek: korongolt, szürke színű *tál* (14. kép 1), a peremének nagy részét elszántották. A hamvak a *tál* mellett voltak, melyben egy pávaszemcses *gyöngy*, egy elektronlemezzel bevont bronz *spirálfüggő* (7. kép 9), egy tömör *bronzkarperec* összeolvadt töredékei, egy üreges *bronzkarperec* töredékei; valamint a felismerhetetlenségig összeolvadt *bronztárgy* töredékei voltak. A leletekhez tartozik még egy korongolt, de asszimmetrikus *fülesbög*re.
115. *sír*: Csontvázas. M: 75. Csecsemő. Melléklet nincs.
116. *sír*: Csontvázas. M: 100. F. Csvh: 156. J. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 60°. A *sír* felett egy nagy *kő* volt. A combcsontok és a lábszárcsontok között egy korongolt, szürke színű, szűk nyakú, öblös testű *edény* volt. A *kő* a csontváz felett 40 cm magasan volt.
117. *sír*: Szórtamvas. M: 70. Mellékletek: korongolt, szürke színű nagy *tál* (14. kép 3), korongolt *fülesbög*re (13. kép 5).
118. *sír*: Csontvázas. M: 50. Csecsemő. A sírföldben korongolt *edény* aljtöredéke volt.
119. *sír*: Urnás. M: 50. A sírban kézzelformált, kétbütykös *tál* (14. kép 6) volt, tetejét elszántották, a hamvakat a *tál*ban találtuk.
120. *sír*: Semmilyen sírfolt nem látszódott és 75 cm mélyen néhány égett embercsont volt. A hamvak között egy kissé lapított, legömbölyített *orsógomb* (7. kép 3) és egy nyitott *bronzkarperec* volt (7. kép 7).
121. *sír*: Csontvázas. M: 85. N. B. zsugorított, púpos. Csvh: 161. K—Ny. 0°. Melléklet nincs.
- 122—123. *sír*: Kettős *sír*. F—gy. Férfi. M: 105. Csvh: 172. Ny—K. 0°. Gyermekek. M: 30. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 63°. A F. B. zsugorított, a bal felkaron törés nyoma és *állatcsontok*. A fenekénél töredékes állapotban levő *vaskés*; a gyermek csontváza a lábak fölött volt.
124. *sír*: Csontvázas. M: 85. Csvh: 157. N. ÉNy—DK. É-től Ny-ra 70°. J. zsugorított. A koponyán rendellenes csontosodás figyelhető meg. Melléklet nincs.
- 125—126. *sír*: Kettős *sír*. F—N. Férfi nyújtott, a lábak bokában összekötve. M: 55. Csvh: 169. K—Ny. 0°. Melléklet nincs. Nő b. zsugorított a férfi csontváza alatt, koponyája a térdcsontok alatt. M: 65. Csvh: 144. Ny—K. Ny-tól É-ra 9°. A koponya jobb oldalán gyógyult hosszukás seb helye. A háta mögött korongolt, vékonyfalú *edényke*, apró darabokra törve.
127. *sír*: Urnás. Bolygatott. Mellékletek: kézzelformált, hordó alakú *edényke* (14. kép 4), becsipett két kis füllel; kézzelformált kettőskúpos testű *edényke*, árkolással díszített (14. kép 2).
128. *sír*: Csontvázas. M: 45. N. B. zsugorított, lábai hátrafelé maga alá hajlítva. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 50°. Melléklet nincs.
129. *sír*: Csontvázas. M: 40. F. Csvh: 180. B. zsugorított. Ny—K. É-től Ny-ra 80°. Melléklet nincs.
130. *sír*: Csontvázas. M: 50. N. Csvh: 158. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 39°. J. zsugorított. A koponya mögött korongolt *edény* oldaltöredéke volt.
131. *sír*: Csontvázas. M: 70. F. Csvh: 169. J. zsugorított. ÉNy—DK. É-től Ny-ra 20°. Melléklet nincs.
132. *sír*: Csontvázas. M: 116. N. Csvh: 151. DK—ÉNy. D-től K-re 25°. J. zsugorított. Melléklet nincs.
133. *sír*: Csontvázas. M: 62. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 11°. J. zsugorított. Teljesen elporladt csontok. Melléklet nincs.
135. *sír*: Csontvázas. M: 70. Csecsemő. Teljesen szétporladt csontok. Melléklet nincs.
136. *sír*: Csontvázas. M: 100. N. J. zsugorított. Csvh: 140. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 35°. Melléklet nincs.
137. *sír*: Csontvázas. Csecsemő. Teljesen elporladt csontok. Melléklet nincs.
138. *sír*: Fáultetéssel megbolygatott, *állatcsontok* és *edénytöredékek* szilánkjai voltak a földben.
139. *sír*: Hamvasztásos. M: 40. Mellékletek: kézzelformált *urna* töredékei, valószínűen ebben voltak a hamvak. A hamvak között korongolt *fülesbög*re (15. kép 1), ívelt pengéjű *vaskés* (8. kép 3), korongolt, szürke színű *tál* alsó része; korongolt szürke színű nagyobb *edény* oldal-töredéke volt. Meghatározhatatlan *vastárgy* töredékei és egy *örökkódarab*.
140. *sír*: Szórtamvas, M: 54. Mellékletek: korongolt, szürke színű *tál* (14. kép 5), amely alatt egy korongolt, sötétszürke színű *fülesbög*re volt (15. kép 5). A *táltól* kissé északra a sírföldben elszórva a hamvakat találtuk. Ezen a helyen egy másik korongolt, sötétszürke színű, kihajló peremű *tál* volt (15. kép 2), alatta körkörös díszítésű keskeny *csontlécek* (8. kép 4), melyek erősen átégtek. A hamvak között volt még több meghatározhatatlan *vastárgy* töredék is.
141. *sír*: Csontvázas. M: 85. N. Csvh: 157. A 133. *sír* alatt ÉNy—DK. É-től Ny-ra 30°. B. zsugorított. A bal felkar mellett kívül gömbölyű, sima *orsógomb* volt (8. kép 5).
142. *sír*: Csontvázas. M: 45. Gy. J. zsugorított. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 60°. Melléklet nincs.
143. *sír*: Urnás. A 132. *sír* felett volt. Mellékletek: kézzelformált, hengeres testű *urna* (15. kép 6), a felső harmadában két bütyök van. Az urnában voltak a hamvak, ezt az urnát egy kézzelformált, egyenetlen felületű *tál* fedte le.
144. *sír*: Csontvázas. M: 80. Fialat, teljesen elporladt csontokkal. Melléklet nincs.
145. *sír*: Csontvázas. N: 35. Gy. ÉNy—DK—É-től Ny-ra 74°. J. zsugorított. Nyaktáján *bronzveret* vagy *fibula* (8. kép 8). A koponya mögött kisebb méretű *edény* alja, benne egy kézzelformált, kettőskúpos testű, szűk szájú *edényke* volt.
146. *sír*: Csontvázas. M: 85. Csvh: 125. Gy. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 32°. J. zsugorított. Melléklet nincs.
147. *sír*: Csontvázas. M: 100. N. Csvh: 140. DK—ÉNy. D-től K-re 27°. J. zsugorított, lábfejek a feneké alá törve. Koponyáján rendellenes csontosodás, bal alkaron gyógyult törés van. Melléklet nincs.
148. *sír*: Csontvázas. M: 95. Csvh: 147. DNy—ÉK. D-től Ny-ra 53°. B. zsugorított. Melléklet nincs.
149. *sír*: Szórtamvas. M: 45. Mellékletek: korongolt, szürke színű *tál* töredékei.
150. *sír*: Urnás M: 25. N. A sírban aljával felfelé egy korongolt, szürke színű *tál* volt (15. kép 3), amely alatt egy kézzelformált *urna* helyezkedett el. A hamvak és a közte levő *gyöngyök* (8. kép 6, 9) az urnában voltak.
151. *sír*: Csontvázas. M: 85. F. Csvh: 175. K—Ny. K-től D-re 8°. B. zsugorított, a koponyán rendellenes csontosodás van. Melléklet nincs.
152. *sír*: Csontvázas. M: 70. N. Csvh: 157. D—É. D-től K-re 10°. B. zsugorított, a boka a fenekéhez húzva. Nyaktáján pávaszemcses *gyöngyök* voltak.
153. *sír*: Csontvázas. M: 90. N. Hasrafektetett. ÉNy—DK. É-től Ny-ra 45°. Melléklet nincs.
154. *sír*: Csontvázas. Gy. Teljesen elporladt csontok, a 66. *sír* alatt volt. Melléklet nincs.
155. *sír*: Hamvasztásos. A sírban egy kupac hamut találtunk. Melléklet nincs.
156. *sír*: Csontvázas. M: 50. Gy. Ny—K. 0°. Teljesen elporladt csontok. Melléklet nincs.
157. *sír*: Csontvázas. Gy. Teljesen elporladt csontok. Melléklet nincs.
158. *sír*: Csontvázas—urnás. Kettős *sír*. Csontvázas: M: 85. ÉNy—DK. É-től Ny-ra 75°. Gy. J. zsugorított. A lábszáraknál *állatcsont* volt. Urnás: M: 34. Kézzelformált, asszimmetrikus, hengeres testű *urna* (15. kép 4), két bütyökkel díszítve. A hamvak az urnában voltak.
160. *sír*: Urnás. M: 60. Mellékletek: korongolt szürke színű *tál* töredékei, melyek alatt találtuk a hamvakat és egy ugyanilyen *tál* töredékeit. Az egész

tetején lehetett egy szürke színű, korongolt edény, melynek csak az alja maradt meg.

161. sír: Csontvázas. M: 85. Gy. Csvh: 96. DNy-ÉK. D-től Ny-ra 33°. J. Zsugorított. A nyaktájon hosszúkás, barna színű sárga betétes *gyöngyök* voltak (8. kép 7). A sírban kétfajta korongolt *tál* peremes töredékeit találtuk.

162. sír: Csontvázas. M: 105. N. ÉNy-DK. É-től Ny-ra 67°. B. zsugorított. A jobb csuklón lapított szárú, nyitott *bronzkarperec* (8. kép 1), végei tűhegyesek. A bal karon is ugyanilyen *bronzkarperec* volt (8. kép 2). Nyaktájon sötétkék színű *gyöngyök* voltak.

163. sír: Csontvázas. M: 90. F. J. zsugorított. Ny-K. 0°. Melléklet nincs.

164. sír: Urnás. M: 90. Mellékletek: kézzelformált, vöröses színű *tál* peremes töredéke, valamint egy ívelt pengéjű *kés* (8. kép 10). A sír mellett kertoszlop helye volt, valószínűen ezzel bolygatták meg a sírt.

165. sír: Csontvázas. M: 100. F. Csvh: 168. J. zsugorított. A koponyán rendellenes csontosodás. Ny-K 0°. Melléklet nincs.

166. sír: Csontvázas. M: 95. N. Csvh: 162. Ny-K. Ny-tól É-ra 6°. J. zsugorított. Melléklet nincs.

167. sír: Csontvázas. M: 120. F. Csvh: 164. ÉNy-DK. É-től Ny-ra 72°. J. zsugorított. A jobb felkarcsont mellett, kívül ívelt pengéjű *vaskés* töredéke: a sír lábfelelőli végében összetörve, kézzelformált, nagyméretű *tál* és *urna* töredéke volt.

Leleletelemzés

A temetőn belül csontvázas és hamvasztásos sírokat találtunk. Szkíta sír 153 darab, külön nem számozott kettős sírokkal együtt 158 halottal kell számolni. Ebből csontvázas 107 darab, összes szkíta sír 67,72%-a; égetett 43 db = 27,21% és nem meghatározható temetkezési mód 8 db = 5,06%.

A csontvázasokon belül nyújtott 11 db, bal oldalán zsugorított 26 db, jobb oldalán zsugorított 47 db, hasonfektetett 5 db, meghatározhatatlan helyzetű 18 db; tehát a temetőre jellemző a jobb oldalra fektetés. (16. kép).

Az égetett temetkezés közül urnás 11 db, szórthamvas 32 db sír.

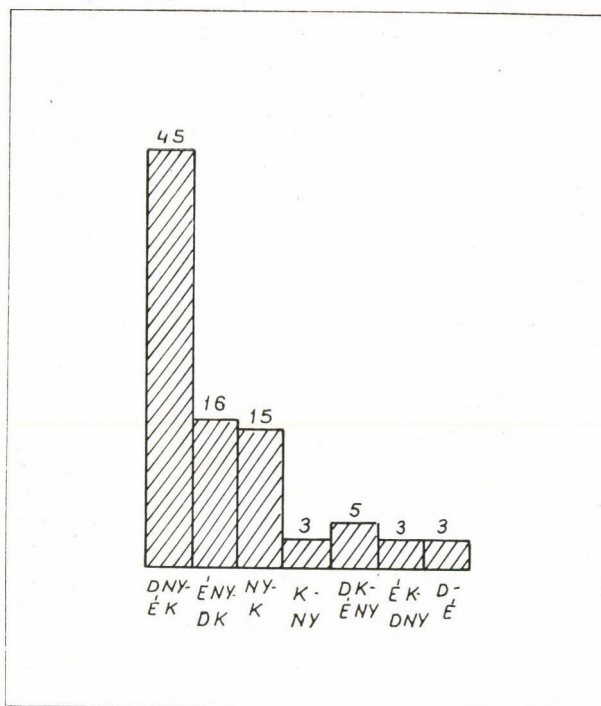
Kettős temetkezés 7 db: gy-gy, n-gy, gy-nmh, f-gy, f-n, gy-nmh, gy-nmh.

A nemek szerinti megoszlás: nő 45 = 28,48%, férfi: 26 = 16,45%, gyermek: 36 = 22,78%, meghatározhatatlan: 51 = 32,27%.

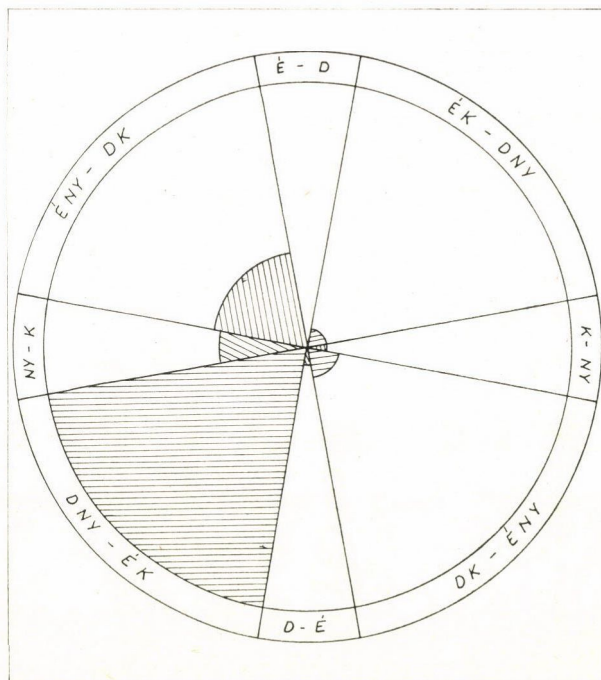
Mellékletes sírok száma 99, az összes sír 62,65%-a, melléklet nélküli sírok száma 59, az összes sír 37,34%-a.

A 107 db csontvázas sírból pontos tájolást (fok pontossággal) összesen 92 sírnál lehetett megmérni (17. kép). Különböző irányok határozhatók meg (18. kép). Fő tájolási irány DNy-ÉK, ebben a szögtartományban 55 csontváz volt (D 10°-80°-ig). Második tájolási csoport Ny-K, ebben a szögtartományban 18 csontváz volt, ebből 0°-on 8 db. Ezt a szögtartományt Ny-tól ± 10°-kal bezárólag határoztam meg. A harmadik fő tájolási csoport ÉNy-DK, ebben a szögtartományban 16 csontváz volt (É 10°-80°-ig). Negyedik tájolási csoport K-Ny szögtartományban összesen 3 sír volt, ezek közül 0°-os 2 csontváz. Az ötödik szögtartomány az ÉK-DNy, melyben 3 csontváz volt, a hatodik tájolási csoport DK-ÉNy, melyben 5 csontváz, a hetedik szögtartományban D-É 3 csontváz volt. A nyolcadik, az É-D szögtartományban nem volt csontváz. Megállapítható, hogy a temető csontvázas sírjainak fő tájolási iránya DNy-ÉK, D-től Ny-ra 10°-80° közötti szögtartományban.

Nemek szerinti megoszlás a fő tájolási irányok szerint DNy-ÉK = 14 nő, 9 férfi, 15 gyermek, 6 meghatározhatatlan nemű. ÉNy-DK = 7 nő, 5 férfi, 3 gyermek, 1 meghatározhatatlan nemű. DK-ÉNy = 2 nő, Ny-K = 5 nő, 7 férfi, 4 gyermek, 2 meghatározhatatlan nemű. D-É = 1 nő, 2 férfi. K-Ny = 1 nő, 2 férfi. É-K = 1 nő, 2 gyermek.

17. kép. A temető sírjainak tájolása a sírok száma szerint
Рис. 17. Ориентировка погребений по их количеству
Fig. 17. Orientation des tombes selon le numérotage des tombes

18. kép. A temető sírjainak tájolási iránya
Рис. 18. Ориентировка погребений
Fig. 18. Orientation des tombes du cimetière

A különböző tájolási irányokba temetett mellékletes és melléklet nélküli sírok aránya a következőképpen alakult:

1. K-Ny = mind a három melléklet nélküli
2. D-É = mind a három mellékletes
3. Ny-K = 9 mellékletes, 9 melléklet nélküli.
4. ÉK-DNy = 1 mellékletes, 2 melléklet nélküli.
5. DK-ÉNy = 3 mellékletes, 2 melléklet nélküli.
6. ÉNy-DK = 9 mellékletes, 7 melléklet nélküli.
7. DNy-ÉK = 22 mellékletes, 22 melléklet nélküli.

Az urnás sírokból kivétel nélkül megtaláltuk azt az edényt, melyben a hamvak és a mellékletek voltak, ezek közül a hamvakat tartalmazó edényeken kívül melléklet volt 7 sírban, csak urna és tál 4 sírban. Az urnás sírok közül a hamvak közötti mellékletekből női sírnak 3 db határozható meg, más nemű így nem határozható meg.

A szórthamvas sírok esetében csak a hamvak voltak a megasott sírgödörben 5 esetben, valamilyen melléklet a hamvak között vagy mellett 26 esetben volt. A leletek alapján biztosan csak a női sírokat lehetett meghatározni, így 9 határozható meg.

Női és gyermeksírok leletei

A gyermeksírok közül a leletek alapján kislánynak 7 csontváz határozható meg.

A hazai leletanyagból ismert fülbevaló változatból a következők találhatók meg a gyopárosi temetőben:

1. A 67. urnás sírban aranyozott ezüst, tömör, kúpos-végű példányt találtunk.

2. Egyszerű karikára hajlított fülbevaló típus példányait a 87. és 145. sírban találtunk.

3. A következő csoportot az általánosan spirálfüggőnek nevezett típus alkotja. Érdekes formája több kutató figyelmét felhívta. A gyopárosi temetőben a 2. és 11. sírban 2-2 darabot, a 12., 43., és 114. sírban 1-1 darabot találtunk. Mindegyik alapanyaga bronz, a 43. sírét aranylemezzel, a 2., 11., 114. sírét elektronelezzel borították be. Egyik végük — kivétel nélkül — gombban végződik. Ritkán előfordul más magyarországi temetőkben, hogy a gombot állatfej helyettesíti. Hazánk szkítakori leletanyagának igen jellegzetes formája a spirálfüggő, de eredete egyenlőre nem bizonyított. Legnagyobb részük bronzból, ritkán aranyból készült. A bronzot gyakran elektronelezzel borították be.⁴

Több sírból került elő agyagpecsétlő. Sajnos csak egy esetben lehetett pontosan meghatározni a számukat, mert a többi sír olyan közel feküdt a felszínhez, hogy a szántás megsemmisítette vagy szétdúlta őket. Igen valószínű, hogy a találtakon kívül több sírban is volt. Teljes pecsétlőgarnitúrát találtunk a 2. sírban. A sír hamvasztásos, urnás sír volt, az elégett embercsontok a kézzel-formált nagy urnában voltak, melyet egy korongolt tálal fedtek le. A hamvak között az urnában 6 db pecsétlő, realgár, valamint több női sírra jellemző tárgyak voltak: karperecek, bronz pántgyűrű, 3 orsógomb, pávaszem gyöngyök. A csiszolt dörzskő az urna alá volt helyezve, homorú részével felfelé. A sírban talált pecsétlők általában egyenlő nagyságúak. 5 db alakja megegyező, a hatodik csónak alakú, hátán ujjal történő megfogásra alkalmas kiképzéssel. Mintázatuk változatos, egymástól eltérő. Egyiken csúcsukkal összeérő három háromszög van, másikon ötszirmú virágminta gyűrűbe foglalva, a harmadikon koncentrikus körök, a negyedik arányosan elhelyezkedő négy kört középen átfogó ötödik körrel, az ötödiken középrészével háromszöget alkotó stilizált „S” alak van. A csónak alakún geometrikus mintázat van.

Bottyán Árpád⁵ az agyagpecsétlők motívumaival kapcsolatban írja, hogy ezek Elő-Ázsiában és a Kaukázusban mint a napkultusz-szimbólika és a termékenység jegye már a legősibb idők óta szerepelnek. Azt is meg-

jegyzí, hogy egyes darabok nyele át van fúrva, tehát felfűzve viselhették és ezzel kapcsolatban a tápiószelei 92. sírból származó leleteket említi, mely sírban szintén pecsétlőgarnitúra darabjait találta — csontvázban női sírban — a koponya alatt és mellett.⁶ A gyopárosi 2. sírban talált öt pecsétlő nyele át van fúrva, azonban használati módjáról nem tudunk semmi biztosat. Ebben a sírban teljesebb volt a garnitúra, mivel több pecsétlő, a dörzskő és a festékrög is megvolt. A különböző mintázatú agyagpecsétlők is jellegzetes leletei a hazai szkítakornak. Párducz Mihály szerint ezeknek a tárgyaknak helyi előzményei nincsenek. Említ néhány esetet, ahol a szkítakornál korábbi időmeghatározás feltételezhető, azonban az ezt közvetlenül megelőző évtizedre gondol.⁷

A szkíta ékszerek közül a legelterjedtebbek a gyöngyök. Ezek legáltalánosabb típusa a sárga vagy zöld alapszínű, enciánkék-fehér betétes ún. pávaszem gyöngyök. Ilyen típusú gyöngyök a 2., 30., 43., 73., 74., 75., 109., 114., 150. és a 152. sírban volt. A korra jellemző ékszer még a kauri vagy cyprea kagyló, melyek példányait a 37., 63., 71., 87., 102 sírban találtunk. Mivel ezek a kagylók csak meleg tengerben élnek, így arra kell gondolnunk, hogy a szkíták kereskedelmi kapcsolataik révén szereztek be.

Más típusú gyöngyöket: fehér, barna, sárga, kék, zöld színű üvegpaszta gyöngyöket is találtunk a 12., 17., 37., 49., 63., 71., 74., 75., 77., 86., 89., 102., 106., 162. sírban. Ezek közül említést érdemel a 161. sírban talált hosszúkás-hengeres, barna alapszínű gyöngytípus, melyeken kiemelkedő sárga „petty”-betét van.

A női sírok jellegzetes mellékletei a kettőskúpos orsógombok. A 2. sírban 3 db, a 9. sírban 2 db, a 37., 68., 87., 106., 120., 141. sírban 1-1 db volt. Ezek zömmel barnászürke színűek és felületükön három bemélyített körkörös díszítés van.⁸ Orsókarika csak a 10. sírban volt.

A női sírok ékszerei közé tartoznak a karperecek is. A karperecek nyitottak, két végük rovátkolt, egyenes és zezzug vonalakkal díszítve. Ilyen karpereceket a 30., 67., 101., 162. sírban találtunk. Egyszerű sima végű karperecek voltak a 2., 37., 49., 82., 112., 114. sírban. Ezek végei egyenesen levágtak, ellentétben a 120. sírban talált, szintén sima, díszítetlen karperecekkel, ezek végei tűhegyesek. Gyakori a szkítakori anyagban a pödrott-végű tű, ebben a temetőben azonban csak egy sírban, a 84.-ben találtunk, melynek anyaga bronz. Előfordulnak vaskarperecek is, azonban ezek típusmeghatározása az anyaguk állaga miatt nehézkes. Vaskarperec a 40., 63., 67. sírban volt.

Kések a női és gyermeksírokban is előfordulnak ebben a temetőben e nemek sírjai közül csak a 63.-ban volt egy egyenespengéjű vaskés.

Férfisírok leletei

Fegyverek közül jellegzetes tárgyak a vaskokosok, melyeknek formája az ellentéttel csakány kicsinyített mását mutatja. A gyopárosi temetőben három sírban találtunk vaskokost: az 5., 83., 101. sírban.

Jellegzetes szkíta tárgyak közé sorolható a háromélű bronz nyílhegy,⁹ melyet csak egy sírban, a 63.-ban találtunk. A sír többi leletei alapján ebbe a sírba kislányt temettek, feltehetően ezt a nyílhegyet a nyakában hordhatta a felfűzött gyöngyök között. Ez a hazai területen legáltalánosabban használt típushoz sorolható, a köpű nélküli háromélű nyílhegyek csoportjába.

A temetőben egy sírban, a 100.-ban találtunk vaslándzsát. Ez a fegyvertípus elég ritka.¹⁰ Tápiószelelén hitelesen feltárt 112 sírból mindössze 4 került elő.¹¹

Vaskés az 5., 8., 41., 122., 139., 167. sírban volt.

⁴ Patay P., Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken FA 7 (1955) 62,66. Párducz M., ArchÉrt 82 (1955) 158.

⁵ Bottyán Á., RégFüz 1 (1955) 60-61.

⁶ Bottyán Á., i. m. 60.

⁷ Párducz M., Acta AnthHung 13 (1965) 278-289.

⁸ Párducz M., ArchÉrt 82 (1955) 159. A vekezugi temetőben is hasonló díszítésű orsógombok fordultak elő.

⁹ Hasonló nyílhegyeket ismert Párducz M., Acta ArchHung 18 (1966) XIII. t. 1., LII. t. 1-3. Patay P., FA VII (1955) 66. Piliny, XIII. t. 1. 12.

¹⁰ Bottyán Á., i. m. 47.

¹¹ Bottyán Árpád idézett munkájában ezt azzal magyarázza, hogy a lovasnomádok nemigen használták a gyalogharcos számára alkalmas fegyvertípust.

Az 5.-ben 2 db. A kések két típusát lehet elkülöníteni, a Közép-Európa- szerte elterjedt görbehátú típus,¹² az 5., 41., 139., 167. sírokban volt. Egyenes pengéjű a 122. sírban volt. Külön kell beszélni a 41. sír késéről, mely agancstokban van. A tok mindkét vége bronzszegeccsel van összefogva: az egyik szegeccsel a penge is rögzítve van és tengelye körül nyitható az ívelt penge, melynek alakját az agancstok is követi.

A 140. hamvasztásos sírban három darab pontkörös díszítésű csontlécecskét találtunk, melyeknek szélei 45°-os szögben lementszettek. Párducz Mihály is közöl hasonlóakat a tápiószelei 125. sírból,¹³ s ezekről azt írja, hogy rendeltetésükről az előfordulás körülményei nem nyújtanak felvilágosítást, mivel a sír hamvasztásos volt. A gyopárosi 140. sír is hamvasztásos volt, így ennél sem lehetett több megfigyelést tenni. A vekerzugi és kustánfalvi előfordulások alapján feltételezi, hogy textil vagy bőr fejdíszre voltak felerősítve. A gyopárosi leletek pontosabb vizsgálatával megállapítható, hogy három darab közül kettő minden tekintetben azonos méretű, „V” alakban összeilleszthető. A harmadik darab más méretű, töredékes. A két egyforma darab összeillesztésével derékszöget kapunk, így elképzelhető, hogy a lécecskékből „V” alakot, háromszöget vagy négyzetet lehetett kialakítani.

A temető kerámia anyagáról

Igen gazdag és változatos, hasonlóan más temetők-höz itt is két nagy csoportot lehet elkülöníteni technikai szempontból. Az egyik a kézzelformált, a másik a korongolt edények csoportja.

Csak kézzelformált edény vagy töredék 24 db sírban, csak korongolt edény vagy töredék 40 db sírban volt. Megfigyelhető, hogy korongolt és kézzelformált edény igen gyakran kerül ki egy sírból, összesen 16 esetben fordult elő ebben a temetőben. Hasonló jelenséget figyeltek meg a Szentés-vekerzugi temetőben is.

Kézzelformált ép vagy összeállítható urnák a következő sírokban voltak: 2., 10., 1., 4., 73., 143., 150., 158., 167. Ugyanilyen készítésű, de csak töredékesen megmaradt darabok: 28., 46., 61., 63., 66., 81., 87., 92., 101., 105., 107., 108., 112., 139., 164., sírokban kerültek elő.

Kézzelformált ép vagy összeállítható tálak a 4., 10., 100., 102., 119., 143. sírokban találhatók. Ugyanilyen, de összeállíthatatlan töredékek voltak: 7., 10., 94., 96., 102., 108., 167. sírokban. Kézzelformált füles és büttykös edények: 67., 68., 69., 74. sírokban voltak.

A másik csoportba a magasfülű bögrék, befele hajlított – ritkán kifelé hajló – peremű tálak tartoznak. Legnagyobb részük korongolt. Az edényeket gyakran összetörve találtuk a sírban, valószínűleg temetkezési szokással összefüggő jelenségről van szó. Ezt a jelenséget más temetőkben is megfigyelték. Sok esetben emiatt nem állapítható meg az edények pontos alakja és száma.

Korongolt, ép vagy kiegészített edények: 12., 116. sírokban voltak. Ugyanilyen technikával készült edények töredékei: 18., 32., 38., 43., 45., 47., 54., 57., 65., 82., 86., 90., 94., 106., 112., 118., 126., 130., 139., 145., 160. sírokban.

Korongolt, ép vagy kiegészített tálak: 2., 8., 10., 75., 78., 84., 85., 88., 103., 114., 117., 140., 150. sírokban. Korongolt tálak összeállíthatatlan töredékei: 31., 41., 45., 47., 54., 56., 57., 81., 96., 106., 111., 139., 149., 160., 161., 164. sírből kerültek elő.

Korongolt talpas tál a 140. sírban volt.

Perem fölé emelkedő fülű, kézzelformált és korongolt bögrék: 1., 6., 8., 9., 17., 37., 38., 44., 58., 67., 68., 69., 70., 74., 75., 78., 84., 86., 89., 94., 100., 101., 103., 105., 114., 117., 139., 140. sírok mellékleteiként szerepelnek. Kétfüles, kézzelformált edény a 61. sírban volt.

Fületlen, kisméretű kézzelformált és korongolt ép edények a 10., 16., 49., 94., 116., 127., 145. sírokban voltak.

Omphaloszos csésze volt a 67. és 102. sírokban.

A fenti adatok alapján megállapítható, hogy az elemzett temetőben feltűnően magas a korongolt edények száma. Ebből arra kell következtetnünk, hogy ez a nagyszámú kerámia nem importáru, hanem helyben készült. Ez a lehetőség nagy fejlettségű fazekasipart feltételez helyben. Ez az ipar élhetett magában abban a településben, melynek halottait ebbe a temetőbe temette. A telep feltételezett helye a temetővel szemben a tó másik oldalán keresendő. Sajnos a sűrű üdülő-betelepítettség miatt ezt lehetetlen megtalálni.

A fent leírtakkal hasonló megfigyeléseket tett Lengyel Irina is.¹⁴

A temető csontvázas sírjai között rendellenes temetést is találtunk, a sírok ismertetésében szó volt a hasrafektetésről.¹⁵ Az 57., 64., 96., 153. sírokban találtunk csontvázat hasrafektetett helyzetben. Ritkán előforduló jelenség a halottcsontkítás, mellyel a gyopárosi temetőben egy esetben találkozunk, a temető 97. sírjában a csontváz koponyája hiányzott, lábai térdben vissza voltak törve. Csonkításra utaló jelenséget figyelt meg Párducz Mihály a vekerzugi temetőben.¹⁶

A temetkezési szokáshoz tartozik a szkítáknál az egyes vagy páros lótemetés is. A gyopárosi temetőben egyetlen lósír sem volt. Megtaláltuk azonban más állatok: szárnyas, disznó, juh csontjait, melyek a halotti útra valóként sírbahelyezett enniváló maradvékai. A 49. sírban az elhunyt nő koponyája mellett, de külön gödörbe helyezve találtunk nagyobb állat csontmaradványát. A sírban egy szarvasmarha, tehén koponyája és mellső lábai, bordákkal, lapockákkal, csigolyával együtt; valamint kisborjú teljes csontváza feküdt. Az állatok tájolása megmegegyezik az ember csontvázáinak tájolásával.¹⁷

A temetkezési szokások egyike az őrlőkövek és más kövek sírbahelyezése. Gyopároson a 2., 5., 23., 61., 86., 112., 116., 139. számú sírokban találtunk ilyen mellékletet. Párducz Mihály a Szentés-vekerzugi és tápiószelei temetőben talált hasonlókat.¹⁸ Véleménye szerint az Alföldön: Hódmezővásárhely–Kishomok, Békéscsaba–Fényes és Kardoskúton is találkozunk ezzel a szokással. A hazai szkítakori kultúrához kapcsolható ez a jelenség.¹⁹

Egy ritka tárgy is előkerült a temető 2. számú sírjából, nem a temetkezési szokással függ össze, ez a realgárar nevű ásvány, melyet minden valószínűség szerint festékanyagként használtak. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy ebben a sírban volt a temető teljesen ép pecsétlőgarnitúrája. Párducz szerint a realgárar sírbahelyezése jellegzetes temetkezési szokás, mely az erdélyi területeken is megtalálható.

Összefoglalva a gyopárosi tó partján feltárt temető mellékleteit a temetkezés idejét a következő adatok határozzák meg. Kezdetét a jellegzetes szkíta tárgyak jelölik: háromlábú köpű nélküli bronznyílhegy, arannyal, elektrótlemezzel bevont spirálfüggők, vasfokosok, agyagpecsétlők, pávaszemes gyöngyök. Az időpont időszámításunk előtt V–IV. század. Végét a kelta jellegű sírok leletei határozzák meg, melyek alapján a temetkezés befejezése ezen a területen az időszámításunk előtti II. századra tehető.

T. Juhász Irén

¹² Botlyán Á., i. m. 47. Típusuk szerint Hallstatt-La Tène típusú késekhez tartoznak.

¹³ Párducz M., Acta ArchHung 18 (1966) 48., XXI. t. 4–14.

¹⁴ Lengyel I., FA 16 (1964) 27.

¹⁵ Párducz M., Acta ArchHung 18 (1966) 83.

¹⁶ Párducz M., Acta ArchHung 18 (1966) 83.

¹⁷ Szarvasmarha temetése magyarországi szkítakori temetőben eddigi ismereteim szerint nem fordult elő.

¹⁸ Párducz M., ArchÉrt 82 (1955) 160.

¹⁹ Párducz M., ArchÉrt 82 (1955) 160.

* A rajzokat Veszter Vilmosné, a fotókat a szerző készítette.

Résumé

En novembre 1968 à Orosháza — Gyopáros, au labour à la bêche, deux tombes au mobilier de poterie ont été trouvées. Vu le mobilier, je supposais qu'il s'agissait d'un cimetière de l'époque scythe. En mai 1969 nous avons procédé à des sondages et nous avons mis à jour dix tombes ultérieures dont le mobilier a appuyé la datation.

En été 1970 nous avons commencé les fouilles, et en deux ans nous avons rendu au jour 167 tombes et 9 trous du cimetière.

Parmi les tombes il y avait des tombes celtiques aussi, mais cette fois celles-ci ne nous intéressent qu'au point de vue de la datation.

A l'intérieur du cimetière nous avons trouvé des tombes à sépulture à squelettes entiers et à incinération. Le nombre des tombes scythes était de 153, et tenant compte des tombes doubles non numérotées séparément, le nombre des morts était de 158 dans 107 tombes à sépulture à squelettes entiers, 67,72% des tombes scythes; 43 à sépulture à incinération (27,21%); 8 dont le mode de sépulture était indéfinissable (5,06%).

Parmi les tombes à squelette il y avait 11 à squelettes étirés, 25 à squelettes contractés en position couchée sur le côté gauche, 47 en position couchée sur le côté droit, 5 en position couchée sur le ventre et 18 dont la position n'était pas identifiable. Donc la position couchée sur le côté droit caractérise le cimetière.

Parmi les tombes à la sépulture à incinération, il y avait 11 où nous avons retrouvé une urne, 32 tombes étaient à sépulture à cendres dispersées. Nous avons trouvé 7 tombes doubles.

Le nombre des tombes ayant du mobilier était de 99, les 62,65% des tombes, 59 tombes (37,34%) étaient sans mobilier.

En cas de 92 des 107 tombes à squelette, nous avons pu remarquer une orientation précise. Des orientations diverses étaient à constater. L'orientation générale est S.—O. — N.—E.; 55 squelettes appartiennent à ce groupe.

Dans 11 tombes nous avons retrouvé les urnes contenant les cendres. Dans les tombes à la sépulture à cendres dispersées nous avons retrouvé seulement les cendres; parmi les cendres nous avons eu des trouvailles en 26 cas.

Parmi les tombes à squelette du cimetière nous avons trouvé des sépultures irrégulières aussi. Dans 5 tombes le mort était en position couchée sur le ventre, et dans

une tombe nous avons remarqué des signes qui portent à supposer la mutilation du cadavre.

Dans ce cimetière il n'y avait pas de tombes à ensevelissement de cheval simple ou double, coutumier chez les Scythes. Mais nous avons retrouvé les os d'autres animaux, comme restes des viatiques offerts aux morts. Dans la tombe n° 49, près du crâne de la morte, mais mis dans un trou à part, nous avons retrouvé les os de l'avant-train d'une vache et le squelette entier d'un veau.

Une autre coutume funéraire des Scythes était la mise en tombe des meules: en plusieurs tombes du cimetière de Gyopáros il y avait des débris de meule.

Les trouvailles spécifiques des tombes de femme et d'enfant sont des pendants en spirale, de différentes boucles d'oreilles, des bracelets en bronze au décor gravé, des fusaïoles, des cachets en argile. Nous avons trouvé de beaux exemplaires de ces derniers dans la tombe n° 2 où, près des cachets, il y avait une pierre ponce et du réalgar (soufre rouge) aussi.

Un objet typiquement scythe est la pointe de flèche en bronze, à trois tranchants, sans douille que nous avons trouvée dans la tombe n° 63. Deux types de couteau se trouvaient dans les tombes de tous les deux sexes: des couteaux à lame droite et à dos recourbé.

Dans les tombes d'homme, il y avait des marteaux d'armes, et en un cas une lance en fer, des couteaux.

Les trouvailles céramiques trouvées dans les tombes de tous les deux sexes sont très riches et très diverses. Du point de vue technique deux groupes sont à distinguer: l'un est celui des pots formés à main, l'autre de ceux façonnés au tour. Dans le cimetière le nombre des pots façonnés au tour est très élevé, d'où il faut conclure que ces pots n'ont pas été importés mais faits sur place. Cette possibilité suppose une poterie locale remarquablement développée.

Pour conclure: le commencement du cimetière mis à jour au bord du lac Gyopáros est marqué d'objets scythes typiques: une pointe de flèche en bronze à trois tranchants, sans douille, des pendants en spirale couverts de plaques d'or — d'électrum, des marteaux d'armes, cachets en argile, des perles ocellés. La date est le Ve ou le IVe siècle avant notre ère. Sa fin est datée par les trouvailles des tombes au caractère celtique, du IIe siècle avant notre ère.

I. T. Juhász

ÚJABB TANULMÁNY A RÓMAI ÉRMEK SZARMATA KORI FORGALMÁRÓL A MAI MAGYAR ALFÖLDÖN¹

Régészeti irodalmunk elmúlt évtizedében lendületet vett a római-szarmata kapcsolatok kutatása. Különösen a kereskedelmi viszonyok vizsgálata került előtérbe. A jól keltezhető érem- és terra sigillata-anyag segítségével kísérelték meg e kapcsolatok főbb jellemzőinek meghatározását — esetenként más római eredetű emlékművet is bevonva a vizsgálatokba.² Valamennyi munka érdemben tudott hozzájárulni a felvetődött kérdésekhez, eredményeik azonban — éppen egymás tükrében — néhány ponton nem megnyugtatóan tisztázottak, több részletben ellenben, úgy tűnik; biztos adatokhoz jutottunk. Ezek megerősítése a jövőbeni kutatásainak feladata, főképp a kérdéskör szarmata szempontú elemzésével.

Miután a bizonytalan részletek nagyjából a érmek elemzése-értelmezése nyomán maradtak, s ez, úgy véljük az anyag nem kellőképpen árnyalt elemzéséből fakad; megkíséreljük az éremforgalmat részletesebben boncolgatni, az esetleges pontosabb adatok nyerésének reményében. Munkánkhoz csak a mai magyar Alföldön, a szarmaták által lakott területen előkerült érmeket használtuk fel.³ Sajnos, mi is csak a szakirodalom nem mindig pontos, numizmatikai szempontból nem szakszerű anyagközlésére támaszkodhattunk.⁴

*

A kereskedelmi kapcsolatok formáiról, a szóba jöhető piachelyekről már többen írtak. Ehhez további, elsősorban régészeti adatok hiányában nincs mit hozzátennünk.⁵ Itt csupán annyit emelnénk ki, hogy a jelen esetben lehetséges piachelyek Aquincum, Intercisa, Lugio voltak.⁶ A kereskedelmi útvonalak tárgyalásánál ez fontos lesz számunkra!

*

Mindenekelőtt két alapvető kérdésre kell feleletet adnunk ahhoz, hogy érmeinkkel mint történeti forrásokkal nyugodtan dolgozhassunk.

¹ Jelen tanulmány vázlatául egy 1975-ben írott egyetemi szemináriumi dolgozat szolgált. Itt mondok köszönetet dr. Mócsy András egyetemi tanár úrnak a dolgozat elkészítésekor nyújtott módszertani segítségért és a hasznos tanácsokért.

² Mócsy, A., PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 516–776. — megfelelő részletei; Fitz, J., Alba Regia 3–4 (1963–64) 73–85.; Kőhegyi, M., MFMÉ 1966–67 (1968) 109–114.; Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 211–240.; Kőhegyi M., JPMÉ 14–15 (1969–70) 113–117.; Soproni S., ArchÉrt 96 (1969) 43–52.; Vaday A., Jászkukság 16 (1970) 130–138.; Kőhegyi M., Cumania 1 (1972) 103–111.; Mócsy A., Cumania 1 (1972) 83–93, 94–102.; Lányi, V., Acta ArchHung 26 (1974) 261–267.; Mócsy A., Pannónia a korai császárság idején. — Pannónia a késői császárságkorban. = Apolló Könyvtár 3–4. (Bp. 1974); Ua., Pannonia and Upper Moesia. = The Provinces of the Roman Empire. (London 1975) — vonatkozó részei; Gabler, D., Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren“ im Gebiet östlich von Pannonien. in: Römer und Germanen in Mitteleuropa. (Berlin 1975) 87–121.

³ „A szarmata, illetve az ún. szarmata kori lelőhelyek feltérképezése azt mutatja, hogy a szarmata leletek elter-

1. Valóban fizetőeszközként használták-e a római érmeket szarmataföldön?

2. Tudjuk, hogy az I–II. századi jó ezüstök gyakori mellékletei a III–IV. századi szarmata síroknak is. Nagyreszük rendkívül kopott, azaz: hosszú ideig volt forgalomban.⁷ Vajon igaz-e ezek után, hogy érmeink akkor kerültek ki a birodalomból, amikor verték őket, de legalábbis nem sokkal később? Rendszertelen forgalmukkal ugyanis sem az éremforgalom koronkénti változásait, sem a kereskedelmi útvonalak használatának idejét nem tudnánk rajtuk keresztül ellenőrizni.

Az első kérdésre minden különösebb bizonyítás nélkül igennel kell felelnünk, annál is inkább, mivel a bizonyítást a korábbi kutatások már megnyugtató módon elvégezték.⁸

Második kérdésünkre már nehezebb válaszolni. Ennek eldöntésére három, a szarmaták területén előkerült érmekincset vettünk vizsgálat alá. Százalékos összetételüket hasonlítottuk össze a temetőkből, illetve a telepekről származó éremanyaggal. A temetők esetében (Madaras-Halmok, Debrecen) csak azokat az érmeket vettük fel, melyek a párhuzamosított kincsletekben is szerepelnek. Ilyenformán az alföldi éremanyag egy-egy metszete maga is kincsletnek fogható fel, s ezáltal összehasonlítható lett.⁹

Korban a legidősebb a nagyrévi kincslet,¹⁰ Hadrianus alatt zárul (1. kép). Az utolsó kb. 40 év csaknem 60%-kal képviselteti magát, míg az azt megelőző félévszázad csak a lelet 40%-át jelenti, abból is 30% körüli Domitianus uralmának 15 éve alatt került ki a veredékből. Az Alföld és a két nagy szarmata temető éremforgalma azt mutatja, hogy az utolsó kb. 40 évre a vereteknek mintegy 75%-a esik.

Mindebből az következik, hogy:

1. az éremforgalom jobbra Traianus alatt kezd fel-lendülni, bár kezdeményei már Domitianus alatt is mutatkoznak,

jedése csaknem pontosan fedi a sánc által határolt területet.” — Soproni S., i. m. 45. — Ezt a megállapítást vet-tük alapul éremgyűjtésünk területi körülhatárolására.

⁴ Az általunk feldolgozott érmek irodalma: Huszár, L., Acta ArchHung 5 (1954) 61–109.; Kerényi A., NK 54–55 (1955–56) 14–20.; Kőhegyi M., i. m.; Vaday A., i. m.

⁵ Fitz, J., i. m.; Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 211–212. — Ua., Zu Fragen ... 87–88.; Kőhegyi M., JPMÉ 14–15 (1969–70) 116–117.

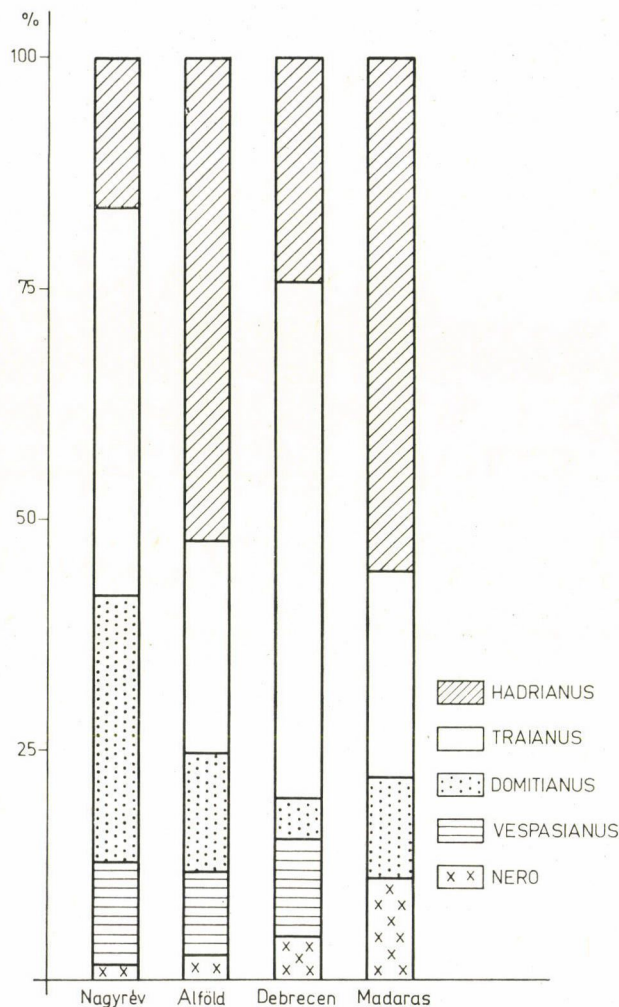
⁶ Gabler, D., Zu Fragen ... 88.

⁷ Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 238.; Kerényi A., i. m. 18.; Kőhegyi M., i. m. 114. 115. — Ua. Cumania 1 (1972) 104.; 106.; László Gy., Sz 97 (1963) 383.; Mócsy A., Pannónia a korai ... 108.; Vaday A., i. m. 132.

⁸ Gabler, D., Zu Fragen ... 102.; Jónás E., NK 23–24 (1924–25) 39.; László Gy., i. m. 383.

⁹ Az összehasonlításra kerülő kincsletek éppen a kérdések korú vereteket tartalmazzák, viszonylag jól publikáltak, ezért esett rájuk a választásunk.

¹⁰ Jónás E., i. m. 38–40. — Fontos észrevétele, hogy kopásnyomok csak a régebbi darabokban vannak, a fiatalabb veretek tehát nem lehettek hosszú ideig forga-lomban!

1. kép. A nagyrevi kincslet százalékos összehasonlítása
 Рис. 1. Процентное сопоставление клада из Надьева
 Fig. 1. Répartition en % du trésor de Nagyrev

2. az érmek megközelítőleg a verdékből való kikerülésükkel egyidőben juthattak el a szarmatákhoz.

A tyukodi lelet¹¹ a szarmata szállásterület legkeletibb határára esik, Commodussal zárul (2. kép). A II. század közepének nagy háborúi után került földbe, különösen alkalmas tehát annak vizsgálatára, miként befolyásolta a háborús zsákmány a barbaricum éremforgalmát.

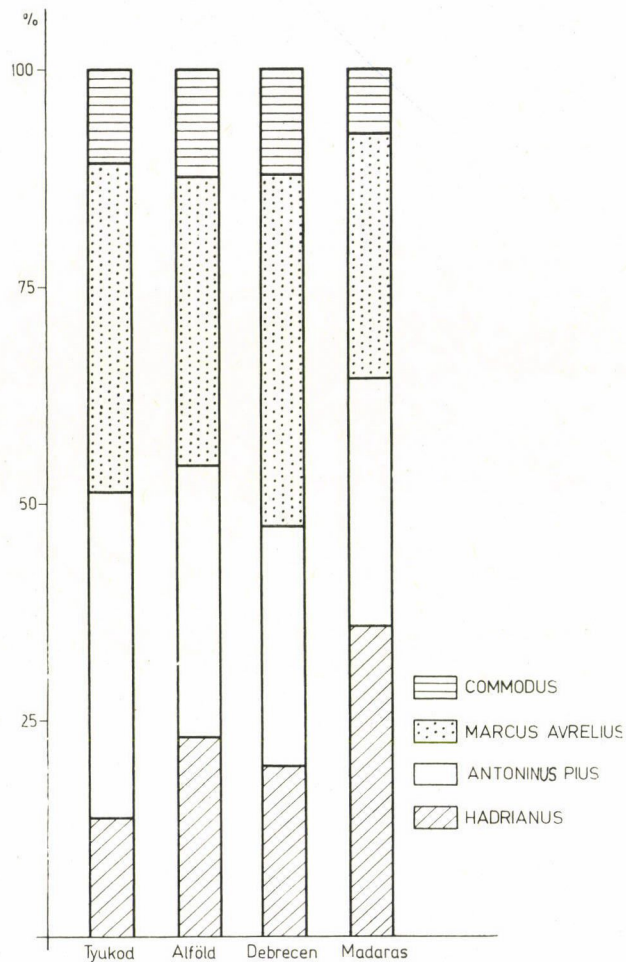
Azonnal szembeötlő, hogy a négy oszlop szinte teljesen azonos százaléklában ábrázolja az egyes császárok érmeit. Traianus veretei már nem szerepelnek benne! Az érmeknek kb. 70%-a Antoninus Pius és Marcus Aurelius alatt került ki a verdékből, nagyobb részük a háborús konfliktusok következtében kerülhetett be szarmataföldre. Mindenesetre ebből az összehasonlításból is kitűnik, hogy az érmek nem sokkal azután, hogy megjelentek a birodalomban, feltűntek a barbaricumban is, s ennyiben reális forgalmat tükröznek.

A mendei lelet¹² Septimius Severus alatt került földbe (3. kép). Nagyjából ugyanaz mondható el róla, mint a tyukodiról, hozzátéve, hogy a százalékos arányok még jobban közelítenek egymáshoz.

*

Míthogy az eddigiekből kiderült: érmeinkkel mint koruk kereskedelmi forgalmát híven tükröző forrásokkal

¹¹ B. Sey K., NK 71–72 (1972–73) 97.

2. kép. A tyukodi lelet százalékos összehasonlítása
 Рис. 2. Процентное сопоставление клада из Тюкода
 Fig. 2. Répartition en % du trésor de Tyukod

nyugodtan dolgozhatunk — azzal a megjegyzéssel természetesen, hogy jó néhányukat később is használták fizetőeszközként értéke miatt —, megkísérjük térképek és grafikon segítségével korszakokra bontva elemezni az éremforgalmat.

1. térkép: (4. kép) Az összes, általunk feldolgozott lelőhelyet és érmet ábrázolja (I–IV. század). Az egy helység különböző pontjain előkerült leletek egy szám alatt szerepelnek, a legtöbb helyről ugyanis; nem egyenlő tudományos értékű darabokkal rendelkezünk, így viszont kiegyenlítődnek a különbségek. A térkép kapcsán néhány fontos kérdésre kell kitérnünk.

a) A térképet tanulmányozva meghúzhatunk ugyan kereskedelmi útvonalakat, de a lelőhelyek alapján csak túl széles sávban mozoghatunk (20–30 km).

b) Kirajzolhatunk kereskedelmi gócpontokat, de kérdéses, hogy ezek nem a terület kutatottságával függnek-e össze inkább, mint a hajdani valósággal. Nem állítjuk, hogy feltétlenül csak a jól, illetve kevésbé jól kutatott helyek rajzolódna ki általa, mindenesetre óvatosságra int bennünket az a tény, hogy a sűrűérmes helyek a nagymúltú múzeumok köré csoportosulnak, illetőleg a többszáz síros temetőket jelölik ki (pl. Szeged, Debrecen, Szolnok megyében Hild Viktor gyűjteménye, Madaras — Halmok).

E két pontban tehát vigyázva kell szemlélni a problémákat; a magunk részéről, a fentebbiek miatt a kereskedelmi csomópontok kérdésével nem is foglalkozunk, az

¹² Kerekes P., NK 13 (1914) 71.

utakat pedig, miként az általában eddig is gyakorlat volt a szakirodalomban, nem konkrétan kell értenünk, hanem a fent említett sávban haladó lehetséges kereskedelmi irányokként.

c) Térképünket szemlélve az a nézet alakulhat ki bennünk, hogy négy évszázadon át, sőt előtte és utána is ugyanazok az útvonalak léteztek az Alföldön. A kor bonyolult politikai-etnikai történetének ismeretében, valamint ismerve az egyes „államalakulatok” kereskedelmi életre gyakorolt hatását, ezt a nézetet el kell vetnünk; ha mégoly csábító lenne is az „évezredes alföldi kereskedelmi utak” meglétének ideálja. Minden időben, amikor arra szükség volt, nyilván minden népesség ugyanazokat a földrajzilag meghatározott vonalakat használhatta fel kereskedelmi forgalmának lebonyolítására. Feltehetőleg, mint ahogyan az napjainkig számtalan történeti példával igazolható, nem minden korban és főleg nem azonos mértékben vettek használatba minden lehetséges útvonalat, s ezeknek az eltéréseknek az éremforgalom alakulásában különösen tükröződnie kell.

A továbbiakban Pannónia történetének jól ismert korszakai szerint ábrázoltuk az éremforgalmat egy-egy térképen. Véleményünk szerint, Pannóniának ezek a korszakai vagy jellegzetes összefüggéseket mutatnak a barbaricummal, vagy a provinciákban történtek hatottak ki a barbaricum életének menetére.

2. térkép: i. e. 27 – i. sz. 68 (5. kép).

Érmeink a Duna – Tisza közének északi részén tömörülnek. Elterjedésük köre feltehetőleg a legkorábbi szarmata szállásterületeket jelöli.¹³ A Tiszántúlon az éremforgalom nullának vehető, dák fennhatóság alá tartozván¹⁴ – nem részesült a birodalmi érmeiből. Az érmei szűk körű elterjedése az Aquincummal szemközti szakaszon, a Dunától kissé távolabb, nem annyira egy létező kereskedelmi útra, s kereskedelemre utalhat, mint inkább a szarmatai fejedelmi szállásterületre, amely más módon (pl. adó) juthatott az érmei birtokába és azokat temetkezéseiben felhasználta.¹⁵

3. térkép: i. sz. 68 – 98 (6. kép).

Az érmei elterjedése nagy szóródást mutat, a Duna – Tisza közén kezd kereskedelmi jelleget öltetni.¹⁶ Tiszántúlon való megjelenésük minden bizonnyal csak a következő korszakra esik. Ezt látszik igazolni a jól keltezhető debreceni temetőkből való előfordulásuk is.

4. térkép: i. sz. 98 – 160. (7. kép)

A tiszántúli részek szarmatai általi megszállását követő évtizedek érmei.¹⁷ Az első korszakunk, amikor a kereskedelem határozottabb vonásokkal jelentkezik az éremforgalomban.¹⁸ Ekkor válik lehetővé első ízben az egyes útvonalak körülbelüli megrajzolása:

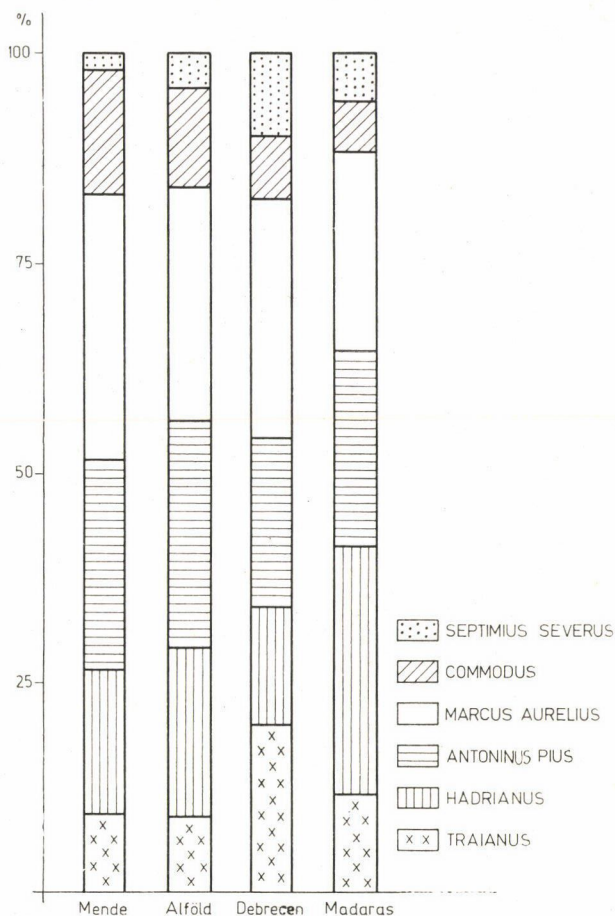
a) Aquincum – Zagyva-völgy – Szolnok – Debrecen – Dacia.¹⁹

¹³ A legkorábbi szarmata szállásterületekre: Mócsy A., – Bóna I., Római- és népvándorlások. = Oroszország története I. (Oroszország 1965) 103–135. – 105.; Mócsy A., Pannónia a korai... 92. 101. 105.; – A betelepítésre: Mócsy A., – Bóna I., i. m. 105.; Mócsy A., i. m. 41. 45. 59.

¹⁴ Mócsy A., – Bóna I., i. m. 103.; Mócsy A., Pannónia a korai... 21.

¹⁵ Ezzel kapcsolatban idézhetjük Tacitust: „e királyok ereje és hatalma Róma akaratától függ. Ritkán fegyverrel, gyakrabban pénzzel támogatjuk őket...” – id. Mócsy A., Pannónia a korai... 96.

¹⁶ A szakirodalomban többnyire ide tesszük a szarmata éremforgalom kibontakozását, magunk részéről ezt megkérdőjeleznénk a következők miatt: a 69-es belháborúknál arról értesülünk, hogy a jazig királyt és kíséretét Pannóniába rendelik, majd a vezért ott tartva a sereget hazaküldik. – lásd.: Mócsy A., Pannónia a korai... 47–48.; – Minden valószínűség szerint nem üres kézzel távoztak a harcok és Vespasianus támogatói – annak hatalomra jutása után – nem maradhattak hálátlanok a jazig „lojalitás” iránt. Továbbá: Domitianus kora az első komolyabb háborús konfliktusok ideje, a legio XXI Rapax megsemmisítő is a jazigok voltak. – vö. Mócsy

3. kép. A mendei lelet százalékos összehasonlítása
Рис. 3. Процентное сопоставление клада из Менде
Fig. 3. Répartition en % du trésor de Mende

b) Intercisa – Kecske-mét – Csongrád – Szentés – Körösök völgye – Dacia.²⁰

c) Lugio – Madaras – Halmok – Szeged – Maros-völgy – Dacia.²¹

d) Tiszamenti Észak – Dél irányú útvonal, feltehetőleg a folyó mindkét partján.

A., i. m. 89. 94., valamint a 35. j.

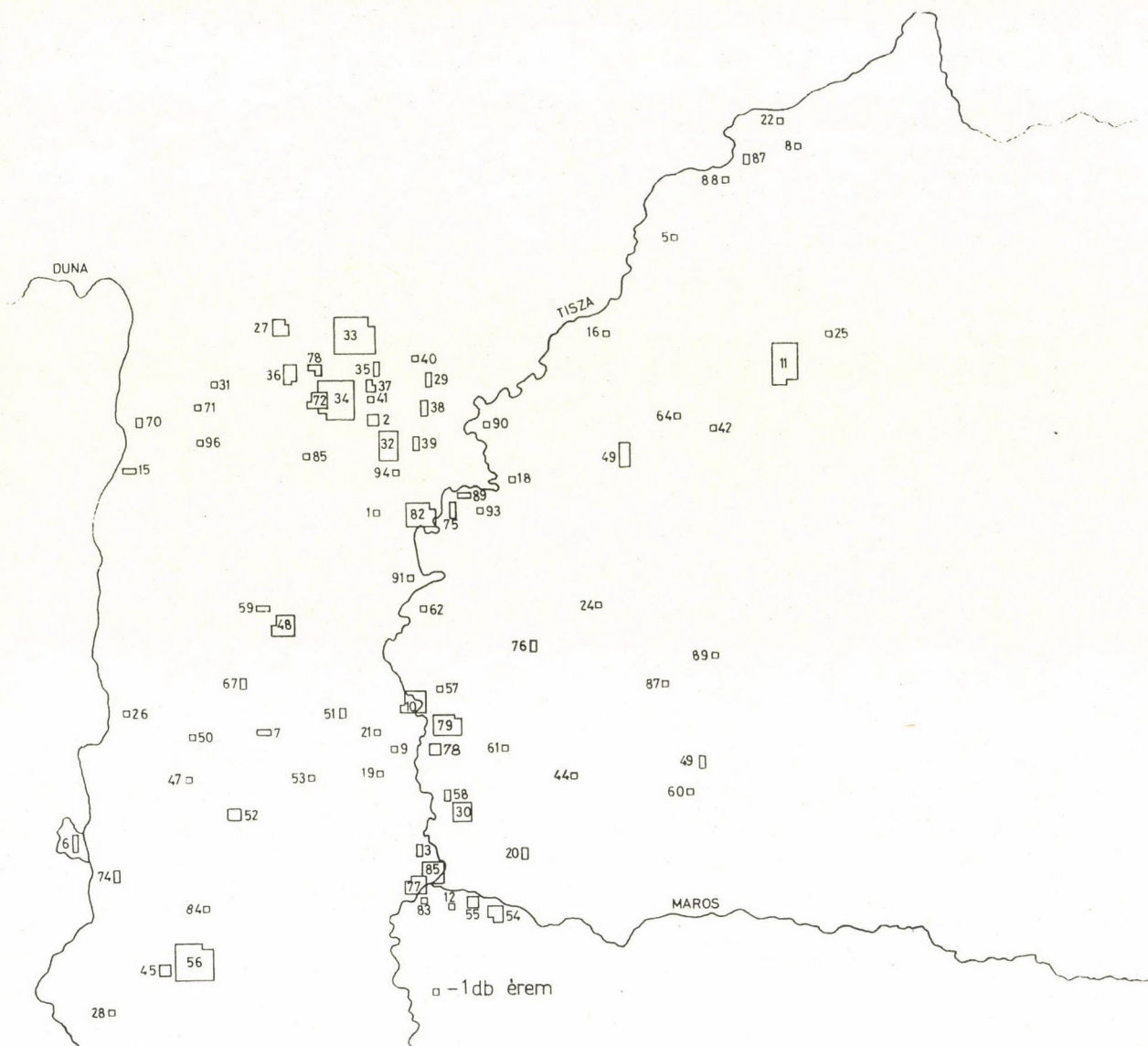
¹⁷ Mócsy A., – Bóna I., i. m. 106.; Mócsy A., Pannónia a korai... 96., 100., 101., 103.; Balla L., ArchÉrt 92 (1965) 141–142.

¹⁸ Vaday A., i. m. 133. – felveti, hogy Hadrianus és Antoninus Pius érmeinek jórésze még a békeévekben kerülhetett a szarmatákhoz.

¹⁹ Balla L., – Tóth I., DMÉ 49 (1966–67) 119–130.; Fitz, J., i. m. 81.; Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 212.; Ua., Zu Fragen... 89.; Kőhegyi, M., MFME 1966–67 (1968) 113.; Ua., JPMÉ 14–15 (1969–70) 116.; Ua., Cumania 1 (1972) 106.; Mócsy A., Pannónia a korai... 76.

²⁰ Balla L., – Tóth I., i. m. 125.; Fitz, J., i. m. 82.; Kőhegyi, M., MFME 1966–67 (1968) 113.; Ua., JPMÉ 14–15 (1969–70) 116.; Ua., Cumania 1 (1972) 104. 106. 109.

²¹ Balla L., – Tóth I., i. m. 123., 125., 129.; Fitz, J., i. m. 81. 83.; Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 212.; Ua., Zu Fragen... 89. és térképei.; Kőhegyi, M., MFME 1966–67 (1968) 113.; Ua., JPMÉ 14–15 (1969–70) 114.; Mócsy A., Pannónia a korai... 104–105., 115.; Mócsy A., – Bóna I., i. m. 108.

4. kép. A mai magyar Alföld szarmata kori római érmei: lelőhelyek és darabszámok az i. sz. I–IV. században

Рис. 4. Римские монеты на территории Венгерской низменности в сарматскую эпоху: местонахождения и число монет в I–IV вв.

Fig. 4. Monnaies romaines de l'époque sarmatique dans la Plaine Hongroise actuelle: sites et nombre des monnaies aux 1er–IVe siècles de notre ère

A Lugiből kiinduló útvonal (c.) minden valószínűség szerint az Aurelius Victor (13,3) által említett úttal azonos, ennek egyik vármállomása Szegeden lehetett.²²

5. térkép: i. sz. 160–193 (8. kép).

Az érmei elterjedése szinte pontról pontra egyezik az előző korszakéval. A kialakult kereskedelmi útvonalakat szinte működésük közben látjuk. Hozzátehetjük; az érmei nagyobb része nem a kereskedelmi forgalom eredményeképpen, hanem a markomann háborúk zsákmányaként kerülhetett ki a szarmatákhoz.²³ Az útvonalak melletti egyenletes elterjedésük egyfelől a belső kereskedelmi

forgalom zavartalanságára utal, másfelől esetleg arra, hogy Sarmatia összes népe egyenlő mértékben vette ki részét a harcokból.

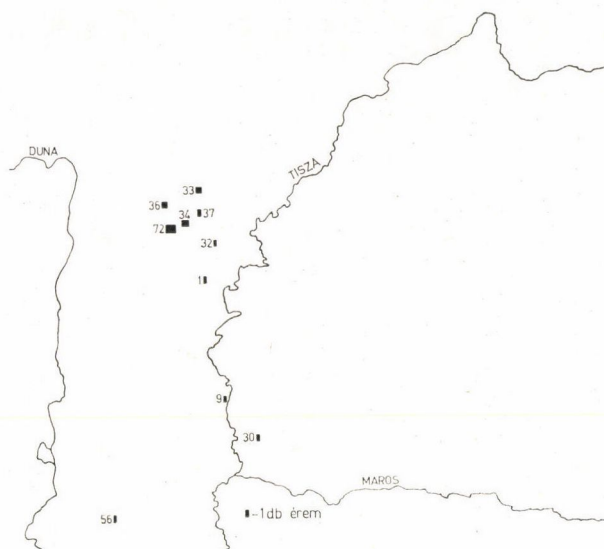
6. térkép: i. sz. 193–235 (9. kép).

Az érmei lelőhelyek száma jóval kevesebb, mint az eddigiekben. A már leírt Aquincum–Debrecen útvonal melletti egyenletes érmei elterjedés a forgalom folytonosságára mutat. Kisebb mértékben, de a Lugio–Szeged útvonalon is mutatkozik a forgalom. Az intercisai részen mintha szünetelne a forgalom, mindenesetre az érmei alapján visszaesés tapasztalható. Ezzel szemben: ugyan-

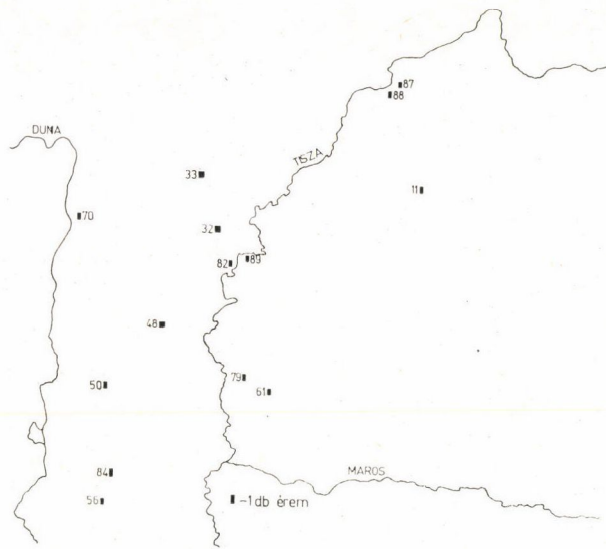
²² Mócsy, A., PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 667. idézi a szegedi kő feliratát; az útvonalról: Mócsy A., Pannónia a korai... 104–105.; Balla L.,–Tóth I., i. m. 125. — is megállapítják, hogy ez lehetett a legro-

videbb, legjelentősebb barbaricum út a két provincia között.

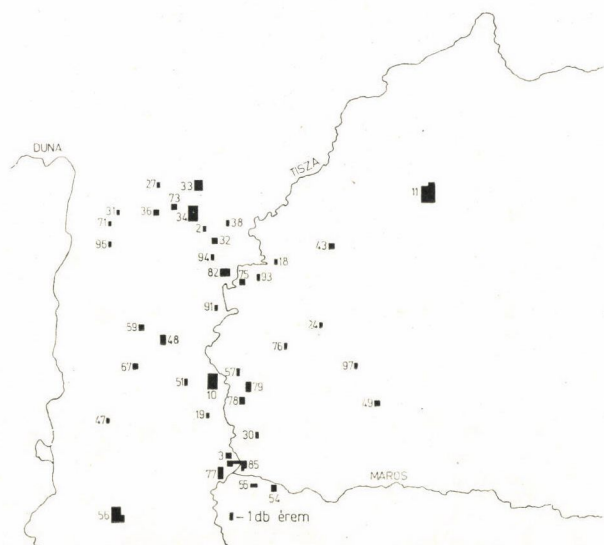
²³ A háborúkra: vö. Mócsy A., Pannónia a késői... 7.; Gabler D., ArchÉrt 95 (1968) 238–239.

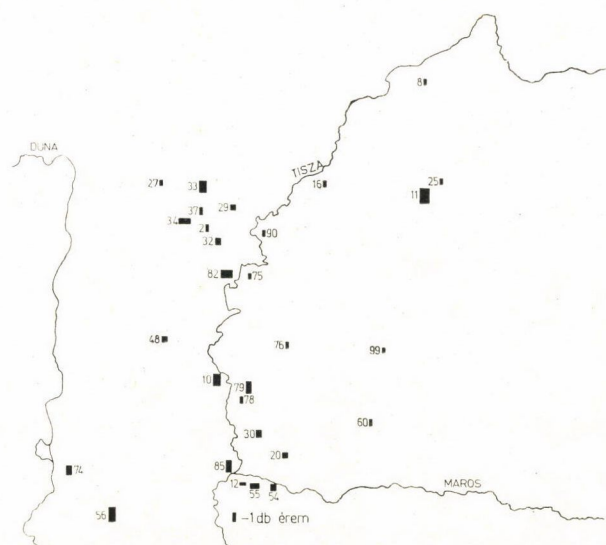
5. kép. Az Alföld éremforgalma Augustustól — Néróig
Рис. 5. Монетное обращение на Венгерской низменности от правления Августа до Нерона
Fig. 5. Circulation monétaire dans la Plaine Hongroise depuis Auguste à Néron

6. kép. Az Alföld éremforgalma Vespasianustól — Nervaig
Рис. 6. Монетное обращение на Венгерской низменности от Веспасиана до Нервы
Fig. 6. Circulation monétaires dans la Plaine Hongroise depuis Vespasien à Nerva

7. kép. Az Alföld éremforgalma Traianustól — Antoninus Piusig
Рис. 7. Монетное обращение на Венгерской низменности от Траяна до Антония Пия
Fig. 7. Circulation monétaire dans la Plaine Hongroise depuis Trajan à Antonin le Pieux

8. kép. Az Alföld éremforgalma Marcus Aureliustól — Commodusig
Рис. 8. Монетное обращение на Венгерской низменности от Марка Аврелия до Коммода
Fig. 8. Circulation monétaire dans la Plaine Hongroise depuis Marc Aurèle à Commode

erre az időszakra keltezhető a barbaricum terra sigillatainak zöme. Ezekről később!

7. térkép: i. sz. 235–284 (10. kép).

A tiszántúli részek kisebb mértékben szerepelnek, úgy tűnik kiesnek a forgalomból. Azzal együtt fellendül a Duna–Tisza közének éremforgalma. A tiszántúli részek

kiesése a barbaricum mozgásokkal hozható összefüggésbe.²⁴

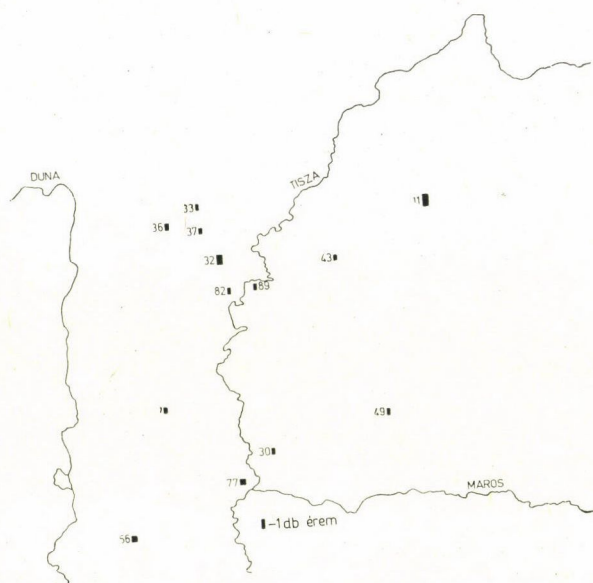
8. térkép: i. sz. 284–305 (11. kép).

Az érmek a Duna–Tisza közének északi részén sűrűsödnek.²⁵ A Duna–Tisza közén tehát még él a normális kereskedelmi forgalom, azonban már a kapcsolatok átren-

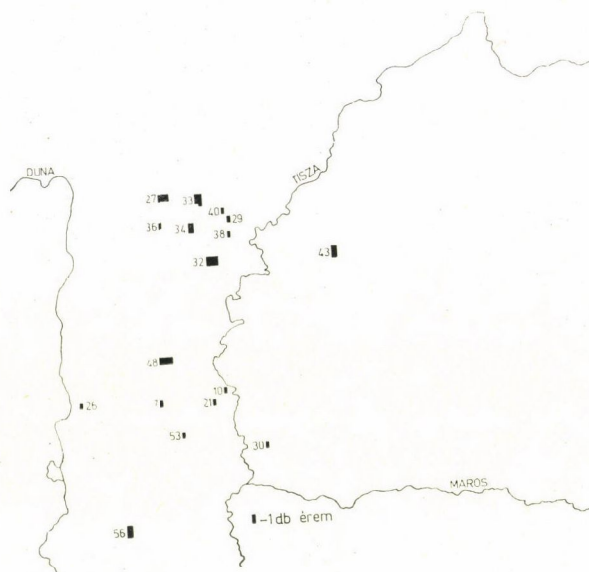
²⁴ Mócsy A., Pannónia a késői... 31., 40.; Soproni S., i. m. 45.

²⁵ 271 után megrendült a keleti szarmata határvonal,

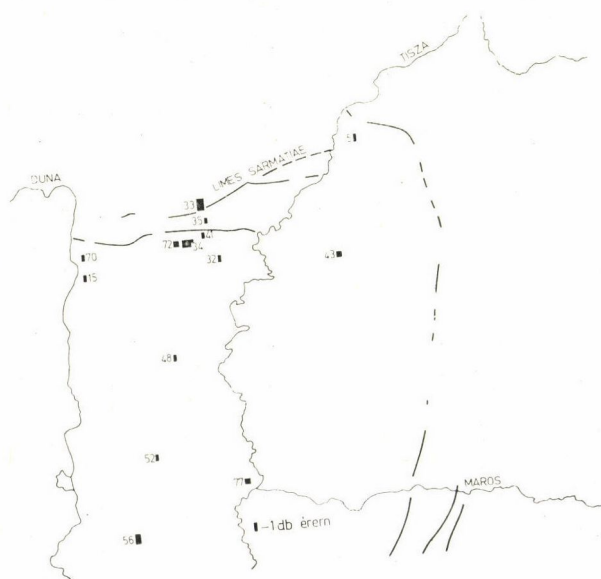
így érthető lesz az átcsoportosulás. — Vö. Mócsy A., Pannónia a késői... 41.; Ua. Cumania 1 (1972) 94. 97.

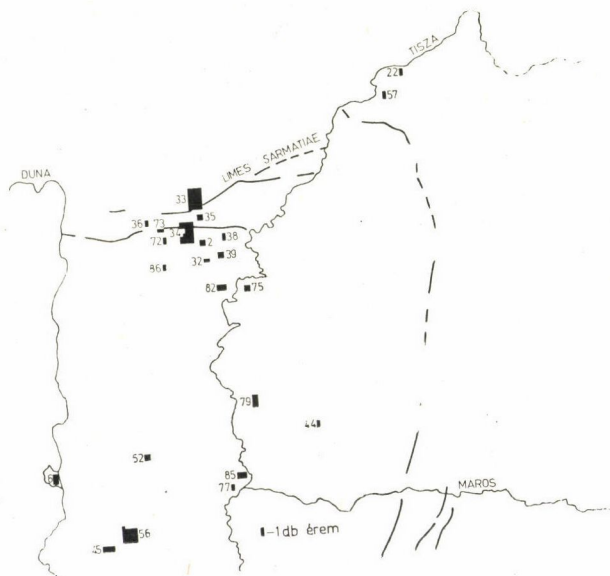
9. kép. Az Alföld éremforgalma Septimius Severustól — Alexander Severusig
Рис. 9. Монетное обращение на Венгерской низменности от Септима Севера до Александра Севера
Fig. 9. Circulation monétaire dans la Plaine Hongroise depuis Septime Sévère à Alexandre Sévère

10. kép. Az Alföld éremforgalma Maximinus Thraxtól — Carusig
Рис. 10. Монетное обращение на Венгерской низменности от Максимиана Тракса до Кара
Fig. 10. Circulation monétaire dans la Plaine Hongroise depuis Maximin 1er à Carus

11. kép. Az Alföld éremforgalma Diocletianustól — 305-ig
Рис. 11. Монетное обращение на Венгерской низменности от Диоклетиана до 305 года
Fig. 11. Circulation monétaire dans la Plaine Hongroise depuis Dioclétien jusqu'en 305

12. kép. Az Alföld éremforgalma a Constantinus-dinasztia korában
Рис. 12. Монетное обращение на Венгерской низменности в эпоху династии Константина
Fig. 12. Circulation monétaire dans la Plaine Hongroise à l'époque de la dynastie Constantinienne

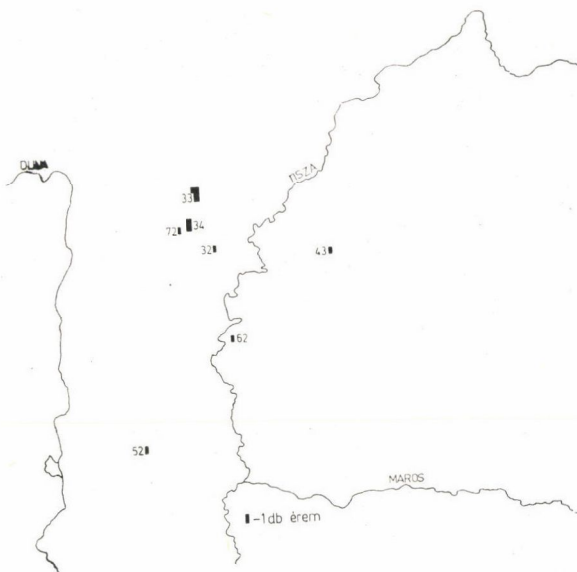
deződése is megfigyelhető. Érmeink talán összefüggésben állanak a szarmata-limes (Csörsz-árok) építésével is.²⁶

²⁶ A szarmata limest (Csörsz-árok, Ördög-árok) Soproni Sándor írta le először mint a birodalmi politikához kapcsolható objektumot, építését 322-re keltezte: i. m. 46.; — A kelteztést átvette Vaday A., i. m. 137.; és Kőhegyi M., Cumania 1 (1972) 108.; Mócsy András Hydatius egy ismert adatára és az albertirsaí felirattöredékre alapozva megkísérelte a szarmata sáncot Diocletianus korára, pontosabban 294-re keltezni: Cumania 1 (1972) 86. 96.; — Lányi, V., i. m. 266. a későrómai éremforgalom barbaricum elemzése kapcsán Mócsy A., véleményéhez csatla-

9. térkép: i. sz. 305–361 (12. kép).

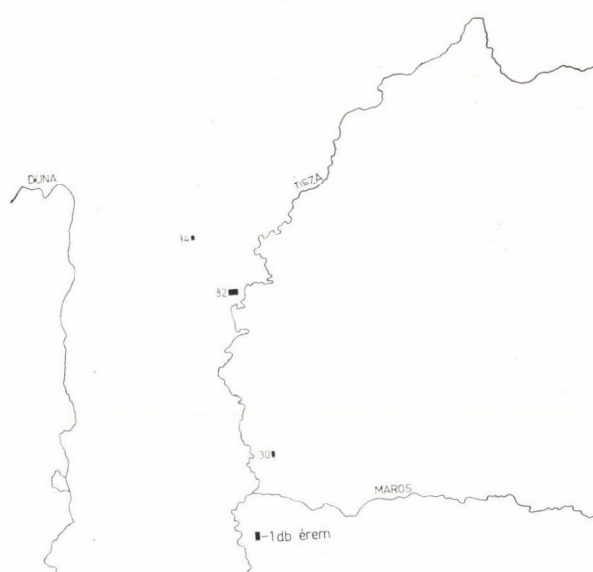
Az érmeik elhelyezkedésükkel a szarmata sánc vona-

kozott. — Mócsy A., Pannónia a késői... 98–99., 100., 111. megismételte korábbi véleményét, azzal a fenntartással, hogy a másik véleménynek (Soproni S.) is igaza lehet, várjunk, míg a sáncot pontosabban lehet keltezni. — Uo. 101.; — Soproni keltezését fogadta el Bóna I., is — A középkor hajnala. = Hereditas (Budapest 1974) 26. — Legutóbb Gabler, D., Zu Fragen... 103. szintén a Soproni által kidolgozott datálást tette magáévá. — Korábban magunk sem láttunk világosan a kérdésben, mindkét vélemény eléggé meggyőzőnek látszott. Soproni

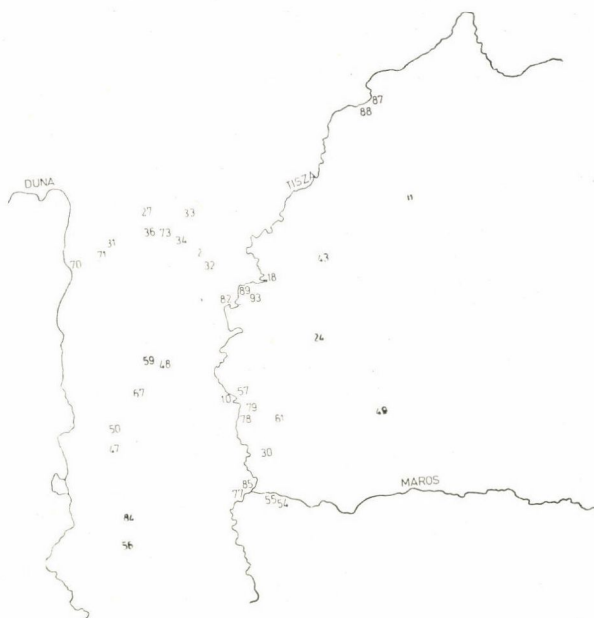
13. kép. Az Alföld éremforgalma Julianustól — 375-ig
Рис. 13. Монетное обращение на Венгерской низменности от Юлиана до 375 г.

Fig. 13. Circulation monétaire dans la Plaine Hongroise depuis Julien jusqu'en 375

14. kép. Az Alföld éremforgalma 375—408-ig
Рис. 14. Монетное обращение на Венгерской низменности с 375 по 408 г.

Fig. 14. Circulation monétaire dans la Plaine Hongroise de 375 à 408

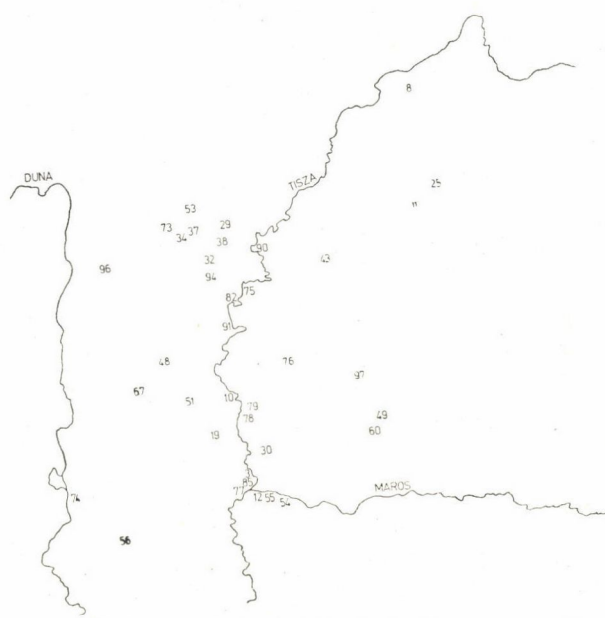

15. kép. Római érmek lelőhelyei Augustustól — Traianusig
Рис. 15. Находки римских монет, чеканенных от Августа до Траяна

Fig. 15. Sites de monnaies romaines depuis Auguste à Trajan

lát követik. Délen fellendül a Lugio—Szeged útvonal forgalma, s talán a szolnoki és csongrádi átkelőhelyek is használatban vannak. A Tiszántúlon erős visszaesés mutatkozik.²⁷

S. lektorom szívességéből hozzájutottam egy közeljövőben megjelenő cikkének kéziratához, melyben a Mócsy A. által felhasznált adatok új értelmezését adja. Nem akarjuk itt véleményét bővebben ismertetni, mindössze annyit jegyeznénk meg, hogy a fenti antik adatot Soproni S. a 293-tól császári székhellyé lett Sirmium védelmére megerősített szerémségi limes-szakaszra vonatkoztatja.

16. kép. Római érmek lelőhelyei Hadrianustól — Commodusig
Рис. 16. Находки римских монет, чеканенных от Адриана до Коммода

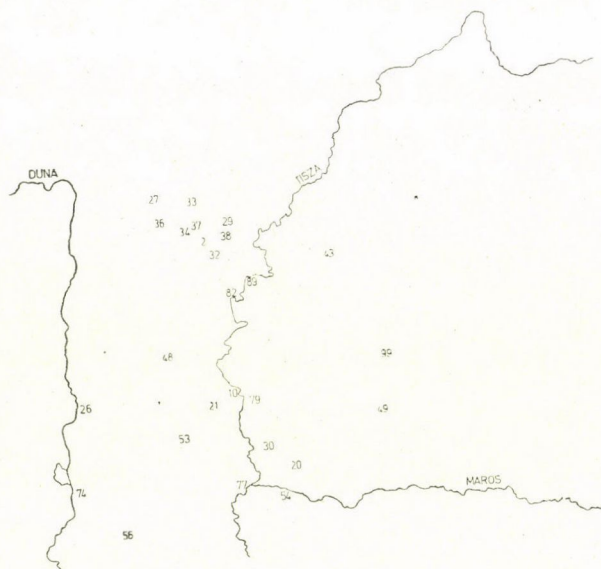
Fig. 16. Sites de monnaies romaines depuis Hadrien à Commode

10. térkép: i. sz. 361—375 (13. kép).

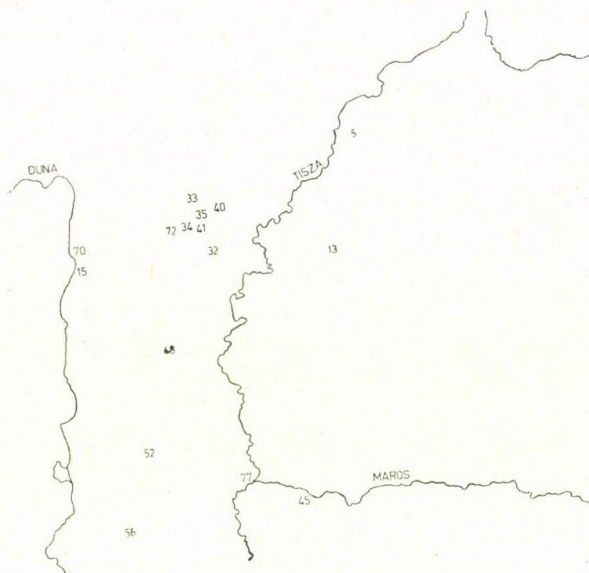
Az érmek jóval kevesebb helyen fordulnak elő, mint bármely eddigi korszakunkban. Kezdetét vette a római-szarmata kereskedelmi kapcsolatok felbomlása. Nagyobb

Úgy tűnik, a továbbiakra nézve elfogadhatjuk a sánc 322-es építését.

²⁷ A tiszántúli részeken a visszaesés a barbaricum eseményekkel függ össze, a gótokat szarmata földön verik meg a római seregek. — Vö. Mócsy A., — Bóna I., i. m. 115.; Mócsy A., Pannónia a késői ... 108.; Soproni S., i. m. 47.

17. kép. Római érmei lelőhelyei Septimius Severustól — Aurelianusig
Рис. 17. Находки римских монет, чеканенных от Септима Севера до Аврелиана
Fig. 17. Sites de monnaies romaines depuis Septime Sévère à Aurélien

18. kép. Római érmei lelőhelyei Dacia feladásától — 305-ig
Рис. 18. Находки римских монет, чеканенных после отставления Дакии до 305 г.
Fig. 18. Sites de monnaies romaines depuis l'abandon de la Dacie jusqu'en 305

méretű forgalom csak az Aquincummal szemben levő szakaszon jelentkezik.²⁸

11. térkép: i. sz. 375–408 (14. kép).

A római pénzen alapuló kereskedelmi kapcsolatokat mind a birodalommal, mind magán a szarmata államon belül végleg szétzilálódtak. A Tisza mellékére való felfűződésük esetleg már a hun uralom kezdeteivel hozható összefüggésbe, melynek központja valahol Szeged környékén lehetett.²⁹

*

Az éremforgalom elemzése kapcsán azt tapasztalhattuk, hogy az egyes korszakok forgalmában néha igen nagy változások mutatkozhatnak. Úgy találtuk továbbá, hogy első két korszakunkban az érmei elterjedésével nem mutathatók ki kereskedelmi útvonalak. E két korszak érmei elsősorban zsákmány vagy adó útján juthattak el a szarmatákhoz, esetleg néhány évtizeddel későbbi kereskedelmi kapcsolatok eredményei lennének, s így az utak forgalmának kialakulásával együtt terjedtek volna el az Alföldön. Megkíséreljük más korszakolással ábrázolni az érmei elterjedését, pusztán azért, hogy az egyes útvonalak jobban kimutathatók váljanak.³⁰

12. térkép: i. e. 27 — i. sz. 117 (15. kép).

Az éremforgalom és a kereskedelmi kapcsolatok megindulása, rendszeressé válása Traianus idejére tehető, jobban mondva Dacia provincia létrehozása utánra. A lelőhelyek elterjedése már kirajzolja a legfontosabb útvonalakat.

13. térkép: i. sz. 117–193 (16. kép).

Közvetlenül a nagy háborúk előtt és a háborúk alatt vert érmei elterjedése a már korábban kialakult utak mentén arra mutat, hogy ezek az útvonalak, a rajtuk

folyó kereskedelemmel némileg már a birodalomtól függetlenül, belső szarmata szükségleteket is kielégíthettek. Ez is egy újabb adalék lehet a római érmei fizetőeszközként való használata mellett a szarmata népeknél.

14. térkép: i. sz. 193–271 (17. kép).

Dacia feladásáig a biztos határok között a kialakult útvonalakon zavartalanul bonyolódik a forgalom.

15. térkép: i. sz. 271–305 (18. kép).

Dacia feladásával a szarmaták keleti határa megrendült, a Tiszántúli éremforgalma a zűrzavaros időkben erősen visszaesett, szinte megszűnt.

*

Most pedig tekintsük át az éremforgalom alakulását grafikon segítségével!³¹ (19. kép)

Ami azonnal szemet szúr: Antoninus Pius és Marcus Aurelius, valamint Nagy Constantinus alatt az éremforgalom „rendellenes” kiugrása. Ugyanilyen feltűnést keltő a Severus-kori csökkenés. A két kiugrást talán könnyen elintézhethetnénk azzal, hogy a mondott császárok alatt a kereskedelmi kapcsolatok mellett aránytalanul nagyok voltak a háborús érintkezések; intenzitásukban és időtartamukban is. Az éremanyag nagyobb hányada e konfliktusok útján szerzett zsákmánynak vagy ajándéknak tekinthető. A Severus-kori visszaesésre nehezebb magyarázatot találnunk. Köztudott, hogy Pannóniában ekkor volt a legélénkebb a limesmenti élet, ami feltehetően kihatott a barbaricum viszonyokra is. Az sem mellékes körülmény, hogy az alföldi lelőhelyű terra sigillaták zöme erre az időszakra keltezhető.³² Felvetődik; nem a terra sigillata vált-e fizetőeszközzé a barbaricum felé, legalább egy rövid időre? A szarmaták nem fogadták el a Severus-

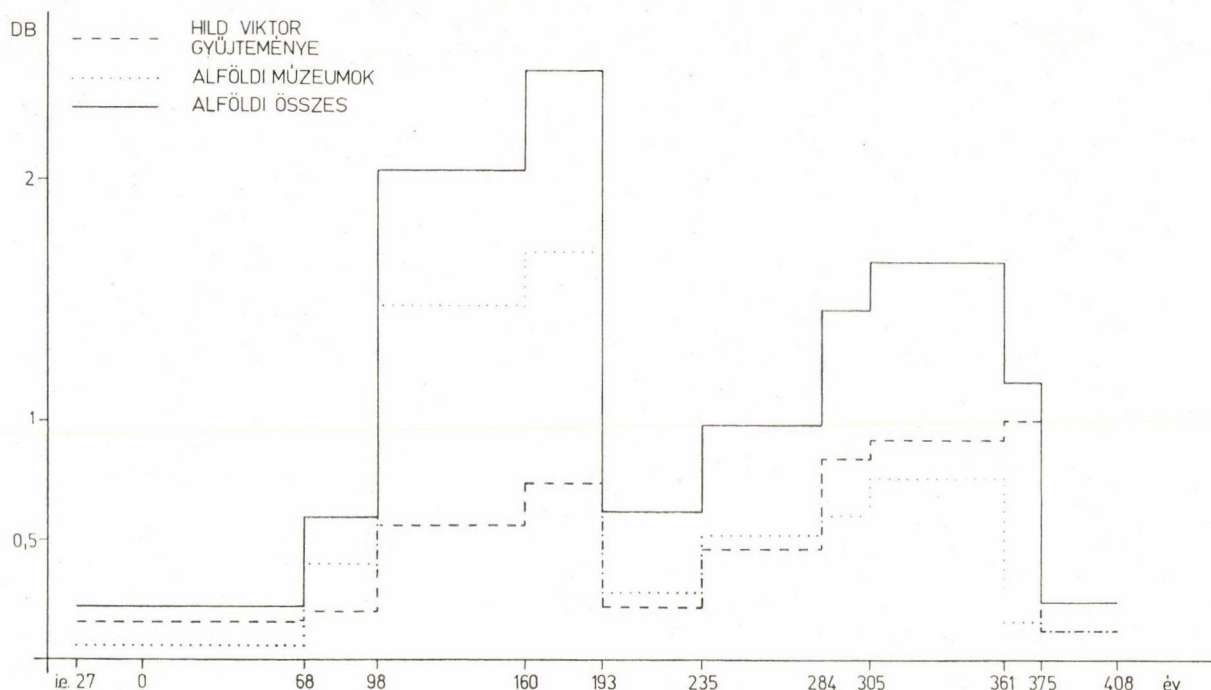
²⁸ Úgy tűnik: az érmei ilyen csoportosulása összefügg a barbaricum erődítésekkel. pl. *Soproni S.*, Hatvan—Gombospusztán tárt fel egy I. Valentinianus-kori burgust. I. m. 52.; *Soproni S.*, Késő római katonai őrállomás Hatvan—Gombospusztán. = *Dolgozatok Heves megye múltjából.* (Eger 1970) 17–29.; *Mócsy A.*, Pannónia a késői ... 126.; *Lányi, V.*, i. m. 267.

²⁹ A jelenség esetleges hun vonatkozásaira *Mócsy A.*, hívta fel a figyelmemet.

³⁰ A térképeken tovább csak a lelőhelyek jelzése szerepel, az érmei szám nem. Így jobban áttekinthető az adott útvonalak.

³¹ Grafikonunkon az egyes császárok uralkodási éveinek számával elosztottuk az érmei számát, így az egy évre eső átlagot kapjuk meg.

³² *Gabler D.*, ArchErt 95 (1968) 234 skk.; *Ua.*, Zu Fragen ... 90.; *Mócsy A.*, Pannónia a késői ... 21.

19. kép. Az éremforgalom évi átlagának grafikonja i. sz. I–IV. század

Рис. 19. График среднего количества монет в год в I–IV вв.

Fig. 19. Diagramme de la circulation monétaire moyenne annuelle aux Ier–IVe siècle de notre ère

kori leértékelés miatt rosszabb minőségű érmekeket,³³ azokat csak később — a III. század közepén — kezdték volna meg átvenni. Erre mutatna a lassan, de azért felfelé emelkedő éremgrafikon.

Mint fentebb kiderítettük: a kereskedelmi útvonalak jelentkezése az éremanyagban, s ezzel együtt a kereskedelmi forgalom nagyobb méretű megindulása a szarmata területeken — Traianus korára tehető. Ugyanezt grafikonunk is megerősíti. I. sz. 68-ig az éremforgalom oly minimális, hogy szinte semmiféle ilyen jellegű kapcsolatról nem beszélhetünk. A helyzet némileg javul 68 után, amikor a hadsereg felvonul a Duna mellékére, így több lett a kapcsolatteremtés lehetősége.³⁴ Eddig a korszakig még Pannónia esetében is — különösen Északkelet Pannóniában — aligha beszélhetünk komolyabb méretű éremforgalomról,³⁵ miért lenne akkor fejlettebb a birodalmi határokon kívül élő szarmatáknál? Az éremforgalom olyan alacsony szintű, hogy azt nyugodt szívvel a kezdődő háborús konfliktusok számlájára írhatjuk.³⁶

Traianus idején, nyilvánvalóan Dacia meghódításával összefüggésben, hirtelen megugrik az éremforgalom. Rómának szüksége volt a két provinciát összekötő legrövidebb utakra, s ezek az Alföldön, a szövetséges szarmaták földjén vezettek keresztül. A forgalom megnövekedésére különösen azután számíthatunk, hogy 117–119 után befejeztek egy szarmata háborút, melyet a század közepéig tartó több évtizedes békeidőszak követett.³⁷

Antoninus Pius és Marcus Aurelius korában, mint látható volt, hihetetlen mértékben megnövekedett az éremforgalom, az anyag java része azonban; háborús zsákmánynak tekinthető.³⁸

Commodus alatt ehhez képest hirtelen visszaesés tapasztalható, mely a Traianus-kori viszonyokkal összevetve már normális szintnek mondható.

A Severus-kori csökkenésről fentebb részletesebben szölvünk, nem kívánunk ismétlésbe bocsátkozni. A III. század folyamán fokozatos emelkedés látszik.

A tetrarchia korában az előzőkhöz mérten újfent emelkedik a görbe, majd Constantinus korában még jobban kiugrik.³⁹ Ebben az időszakban (a tetrarchia korától kezdődően) a leletekben szinte kizárólag bronz- és rézpénzek szerepelnek, míg korábban éppen fordítva, kizárólag ezüstök vannak.

A IV. század vége felé haladva a görbe fokozatosan visszaesik, bár Julianus és I. Valentinianus idején némi javulást mutat.⁴⁰ 375 után az éremforgalom lassú elhalása követhető nyomon.

Összefoglalás

Az alföldi római kori éremforgalom vizsgálatán keresztül kimutattuk, hogy a földrajzilag meghatározott lehetséges kereskedelmi útvonalak használata hogyan

korai ... 52., 73., 76.

³⁶ A háborúkra: Mócsy A., Pannónia a korai ... 89., 94–95.

³⁷ Mócsy A., Pannónia a korai ... 104.; Pannónia a késői ... 25 sk. Gabler, D., Zu Fragen ... 105.

³⁸ Soproni S. lektorom volt szíves felhívni figyelmemet arra, hogy a pénzek megugrása esetleg összefügghet a tervezett szarmata provincia létrehozása érdekében a szarmatákhoz juttatott „segéllyel” is. — A történeti körülményekre, eseményekre vö. Mócsy A., Pannónia a késői ... 7–.

³⁹ Lásd: 26. j.

⁴⁰ Lásd: 28. j.

³³ Gabler, D., Zu Fragen ... 100.; — Ezzel kapcsolatban felmerülhet az is, hogy saját érmelelssel próbálták meg pótolni a kimaradó jobb vereteket. A szarmata pénzverési kísérletekre: Kerényi A., i. m. 19.

³⁴ Erről: Mócsy A., Pannónia a korai ... 48., 85., 108., 114.

³⁵ Pannónia korai pénzforgalmával Fitz Jenő foglalkozott. Északkelet Pannónia gazdaságilag fejletlenebb volt, később is került a birodalom közigazgatásába. Pannónia éremforgalmában nyugaton nagyobb méretű, keleten kisebb mértékű fokozatos fejlődés figyelhető meg Vespasianusig. Alapvető változásokra csak Vespasianus trónralépte után került sor. — vö. Fitz J., NK 72–73 (1973–74) 18–25.; lásd még: Mócsy A., Pannónia a

váltakozott az egyes kisebb korszakok politikai viszonyai nyomán. Róma és a Kárpát-medencei népek viszonyai-ban beállott változások mindenkor tükröződtek az Alföld kereskedelmi (érem-) forgalmában.

A szármatai Alföldre való betelepítése után, az i. sz. I. században nem mutathatók ki kapcsolatok a birodalommal. A helyzet Vespasianus trónra kerülése után változik meg, miként a provincián belül is. A kereskedelmi kapcsolatok és az éremforgalom megindulása ennek nyomán: Traianus-Hadrianus alatt bontakozik ki. A nagy háborúk után az éremforgalomból ugyan nem annyira, de az egyéb régészeti anyagból kimutatható a kereskedelmi kapcsolatok megléte. A III. században, a barbaricum viszonyokkal összefüggésben, a tiszántúli részek kiesnek az éremforgalomból, méginkább szembe ötlük ez Dacia feladása (271) után. A tetrarchia- és a constantinusi korban a forgalom fellendül ugyan, de csak a Duna-Tisza közén és a szármata sánc mellett. Constantinus után a római pénzen alapuló kereskedelmi kapcsolatok felbomlása-elhalása figyelhető meg.

Fülöp Gyula

A térképeken szereplő lelőhelyek jegyzéke:

A számsorban helyenként ugrások vannak, ennek oka, hogy gyűjtésünk jóval nagyobb területet ölelt fel, mint a feldolgozásunk — későbbi munkánk megkönnyí-

tésére, a már feldolgozott lelőhelyeket nem kívántuk újra számozni.

1. Abony; 2. Alattyán; 3. Algyő; 5. Bivalyhalom; 6. Bogviszló; 7. Bugac; 8. Buj; 9. Csanytelek; 10. Csongrád; 11. Debrecen; 12. Deszk; 15. Dunaharaszti; 16. Egyek; 18. Fegyvernek; 19. Felsőpusztaszer; 20. Földeák; 21. Gátér; 22. Gáva; 24. Gyoma; 25. Hajdúsámson; 26. Harta; 27. Hatvan; 28. Hercegszántó; 29. Hevesiván; 30. Hódmezővásárhely; 31. Isaszeg; 32. Jászalsószentgyörgy; 33. Jászárokszállás; 34. Jászberény; 35. Jászdózsza; 36. Jászfényszaru; 37. Jászfákóhalma; 38. Jászkisér; 39. Jászládány; 40. Jászszentandrás; 41. Jásztelek; 42. Kaba; 43. Karcag; 44. Kardoskút; 45. Katymár; 47. Kecel; 48. Kecskemét; 49. Kétegyháza; 50. Kiskőrös; 51. Kiskunfélegyháza; 52. Kiskunhalas; 53. Kiskunmajsa; 54. Kiszombor; 55. Klárafalva; 56. Madaras; 57. Magyar-tés; 58. Mártély; 59. Méntelek; 60. Nagykamrás; 61. Nagymágócs; 62. Nagyrév; 64. Nádudvar; 67. Orgovány; 70. Pesterzsébet; 71. Pécel; 72. Pusztakerekudvar; 73. Pusztamonostor; 74. Sükösd; 75. Szajol; 76. Szarvas; 77. Szeged; 78. Szegvár; 79. Szenté; 82. Szolnok; 83. Szőreg; 84. Tataháza; 85. Tápe; 86. Tápiószentmárton; 87. Tiszaeszlár; 88. Tiszalök; 89. Tiszapüspöki; 90. Tiszaroff; 91. Tiszavárkony; 93. Törökszentmiklós; 94. Újszász; 96. Üllő; 97. Vizesbánsó; 99. Vizesfás.

ЕЩЕ РАЗ ОБ ОБРАЩЕНИИ РИМСКИХ МОНЕТ НА ТЕРРИТОРИИ ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ В САРМАТСКУЮ ЭПОХУ

Резюме

На основе процентного соотношения кладов римских монет автор пришел к выводу, что эти монеты появились у сармат тогда же, когда и в Римской империи или же спустя некоторое время. Следовательно, они были в обращении и здесь (Рис. 1—3).

Путем анализа денежного обращения на территории Венгерской низменности автор устанавливает изменения в использовании торговых путей в зависимости от политики, проводимой в разные эпохи. Изменения в взаимоотношении Рима и народов Карпатской котловины всегда отражались в торгово-денежном обращении Венгерской низменности (Рис. 4—18).

(Рис. 19.) В первое время после переселения сармат на Венгерскую низменность не прослеживаются их

связи с империей. Это положение изменяется после правления Веспасиана. Начало торговых связей и денежного обращения относится ко времени правления Траяна и Адриана. После войны с маркоманнами связи прослеживаются еще не по монетным находкам, а по другим вещам (например terra sigillata). В III веке территории к востоку от Тиссы уже не включены в денежное обращение империи, тем более после оставления римлянами Дакии (271 г.). Хотя в период троевластия и правления Константина денежное обращение оживилось, но только между Дунаем и Тиссой, и там главным образом по линии сарматского лимеса. После этого отмирают торговые связи, основанные на римской денежной системе.

Дб. Фюлен

A NEW PAPER ON THE CIRCULATION OF ROMAN COINS DURING SARMATHIAN TIMES ON THE CONTEMPORARY HUNGARIAN PLAIN

Extract

The investigation of the percentile compound of coin hoards made us to decide that our coins arrived to the Sarmathians at the same time when they started using them in the Empire, or not much later. Thus they reflect a reasonable circulation (figs. 1—3).

Through the investigation of the Roman coin circulation on the Hungarian Plain we have shown how the geographically determined possible routes had changed according to the political situations of shorter periods. The changes in the relations between Rome and the peoples of the Carpathian Basin got always reflected in the trade and coin circulation of the Hungarian Plain (figs. 4—18).

(Fig. 19) Shortly after the settling of the Sarmathians onto the Hungarian Plain no connections with the

Empire can be proven. The situation changes after Vespasian, just like in the provinces. Thus the starting of trade relations and coin circulation could be dated to the times of Trajan and Hadrian. After the Markomann wars the existence of these relations can be more observed from other Roman wares (like terra sigillata) than from the coin circulation. The area beyond the Tisza falls out of the coin circulation during the third century A. D. becoming more noticeable after the evacuation of Dacia in 271 A. D. Although the circulation picks up during the Tetrachy and Constantine the Great, but only between the Danube and the Tisza along the Sarmathian limes. Following this, the trade relations based on Roman coins can be observed as dying down.

Gy. Fülöp

A RÁKOSCSABAI ÉS A BALATONALMÁDI VASESZKÖZ LELET ÚJ KELTEZÉSE

A vaseszközök, elsősorban a mezőgazdasági vaseszközök kutatása a régészetnek az utóbbi évtizedben öröndetesen megélnéült területe. A korábbi gyakorlatnak megfelelően a különböző feltárások ismertetése, ill. komplex feldolgozása is tartalmazott vaseszközöket, de emellett egyre gyakrabban találkoztunk csak vaseszközökkel foglalkozó dolgozatokkal, régészek és néprajzkutatók tollából egyaránt. A két tudományág között a feldolgozásra váró leletanyag jellegének megfelelően sajátos munkamegosztás jött létre. A régészet elsősorban az eddig közöletlen, ill. újonnan előkerült vaseszköz leletek korának meghatározására, és a néprajzra támaszkodva az egyes tárgyak funkciójának meghatározására törekedett. A néprajzkutatók pedig részben erre az újonnan közölt anyagra építve inkább az egyes eszközök történetével foglalkoztak. Felvázolva az eszközök különböző típusainak történetét Kárpát-medencei megjelenésüktől eltűnésükig, formájuknak vagy funkciójuknak megváltozásáig, az agrotechnika fejlődésében keresve a magyarázatot ezekre a változásokra. Elég ha *Balassa Ivánnak* az ekekkel és az ekealkatrészekkel,¹ *Takács Lajosnak* a kaszaszerű vágóeszközök történetével² vagy *Vincze Istvánnak* a szőlőművelés fejlődésével³ és a regionális eltérések történeti magyarázataival kapcsolatos munkáira hivatkozunk. Ma még sajnos ritka az olyan együttműködés, amikor régész és néprajzos közösen dolgoz fel egy leletegyüttest vagy egy munkaterület eszközanyagát.⁴

Az újabban közölt vaseszköz leletek egy részének keltezése, esetenként a leletegyüttesek egyes tárgyainak funkció-meghatározása megkérdőjelezhető. Ennek magyarázatát két okban látjuk. A régészek egy részének körében maig is él az a hiedelem, hogy mind minőségben, mind mennyiségben komolyabb kézművesipari és mezőgazdasági vaseszközanyagot inkább csak a római korban és a későközépkorban használtak hazánk területén (megfelelkezve arról, hogy a népvándorláskor népei és a honfoglaló magyarság a sírokból talált fegyverek alapján igenis fejlett vasművességgel rendelkezett). A másik hiedelem annak a korlátozott érvényű megfigyelésnek az abszolútizálása, hogy az egyes eszköztípusok viszonylag rövid idő alatt elnyerik a velük végzett munkának megfelelő leghatékonyabb formát, és utána addig nem változik ez a forma, amíg a készítés technikájában, a művelésmódban, vagy a művelés rendszerében döntő változás nem következik be. Holott ez a tétel az eszközök viszonylag kis számára érvényes csak — pl. a szimmetrikus eke-

vasak bizonyos típusai —, mert az azonos forma is mutat-hat eltérést az apróbb részletekben, ami nem függ az előbb említett feltételek megváltozásától. Ebből következik viszont, hogy gyakran lemondanak a vastárgyak részletes vizsgálatáról. A következőkben idézendő leírások szűkszavúsága mutatja ezt. Pedig a régészet számszerűleg és változatosságban is legnagyobb leletsoportja a kerámia is a tárgyak alapos leírásával, a készítési technika, az égetésmód és szín, a peremképzés, a díszítés és a forma vizsgálatával válhatott csak keltezőértékűvé. Az ábrázolások anyag és a hiteles feltárásokból származó jól keltezhető analógiák alapján, a formai jegyek mélyebb elemzésével a kísérőleletek nélkül előkerült vaseszköz leletek kora is többnyire biztosan meghatározható. Egy korábbi dolgozatunkban kísérletet tettünk a későközépkorra keltezett későnépvándorláskori, ill. Árpád-kori vaseszköz leletek kormeghatározásának revíziójára.⁵ Az előbbieken felsorolt okok következtében több eszköz esetében elmosódott a római kori és a későközépkori formák közötti különbség, ami téves keltezésekhez vezetett. A következőkben a római koriként közzétett Budapest — rákoscsabai vaseszköz leletről⁶ kísérjük meg bebizonyítani, hogy a későközépkorban került a földbe, a későközépkorban meghatározott balatonalmádi leletről⁷ pedig kimutatni, hogy római korinak kell tartanunk.

I. A Budapest—rákoscsabai vaseszköz lelet

A 25 tárgyból álló leletet⁸ 1964 őszén a rákoscsabai református parókia (XVII. ker. Rákoscsabai u. 3.) kertje melletti útéptés során találták kb. 60 cm mélységben. A leletegyüttest összegyűjtő Oros László ref. lelkész szerint a bronztányérból és 24 vastárgyból álló lelettel együtt semmilyen kerámia vagy érem nem került elő, amely a keltezést megkönnyítené. Felsorolásunkban az egyes tárgyak a leltári szám utolsó számának megfelelő sorszámot kapták.

1. *Bronztál* (1. kép 1). Az eredeti leírás szerint „bronz-edény aljrésze talpgyűrűvel, forrasztott fénkrésszel”, a valóságban egy meglehetősen gyűrődött bronztál, amely egy külön darabból készített talpgyűrűn áll. A talprészt a tál alján vágott és peremesen kiképzett 5,9 cm átmérőjű nyílásba illesztették, majd a két részt az érintkező felületek egymáshajtatásával rögzítették. Nem egy nagyobb edény hasasodó alsó feléről van szó, hanem

¹ Pl. *Balassa I.*, *A Magyar Mezőg. Múz. Közl.* 1969 — 1970. 45 — 66.; *Ua.* *Acta Ethn.* 20 (1971) 411 — 437.; *Ua.*, *VMMK* 11 (1972) 357 — 400.; *Ua.*: Az eke és szántás története Magyarországon. (Bp. 1973)

² Pl. *Takács L.*, *Eth* 78 (1967) 2 — 18.; *Ua.*, *NéprÉrt* 50 (1968) 35 — 49.; *Ua.*, *NéprÉrt* 51 (1969) 37 — 56.; *Ua.*, *Eth* 81 (1970) 187 — 210.; *Ua.*, *A M. Mezőg. Múz.* K. 1971 — 1972. 83 — 90.

³ Pl. *Vincze I.*, *NéprÉrt* 39 (1957) 71 — 101.; *Ua.*, *Népi kult.* — népi társ. 5 — 6 (1971) 310 — 314.

⁴ Pl. *Kecskés P.*, — *Pető M.*, *NéprÉrt* 56 (1974) 131 — 158., a római kori szőlőművelés eszközanyagának feldolgozásáról. A Debrecen — homokbányai vaseszköz lelet régész és néprajzos által végzett párhuzamos feldolgozása

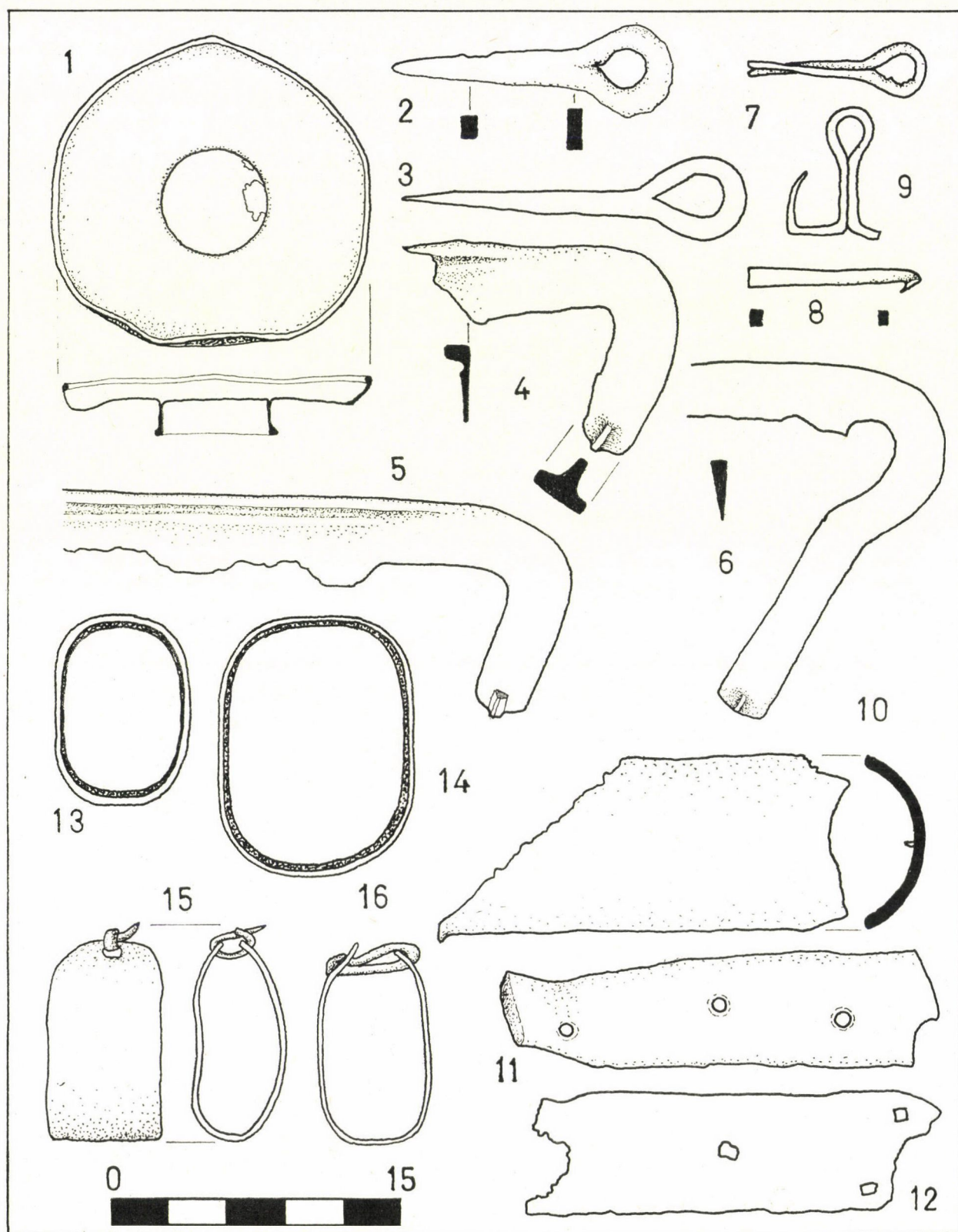
részben eltérő eredményre vezetett *Kiss A.*, *DMÉ* 1960 — 1961 (1962) 29 — 36.; *Ikvai N.* *Uo.* 143 — 150.

⁵ *Müller R.*, *Acta ArchHung* 27 (1975) 59 — 102. a Debrecen Szepes pusztai, a Debrecen — homokbányai, a mohácsi és a Cegléd — madarászalmi vaseszköz leletekről.

⁶ *Pető M.*, *BpR* 23 (1973) 121 — 126.

⁷ *Németh P.*, *Etn* 79 (1968) 253 — 256.

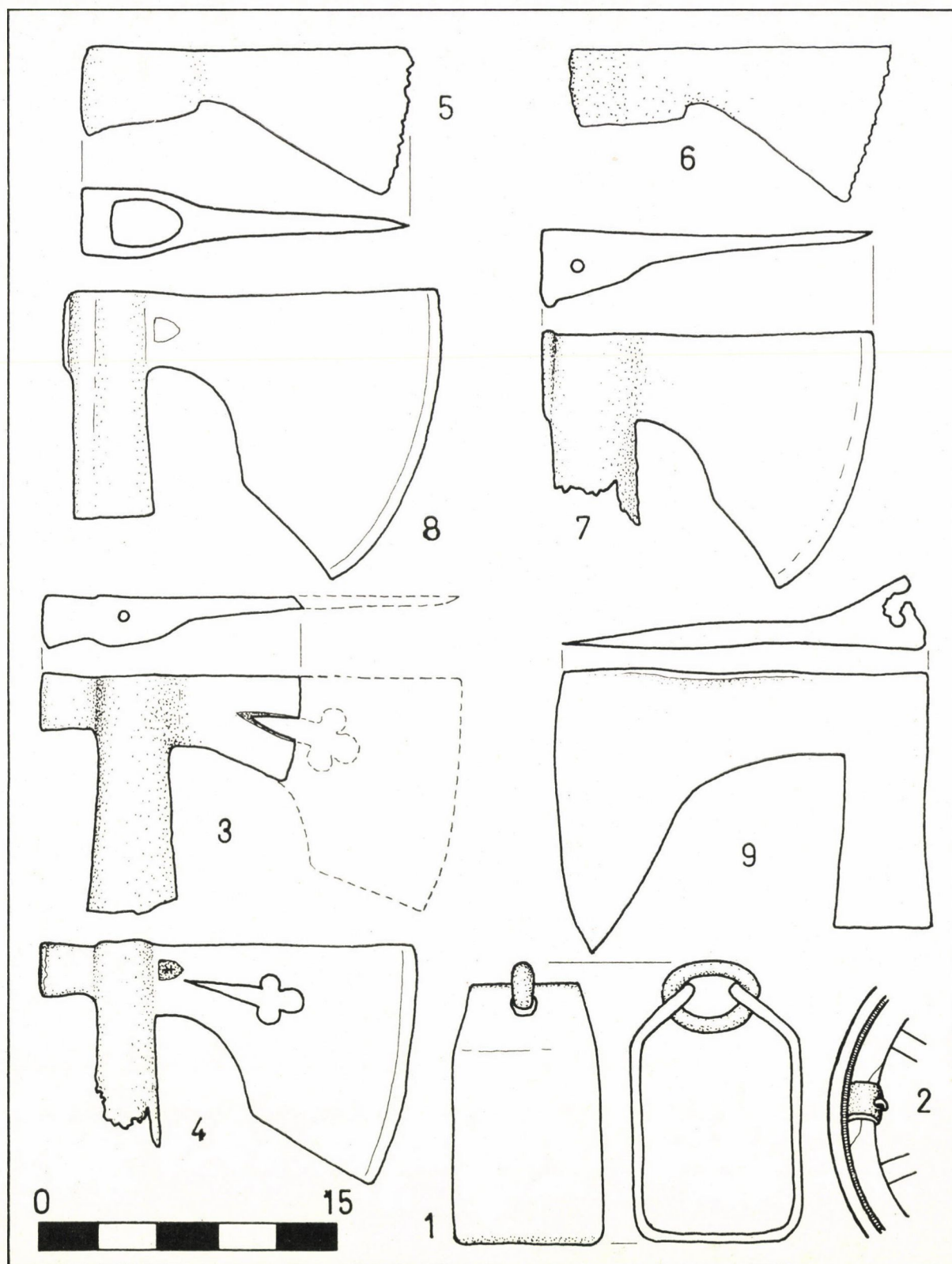
⁸ A leletegyüttest a BTM római gyűjteménye őrzi (Itsz.: 65.1.1.-24.). Köszönetet mondok a BTM munkatársainak, hogy a tárgyak vizsgálatát lehetővé tették, ill. a Magyar Mezőgazd. Múzeum Eszköztörténeti Archivumának, hogy a leletről készített fényképfelvételeket rendelkezésemre bocsátotta.

1. kép. Római vastárgy: 6. Keszthely–Fenekpuszta. — Későközépkori vastárgyak: 1–2, 4, 7–8, 10–11, 13, 15. Rákosszaba. — 3, 5, Kecskemét környéke. — 9. Fülek (Filakovo). — 12. Kurittján. — 14. Guntramsdorf. — 16. Cegléd

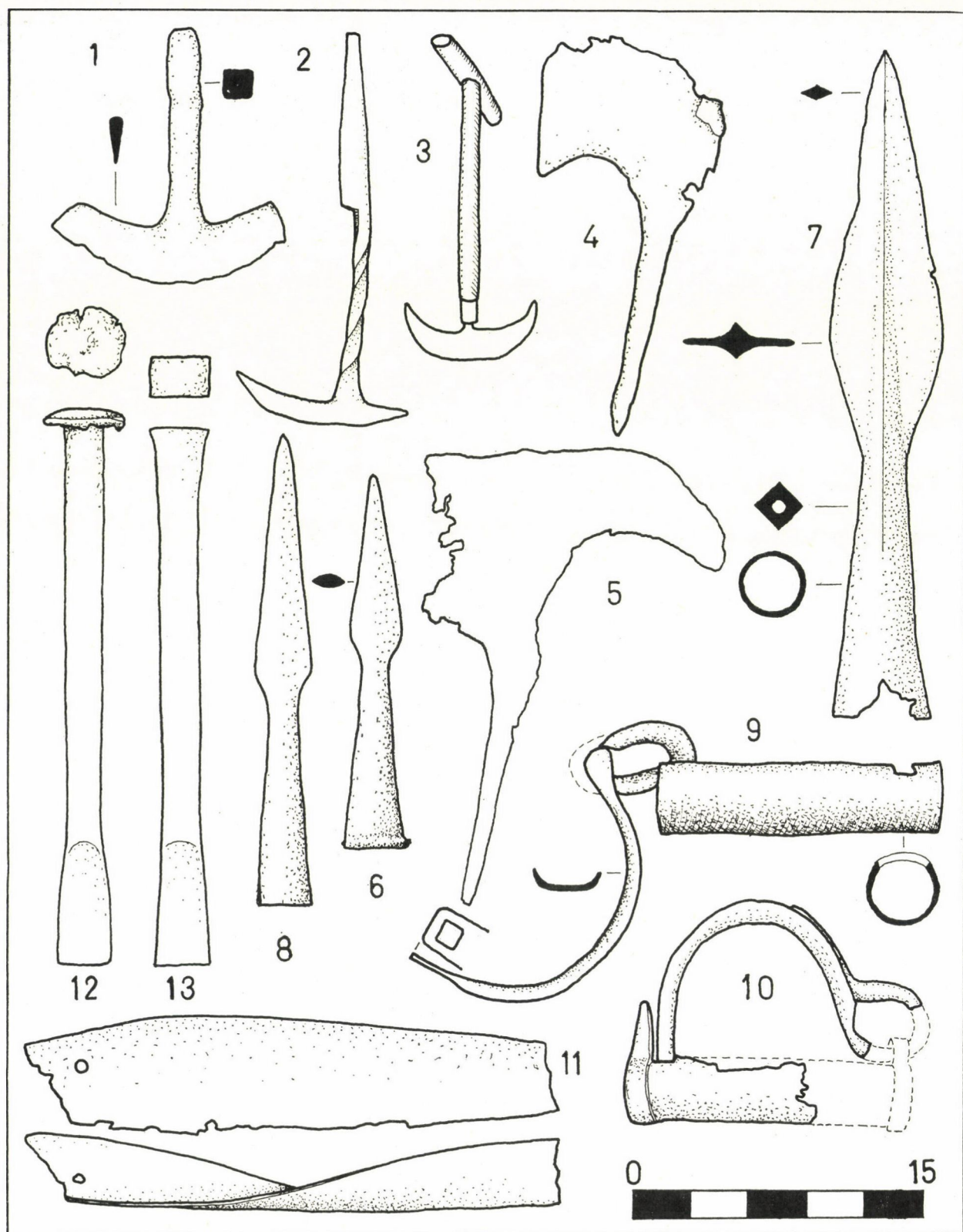
Рис. 1. Железный предмет римской эпохи: 6. Кестхэй-Фенекпуста. — Железные предметы позднего средневековья: 1–2, 4, 7–8, 10–11, 13, 15. Ракошчаба. — 3, 5. Окрестность Кечкемета. — 9. Фюлек (Филаково). — 12. Куритян. — 14. Гунтрамсдорф. — 16. Цеглед

Fig 1. Objet de fer romain: 6. Keszthely–Fenekpuszta. — Objets de fer du moyen âge finissant: 1–2, 7–8, 10–11, 13, 15. Rákosszaba. — 3, 5. environs de Kecskemét. — 9. Fülek (Filakovo). — 12. Kurittján; 14. Guntramsdorf. — 16. Cegléd

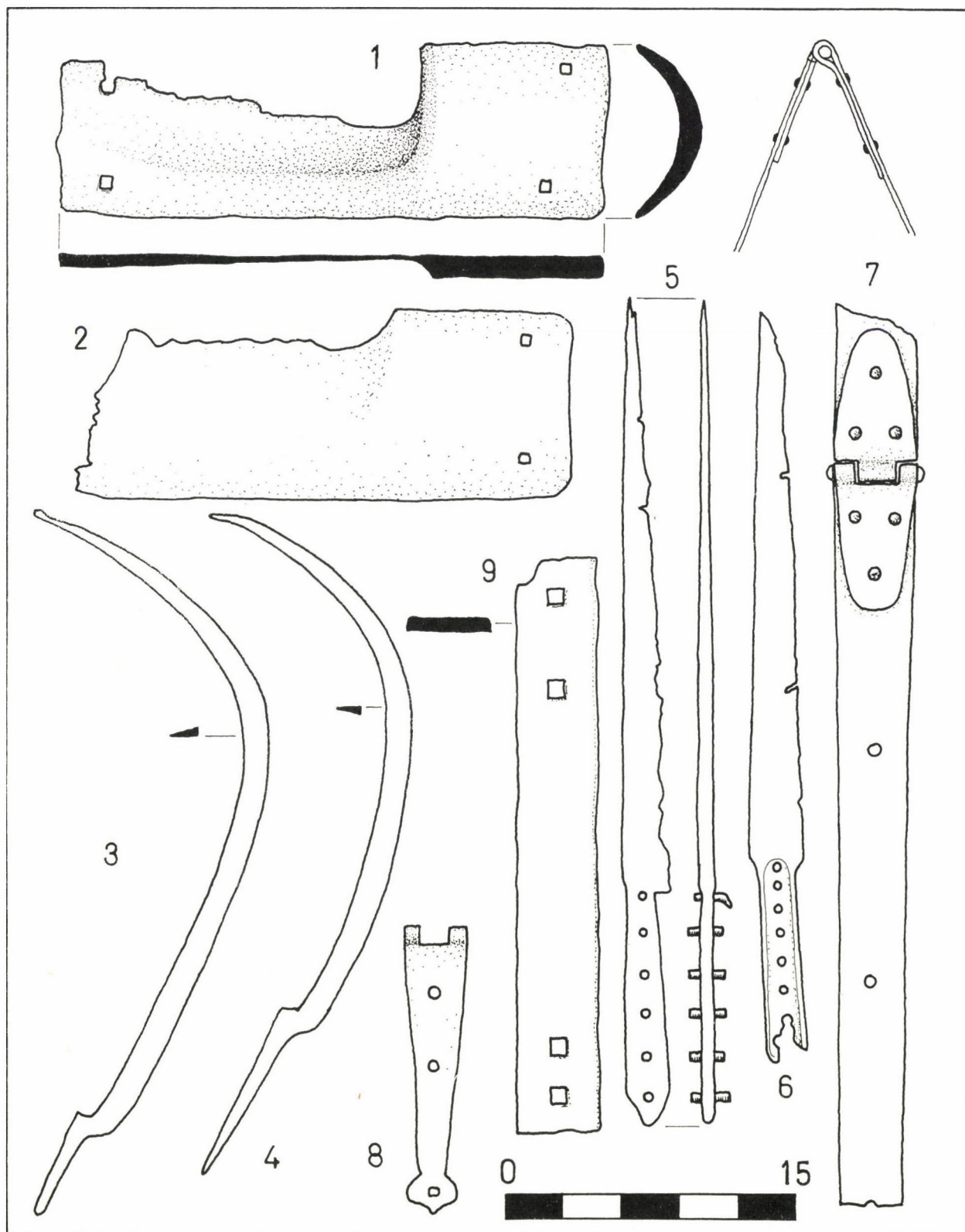

2. kép. Római kori vastárgy: 9. Keszthely—Fenekpuszta. — Későközépkori vastárgyak: 1, 3, 5, 7. Rákosszaba. — 4. Fonyód—Kundberek. — 6. Kecskemét környéke. — 8. Veszprém környéke. — 2. Talpvasalás Paládi-Kovács A. után
 Рис. 2. Железный предмет римской эпохи; 9. Кестхэй-Фенекпуста. — Железные предметы позднего средневековья: 1, 3, 5, 7. Ракошчаба. — 4. Фонёд-Кунбerek. — 6. Окрестность Кечкемета. — 8. Окрестность Веспрема. — 2. Оковка обода по А. Палади-Ковач

Fig. 2. Objet de fer de l'époque romaine: 9. Keszthely—Fenekpuszta — Objets de fer du moyen âge finissant: 1, 3, 5, 7. Rákosszaba. — 4. Fonyód—Kundberek. — 6. Environs de Kecskemét. — 8. Environs de Veszprém — 2. Ferrure de semelle, d'après A. Paládi-Kovács

3. kép. LT vastárgy: 2. Versec. — Későközépkori vastárgyak: 1, 4, 6–7, 9, 11–12, Rákoscaba. — 5. Gyirmót. 8. Zágráb környéke. — 10. Zalavár. — 13. Muhi. — Újkori vastárgy: 3. Cserkavaró a Magyarság Néprajza után. Рис. 3. Железный предмет латена. — 2. Вршац. — Позднесредневековые железные предметы: 1, 4, 6–7, 9, 11–12. Ракошчаба. — 5. Дирмот. — 8. Окрестность Загреба. — 10. Залавар. — 13. Мухи. — Железные предметы нового времени: 3. мешалка для дубильного раствора (по Этнографии Венгрии). Fig. 3. Objet de fer: 2. Vršac — Objets de fer du moyen âge finissant: 1, 4, 6–7, 9, 11–12. Rákoscaba. — 5. Gyirmót. 8. Environs de Zagreb. — 10. Zalavár. — 13. Muhi — Objet de fer de l'âge moderne: 3. Mélangeur de tan, d'après l'Ethnographie des Hongrois

4. kép. Későközépkori vastárgyak: 1, 3, 5, 7, 9. Rákosszaba. — 2. Cegléd. — 4. Kurittján. — 6. Veszprém környéke. — 8. Muhi

Рис. 4. Позднесредневековые железные орудия: 1, 3, 5, 7, 9. Ракошчаба. — 2. Цеглед. — 4. Куритян. — 6. Окрестность Веспрема. — 8. Мухи

Fig. 4. Objets de fer du moyen âge finissant: 1, 3, 5, 7, 9. Rákosszaba. — 2. Cegléd. — 4. Kurittján. — 6. Environs de Veszprém. — 8. Muhi

egy egész tálról. Erre utal, hogy a felső szélén a vékony lemez megvastagodik (v: 2,5 mm), peremmé képzett. Átm.: 14,9–16,4 cm; m: 2,1–3,0 cm; a talpgyűrű külső átm.: 6,4 cm, a belső 5,6 cm; talpgyűrű m: 1,9 cm. A tárgy analógiáit a szerző nem sorolja fel, csak annyit ír, hogy „kétségtől elvonható, hogy a tárgy a bronzkorhoz tartozik”. A bronztál korát elég nehéz meghatározni. A csak kevésbé hasonló római kori darabok ellenében hadd említsük meg, hogy a bronztálakat az egész középkoron át használták. Az alpári és aranyegyházi, belül vésett díszítésű tálak (átm.: 24,8 és 27 cm)⁹ mellett Árpád-kori a tisztaövrényi¹⁰ és a Cegléd-madarászalmi (átm.: 19 cm),¹¹ míg a Muhiban előkerült 33–38 cm átmérőjű bronztál¹² lehet későbbi középkori is. Ezeknek azonban nem duzzadt, hanem lapos kihajló peremük van, és nincs talpgyűrű rajtuk. Darabunk legjobb párhuzamait a MNM gyűjteményében a törökkori bronztálak között találjuk meg. Több tárgyon a keskeny talpgyűrű, egy dunavesei darabon pedig a duzzadt perem is megfigyelhető.¹³ A rákoscsabai tál tehát lehet római kori, de valószínűbb, hogy későközépkori és a törökkorban készült.

2. *Hurkos fejű szeg* (1. kép 2). Vaskos darab, négyszögletes keresztmetszetű szára a hurok tövében 2,1×0,7 cm. A 4,7 cm széles hurokban 2,1–3,0 cm átmérőjű ovális nyílás (h: 14,4 cm). A szerző néprajzi párhuzamok alapján kocsiúrszögnek határozta meg. Analógiaként a nógrádverőcei burgos egyik leletét említi meg. A hurkos fejű szegek egy olyan általános típust képviselnek, amelyek korát nem lehet pontosan meghatározni. Felhasználásuk is nagyon sokoldalú volt. A középkori darabok közül a Muhiban¹⁴ és a Kecskeméten (1. kép 3)¹⁵ találtakat említyük, amelyek a lelőkörmények alapján ajtók tartozékai voltak.

3. *Kaszátörredék* (1. kép 4). Az eredeti publikáció szerint „derékszögben forduló pánt, szélei visszahajlanak, egyik végén forrasztott szeg.”¹⁶ A törredék két szára hegyesszöget alkot (kb. 65°). A felsőn jól látszik a penge indítása, amely alul élbe megy át, felül pedig a kettős ormó figyelhető meg (penge sz: legalább 4,7 cm, fok v: 1,2 cm). A nyakrész négyszögletes keresztmetszetű (sz: a kanyarban 3,4 cm, v: 0,7 cm) a görbülettel együtt alig 10 cm hosszú. Végén a nyélhez való erősítésre szolgáló 1,9 cm-t kiemelkedő makkot találjuk. Ez a tárgy már keltezőtértek. A római kori makkos felerősítésű kaszák ugyanis kivétel nélkül sokkal hosszabb nyakúak, mint az a példaként bemutatott Keszthely-fenékpusztai darabon is látható (1. kép 6),¹⁶ és szimmetrikus pengéjük, tehát a vastag fokon nines ormóképzés.¹⁷ Ez a rövid nyakú, makkos felerősítésű kaszatípus, mint legutóbb kimutattuk a 14. században jelenhetett meg Magyarországon, Ny-i importként.¹⁸ Az ott bemutatott darabok mellett jó párhuzam az egyik Kecskeméti-környéki, törökkorban elpusztult falu helyén talált kasza is (1. kép 5).¹⁹ Darabunk csak a későközépkorra keltezhető.

4. *Sasszeg és vastárgy töredéke* (1. kép 7–8). A leltárkönyv és az eredeti publikáció egy tárgy két töredékének veszi, holott két különböző darabról van szó. Az egyik egy hurokban végződő kettős szárú szeg, ún. sasszeg, melyet még nem használtak fel, ugyanis végeit nem hajlították szét. A négyszög keresztmetszetű szeg 9 cm hosszú, a hurok 2,8 cm széles. Éppen csekély hosszúsága miatt nem tartjuk valószínűnek, hogy tengelyvégszeg volt, mint azt a szerző feltételezte. A néprajzi anyagban ugyan előfordul ilyen felhasználása, a római kori²⁰ és a középkori²¹ kocson azonban elsősorban lapított fejű, sokkal hosszabb tengelységeket használtak. Ez a tárgy is általánosan ismert a római korból²² éppúgy, mint a középkorból (1. kép 9).²³ Keltezésre alkalmatlan, és ugyancsak a ház felszereléséhez vagy bútorkészítéshez tartozhatott, miként az *Schauschek J.* rekonstrukcióján is látható.²⁴ A másik tárgyról töredékessége miatt semmit sem tudunk mondani. 8,9 cm hosszú, négyszögletes keresztmetszetű, amely 0,9×0,7 cm-től 0,7×0,5 cm-ig szűkül, lapított vége eléri az 1,7 cm szélességet, törött és begörbült. Meghatározni nem tudjuk.

5. és 15. *Rúdvasalások* (1. kép 10–11). Két hasonló töredék. Az 5. sz. szélesebb (9 cm), de vékonyabb anyagból készült. A 21,3 cm hosszú töredék egy 8,6 cm átmérőjű rudat boríthatott. Töredékes vége felhajlik. Az egyik szeglyukban bent maradt a szeg. A másik darabnak is csak az egyik végét ismerjük. Itt ellaposodik. Az anyagvastagság a vasalás középvonalában 9–10 mm. A súlyos darabból egy 22,5 cm hosszú, 4,1–6,1 cm széles rész maradt meg. Három kerek szeglyuk szolgált a felerősítésére. A rúdvasalások sem alkalmasak keltezésre. A szerző által általánosságban említett pannóniai párhuzamok mellett hasonló vasalást ismerünk a Kecskeméti környéki falvak területéről,²⁵ a Cegléd–Gubodi utcai vas eszköz leletből egyéb kocsialkatrészekkel,²⁶ a Kurittyánkolostorromi darabot pedig rajzban közöljük (1. kép 12.; h: 21,6 cm; sz: 6,2 cm, töredékes).²⁷

6. *Ovális pánt* (1. kép 13). A leírás szerint oválissá összenyomott kocsiúrszalag vasalás. A 3,2 cm széles szalagból készített pánt lehetett eredetileg is ovális. Külső átmérő: 9,7 és 7,0 cm, hosszirányban kissé szűkül, belső átmérő: 8,9–8,4 és 6,3 cm. A már idézett ceglédi leletben a kocsialkatrészek között négy ovális pánt is volt, amelyeket *Ikvai N.* csatlópántnak határozott meg. A 2,3–4,3 cm széles szalagból kovácsolt pántok azonban nagyobbak (átm.: 20,1–11,0 és 22,1–14,9 cm között változik).²⁸ A rákoscsabai pánt nem lehetett alkalmas a tengely és a vánkosszalagkapcsolására. A guntramdorfi XVI. századi leletben is van egy alig nagyobb ovális pánt, amelyik szintén szűkül (1. kép 14).²⁹ Mindkettő szolgálhatott megrepesztett kocsioldallal vasalásul is.

7. *Oldalvasalás* (1. kép 15). Kissé torzult, de eredetileg is ovális vasalás. A 3 mm vastag, 3,5–6,0 cm széles szalagból hajlított ovális pánt nyitott, a két végén levő

⁹ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Bp. 1938) 37. 131–132. kép.

¹⁰ Horváth B., ArchÉrt 97 (1970) 5. és 9. kép.

¹¹ Topál J., Studia Com. 1 (1972) 92., 20. kép.

¹² Éri I. – Bálint A., Muhi elpusztult középkori falu tárgyai emlékei. RégFüz II. 6. (Bp. 1959) 49. és XVII. t.

¹³ Fehér G., FA 14 (1962) 153–167. 64. kép 18. és 66. kép 2. Egy hasonló közöletlen darab Dubraviciából (sz. átm.: 22,5 cm, talpátm.: 9,5 cm) Beograd, Narodni Muzej, ltsz.: 2277.

¹⁴ Éri I. – Bálint A. 38. és XXXIV. t. a hurokképzés alapján ajtó záróütközőjének meghatározva.

¹⁵ Szabó K., i. m. 87. és 416. kép. a ház bejáratánál találták. Szabó K. szerint a hurkot az ajtóipába akasztották, és ezen fordult az ajtó.

¹⁶ Keszthely, Balatoni Múzeum. ltsz.: 58.21.48.

¹⁷ Az egyetlen kivétel három késővaszkori, esetleg római kori kasza Gurinából (Wien, Nat. hist. Mus. ltsz.: 10317 a–c.), de ezeknek is hosszú, kétszer megtört nyakuk van.

¹⁸ Müller R., Acta ArchHung 27 (1975) 92., és 12. kép.

¹⁹ Szabó K., i. m. 121. 576. kép. Legn. pengesz: 5 cm.

²⁰ Pl. Gyulafirátótól (MRT 2. 20/6. lh. és 19. t. 9., 14.). Több típust mutat be Venedikov, I. is (Trakijiszkata kolesznica. (Sofia 1960) 1. t. 1., 29. t. 101., 89. t.).

²¹ A római koriakkal teljesen egyező formájú a Cegléd–Gubodi utcában talált 16. századi lelet tengelysége (*Ikvai N.*, Studia Com. 1 (1972) 141. és 17. kép 4.).

²² Pl. MRT 2. 19. t. 23. Nemesvámos – Balácapusztáról. Rekonstrukció: *Schauschek J.*, BpR 16 (1955) 316.

²³ Pl. a füleki vár anyagában több fel nem használt vagy végein szögletesen visszatört darabot találunk (*Kalmár J.*, A füleki (Filakovo) vár XV–XVII. századi emlékei. RégFüz II. 4. Bp. 1959. XXXIII. t. alsó fele.).

²⁴ *Schauschek J.*, 317. 12. kép A–D.

²⁵ Szabó K., i. m. 124. 591. kép.

²⁶ *Ikvai N.*, 1972. 154. 13. kép 7.

²⁷ Borbély S. ajándéka egyéb későközépkori leletekkel. Miskolc, Herman O. Muz. ltsz.: 53.1127.8.

²⁸ *Ikvai N.*, 1972. 141. és 13. kép 9–12.

²⁹ Wien, Niederöst. Landesmus. ltsz.: 1145. A több mint 50 darabból álló leletet külön is közölni kívánjuk.

lyukon keresztül egy négyszögletes szeggel kapcsolták össze. Jelen formájában 10,3 cm hosszú és 4,9 cm széles. Római kori analógiáit a szerző nem említi. Nagyon jó párhuzamát ismerjük viszont a Cegléd–Gubodi utcai leletből (1. kép 16), amely szekéroldal vasalására szolgált. ³⁰

8. *Talpvasalás* (2. kép 1). Az előző darabhoz hasonlóan készített vasalás. Anyaga azonban vastagabb (5–6 mm), nagyobb méretű (8,5 × 13,0 cm, lemez sz: 7,3–5,4 cm, felfelé szűkül) és szögletesen hajlított. Éppen szögletessége miatt kell arra gondolnunk, hogy kocsikerek talpvasalása lehetett, mint azt a 2. kép 2. bemutatja. ³¹ Jó párhuzama került elő a ceglédi Gubodi utcában, bár annak az öregszerének a talpa 16 cm széles lehetett, ³² a mi darabunk esetében ez kb. 7 cm volt. Hasonló, egy, ill. két szeggel összefogott vasalások kerültek elő a füleki (Filakovo) várból. ³³

9. *Ácsszekerce* (2. kép 3). A leírás csak annyit mond róla, hogy „kétágú ácskalapács, kopott, rozsdás.” A valószínűségben nem kalapácsról, hanem egy szeghúzóval ellátott ácsszekerce töredékéről van szó. A leletanyag keltezésének egyik fontos darabja. A 9,1 cm hosszú nyéleső alul félovális keresztmetszetű (átm.: 4,3 és 3,0 cm), felfelé enyhén szűkül, fent egy 6 mm átm. lyukban végződik. Hátral 2,7 cm hosszú kalapács-rész ép, 2,8 × 2,8 cm-es sarkított négyszögben végződik. A nyak 3,5 × 1,3 cm, fokozatosan szélesedik. A lap a feltehetően három egymásbakapcsolódó körben végződő szeghúzóval eltört (pengesz.: 5,5 cm). Ezt bizonyítja, hogy élkiképzés nincs, az anyag 6 mm vastag itt. A lapból egy megközelítően négyszög alakú, széles darab hiányzik. Fontosnak tartjuk még megjegyezni, hogy szekercénk aszimmetrikus, és jobbkézes használatra készült. Analógiáit a szerző nem említi. A római kori emléanyagban ismerünk külön szeghúzókat, ³⁴ szeghúzóval ellátott kalapácsokat, ³⁵ de ilyen szekercéket nem. Ez a szekercetípus Ny-Európából terjedhetett el nálunk. Cseh területéről nagyon jó képes ábrázolásokat ismerünk a 14–15. századtól. ³⁶ Múzeumaikban nagy számban találhatók hasonló eszközök, ³⁷ melyeket a 15–16. vagy a 16–17. századra kelteztek a kutatók. ³⁸ Ezek a példányok szinte kivétel nélkül mesterjeggyel ellátottak. A rákoscsabai darab konzerválatlan és erősen korrodált, de a nyak jobb oldalán sejteni lehet az egykori mesterjegy bemélyedését. Rajzban a Fonyód–Kundberekben talált példányt közöljük ^{38a} (2. kép 4).

10. *Fejsze* (2. kép 5). 16,7 cm hosszú, ép példány. Favágásra szolgálhatott, ezért szimmetrikus. A nyak 2,6 × 1,9 cm, fokozatosan szélesedik lefelé a 7,5 cm hosszú élig. Hátral négyszögletes fokban végződik (4,6 × 3,4 cm). A szerző az egész római korból sorol fel analógiákat. Saj-

nos ez a forma elég általános, és ezért keltezésre kevésbé alkalmas. Későközépkori párhuzamként megemlíthetjük az egyik Kecskemét-környéki faluból származó törökkori darabot (2. kép 6). ³⁹ A típus némileg nyújtottabb formában a későbbi századokban is tovább élt, miként azt egy Keszthely-környéki darab, ⁴⁰ egy könnyű pásztorbalta is mutatja.

11. *Ácsszekerce* (2. kép 7). Széles pengéjű, aszimmetrikusságából következően jobbkézes ácsszekerce. H: 16,7 cm, élh: 13,3 cm, a nyak 1,4 × 4,1 cm. Hátral lapos, 3,4 × 4,4 cm-es fok. A nyél szilárdabb rögzítésére szolgált a nyéleső, amelyből egy 4,9 cm hosszú darab maradt meg. Ez a tárgy is nagyon fontos a keltezés szempontjából. A szerző a következőket írta róla egyetlen párhuzam említése nélkül: „... igen ritka a Duna-vidéken, hazánkban nyugati eredetűnek tartható forma.” Jól keltezhető, pontos megfelelőjét nem ismerem a római kor anyagából, sem Pannóniából sem az attól Ny-ra levő területekről. Későközépkori anyagunkból azonban több pontos mását ismerjük. A közölt anyagból hivatkozhatunk a Kecskemét-környéki, ⁴¹ a Keszthelyi vidéki ⁴² és a Muhin ⁴³ talált darabokra, de két ugyanilyen szekerce van a feltehetően 17. századi gönceruszkai leletben is. ⁴⁴ Rajzban egy a Gerece völgyben talált darabot közölünk (2. kép 8.). ⁴⁵ Ezek a darabok kivétel nélkül mesterjegyek. A rákoscsabai szekerce jobb oldalán az erős korrózió miatt legfeljebb csak sejthető az egykori mesterjegy helye. Az Árpád-kor anyagában még nem ismeretek a nyélesőves szekercék vagy fejszék. A nyél ily módon történő rögzítése feltehetően Ny-ról terjedt el nálunk. A legkorábbi általam ismert középkori nyélesőves szekercénk a 13. század első feléből származik, és egy száz kovács készítménye. ⁴⁶ A nyélesőves megoldással kicsit bővebben is foglalkoznunk kell. A római korban ugyanis nem ismeretlen ez a rögzítésmód. Ezek a nyélesőves szerszámok, melyek kő- vagy fémegymunkálásra szolgáltak, a sírkövekről ⁴⁷ és a tárgyi anyagból is ismertek, ⁴⁸ de kivétel nélkül olyan eszközök, melyek az él a nyélre merőleges. Az ilyen kapacsokkal (*ascia*) együtt talált bárd és szekerce már nyéleső nélküli. ⁴⁹ Egy *aquincumi Silvanus domesticus* tiszteletére állított kővön ugyan úgy tűnik, hogy az isten jobb kezében egy nyélesőves fejsze van, ⁵⁰ de jobb kidolgozású párján egyértelmű, hogy szőlőmetszőként (*falx vinitoria*) tart a kezében. ⁵¹ A pannóniai anyagban több római lelőhelyről ismerünk nyélesőves szekercéket. Ezek formája viszont eltér a rákoscsabaitól, mert a lap nem olyan széles, és nem törik meg, hanem egyenletes íveléssel hegyes szögben végződik alul. A Nemesvámos—balacapusztaimár közölt, ⁵² a Keszthely—Fenekpusztáról származó darabot rajzban mutatjuk be

³⁰ Ikvai N., 1972. 143., 158. és 18. kép 5. Szalagsz: 3,8–4,3 cm; átm.: 10,3–5,8 cm.

³¹ Paládi-Kovács A., Népr. Közl. 18 (1973) 33. 2. kép F.

³² Ikvai N., 1972. 143., 155. és 18. kép 4. A ceglédi szekér talpa 16 × 9, a rákoscsabai 7 × 9 cm lehetett.

³³ Kalmár J., A füleki... 15. és XVI. t. a felső sor. Sajnos a méreteket nem adja meg.

³⁴ Nagy L., BpR 12 (1937) 164. és 4. kép 36–37.

³⁵ I. m. 164. a jegyzetben további irodalommal.

³⁶ Pl. Wagner, E.—Drobná, Z.—Durdik, J., Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters 2 (1350–1450). (Praha 1960) V. rész 19. t. 4.; Husa, V.—Petráň, J.—Subrtová, A., Homo faber. (Praha 1967) 86., 89. és 97. kép II. Vaclav bibliájából (1389–1400).

³⁷ Pl. Keszthely, Balatoni Múz. ltsz.: 69.114.1.; Veszprém Bakonyi Múz. ltsz.: 55.332.1., Uo. Népr. gyűjt. ltsz.: 58.68.1.; Miskolc Herman O. Múz. 53.1096.6.

³⁸ Kalmár J., Régi magyar fegyverek. Bp. 1971. 29. 30. kép fent.

^{38a} Keszthely, Balatoni Múz. ltsz.: 69.114.1.; Régi szám: R. 950.233.2.

³⁹ Szabó K., i. m. 119. 565. kép.

⁴⁰ Keszthely, Balatoni Múz. ltsz.: 64.740.1. a Huszo-

nyahegyről.

⁴¹ Szabó K. i. m. 126. és 602. kép.

⁴² Kalmár J., Régi magyar... 29. és 30. kép.

⁴³ Éri I.—Bálint A., 55. és XXXIII. t. 9.

⁴⁴ Miskolc, Herman O. Múz. ltsz.: 72.2.1–2. Köszönetet mondok Gábor Juditnak amiért a lelet megtekintését engedélyezte.

⁴⁵ Veszprém, Bakonyi Múz. ltsz.: 56.54.3.

⁴⁶ Horedt, K., Kelemen L. emlékkönyv. (Kolozsvár 1957) 336. és 2. t. 4. Nagyszében közelében talált vaseszköz lelet.

⁴⁷ Nagy L., RTÉ 1 (1920–1922) 48–52.

⁴⁸ Nagy L., BpR 12 (1937) 159–160. és 2. kép 3–5. Egy ugyanilyen, Kőszegről származó darabot a 15–16. századra keltezve leltározott be Kalmár J. (Keszthely, Balatoni Múz. ltsz.: fegyvergyűjt. 58.546.1.

⁴⁹ Nagy L., BpR 12 (1937) 161. 2. kép 7–8.

⁵⁰ Hampel J., BpR 3 (1891) 71. és VI. kép.

⁵¹ Alföldi A.—Nagy L.—László Gy., Budapest az ókorban. 2. (Bp. 1942) LVII. t. 4.

⁵² MRT 2.34/14. lh. 151–152. és 19. t. 4. A 25. jegyzetben írja, hogy ismeretlen lelőhelyű darabként lett beletárolva. A törött nyéleső szimmetrikusnak tűnik, bár a pengét csak egy oldalról élezték.

(2. kép 9).⁵³ A Balácapusztáról szóló eredeti közlemény nem említi ezt az eszközt, a Csák-gyűjteményből származó darabról is csak annyi ismert, hogy Fenécpusztáról származik (Fenécpusztán pedig a római erődötől D-re egy középkori falu maradványai találhatók).⁵⁴ A két tárgy korát nyitva kell hagynunk, amíg hiteles római kori példánnyal nem rendelkezünk. Ugyanis több középkori, teljesen azonos formájú eszközről tudunk. A kísérőleletek nélküli, középkorinak meghatározott hárskúti vaseszköz lelet⁵⁵ mellett Muhiról⁵⁶ és Megay G. hejőkúrti leletmentéséből⁵⁷ ismerünk ilyen darabokat. Érdekes, hogy ezek valamennyien mesterjegy nélküliek, a nyéles pedig a lap középvonalában helyezkedik el, tehát szimmetrikusak. Úgy tűnik, hogy ez a típus a középkorban is valamivel korábbi lehet, mint a rákosesabai típusú szekerecék.

12. *Húsoló és töredéke* (3. kép 1). A leírás szerint „Fokos töredéke, lemezből kalapált fejrész”. Sem a római korból, sem más kor anyagából nem ismerünk hasonlóan végződő fokost. A töredék egy erősen ívelődő élezett pengéből (élh: 12,3 cm, pengesz: 2,0–2,5 cm) és az erre merőleges szárrészéből áll. A törött végű, legalább 10 cm hosszú nyél keresztmetszete alig $1,3 \times 1,3$ – $1,5 \times 1,6$ cm, ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy fegyver volt. Nehezen képzelhető el, hogy egy nyéllyukas eszköz része lenne. Ez a szárdarab maga a nyél vagy pedig egy nyéltűskés, ill. köpűs felerősítésű tárgy töredéke. A nyélre merőleges pengéjű gyepmetsző és sérűnyeső éle egyenes, és csak a néprajzi anyagból ismerjük.⁵⁸ Elsősorban kézművesipari szerszáma, a bőrfeldolgozásnál használt húsolókésre kell gondolnunk. Ez a szerszám csak annyiban tér el a simítókéstől, amivel a kifeszített bőrt puhítják, hogy az ívelt penge élezett. A jobb fogás érdekében többnyire a penge végein van egy-egy nyéltűske, hogy két kézzel lehessen megfogni, de előfordul, hogy középen helyezkedik el a nyél. Ez az eszköz önmagában nem keltezhető. A manchingi késő-LT simítókések analógiájaként 18. századi timárkéseket mutatott be G. Jacobi.⁵⁹ Ívelt pengéjű kést közlünk mi is egyet a késővaskorból egyet pedig a néprajzi anyagból (3. kép 2–3).⁶⁰

13. *Szőlőmetsző és töredéke* (3. kép 4). A vaskos nyéltűskés eszköz lemezből kalapált lapja töredékes, de jól felismerhető a hátul kiemelkedő nagy balta (h: 20 cm, ebből nyéltűske 12 cm; a balta élh: legalább 6,4 cm). Ezzel az eszközzel részletesen foglalkozott a szerző is, de a baltás és balta nélküli szőlőmetszőkések nem csak a római korban voltak használatban. Az eszközök irodalma nagy.⁶¹ A későközépkorból a Gyirmót–Sebes tagi példányt

mutatjuk be (3. kép 5).⁶² Ez az eszköz tehát nem keltezhető pontosan.

14, 22. *Lándzsák és kopjacsúcs* (3. kép 6–7). A szerző mindkét fegyvert lándzsának határozta meg, analógiaként a római sírkövek ábrázolásait említi. A valóságban két különböző típusú fegyverről van szó. A 14. sz. a kisebbik (h: 19,2 cm, ebből a köpű 10 cm). A köpű átmérője 3,7–4,1 cm, utólag verhettké szét, eredetileg kb. 3,5 cm volt. A romboid alakú lap legn. sz: 2,9 cm. Vastagsága eléri az 1 cm-t, de középvonalában nincs borda. A 16. századi kopjákról azt írja Kalmár J., hogy keskeny, romboid-szerű lapjuk többnyire sima, köpűjük megnyúlt, általában hosszabb a pengénél. Az általa közölt darab nagyon jó párhuzama a mi kopjánknak.⁶³ Rajzban egy 14–16. századra keltezett zágrábi darabot mutatunk be (3. kép 8).⁶⁴ A másik fegyver valóban lándzsák voltak. Nagy, vaskos darab (h: 34,5 cm). A sérült köpű 5 cm átmérőjű, fokozatosan szűkül, és négyeszőg keresztmetszetbe megy át (a pengét 2,1 × 2,1 cm). A levél alakú lap legnagyobb sz. 5,8 cm, középvonalában erős bordával (v: eléri az 1,6 cm-t). A levél és rombusz alakú pengék a lándzsák legáltalánosabb típusai közé tartoznak. Nem csak a római sírkövekről ismerjük ábrázolásukat.⁶⁵ A rákosesabai fegyver korának meghatározását a köpű könnyíti meg. Ugyanis a páncélzat fejlődése következtében éppen a 12–13. század utáni lándzsákra jellemző a köpű megszelesedése, hogy vastagabb nyelet fogadhasson be.⁶⁶ A biztosan római kori lándzsák köpűje legfeljebb 3–3,5 cm átmérőjű. Tehát annak ellenére, hogy a lap általános forma, a köpű alapján inkább későközépkorinak kell tartanunk ezt a darabot is.

16. *Béklyóalak* (3. kép 9). A leírás szerint „Kocsialakú, patkó alakban hajlított pánt, végén henger alakú foglalat, ráforrasztott füllel”. A valóságban ez a keltezés egy másik nagyon fontos darabja, egy későközépkori béklyóalak, erősen korrodált, kissé sérült állapotban. A béklyóalak készítésének módját pontosan leírta Szabó Gy.⁶⁷ Lényege a 13,8 cm hosszú, 3,4–3,7 cm átmérőjű hengeres lakat, melynek egyik végén egy hurokba kapcsolódik a 12,5 cm ívátérőjű kengyel. Sz: 3,8 cm, szélei kifelé hajlanak, nehogy megsértsék az állat lábát. A kengyel vége ellaposodik, áttört. Ez a vége csatlakozott a henger másik végén levő $2,5 \times 1,0$ cm-es nyílásba. A henger zárólemeze hiányzik. Ezen keresztül lehetett a rugós tollal bezárni a lakatot. Hasonló 16. századi béklyót közöl Lakitelekről Szabó K.⁶⁸ Rajzban a Zalavári apátság területéről egyéb 16–17. századi leletekkel együtt előkerült béklyó töredékét közöljük (3. kép 10).⁶⁹ Megje-

⁵³ Keszthely, Balatoni Múz. ltsz.: 69.105.1. (Csák-gyűjtemény: C 762.). Szimmetrikus példány.

⁵⁴ MRT 1. 80. 21/25. lh.

⁵⁵ MRT 2. 101. 22/6. lh. és 20. t. 1.

⁵⁶ *Éri I. – Bálint A.*, 54. és XXXIII. t. 10. A lap kissé hullámos kiképzésű, és nem hegyesszőgben végződik alul.

⁵⁷ Miskolc, Herman O. Múz. ltsz.: 62.40.4. Szimmetrikus.

⁵⁸ Pl. Magyarország Néprajza. Szerk.: *Bátky Zs. – Györffy I. – Visky K.* II. (Bp. é. n.) 218. és 718. kép.

⁵⁹ *Jacobi, G.*, Werkzeug und Gerät aus dem Oppidium von Manching. (Wiesbaden 1974) 23. t. 388. és 17. kép. A szövegben (51.) azt írja, hogy az esetek többségében 15–22 cm hosszú ezeknek az eszközöknek a pengéje. 52. 215. jegyzetben a római kori darabok irodalma.

⁶⁰ A Verscekről származó darabot *Todorović, J.* közölte (Die Kelten in Süd-Ost Europa. Dissertationes VII. (Beograd 1968) XLVII. t. 7.), a cserkavarának nevezett eszköz rajzát a Magyarország Néprajzából vettük át (I. 333. 974–986. kép 2.). Hasonlóan ívelt pengéjű a bőrpuhításhoz használt „hónaljvas”, melynek fa nyele a köpűben végződő vasszárba csatlakozik (*Nagy L.*, VMK 10 (1971) 216. 54–55. kép.).

⁶¹ A legutóbbi összefoglalás a korábbi irodalommal *Kecskés P. – Pető M.* i. m. 135–138. A felsorolt szerszámok egy része azonban nem szőlőmetszőkések, hanem szőlőszedő kés volt. Erre mutat a kis méretek mellett az is, hogy nem nyéltűskés eszközök voltak, hanem a csavart vasnyélnél fogva használták őket. Pl. 154. 16. és 18. sz. Utóbbi

Nemesvámos–Balácapusztáról származik, rajzát az MRT 2. 18. t. 6. is közli.

⁶² *Müller R.*, Arrabona 16 (1974) I. t. 7. H: 25,5 cm, további párhuzamokkal.

⁶³ *Kalmár J.*, Régi magyar... 42. és 60. kép.

⁶⁴ *Serger, M.*, Staro oružje na motki. (Zagreb 1972) Kat. sz. 262. 91. és 290. t. H: 24. valamint hosszabb, mint a rákosesabai, arányai azonban azonosak.

⁶⁵ Csehországból pl. IV. Vencel bibliájából (*Wagner, E. – Drobná, Z. – Durdik, J.* 11., 14. és 15. t.). Magyarországról a garamszentbenedeki főoltárról (1427), a matedői főoltár középképéről (1450 k.), a bárfai Krisztus születése oltárról (1480–1490), és a szepeshelyi Mária koronázása oltár (1499?) külső szárnylapjáról (*Radocsay D.*, A középkori Magyarország táblaképei. [Bp. 1955] XIV., XXX., CXVII. és CXXXIII. t.) ismerünk hasonló formájú, közepesen bordával megerősített lándzsákat.

⁶⁶ *Kovács L.*, Alba Regia 11 (1970) 99.

⁶⁷ *Szabó G.*, FA 6 (1954) 138.

⁶⁸ *Szabó K.* i. m. 118. és 564. kép, csak ezen a lakaton a nagyobb hurok nem a lakat végén, hanem a kengyel végén van. Ugyancsak későközépkori béklyó láncos zárját közli az MRT 3. Halimbáról (105. 19/8. lh. és 10. t.) vaskori láncos vasalásként.

⁶⁹ Keszthely, Balatoni Múz. ltsz.: 56.51.73. A béklyó láncos része uo. 56.51.72. A forma a néprajzi anyagban is gyakori. Pl. Magyarország Néprajza II. 120. 309. kép, ún. cigánybéklyó.

gyezzük, hogy hasonló rendszerű lakatokat a rómaiak is használtak, de ezeknél a kengyel egyenes tűske, amelyet a toll nyúlványába toltak bele.⁷⁰

17. *Oldalvasalás* (3. kép 11). A leírás szerint kocscikereké abroncs-töredéke. A valóságban ez is egy ugyanolyan rúdvasalástöredék, mint a már tárgyalt 5. és 15. darab azzal az eltéréssel, hogy ez a hossz tengelye mentén több mint 45°-kal elcsavarodott, és ezért íveltnek tűnik. Eredetileg legalább 30 cm hosszú lehetett. Jelenlegi h: 28 cm, mindkét vége sérült, az egyik közelében szeglyuk. Sz: 4,9–6,0 cm, az egyik oldalon töredezett, valószínűleg szélesebb is volt. Egy kb. 9 cm átmérőjű rudat boríthatott. Eredeti rendeltetésének meghatározása azért fontos, mert a késő-középkori vaseszköz leletekben, melyekben kocscialkatrészek is voltak, eddig még nem került elő abroncs vagy abroncs-töredék. Mint rúdvasalás viszont alkalmatlan keltezésre.

18. *Dörgölővas* (4. kép 1). A szerző a tengelyt borító marokvasnak gondolta. A valóságban csak dörgölő- vagy koptatóvas lehetett. Ezt az ép végétől mintegy 9 cm-re hirtelen kezdődő nagyon erős kopás bizonyítja. A középvonalában nagyon erős, 12 mm vastag anyagból itt alig 4 mm maradt. Szélessége is majd felére csökkent, 8,7 cm-ről 4,8 cm-re. Itt a legerősebb a kopás, amely a másik vége felé fokozatosan csökken (a sz: eléri újra a 7,5 cm-t). Rendeltetése az volt, hogy az első keréknél az alsó létraszárra vagy oldalcsőre szegelték, így a kocsi forduláskor a kerék nem koptatta el az oldalrudat. Ezért nem készült azonos vastagságú anyagból, mint a többi oldalvasalás, és ezért nem egyenletes a kopás, hanem hirtelen kezdődik, majd fokozatosan csökken. Hosszában ép. Ezt mutatja a négy nagy négyzetes szeglyuk. Ívelődéséből kb. 9,4 cm átmérőjű oldalrudra következethetünk. Ez annál inkább érdekes, mert a Cegléd–Gubodi utcai lelet dörgölővasa alapján *Ikvai N.* is 9–10 cm-es szekérdalfalt feltételezett.⁷¹ Méretei is közel állnak a mi darabunkhoz, bár hossza hiányos, és kevésbé kopott (4. kép 2).

19. *Sarló* (4. kép 3). A keltezés egy másik vitatható tárgyháoz érkezünk. Ezt a szerző is érezte, ezért bővebben foglalkozott ezzel az eszközzel. A rákoscsabai sarló nyéltszékje hiányos, csak egy 4,5 cm hosszú darab maradt belőle. A penge a nyaknak alig nevezhető 8 mm-es visszatörés után kezdődik (legn. sz: 2,1 cm). Iránya csaknem párhuzamos a nyéllal, csak a felső harmadban görbül jobban és a nyéllal kb. 100°-t bezárva végződik (ívátm.: 31 cm). Hegye tompa, a végén csaknem 7 cm hosszan nem élezett. Ez a sajátosság az aratósarlókra jellemző. Ezt bizonyítja a hajlatban megfigyelhető fogazás is, amely alapján jobbkezes használatra készült. A szerző *K. D. White*-re hivatkozva a római korban is általánosan használt LT-formának tartja ezt a sarlót (*fals vericulata* vagy *f. denti-*

culata). *White Vouga* alapján közül egy La-Tène-ből származó sarlót, amelynek pengéje ugyan hasonló a rákoscsabaihoz, de ez egy hosszan visszatörő nyakból indul.⁷² Magyarországról és a környező területekről jól keltezhető analógiát sem a késővaskorból,⁷³ sem a római korból nem ismerek. A leányfalui burgusból származó közvetlen darabról a szerző is csak azt írja, hogy közeli rokonságot mutat a rákoscsabaival. A Keszthely–Fenekpusztán talált „a miénkkel teljesen megegyező 6 db” egészen másképp néz ki a valóságban. Még *Kuzsinszky* nagyon kisméretű fényképein is jól látszik, hogy sokkal hosszabban és nem derékszögben visszatört a nyakuk.⁷⁴ A valóságban nagyobbak, a pengéjük kezelebb és más profilú, a nyéltszékén pedig egy szegecs is van. Olyanok, mint az eisenstadti villa sarló.⁷⁵ A táci I. villa területén nemcsak a miénkhez hasonló sarló töredékét találták, hanem cserépbogrács-töredékeket, és késő-középkori kerámiadarabokat.⁷⁶ A legutóbb itt talált hasonló töredékekről is csak azt tudjuk, hogy milyen mélységből kerültek elő, de nem azt, hogy milyen rétegből.⁷⁷ A Königs Hof „Ödekloster”-i darab valóban nagyon jó párhuzam, de maga *Thomas E.* is, — akire a szerző hivatkozik — azt írja, hogy ezek a mesterjegyes sarlók nem római koriak, hanem a lelőhely késő-középkori rétegből származhatnak csak!⁷⁸ Ugyaninnen mesterjegyes vaskések, ép és töredékes vaspatkók, és perembélyeges szürke kerámiák ún. *bécsi áru* kerültek elő, valamennyien a késő-középkorba keltezhetők (az utóbbiakat rajzban is közölte *Thomas E.*).⁷⁹ Bár nem elképzelhetetlen, hogy a római korban ilyen sarlókat is használtak, ez egyelőre nem bizonyítható. A népvándorlás.⁸⁰ és honfoglaláskori⁸¹ sírokból nem ismerjük ezt a formát. A csaknem derékszögben visszatört nyakú sarlókat *Beranová* germán eredetű formának tartja a szlávok körében.⁸² Magyarországon is csak az Árpád-kortól jelennek meg. Az Árpád-kori darabokra a hosszabban visszatört nyak a jellemző és talán csak a késő-középkorban alakultak ki ebből a formából a röviden vagy csak alig visszatört nyakú példányok.⁸³ Hasonló késő-középkori darabokat ismerünk pl. Kecskemétről,⁸⁴ a füleki váról,⁸⁵ Muhiról,⁸⁶ Gyirmótról,⁸⁷ de a közelmúlt néprajzi anyagából is.⁸⁸ Rajzban a kurtyáni kolostorromok területéről származó darabot mutatjuk be, amelyet kocscivasalással, kályhacsempékkel és egyéb késő-középkori kerámiával együtt találtak (4. kép 4).⁸⁹

20. *Parasztkés* (4. kép 5). Az eredeti publikáció sem képét nem közli, sem párhuzamait nem említi, holott ez a tárgy is a keltezés egyik fontos láncszeme. A 42,4 cm hosszú kés egyélű, foka vaskos (eléri a 8 mm-t). Legn. pengesz: 2,6 cm, éle erősen hiányos. A 12 cm hosszú nyélben bentmaradt a faboritást tartó hat szegecs (nyélsz: 1,7–2,3 cm, szegecsh: 1,9–2,2 cm). A római kori kések

⁷⁰ *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archaeológiája. Bp. 1920. 85. kép jobb alsó sarkában. A bal oldal közepén pedig egy ilyen lakat nyelve. Római béklyó el-térő zármegoldással *Schaushek J.*, i. m. 6. kép 10–11.

⁷¹ *Ikvai N.* 1972. 143., 158. és 13. kép 8.

⁷² *White, K. D.*, Agricultural Implements of the Roman World. (Cambridge 1967) 83. 57. kép. A római kori sarlókról írott dolgozatában még *fals sirpiculának* gondolta a rákoscsabai sarlót a szerző, egy ismeretlen lelőhelyű, feltehetően késő-középkori analógiájának képét viszont *f. denticulataként* közölte (*Pető M.*, Étn 84 (1973) 303–304. és 5. kép). Semmiképpen sem lehet *f. sirpicula*, hisz az a típus *White* rajza szerint makkos felerősítésű, és nád vagy sás vágására szolgált.

⁷³ *Wimmer, W.*, Materialien zur Urgeschichte Österreichs. 5. (Wien 1930) 128. és 8. kép közöl egy nagyon jó párhuzamot, de a Niederöst. Landesmus.-ban (Wien) módomban állt Wurth eredeti feljegyzéseit olvasni, amelyből kiderült, hogy a szétdőlt 1. sír anyagát a környező területől gyűjtötte össze, a sarlót pedig több, mint 15 m-re találta a sír helyétől. A sírhoz tartozása így semmiképpen sem bizonyítható.

⁷⁴ *Kuzsinszky B.* i. m., 82. kép.

⁷⁵ *Thomas, E.*, Römische Villen in Pannonien. (Bp.

1964) CIV. t.

⁷⁶ *Thomas, E.*, Acta ArchHung 6 (1955) LIV–LV. t.

⁷⁷ *Bánki Zs.*, Alba Regia 13 (1974) 209. és 20. kép 5–7. Két darab a 3., egy pedig a 4. ásonyomból.

⁷⁸ *Thomas, E.*, Römische Villen . . . 170–172. Ugyan-így középkorinak véli a Carnuntum területén előkerült mesterjegyes sarlókat (RLiÖ 5 (1904) 77. 34. kép).

⁷⁹ *Thomas, E.*, Römische Villen . . . 170. 95. kép.

⁸⁰ Az avarkori sarlók legutóbbi összefoglalása *Erdélyi I.* Étn 86 (1974) 153–163.

⁸¹ *Kralovánszky A.*, A M. Mezőgazd. Múz. Köz. 1962. 119. és 126.

⁸² *Beranová, M.*, PA 48 (1957) 105. 2. kép b. Talán erre a formára vezethető vissza a miénkkel azonos középkori forma (Uo. d. III.).

⁸³ *Müller R.*, Acta ArchHung 27 (1975) 76–78. és 89.

⁸⁴ *Szabó K.*, i. m. 121. 586. kép.

⁸⁵ *Kalmár J.*, 1959. XXV. t.

⁸⁶ Miskolc, Herman O. Múz. ltsz.: 53.1003.12. (*Éri I.*–*Bálint A.* nem közölték).

⁸⁷ *Müller R.*, Arrabona 16 (1974) 65., I. t. 3.

⁸⁸ Magyarság néprajza II. 211. 662. kép Jászberény-ből.

⁸⁹ Miskolc, Herman O. Múz. ltsz.: 53.1127.5.

főleg nyéltüskések, ritkábban tömör vasnyelűk van, ill. előfordulnak behajtható bieskák, melyeknél egy szegecscsel rögzítik a pengét a nyélben.⁹⁰ Egyedül D-Pannonia korai temetkezéseiből ismerek szegecscselt nyelű késeket,⁹¹ de ezek itt valószínűleg a késővaszkori előzményekre vezethetők vissza.⁹² Sokkal kisebbek, mint a mi darabunk. A népvándorláskori *scramasax*-ok között előfordul a szegecscselt nyél is.⁹³ Eszközünk legjobb párhuzamait azonban a későközépkorból ismerjük. A fegyverként használt, ún. huszita kések vagy parasztkések ezek. Kalmár J. szerint Genua és Velence közvetítésével terjedtek el Európában. Magyarországon a 15. század elején, a huszita háborúk folyamán jelentek meg szláv közvetítéssel, ezért gyakribb is a Felvidéken. Pengéjük mérete tág keretek között mozog. A 16. század elején török hatásra szűnik meg használatuk.⁹⁴ Nagyobb méretű példányokat közöltek Muhirol is.⁹⁵ Rajzban egy veszprémi darabot mutatunk be (4. kép 6).⁹⁶

21. *Véső* (3. kép 12). Nagyméretű, 28,5 cm hosszú szerszám. Négyuszor keresztmetszetű szára $1,9 \times 1,9$ cm, lefelé enyhén szűkül, majd ellaposodva 3 cm-es élben végződik. Feje a hosszú használat során megnagyobbodott, szélei lefelé gyűrődtek. Az eredeti közleményben tévesen korongos kiképzésű fejről ír a szerző, holott új korában ugyanolyan lehetett, mint a párhuzamként bemutatandó muhi darab (3. kép 13).⁹⁷ Ez a forma nem keltezhető, máig használják. A római korból elég ha a Keszthely–Fenekpusztán előkerült darabokat említjük. A későközépkorból még Kecskemét környékéről és a füleki várból közöltek hasonló vésőket.⁹⁸

23. *Csuklós pánt* (4. kép 7). Nagyméretű vaspánt töredéke. Két részből áll, amelyek zsanéros megoldással kapcsolódnak egymáshoz. A nagyobbik 38 cm hosszú, 3,3–4,4 cm széles lemezből készült. A $2,2 \times 2,5$ cm-es kivágásnál visszagörbítették és összehozták. Ebbe a nyílásba csatlakozik a pánt másik fele, amelyből egy 8,2 cm-es darab maradt csak. A forgást a 7 mm-es fejt szegecs biztosította. Ez a pánt egy nagyobb láda fedelét rögzítette, ill. nyitását biztosította. Az Árpád-kori ládapántok hurkokkal kapcsolódtak egymáshoz, a későközépkorból azonban már ismerjük ezeket a darabokat.⁹⁹ Rajzban a muhi ásatás ugyancsak ládapántnak meghatározott töredékét mutatjuk be (4. kép 8).¹⁰⁰

24. *Vaspánt* (4. kép 9). 4,0–4,3 cm széles, 30 cm hosszú vaspánt, végein két-két négyszögletes szeglyukkal. Keltezésre alkalmatlan darab. A ház felszereléséhez is tartozhatott.

Úgy véljük a rákoscsabai vaseszközöket a 16–17. századra kell keltezni. A tárgyak egy része, pl. a kocsi-alkatrészek, a hűsölők és a szőlőmetszőkés olyan általános formákat mutatnak, amelyek kísérőleletek nélkül nem keltezhetők. Egy másik részükről vallszerűsíthető, hogy a későközépkorban készültek. Pl. a kopja és a lándzsa, ill. a sarló. Van viszont néhány tárgy, a két aszimmetrikus szekerce, a kasza, a béklyó és a parasztkés, amelyek biztosan keltezhetők a 15–17. századra. Ez utóbbiak alapján, tekintve, hogy a többi tárgy párhuzamait is ismerjük ebből az időből a egész leletegyüttes földbekerülésének idejét a törökkorra tesszük.

⁹⁰ v. Mercklin, E., Serta Hoffilleriana. (Zagreb 1940) 339–352. és XXXV–XLI. t.

⁹¹ Pl. Plesničar-Gec, L., Severno Emonska grobišče. (Ljubljana 1972) 344., 531. és 588. s. r. XCI. t. 12., CXXIII. t. 6. és CXXV. t. 16. 15–17 cm hosszúak. Egyedül Groler, M., RLIO 2 (1901) 123. és XXI. t. 11. közöl egy szegecscselt nyelű kardot, de ennek a kétélű fegyvernek is vaslemez volt a borítása.

⁹² Pl. Gabrovce, S., AV 17 (1966) 8. t.; Majnarić–Pandžić, Keltsko-laténska kultura v Slavoniji i Srijemu. (Vinkovci 1970) XXI. t. 3. Nagyméretű, ívelt pengéjű, egyélű kések. Kisméretű késeket találtak a Vintarjevec-i LT telepen (France Stare közöletlen ásatása; Narodni Muz. Ljubljana, kiállítás).

⁹³ Pl. Demmin, A., Die Kriegswaffen. (Leipzig 1893) 329. 46 cm hosszú, szegecscselt nyelű fegyver Svájcól.

⁹⁴ Kalmár J., Régi magyar... 118. A 205. képen

A keltezésbe magát a lelőhelyet is bevonta szerző. A Rákospatak mentén előkerült szőrványos római tárgyakból, Szántó G. leírásából és a templom 1904-es bontása során az alapokból előkerült feliratos kővekből arra következtet, hogy a templomot egy római épület alapjaira építették. Ez azonban nem bizonyítható. Római tárgyakat (fibula, lándzsa, kerámia) a bal parti barbárok is használtak, a római sírkövek elhurcolása és beépítése pedig általános gyakorlat volt a középkorban is. Rákospatak (Chabaracusa) már a százdi apátság alapítólevele (1067) említi. A mai ref. templom elődjét 1626-ban, a 15 éves háború során elpusztult középkori templom helyére építették. A lelőhely tehát a középkori falu központjában van. A leletet a törökkorra, a 16–17. századra keltezhetjük a lelőhely alapján is. Mint Vass E. írja: „Rákospatak lakóinak Budához és Pesthez való közelsége és a falun keresztül Hatvan felé vezető országút következtében 1526 és 1541 között el kellett szenvednie minden hajrárt keserű következményeit: a két király német, cseh, lengyel, magyar és török zsoldoscsapatainak garázdálkodásait.”¹⁰¹ Még valószínűbb azonban, hogy a 15 éves háború idején kerültek a földbe ezek a tárgyak, amikor 1598-ban, 1602-ben és 1603-ban Buda sikertelen ostromai során a Rákospatak az ostromló hadak birtokába került, és a középkori templom is elpusztult.¹⁰² Nem valószínű, hogy nagy értékű leletet és elárolt leletekről van szó. Inkább egy háztartás tartozékait látjuk leleteinkben. Az is elképzelhető, hogy a Cegléd–madarászhalomhoz hasonlóan a templom körül, a temetőben felhalmozott anyagi javak maradványai ezek a tárgyak.¹⁰³

II. A balatonalmádi vaseszköz lelet

1964 őszén a Balatonalmádi–vörösbereinyi község határ közelében, a Bauxitkutató Vállalat új irodaépületének építésénél 2 m mélységből vaseszközök kerültek elő. A leletet 1965 januárjában jelentették a Bakonyi Múzeumnak. A helyszíni ellenőrzésnél az elhordott földben őskori cserepek mellett I–II. századi településre utaló kerámiatöredékeket találtak.¹⁰⁴ A leletet annak ellenére, hogy egy római vicus területén került elő, a technikai kivitel és az analógiák alapján a későközépkorra keltezte a szerző. Természetesen egy elrejtett vaseszköz lelet korát nem lehet egyszerűen a lelőhely alapján meghatározni, hisz egy korábbi telep maradványai között is elárolhatták a leleteket. Ezt az egyes tárgyak párhuzamaira kell építeni, bár véleményünk szerint a jelen esetben a vaseszközök és a környezetükben előkerült római kerámiatöredékek között szorosabb kapcsolat volt, mint ahogy a szerző feltételezte. A leletek a következők:

1. *Ekevas* (5. kép 1., 7. kép 6). Réteges szerkezetű vasból készített nagyméretű, szimmetrikus ekevas (h: 30 cm). A jobb váll 2,3 cm, a bal 3,3 cm, a vállséliség 16,4 cm. Éle eléggé kopott. A lap alsó fele kissé homorú. A 7,4 cm hosszú köpű alig szűkül (10,8–10,0 cm). A szerző váltókéhez tartozó vasnak tartotta. Párhuzamként a Dehrecen–Szepes pusztai és egy ismeretlen lelőhelyű vaseszköz lelet ekéit említi. A balatonkenesei aszimmetrikus

négy nagyon jó párhuzamot közöl a győri Xantus J. Múz. gyűjteményéből.

⁹⁵ Éri I. – Bálint A., XXXIII. t. 7–8. 58 és 54,2 cm hosszúak.

⁹⁶ Veszprém, Bakonyi Múz. Itsz.: 55.124.2.

⁹⁷ Éri I. – Bálint A., 47. és XXVI. t. 15.

⁹⁸ Szabó K., i. m. 124. 592. kép; Kalmár J., 1959. XX. t.

⁹⁹ Pl. Kalmár J., A füleki... XXXI. t. több darab, ládák sarokcsuklóiként meghatározva; Kovalovszki J., VMMK 8 (1969) 37. kép bal alsó sarok.

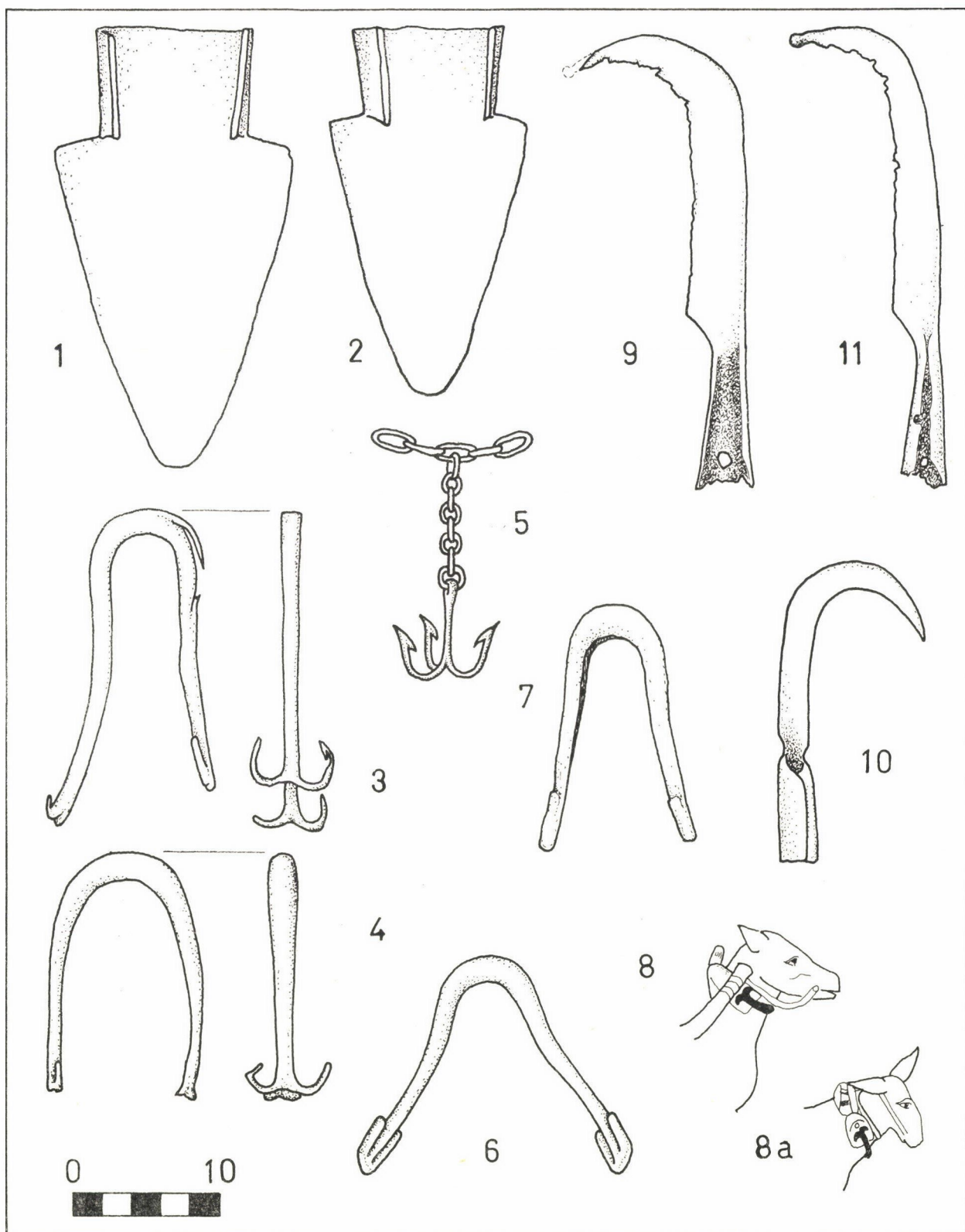
¹⁰⁰ Éri I. – Bálint A., 44. és XIX. t. 9.

¹⁰¹ Vass E., TBM 19 (1972) 87–88.

¹⁰² I. m. 98.

¹⁰³ Müller R., Acta ArchHung 27 (1975) 70–72.

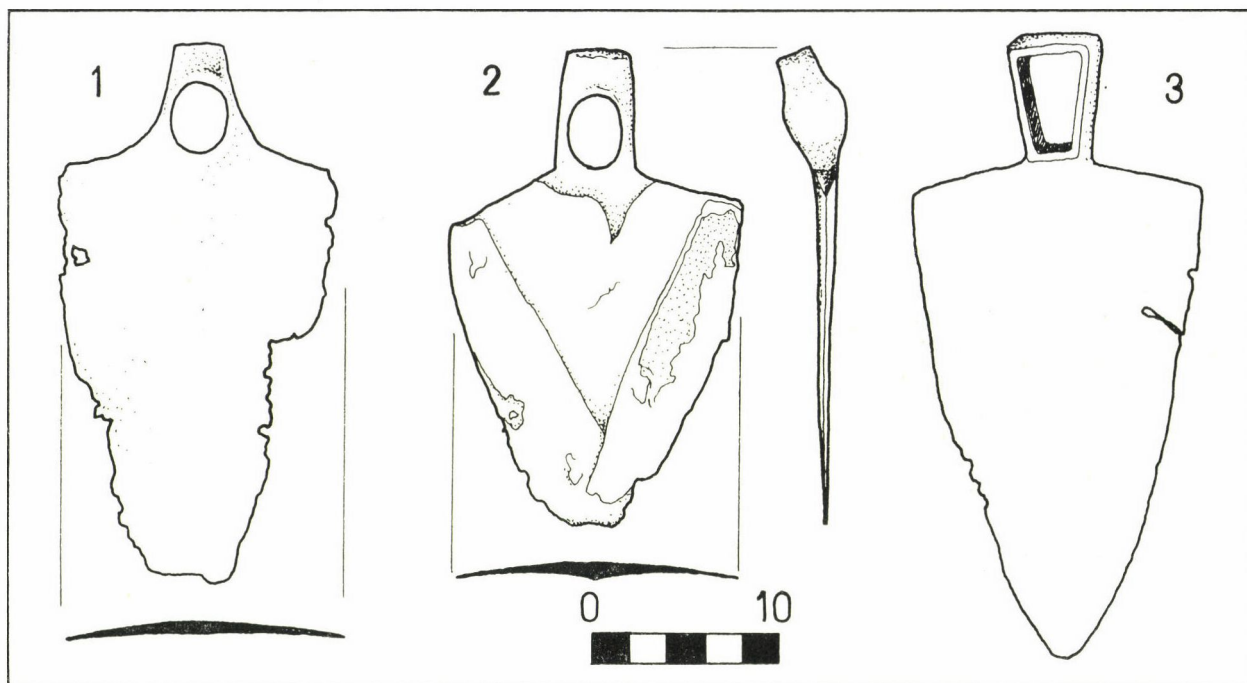
¹⁰⁴ MRT 2. Bp. 1969. 33. 4/9. lh.

5. kép. Római kori vastárgyak: 1, 3–4, 9. Balatonalmádi. — 2. Badacsonytomaj–Ábrahámhegy. — 6, 11. Keszthely–Fenekpuszta. — 7. Ravaszd. — Újkori vastárgyak: 5, 10. Herman O. után. — 8–8a. részlet az igeli sírkőről Dragendorff-Krüger után

Рис. 5. Железные предметы римской эпохи: 1, 3–4, 9. Балатоналмади. — 2. Бадачоньтомай-Абрахамхедь. — 6, 11. Кестхей-Фенекпуста. — 7. Равасд. — Железные предметы нового времени: 5, 10. по О. Херману. — 8–8а. часть надгробной плиты по Драгендорфу и Крюгеру

Fig. 5. Objets de fer de l'époque romaine: 1, 3–4, 9. Balatonalmádi. — 2. Badacsonytomaj–Ábrahámhegy. — 6, 11. Keszthely–Fenekpuszta. — 7. Ravaszd. — Objets de fer de l'âge moderne: 5, 10. D'après O. Herman. — 8–8a. Détail de la pierre tombale d'Igel, d'après Dragendorff-Krüger

6. kép. Római kori vastárgyak: 1–2. Balatonalmádi. — 3. Klosterneuburg
Рис. 6. Железные орудия римской эпохи: 1–2. Балатоналмáди. — 3. Клостернайбург
Fig. 6. Objets de fer de l'époque romaine: 1–2. Balatonalmádi. — 3. Klosterneuburg

ekevas¹⁰⁵ alapján úgy véli, hogy a Balatonfelvidéken a 16. században egyszerre használták a váltó- és kerülőekét, esetleg erre az időre tehető a váltóékéről a kerülőkére való áttérés is! A Debrecen–Szepes pusztai leletről igyekeztünk bebizonyítani, hogy nem a törökkorból, hanem a 8–9. századból származik.¹⁰⁶ Egy szimmetrikus ekevasról nem állapítható meg, hogy túró- vagy váltókéhez tartozott-e.¹⁰⁷ A Balatonfelvidéken nincs adat a váltóke használatára, ezért már *Balassa I.* is túrókéhez tartozó vasnak határozta meg,¹⁰⁸ majd részben a balatonalmádi és a későközépkorinak tartott mohácsi és Debrecen–Szepes pusztai ekék alapján úgy vélte, hogy a későközépkorban is az egész Kárpát-medencében egyidőben és együtt volt használatban a túró- és az ágyeke.¹⁰⁹ Ekénk egy olyan általános típust képvisel, amely nem alkalmas keltezésre. A római kortól a későközépkorig, sőt a néprajzi anyagban is megtaláljuk párhuzamait.¹¹⁰ A Balatonfelvidékről a rezi¹¹¹ és a Badacsonytomaj–ábrahámhegyi (5. kép 2)¹¹² római korinak tartott ekevasakat említhetjük.

2–3. *Járomalkatrészek* (5. kép 3–4., 7. kép 2–3). „U”-alakúra görbített, középtől vékonyodó vasak, végeiken két-két horogszerűen visszahajló ággal. A nagyobbik 24,4 cm hosszú. Erősebben összenyomták a szárát, ezek nem egyforma hosszúak, a nagyobbik jobban ívelődik kifelé. Anyaga négyszög keresztmetszetű (1,6 × 1,1 cm-től 0,9 × 0,8 cm-ig szűkül). A két szár közötti legkisebb távolság 4,8 cm. A hosszabbik szár végén az egyik visszagörbülő ág hiányos. A másik végén az ágak hossza 3,8 cm,

legnagyobb távolságuk egymástól 5,4 cm. A kisebbik (h: 16 cm) szárai nem kifelé mutatnak, végei majdhogynem befelé tartanak. Legnagyobb távolságuk egymástól meghaladja a 9 cm-t. A keresztmetszete fent ovális, és csak az egyik szár négyszögletes (a keresztm. 1,8–1,6 cm-től 1,0 × 0,8 cm-ig szűkül). Az egyik szár végén csak a csomja maradt meg a visszagörbülő ágaknak. A másikon ágh: 2,5 cm, az ágak távolsága egymástól 5,4 cm. Nyilvánvaló, hogy ugyanannak a tárgynak két változatáról vagy különböző mértékben torzult darabjairól van szó. A keltezés fontos darabjainak véljük ezt a két tárgyat. A szerző *Herman Ottóra* hivatkozva horognak határozta meg őket. A hivatkozott kép (5. kép 5),¹¹³ egy Duna-vidéki vízafogó horgok egy ágából nőnek ki, és *Herman* külön kiemelte, hogy éles, szakás végűek. (A savas áztatással történt konzerválás nagyon megviselte a tárgyakat, főleg az elvékonyodó, visszagörbített ágakat. Ezért valószínű, hogy eredetileg ezek is vastosabbak voltak. Az egyik ág horogszerű végződése ugyancsak a konzerválás következménye, ld. ugyanannak a szárnak a felső végét. *Jankó J.* sem említi a Balatoni horgászat leírásánál a nagyméretű, többágú horgokat.¹¹⁴ Párhuzamok után kutatva a római kor emlékeanyagában találtunk olyan tárgyakat, melyek szárai két-két visszagörbülő ágban végződtek. A tétényi és a nagylóki kocsi leletei között párosával kerültek ilyen vasak, melyek csak abban térnek el a mi példányainktól, hogy a

¹⁰⁵ Németh P., 255. és 1. kép 3.

¹⁰⁶ Müller R., Acta ArchHung 27 (1975) 78–87.

¹⁰⁷ Balassa I., Az eke és szántás... 308.

¹⁰⁸ Balassa I., VMMK 11 (1972) 379. „Mindenképpen túróke tartozéka, nem fogadható el az a feltevés, hogy váltóke vasa lenne, mert illet ezen a területen sem ebben a korban, sem később nem használtak.” Tévesen terepbejárás során talált darabnak mondja.

¹⁰⁹ Balassa I., Az eke és szántás... 308.

¹¹⁰ Müller R., Acta ArchHung 27 (1975) 11. II

hasáb.

¹¹¹ Keszthely, Balatoni Múz. Itsz.: 64.920.1., *Balassa I.* VMMK 11 (1972) 21. kép.

¹¹² Keszthely, Balatoni Múz. Itsz.: 69.119.1., *Balassa I.* uo. 19. kép. A lap felső fele bordával megerősítve.

¹¹³ Herman O., A magyar halászat könyve. I. Bp. 1887. 368. és 249. kép.

¹¹⁴ Jankó J., A Balaton-melléki lakosság néprajza. (Bp. 1902)

7. kép. A balatonalmádi vaseszköz lelet. Szepsy Szücs L. felvétele
 Рис. 7. Клад железных орудий из Балатоналмади
 Fig. 7. La trouvaille d'objets de fer de Balatonalmádi

két szár sokkal erősebben ívelődik kifelé.¹¹⁵ Ugyancsak két ilyen darabot közölt *Kuzsinszky* Keszthely–Fenekpusztáról (5. kép 6).¹¹⁶ A mi tárgyaink lehetnek kissé torzultak, de van ennek a tárgynak egy egyenesszáru változata is. A pusztasomodori kocsilet mellett az egyik trák kocsi (Mogilovo) maradványai között található ilyen vas.¹¹⁷ Hasonló darabot tartalmaz egyéb kocsi alkatrészek mellett a Brovič-i lelet.¹¹⁸ A ravaszdí villából is került elő egy ilyen darab (5. kép 7).¹¹⁹ Tárgyaink pontos funkcióját nem tudjuk meghatározni. *Gaul K.* járomnyereg alakvasnak gondolta, és rekonstrukciót is közölt. *Venedikov* *Gaul-ra* hivatkozva csak annyit írt, hogy járomhoz való. Nem foglalkozott ezekkel a vasakkal a római fogatolás legújabb feldolgozása sem.¹²⁰ A karikában végződő bronzverettel (szárkarika) ellátott pusztasomodori darab alapján, felhasználva a senoni reliefen ábrázolt ígát arra kell gondolnunk, hogy a járomfő tartozéka lehetett. A kettős ívű vasakról már *Alföldi A.* és *Radnóti A.*, majd *Venedikov* is feltételezte, hogy nem nyeregveretek voltak, hanem a ló nyakán levő bőrpárna keretét szolgálta, melyhez a fájármot rögzítették.¹²¹ Felmerülhet, hogy hasonló funkciója lehetett a mi ívelt vasaink egy részének is. Erre első sorban az igeli sírkő alapján gondolhatunk, amelyen a lovak nyakán két visszagörbülő ágban végződő alkatrész látható (5. kép 8–8a).^{121a} A két típus tudomásunk szerint egyik kocsiletben sem fordul elő együtt. A középkori fogatolás eltér a római koritól,¹²² és más funkciójú, hasonló darabokat sem ismerünk a középkor anyagából.

4–5. *Kapák* (6. kép 1–2., 7. kép 4, 1). Különböző típusúak. Az egyik erősen kopott, hosszúkás eszköz (h: 28,4, ebből a lap 23,7 cm). A hegye letörött, vagy egyenesre vágott, trapéz alakú volt. Válsz: 14,7 cm. A vállból ívelve nő ki a fejrész, amely 2,6 × 2,5 cm-es fokban végződik. A köpűt lyukasztással és tágitással készítették, határozott orrnő nem figyelhető meg. A másiknak eltérő a formája, másképpen is készítették (h: 24,6 cm). Külön darabból készült a fejrész a köpűvel, amely elnyújtott fok-részben végződik (3,3 × 2,2 cm). A köpű kétoldalt 3,3 cm-ig szélesedik. Kevésbé réteges szerkezetű anyagból készült a lap. A két rész élesen elválik egymástól. A váll csapott (válsz: 15,4 cm). A lap erősen szűkül és hegyben vagy lekerekítve végződött. Belső oldalán nádolás figyelhető meg. Valószínűleg kétszer is nádolták az erősen kopott eszközt, a felső sötétebb színű rétegből azonban csak foltok maradtak. A római kapák többségének lapja négyszög vagy négyszöghöz közelálló trapéz alakú, de

ismerünk lekerekített és hegyben végződő kapákat is. Csapott vállú, erős szűkülés után egyenesre vágott kapát közöltek Óbudáról,¹²³ keskeny hegyes végűt pedig Klosterneuburgból (6. kép 3)¹²⁴ és Gyalárról.¹²⁵ A nádolt kapához nagyon közelálló formát mutat egy eisenstadti darab.¹²⁶ A készítés technikája alapján sem lehet egyértelműen keltezni a kapákat. A római korban is ismerték már a nádolást. Ekéken nagyon gyakori az él megerősítése. Alig kopott új darabokon is találkozunk ezzel az eljárással, tehát nem csak az elhasznált darabok felújítására erősítették meg az ekevasakat. Csabrendekről két kapa került a Darnay gyűjteménybe egyéb római kori mezőgazdasági eszközökkel együtt. Az egyik csapott vállú, lekerekített lapú, külső oldalán széles nádolás figyelhető meg.¹²⁷ A két kapa tehát nem keltezhető pontosan, sem formája, sem készítésének technikája alapján.

6. *Bozótkezés* (5. kép 9., 7. kép 5). Réteges szerkezetű vasból készített 30,2 cm hosszú példány. A 9,5 cm hosszú köpű az egyik oldalon nyitott, a másik oldal alján szeglyük (az ovális köpű 3,4 cm-től 2,3 cm-ig szűkül). A köpű folytatásában van a vaskos penge (a fok eléri az 1 cm-t). A pengető 4,1 cm széles, először alig, majd a felső harmadban erősen szűkül, és előregörbülve hegyben végződik. A végén 2,1 cm hosszán nem élezett, és itt valószínűleg hiányos az eszköz. Eredetileg gombban végződhetett. Az él ívátm.: 18 cm. A szerző nyeseállónak vélte, de nádolásra nem alkalmas, mert a hegye nem görbül eléggé vissza (5. kép 10).^{127a} Ezzel az eszközzel, típusaival legutóbb *Takács L.* foglalkozott.¹²⁸ Az általa készített rendszerezés 1. típusának a változatába sorolható példányunk. Ugyanide tartoznak az általa felsorolt vaskori és római kori darabok is. Van azonban egy lényeges különbség a régészeti és a néprajzi példányok között: az ókoriak kivétel nélkül nyitott, míg az utóbbiak valamennyien zárt köpűjűek. Ezt nagyon fontosnak tartjuk az eszköz keltezése szempontjából. A római kori mezőgazdasági eszközök egy része nyitott köpűs, míg a megfelelő középkori és újkori darabok egyéb formai jegyek mellett abban is eltérnek, hogy a köpűjük mindig zárt. A bozótkezések mellett vonatkozik ez pl. a köpűs kaszákra és az ásókra is.¹²⁹ A *Takács* által bemutatott újkori darabok mind hegyben végződnek. A mi példányunknál feltételeztük, hogy gombban végződött. Ehhez egyes római kori darabok szolgáltatnak alapot. Rajzban az 1904-es Keszthely–Fenekpusztai ásatás egyik leletét mutatjuk be. A számszám hosszában, a penge és a köpű arányában is nagyon közel áll a mi

¹¹⁵ *Gaul K.*, ArchÉrt 10 (1890) AII. t. Ia-Ib. és CI. t. 3a–3b. Méreteket nem ad meg, a rajz alapján kb. 12 cm magasak, a száruk végei közötti távolság 18 cm. A visszagörbülő ágak több mint 2 cm hosszúak. Az egyik darab felső részén bronzveret borítás, amely karikában végződik.

¹¹⁶ *Kuzsinszky B.*, i. m. 83. kép, a két felső sarokban. Az egyik darabot sikerült azonosítanunk a Balatoni Múzeum régi, ltsz. nélküli vastárgyainak egyikével. Méretei: m: 16 cm, a száruk közötti táv. 19,3 cm.

¹¹⁷ *Alföldi, A.*–*Radnóti, A.*, Serta Hoffilleriana. (Zagreb 1940) XXVII. t. 3.; *Venedikov, I.* i. m. 28. t.

¹¹⁸ Köszönetet mondok *Dragan Bojović*-nak, aki a leletgyűjtést fel fogja dolgozni, hogy a tárgyakat megtekinthetem, és a járomalkatrészt lemérhetem. Méretei: m: 18,5 cm, sz: 17,8 cm, az ágak sz: 6,5 cm.

¹¹⁹ *Récsey V.*, Pannonia római község maradványai Pannonhalma tövében. Győr, 1899. 34. és V. t. 9. A strigilisnek meghatározott vastárgynak csak egyik nézetét közölte, és a méreteket sem adta meg. A tárgy képét közli *Thomas, E.* Römische Villen... 292. 150. kép is, átveve *Récsey* meghatározását.

¹²⁰ *R. Pető M.*, Agrártört. Szemle 16 (1974) 72–78.

¹²¹ *Alföldi, A.*–*Radnóti, A.*, i. m., 311–312. j.; *Venedikov, I.*, 94. t. a rekonstrukció két nézetben.

^{121a} *Dragendorff, H.*–*Krüger, E.*, Das Grabmal von Igel. (Trier 1924) 79. 49. kép és 12. t.

¹²² *White, L. J.* Die mittelalterliche Technik und der Wandel der Gesellschaft. (München 1968). 61–62. A két

fogatolásmód eltéréseinek részletes elemzéséből messze-ménő következtetéseket vont le.

¹²³ *Kecskés P.*–*Pető M.*, i. m., 140. és 3. kép b. h: 25 cm, sz: 19,3 cm.

¹²⁴ Wien, Niederöst. Landesmus. ltsz.: I/742. Fényképet közli *Schmidt, L.* Bauernwerk. (Wien 1954) Katalógus.

¹²⁵ *Kecskés P.*–*Pető M.*, i. m., 139. 2. kép e. h: 23 cm, sz: 17 cm.

¹²⁶ Rajzát az Eisenstadt-Gölbesäckern-i villa anyagával közli *Thomas, E.*, Römische Villen... 148. 79. kép. Kora azonban bizonytalan. Az eredeti közlemény szerint (*Kubitschek, W.* Römerfunde von Eisenstadt. (Wien 1926). 117. és 80. kép) lelőhelye bizonytalan. A Burgenland. Landesmus.-ban eredetiben is láttam (ltsz.: SW. 4699.), külső oldalán a balatonalmádi darabnál szélesebb nádolás van. H: 22,9 cm, sz: 20,6 cm.

¹²⁷ Keszthely, Balatoni Múz. ltsz.: 64. 922. 1. H: 32,5 cm, sz: 21,8 cm.

^{127a} *Herman O.*, 238. 116. kép alapján, amire a szerző is hivatkozott.

¹²⁸ *Takács L.*, Etn 84 (1973) 243–265. A vaskortól a jelenig tekinti át az eszköz történetét, bőszeges irodalmi utalásokkal.

¹²⁹ Az ásókról hasonló megállapításra jutott *Kecskés P.*–*Pető M.*, i. m. 143. Az általuk idézett zárt köpűs eisenstadti darab minden bizonnyal későközépkori (lelőhelye bizonytalan). A kérdés részletes tárgyalása a kaszák vonatkozásában is *Müller R.*, A nagyvenyimi vaseszköz lelet keltezése. Kézirat.

darabunkhoz, csak a penge keskenyebb (5. kép 11.).¹³⁰ De ismerünk Keszthely–Fenekpusztáról egy 4,5 cm széles pengéjű töredéket is.¹³¹ Eszközünk funkciója a bozótívágás lehetett, mint a jugoszláviai *kosiroknak*¹³² vagy az öbön hordott karintiai *Laubmessereknak*.¹³³ Ennek megfelelően a nyelük is rövidebb lehetett, mint a balatonfelvidéki, hasonló formájú tüköszedőknak. Eszközünk analógiáit a középkorból Magyarországról nem ismerjük. Az előbb említett sajátosságai miatt a római korra kell keltezni.

A rákoscsabai vaseszköz lelethez hasonlóan a balatonalmádi lelet tárgyai is két csoportra oszthatók. Az ekevas és a két kapa sem formája, sem készítésének technikája alapján nem keltezhető pontosan. A két járomalkatrész és a bozótívágás megfelelő analógiáit viszont csak a római korból ismerjük. Utóbbiak alapján az egész lelet a római korra keltezhető. A római koron belül még nem tudjuk pontosabban meghatározni a vaseszközök korát. Ebben a kérdésben viszont segítségünkre lehet a lelőhely. Az építkezés során I–II. századi kerámiatöredékek kerültek elő. Feltételezhetjük, hogy a vicus a *Marcus Aurelius* uralkodása idején lezajlott nagy markomann-quad-szarmata háború pusztításának esett áldozatul, melynek nyomai a tartomány belsejében is majd mindentűt megfigyelhetők. Az eszközöket a betörő barbárok elől rejtették el és a földben maradtak, mert a vicus sem épült újjá. Eszközök tehát valószínűleg a korai császárkorban készültek.

Röviden utalnunk kell a két leletegyüttes újrakeltezéséből következő agrártörténeti tanulságokra. A röviden visszatört nyakú, hosszan elnyújtott pengéjű sarló, melyet csak aratásra használtak, az eddig közzétett anyag alap-

ján nem keltezhető a római korra. Nép-vándorláskori hiánya alapján is arra kell következtetnünk, hogy a középkorban, talán a késő Árpád-kortól kezdődően terjedt el Magyarországon, és Ny-ról érkezett hospesek hozták magukkal ezt a formát. A balatonalmádi szimmetrikus ekevas eddig is egyedül állt a Balatonfelvidék későközépkori anyagában (*Balassa I.*, aki a Balaton-környéki ekekkel részletesen foglalkozott 6 aszimmetrikus későközépkori ekevasat közölt a Balatonfelvidékről).¹³⁴ Megállapítása, hogy a Balatonfelvidéken a későközépkorban egyidejűleg használták a túró- és a kerülőekét tehát nem bizonyítható. A mohácsi és a debreceni ekék is a későnépvándorláskorban készültek,¹³⁵ tehát további biztosan keltezhető későközépkori szimmetrikus ekevasak előkerüléséig fel kell tennünk, hogy a 14–16. században az ország központi fekvésű, laposabb területein a nehéz kerülőke teljesen kiszorította a túrókét a használatból.¹³⁶ A dombosabb, hegyes vidékeken pedig ugyanebben az időben terjedhetett el a váltóke. *Takács L.* idézett munkájában épp a balatonalmádi bozótívágásra építve úgy vélte, hogy a római kori bozótívágások kontinuusak a Dunántúlon.¹³⁷ Az egyetlen bizonyíték, — a kelta-római és a néprajzi anyag közötti láncszem — a balatonalmádi bozótívágás ugyancsak római kori. Mivel sem a népvándorlás sem a középkor anyagában egyetlen példányt nem ismerünk eddig, arra kell gondolnunk, hogy a római kor után megszűnt a használata és talán csak az újkorban terjedt el újra Ny-ról vagy D-ről hisz a Balkánon valóban folyamatos volt a használata, és középkori ábrázolását is ismerjük.¹³⁸

Müller Róbert

ДАТИРОВКА КЛАДОВ ЖЕЛЕЗНЫХ ОРУДИЙ ИЗ РАКОШЧАБЫ И БАЛАТОНАЛМАДИ

Резюме

Автором пересмотрена датировка двух кладов железных орудий, найденных в 1964 году. Первый из них происходит из пригорода Будапешта, Ракошчабы и опубликован как клад орудий римской эпохи. Он состоит из 25 предметов, в том числе и таких, которые не поддаются точной датировке, так как эти типы вещей были в употреблении в течение долгого периода времени. Однако на основании обломка косы, двух плотничных топоров, ножа, употребляемого в качестве оружия и кандалного замка клад можно датировать периодом позднего средневековья.

Второй клад был найден в д. Балатоналмади на территории римского поселения и опубликован как поздне-

средневековый. В нем также имеются вещи, не поддающиеся датировке, однако аналогии косаря и двух частей ярма известны только среди римских древностей, и судя по ним, клад был зарыт во II веке н. э.

Из пересмотра датировки мы можем делать следующие выводы по истории земледелия: серпы со слегка отогнутой назад рукоятью распространяются в Венгрии только в позднем средневековье; в XVI веке в центральных равнинных областях страны рала уже вышли из употребления. Косари после римской эпохи у нас распространились снова только в эпоху турецкого владычества или в новое время.

P. Мюллер

¹³⁰ Keszthely, Balatoni Múz. lsz.: 58. 21. 34. Éppen e tárgyak gombos vége alapján feltételezte *Sági K. és Füzes F. M.*, hogy gyümölcsfa metszésére szolgáltak ezek az eszközök [Régészeti és archaebotánikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártört. Sz. 9 (1967) 93.]. *White, K. D.*, i. m. 87. is azt írta, hogy a *falx arboraria* nehezebb változata az erdei ágívágás, a könnyebb pedig a gyümölcsösbeli metszés eszköze volt. A funkciószerűküléssel magyarázható meg, hogy miért hiányzik a néprajzi anyagból ismert eszközökről a gombvégződés.

¹³¹ Keszthely, Balatoni Múz. lsz.: 58. 21. 35.

¹³² *Takács L.* Etn 84 (1973) 263. Hosszabb nyelű darabok is vannak az Etnografski Muzej (Zagreb) Istria-kiállításán.

¹³³ *v. Luschan, F.*, Verhandlungen d. Berliner Ge-

sellseh. f. Anthr. Ethn. u. Urgeschichte. 1899. 401–403. A Volkskunde Mus. (Wien) kiállításán ugyanilyen darabok láthatók Tirolból.

¹³⁴ *Balassa I.*, VMMK II (1972) 380–381. Egy hetedik darabról is van tudomásunk. Az 1909-ben előkerült, de időközben elveszett veszprémi leletben többek között aszimmetrikus ekevas és csoroszlya is volt. Idézi *Németh P.*, Etn 79 (1968) 256. 34. jegyzet.

¹³⁵ *Müller R.*, Acta Arch Hung. 27. (1975) 78–87.

¹³⁶ *Balassa I.*, Az eke és szántás... 308. részben e három szimmetrikus ekelelet alapján vélte lehetségesnek, hogy a 16. században egyidejűleg használták az egész országban a túró- és ágyekét.

¹³⁷ *Takács L.* Etn 84 (1973) 265.

¹³⁸ *Blagojević, M.* Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji. (Beograd 1973) 8. kép, bizánci miniatúra.

Auszug

Verfasser überblickt die Fragen der Datierung der beiden Eisengerätefundes, welche im Jahre 1964 zutage gefördert worden sind. Der I. Fund kam in Budapest — Rákoscásaba beim Straßenbau zum Vorschein und wurde als römischzeitlich publiziert. Der aus 25 St. bestehende Fund enthält solche Gegenstände, die nicht datiert werden können oder mehrere Perioden lang in Gebrauch gestanden haben. Solche Gegenstände sind die zum Wagen gehörenden Stangeneisenbeschläge, die Nägel mit schleifenförmigem Kopf, die Axt, das Schabeisen, das Winzermesser, die Meißel und das Kistenband. Wahrscheinlich aus dem Spätmittelalter stammen die Bronzeschüssel, die Sichel, die Lanze und der Speer. Bestimmt aus dem Spätmittelalter sind das Sensenfragment, die zwei Zimmermannsbeile, das als Waffe benutzte Messer und das Fesselschloß. Auf Grund der letzteren kann der ganze Fund auf das Spätmittelalter datiert werden. Die Gegenstände kamen bei der mittelalterlichen Kirche von Rákoscásaba zum Vorschein, weshalb man annehmen kann, daß sie während des 15. jährigen Krieges in die Erde gelangt sind, als auch die Kirche zerstört worden ist.

Der II. Fund wurde in Balatonalmádi bei einem Bau, im Bereich eines römischen vicus zutage gefördert und als spätmittelalterlich publiziert. Auch dieser Fund

enthält solche Gegenstände (den Pflugeisen und zwei Hacken), die man mehrere Perioden hindurch gebraucht hat. Die Analogien des Buschmessers und der beiden Jochbestandteile (die zum Jochbalken gehört haben oder auf dem Hals des Pferdes waren und zum Befestigen des Joches dienten) sind uns hingegen nur aus der Römerzeit bekannt. Der vicus ist wahrscheinlich im sarmatisch-quadisch-markomannischen Krieg zugrunde gegangen und man hat wahrscheinlich diese Geräte vor den einfallenden Barbaren vergraben.

Die agrarhistorischen Folgen der Revision der Datierung sind: die Sichel mit kurzem, zurückgebrochenem Hals und gestreckter Klinge waren in Ungarn nur im Spätmittelalter verbreitet; in den Zentralgebieten des Landes hat der schwere Kehrflug im Laufe des 14.—16. Jahrhunderts den Arl endgültig verdrängt; die Buschmesser, die wir aus der Römerzeit und auch aus dem ethnographischen Material kennen, fehlen im Material der Völkerwanderungszeit und des Mittelalters, deshalb kann die Annahme, daß sie von der Römerzeit an bis heute kontinuierlich sind, nicht bewiesen werden. Sie verbreiteten sich von neuem in Ungarn in der Türken- oder Neuzeit aus südlicher oder westlicher Richtung.

R. Müller

BEDŘICH SVOBODA

1910—1975

Prof. Dr. Bedřich Svoboda a Csehszlovák Tudományos Akadémia nemzetközi megbecsülésnek örvendő kutatója 1975-ben eltávozott az élők sorából. A magyar régészettudomány fokozottabban érzi a hiányt, mely halálával a római kori provinciális régészet és népvándorláskor kutatóit érte, mert kedves, közvetlen, baráti lényén kívül olyan tudóst veszített el Bedřich Svobodában, kinek munkássága a legszorosabban kapcsolódott a magyarföldi régészethez, hazánk területén kívül fellelhető rokonleletek közlésével.

A klasszikus ókor és a provinciális római életforma felderítését több oldalról közelítette meg. Elsősorban a klasszikus nyelvek fölünyesen biztos tudása, és az auctorok beható ismerete volt az, ami reálarchaeológusi munkásságát megtermékenyítette, — és kutatói habitusát meghatározta.

Akinek módjában állott improvizált latin pohárköszöntőit — nemritkán versben — élvezhetni, az tapasztalhatta, hogy Bedřich Svobodánál az antikvitás szeretete

nem kutatási terület, hanem életforma volt, mely mindennapjait is áthatotta.

Irodalmi munkásságának méltatását elvégezték más-helyütt, mi arra a végtelenül körültekintő lelkiismeretességre emlékezünk, mellyel utánajárt témái felderítésének. Tanúi lehettünk a sok évi szívós munkának, melynek eredményeként kitűnő könyve a Straže-i kincslelet beható és minden részletre kiterjedő mintaszerű publikációja megszületett.

A mitológiai és mondai jelenetekkel gazdagon díszített hatalmas ezüsttál peremdíszítésének, illetve programjának feloldására éveket szentelt, nem elégedett meg a sematikus megoldásokkal. A 4. képszakasz tartalmát leírásában „traurige Botschaft” címen jelölte. A jelenet szellemi és formai drámaisága megrázóan szemlélteti egy szomorú esemény képi megjelenítését. Ezzel az antik ötvös által megfogalmazott, Svoboda által megfejtett képpel búcsúzunk Bedřich Svoboda professzortól — ez a kép nekünk az ő eltávozásának szimbólumává vált.

B. Thomas Edit

A RÉGÉSZETI FORRÁSANYAG KÖZREADÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS HIÁNYOSSÁGAI

Meglepően kevés olyan cikk jelenik meg szaklapjainkban, amely a régészeti kutatás alkalmazható, ill. nálunk alkalmazott módszereit elemzi, a régészeti tevékenység egészének — esetleg csak valamely részének — gyakorlati és elméleti kérdéseit boncolgatja, vagy egyszerűen a szakterület aktuális problémáira irányítja a figyelmet a pillanatnyi helyzet létező (talán csak vélt?) ellentmondásainak rögzítésével.

Korántsem a hiányoltakat pótlandó céllal adom közre az 1974-ben rendezett országos régészeti konferencián elmondott előadásom részben átalakított szövegét. Sokkal inkább azért, mert az elmúlt két év alatt az érintett témában szinte semmi sem változott, tehát az alábbiak — sajnos — alig vesztek aktualitásukból.

Nem kell túlzottan bizonygatni, meglehetősen népszerűtlen vállalkozás a címben foglalt, vagy ahhoz hasonló témában véleményt alkotni szélesebb szakmai nyilvánosság előtt. Több okból:

— szinte mindenki számára evidens dolgokról lesz szó, tehát első pillanatban mondva csúszhat, sőt talán banálisnak tűnik a kérdésfeltevés;

— minden megírt cikkért elsősorban szerzője vállal felelősséget, a lektorok — s megjelenése után — a szerkesztők neve, s maga a folyóirat is fémjelzi;

— ebből következik: szerzőket, szerkesztőket, folyóiratokat sem kritikai élel, sem követendő példaként nem említhetnek, mert ez — rosszul értelmezve — sokak számára személyeskedésnek tűnne, és ami fontosabb: háttérbe szorulna az, amit taglalni szeretnék néhány, realitása ellenére mégiscsak szubjektíve kiemelt összefüggés, tény exponálásával.

Az alábbi néhány észrevételt tekintem kiinduláspontnak:

1. Az országban — szakemberek által — végzett ásatások számának és a megjelent cikkek forrásközléseinek összevetéséből világosan kiderül: annak ellenére, hogy mindkettő száma folyamatosan emelkedik, évről

évre jobban szétnyílik a rés a feltárt (begyűjtött) és a közzétett forrásanyag mennyisége között.

2. Monográfiák, tanulmányok, kisebb leletközlések, előzetes jelentések látnak napvilágot úgy, hogy bizonyos leletek, leletegyüttesek csak illusztrációként szerepelnek. Tehát a közlés — részben vagy teljesen — csökkent forrástértékű.

3. Úgy vélem, furcsa álszerénységnek tekinthető, ha a jelentős eredményeket felvonultató magyar nyelvű tanulmányt rövid, inkább odavetettnek tűnő, mint célratörő tudatossággal összeállított idegen nyelvű kivonat követi.

I. A régészeti forrásanyag kiadási lehetőségeinek objektív és szubjektív meghatározói

Az ötvenes évek végétől — egy ugrásszerű emelkedést követően — folyamatosan növekvő tendenciát mutat a feltárásokra fordítható összeg. Ez vonatkozik mind a központi (minisztériumi, akadémiai) keretekre, mind pedig a tanácsai, ill. a nagy állami beruházásokból származó anyagi támogatásra.

Nagyjából ugyanebben az időben, a hatvanas évek elején következett be a magyar régészet irányításának decentralizációja, és alakult ki a ma is létező intézményi rendszer. Az utóbbi két évtizedben évente átlagosan 10–12 régész kerül ki a budapesti tanszékekről, ill. szerez régész állás betöltésére jogosító diplomát a szegedi egyetemen.

Úgy vélem, e három tényező döntően meghatározta a feltárt tevékenység minőségi átalakulását, mennyiségi növekedését. Meg lehetett teremteni (legalábbis pontenciálisan) a magasabb igényeket kielégítő ásatások felszerelési bázisát, és ki lehetett alakítani az objektumok teljes vagy megközelítőleg teljes feltárására épülő, egymáshoz horizontálisan, ill. vertikálisan kapcsolódó „tervadások” koncepcióját. Ennek helyességét, a nagy számban

megvalósult, jelentős történeti értéket képviselő forrásanyagot eredményező feltárások igazolták.

A megnövekedett igények és a lehetőségek szerencsés találkozásaként új forrásközlő sorozatok jöttek létre (Studia Archaeologica, Fontes Archaeologici Hungariae). Néhány éve megindult az MTA Régészeti Intézet és több megyei múzeum évkönyve (Cumania, A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Studia Comitatusiensia).

Az utóbbi évtizedben kezdődött el a kelta, avar- és honfoglalás kori leletek korpusz-szerű kiadásának előkészítése. A Tabula Imperii Romani aquincumi kötete néhány évvel ezelőtt, a Römische Inschriften Ungarns első két kötete, ill. az avar leletek korpuszában első kötete a közelmúltban jelent meg. Nyomdában van a régészeti kézikönyv II. (neolitikum-rézkor) kötete, és befejezés előtt áll a III. (bronzkor-vaskor) kötet. Megjelentek, ill. folyamatosan készülnek a több évtizedre tervezett topográfiai sorozat részfeldolgozásai. (Utóbb említettek ugyan nem elsődlegesen forrásközlő kiadványok, de vitathatatlan, hogy közvetetten befolyásolhatják a publikációs tevékenység pozitív alakulását.)

Mindezek után kérdésként fogalmazzuk meg: mivel magyarázható, hogy növekvő tendenciát mutat a múzeumokban felhalmozódó publikálatlan forrásanyag?

Az objektívnek nevezhető tények közül a következőket tartom figyelmenre méltónak:

1. Távollabba visszatekintve: annak ellenére, hogy az Archaeologia Hungarica és a Dissertationes Pannonicae sorozatban jelentős forrásközlések jelentek meg, a II. világháború végén még nagy mennyiségű publikálatlan anyag volt múzeumainkban. A felszabadulást követő évtizedben sem javult a helyzet. Sőt — tágabb értelemben — a múzeumi rend helyreállítása nagy energiát kötött le; a korábbi szervezettebb ásatási kampányt vette kezdetét; megszűnt az egyik legjelentősebb forráskiadvány, a Dissertationes Pannonicae.

Ezekből is következik, hogy amikor a hatvanas évek elején megteremtődtek az új alapokra helyezett kutatás fentebb már említett feltételei, a magyar régészetnek — legalábbis a publikációk terén — jelentős hátráléka volt. Hogy ez mennyire így volt, ill. van, annak ékes bizonyítéka: ma is több, évtizedekkel ezelőtt feltárt lelet-együttes fekszik közöletlenül, köztük az 1945 utáni első, széles körű szakmai összefogással megvalósított ásatássorozat anyaga is.

2. A nem túl távoli múltban indult meg a szervezett restaurátorképzés Magyarországon. Ha a jelenleg statusban levő restaurátorok, ill. a feltárt anyag teljes restaurálásához optimális szükségessé szakemberek számát összevetjük, sokatmondó eltérést tapasztalunk. Ez ugyan csak tájékoztató jellegű számadat lehet, miután magában foglalja a nagyobb intézmények régészeti tárgyakra specializált szakemberét, ill. az összes ún. általános restaurátort is. A nehézségek konkrétabb jelei a ládában fekvő restaurálatlan-konzerválatlan leletegyüttesek. (Elég, ha csak néhány várástás anyagára gondolunk!)

3. Sok esetben — és vonatkozik ez elsősorban a többidényes tervásatásokra — a ténylegesen feltárással fordítható összeg mellett eltérően a feldolgozás céljára felhasználható anyagi támogatás. Azaz: utóbbi rendkívül kevés, és a két összeg irreális aránya önmagában is évekkal meghosszabbíthatja a tudományos kiértékelés idejét. Ennek oka nem annyira pénzügyi jellegű, sokkal inkább szemléletváltozásra lenne szükség. E kedvezőtlen, de egyáltalán nem szükségszerű helyzet megváltoztatására egyre több intézmény törekszik, több-kevesebb sikerrel.

Több-kevesebb sikerrel, hiszen még gyakran érvényre jut az a helytelen felfogás, amely szerint a forrásanyag feltárása-restaurálása-leltározása-kiállítása megfelelő anyagi és erkölcsi támogatást élvező intézményi feladat, ugyanakkor tudományos feldolgozása — nem egy esetben — hivatalosan alig ösztönzött, már-már csak egyéni ambíciótól függő tevékenységgé „degradálódik”. Nem utolsósorban ez egyik kiváltó oka annak, hogy sok régész egyéni ügynek tekinti az általa feltárt anyag publikálását, s nem egy közülük szinte magántulajdonként kezeli a leleteket.

4. Valójában tehetik is, hiszen az ásatók kizárólagos

publikációs jogának öt éves elévülési ideje a gyakorlatban nagy ritkán, vagy talán még soha sem érvényesített szabály. Helyette a forrásanyag „elidegeníthetlensége” vált általános jogszokássá. Olyannyira, hogy a központi szervezésű, kiemelt témaként kezelt korpuszok, kézikönyvek célszerű és magasabb színvonalú megvalósítása érdekében tett idevonatkozó intézkedések is alig hoztak eredményt.

5. Végül nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy néhány évtized alatt megváltozott a múzeumok felé irányuló társadalmi igény. A sokrétűbbé és intenzívebbé vált múzeumi tevékenység egészen belül a korábbinál kevesebb lehetőség nyílik a folyamatos tudományos feldolgozásra. És itt nem az anyagi támogatás milyenségére, hanem az egyéb munkákkal le nem kötött idő és energia csökkenésére utalok, amely kedvezőtlen esetben egy-egy szakember időleges túlterheltségén túl az ambíció csökkenéséhez, az egyéni tudományos célkitűzések igénytelenné válásához is vezethet.

6. Utolsónak utalok a kiadási lehetőségekre, mert a tárgyalt összefüggésben nem tartom döntő determinánsnak. Már csak azért sem, mert a legutóbbi évekig a régészet egészenének rendelkezésére álló nyomdai ívszám (beleértve a megyék által indított sorozatokat is) megfelelő mértékben emelkedett. Talán nem túlzó a megállapítás: a megírt közlemény, nagyobb ívszámú feldolgozás meg is jelenik rövidebb-hosszabb nyomdai átfutási idővel.

Bár pillanatnyilag ennek lehetősége nem a legaktuálisabb, régi hiányt pótló szükségszerűséggel kerülhetne előtérbe egy olyan folyóirat (sorozat) beindítása, amely a kisebb nagyságrendű, főleg leletmentésekből származó anyagokat, illusztrációkkal kísérve — rövid átfutási idővel — adná közre.

Igaz ugyan, hogy a felsoroltak bármelyike kiselvetheti a publikáció megjelenését — s erre számtalan példát lehetne hozni —, de legalább annyi figyelmet érdemel az a szituáció, amikor az objektív feltételek biztosítása ellenére is közöletlenek maradnak bizonyos leletek. Ennek lehetséges okait a *szubjektív tényezők* között keresem.

— Az egyéni ásatási eredmények túlzott féltése. Ez származhat egészen egyszerűen a feltárt leletek értékének el túlzásából; szakmai bizonytalanságból (azaz: egy közöletlen jó anyag „többet ér”, mint a rosszul, a lényeges szakmai problémák fel nem ismerésével, megírt cikk); a „riválisok” véleményétől való félelemből (hiszem, hogy tévednek azok, akik a nyílt szakmai kritika mögött személyes „támadást” vélnek felfedezni).

— Nem kevesen — bizonyos eseteket kivéve — tévesen hiszik, hogy a lényeg adó, vázlatos előzetes publikáció „lelővi” a részletes feldolgozás eredményeit, újszerűségét. Úgy vélem, ha egy nagyobb ásatás előzetes beszámolója szakszerű, nemcsak egyszerűen új adatokat szolgáltat, hanem információkat adva kelti fel a szakmai érdeklődést a teljes értékelésre. Más oldalról nézve: az esetleges reflexiók orientálhatják a teljes feldolgozást előkészítő kutatót, s munkáját nem csupán pozitíven befolyásolhatják, hanem meg is gyorsíthatják azt.

— Egyáltalán nem általánosítható jelenség, de előfordul, s ezért szót érdemel az a nehezen körülírható álszerűség, amikor a kutató „kivár”, teret engedve az azonos témában, hasonló jelentőségű anyaggal rendelkező szakembernek, hogy annak munkája ismeretében mint a tévedések helyreigazítója léphessen a nyilvánosság elé. Az igazsághoz tartozik, hogy a „kivárók” — az alapszabályok felhasznált megelőző publikációt esetleg egy hivatkozással elintézve — sokszor tényleg jobb szakmai visszhangot könyvelhetnek el. Mégis hiszem, ebben a vonatkozásban a „cél nem szentesíti az eszközt”.

— A külföldi jó példák és minden logikus érv ellenére, a szakmai közvélemény nem egyszer kissé lebecsülő értékítélete miatt, a szakmailag helytálló, „egyszerű leletközléstől” idegenkedik a kutatók egy része. Elsősorban a fiatal, néhány éves szakmai gyakorlattal rendelkező szakemberek, akik a kisebb leletmentések többségét végzik, és amelyek anyagának közreadásával a nagyobb feldolgozásokhoz elengedhetetlenül szükséges rutint is megszerezhetnék.

— Annak ellenére, hogy a magyar szakirodalomban is számos példát találunk szerzők publikációs társulására, igen sok, évek óta „elfekvő”, az ásató érdeklődési körétől távolos leletanyag feldolgozása történhetne meg a feltáró és az adott kor problematikájában járatos szakember koprodukciós munkájának eredményeképpen. Valamilyen oknál fogva még nem használjuk ki ezt a minden szempontból hasznos lehetőséget.

— Az elmúlt évtizedek néhány konkrét esetére gondolva irányítom a figyelmet a következőkre. — Ha egy kiemelkedő értékű leletet — leletmentő ásatás vagy múzeumi (gyűjteményi) beosztás révén biztosított publikációs jog alapján — olyan szakember tesz közzé, aki másirányú szakmai képzettsége miatt, annak megfelelő színvonalú tudományos értékelését önállóan nem képes elvégezni, tevékenységének hasznossága megkérdőjelezhető. Igaz, a publikáció nevéhez kapcsolódik, de annak szakirodalmi idézése valójában csak a tárgyakra fog vonatkozni, és a közlemény nem öreghíti a magyar régészet híreit. Sőt, adott esetben egyenlőtlen feltételeket teremt a tényleges szakmai értékelést elvégezni képes hazai és a nemegyszer jobb kutatási lehetőségek között dolgozó külföldi szakemberek között. A magyar régészet és az egyén érdekének összekapcsolása ilyen esetekben is csak a hazai kutatók koprodukciós feldolgozása révén biztosítható.

— Bár furcsa, de így van: a hazai tradíciók és a figyelemre méltó külföldi példák ellenére — a szigorúan vett intézményi keretektől eltekintve — a magyar régészetben szinte ismeretlen a tiszta tudományos cél érdekében permanens működő alkotóműhely és alig van „iskolateremtő” tudósunk. Egyebek mellett talán ezzel is magyarázható, hogy a szakember-generációk folyamatos váltása — gyakran munkakapcsolata — nem teljesen problémamentes. Ennek negatív hatása a több évtizedes gyakorlattal rendelkező régészek által feltárt leletanyag egy részének publikálatlanságában is jelentkezik.

II. A régészeti forrásközlés formái és tartalmi követelményeiről

Talán e sorok írójánál tapasztaltabbak sem vállalkozhatnának arra, hogy a Magyarországon feltárással kerülő sokrétű forrásanyag közreadásának optimális követelményeit pontokba szedve részletezzék. Ezért csak néhány, általam fontosnak tartott szempontot emelek ki, elsősorban vitaindító jelleggel.

1. Tárgyi anyag teljes értékű forrásközlésének csak az tekinthető, ha a fényképen ill. rajzos ábrán bemutatott tárgy (objektum) szakszerű leírása — a legfontosabb jellemzőkkel és méretekkel) — is szerepel a munkában. Ez ugyan általánosan érvényesítendő szempont, mégis a gyakorlatban, monográfiától a legkisebb közleményig, számos példa bizonyítja, hogy igen sok „félíg közölt” lelet lát napvilágot. Sokszor talán anyagi nehézségek miatt — gondolok a fotóra és rajzra —, viszont a szakszerű leírás elmaradása már inkább felületességgel vagy legjobban esetleg is csak egy helytelen, konvencionálissá is válható gyakorlattal magyarázható.

2. Ehhez kapcsolódik a leletegyüttesek teljes vagy részleges közreadásának kérdése. Természetesen koronként, objektum, ill. anyagtípusonként más-más szempontok kerülnek előtérbe, eltérő igényeket támasztva az összefoglaló munka, az egyszerű forrás publikáció, az előzetes beszámoló írása számára.

— Pl. bármely korból származó sír publikációja csak akkor tekinthető teljesnek, ha temetőterkép, a sírrajz (fotó), a feltáráskor észlelt jelenségek, a leletanyag (antropológiai és régészeti) együttes közreadása megtörténik. Nagyobb munkáknál — az antropológiai részt kivéve — ez általános gyakorlatként érvényesül. A „részlegesség” inkább kisebb közleményekben, előzetes értékelésekben figyelhető meg gyakran. Gondolok olyan esetekre, amikor pl. a temetkezési szokás bemutatásához illusztrációként szereplő x sír rajza mellett az y és z sírból származó — lehetőleg nem együttesként adva — leletek szerepelnek. Olyan is előfordul, hogy az A szelvény

profiljának elemzését az attól távolabb feltárt D szelvényből származó, nem egyszer semleges anyaggal támasztja alá a szerző. Azaz: illusztráljuk a cikkeket, de mégsem teszünk közzé tudományos hitelességgel; a kutatás rendelkezésére bocsátunk valamit — akár előzetes jelentés formájában is —, de egyidejűleg csökkentjük használati értékét. Tudatosan vagy csak figyelmetlenségből fakadóan, esetenként változik.

— Külön vitát igényelne a nagy számban képviselt leletek (pl. őskori raktárleletek, középkori várak kerámia anyaga) összevont, típusablák segítségével történő közlésének lehetőségei és buktatói. Úgy vélem, ilyen esetekben megnő a publikáló felelőssége és nagyobb szerepet kap mind a szelekciójánál, mind pedig a típusok elkülönítésénél-összevonásánál az objektív tudományos megítélés szempontjainak érvényre jutása.

— Kíváncsian lenne a feltárások (objektumok) topográfiai helyzetét rögzítő felmérési rajz, térképrészlet közlése minden publikációban. Az általános igényen túl, különösen indokoltnak tartom őskori cikkeknél, hiszen meglehetősen sok kultúrát és csoportot — nemegyszer különböző neveken — különít el a magyar (Kárpát-medencei) őskorkutatás. A téma iránt érdeklődő külföldi kutató többnyire csak térképvázlat segítségével képes orientálódni a változó helynevek és változó terminológia dzsungelében.

3. Nemzetközi érdeklődésre számot tartó közleményekhez, tanulmányokhoz néha kirívóan rövid, szinte semmitmondó idegen nyelvű kivonat kapcsolódik. Az idegen nyelven más helyen nem közölt publikációkat érte, ezt komoly hiányosságnak tartom. Olyan negatívumnak, amely egyik döntő oka annak, hogy a nemzetközi kutatás gyakran csak adatszolgáltató szinten épít a magyar régészet eredményeire. Mielőbbi „kétoldali” szemléletváltozás szükségessége apellállok, és ez csak a folyóirat szerkesztők (itt elsősorban a megyei múzeumok évkönyveire gondolok) és a kutatók igényességének talákozása révén érhető el.

*

Az elmondottak után bárki joggal felteheti a kérdést: ha egyenletesen emelkedik a magyar régészeti publikációk mennyisége és kiadványpolitikánkban felfedezhető bizonyos strukturális átalakítás igénye (konkrét jelét a megvalósuló korpuszokban vélem felfedezni), akkor van-e létjogosultsága a fenti probléma felvetésnek.

Feltétlenül igennel kell válaszolni, ha tudjuk, az egyre több és sokrétűbb leletanyagra építő régészeti kutatás jellegéből fakadóan a szakemberek többsége mindinkább egy-egy szűkebb szakterület problematikájára kénytelen specializálódni, hogy lépést tudjon tartani a nemzetközi kutatás információövezőjével.

Ugyanakkor szinte évről évre számottevően csökken — abszolút és relatív értelemben is — a társadalomtudományok pillanatnyi eredményeinek elévülési ideje. Ebből következők: általános igényné lépett elő a sokoldalú, gyors szakmai információs rendszer kiépítése, s ennek egyik fő formája a rendelkezésre álló forrásanyagot megközelítő teljességgel közreadó publikációs tevékenység. S legalább annyira igaz, a tartalmilag-formailag hiányos, lassú információ csökkenti a jelenleg létező forrásanyag és szellemi kapacitás optimális kihasználásának lehetőségeit ill. redukálja a potenciálisan elérhető kutatási eredmények mennyiségét és minőségét.

Végül, polemizálásra is alkalmas javaslat formájában sorolom fel a következőket:

— Felül kell vizsgálni a személyhez kötődő ásatási anyagok (beleértve a régészeti, antropológiai leleteket, a természettudományos vizsgálatra alkalmas mintákat) publikációs jogának, pontosabban az elévülés idejének jelenlegi rendszerét. Sokoldalú véleményezés alapján olyan szabályzatot lenne jó kidolgozni, amely a gyakorlatban — a többidényes ásatások anyagára is — érvényesíthető. A jövőben feltárással kerülő leletek közlésére ez feltétlen pozitív hatású lenne. De tovább is léphetünk. Hiszem, hogy megfelelő körültekintéssel, az egyéni érdekek szem előtt tartásával, a jelenleg még publikálatlan „régí anyagok” közül soknak a feldolgozása — a szüksé-

ges feltételek megteremtésével — meggyorsulna, mások pedig „felszabadulnának”. Ez utóbbiak pl. elősegíthetnék az egyetemi hallgatók megfelelő szakdolgozati anyagának biztosítását.

— A magyar régészet számára a nem túl távoli jövőben meg kellene teremteni legalább a szakmailag jelentős tárgycsoportok katalógusszerű kiadásának szélesebb körű lehetőségét. Ugyanakkor a szükségszerűség erejével kívánczik napirendre egy központi szervezésű, az új forrásanyag gyarapodással időben lépést tartó „anyagközlő” folyóirat létrehozása.

— Mind a szerzőknek, mind a folyóirat szerkesztőknek, talán közös megegyezés, szabályozás alapján, biztosítani kellene azt, hogy a magyarul megjelenő cikkek idegen nyelvű kivonata legyen a tanulmány-közlemény

olyan rövidített váza, amely esetenként a publikált forrásanyag teljes, máskor részleges leírását (ábra hivatkozással), az analízis, ill. bizonyítás gondolatmenetét és legfontosabb eredményeit, megfelelő jegyzethivatkozással foglalja magában.

Az elmondottakat — tudatosan — sok esetben általánosítva, máskor sarkítva exponáltam. Egyes szám első személyben, ezzel utalva arra, hogy az esetleges tévedések szubjektív szemléletből is fakadhatnak. Közvetlen célom vitára indító helyzetfelmérés volt abban a reményben, hogy a polemizáláson túl gyakorlati változásokat eredményező, végrehajtandó intézkedések is születnek.

Kovács Tibor

MEGJEGYZÉSEK A ZEMPLÉNI SÍRRÓL

A honfoglaláskorral foglalkozó régész szakembereink őszinte öröme a Szlovák Tudományos Akadémia Kiadója külön kötetben jelentette meg a zempléni vezérsír leletét és értékelését. (*Vojtech Budinský-Krička—Fettich Nándor*: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. Archaeologia Slovaca II. Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. Bratislava 1973. 154 lap, 82 ábra.) A könyv első részében az ásató V. Budinský-Krička az előkerülés körülményeiről ad pontos képet, majd a leletek leírását és párhuzamait teszi közzé. A második — terjedelemben jóval nagyobb — rész Fettich Nándor munkája, aki a sírlelet történeti értékelését tűzte ki célul maga elé. Mivel az utóbbi szerző gondolatmenetét a szakmai közönség a korábbi vitából már megismerhette,¹ a alábbiakban főként a szlovák szerző munkáját ismertetjük röviden, s egy-két megjegyzést fűzünk majd hozzá.

A legfontosabb leletkörülmények:

A zempléni földvár (a volt Árpád-kori megyeszékhely) közelében, az attól nyugatra levő Szémalomdombon császárkori hamvasztásos sírokat rejtő halomsíros temetőt tártak fel a szlovák régészek. A magányos honfoglaláskori sír a 4. számú halomba volt beásva, amelyben még 11 császárkori hamvasztásos sírt találtak. A magyar előkelő sírját mintegy három méterre ásták le — a domb tetejétől számítva — oldalát fával bélelték. A sír alja 336×183—193 cm. Az elhunyt egy 210×55—70 cm-es tölgyfakoporsóban feküdt, amelynek keleti fele szélesebb volt. A nyugati tájolású váz csontjai igen rossz, morzsálós állapotban maradtak ránk. Lábainál kerültek elő a ló koponyájának és lábcsontjainak maradványai. (Nyilván a lócsontok is a koporsóban voltak, ezért készült annak keleti vége szélesebbre.) Itt lelték meg a lószerszám megmaradt részeit: kengyelpárt, egyenes vas pofarudas zablát, hevedercsatot, 36 db ovális áttört ezüst veretet, 7 db aranyozott ezüst szíjvéget, 9 db álcát, 6 db rozettás phalerát, 95 db négyzögletes, hullámos szélű, 3—3 mandula alakú domborúval díszített, szorosan egymás mellé illesztett ezüst veretet (melyek így a szíj egész felületét fedték), 4 db levél alakú, palmettadíszes, domború középső résszel és 2 lyukkal ellátott, vas- vagy rézlemez alátétes csörgőt. A lócsontok közelében, a halott lábánál a temetéskor egy favödröt helyeztek el, amelynek abroncsai és füle került elő, igen töredékes állapotban.

Az elhunyt fejénél, a koporsó északnyugati sarkában egy palmettás díszű ezüstcsészét letek. A bal kar mellé fektették a szabályt, markolattal a lábak felé. Az alig ívelt pengéjű fegyver markolatát és hüvelyének három szakaszát (a két tartófülnél és a végén) aranylemezzel

borították. A felkar és a szablya közt kerültek elő a szájával nyugat felé irányuló tegez maradványai, benne hét nyílscúccsal. (Ez utóbbiak közt öt változatot figyelhetünk meg.)

A pompás öltözetben, felővezve eltemetett előkelő harcost arany huzalból készült nyakpercec, 2—2 kar- és lábpercec, valamint két arany fülbevaló is díszítette, a váll magasságában pedig öt rézlemez alátétes aranyozott ezüstkorong került elő. Közülük kettő ép, egynek az alakja pedig megnyugtató módon rekonstruálható. Mindegyik 7 nitszeggel volt egy-egy bőrszalagra felerősítve. (Átmérőjük egységesen 7,4 cm.) A felső ruhát 172 db kerek, aranyozott ezüst veret díszítette (ezek közül néhány nyilván a szablya egyik függesztőszíján volt), elől tömör ezüstgombok fogták össze. Az övhöz 79 db szív alakú ezüstveret, egy palmettás szíjvég s két kisebb mellékszíjvég tartozott. Ez utóbbiak nyilván a szablya két függesztőszíján voltak, amelyeket szív alakú és kerek veretek díszítettek. Az öv szerkezete egyébként az általánosan elterjedt honfoglaláskori öveinkével azonos.² A halott felszereléséhez a fentiekén kívül még tűzkészég (csiholó, kova) és egy kés tartozott, amelyek a medence jobb oldalán kerültek elő.

Az embertani vizsgálatot végző J. Chochol megállapítása szerint a rangos férfi adultus (vagy inkább valamivel fiatalabb) korban hunyt el. Testalakjáról, magasságáról a csontmaradványok nem adnak pontos útbaigazítást. Az ásató kis természetűnek (16. l.), Fettich szokatlanul magasnak véli. (125. l.)

A sírban igen sok szövet- és bőrmaradvány volt. Ezek alapján valószínűnek tartható, hogy az elhunyt tetemét lepelbe csavarták vagy pedig a koporsót bélelték ki szövettel.

A sír keltezését illetően a két szerző azonos állásponton van. Eszerint a temetkezés a IX—X. század fordulóján történt s a honfoglalással áll közvetlen kapcsolatban. A sírban lelt mellékletek tehát egytől egyig még a magyarság előző szálláshelyén készültek.

Az ásató szerint az előkelő magyar harcos a zempléni szláv földvár ostrománál lelte halálát. (47. l.)³ Úgy véli, ezt megerősíti a zempléni földvár sáncának felső rétegében talált kerek veret is, amely azonos a sír ruhadíszítő vereteivel, s valószínűleg a sáncon folytatott harc közben szakadt le a magyar harcos ruhájáról. (48. l.) Így tehát, véleménye szerint e veret a sánc felső rétegét is keltezi: a késői Latén-kori alapokra a morva fejedelemség idején (IX. sz.) épült szláv földvárat — amely a környező szlávság politikai és katonai központja, valamint zsupáni székhely is volt⁴ — a magyarok a honfoglalás után mege-

¹ Pais D.—László Gy.—Bartucz L.—Dienes I.—Bartha A.—Bóna I.—Györfly Gy.—Kovrig I.—Oroszlán Z., ArchÉrt 93 (1966) 278—283.; Fettich N.—Bartha A.—Bóna I.—Dienes I.—Györfly Gy.—László Gy.—Pais D., ArchÉrt 96 (1969) 109—125.

² Dienes I., ArchÉrt 86 (1959) 148—158.

³ L. még: Budinský-Krička, V., Staroslovanské obdobia. In: Pravek východného Slovenska. Malá monografia

východného Slovenska, VIII/1. (Košice 1966) 221—222. (A 88. képen, ahol a szerző a zempléni sír leleteit mutatja be, megtevesztő módon a bélyi edény rajza is helyet kapott: 88. kép, 8. Vö.: Mesterházy K., FA 26 [1975] 102. 2. kép.)

⁴ Budinský-Krička, V., Východoslovenská nízina v praveku. AR 13 (1961) 47, 49.

rősítették. Bár a zempléni földvár feltárásáról még nem készült részletes, anyagközlő beszámoló,⁵ Budinsky-Krička elgondolása aligha lehet számunkra meggyőző. Az általa közölt metszetrajzból ugyanis (Abb. 25.) az tűnik ki, hogy a veret a harmadik réteg felső szakaszából került elő, egy méterrel a sánc felszínétől. Márpedig ha a szerző elgondolása helytálló lenne, a veretnek a második és a harmadik réteg határáról kellett volna előkerülni, hiszen az ostromló ruhájáról csak a szláv földvár sáncának felszínére hullhatott. Így azonban aligha lehet kétséges, hogy a ruhadíszító korongoskát a környéken kitermelt földdel együtt hordták a sáncba. A földkitermeléskor vagy egy korábbi honfoglaláskori sírt bolygattak meg, vagy pedig egy X. századi településréteget hordtak el, s ebből származik az illető tárgy. Mindez valószínűleg azt jelenti, hogy a sánc felső rétege a X–XI. század fordulójánál korábban nem készülhetett. Talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a sánc megerősítése — a szabolcsi földváréhoz hasonlóan⁶ — a megyeszervezet kiépülésének idejére, tehát nagyjából Szent István korára tehető. Maga a földvár pedig (a sánc második rétege) a magyar honfoglalás után, a X. században épülhetett, nem pedig a morva fejedelemség fennállása idején,⁷ amelynek fennhatósága tartósan nem terjedt Zemplén vidékére.⁸ E kérdésben azonban csak a részletes ásatási jelentés közzététele után foglalkathatunk határozottan állást.

A zempléni tárgyak kelet-európai eredetének feltételezéséhez a két szerzőt — úgy tűnik — más-más indíték vezette. Az ásató gondolatmenetében néhány külföldi kutatónak az a felfogása kísért, hogy a Kárpát-medence külső sávjában előkerült honfoglaláskori magyar sírok átvonulások és csaták emlékei.⁹ Fettich Nándor pedig saját régi tételét ismétli meg, amely szerint honfoglaláskori ötvösemlekeink — a kis leveles csüngők kivételével — mind Kelet-Európában készültek a honfoglalás előtt, valahol a Dnyeper-vidéken, Kijevben vagy annak környékén. Ez az elgondolás megszüntetésének idején sem támaszkodhatott komoly bizonyítékokra, csupán a későbbi feltárások eredményeiben lehetett akkor még bízni. Az elmúlt 30–40 esztendő feltárásai azonban kétségtelenné tették, hogy a Dnyeper vidékén esetleg néhány magyar ötvöstárgy készülhetett, nagy többségük már az új hazában került ki ötvöseink keze alól.¹⁰ Csak veretes tarsolyainkról állíthatjuk bizonyosan, hogy már Etelközben jellegzetes részét alkották a magyar viseletnek.¹¹ Kelet-Európában, a Kaukázusban, Közép-Ázsiában, Iránban és az egykori Bizánc területén honfoglalóink művészetének (ötvöstárgyaik mintakincsének) csupán egyes elemeit lehetjük fel, a sajátos arculatú magyar művészet emlékei kizárólag a Kárpát-medencében kerültek elő.

A zempléni sír korai keltezése mellett tehát egyik szerző sem tud komoly érveket felhozni.¹² Fettichnél a korai keltezés feltevését a fenti régi elgondolásán kívül

természetesen elsősorban a halott Álmossal való azonosítása motiválta, akit szerinte a honfoglalás idején Árpád öletett meg. Ennek képtelenségét az említett vita résztvevői egyöntetűen megállapították.¹³ A korai keltezés „megalapozásánál” a szerző egyébként sok esetben keveredik feloldhatatlan ellentmondásba. Ezeket úgy „hidalja át”, hogy a nyilvánvaló tényeket és a nem tőle származó közismert tudományos eredményeket egyszerűen figyelmen kívül hagyja. Jellemző példája ennek, amikor a zempléni korongokat és a bodrogvécsi tarsolylemezt egy műhelyből származtatja és legkorábbi honfoglaláskori tárgyainkhoz sorolja (111–114. l.), jóllehet ez utóbbi szablyakarddal együtt került elő, amely a leletet kétségkívül a X. század végére keltezi.¹⁴

A könyvben találkozunk Fettich Nándor másik régi kedvence tételével is: honfoglaláskori emlékananyagunk minuszinszki kapcsolatainak említésével. Vélekedése szerint ugyanis a zempléni sír övkészlete nem a Dnyeper-vidéken készült, hanem közvetlenül Minuszinszk vidékéről származik. (74. l.) A „minuszinszki elmélet” kialakulásában annak idején¹⁵ alighanem szerepet játszottak Németh Gyulának a törzsneveink vizsgálatából levont következtetései is.¹⁶ Közvetlen minuszinszki kapcsolatokat azonban aligha mutathatunk ki honfoglalóink emlékananyagában. Ha Fettich N. erre vonatkozó bizonyítékait megvizsgáljuk, kiderül, hogy az eurázsiai steppevidéken az Altajtól az Alpokig széles körben elterjedt tárgyakról van szó, amelyekben hiába keresnénk jellemző népi vagy táji jegyeket. A nomadizmus kialakulása után (tehát a késői bronzkorszaktól kezdődően) az eurázsiai steppe népei közt a kapcsolatok rendkívül szorosra váltak. A mozgékony életmódot folytató népek valóságos „élő távíródrót” alkottak. Jó néhány ékítmény, viseleti tárgy, fegyver (pl. a szablya) vagy lószerszám (pl. a kengyel) olyan gyorsan terjedt el közöttük, hogy többségük kialakulási körzetét sem tudták eddig felderíteni. Ez mondható el honfoglalóink állítólagos minuszinszki eredetű tárgyai-ról is.

A zempléni sír egyik legfigyelemreméltóbb melléklete, a helyenként aranyozott felületű ezüstonesze, amely a szerzők szerint szintén valahol Kijev környékén készült. (48,81–90. l.) (Ráadásul Fettich N. szerint nem ez volt eredetileg az elhunyt csészeje, csak a temetéskor cserélték ki annak arany ivóedényét ezüstre. Hogy miért éppen ilyen pompás darabot adtak át az enyészetnek, hanem valamivel hitványabbat, nem közli velünk a szerző. A csésze kicserélésének feltevése legalább annyira megalapozatlan, mint a szablyáé.) Az edény palástján az indaszárakkal keretezett szív alakú mezőket hétlevelű palmettaeszkök töltik ki, a közöttük levő teret is hasonló palmettas kompozíció díszíti. A fül fölötti lemez díszítése más ízlésben fogant: a középpont levő félkörzetát és az azt körülölelő levélmintákat a háttér lemélyítésével alakították ki. (A csésze méretei: M.: 6,3 cm., száj átm.: 7,9

⁵ Előzetes beszámoló: Benadik, B., Die spätlätendezeitliche Siedlung von Zemplin in der Ostslowakei. Germania 43 (1965) 63–91, a sáncátvágás metszetrajza: Abb. 7. (Az ásató három építési periódust különít el: 1. későlátent, 2. szláv korit és 3. korai középkorit.)

⁶ Németh P., ArchÉrt 100 (1973) 176.

⁷ Földváraink keltezésének kérdéseivel — köztük a zemplénivel is — legutóbb Németh Péter foglalkozott a Régészeti és Művészettörténeti Társulatban 1974. november 25-én tartott előadásában. („A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései.”) — Az ásatók által megalapozatlanul IX. századnak tartott dobokai földvár keltezésének revízióját l.: Bóna I., ArchÉrt 98 (1970) 232–233. — Ugyancsak minden alapot nélkülöz Sz. Penyák feltevése, aki szerint a IX. sz. második felében a Felső-Tisza vidékén szláv államalakulatok keletkeztek Ungvár, Borsova és Zemplén központokkal: Пеняк, С. И., Новые славянские памятники второй половины I тысячелетия н. э. Закарпатской области УССР. «Новейшие открытия советских археологов», III. (Киев 1975) 65.

⁸ Györffy Gy., Ethn 76 (1965) 412. l. térkép.

⁹ Vö.: Dienes I., ArchÉrt 93 (1966) 280.; Ua., ArchÉrt 96 (1969) 122.; Ua., MTAK (II.) 18 (1969) 257.

¹⁰ Uo. 280, ill. 118–119.

¹¹ Ua., FA 16 (1964) 92–112.; Fodor I., Verecke híres útján... (A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.) (Bp. 1975) 210–214.; Ua., Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha A.—Czeglédy K.—Róna-Tas A. (Bp. 1977) s. a. — A X. századi keleti szláv sírokból származó magyar jellegű leleteket legutóbb Sz. Sz. Sűrinszkij tekintette át: Ширинский, С. С., Угорські печі в курганах Русі X ст. «Слов'яно—руські старожитності.» Ред. В. І. Бідізля. (Київ 1969) 118–124.

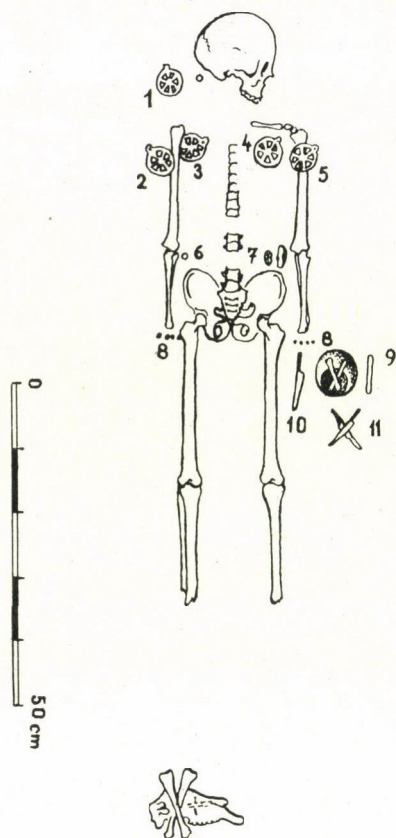
¹² Vö.: Dienes I., ArchÉrt 93 (1966) 280.

¹³ L. l. j.

¹⁴ Vö.: Bakay K., ActaArchHung 19 (1967) 163, 172.; Kovács L., HadtKözl 22 (1975) 521–522.

¹⁵ Fettich N., A honfoglaló magyarság művészete. Ars Hungarica, 11 (Bp. 1935) 29–32.; Ua., A honfoglaló magyarság fémművészete. ArchHung 21 (1937) 58–66.

¹⁶ Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. (Bp. 1930) 250–252, 275.

1. kép. Baszandajka, 55. kurgán, 3. sír
Рис. 1. Басандайка, курган 55, пог. 3
Fig. 1. Basandajka, kourgane n° 55, sép. n° 3

cm., fenék átm.: 9,8 cm.) E tárgy párhuzamai azonban semmiképpen nem a kijevei műhelyek irányába vezetnek bennünket, hanem — amint arra *B. I. Marsak* korábban

¹⁷ Маршак, Б. И., Согдийское серебро. Soghdian Silver. (Москва 1971) 55.

¹⁸ Уо. Т 20.; Орбели, И. А.—Тревер, К. В., Сасанидский металл. (Москва—Ленинград 1935) 54. kép.

¹⁹ Fodor I., Verecke . . . 200—201.

²⁰ L. 17. j. T 45.; Смирнов, Я. И., Восточное серебро. (С.-Петербург 1909) XIX. t. 121.

²¹ Fodor I., Verecke . . . 55. kép.

²² E csésze alakja és díszítésmódja a szogd művészetre jellemző jegyek mellett kaukázusi és bizánci hatásról is tanúskodik. Vö.: 17. j. 89. T 52. (IX. század.); Смирнов Я. И. i. m. CI. t. 220—221, CIII. t. 239—240, CVI. t. 235, CVII. t. 255.

²³ Fodor I., Verecke . . . 255—256. 71—72. kép. — A harmadik ismert honfoglaláskori csésze — a gégenyi — valószínűleg nem sírból származik. L.: Jóna A., ArchÉrt 24 (1904) 175—176.; Ua., Régészeti és múzeumi vonatkozású cikkei, II. Szerk. Csallány D. (Nyíregyháza 1968) 116—117, 119—128, 223—224. Ez a lelet a szasszanida ezüstedények Urál-vidéki lelőhelyeire emlékeztet, ahol szintén nem temetőben vagy településeken, hanem az egykori szent ligetekben bukkantak rájuk, a felszíntől 25—30 cm-re. L.: Бадер, О. Н., О восточном серебре и его использовании в древнем Прикамье. (К последним находкам.) «На западном Урале» (Молотов 1952) 200.; Генинг, В. Ф.—Крамаровский, М. Г., Индельская находка. (Ленинград 1973) 8. — Jóna András — bár a lelőhelyen végzett ásatásai nem vezettek eredményre — úgy vélte, hogy a csésze sírból származik. A permi áldozati edényekkel való rokonságára László Gyula gondolt először (ETI Évk 1942. 160.), majd Dienes István vetette fel, hogy talán egy honfoglaláskori szentélyből származik:

rámutatott¹⁷ — a közép-ázsiai szogd fémművesség alkotásai közt lelhetjük fel hasonmásait. Ezek közül különösen az Azov mellett, a Don deltavidékén előkerült VIII. századi csésze alakja emlékeztet a zemplénire.¹⁸ A két edény mintakincsé azonban nem azonos. A zempléni már sajátosan magyar ízlésben fogant, s bizonyosan magyar mester munkája. Az azovi csészét azért tarthatjuk igen fontosnak, mert jól szemlélteti a szogd művészet levéldiai hatását, amelynek valószínűleg döntő szerepe lehetett fémművességünk kialakulásában.¹⁹ (A közeli párhuzamok közül figyelemre méltó még a kissé más jellegű palmettaesokrokkal díszített, szintén VIII. századi szogdai eredetű viharjovai²⁰ és szterlitamaki²¹ csésze). Hasonló művészi körre emlékeztet a kétpói csésze is,²² bár ennek díszítése még sajátosabban magyar jellegű,²³ s alighanem későbbi a zempléninél.

A szerzők szerint a zempléni korongok is a Dnyeper-vidéken készültek. (48.74. l.) Az általuk feltételezett kazár, arab, avar és bulgár hatás (48. l.) közül azonban, úgy vélem, egyik sem mutatható ki rajtuk. A sást ábrázoló kétségkívül iráni-szasszanida előképekre megy vissza,²⁴ s nem szükséges benne az Árpádok turulmadarát látnunk.²⁵ (Bár az átértelmezések ezeknél az ábrázolásoknál igen valószínűek.)²⁶ Bizonyára ugyanebből a művészeti körből származik az életfa előtt álló, növényi elemekkel átszőtt állatalak motívuma is.²⁷ A közismert hazai párhuzamok azonban mindenképpen arra mutatnak, hogy e korongokat magyar ötvösök készítették.

Egyedülálló jelenség viszont, hogy a zempléni sírban öt korongot leltek, hiszen ezek általában párosával kerülnek elő honfoglalóink sírjaiból. Fetti Nándor magyarázata szerint a temetéskor az elhunyt felesége és gyászoló nőrokonai dobták a sírba őket. A magyarságnál²⁸ — csakúgy, mint Eurázsia más népeinél²⁹ — valóban megvolt ez a halottas szokás. Dienes István azonban helyesen mutatott rá, hogy a korongok ebben az esetben nem mind a váll környékén kerültek volna elő.³⁰ Ez a körülmény valóban arra mutat, hogy ezek az elhunyt farkocsnak díszei voltak. Igaz, eddig nálunk még nem került elő öt korong egy sírból. Korábban azonban már hívatkoztam³¹ a Tomszk melletti baszandajkai temető 55 kurgánjának X—XII. századi 3. számú sírjára. Most a sírrajzot is közlöm.³² (1. kép). (A temető minden bizonnyal török fennhatóság alatt élő szamojédok nyugvó-

Honfoglaló magyarok. A kisvárdai vár története. Szerk. Éri I. (Kisvárdai 1961) 84. (A csészével kapcsolatos korábbi véleményekre Dienes István baráti lektori véleményében hívta fel a figyelmemet).

²⁴ Vö.: Лещенко, В. Ю., Сасанидское блюдо Пермской художественной галереи. СА 1966: 2. 319, irodalommal.

²⁵ Dienes I., ArchÉrt 96 (1969) 116.

²⁶ Fodor I., ArchÉrt 100 (1973) 40.

²⁷ Uo. 35.

²⁸ Dienes I., ArchÉrt 96 (1969) 116.

²⁹ Uo. — Legutóbb B. A. Kalojev e szokást a szkíta-szarmata kortól a XX. századi összet néprajzi anyag kísérete nyomán. A nők farkocsnak levágása és sírba dobása az elhunyt hitvesének feláldozását jelképezte. A gazdag szkíta sírokban e szokást még elsődleges formájában is megfigyelhetjük: az előkelő elhunyttal együtt temették el megölt hitvesét vagy rabszolgánóját. A gazdag arisztokráciát kivéve azonban a szkítáknál és a szarmatáknál is a halotti áldozatnak az említett jelképes formája dívott. L.: Калоев, Б. А., Обряд посвящения коня у осетин. «VII. Международный конгресс антропологических и этнографических наук» том VIII. (Москва 1970) 33—37. Ua., Скифо-сармато-осетинские параллели. «История, археология и этнография Средней Азии. Сборник в честь С. П. Толстова» (Москва 1968) 314.

³⁰ Dienes I., ArchÉrt 93 (1966) 279—280.; Ua., ArchÉrt 96 (1969) 116—118.

³¹ Fodor I., ArchÉrt 100 (1973) 35. 24. j. (Itt tévesen XIII—XIV. századnak írtam a sírt.)

³² Басандайка. Ред. К. Э. Гриневич. (Томск 1947) 76, 153. табл. 66. — Hogy ezek a korongok farkocsnak

helye).³³ Ebben a gyereksírban 5 db áttört díszű korongot leltek, nagyjából ugyanazon a helyen, ahol a zempléni-ben: a váll környékén. Kétségkívül az elhunyt hajfonatait díszítették. (A váz déli tájolású. Lábától északra juh[?] koponyáját és lábesontjait találták. Mellékletei: 1–5: korongok, 6,8: gyöngyök, 7: csiholó és kova, 9: cserépedény, rajta kettő, mellette egy lefűrészelt végű állatcsont, 10: kés, 11: két késpenge.) Mivel a váz kétségkívül fiúgyermeké, a korongok száma a szamójéddokkal rokonsági és szomszédsági kötelékben élő obi-ugorok lélekhitére emlékeztet, akik a nőknek 4, a férfiaknak 5 lelket tulajdonítanak.³⁴ Alighanem a bemutatott baszandajkai sír példájára képzelhetjük el a zempléni halott hajviseletét is. (Arról, hogy a férfiak hajukat több farkocsba fonva is hordták, elég sok adat szól a régiségből is,³⁵ és a magyar néprajzi anyagból is.)³⁶

A zempléni sírban honfoglalóink halottas szokásainak még egy igen ritka elemét figyelték meg: temetéskor a koporsóba kölest szórtak. (19. l.) Szabó J. Gy. e szokást a visszajáró lélek elleni védekezés egyik formájának tartja.³⁷ A zemplénin kívül tudomásom szerint csak az egyik ártándi sírban leltek búzamatot.³⁸ E szokás (leggyakrabban a köles sírba szórása) a steppei népeknél rendkívül ősi gyökerű. V. P. Gyakonova szerint már a hun korban is megfigyelhető, a tuvaiknál pedig még a mai napig sem vesztett ki.³⁹

A magánosan eltemetett zempléni halott életében jelentős méltóság lehetett, tiszttsége nyilvánvalóan összefüggésben volt a földvárral, a későbbi megyeszékhellyel. Ennél többet egyelőre aligha mondhatunk róla. Személyével kapcsolatban két minden alapot nélkülöző feltevés is

napvilágot látott. Az egyik Fettich N. említett „Álmos-elmélete”. A másik M. Rusu elgondolása, aki szerint nem kizárt, hogy e temetkezés egy besenyő vagy kun herceg vagy fejedelem (prince) sírja.⁴⁰ Ez utóbbi már csak azért sem lehetett, mert a sír biztosan X. századi, amikor a kunok még biztosan a Volgától jóval keletebbre laktak. (L. bármelyik kézikönyvet!) Besenyőnek pedig azért nem tarthatjuk, mert sem a temetkezési szokások, sem a mellékletek nem mutatnak közeli rokonságot a Kelet-Európában feltárt besenyő temetkezésekkel.⁴¹ A természetes vagy korábban emelt mesterséges halmokba való temetkezés pedig — ami M. Rusut e feltevésre indította — egyáltalán nem idegen a honfoglaló magyarságtól, hiszen majd mindegyik temetőjüket kisebb-nagyobb dombon találjuk.⁴²

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy a zempléni sír részletes közlése nagy nyeresége honfoglaláskori kutatásunknak még akkor is, ha a szlovák és magyar régészek együttműködésének nem éppen a legjobb példája. A magyar régészetet ismerők előtt azonban aligha lehet kérdéses, hogy Fettich Nándor dolgozata nem a magyar kutatás jelenlegi színvonalát tükrözi, s itthon ebben a formában bizonyára nem is jelenhetett volna meg. Az ásató V. Budinský-Krička mintaszerűen részletes leírása és elemzése ezzel szemben tárgyilagos képet nyújt az egyik legszebb honfoglaláskori sírunkról. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a szép kiállítású, gondosan szerkesztett könyv nem a két ország közös kiadásában jelent meg és csak 530 példányban, így nálunk már megjelenésekor könyvészeti ritkasággá vált.

Fodor István

ЗАМЕТКИ О ПОГРЕБЕНИИ В ЗЕМПЛЕНЕ

Резюме

Автором сделаны некоторые замечания по поводу издания материала богатого древневенгерского погребения в Земплене. (V. Budinský-Krička—N. Fettich: Das altungarische Fürstengrab von Zemplén. Archaeologia Slovaca II. Bratislava 1973.)

Авторы книги считают, что погребение датируется рубежом IX—X вв. и все вещи из него были сделаны еще до переселения венгров в Карпатскую котловину, где-то в

области Киева. Однако аналогии этим вещам противоречат столь ранней датировке и указывают на то, что большинство из них было сделано венгерскими мастерами уже после завоевания новой родины. В свете новых исследований лишен основания старейший тезис Н. Феттиха об изготовлении ювелирных изделий, найденных в древневенгерских погребениях X века, до 895 года в Поднепровье. Древневенгерское искусство окончательно сформирова-

дизек voltak, az ugyanebből a kurgánból származó 7. sír azonos alakú korongjai igazolják, közülük ugyanis az egyik a hajfonat maradványaival együtt került elő. (30. 78. 154.) Másútt ugyanilyen korongokat a rájuk erősített borszalaggal leltek, amelyek a farkocsba voltak fonva. (30. 78.)

³³ Могильников, В. А., Ананьевское городище и вопрос о времени тюркизации Среднего Приитышья и Барабы. СА 1965: 1. 280.; Уа., Начало тюркизации населения Приитышья и Среднего Приобья. «Проблемы этногенеза народов Сибири и Дальнего Востока.» (Новосибирск 1973) 82—84.

³⁴ Чернецов, В. Н., Представление о душе у обских укров. Труды Института этнографии, 51. (Москва 1959) 117. (Erre az adatra a zempléni sírral kapcsolatban Dienes István hívta fel a figyelmet: ArchÉrt 96 [1969] 118.) Nyilvánvalóan e lélekhitel lehet kapcsolatban az egyik baszandajkai kislány — ugyancsak X—XII. századi — sírjában lelt (25. kurgán, 3. sír) 4 db db farkocsdísz is. (L. 32. j. 38.) — A honfoglaláskori gyereksírokban egyesével előkerült korongokkal kapcsolatban már utaltam arra a baskir néprajzi párhuzamra, hogy a lányok hajukat egy, az asszonyok pedig két farkocsba fonják. (L. 31. j.) Utóbb figyeltem fel a szlavóniai magyar népszéket lányainak és asszonyainak ugyanerre a hajviseleti szokására. (Kórógy, Haraszti, Szentlászló és Rétfalu lakossága.) L.: Garay Á., Szlavóniai régi magyar faluk. Szlavóniai hétköznapiak. Szerk. Penavin O. (Újvidék 1973) 70—71. (Dolgozatának régebbi kiadása: NéprÉrt 12 [1911] 221—248.) Mivel az itteni magyarság igen sok ősi, középkori népszokást őrzött meg, feltehető, hogy e hajviselet-

szokás már a honfoglalás korában is megvolt a magyarság egyes csoportjainál, s így a sírban lelt farkocsdíszítő korongok száma ezzel lehet összefüggésben. E hajviseleti szokás ősi steppei gyökereiről: U. Kóhalmi K., A stepék nomádja lóháton, fegyverben. (Bp. 1972) 215—216.

³⁵ Dienes I., ArchÉrt 96 (1969) 116—117.

³⁶ Garay Á., NéprÉrt 12 (1911) 81—99.

³⁷ Szabó J. Gy. EgrIME 2 (1964) 121, 126, irodalommal. — A kölessel való beszórás a magyar néphitben valóban a gonosztól való védelmet jelnetette: Dománovszky Gy., Ethn. 47 (1936) 115.; Szűcs S., Uo. 43.; Gyura J., Hid 39 (1975) 708.; Sándor M., Folklor Archívum 4 (1976) 209. A zempléni sír esetében azonban ez bizonyára az előkelő halottnak a túlvilág gonosz erőitől való védelmét szolgálta.

³⁸ P. Hartyányi B. — Nováki Gy. — Patay Á., MMMK 1967—1968. 49. — Erre az adatra az ásató Mesterházy Károly hívta fel a figyelmemet.

³⁹ Дьяконова, В. П., Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. (Ленинград 1975) 58, 132—133.

⁴⁰ Rusu, M., The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th—11th Centuries. In: Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania. Bibliotheca Historica Romaniaae, XVI. (București 1975) 210.

⁴¹ Vö. pl.: Федоров-Давыдов, Г. А., Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва 1969.

⁴² Szabó J. Gy., ArchÉrt 97 (1970) 269.

лось в Карпатской котловине. Только его истоки мы можем найти на Востоке, главным образом в торевтике. Тогда VIII в.

Земпленьский воин был похоронен не во время первого похода венгров в 895 году, а позже, но еще в X-ом веке. Он и не мог погибнуть при осаде находящегося рядом с погребением городища, т. к. это укрепление с земляными валами было построено не моравами в IX-ом веке³⁻⁵ (эта территория не входила в состав великоморавского княжества),⁸ а венграми в X-ом веке. (Второй строительный период.) Это подтверждается находкой бляшки, тождественной такой же из земпленьского погребения, в третьем слое вала. Значит, укрепление валов (3-й слой) могло произойти не раньше рубежа X—XI вв. (Бляшка, видимо, происходит из разрушенного древневенгерского погребения X-ого века, или из слоя поселения того же времени.)

Пять серебряных блях, найденных в области плечей вогребенного, напротив предположения Феттиха, были такосными украшениями. Такое же количество блях было

найдено в древнесамодийском басандайском погребении X—XII вв. (Курган 55, погр. 3.)³² Ношение более двух кос венгерскими мужчинами засвидетельствованы письменными источниками³⁵ и этнографическими данными.³⁶

Земпленьская чаша несомненно отражает согдийское влияние,¹⁷ но его орнамент выполнен в манере древневенгерской торевтики. Изображения блях тесно связаны искусством и мифологией сасанидского Ирана. Однако, судя по их аналогиям из древневенгерских погребений, они также сделаны венгерскими мастерами.

Отождествление земпленьского воина с Альмошом (Н. Феттих) или же печенежским или половецким князем (М. Русу)⁴⁰ противоречит как письменным, так и археологическим данным. Раздел книги, написанный Н. Феттихом, вообще не отражает современный уровень венгерской археологической науки,¹ а содержит необоснованные положения автора, высказанные им 30—50 лет назад. (Например о сабле Карла Великого, древневенгерском искусстве и т. д.)

И. Фодор

BESZÁMOLÓ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1975. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A Társulat elmúlt évi közgyűlését 1975. május 2-án tartotta, melyen az 1974. évi működésről készült főtítkári beszámoló, a pénztárosi és számvizsgáló bizottsági jelentésen kívül sor került a Társulat emlékiratainak odaítélésére is. A választmány határozata alapján az elnökség Mócsy András, Rómer Flóris-éremmel, Entz Gézá, Ipolyi Arnold-éremmel, F. Petres Évát Kuzsinszky Bálint-éremmel és Kovács Évát Pasteiner Gyula-éremmel tüntette ki. A közgyűlésen Kovács Éva Mátyás király kálváriájáról tartott előadást.

A Társulat az elmúlt évben változatos, gazdag és eredményes munkát fejtett ki. A hagyományosan kialakult keretek között különböző üléseinken 26 régészeti, 11 művészettörténeti és 3 iparművészeti tárgyú előadás hangzott el. A Társulat rendezvényei között egyre kiemelkedőbb helyet foglalnak el a tematikus ülésszakok. Az elmúlt évben egy művészettörténeti és egy régészeti témájú ülésszakot tartottunk. Szentendrén az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjával közös rendezésben a felszabadulás utáni időszak magyar képzőművészetéről rendezett ülésszak az elmúlt 30 év festészetéről, szobrászatáról és iparművészetéről nyújtott tudományos szinten keresztmetszetet. A régészeti ülésszak az utóbbi évtizedek legnagyobb szabású hazai feltárási munkálatairól, az óbudai városrekonstrukció kapcsán folyó ásatások eredményeiről adott számot. A feltárást végző nyolc tagú kollektíva foglalta össze az eddigi kutatások eredményeit.

A régészeti szakosztály szervezésében került sor a hagyományos évi ásatási beszámolókra. 1974. év hét jelentősebb régészeti feltárásról számoltak be az ásatást vezető régészek. Hét alkalommal tartottuk meg a szokásos havi felolvasó üléseinket, melyeken a legkülönbözőbb témájú művészettörténeti, iparművészeti és régészeti előadásokban számoltak be tagtársaink a legújabb kutatási eredményeikről, illetve folyamatban levő kutatásaikról.

A Társulat 1975. évi vándorgyűlését a Zala megyei tanács és a megyei múzeumi szervezet meghívására Zalaegerszegen tartottuk meg. A vándorgyűlésen a megyében folyó régészeti kutatásokról és a megye képzőművészeti életéről, hagyományairól kilenc előadás hangzott el. Zalaegerszegről kiindulva két kirándulási keretében Zala megye és részben Vas megye őrségi részének jelentősebb és általában kevésbé ismert, nehezen megközelíthető műemlékeivel ismerkedhettek meg a vándorgyűlés résztvevői. A Társulat nevében újlag köszönetet szeretnék mondani azért a rendkívül szívélyes és baráti fogadtatá-

sért, melyben Zala megye illetékesei a vándorgyűlést részesítették, s fáradozásaikért, mellyel a vándorgyűlés sikeres és eredményes lebonyolításához nagyban hozzájárultak.

Az év folyamán tovább folytak a Társulat szervezésében a magyarországi kelta corpus előkészítő munkálatai, befejezés előtt áll a 2. kötet szerkesztése.

Szokásos keretek között zajlott a Társulat belső élete. A vezetőségi ülések, valamint a választmányi ülés első sorban a tervek összeállításában, az egyes ülésszakok megszervezésében s egyéb feladatok megoldásában tevékenykedett. A Kulturális Minisztérium kérésére összefoglaló jelentést készítettünk a Társulat tevékenységéről, mely egyúttal vitaanyagként szolgált a Múzeumi Főosztály irányítása alá tartozó múzeumok és a Társulat jövőbeni konkrétabb kapcsolatainak kialakításához is. A Társulat elmúlt évi szervezői, sokrétű programjának megszervezése, illetve zökkenőmentes lebonyolítása a Társulat titkárnak jó munkáját dicséri.

A Társulat életével kapcsolatban hangsúlyozni szeretnénk azt a bizonyosfokú ellentmondást, melyet egyrészt a feladatok növekedése, másrészt az anyagi lehetőségek között fennáll. A Társulat vezetősége az utóbbi öt évben kialakított tudományos programjának szerkesztését nem kívánja lényegesen módosítani, az előadások és rendezvények számának csökkentését semmi esetre sem tartja kívánatosnak, ezért fontos feladatának tekintti a Társulat anyagi bázisának bizonyosfokú növelését. Ebben a vonatkozásban törekvéseinket felügyeleti szervünk a Magyar Tudományos Akadémia — amely minden munkánkhoz értékes támogatást nyújt mindenkor — remélhetően kellő méltánylásban részesíti majd.

Beszámoló végén röviden még a Társulat további munkájáról, terveiről kívánok megemlékezni. Munkánkat a hagyományos keretek között folytatjuk az idei évben is: felolvasóülések, ásatási beszámolók és egy régészeti tárgyú tematikus ülésszak szerepel terveink között. Idei vándorgyűlésünket a Szolnok megyei tanács és a megyei múzeumi szervezet meghívására Szolnokon rendezzük meg. Megkezdjük az előkészületeket a Társulat fennállásának közelgő 100 éves évfordulója méltó megünneplésére és tovább folytatjuk a kelta corpus előkészítő munkálatait. Végezetül kérem a T. Közgyűlést, hogy beszámolómat a Társulat 1975. évi működéséről fogadja el.

Soproni Sándor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1975. ÉVBEN

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti szakosztályának munkáját 1975-ben az előző évben kialakított arányok jellemezték: a megfelelő számúnak bizonyult hat régészeti témájú előadást; az ásatási beszámolókat, tudományos ülésszak és a megelőző évben felújított kirándulási program, egy-egy jelentősebb feltárás megtekintése. Talán csak a tavaszi-őszi időszakra eső előadások száma látszik kevésbé kiegyenlítettnek (2–4), ez azonban csak látszólagos aránytalanság, mert a tavaszi időszakra esik az ásatási beszámoló, és a vándorgyűlés is.

A tudományos ülésszak téma választásában bizonyos változás történt. Az egy-egy korszak kutatásának problémakörét — úgy tűnik — pillanatnyilag végigjártuk: két római kori, egy kelta, egy bronzkori és egy államalapításkori témájú ülésszakot rendeztünk az elmúlt öt év alatt. Ezért ebben az évben kísérletként egy nagyobb jelentőségű feltárás, az adott esetben Aquincum — Óbuda feltárásának helyzetéről, pillanatnyi stádiumáról kívántunk összképet adni.

A vándorgyűlés részvevői régészetileg kevésbé ismert, de valójában igen gazdag vidékre, Zalába látogattak el. Mind régészeti, mind műemléki vonatkozásban sokak számára új, gazdag látnivalót jelentett a kirándulás.

A Társulat keretében folyó kelta corpus munkáiból elkészült a második kötet számára Tolna megye anyagának egy része, az első kötet szerkesztése folyt.

Havi felolvasó ülések

- Február 26. László Gyula, A prágai „Szent István kard”
- Június 16. Wessetzky Vilmos, Egy század eleji elfelejtett magyar expedíció nyomában
- Szeptember 25. Fitz Jenő, Gorsium, ásatások 1958–1975
- Október 28. Tóth Endre, Ságvár. A pannóniai erődök kérdéséről
- November 13. Korek József, Északkelet-Magyarország neolitikuma
- November 27. B. Thomas Edit, Ókeresztény ereklyés oltárok Pannóniából

Szakosztály ülések

Beszámoló az 1974. év fontosabb ásatásairól — április 28.
Makkay János, Bicske, neolitik telep és temető

- Mithay Sándor, A vazsari halomsírok és telep ásatása
- Palágyi Sylvia, Inota, római tumulusok
- Tóth Endre, Ságvár, későrómai erőd
- Tomka Péter, Győr—Káptalándombi római-népvándorlás- és középkori település
- Dienes István, A rakamazi honfoglaláskori leletek
- Kozák Éva, A gutatöttösi román kori templom feltárása

Szakmai kirándulás a visegrádi királyi palota feltárása és Visegrád műemlékei megtekintésére, Héjj Miklós, Soproni Sándor, Szőke Mátyás szakvezetésével — október 10

A zalaegerszegi vándorgyűlés régészeti előadásai — június 5–7
Horváth László, Zala megye a késővaskorban
Mócsy András, Kutatások Zalalövön

Tudományos ülésszak

- Aquincum—Óbuda régészeti kutatásának legújabb eredményei — december 15
- Vitavezetők: Füle Ferenc és Entz Géza
- Elnöki megnyitó: Entz Géza
- Póczy Klára, Az aquincumi legiostábor kutatástörténete és feltárások a legiostábor keleti részén
- Németh Margit, Régészeti megfigyelések a tábor É-i részében
- Kérdő Katalin, Kutatások a tábor Ny-i részén
- Szirmai Krisztina, Az aquincumi legiostábor principiája
- Pető Mária, Scamnum castris. Ásatások a legiostábor retentúrájában
- Parragi Györgyi, A IV. századi tábor porta principalis dextrája
- Facsády Annamária, A késői erőd védművei
- Kaba Melinda, Az aquincumi aquaeductus
- Bertalan Vilmosné, A középkori Óbuda kutatástörténete és az óbudai klarissza kolostor
- Altman Júlia, Ferences kolostor
- Csorba Csaba, Az óbudai plébániatemplom

F. Petres Éva

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1975

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–16)

Adony, Vöröskereszt (Kom. Fejér), s. Nr. 17.

1. *Bajót* (Kom. Komárom) (XLVIII). Im Rahmen des ungarisch-sowjetischen gemeinsamen Forschungsprogramms kam es zum ersten Male zu gemeinsamen Ausgrabungen in Ungarn. Auf dem südwestlich vom Dorfe gelegenen Hügelrücken, auf dem sog. Hagymásfölk genannten Gelände kamen im Laufe der Freilegung die Abfallgruben der Zseliz-Kultur mit wenig Scherbenmaterial und einigen Steingerätenfragmenten zum Vorschein. Eine größere Menge zeigte das aus den spätbronzezeitlichen Gruben zutage geförderte Fundmaterial, das zur Urnenfelderkultur gereiht werden kann. Das bedeutendste Objekt der Ausgrabung war ein spätbronzezeitlicher Hausgrundriß, wo die Konstruktion des Hauses mit großer Wahrscheinlichkeit rekonstruierbar ist.

Die Ausgrabung wurde von W. Titow und I. Ecsedy geleitet.

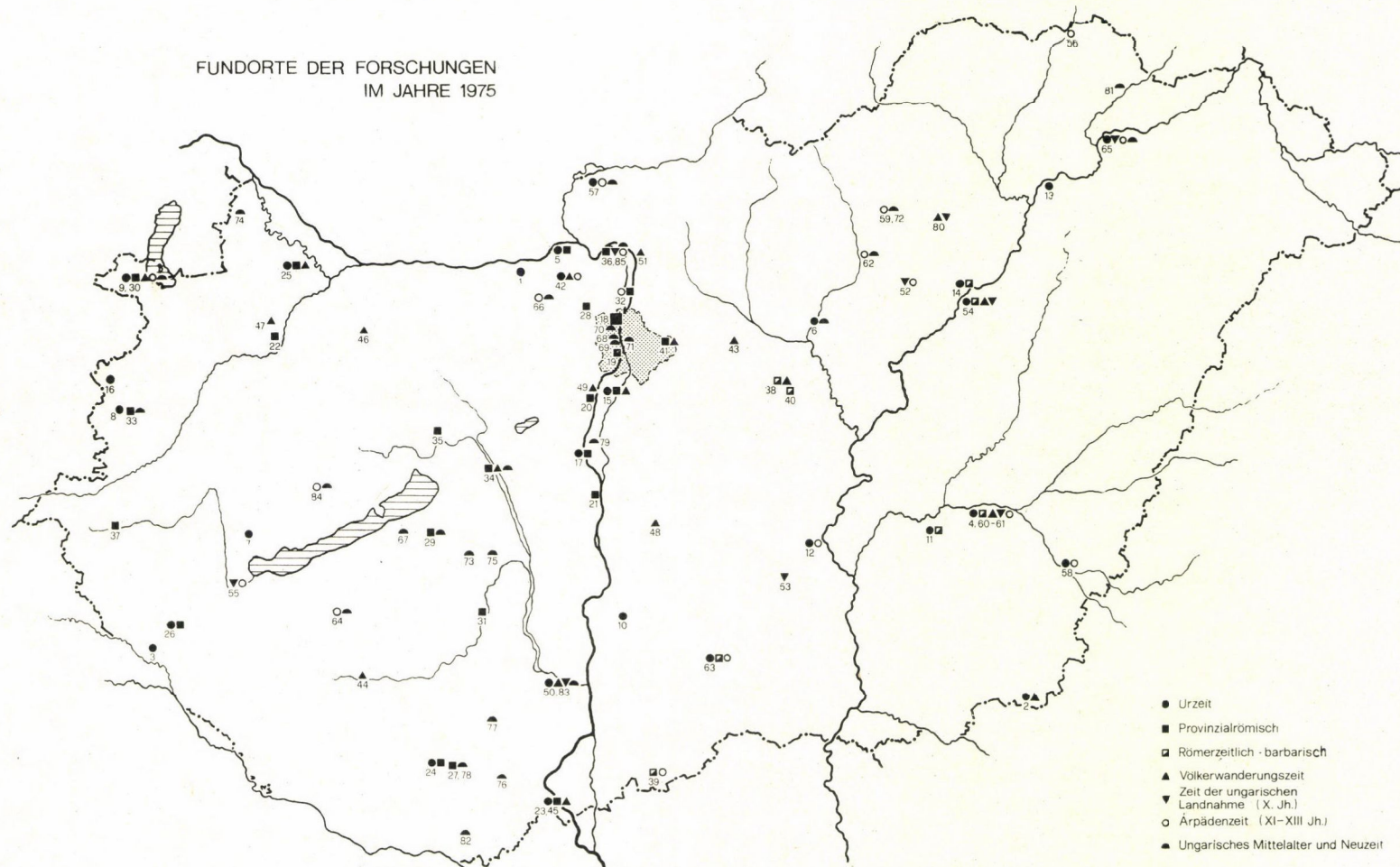
An der Ausgrabung haben noch der Architekt B. Erdélyi, der Geodät D. Virágh und die Studentin M. Bondár teilgenommen.

István Erdélyi

Leiter der ungarisch-sowjetischen
Forschungen

2. *Battonya—Sandgrube der LPG 1. Mai* (Kom. Békés) (III). In der Mündung der Bäche Száz-ér und Cigányka haben wir auf dem Fundort an der nach Mezőkovács háza führenden Landstraße weitere 7 bronzezeitliche Gräber freigelegt und somit beträgt die Zahl der bisher authentisch erschlossenen Gräber insgesamt: 106. Das Fundmaterial enthielt Keramik vom Charakter Szőreg-Perjámos und von Hatvan. Aus dem an Beigaben

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN
IM JAHRE 1975

Les sites des fouilles de 1975. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de «l'époque des Romains en territoire barbares», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de «l'époque de la conquêtes hongroise (Xe siècle)», marqués par un triangle renversé. Sites de l'époque arpadienne marqués par un cercle blanc. Sites du moyen âge hongrois, marqués par un demi-cercle.)

reichsten Grab des Gräberfeldes (Nr. 105) kamen halbmond- und herzförmige Bronzeanhänger sowie viele aus Muscheln angefertigte Perlen zum Vorschein.

Es wurde ein weiterer Abschnitt der völkerwanderungszeitlichen Siedlung (Gräben, Abfallgruben) freigelegt.

János József Szabó

3. *Becskehely* (Kom. Zala) (XX). In der Nähe des östlichen Randes der Gemeinde, südlich vom Gehöft der LPG, auf einem niedrigen Hügelrücken konnte bei einer Probeausgrabung festgestellt werden, daß sich auf der etwa 4–5 ha großen Siedlung die Kultur der mittelnolithischen transdanubischen Linienbandkeramik und der Sopot-Kultur angesiedelt haben. Das Verhältnis der beiden Kulturen zueinander blieb auch nach der Probeausgrabung ungeklärt.

Bemerkenswert ist, daß wir an einen 2 m breiten, 2 m tiefen Spitzgraben gestoßen sind, der einen kreisförmigen Platz umgeben hatte. Solche kreisförmige, breitere und tiefere Gräben wurden im Kreis der Lengyel-Kultur beobachtet. Außer den charakteristischen, tief eingeritzten Scherben der transdanubischen Linienbandkeramik verdienen noch die massiven Vollfußkelche, die Schüsseln, Töpfe, kleinen Schalen mit roter pastoser Bemalung der Sopot-Kultur erwähnt zu werden. Das Fundmaterial und der Graben sind als Vorläufer der Lengyel-Kultur anzusehen.

Es wurde auch ein Grubenabschnitt gefunden, der die Funde der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe, darunter die Fragmente einer Kupfernadel enthalten hat. An der Ausgrabung nahmen L. Horváth und P. Raczky teil.

Nándor Kalicz

Bernecebaráti (Kom. Pest), s. Nr. 57.

Csolnok (Kom. Komárom), s. Nr. 42.

Doboz-Hajdúirtás (Kom. Békés), s. Nr. 58.

Endrőd-Décsi Páskum (Kom. Békés), s. Nr. 60.

Endrőd-Öregszőlők, Hazug utca (Kom. Békés), s. Nr. 61.

4. *Endrőd — Szujókereszt* (Kom. Békés) (III). Im Rahmen der topographischen Bearbeitung des Komitats Békés (Topogr. Fundort Nr. 39) haben wir mit einer Sondierungsausgrabung eine dünne Siedlungsschicht mit reichem keramischen Material, eine beigabenreiche Abfallgrube der Körös-Kultur erschlossen. Ebendort kamen auch ein sarmatenzeitliches, zwei awarenzeitliche und ein landnahmezeitliches Grab zum Vorschein. Im sarmatenzeitlichen Grab fanden wir einen scheibengedrehten kleinen Henkeltopf, in dem einen Awarengrab ein nicht scheibengedrehtes, grob ausgeführtes Tongefäß. Beide Awarengräber wurden schon seinerzeit ausgeplündert. Das landnahmezeitliche Grab (eines Kleinkindes) enthielt auch bei den Füßen einen Pferdeschädel und Knochen vom Pferdebein, neben dem Pferdeschädel eine Trense mit knöchernem Stangenknebel, welche mit einem geschnitztem Tierkopf verziert waren; zwischen den Oberschenkelbeinen und unter dem Rücken je einen völlig ähnlich verzierten Knochengegenstand.

An der Ausgrabung haben I. Juhász und der Student P. Árkus teilgenommen.

János Makkay

5. *Esztergom — Szentgyörgymező, Dózsa György tér* (Kom. Komárom) (XLIX). Bei der Aushebung eines Wasserleitungsgrabens kamen keltische Gefäßfragmente zum Vorschein. Im Laufe der kurzen Rettungsausgrabung wurde ein keltischer Töpferofen freigelegt. Etwa in 40–50 cm-Höhe des sich in der Böschung befindlichen, mit der Mündung nach N blickenden Backofens wurde seine Mauer gefunden. Der Durchmesser seines kreisförmigen Rostes betrug 110 cm. In verhältnismäßig intaktem Zustand gelang es die Mündungsöffnung bzw. den Feuerraum zu erschließen. Aus der Einfüllung des Ofens kamen LT/D-zeitliche, größtenteils graue Keramik

mit eingeläuteter Verzierung, kammstrichverzierte Gefäße, Vorratsgefäße, einige bemalte und mehrere römische Gefäßfragmente hervor.

Márta H. Kelemen

6. *Jászdózsa — Kápolnahalom* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Im Laufe der diesjährigen Ausgrabungsarbeiten der bronzezeitlichen Tellsiedlung wurden zwei Aufgaben erfüllt: die an der O-Seite des Hügels im Schnitt unternommene Arbeit erzielte die in der westlichen Seite ähnlichen Lage befindlichen Häuser der östlichen Seite gänzlich zu erschließen. (Diese Fläche schließt sich dem 1968 ausgegrabenen Block an, der die von Gallus durchgeführte Ausgrabung authentisiert hat). Andererseits haben wir in nördlicher Richtung um weitere 12 m die offengelassene Fläche, die den Wall durchschnitten hat, um weitere 12 m verlängert.

Die zwei oberen Hausniveaus der Siedlung waren von den Gräbern des auf dem Hügel befindlichen mittelalterlichen Friedhofes stark gestört. Die unter ihnen liegenden zwei Fußbodenniveaus sind unbeschädigt zum Vorschein gekommen. An der NO–SW-orientierten Seite des Hauses (9,5 × 5,5 m) wurde beim Eingang ein 1,5 m breiter Vorraum ausgebildet. Die Schuttschicht des Hauses — aus rotgebrannten Lehmewurfstücken, Ruß- und Aschenschicht — bedeckte das mehrfach erneuerte Fußbodenniveau, auf dem in großer Menge Keramik und Knochenmaterial zum Vorschein gekommen sind. In der Schichtenreihe der Siedlung ist dieser Fußbodenschicht die abschließende Schicht, das letzte Wohnniveau der Füzesabony-Kultur. Die Fußbodenniveaus und -überreste darüber können auf Grund des Fundmaterials und des Siedlungssystems in die Spätbronzezeit gereiht werden.

Mit Erweiterung der gegrabenen Fläche gelangten wir bis zur anderen, aufgehenden Seite des Walles. Aus der Aufschüttung kam ein für die Hatvan-Kultur charakteristisches Fundmaterial zum Vorschein, so wie es auch schon bisher geklärt war, daß das den Hügel umfassende Wehrsystem im Zeitalter der Hatvan-Kultur erbaut wurde.

Im Laufe der Ausgrabung haben wir in O–W-Richtung die drei mittelalterlichen Kirchenfundamente durchschnitten und an der Südmauer der Chöre 93 mittelalterliche Gräber freigelegt. Die seit zehn Jahren anhaltenden Erschließungsarbeiten wurden auf diesem Areal im laufenden Jahr abgeschlossen.

Mitarbeiter: I. Bóna.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten I. Szathmári, M. Galántha, M. Bondár, K. Wollák und F. Losits teil.

Ilona Stanczik

Kiskunhalas — Sóstó, Zöldhalom (Kom. Bács — Kiskun), s. Nr. 63.

Kölked — Feketekapu (Kom. Baranya), s. Nr. 45.

Kővágószőlős — Betrieb I. (Kom. Baranya), s. Nr. 24.

Lébénymiklós — Jánosházapuszta (Kom. Győr — Sopron), s. Nr. 25.

Magyarszerdahely (Kom. Zala), s. Nr. 26.

7. *Rezi* (Kom. Veszprém) (XV). Unsere Rettungsausgrabung wurde auf dem keltischen Gräberfeld, in der Sandgrube von Reziester fortgesetzt. Vor der neueren Erweiterung der Grube wurde ein Gelände von 10 000 m² durchgeforscht und die Zahl der freigelegten Gräber erreichte 65. Es wurde der östliche Rand des Gräberfeldes bestimmt, aus dem südlichen Teil des Gräberfeldes ist ein 30–40 m langer Abschnitt noch nicht erschlossen. Das nördliche Ende und der westliche Rand des Gräberfeldes wurde schon früher zerstört. Der erschlossene Gräberfeldabschnitt ist in N–S-Richtung 120 m lang, die Breite in O–W-Richtung 80–90 m breit. Die Gräber sind etwa 7–8 m voneinander in regelmäßigen Reihen untergebracht. Bisher haben wir drei Bestattungsformen beobachtet: 1. Skelettbestattung (mit S–N-Orientie-

rung); 2. Brandschüttungsgräber; 3. Brandschüttungsgräber mit Steinpackung.

Auf Grund der bisherigen Ergebnisse wurde das Gräberfeld von der Periode LT/B₁ bis zum Ausgang der Periode LT/C₂ kontinuierlich belegt. Aus dem auch ansonsten reichen Fundmaterial hebt sich eine Bronze-fibel mit Koralleneinfassung von Böleske-Typ hervor.

László Horváth

8. *Sé—Malomi düllő* (Kom. Vas) (XXXIX). Die Freilegung der spätneolithischen Siedlung fortsetzend, kam diesmal eine Fläche von ungf. 350 m² zur Erschließung. Im Laufe der Ausgrabungen fanden wir einen größeren Grubenkomplex, mehrere kleinere Gruben und den Teil eines Spitzgrabens. Aus dem der westlichen Gruppe der Lengyel-Kultur angehörenden keramischen Material heben sich Gefäßbruchstücke mit mannigfaltigen bemalten Mustern und etwa 30. Idollfragmente hervor.

An der Ausgrabung hat F. Losits teilgenommen.

Mária Károlyi—Nándor Kalicz

9. *Sopron—Várhely (Burgstall)* (Kom. Győr—Sopron) (XXIX). Im laufenden Jahr ist es an drei Stellen zu Freilegungen gekommen:

a) Es wurde der östliche Abschnitt des hallstattzeitlichen Schanzwerkes untersucht. Hier konnten drei Bauperioden abgesondert werden; die zweite Periode zeigt in einzelnen Abschnitten noch weitere Schichtungen. Die erste Periode des Wehrsystems muß wahrscheinlich noch zu Anfang der Periode HC, eventuell auf die Übergangsperiode HB—HC datiert werden.

b) Innerhalb des Schanzwerkes wurde eine Siedlungsforschung durchgeführt. Die Freilegung des im vorangehenden Jahr begonnenen Objekts Nr. 9 wurde fortgesetzt. Das etwa 9×9 m große Gebäude wurde ungf. 160 cm tief in den Erdboden eingetieft. Dieses Gebäude weist innerhalb der Hallstattzeit zumindest drei Perioden auf. Zu Ende der LT-Periode wurde hier ebenfalls ein Haus erbaut, das zum größten Teil in das hallstattzeitliche Haus eingeschnitten war. Der größte Teil der aus dem Haus zum Vorschein gekommenen Keramik kann auf die Periode HC—HD datiert werden.

c) Es wurde der Grabhügel Nr. 215/1975 aus der südlichen Hügelgruppe des Tumulusfeldes erschlossen. Unter diesem Tumulus war das Grab von einer etwa 50 cm breiten, aus 1—2 Steinreihen bestehenden Steinmauer, in der Form eines abgerundeten Viereckes umgeben. Die Funde des HC zeitlichen Grabes lagen innerhalb dieser Steinmauer (neben 9 großen schwarzen Vorratsgefäßen mit kleineren Schöpfgefäßen, einem rotschwarz bemalten Gefäß, Fußschüsseln und Situlen war der einzige Metallfund: ein Eisenmesser). Bei der Mauer des HC zeitlichen Grabes stießen wir an eine Nachbestattung (HD—Periode).

Als Ergebnis der Erschließung im jetzigen Jahr kann festgestellt werden, daß sowohl das Grab Nr. 215/a., wie auch das Objekt Nr. 9 dafür sprechen, daß die Siedlung am Burgstall in der zweiten Hälfte der HD-Periode noch bewohnt war. Der Beweis hierfür war bisher noch nicht bekannt.

Mitarbeiter: Juan Cabello.

An der Ausgrabung nahmen noch E. Jerem und J. Makkay teil.

Erzsébet Patek

10. *Sopron—Bécsi út (Krautacker)* (XXIX). Die Ausgrabungen der vorangehenden Jahre fortsetzend, ist an einer neueren Fläche von 800 m² ein Fund mit 33 Objekten und ein umfangreiches Pfostensystem zur Freilegung gekommen.

Ein neues Ergebnis war, daß sich auf dem Fundort

am frühesten die Population der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe festgesetzt hat. Ihnen folgte dann die Population der Urnenfelderkultur.

In größter Anzahl wurden die Reste der Siedlung aus der Späthallstattzeit und der mittleren Latènezeit vorgefunden. Besonders bedeutend ist das über den Herd Nr. 35 verfügende Haus und das auf das 5. Jahrhundert v. u. Z. datierbare Material des dazugehörenden Grubenkomplexes. (15., 28., 36., 39).

Die Zahl der im großen und ganzen rechteckförmigen, über zwei Pfostenlöcher verfügenden keltische Häuser mit Pfettendach (29., 31., 37., 38) hat zugenommen. Aush ihrer Aufschüttung ist vor allem ein Fundmaterial aus der Periode LT/C zum Vorschein gekommen.

Das Material der einzigen, auch mehrere Goldschmiedetiegel enthaltenden mittelalterlichen Grube kann auf das 14. Jahrhundert datiert werden.

Mitarbeiter: J. Gömöri.

An der Ausgrabung nahmen der Zoologe I. Vörös, Dipl.-Phys. J. Tóth und die Studentin K. Wollák teil.

Erzsébet Jerem

Szabolcs—Kisfalud (Kom. Szabolcs—Szatmár), s. Nr. 65.

Szabolcs—Ref. Pfarrhaus (Kom. Szabolcs—Szatmár), s. Nr. 65.

10. *Szakmár—Kisülés* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Als Ergebnis vorangehender Geländebegehungen haben wir mit A. Horváth an der Siedlung der Körös-Kultur eine Freilegung vorgenommen. Der den Oberflächenercheinungen nach etwa 7 Kat. joeh große Fundort wird von der aus Kalocsa nach Szakmár führenden Landstraße, dem Árpásárók und dem Rand der Siedlung von Kisülés begrenzt.

Unser Ziel war Kenntnisse über die Stratigraphie der Körös-Kultur einzuholen und die Siedlungsstruktur und -erscheinungen zu beobachten. Die Freilegung wurde an drei, voneinander weit liegenden Arbeitsstellen durchgeführt, um den unseren Zielen am entsprechnsten Platz für die weiteren Erschließungen zu erhalten. Auf der Siedlung haben wir auch Gebäudereste außer den üblichen und von ihnen abweichenden Gruben freigelegt. Wir haben das erste Grab mit Gefäßbeigaben der Körös-Kultur gefunden und es gelang uns auch die Schichtung der Wohnniveaus zu beobachten. Aus dem späteren Material des Fundortes sind spätbronze-früh-eisenzeitliche Gruben, ein Grab und eine Grube aus der LT-Zeit zu erwähnen. Außer den archäologischen Funden haben wir ein reiches zoologisches und botanisches Material gewonnen.

An der Ausgrabung nahmen S. Bökönyi und I. Vörös teil.

Ida B. Kutzián

11. *Szarvas—Egyházföld* (Kom. Békés) (XXXI). Am topographischen Fundort Nr. 23 von Szarvas wurden im Laufe der auf dem Fundort der vorjährigen Sondierungsausgrabung durchgeführten Fundbergung eine Grube der Körös-Kultur mit reichem Fundmaterial, zwei Skelettbestattungen, sarmatenzeitliche Gräber erschlossen.

János Makkay

Szarvas—Szappanos (Kom. Békés) (XXXI). Die Sondierungsausgrabung des vorigen Jahres am topographischen Fundort Nr. 8 von Szarvas fortgesetzt, wurde folgendes gefunden: ein Teil der umfangreichen Grube der Körös-Kultur; zwei Gräber der Körös-Kultur. In allen drei, im laufenden Jahre geöffneten Flächen haben wir das Fundmaterial der Körös-Kultur gefunden. Das Material der Szakálhát-Gruppe dürfte der Rest einer seichten Grube gewesen sein (in der Schicht zwischen

20–70 cm). Im Zuge der Freilegung ist das reiche Fundmaterial einer sarmatenzeitlichen Grube ans Tageslicht gekommen.

An der Ausgrabung hat der Universitätspraktikant P. Árkus teilgenommen.

János Makkay

Szecsárd—Bogyiszló út (Kom. Tolna), s. Nr. 50.

Szentendre—Római sánc u. 13. (Kom. Pest), s. Nr. 32.

12. *Tiszaalpár—Várdomb* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Die vorjährige Ausgrabung am Fundort „Nagyvár“ (Große Burg) fortgesetzt, haben wir unter der 120 cm dicken árpádenzeitlichen Aufschüttung die obersten bronzezeitlichen Niveaus zusammengebrochen vorgefunden; aus den Fußbodenresten konnte zumindest auf die Richtung des Gebäudes geschlossen werden. Außer einigen ovalen Kesselherden sind unter den niedergebrannten Haustrümmern mehrere Kilogramm angebrannte Samen (Weizen, Gerste, Erbsen usw.) beachtenswert.

Im 5. Niveau der Ausgrabung (160–210 cm) traten ganz klar die Objekte der II. bronzezeitlichen Schicht hervor: die 20 cm breiten Grund- und Trennmauern eines aus zwei (oder mehreren) Räumlichkeiten bestehenden, regelmäßig aufgebauten, viereckigen Hauses sowie sein beschmierter Fußboden. Parallel mit der Längsmauer des Hauses, außen, eine Pfostenlochrreihe. Das Niveau des Hauses — unter anderem auch das des Fußbodens — wurde von neueren, großen Gruben durchbrochen.

Auf dem 6. Niveau (170–233 cm) entfaltete sich die früheste, I. Schicht aus der Bronzezeit. Die ganze Fläche haben die 10 cm breiten, gestampften Trennmauern eines großen Gebäudes aufgefüllt. Der Platz und die Räume des Hauses stimmten nicht mit dem Haus der darüber liegenden II. Schicht überein, sondern bloß ihre Richtung war die gleiche.

Auf dem 7. Niveau (235–275 cm) entfaltete sich der Fußboden und der Rand eines in gleicher Richtung verlaufenden, jedoch kleineren Hauses (I. Schicht). Die zwischen 240–300 cm dahinziehende fossile Kulturhumusschicht war von mehreren Gruben durchbrochen.

Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial gehört in die Koszider-Periode der Vátya-Kultur (Rákospalota-Typ), mit sehr guten Beziehungen zu Szeremle und Versec.

Mitarbeiter: G. Vékony, I. Stanczik, Gy. Nováki, P. Raczky sowie die Studenten M. Bondor, F. Losits, Moreno Marcello, I. Szatmári, G. Tökölly und K. Wollák.

István Bóna

13. *Tiszahut—Sarkadpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV.). Als Fortsetzung unserer Ausgrabung des Jahres 1974 haben wir der begonnenen Fläche anschließend 163 m² freigelegt. Das bereits bekannte Pfostenhaus ist zur völligen Erschließung gekommen. Das Haus ist rechteckförmig, etwa 4,5 × 6,5 m groß. Auf dem erschlossenen Gelände befanden sich auch mehrere muldenförmige Gruben, die in sehr großer Menge Tierknochenmaterial und Keramik enthielten. Letztere gehören eindeutig in die kupferzeitliche Hunyadi halom-Gruppe. Ein besonders bedeutender Fund war ein flaches Kupfermesser mit Stiel.

Pál Patay

Tiszafüred—Nagykenderföldek (Kom. Szolnok), s. Nr. 54.

14. *Tiszavalk—Kenderföld* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV). Bei der Ausgrabung des kupferzeitlichen Gräberfeldes Bodrogheresztúr-Kultur im Jahre 1966–1967 bildete die nordöstlich Grenze des freigelegten Gebietes eine Baumreihe, die das Direktorat für Wasserwesen wegen des Schutzes des Theiß-Dammes nicht ausschneiden ließ. Durch die Befestigungsarbeiten am Damm wurde diese Baumreihe aber überflüssig und die Bäume wurden gefällt. Auf dem frei gewordenen Gelände hat man noch

nachträglich 3 Gräber gefunden und so stieg die Gräberzahl des Gräberfeldes auf 57. Damit ist das Gräberfeld völlig erschöpft worden, da als Fortsetzung der einstigen Baumreihe bereits die Materialgruben beginnen. In den zuletzt freigelegten Gräbern enthielten zwei ein für die Hunyadi halom-Gruppe charakteristisches Gefäß mit Scheibhenkel, was von chronologischem Gesichtspunkte aus bedeutend ist.

Pál Patay

Tiszavalk—Tetes (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (IV). Die Ausgrabung im laufenden Jahre hat 4 kupferzeitliche Gräber, ferner ein ganzes und 2 teilweise Skelette beigegebenlos aus der Urzeit zur Folge gehabt. Das kupferzeitliche Gräberfeld, das einen Übergang aus der Tiszapolgár-Kultur in die Bodrogheresztúr-Kultur bildet, war durch die mehrjährigen Ausgrabungen mit insgesamt 25 Gräbern wahrscheinlich völlig erschöpft. Aus den verschiedenen Gruben kam kupferzeitliche, keltische und sarmatische Keramik zum Vorschein.

Pál Patay

15. *Tököl* (Kom. Pest) (IV). Südlich von der Gemeinde 5 km entfernt, in Nähe der „Freundschaft“-Ölleitung sind am Sturzufer der Donau, etwa in 1,5 km-Länge urgeschichtliche Siedlungsspuren wahrzunehmen.

Im Laufe einer kurzen Rettungsgrabung ist der Teil eines größeren Grubenkomplexes mit einem Backofen und zwei kleinere Gruben ans Tageslicht gekommen. Eine jede Grube hat das Fundmaterial des frühklassischen Abschnittes der Badener Kultur enthalten, der unmittelbar der Zeit der Boleraz-Gruppe folgte und der Phase von Kostolac voranging. Im größeren Grubenkomplex, der aus drei kleineren Grubenteilen mit unebenem Grund bestand, waren die meisten Funde. Diesen Grubenteilen schloß sich ein etwa ovaler Backofen von 1,5 m-Durchmesser und beschmierter Boden an. Die zwei Grubenteile des Grubenkomplexes und der Ofen waren vom Sturzufer etwas gestört. Das aus dem Grubensystem zum Vorschein gekommene Fundmaterial ist für die innere Gliederung der Badener Kultur sehr wichtig. Besonders bedeutend sind die dort gefundenen 13 stark stilisierten, flachen Idolfragmente. Auch diese kopflosen Idole betonen die südlichen Beziehungen der Badener Kultur. (Ähnliche Stücke sind uns aus der Slowakei, Jugoslawien und Rumänien bekannt, jedoch nirgends kamen so viele zum Vorschein, wie in Tököl in einem einzigen Objekt). Die anderen beiden kleineren Gruben enthalten eine der ersten ähnliche Keramik, jedoch in geringerer Menge und ohne Idole.

Der erste Grubenkomplex wurde von einer zylindrischen, tiefen frühbronzezeitlichen Grube gestört, die Keramik und sehr viele Tierknochen der Glockenbecher-Csepel-Gruppe enthalten hat.

Neben der einen kleineren Badener Grube war auch eine mit völkerwanderungszeitlichem Charakter zu beobachten, die nur wenig Fundmaterial enthielt.

An der Ausgrabung nahmen P. Raczky und I. Lázár teil.

Nándor Kalicz

16. *Velem—Szentvid* (Kom. Vas) (XXXIX). Die weitere Freilegung der im 3. Jahr der 1973 begonnenen langfristigen Erschließung, an der östlichen Seite der terrassenförmigen Siedlung wurde fortgesetzt.

Die grundsätzliche Anordnung der auf den verschiedenen Terrassen ausgebildeten spätbronzezeitlichen Gebäudekomplexe hat sich geklärt. Aller Wahrscheinlichkeit nach wurden 3–5 Gebäude eng aneinandergebaut und je Gebäudegruppe von engen Gäßchen getrennt, an den Terrassen untergebracht. Der Fußbodenbelag der größeren, rechteckförmigen Häuser war ein dicker Stampfboden. Die Dachkonstruktion wurde von Pfosten gehalten. Die Zwischenstellen der Pfosten hat man in einem Teil der Fälle mit Steinmauern befestigt.

An mehreren Abschnitten haben wir auch die Spur-
linie der durch die terrassenförmige Siedlung führenden
Straßen verfolgt. Mit den Freilegungen gleichzeitig wur-
den im äußeren Bereich der Siedlung auch ergänzende
Schichtlinienvermessungen durchgeführt. Auf Grund der
ausführlichen Siedlungsforschung und -vermessung
kann festgestellt werden, daß die zur Akropolis-artigen
Terrassensiedlung gehörenden Kulturgebiete, die mit
Straßen umgangen werden konnten, etwa auf einer 30 ha
großen Fläche lagen.

Auf den östlich-nordöstlichen Terrassen der Siedlung
haben wir nahe der den Fundort auch heute noch mit
Wasser versorgenden Quellen im Laufe des Jahres mit der
Freilegung einer neueren Siedlungseinheit begonnen.

Die Mitglieder des erschließenden Arbeitskollektivs
waren: G. Bándi, M. Fekete, E. Marton, M. Szabó.

An der Ausgrabung haben die Studenten K. Wollák,
Sz. Honti, Á. Nagy, Á. Tóth, M. Wellisch teilgenommen.
Die Schichtlinienvermessungen wurden von den Ingenieu-
ren K. Eöry und I. E. Szabó vorgenommen.

Gábor Bándi

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 17–37)

17. *Adony-Vöröskereszt* (Kom. Fejér) (XXXVI).
In der nördlichen Gemarkung des Dorfes, an der Land-
straße Nr. 6 stieß man beim Bau eines Wasserspeichers an
Bronzefunde.

Aus den Funden geurteilt ist es ein Dolichenum.
Im Laufe einer Kontrollausgrabung gelang es ein 7,3 m
breites, 17,5 m langes, W–O orientiertes Gebäude mit
größtenteils herausgenommenen Mauern zu klären. Zeit:
Ende des 2. – erste Hälfte des 3. Jhs. u. Z. Es wurden die
gestempelten Ziegel der *cohors III batavorum*, Säulen-
fragmente, ferner figürliche Bronzereste zutage gefördert.
Bei der auf mechanischem Wege durchgeführten Ausbil-
dung der runden Grube des Wasserbehälters auf einem
stark verwitterten Gelände konnten wir andere, verschie-
dentlich orientierte, ausgehobene Mauerreste gerade in der
Mitte eines noch mehr beschädigten Heiligtums feststel-
len. In die Mauer eines zum Teil erhalten gebliebenen spä-
teren Gebäudes wurden zu dem einstigen Heiligtum gehö-
rende Säulenfragmente eingebaut.

Durch den römischen Bau wurde ein Urnenfeld
der *Vatya*-Kultur gestört, dessen 3 unberührte Gräber
freigelegt werden konnten.

An der Ausgrabung nahmen die Praktikantin G.
Nádorfi, die Studentin É. Fancsaly und der Restaurator
Zs. Koppán teil.

Zsuzsanna Bánki

18. *Budapest – III. Óbudai lakótelep* (V). Mit dem
Bau der Wohnsiedlung von Óbuda kongruiert, wurden
auch in diesem Jahre die großangelegten archäologischen
Freilegungen fortgesetzt. Die Freilegungen der Jahre
1973–1974 weitergeführt, haben wir in unserem Bericht
aus dem vorigen Jahr den Gang der Sanierungen und der
mit den Bauarbeiten zusammenhängenden Erschließun-
gen, ihre Stelle, die zur römischen Topographie des
Geländes und ihrer Bearbeitung erhaltenen Angaben ein-
gehend festgelegt.¹ Diesmal greifen wir nur einige Objekte
aus den Freilegungen heraus, die in der römischen
Militärstadt, Zivilstadt, auf den Gräberfeldern und auf
dem Gelände des Aquädukts durchgeführt worden sind.

Budapest, III. Lajos u. 160. (Ecke Zichy u.) Die in
der römischen Militärstadt durchgeführte Rettungsgra-
bung erzielte, die Fortsetzung der NS verlaufenden römi-
schen Straße zu finden, deren je einen Abschnitt wir süd-
lich von diesem Gelände (Ecke Lajos u. – Tél u. und unter
Lajos u. 154–158) in den Jahren 1973–1974 beim Anle-
gen von Wasserleitung, Kanalisation usw. dokumentieren
konnten. Die römische Straße zeigte sich im N- und
S-Schnitt des Fundamentgrabens des modernen Gebäudes,
sie wurde vom Ende des 1. Jhs bis zur Mitte des 4. Jahr-
hunderts gebraucht und ihre Pflasterung zweimal erneu-

ert. Die Straße war etwa 6 m breit, der Straßenrand mit
neuzeitlichen Eingrabungen an beiden Seiten beschädigt.
Von der östlichen Seite der Straße waren die Zugänge der
Läden; auch hier kam es – unserer Beobachtung nach –
öfters zum Umbau.

Klára Póczy

Budapest, III. Harrer Pál u. 12–24 (Parzellenzahl
18 309., 18 310., 18 321–25). Unsere vorjährige Erschlie-
ßung fortgesetzt, kamen (an der östlichen Seite des Hau-
ses) drei Gräben um die NO-Ecke des Legionslagers, ferner
der die innerste (südlichste) fossa an der nördlichen Seite
begleitende, gepflasterte Straßenkörper zum Vorschein,
zu dessen untersten Periode auch ein Kanal mit Stein-
mauer gehört hat. Der freigelegte Teil der 3 m dicken, NS
orientierten Festungsmauer wurde in die äußerste, O–W
verlaufende fossa hineingebaut. Die zur Mauer gehören-
den Gehniveaus und spätrömischen Mauerreste zeigten,
daß die Festungsmauer, von der Mauer des Legionslagers
abweichend, das östlich davon gelegene Gebiet geschützt
hat. Hierauf verweisen auch die westlich von der Mauer
freigelegten spätrömischen Ziegelgräber. Die Mauer konn-
ten wir in etwa 60 m-Länge nach verfolgen.

Margit Németh

Budapest, III. Bécsi út 122. In den vorangegangenen
Jahren kam ein neuerer, dem auf dem Gelände freigelegten
Industriezentrum angehörender Ziegelofen zur Erschlie-
ßung. Die Mauern des Heizraumes blieben durchschnitt-
lich in 160 cm-Höhe und an der westlichen und südlichen
Seite auch der Beginn des Gewölbegangs erhalten. Der
Heizraum wurde aus Lehmziegeln gebaut, die weniger
durchgebrannt waren. Die Mauer der O-Fassade wurde
aus rohen Lehmziegeln ausgelegt. Das Innenmaß des Ro-
stes beträgt 550 × 500 cm.

An der W-Seite des Ziegelofens kamen auch die Reste
eines anderen ähnlichen Objekts hervor, der jedoch bei
dem Bau des zweiten Ziegelofens nicht mehr gebraucht
wurde.

Der Zugang zum Heizraum war an der O-Seite, der
Heizraum konnte wegen der Bauarbeiten nicht freigelegt
werden, sondern nur das erste Bogengewölbe. Wie bei den
vorangehenden Ziegelöfen, fand man auch hier zwei Heiz-
kanäle unter dem Rost.

Aus der Qualität der Ziegel können wir darauf
schließen, daß in diesem Ofen das Ziegelbrennen nicht lan-
ge Zeit gedauert hat.

An dem einen Ziegel des Bogengewölbes führte das
eine Fragment die Inschrift *APIONI* (als Stempel). –
Der Heizraum des Ziegelofens kann erst nach Beendigung
der Bauarbeiten erschlossen werden.

Györgyi Parragi–Katalin Kérdő

Budapest, III. Folyamőr u. 16. Im Jahre 1974 haben
wir unter Folyamőr u. 14., auf dem Gelände der Essigfab-
rik eine römische Villa freigelegt. Unsere Ausgrabungen
in diesem Jahre bezweckten, die römische Bebauung
des Gebietes festzustellen.

An der Stelle des abgerissenen Hauses kamen Teile
eines aus drei Räumlichkeiten bestehenden Gebäudes zum
Vorschein. Die Hauptmauer des Gebäudes, die in NS-
Richtung verlief, wurde in 5 m-Länge freigelegt. Die
Mauern, deren Dicke 30–50 cm betrug, hat man aus
flachen Steinen in die Erde gelegt. Der Fußbodenbelag
war mit Schotter bedeckt.

Aus der Aufschüttung zwischen der N-S verlaufenden
Mauer und der westlichen Mauer des Blockes sind auf den
Beginn des 2. Jhs datierbare keramische Fragmente zum
Vorschein gekommen, unter ihnen das Bruchstück einer
Resatus-Schüssel. – In der NW-Ecke der Mauer lagen
aufeinandergestürzte Wandgemäldefragmente (in 40 cm-
Dicke), die einen anderen Raum verziert haben dürften

(dieser Raum konnte wegen des noch stehenden Fabrikgebäudes in diesem Jahre noch nicht freigelegt werden). Zwischen den Wandgemälden kamen auch ein Fragment mit einer Männerfigur, ferner hellrote, marmorierende, Kandelaber usw. Fragmente zum Vorschein.

Györgyi Parragi

Budapest, III. Keled u. 200 m von der Westmauer der Aquincumer Zivilstadt wurde auf dem Feld zwischen der Keled- und Kazal-u. vom Heizkraftwerk ein Werkgleis niedergelegt. In der Spurlinie der Anlage hat man etwa in 1 km-Länge einen 30 m breiten Streifen mit dem Bulldozer planiert. In der ganzen Länge des Geländes sind die Grundmauern von römischen Gebäuden zu sehen, die die aus dem W-Tor der Aquincumer Zivilstadt ausgehenden Straße säumten. Die römische Überlandstraße wurde auf einem Damm geführt, dessen 6 m breite Pflasterung Steinplatten bildeten. Beide Seiten des Fahrweges waren von einem mit Steinplatten bedeckten Wassersammelkanal und mit Portikus gesäumten Gehweg begleitet. Die Säulen haltenden Steinbasen waren alle intakt vorhanden. Die Gebäude waren am Gehweg gleichfalls von Säulen verziert.

Im Laufe der Rettungsausgrabung gelang es im großen und ganzen den Grundriß von fünf Gebäuden zu klären. Von der Straße her kam man in die Läden und zu jedem Gebäude gehörte eine Werkstätte, unter anderen mit Mahlplätzen, Backöfen, Getreidespeichern usw. Dem einen Gebäude schloß sich ein Heiligtum an, der Grundriß eines anderen dürfte von einem Gasthofe gewesen sein. Wir haben eine gemauerte Grabnische und zwei Brandgräber neben dem Heiligtum freigelegt.

Klára Póczy

Bei der Kreuzung *Keled u. und Kunigunda u.*, etwa 100 m nach N von dem Fahrdamm der Esztergomer Bahn, auf dem „Mocsaras“ genannten Gelände wurden zwei römische Sarkophage gefunden. Beide sind grob bearbeitete, unverzierte Grabkisten mit Kopfpolster.

Aus dem Sarkophag Nr. 1 ist ein zum Schleifen des Stils dienendes Steintäfelchen, eine Tonlampe, Bronzemünze, Bronzenadel und ein bronzener Kästchenbeschlag; aus dem Sarkophag Nr. 2 nur eine Bronzemünze zum Vorschein gekommen.

Katalin Kérdő

Budapest, III. Ecke Pók u. — Szentendrei út. Die Ruinen des N-Tores der Aquincumer Zivilstadt hat 1947 J. Szilágyi erschlossen.² Bei der Erweiterung der Straße „M 11“ stellte sich anlässlich der neueren Freilegung der Ruinen heraus, daß die Grundmauern der Türme des im 4. Jh. erbauten Stadtturmes während der dreißig Jahren seit ihrer Erschließung völlig zugrunde gegangen und verschwunden sind. Es konnten bloß die Stellen von 4 Aquädukt Pfeilern und die Spuren der Fundamentierung der Stadtmauer durch Kontrollausgrabungen identifiziert werden. Unter den spätkaiserzeitlichen Schichten blieben jedoch solche frühkaiserzeitliche unberührt erhalten, die nicht einmal den früheren archäologischen Ausgrabungen einbezogen waren. In dieser Tiefe kamen ganz unerwartet drei, O-W-orientierte Wassergräben in den rohen Lehmbo den geschnitten zum Vorschein. Zu zwei Gräben gehörten eine Steinmauer, zum dritten bloß ein Pfahlsystem. In der ersten Hälfte des 4. Jhs wurde auch der letzte Wassergraben aufgeschüttet und über ihn hat man einen gemauerten, mit großen Steinplatten bedeckten, NW-SO orientierten Wassersammelkanal geleitet. Die späteste 7 m breite, O-W orientierte Straße kam ebenfalls auf de Rand des aufgeschütteten Wassergrabens. Den Beobachtungen nach dürften die Stellen des früheren und späteren Stadttores nicht am selben Platz gewesen sein.

Klára Póczy

Budapest, III. Benedek Elek u. Uns an die seit Jahren durchgeführte Ausgrabung anschließend, kam aus dem Gräberfeld ein ausgeplündeter Steinsarkophag ohne Inschrift zum Vorschein. Neben dem Steinsarg lagen mehrere, vermutlich zum Ziegelgrab gehörende Kantenziegel in der gestörten, eingegrabenen Schicht.

Melinda Kaba

Budapest, III. Aquincum, nach N und O von der BHÉV-Haltestelle. Vor dem Bau der Straße „M 11“ haben wir bei der vermuteten Spurlinie der Pilaster des Aquädukts Grabungen durchgeführt. Durch unsere Ausgrabung wurde der Platz von 93 Pilastern geklärt. Die erschlossenen monumentalen Pilasterreste sind in einem aus den Oberflächenspuren nicht voraussetzbar guten Zustand erhalten geblieben. An mehreren Stellen haben wir auch „in situ“ einen erhalten gebliebenen Verbindungsbogen vorgefunden, was uns ermöglicht hat je zwei Pilaster in Originallage aufzustellen. Die Höhe des Niveaus des ursprünglichen römischen Pilasterbaues ü. d. A. beträgt 104,15 m. Der Fußbodenbelag wurde mit Terrazzoglättung angefertigt. Die Maßangaben der Pilaster sind: Sockel 60 cm, aus einem 145 cm großen Pilasterschaft geht der Schulteraussgang des Bogens hervor. Auf dem oberen Teil mehrerer Pilasterstümpfe sind die Spuren der einstigen waagerechten Rinne, wie auch die Bleieinlagen der senkrechten Rohrleitung erhalten geblieben. Die Leitungen der Pilaster zeigten Abzweigungen den O- und W-Teilen der Stadt zu (die Klärung dieser war unter den gegenwärtigen Umständen nicht möglich). Die Erschließung hat auch ein reiches keramisches Material zutage gefördert.

Die Erschließung erfolgte derart, daß wir das Objekt im Trennstreifen der neuen, im Bau befindlichen Straße mit je 4 Streifen erhaltend (etwa im Jahre 1978) vorführen.

Die ersten 9 Pilaster der Pilasterreihe hat M. Pető freigelegt.

Melinda Kaba

19. *Budapest, XI. Albertfalva, Hunyadi János út 18. (V).* Im Laufe der Rettungsausgrabung vor den Fundamentierung des Gebäudes Typ DV-KU kamen die Reste der in den Erdboden gelegten Grundmauern eines aus der ersten Hälfte des 2. Jhs stammenden Gebäudes mit seinem Stampfboden und dem mehrmals gehobenen, schotterigen Niveau zusammen zum Vorschein. Im Laufe der Freilegung haben wir in großer Zahl frühzeitige Hauskeramik, Sigillaten eingesammelt. Diese Gebäude schließen sich den bisher erschlossenen Objekten des vom Auxiliarlager nördlich dahinziehenden vicus an.

Krisztina Szirmai

Budapest, XII. Rákosszabá — Péczeli út. Parzellenzahl 138598. Siehe Nr. 41.

20. *Dunafüred — Déligát (Kom. Pest) (XXXIV).* Die im Jahre 1972 begonnene Freilegung des Gebäudes, des einstigen Bades der Canabae von Matrica, wurde beendet. Das Bad wurde zwischen 180–370 u. Z. besucht. Die N- und S-Seite des 42 × 25 m großen, auf einem Gelände von 1440 m² liegenden Gebäudes wurden von der Wasserrinne der Ausgrabungen des Jahres 1953–54 vernichtet.

Den W-Teil des über einen mit Säulen verzierten Portikus, Zentralhof und 16 kleinere und größere Räumlichkeiten verfügenden Bades haben wir konserviert, für die Schausstellung geeignet gemacht (3 Kalderien mit Hypokaustum, 4 Frigidarien, 1 Tepidarium).

Mitarbeiter waren die Restauratorinnen E. Svajcsik und H. Borsos.

Judit Topál

21. *Dunaiújváros* (Kom. Fejér) (XL). Im Gebiet des römischen Intercisa haben wir an 3 Stellen Ausgrabungen durchgeführt:

1: *Castellum*

Es wurde die Erschließung der *principia* beendet. Das Maß der *principia* beträgt 36×40 m. In der Ecke des gepflasterten Hofes befindet sich die Zisterne. Der Hof war von einer Säulenreihe umnommen. In W-Richtung, im schmalen offenen Teil lagen die untere Steinplatte von drei Kaiserbasen und vor diesen die Fragmente des Kopfes einer Bronzestatue. Ein jedes der folgenden Raumfluchten hatte Terrazzoboden und war mit Heizkanal versehen. Im mittleren Raum, im Lagerheiligtum kam zu einer Holzstatue gehörender Bronz Buchstabe zum Vorschein.

Auch der Ausbau dieses Teiles der *principia* erfolgte zur Wende des 2. – 3. Jhs. Im 4. Jh. wurden Verbesserungen und kleinere Änderungen vorgenommen.

Die Erschließung der *porta principalis dextra* hat B. Lőrincz geleitet. Das Palisadenlager hatte sein Tor gerade dort, wo es in der späteren Steinfestigung war. Die aus dem Graben des Palisadenlagers zum Vorschein gekommenen Terra Sigillata aus der Zeit von Antoninus beweisen, daß das Steinlager am frühesten unter Marcus, noch mehr nach den Markomannenkriegen erbaut worden ist. Die rechteckförmigen Tortürme wurden wahrscheinlich in den ersten Jahrzehnten des 3. Jhs gebaut. Bis dahin stand an dieser Stelle ein Holzturm über die von dort ausgehende Straße.

2: *Vicus*

Die an der Zivilstadt vorgenommenen Rettungsgrabungen verliefen an mehreren Stellen. Die im Bereich des westlichen Gräberfeldes II freigelegte Grubenreihe und die Ofenreste sind die wichtigsten, wo mehrere Terrakottenplastiken und Öllampennegative zum Vorschein gekommen sind. Das andere, größere, zusammenhängend freigelegte Gebäude befand sich am SW-Rand des vicus (Grundfläche des Gebäudes CK₁₅). Hier sind mehrere Backöfen und Gruben ans Tageslicht gekommen.

3: Gräberfelder

a) Westliches Gräberfeld II.

Fortsetzung der 1974 begonnenen Ausgrabung (auf dem Gelände der Fachmittelschule für Volkswirtschaft). Es wurden die W, N, S-Grenzen des Gräberfeldes gefunden. Die Grabzahl dieses mit den in diesem Jahr erschlossenen 55 Gräbern zusammen, beträgt bisher 2187. Die gewölbte Grabkammer Nr. 2150, das Grab Nr. 2164 sind hervorzuheben. Unter dem Gräberfeld des 4. – 5. Jhs befand sich der W-Rand der früheren Siedlung.

Die Freilegung wurde von B. Lőrincz geführt.

b) Westliches Gräberfeld I.

Es wird von dem vorhererwähnten Gräberfeld durch einen etwa 30 m breiten, leeren Streifen getrennt. Mit den im laufenden Jahr erschlossenen 32 Gräbern zusammen beträgt die Zahl der Gräber 2217. Ihr Alter stimmt mit dem oben erwähnten überein.

c) Südliches Gräberfeld

Im Laufe der Rettungsausgrabung vor den auf dem Gelände der Wasserwerke (Martinovics u.) durchgeführten kleineren Bauarbeiten haben wir 8 gestörte, größtenteils Brandgräber an bankartiger Stufe erschlossen (2209 – 2216).

Die Freilegung hat K. Szabó geleitet.

Die Mitarbeiter der Ausgrabung waren: K. Szabó, B. Lőrincz, D. Gabler, I. Heindel, ferner die Studenten I. Bilkei, B. Matz, H. Rösler, Th. Schober.

Zsolt Visy

Esztergom–Szentgyörgymező, Dózsa György tér (Kom. Komárom) s. Nr. 5.

22. *Kisárpás–Dombföld* (Kom. Győr–Sopron) (XI). Wir haben Ausgrabungen auf dem Gelände des Municipiums Mursella bzw. der vorausgesetzten inneren Festung von informativem Charakter begonnen. In der „Malomdomb“ genannten Flur durchschnitten wir an der Oberfläche eine in der Form eines Schotterweges sichtbare römische Straße. Es wurde die Sand- und Kieselgründung der Straße von zwei Perioden gefunden. Hinter dem sich der Straße anschließenden mörteligen Gehniveau haben wir zum größten Teil herausgenommene (100 cm breite) Gebäudemauern freigelegt. Aus den Gruben unter dem Fußbodenniveau der Gebäudemauern konnten Daten auf die bisher unbekannte Vergangenheit der Stadt im 1. Jh. gewonnen werden. Unsere Freilegung hat die bisherigen Annahmen über die Lage der Türme der spätrömischen inneren Festung wiederlegt, hier kamen nämlich nur Gebäude des Municipiums zum Vorschein.

Mitarbeiter: P. Tomka.

Eszter T. Szőnyi

23. *Kölked* (Kom. Baranya) (IV). Im Gebiet des letzten römischen Militärlagers des ungarischen Donauabschnittes, an der Stelle des einstigen Altinum haben wir Freilegungen informativen Charakters durchgeführt.

Das Lager ist nördlich vom Dorf, auf dem Szőlőhegy an hervorragender Stelle zu finden. Der östliche Teil des Lagers fehlt, die Reste des westlichen und südlichen Teiles sind stark abgenutzt.

Im Laufe der Freilegung haben wir die Mauer des W- und S-Teiles des Lagers durchschnitten. An der Südseite konnte das Wallsystem festgestellt werden. An der Mauer des Steinlagers war an der W-Seite auch eine frühere Palisadenkonstruktion wahrzunehmen. Durch die stark zerstörte Nordmauer konnte vorläufig kein Schnitt vorgenommen werden.

Mitarbeiterin: Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülep

24. *Kővágószőlős – Betrieb I.* (Kom. Baranya) (XXVI). Auf dem Gelände der Mecseker Erzbauunternehmung wurden im Laufe des Straßenbaues und bei der Errichtung von Perkulationsbecken eine frühisenzeitliche Siedlung und römische Villa gestört. Bei der Rettungsausgrabung haben wir Gruben einer Siedlung aus der Periode HA/B (Urnenfelderkultur) freigelegt.

Die römische Villa befindet sich im unteren Teil des südlichen Hanges des Jakabhegy, zum Teil im Gebiet der urzeitlichen Siedlung. Diesmal ist ein Teil des SO-Flügels der Villa, mit der Fundamentierung der Säulen des Einganges zum Vorschein gekommen. In der oberen Humusschicht kamen in großer Zahl Mosaiksteine und Freskenfragmente mit Münzen aus dem 3. – 4. Jh. hervor.

Im N-Teil des Grabungsgeländes wurde ein die Grundmauern der Villa durchschneidendes, in die Erde eingetieftes Wohnhaus aus dem 4. – 5. Jh. (mit Pfostenlöchern in der Mitte der N- und S-Seite) freigelegt, in deren NW-Ecke sich ein Herd mit aus Ziegeln gelegtem unterem Teil befand. Im Laufe der Rettungsausgrabung kamen weitere, in die Erde vertiefte Häuser mit Lehmmauern und Abfallgruben zum Vorschein, die zur spätrömischen Siedlung gehörten. Im Inneren des einen Hauses wurde ein Goldring mit Gemme gefunden.

Gábor Kárpáti–Borbála Maráz

25. *Lébénymiklós (Mosonszentmiklós)–Jánosházapuszta* (Kom. Győr–Sopron) (XIX). Wir haben die Freilegung des zum spätrömischen Lager Quadrata auf dem Római domb (Römischer Hügel) gehörenden Gräberfeldes fortgesetzt.

Es wurden weitere 2 bronzezeitliche Gräber (Kultur des Volkes mit kalkinkrustierter Keramik) und 19 spätrömische Skelettgräber freigelegt. Die Zahl der bronzezeitlichen Gräber beträgt bisher: 116, die der spätrömischen: 136.

Die unregelmäßig untergebrachten Erdgräber sind im allgemeinen NW-SO-, unter ihnen zwei S-N-orientiert. Letztere enthalten im allgemeinen keine Münzbeigaben und bilden eine geschlossene Gruppe sowohl hinsichtlich der Orientierung, als auch der Beigaben.

Im Falle der Gräber Nr. 128., 127., 123 haben wir drei Nachbestattungen beobachtet. Das früheste Grab ist von der Münze des Valens datiert, die späteste stammt vermutlich vom Beginn des 5. Jhs. Die charakteristischen Beigaben der Männergräber sind: Zwiebelkopffibel, Gürtelgarnitur, Glas, glasierter Krug. In den Frauengräbern: Trachtbestandteile, Schmuckstücke, Münzen. — An der freigelegten Fläche haben wir wiederum einen Abschnitt des Grabens um das Gräberfeld erreicht.

Die Keramik einiger Gruben, geschliffene Steinaxt lassen auch auf eine kleinere neolithische Siedlung schließen.

Dénes Gabler

26. *Magyarszerdahely* (Kom. Zala) (XX). Unsere auf dem Gelände des im Homoki dűlő gelegenen keltischen und frühromischen Gräberfeldes begonnenen Ausgrabungen haben wir in diesem Jahre beendet. Es wurden insgesamt 61 Bestattungen freigelegt; 27 Gräber stammen aus der Früheisenzeit, 34 Gräber sind römisch.

Das römische Gräberfeld war auf Grund der zum Vorschein gekommenen Münzen noch zu Beginn der ersten Hälfte des 3. Jhs belegt. Die Bestattungen waren (keltische) Brandschüttungs- bzw. (römische) Urnengräber. Das Gräberfeld ist an Beigefäßen reich, ihre Metallfunde hingegen arm. Von den letzteren soll eine Bronzefibel mit der Darstellung eines gesattelten Pferdes erwähnt werden.

László Horváth

27. *Pécs — István tér* (Kom. Baranya) (XXVI). Im Laufe der vor dem Neubau des in der Mitte des Platzes vorhandenen „Wasserfalles“ unternommenen archäologischen Freilegung kam ein mächtiges spätrömisches Gebäude an Tageslicht. Das mit 125 cm breiten Mauern begrenzte Gebäude von O-W-Richtung gelang uns vorläufig in 12 m-Länge freizulegen. Aus den S- und N-Mauern springen in 4–5 m-Abstand mächtige Pfeiler hervor.

Der Fußboden des Gebäudes lag etwa 3 m unter dem heutigen Niveau. In diesem Gebäude wurde als „Unterkirche“ eine Grabkammer gebaut. In dieser Grabkammer fanden wir 3 Sarkophage, von denen zwei aus Kalkstein, ein Sarkophag aus Marmor gefertigt wurde. Der Marmorsarkophag war mit Reliefs verziert, hatte jedoch keine Inschrift. Auch die Stiege zur Grabkammer war „in situ“ anzutreffen. Die Mauern der gewölbten Grabkammer sind etwa 3 m hoch und mit Mauergemälden bedeckt. In der O-Mauer wurde eine kleine Nische ausgebildet, im W-Ende hat man bemalte Pfeiler gestellt.

Der westliche Eingang und das östliche Ende des im frühchristlichen Gräberfeld von Sopiana freigelegten großen Gebäudes, eines wahrscheinlich frühchristlichen Mausoleums wird im folgenden Jahr erschlossen.

Mitarbeiterin: Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülep

28. *Pilisvörösvár* (Kom. Pest). Auf dem Weg nach Csobánka, 500 m vom Friedhof von Vörösvár, auf dem Hügelrücken der sog. „Sima dűlők“ kam bei den Erdarbeiten ein 280 cm hoher, 40 cm breiter römischer Meilenstein in schlechtem Zustand zum Vorschein. Die beiden

Seiten des sekundär angewendeten Steines hat eine Inschrift verziert, der Name des Kaisers wurde in beiden Fällen ausgemeißelt. Von der Inschrift sind nur AB AQ MP VIII oder VIII erhalten geblieben. (Das Steindenkmal wurde auf dem Hofe der dortigen Gemeindebibliothek untergebracht.)

Judit Topál

29. *Ságvár* (Kom. Somogy) (IV). Im Jahre 1975 haben wir den NO-Teil des Gebietes innerhalb der Festung durchforscht. Es konnten zwei große Gebäude bestimmt werden. Die Länge des einen Gebäudes mit aus Steinen gebauten Mauern beträgt 30 m, seine Breite 20 m. Die Mauern waren mit Fresken bedeckt, der Fußbodenbelag bestand aus Terrazzo. Die ganze Fläche des Saales war mit einem Heizkanalsystem (Hypocaustum) versehen, der Fußboden mit Mosaiksteinen ausgelegt. Der Saal wurde öfters umgebaut. Bei dem in der SO-Ecke des Gebäudes beobachteten Eingang kam bei der Reinigung der Mauer ein Obolus des Königs II. (CNH II 314 A. K—G) zum Vorschein. Bei der O-Seite dieses Gebäudes waren frühkaiserzeitliche Erscheinungen wahrzunehmen, die einem Villengebäude angehören, das älter ist als das mit der Festung gleichaltrige, oben beschriebene Gebäude.

Von diesem Gebiete südlich kam ein anderes mächtiges, etwa 30 m breites Gebäude mit dicken Mauern, Terrazzo-Fußboden von schwacher Qualität, schmalen Heizkanal und großen Räumlichkeiten zum Vorschein. Die Mauern waren nicht bemalt, auf Grund der Oberflächenspuren betrug die Länge dieses Gebäudes nicht weniger als etwa 60 m.

Aus beiden spätrömischen Gebäuden sind Formziegel hervorgekommen, die eine verzierende Funktion hatten.

Im Laufe der Erschließung laufenden Jahres gelang uns mehrere römischzeitliche bearbeitete Steine einzusammeln.

Endre Tóth

30. *Sopron — Beloianisz tér* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Die im vergangenen Jahr begonnenen Ausgrabungen fortgesetzt, haben wir drei Mauern eines römischen Hallengebäudes bestimmt. An seine S-Mauer wurde die N-Seitenmauer des Chors der Franziskaner- (Benediktiner-) Kirche aufgebaut. In der Mitte der 14 m breiten Halle stand eine Säulenreihe, von den großen Steinsockeln dieser wurden zwei freigelegt. An der O-Seite der Halle schloß sich ein weiterer Raum an, dessen Türöffnung wir unter der Kolostor u. gefunden haben.

In der Zerstörungsschicht zwischen den beiden Gebäuden ist eine intakte Terra sigillata (mit der Einritzung: SVMIRVS) zum Vorschein gekommen. Die älteste, schotterige Pflasterung des Platzes im Mittelalter liegt unmittelbar an der teilweise abgetragenen Mauer des spätrömischen Hallengebäudes und an einer dicken, homogenen, schwarzen Schicht. Mittelalterliche Radabweiser sind bei dem Chor der Kirche, Grundmauern von Buden aus dem 16.—17. Jh. konnten ebenfalls freigelegt werden. Ein spätmittelalterliches Ossarium wurde bei der Kirche ebenfalls durchschnitten.

János Gömöri

Die Ausgrabung von J. Gömöri fortgesetzt, finden wir uns von der Kirche entfernt eine auf das 13. Jh. datierbare schotterige Pflasterung des Platzes vor. Darunter erschien wahrscheinlich das árpádenzeitliche Niveau und unter diesem die Kulturschicht aus dem 5. Jh.

Von den zwei großen, römischzeitlichen Gebäuden kann das untere (frühere) am ehesten noch als eine Basilika vorgestellt werden, die an der O-Seite auf das Forum blickte. Seine Entstehungszeit setzen wir auf das 2. Jh. u. Z. Das Gebäude darüber hat man wahrscheinlich nach dem Umbau im 3. Jh. noch lange Zeit hindurch gebraucht.

Mitarbeiter war: P. Tomka.

Eszter T. Szőnyi

Sopron — Forumátjáró (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im Hofe hinter dem Forum-Presso haben wir an der mittleren Stadtmauer eine Freilegung durchgeführt, um den abgerissenen Teil des dort auffindbaren Basteiturnes zu erkennen und vermessen. Auf dem Hofe in der Szentgyörgy u. legten wir den unteren römischen Teil der Bastei, das innere Niveau des Basteiturnes frei. Die Mauerdicke der römischen Stadtmauer beträgt hier 350 cm, ihre Außenfläche ist abgerissen.

János Gömöri

Sopron — Tábornok ház (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Bei der Grundierung des Treppenaufganges wurden die Reste der „roten Schanze“ bzw. die frühvölkerwanderungszeitlichen Schichten unter ihr ausgebeutet. Zugleich erschlossen wir den bei dem Bau der spätromischen Stadtmauer entstandenen Schutthaufen. Darunter fanden wir eine auf die Straße ausgehende Räumlichkeit eines früheren römerzeitlichen Gebäudes mit öfters erneuertem Fußboden, auf dem hoch stehenden, aufgehenden Mauerwerk waren Reste einer einfachen Wandbemalung. Auch der W-O-orientierte römische Straßenkörper wurde von uns erschlossen.

Péter Tomka

Sopron — Városház udvara (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Unsere Rettungsausgrabung aus dem vorigen Jahr fortgesetzt, haben wir auch in diesem Jahre Reste einer Straße und eines Gebäudes aus der Römerzeit erschlossen. Die 480 cm breite Straße zeigt eine starke Sattlung, an beiden Seiten standen unmittelbar daneben die Steinmauern von Gebäuden. Der jetzt freigelegte Wegabschnitt befand sich um 385 cm unter dem heutigen Niveau. Einige Meter südlich vom Weg stand das Heiligtum des Capitolums.

Es wurden auch einige Grundmauerteile des mittelalterlichen, alten Rathauses und die Öffnung einer Kellertür freigelegt.

János Gömöri

31. *Szakály — Réti föld* (Kom. Tolna) (XXXIII). Die 1973 begonnene Freilegung der spätkeltischen-frühkaiserzeitlichen Siedlung der eingeborenen Bevölkerung wurde fortgesetzt. Im Laufe dieser Freilegung fanden wir 4 Wohngruben, 4 Vorratsgruben, 2 Herde, ein Hausfundament sowie einen Brunnen vor.

Die Wohngruben sind regelmäßig, rechteckförmig mit abgerundeten Ecken, in ihrer Achse mit größeren Pfostenlöchern, an ihrem Stampfboden mit zahlreichen kleinen Pfostenlöchern. Zwei Wohngruben sind von einer wahrscheinlich an die erste Hälfte des 2. Jhs setzbaren römischen Keramik datiert, in zwei Wohngruben kommt ausschließlich aus dem Ende des 2. Jhs bzw. dem 3. Jh. eine Keramik römischen Typs vor. Die Wohngrube XIV. wurde mit einer solchen Grube durchschnitten, die neben glasierten Gefäßfragmenten von einer groben, spätromischen Keramik auf das Ende des 4. (den Beginn des 5.) Jhs datiert werden kann. In zwei Kornspeichergruben trat ausschließlich eine Keramik der Periode LT/D ans Tageslicht, die Grube XVII. war ein sekundäres Hirschgrab.

An der Ausgrabung nahmen der Zoologe I. Vörös und die Studenten I. Bilkei, J. Solti, K. Szigeti teil.

Dénes Gabler

32. *Szentendre — Római sánc u. 13.* (Kom. Pest) (XXXIV). In der Spurlinie des durch die Stadt gebauten inneren Ringes der im Bau befindlichen Straße „M 11“, in der Achse der Straße haben wir eine der Investierung vorangehende Erschließung durchgeführt, um die nördliche Grenze der canabae und des Gräberfeldes aus dem 4. Jh. zu suchen. Vom Rande der Straße nach N zu, hält

das Gräberfeld in einem etwa 30 m langen Streifen noch an, von dort nach N zu haben wir zerstreute Siedlungsercheinungen beobachtet. Die Zahl der im Gräberfeld des 4. Jhs freigelegten Gräber beträgt bisher insgesamt 78. Die Gräber waren fast alle ausgeplündert, einige sind mit Steinpackung, Steinumrahmung versehen, der Boden des einen Grabes mit tegulae ausgelegt. In ein-zwei Gräbern waren mehrere Toten bestattet. In manchen waren als Teile der Steinumfassung oder der Deckplatte Fragmente von früheren Grabsteinen bzw. sonstigen Steinen mit Inschriften, in einem Grab ein Teil des steinernen Altarbildes eines Mithras-Heiligtums mit der Szene des Stiertötens.

In der viereckigen Grabgrube Nr. 73 war ein gestörtes keltisches Brandgrab.

Mitarbeiter waren: I. Dinnyés, K. Kővári, J. Topál.

Sarolta Tettamanti

Szentendre — Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Kom. Pest) (XXXIV). Die 1973 begonnene Erschließung des Hauptgebäudes der villa rustica haben wir beendet. Die 67 × 78 m große Villa nimmt mit den dazugehörenden Wirtschaftsgebäuden und dem großen Bad 2216 m² ein. Sämtliche Räume der in 3 größere und 3 kleinere Bauperioden teilbaren Villa (52) kamen mit einer Mauer von 702 laufendem Meter zusammen zur Erschließung.

Das Gebäude war zwischen 260–390 u. Z. in Gebrauch.

Mitarbeiter waren: S. Tettamanti, K. Kővári sowie der Restaurator A. Polányi.

Judit Topál

33. *Szombathely — Alkotmány u. 1. Járdányi-Paulovics István Romkert* (Kom. Vas) (XXXIX). Die niveaubestimmenden Ausgrabungen der vorangehenden Jahre fortsetzend, wurde die N-Ecke des an den hexagonförmigen Bau anschließenden Raumes mit dem Mosaikfußboden erschlossen. Ein Eckmuster mit Bogenlinie des mit geometrischem Muster verzierten Mosaiks ist zum Vorschein gekommen. Bei dem Rand des Mosaikfußbodens zeigten sich auf dem Mörtelverputz Wandgemäldespuren. Die äußere W-Mauer dieser Räumlichkeit hat ebenfalls ein Wandgemälde geschmückt.

Laut Bezeugung der auf die Längsachse der Aula des Kaiserpalastes senkrecht verlaufenden Sondierungsgräben liegt der Gebäudeblock des Palastes über der W-O verlaufenden, mit Basaltsteinen ausgelegten römischen Straßenfläche. Es tritt der einheitlich mit Terrazzo bedeckte Korridor teil hervor.

Im Mittelpunkt des Rondells der mittelalterlichen, bogenförmig dahinziehenden Mauer stand eine aus mehreren Schaftstücken zusammengestellte Säule. In der Nähe der Säule lag ein Stein mit dem Angeloch für einen Türflügel. Nördlich vom Rondell, in der Aufschüttung des mittelalterlichen Burggrabens, in einer stark gemischten Schicht lag das Eckfragment einer grünglasierten Ofenkachel vom Ausgang des 15.-Beginn des 16. Jhs, die einen beflügelten Engelskopf darstellt.

Tihamér Szentlélek

34. *Tác* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im 18. Jahr der regelmäßigen Ausgrabungen wurden die Forschungen im Mittelpunkt der Siedlung und an den ausführenden Straßenlinien durchgeführt. Im NO-Teil des Bezirks des Heiligtums wartete noch die Klärung der NW-Ecke eines 1974 freigelegten Heiligtums von zwei Perioden auf sich. Die hier vorgenommenen Forschungen stießen auf ein in die Erde vertieftes Quellenheiligtum (?), das vom 1. Jh. bis zu den Markomannenkriegen aufgesucht wurde. Die Mauern und der Fußboden des eingetieften Heiligtums waren von Holzplatten bedeckt. Im Fußboden war ein rechteckförmiger Schacht mit zwei kleinen Fässern.

Es wurden die Freilegungen auch im Gelände zwischen den beiden frühchristlichen Basiliken fortgesetzt. Nördlich von der basilica minor bis zum cardo kam ein Wohnhaus zum Vorschein, das durch eine schmale Gasse von der Basilika getrennt war. An der W-Seite des cardo, nördlich von dem im Jahre 1974 freigelegten Gebäude des 4. Jhs kam ein kleineres W-O orientiertes Wohngebäude (Nr. XXII) zum Vorschein. Das große Gebäude (Gaststätte?) aus dem 2.—3. Jh. setzte sich auch unter dem Gebäude Nr. XXII fort, indessen wir seinen Ostflügel unter dem nördlich von der basilica minor freigelegten Gebäude Nr. XII ebenfalls gefunden haben, ohne daß wir bis zur nördlichen Abschlußmauer gelangt wären.

Im Gebiet der tabernae kamen wir mit der Freilegung bis zur Linie des cardo. An der rechten Seite des cardo kam die Fortsetzung des Kanals zum Vorschein, dessen Abzweigung aus dem großen Kanal des decumanus wir bereits früher gefunden haben. Die tabernae wird an der dem cardo zufallenden Seite durch große Pfeiler abgeschlossen.

Im östlichen Drittel der tabernae haben wir die Freilegung des awarenzeitlich-mittelalterlichen Friedhofes fortgesetzt. In der Mitte des Friedhofes stießen wir an die Grundmauern einer kleinen, nach O orientierten und mit tiefer Apsis schließenden Kirche. Der Friedhof war mit einer Mauer umnommen, die wir an der südlichen Seite noch nicht erschlossen haben. Die mittelalterlichen Gräber lagen innerhalb der Mauer, in ihrer unteren Schicht konnten jedoch zahlreiche awarische Gräber bestimmt werden. Unter den letzteren kam ein weiteres Reitergrab zum Vorschein (Nr. 3). Die Zahl der während des Jahres erschlossenen Gräber beträgt 127.

Die aus der Siedlung herausführenden (auf Luftaufnahmen sichtbaren) Straßen haben wir östlich, nördlich und westlich von Gorsium durchschnitten.

An der Ausgrabung nahmen Zs. Bánki, Z. Farkas, Gy. Fülöp, V. Cserményi, A. S. Nagy, ferner die Studentin É. Fancsali teil.

Jenő Füz

Tököl (Kom. Pest), s. Nr. 15.

35. *Várpalota (Inota)-Halmok* (Kom. Veszprém) (XLV). Die Freilegung des Hügels Nr. 1 des Fundortes MRT 2. 49/22 wurde fortgesetzt und beendet. Der Hügel ist von einem in die römerzeitliche Fläche eingeschnittenen, schmalen Graben umnommen. Der Fuß des Hügels, insbesondere an der N-Seite war mit Steinen befestigt.

Südlich vom Mittelpunkt und der Grabgrube haben wir im 11. Block ein Pferdeskelett freigelegt. Die Trenne und die dazu gehörenden Beschläge hatten Silberfadenbelege.

In den Blocks neben dem Grab fanden wir auf die römische Fläche zerstreute, graue und rotbemalte Scherben, im gebrannten-aschigen Fleck Eisen- und Bronzefragmente. — In der Nähe des O-Randes des Hügels haben wir ein späteres Skelettgrab erschlossen.

Mitarbeiter waren: B. Golden, P. László und die Studentin I. Varga.

Sylvia K. Palágyi

36. *Visegrád — Sibrik domb* (Kom. Pest) (XLVI). Die Ausgrabung des vorigen Jahres fortgesetzt, kamen der südöstliche, fächerförmige Eckturm mit der Hauptmauer des römischen Lagers, 3 hufeisenförmige Türme und an die Innenseite der Lagermauer angebaute zwei Steingebäude (ohne innere Teilung) zum Vorschein.

Wir haben zum Teil ein Steingebäude aus dem 4. Jh. im Inneren des Lagers und einem Pfostenhaus ähnlichen Bau erschlossen, der an die Innenseite der östlichen Lagermauer angebaut wurde. Aus der Endperiode der Römerherrschaft haben wir zwischen den Ruinen der Innengebäude Reste von 3 quadrischen Wohnhäusern und zu ihnen gehörende 20 Gruben freigelegt.

Es kam auch der Rest eines, fast 5 × 5 m großen, vom Ende des 10. Jhs stammenden Wohngebäudes zum Vorschein. Seine Mauern waren aus 50 cm dicken, in Lehm

gelegten Steinen. Im Inneren des Wohngebäudes stand ein in der NO-Ecke aus Stein gebauter Herd.

Wir haben auch die Freilegung eines zu Beginn des 11. Jhs gebauten großen, zweiteiligen Gebäudes beendet. Die Gesamtlänge des Gebäudes beträgt 16,5 m. Seine Breite an der Donauseite (W-Ende) ist 9 m, die an der O-Seite 10 m. Wo aus der aufgehenden Quadersteinmauer je eine Steinreihe „in situ“ erhalten geblieben ist, betrug die Dicke des aufgehenden Mauerwerkes 100 cm, die der inneren Trennmauer 60 cm. Im östlichen Raum des Gebäudes stießen wir an der Innenseite der N-Mauer auf einen aus Stein gebauten Herd.

Die Periode vom Ende des 10. Jhs und vom 11. Jh. waren im südöstlichen, fächerförmigen Eckturm gut abzusondern. Hier konnte an die frühere Periode ein aus Kalkmörtel gefertigtes Fußbodenniveau, an die Periode des 11. Jhs die Vermauerung der Zugangstür und infolgedessen im Inneren des Turmes ein überhöhter, mit Aufschüttung von gelbem Lehm ausgebildeter Fußbodenbelag gebunden werden.

Sándor Soproni—Mátyás Szőke

37. *Zalalövő* (Kom. Zala) (XLVII). Die Erforschung der römischen Stadt wurde fortgesetzt. Zwischen dem Grundstück Kossuth L. u. 3. und der Eisenbahnlinie haben wir die dicke Schottergrundierung einer etwa 12 m breiten, an beiden Seiten von Gräben begleiteten römischen Straße freigelegt. Nach der Stratigraphie des Grabens und der Schottergrundierung wurde die Straße zumindest dreimal erneuert. Die aus der Aufschüttung des Grabens hervorgekommenen Basaltplatten weisen darauf hin, daß die Straße mit solchen Platten ausgelegt war.

Nördlich von dieser, in NW-SO-Richtung verlaufenden Straße trat der Grundriß eines großen, spätantiken, öffentlichen Gebäudes mit zwei Fußbodenniveaus hervor. Die südliche Abschlußmauer des Gebäudes wurde auf die Aufschüttung des früheren Grabens der Straße erbaut. An der gleichen Stelle kam ein großer, gewölbter Kanal zum Vorschein, der gleichfalls in den früheren Graben der Straße hineingebaut wurde. Unter dem Gebäude fanden wir eine dicke Schichtenreihe, die vermutlich mit dem 1. Jh. u. Z. beginnt. Südlich von der Straße legten wir die Spuren von Pfostenhäusern mit Lehmewurf frei. Ihre Orientierung richtete sich der Straße an. Zur Zeit des Bestehens der Häuser war dieser Stadtteil der Straße zu durch eine Mauer abgesperrt. Die Pfostenhäuser sind zur Zeit der Markomannenkriege zugrunde gegangen, ihre Zerstörungsschicht ist von einer dicken Tegulaaufschüttung bedeckt.

In den an der entgegengesetzten Seite der Kossuth L. u. gezogenen einigen Forschungsgräben stießen wir ebenfalls an die Spuren von Steingebäuden.

An der Ausgrabung nahmen V. Cserményi, Gy. Fülöp, V. Lányi, A. Mócsy, M. Szilágyi, F. Redő, E. Tóth und mehrere Studenten teil.

András Mócsy

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 38—40)

Endrőd—Szujókereszt (Kom. Békés), s. Nr. 4.

38. *Farmos—Kása dűlő* (Kom. Pest) (XLII). SW von der Gemeinde, in der Sandgrube auf dem Hügelrücken, neben der Straße 311 ist ein bedeutender Teil des Fundortes durch die regelmäßige Ausbeutung zugrunde gegangen.

Anläßlich der Rettungsgrabung sind eine spätsarmatenzeitliche Siedlung und der Teil eines spätawarischen Gräberfeldes ans Tageslicht gekommen.

Aus der sarmatischen Siedlung haben wir 27 Objekte (Gruben, 2 Häuser[?]) freigelegt. Für das Fundmaterial der Siedlung sind die in großer Menge zum Vorschein gekommenen Tierknochen, das Überwiegen der handgeform-

ten Keramik gegenüber der scheibengedrehten sehr charakteristisch. Einige römische, importierte Terra sigillata-Gefäße, bemalte Schüsselfragmente usw. wurden im 2.—3. Jh. hergestellt. Aus der Grube Nr. 9 ist das Bruchstück eines bronzenen Schuppenpanzers zum Vorschein gekommen.

Aus dem awarenzeitlichen Gräberfeld haben wir 18 Gräber freigelegt. Ihre Orientierung ist bei der Mehrheit NW (es sind auch W- und W-SW-Orientierungen angetroffen worden). Dieser Gräberfeldabschnitt war im allgemeinen gestört und arm an Beigaben. Es waren zwei Gräber mit reicheren Beigaben ausgestattet: im Männergrab Nr. 4 waren rankenverzierte Gürtelbeschlüge, doppelte Kleinriemenzungen, ein Bogen mit Knochenversteifungsplatten, ein Gefäß und Tierknochen, eine Haarspange aus Blech; das Frauengrab Nr. 30 enthielt ein bronzenes Ohrgehänge mit Anhänger, melonenkernförmige oder in anderen Formen erzeugte Perlen, eine durchbohrte, aus römischen Bronzemünzen bestehende Halskette, einen gedrehten Nadelbehälter, ein Gefäß und Tierknochen.

István Dinnyés

Kiskunhalas—Sóstó, Zöldhalom (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 63.

39. Madaras — Halmok (Kom. Bács-Kiskun) (I.)

Wir haben den mittleren Abschnitt des südlichen Endes des sarmaten-hunnenzeitlichen Gräberfeldes erschlossen. Auf einer Fläche von 7260 m² sind insgesamt nur 3 Gräber (664—666) mit den üblichen Beigaben zum Vorschein gekommen. Die stark ausgeraubten Hügelgräber schließen von Süden her das Gräberfeld. Die seit 1963 anhaltenden Ausgrabungen wurden hiermit beendet.

Ergebnis der Freilegungen: es ist das erste komplett freigelegte Sarmatengräberfeld, das wahrscheinlich auch in die Hunnenzeit hinüberreicht. In diesem Gebiete haben wir árpádenzeitliche Herde und Gräben mit wenig Scherbenmaterial gefunden.

Mihály Kőhegyi

Szarvas—Egyház föld (Kom. Békés), s. Nr. 11.

Szarvas—Szappanos (Kom. Békés), s. Nr. 11.

40. Tápiószéle — Pedagógus földek (Kom. Pest) (XLII). Die im vorangehenden Jahr begonnene Kontrollausgrabung wurde fortgesetzt. Auf einer Fläche von 260 m² haben wir 6 Gräber (8—13) freigelegt. Ihre Orientierung schwankt zwischen SO-S. Aufgrund der aus Männer-, Frauen- und Kindergräbern zum Vorschein gekommenen Fundmaterials (Perlentypen, zweigliedriger „sarmatischer“ Anhänger, handgeformte Keramik) kann dieser Gräberfeldabschnitt in die zweite Hälfte der II. Periode der Sarmatenzeit datiert werden.

István Dinnyés

Tiszafüred—Nagykenderfölk (Kom. Szolnok), s. Nr. 54.

Tiszavalk—Tetes (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén), s. Nr. 14.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 41—52)

Battonya (Kom. Békés), s. Nr. 2.

41. Budapest, XVII (Rákosszaba), Péceli út. Parzellenzahl 138598. (V) Wir haben die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 3.—4. Jh. mit ostgermanischer Population fortgesetzt. Auf einer insgesamt 666 m² großen Fläche kamen in diesem Jahr 10 weitere Gräber zum Vorschein. In den S-N-orientierten Skelettgräbern wurden Silber-, Bronzefibeln, Perlen und Gefäße gefunden. An der S-Seite des Gräberfeldes haben wir wahrscheinlich auch die äußersten Gräber erreicht.

Margit Nagy

42. Csolnok (Kom. Komárom) (XLVIII). Im Rahmen der gemeinsamen ungarisch-sowjetischen archäologischen Forschungen begannen wir in der Nähe der Bohrung Nr. 1156 mit der Erschließung des großen awarischen Gräberfeldes. 1951 hat hier Á. Cs. Sós eine Rettungsgrabung bereits durchgeführt.

Die in der Flur, namens Kenderfölk (alter Name) freigelegten 16 Gräber waren mit Ausnahme eines einzigen ausgeplündert. Trotzdem sind mehrere wertvolle Funde zum Vorschein gekommen: ein großer, gehämmerter Kupferkessel, geschnittene Bogenversteifungsplatten und eine Köchermündungsverzierung, ein Eisenschwert usw. — Im Gebiet des Gräberfeldes befindet sich ein großes, urzeitliches (wasserableitendes) Grabensystem.

Auf dem Hügelgipfel des Gräberfeldes haben wir auch Spuren eines árpádenzeitlichen Dorfes gefunden.

Ausgrabungsleiter war István Erdélyi; die Teilnehmer seitens des Archäologischen Institutes der Akademie zu Moskau waren: T. Makarowa, S. Sirinski. — Mitgewirkt haben noch: der Praktikant D. Jankovich, der Geodät D. Virágh, der Betriebsingenieur F. Sallay (Institut für Rechentechnik der UAW), der Restaurator K. Horusitzky, die Zeichnerin A. Merényi, die Anthropologin E. Lotterhof.

István Erdélyi

43. Dány—Dánsár, Magvető TSZ (Kom. Pest) (XXXIV). In der Grube eines Ölbehälters sind zwei Gräber zum Vorschein gekommen. Orientierung: ungef. NW-SO. Die eingelieferten Beigaben waren: 5 dünne, gepreßte schild- bzw. doppelschildförmige Goldbeschlüge mit Perlenreihen umrahmt und mit eingeschlagenen Tamga-Zeichen; eine zweihenklige, hellrote Tonamphora mit zugespitztem Boden; eine Silberschnalle; eine Eisenschnalle; dreiflügelige Pfeilspitzen aus Eisen; ein fragmentierter Eisengegenstand. Die Kontrollausgrabung war erfolglos, wahrscheinlich lag dort ein einsames Grab.

Sarolta Tettamanti

Endrőd—Szuőkereszt (Kom. Békés), s. Nr. 4.

Farmos — Kása dűlő (Kom. Pest), s. Nr. 38.

44. Kaposvár, 40. sz. őrház (Kom. Somogy) (L). Bei der Abzweigung der Hauptstraße Nr. 57 von Dombóvár nach Pécs, auf dem Hügelrücken über dem Bahnwärterhaus Nr. 40 kamen awarenzeitliche Gräber zum Vorschein.

Als Fortsetzung der in den Jahren 1968/69 durchgeführten Ausgrabungen (Eugénie Simonowa) haben wir 55 awarenzeitliche Gräber freigelegt (19 Männer- 13 Frauen- und 23 Kindergräber). 15 Gräber hatten keine Beigaben. In 7 der 40 Gräber trugen die Bestatteten einen Prachtgürtel, die von gegossenen, mit durchbrochenen, von Greifen und Ranken verzierten Bronzebeschlägen geschmückt war. Aus den Gräbern kamen typische bronzene Ohrringe, gepunzte Armringe, Ringe, melonenkern- und amphorenförmige Glas- und Pastaperlen, Bronzerassel, Eisenmesser und Eisenschnallen zum Vorschein.

Edith Bárdos

45. Kőlked — Feketekapu (Kom. Baranya) (XXVI). Mit der Durchforschung einer Fläche von 2400 m² und der Freilegung von Gräben zwecks Untersuchung der Ausdehnung der Siedlung haben wir die seit 1972 anhaltenden Ausgrabungen eines awarenzeitlichen Siedlungsgebietes fortgesetzt. Es wurden die Häuser Nr. 47—56, die Herde XXXVI—XLV, die Gruben XLVI—LIX, der Brunnen Nr. III, die Pfostenlöcher Nr. 71—89, ferner die Siedlungsstruktur bestimmenden Gräben und die Gräber Nr. 66—67 erschlossen. — Auch die Freilegung der HA- und LT-zeitlichen Erscheinungen des Geländes wurde fortgesetzt.

Mitarbeiterin war Zs. K. Zoffmann. An der Ausgrabung nahm David Tirr (Oxford) teil.

Attila Kiss

Lébénymiklós—Jánosházapuszta (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 25.

46. *Ravazd—Tarjánpuszta, Vasas dűlő* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Die Freilegung der bisher einzig dastehenden awarenzeitlichen Eisenhüttenanlage wurde fortgesetzt. Es ist die Eisenhütte Nr. 2 zum Vorschein gekommen. Zwei, sich einander schneidende Grabensystemreste verschiedenen Alters, Schlackenhalde und Gruben von unbekannter Bestimmung wurden erschlossen. Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial ist von verhältnismäßig frühen Gefäßfragmenten charakterisiert, was der archäomagnetischen Datierung der Eisenhütte Nr. 1 entspricht (650 ± 50 Jahre).

Aus der Eisenhütte hat J. Tóth (Archäologisches Institut der UAW) Probeentnahmen durchgeführt.

Péter Tomka—János Gömöri

47. *Rábapordány—Gyepes* (Kom. Győr-Sopron) (XI). In der Sandgrube wurden die Gräber schon seit Jahren geplündert. Als Streufund ist von hier mit spätaawarenzeitlichen Funden zusammen ein gelber Krug zum Vorschein gekommen, dessen Boden römische Zahlen enthielt. Das Gräberfeld aus dem 7.—8. Jh. liegt ungefähr 1,5 km weit vom gleichaltrigen, bereits früher bekannten awarenzeitlichen Gräberfeld von Rábapordány. In diesem Jahr haben wir 38 Gräber freigelegt. Mehrere Männergräber von ihnen enthielten beschlagene Gürtel. Auffallend war außer den mit Greifen verzierten Garnituren auch die verhältnismäßig hohe Anzahl der Gürtel mit rundem Beschlag.

An der Ausgrabung nahm E. T. Szőnyi teil.

Péter Tomka

Sopron — Beloiannisz tér (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 30

48. *Szabadszállás—Batthyány u. 10.* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Die Freilegung des im vorigen Jahr begonnenen awarenzeitlichen Gräberfeldes aus dem 7.—8. Jh. wurde fortgesetzt. Die Gräber Nr. 60—68 haben außer der als Bestattungsritus erfolgten teilweisen Abdeckung mit gestrecktem Schafleder zahlreiche Tierknochen, Silberbeschläge, Bronzeblech- und Eisengegenstände, schiebengelegte Grau- und Hauskeramik enthalten.

Elvira H. Tóth

49. *Százhalombatta—Dunai Kőolajipari V.* (Kom. Pest) (XXXIV). Auf der ausgetieften großen Fläche der Ölbehälter des sog. 40. Blockes ist — wegen Versäumnung der Anmeldung ein awarisches Gräberfeld fast völlig zugrunde gegangen. Aus den gestörten und noch rettbarer Gräbern sind folgende Funde zum Vorschein gekommen: byzantinische Schnalle mit Ranken verziert, Bruchstücke von großkugelförmigen Ohrringen mit granulierter Verzierung, halbkugelförmiges und fransenbesetztes Pferdegeschirr, schildförmige Gürtelbeschläge aus Blech, Steigbügel mit Schlingen- und erhöhter Öse, Streitaxt, Speerspitze. Wahrscheinlich konnten wir nur den Südrand des Gräberfeldes erschließen und beobachten.

Sarolta Tettamanti

50. *Szekszárd—Bogyiszló út* (Kom. Tolna) (XXXIII). Unsere 1974 begonnene Rettungsgrabung haben wir in diesem Jahr beendet. Die Grabzahl des Gräberfeldes beträgt mit den neu erschlossenen 201 Gräbern insgesamt 786.

Aufgrund des zum Vorschein gekommenen Fundmaterials scheint es, daß es uns gelungen ist, das Gräberfeld einer langen Zeit hindurch zusammenlebenden Großfamilie einer heterogenen kleinen Gemeinschaft erschlossen zu haben.

Die erste Bestattung kann auf die letzten Jahrzehnten des 6. Jhs, die letzte auf die erste Hälfte des 9. Jhs datiert werden.

Etwa 800 m östlich vom freigelegten Gräberfeld stießen wir auf die Siedlung der Gemeinschaft. Durch Freilegungen informativen Charakters konnten die Oberflächenerscheinungen geklärt werden. In einem schon früher von Kelten bewohnten Gebiet erschlossen wir (außer mehreren keltischen Objekten) ein in die Erde getieftes, jedoch über aufgehendes Mauerwerk verfügendes awarisches Wohngebäude mit einer Grundfläche von $3,20 \times 2,30$ m, dessen Dachkonstruktion von zwei mächtigen gabelförmigen Pfosten getragen wurde. Das Gebäude N—S-orientiert, hatte seinen Zugang von S her, während der aus römischen Ziegeln und Steinen gebaute Herd aus der NO-Ecke zum Vorschein gekommen ist.

Gyula Rosner

Tác (Kom. Fejér), s. Nr. 34.

Tiszafüred—Nagykenderföldek (Kom. Szolnok), s. Nr. 54.

Tököl (Kom. Pest), s. Nr. 15.

51. *Vác—Kavicsbánya* (Kom. Pest) (XLIV). In diesem Jahr haben wir auf einer Fläche von 536 m^2 41 weitere Gräber aus dem 7. Jh. freigelegt und somit kamen im Laufe der seit 1969 anhaltenden Ausgrabungen bisher insgesamt 500 Gräber ans Tageslicht. — In dem Bestattungsritus und in den Gegenstandstypen weichen die in diesem Jahr zum Vorschein gekommenen Gräber von den bisherigen mit Ausnahme einer einzigen Erscheinung voneinander nicht ab. Diese Erscheinung war eine völkerwanderungszeitliche Brandbestattung, wo sich in einem grauen, von Wellenlinienbündeln verzierten awarischen Gefäß und in dessen Umgebung menschliche Knochen und Asche befanden.

Mitarbeiter waren: M. Hellebrandt, ferner der Student E. Benkő.

Sarolta Tettamanti

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 52—55)

52. *Besenyőtelek—Tepélypuszta* (Kom. Heves) (X). NO—N von dem Borsós halom etwa 200 m entfernt, hat man einen kleinen Hügel (beim Gehöft des Bauern Csáthó) für den Straßendamm weggebagert. Durch die Erdarbeiten ist hier ein Gräberfeld aus dem 10. Jh. zugrunde gegangen. Von ihm konnten wir im NO-Teil 14 Gräber retten, darunter 3 zum Teil Reiterbestattungen. Diese letzteren wurden (vermutlich noch im 11. Jh.) ausgeplündert. Das Fundmaterial besteht aus zerbrochenen Bogenknochen, Pfeilspitzen, eisernem Pferdegeschirr und aus einem recht bescheidenen Bronzeschmuckmaterial.

Das Gräberfeld war einst von einem Graben begrenzt, der sich an der NO-Seite eckig angeschlossen hat. Die Breite des Gräberfeldes war hier beim Ende (den Abschnitt zwischen den Gräben gemessen) 26 m, nach SW erweitert es sich leicht: vom NO-Ende 20 m weiter war es schon 33 m breit. — Das Gräberfeld war in der SW-Hügellehne, seine Längsachse ist NO—SW orientiert.

János Győző Szabó

Endrőd—Szujókereszt (Kom. Békés), s. Nr. 4.

53. *Kiskunfélegyháza—Kántor domb* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). Im Laufe der Sandgewinnung wurden in der Sandgrube des Staatlichen Gutes zu Városföld zumindest 25—30 Gräber vom sog. „Belobrode“-Typ aus dem 10.—11. Jh. zerstört. Die zum Vorschein gekommenen Streufunde sind: Torques, gegossener bronzener Armring mit Tierkopf, Ringe, silbernes Armband, Schläferinge mit S-Ende, Tongefäße.

Im Laufe der Rettungsgrabung wurden 31 Gräber freigelegt. Neben den Münzen des Königs Andreas I. kamen scheibenförmige Kleiderverzierung mit herzförmigen Anhängern, eine Bronzekreuz von byzantinischem Typ. Haarringe und Gefäße ans Tageslicht.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Zs. Benkő teil.

Elvira H. Tóth—Piroska Biczó

Sály—Lator, Rózsa u. 59. (Kom. Abaúj-Zemplén), s. Nr. 80.

Szabolcs—Kalvinistische Parochie (Kom. Szabolcs), s. Nr. 65.

Szekszárd—Bogyiszló út (Kom. Tolna), s. Nr. 50.

54. *Tiszafüred—Nagykenderföldek* (Kom. Szolnok) (IV). Die im Jahre 1973 begonnene Freilegung des landnahmezeitlichen Friedhofes haben wir beendet, in diesem Jahr sind auf einer Fläche von 1571 m² weitere 71 Gräber zum Vorschein gekommen (von diesen waren 61 aus dem 10. Jh.). Hiermit haben wir insgesamt 115 landnahmezeitliche Gräber erschlossen.

Die Beigaben der die Reihen bildenden Gräber waren armselig, enthielten das typische Denkmalmaterial der sog. Friedhöfe des gemeinen Volkes: glatte Schlafenringe, geflochtene, aus Blech gefertigte Ringe und Armringe. Viel seltener kamen Kleiderbeschläge mit Rosetten oder — in den Männergräbern — Pfeilspitzen zum Vorschein. Hinsichtlich der Bestattungssitten haben wir die folgenden interessante Beobachtungen gemacht: Leichenverstellung, Verschnürung des Toten, Aufstützung des Kopfes usw. Im reichsten Frauengrab des von uns erschlossenen Gräberfeldabschnittes war die Kleidung der Verstorbenen mit runden Silberbeschlägen und -doppelanhängern verziert. Den vornehmsten Mann hat man mit seinem Köcher begraben.

Im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes kamen auch urzeitliche Siedlungsspuren und Bestattungen sowie sarmatische und gepidische Gräber zum Vorschein.

Es wurden insgesamt 9 spätsarmatisch-frühgepidische (?) Gräber freigelegt (N–S-Orientierung) deren Großteil ausgeraubt war. In dem einen Grab kamen eine granulierten Goldlunula, in großer Menge Goldflitter und eine Eisenlanze zum Vorschein.

Mitarbeiter waren die Studenten Juan Caballo, K. Magyar, K. Kurucz (JATE), S. Trugly, M. Wellisch sowie die Graphiker J. Király, A. Bánó und Zs. M. Hrotkó.

István Fodor

Visegrád—Sibrik domb (Kom. Pest), s. Nr. 36.

55. *Zalavár—Vár* (Veszprém Kom.) (IV). Uns den Freilegungen der vorangehenden Jahre anschließend und aufgrund der Ausdehnung des gefährdeten Gebietes haben wir unsere Ausgrabung fortgesetzt. Außer der weiteren Freilegung der Festungen des 9. Jhr und der Árpádenzeit sowie ihrer Klärung gingen wir auch an die Erschließung der frühmittelalterlichen Siedlung und des Friedhofes heran. Die Ausgrabung führte auch im Jahre 1975 keine solche Objekte bzw. kein Fundmaterial zur Schau, die auf eine spätmittelalterliche Befestigung im nördlichen Teil der Burginsel hingewiesen hätten. Ein bedeutendes Ergebnis ist unter anderen, daß man auch zur Gestaltung des nördlichen Randes der Insel genauere Daten gewinnen konnte (was bisher von dem im Jahre 1973 abgeholzten Wald verhindert war) und es gelang uns auch ein aus Ruten geflochtenes Uferschutzsystem zu erschließen, zu dem als nächste Analogie die slawische Wallburg von Berlin-Spandau geliefert hat.

Ágnes Cs. Sós

56. *Abaújvár—Vár* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Themenkreis: „Erforschung der Zentren der Stammeshäuptlinge und der Sitze der Gespanschaften“ haben wir unsere 1974 begonnene Freilegungen mit dem Durchschneiden des Walles der Erdburg von Abaújvár beendet. In diesem Jahr wurden 7 weitere Schichten der Balkenkonstruktion freigelegt, im Lauf der völligen Erschließung sind insgesamt 14 Balkenschichten zum Vorschein gekommen. Die bereits früher beobachtete Kastenbaukonstruktion hat im ganzen Durchschnitt des Walles ein einheitliches System gezeigt. Die auf die Wallrichtung querliegenden Balken waren dicht untereinander in 10 cm-Abständen, voneinander 50–70 cm weit untergebracht. Die mit der Wallrichtung übereinstimmenden Balkenschichten zogen sich auch weiter in 2–3 m-Abständen voneinander dahin. Dem unteren Teil des Walles zu, konnten die auf die Wallrichtung querliegenden Balken auch bei dem mehr als 8–12 m langen, 13–14 m-Abschnitt beobachtet werden.

Unter der untersten Balkenreihe etwa in 100 cm-Dicke (in 7,6–8,5 m-Tiefe) zog sich eine eindeutige Siedlungsschicht entlang, in der Grubenspuren und kaiserzeitliche Keramikfragmente waren.

Am inneren Fuß des Walles fanden wir auf eine árpádenzeitliche Siedlung verweisende mehrere Mühlsteine, Herdreste und keramisches Material vor.

An der Ausgrabung nahmen die Studentin E. Lovász und die Restauratorin T. Fidrák teil.

Judit Gádor

Bajna—Csimai dűlő (Kom. Komárom), s. Nr. 60.

57. *Bernecebaráti—Templomhegy* (Kom. Pest) (LII). Die Fortsetzung des über der Gemeinde dahinziehenden Hügelrückens hat je ein tiefer Graben in zwei Teile geteilt. Der Durchmesser des inneren Teiles beträgt 275×80 m, der des äußeren Gebietes 470×90 m. Die Seite des Innengebietes wird von einem Wall verteidigt, den wir an zwei Stellen durchschnitten haben.

Die unterste (30 cm dicke) Schicht enthält die Reste der Spätlangyel-Kultur, die darüber liegende (80 cm dicke) Schicht die der Siedlung der Späthatvan-Kultur. Beide Schichten sind gerade. Es gibt keine Spuren von einem Wall oder sonstiger Festung. Auf diese wurde der auch heute sichtbare Wall, in dessen Erdboden überall Gefäßfragmente aus dem 10.–12. Jh. vorgekommen sind, gebaut. Die aus waagerechten Balken bestehende Kastenbaukonstruktion ist vermodert, Feuerspuren konnten nicht wahrgenommen werden. Die Breite der Mauerkonstruktion betrug 280–250 cm bzw. 370 cm. Der Wall ist árpádenzeitlich, jedoch ist es wahrscheinlich, daß die ersten Erbauer des tiefen Grabens um das Innen- und Außengebiet aus dem Volk der Hatvan-Kultur hervorgekommen sind.

Im Innengebiet stand eine Kirche aus dem Mittelalter, die ist begrenzt mit einer Mauer die vermutlich aus dem Spätmittelalter stammt, mit Schießscharten.

Gyula Nováki

Besenyőtelek—Tepélypuszta (Kom. Heves), s. Nr. 52.
Csolnok (Kom. Komárom), s. Nr. 42.

58. *Doboz—Hajdúrtás* (Kom. Békés) (IV). Die früheren Freilegungen fortsetzend, haben wir in einem neueren 10×60 m großen Streifen eine Ausgrabung durchgeführt. Es sind 3 kleine, in die Erde eingetiefte Wohngebäude (18–20.), ein im Freien stehender Herd mit sorgfältig beschmierem Boden und dazugehörendem Vorraum und Gruben, ferner Gräben verschiedener Größe und Form zum Vorschein gekommen. Die frühárpádenzeitliche Siedlung — wie wir dies auch bereits früher beobachtet haben — stand an der Stelle einer früheisenzeitlichen

Siedlung. Aus diesem Zeitalter haben wir jetzt ein in die Erde getieftes Wohnhaus erschlossen und in seiner Nähe wurde auch — in einem Gefäß verborgen — einen aus 81 Stücken bestehenden Bronzeschatzfund zutage gefördert.

Júlia Kovalovszki

59. *Eger—Almárvölgy, Paulinerkloster* (Kom. Heves) (X). Wir setzten die Arbeiten der Rettungsgrabung insbesondere bei dem Damm der Werkbahn fort. Im Laufe dieser Arbeiten wurde die Fortsetzung der Maueranschlüsse geklärt. Der Chor der Kirche sowie die in nördlicher Richtung von der Kirche gestandenen Klosterbauten sind zum größten Teil unter dem 12–15 m breiten Eisenbahndamm.

Im Kircheninneren fanden wir beim Anfang des Chors einen roten Ziegelboden, ferner in sekundärer Anwendung einen aus dem Jahre 1352 stammenden Grabstein aus Sandstein. An einer anderen Stelle der Kirche wurden 6 Gräber freigelegt.

László Fodor

Eger—Vár (Kom. Heves), s. Nr. 72.

60. *Endrőd, Décsi Páskum* (Kom. Békés) (III). SW vom Dorfe, auf dem Kápolnahalom, der an der nördlichen Seite der nach Szarvas führenden Landstraße liegt, haben wir eine Sondierungsgrabung vorgenommen. Es wurde das aus gestampftem Lehm bestehende Fundament einer O–W-orientierten, einschiffigen, kleinen árpádenzeitlichen Kirche mit halbbogenförmigem Chorschluß vorgefunden. Das Schiff der Kirche ist 4,5 m breit und dürfte ungefähr auch ebenso lang gewesen sein. Die Kirche wurde aus Ziegeln gebaut, aus der Schuttschicht kamen frühárpádenzeitliche Keramikfragmente und aus Eisen erzeugte Streitkolben mit Warzen zum Vorschein. An der N- und S-Seite der Kirche haben wir insgesamt 10 gestörte, O–W-orientierte Gräber erschlossen (ohne Beigaben).

Etwa 100 cm unter der árpádenzeitlichen Schicht legten wir den Herd der Kultur der Linienbandkeramik des Alföld frei. Es kamen streuweise auch bronze- und kupferzeitliche Funde (Kultur von Tiszapolgár) zum Vorschein.

Dénes Jankovich

61. *Endrőd — Öregszőlők*, Hazug u. Im Laufe der auf dem topographischen Fundort Nr. 35 durchgeführten Sondierungsgrabungen wurde folgendes erschlossen:

Die große Grube der Körös-Kultur mit reicher Keramik, Knochengeräten und Tierknochenmaterial. Die kleine Grube der Linienbandkeramik des Alföld, das Fundament der Gruppe von Szakálhát.

Die in der Árpádenzeit erbauten Herde aus den oberen Schichten, bei denen wir beobachtet haben, daß in der Fundamentierung der Herde zwischen zwei Lehm-schichten außer den árpádenzeitlichen Gefäßfragmenten auch urzeitliche Tierknochen eingesmiert wurden.

János Makkay

62. *Feldebrő* (Kom. Heves) (IV). Die früher begonnenen archäologischen Freilegungen aus der Zeit vor der Restauration der als Kunstdenkmal zu betrachtenden Kirche fortsetzend, haben wir die Grabkammer der Unterkirche aus dem 11. Jh. freigelegt, das zentrale Steingrab restauriert. Im Kirchenbereich haben wir an der Stelle des wasserabführenden Kanals den Friedhof um die Kirche durchschnitten. Zwischen den 134 erschlossenen Gräbern war in der südlichen Apsis der ersten Kirche auch ein beigabenloser Steingrab. Die Mehrheit der Gräber ist eine spätere Bestattung mit Holzsärgen. In einigen Gräbern fanden wir Münzen, Rosenkränze, Posa-

mentreste vor. Es sind auch Teile der aus Stein gebauten Kirchhofmauer des mittelalterlichen Friedhofes, an einer Stelle mit einem Stützpfiler zum Vorschein gekommen.

An der Ausgrabung nahm I. Méri teil.

Júlia Kovalovszki

63. *Kiskúnhalas—Sóstó, Zöldhalom* (Kom. Bács-Kiskun) (XVI). Auf dem zum Straßenbau abgetragenen Hügel wurden 93 árpádenzeitliche Gräber freigelegt. Aus den Gräbern kamen die charakteristischen Funde der Friedhöfe des gemeinen Volkes sowie die Münzen des Königs István II. und Béla IV. ans Tageslicht. Wir haben ein árpádenzeitliches Wohngebäude erschlossen, Spuren von einer Kirche konnten nicht gefunden werden.

Auf dem Fundort sind in geringer Menge bronze- und sarmatenzeitliche Scherben hervorgekommen.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Zs. Benkő und L. Kocsis teil.

Piroska Biczó

Madaras—Halmok (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 39.

64. *Somogyvár—Kupavárhegy* (Kom. Somogy) (L). Als Fortsetzung der 1972 begonnenen Freilegung erforschten wir das an die N-Seite der vom König László I. im Jahre 1091 gestifteten großen Basilika sich anschließende St. Benediktinerkloster. Die Gebäude des Klosters umnehmen mit einem Kreuzgang einen 25×24,5 m großen Hof. Es wurden unter den Fußboden des Kreuzganges eine lange Zeit hindurch Bestattungen vorgenommen, die bisher freigelegten 130 Gräber stammen vor allem aus dieser Stelle. Ein Teil der Gräber bestand aus Steinkisten- bzw. Ziegelgräbern. Die zum Vorschein gekommenen, meisterhaft gemeißelten Steindenkmäler sowie die sonstigen Funde machen es sicher, daß auch der Kreuzgang im 12. Jh. gebaut worden ist und bis zum 15. Jh. bestanden hat. Im Spätmittelalter wurde der Kreuzgang jedoch überall stark abgetragen und auch der Hof verkleinert. Aufgrund der nur zum Teil erschlossenen Mauerreste wurde der umgebaute Innenhof 16×14,5 m groß.

Die Klostergebäude wurden öfters umgebaut. Der Großteil der Gebäude ist im 16. Jh. niedergebrannt, die verkohlten, mächtigen Eichenbalken sind an mehreren Stellen erhalten geblieben.

Nördlich vom Gebäudeblock des Klosters, auf dem eingebauten Gelände haben wir einen Wallgraben gefunden, der — voraussetzlich — das kirchliche Objekt von den weltlichen (Gespanschafts-) Gebäuden getrennt hat.

An der Ausgrabung haben E. Bárdos, ferner die Restauratorinnen J. B. Perjés, I. V. Vámosi, G. Kun, K. Marton und die archäologische Assistentin E. Merész teilgenommen.

Kornél Bakay

Sopron—Beloannisz tér (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 30.

65. *Szabolcs—Kalvinistische Parochie und Grundschule* (Kom. Szabolcs) (XXIV). Die Erschließung des im Bereich der kalvinistischen Parochie befindlichen Friedhofes aus dem 10.–11. Jh. und der darauf entstandenen árpádenzeitlichen Siedlung haben wir fortgesetzt. Die Ränder der frühen Bestattungen bzw. der Siedlung wurden gefunden. Von den erschlossenen (W–O-orientierten) 6 Gräbern lagen zwei Skelette in einem großen, an den Ecken mit Balken versehenen, rechteckförmigen, ausgeplünderten Sarggrab, zwei andere hingegen in einem ungestörten, beigabenlosen Grab in Hockerlage, am Rande des Reihenfriedhofes.

Auf den Rand der auf den Friedhof entstandenen árpádenzeitlichen Siedlung sind wir von der Parochie südöstlich in der Nähe des Wallgrabens gestoßen. In zerstreuter Lage haben wir den ausgebrannten, aus Lehm

gebauten Boden von 3 Rundöfen, ferner Reste von mehreren, runden, elliptischen usw. Abfallgruben gefunden. Aus ihnen sind eine mit Wellenlinien verzierte Keramik, Tierknochen, Fischschuppen, Asche und andere organische Reste an die Oberfläche gekommen.

An mehreren Stellen stießen wir auf die Spuren von Wohnstätten der Zóker Kultur, der Spätbronzezeit usw., auf dem Hügelrücken zum Teil auch auf im Spätmittelalter bewohnte Stellen.

Mitarbeiter waren K. Magyar, L. Szathmáry, Zs. M. Hrotkó.

Péter Németh

Szabolcs-Kisfalud (Kom. Szabolcs) (IV). Aus der Dorfsiedlung des 12.–14. Jhs haben wir in diesem Jahre etwa eine Fläche von 350 m² erschlossen. (Das seit 1971 freigelegte Gesamtgebiet betrug: 1700 m²). Es kamen Abfallgruben und ein im Freien stehender Herd mit weggepflügter Backfläche hervor. Der Großteil des Fundmaterials besteht aus einer árpádenzeitlicher Keramik. Vom Gesichtspunkt der Datierung der Siedlung ist das Vorkommen eines aus dem 12. Jh. stammenden Schläfenringes mit S-Ende besonders wichtig.³

Am Ufer des alten Theißbettes zwischen Szabolcs und Balsa haben wir – aufgrund der Oberflächenspurten versucht, den Platz des im Jahre 1245 von König Béla IV. geschenkten Dorfes, namens Halász zu bestimmen. Unsere diesjährigen Forschungsgräben haben jedoch vor allem eine Linienbandkeramik enthalten.

An der Ausgrabung haben die Studentinnen A. Gergely und Zs. Korkes sowie der Graphiker J. Király teilgenommen.

István Fodor

*Taliándörög*d (Kom. Veszprém), s. Nr. 84.

Tiszaalpár–Várdomb (Kom. Bács), s. Nr. 12.

Visegrád–Sibrik domb (Kom. Pest), s. Nr. 36.

Zalavár–Vár (Kom. Veszprém), s. Nr. 55.

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 66–85)

66. *Bajna–Csimai dűlő* (Kom. Komárom) (XLIX). In der Nähe der 1972 freigelegten mittelalterlichen Töpferöfen hat der Traktorist J. Kovács beim Pflügen in einem aus weißem Steingut erzeugten Fußbecher 940 Silbertaler gefunden. Nahe des aus den Prägungen von Albert, Wladislaw I. und Ladislaus V. bestehenden Fundes konnten wir anlässlich des Lokalausgleiches den Fleck eines größeren spätmittelalterlichen Hauses, weiter westlich davon die Reste eines weggepflügten árpádenzeitlichen Backofens beobachten. Westlich vom Kalvarienberg kamen aus einem dunklen Fleck außer árpádenzeitlichen Scherben auch auf eine Eisenhütte verweisende Reste (Eisenluppe, Schlacke) zum Vorschein. – Obige Fundplätze geben die Stelle des von den Türken verwüsteten Dorfes Csimaszombatja an.

István Horváth

67. *Balatonendréd* (Kom. Somogy) (L.). Der Mittelschullehrer L. Hékel ist auf dem Hofe seines Hauses (Fő u. 91) auf einen – in einem Tongefäß verborgenen – bedeutenden mittelalterlichen Münzfund gestoßen.

Gesamtgewicht des in das Museum eingelieferten Fundes: Goldmünzen = 20,75 g, Silbermünzen = 1264,80 g. Zusammensetzung des Fundes: 6 Goldflorins aus dem 16. Jh., 46 von den Habsburgern geprägte Silbertaler aus dem 16. Jh. Die früheste Prägung stammt aus dem Jahr 1541, die späteste aus 1579.

Kornél Bakay

Bernecebaráti (Kom. Pest), s. Nr. 57.

68. *Budapest, I. Hess András tér 2.* (V). Im Laufe der systematischen Beobachtung der Bauarbeiten am Hilton-Hotel kamen im mittelalterlichen Kreisgang noch zwei Grabsteine zum Vorschein. Der eine gelblich-weiße, aus Sandstein gefertigte Renaissance-Grabstein wurde dem aus Modena stammenden jungen Mann Johannes Furno von zwei Landsleuten gestellt. Das umrahmte Feld wird von einem aus der glatten Oberfläche hervortretenden Wappenschild verziert. Der Grabstein wurde in die Mauer des Kreisganges eingemauert. Der andere Grabstein ist ein Fragment aus rotem Marmor. In dem ebenfalls in einem Renaissance-Rahmen eingefassten Feld ist im Wappenschild die Gestalt eines an der Arbeitsbank sitzenden und tätigen Gerbers sichtbar. Die Inschrift fehlt. Die Herstellungszeit ist ebenfalls auf den Beginn des 16. Jhs zu setzen.

Katalin H. Gyürk

69. *Budapest, I. Szent György tér* (V). Im Laufe der auf dem SW-Teil des Platzes durchgeführten systematischen Freilegungen ist das im 13. Jh. gebaute (und sich dem bereits im vorangehenden Jahr freigelegten, an die Stadtmauer aus dem Zeitalter des Königs Béla IV. anschließende Turmfundament mit Balkenkonstruktion und viereckigem Grundriß, zum Vorschein gekommen.

Weiter nördlicher haben wir die Freilegung der zur Zeit des Königs Sigismund erbauten nördlichen Tore des mittelalterlichen Palastes und der Keller der sich an diesem von O her anschließenden Seitenturmes fortgesetzt (vor der nördlichen Fassade des „A“-Gebäudes des Museums der Arbeiterbewegung). Nördlich von dem Tor haben wir in etwa 30 m-Länge die Oberfläche des aus der Stadt in den Palast führenden Steinweges, an dessen O-Seite auch Spuren eines erhöhten Bürgersteiges festgestellt werden konnten, gefunden und freigelegt.

László Zolnay

70. *Budapest III. Óbuda* (V). Die mit der Bautätigkeit des neuen Wohnviertels im Zusammenhang stehenden Fundbergungen und Ausgrabungen wurden 1975 fortgesetzt. Wir haben die fixen Punkte des Fluganges vom Jahre 1355, die bedeutenden mittelalterlichen Objekte der Stadt der Königin und ihren Straßennetz untersucht: die Erforschung der Burg der Königin, des Klarissenklosters und der mittelalterlichen Kapelle auf diese Weise fortgesetzt.

Wir bearbeiteten die Bestimmung der Stadt der Probstei und der Umgebung der Probsteikirche aus dem 14. Jh. Aufgrund der Forschungsergebnisse wurde das topographische Bild von Óbuda im 14.–16. Jh. vollkommener. Aufgrund mehrerer neuer Angaben tritt das Zentrum der Stadt der Königin, vermutlich ein Abschnitt des Piac-tér klarer hervor. – Vor allem erhielten wir – dank des zum Vorschein gekommenen Steinmaterials – zur Bearbeitung unserer anjouzeitlichen Architektur bedeutende Daten.⁴

Herta Bertalan

III. *Magyar Lajos (Fényes Adolf) utca 25–43.* Die Freilegungen im Gebiete des Klarissenklosters wurden fortgesetzt. Bei dem in diesem Jahre abgeschlossenen Forschungsabschnitt hat sich der bisher erschlossene Grundriß des Klosters und seines W-Traktes ergänzt. Es wurde die Größe des Hofes des Kreisganges bestimmt. Zwischen der S-Seite und dem nördlichen Wandelgang stießen wir auf mittelalterliche Gebäudereste. Den mittleren Teil der Reihe von Räumlichkeiten wurde mit den neuzeitlichen Kellern abgerissen bzw. eingebaut. Im erschlossenen Raum mit Ziegelfußboden fanden wir in der Abbruchschicht mehrere birnengliedrige Rippen und

Schlußsteine vor. Östlich vom neuzeitlichen Keller trat ein Raum mit polygonalem Abschluß ans Tageslicht. Diesen Gebäudeteil hat man später oktogonal umgebaut und hierbei ein Grab gestört (2,80 × 1,20 m). Das Gehriveau dieses Gebäudeteiles dürfte mit dem Niveau der Kirche in gleicher Höhe in unmittelbarer Verbindung mit der Kirche gewesen sein. Aufgrund des Grundrisses und der Niveaugegebenheiten können wir daran denken, daß dieser Gebäudeteil die für die Königin Elisabeth vor 1380 gebaute Grabkapelle, die Kapelle Corpus Christi war.

Nördlich von der Kirche stießen wir auf die dicke Schicht einer mittelalterlichen Steinmetzwerkstätte. Hier kamen mehrere O-orientierte Gräber zum Vorschein. Aufgrund von Urkunden können wir das Gebiet mit dem von Nonnen im Jahre 1374 erworbenen Grundstück gleichsetzen, wo eine Steinmetzwerkstätte gestanden hat.

Herta Bertalan

III. *Kalvin köz 1–3/Parzellenzahl 17730.17727.* Die 1774 begonnene Freilegung der Burg der Königin fortsetzend, haben wir einen weiteren, etwa 30 m langen Abschnitt der östlichen Burgmauer sowie in 6 m-Länge die südliche Burgmauer erschlossen. Die östliche Pfeilerreihe des im Laufe der früheren Forschungen zum Vorschein gekommenen Hallenganges aus dem 14. Jh. wurde freigelegt.

Júlia Altmann

71. *Budapest, V. Váci utca 1–3. (V).* Mit einem Graben der Gasleitung wurde der mittelalterliche Innenraum des Váci-Stadttors von Pest, die N- und S-Mauer des Torturmes durchschnitten. In der einen Seite des schmalen Grabens, unmittelbar unter dem heutigen Straßenkörper befand sich in der N-Mauer des Torturmes eine große Konsole. Die innere Mauerebene war von Mörtelstücken bedeckt. Den Innenraum des Torturmes hat man mit Baurümmen enthaltender Erde aufgefüllt, vor den äußeren Fassaden fanden wir durch neuzeitliche Bauarbeiten gestörte Schichten vor.

Katalin I. Melis

72. *Eger – Burg* (Kom. Heves) (X). Die Erschließung des beim Setét-Tor befindlichen árpádenzeitlichen Friedhofes wurde fortgesetzt. Von den durch mittelalterliche Bauten durchschnittenen Gräbern fanden wir in einigen Schlafenringe mit S-Ende. Aus der Tiefe der Gräber bzw. der mit Steinstaub bedeckten ungestörten Schicht konnte festgestellt werden, daß sich das Bodenniveau im Mittelalter in diesem Abschnitt in N-Richtung erhoben hat.

Auch auf dem Gelände über dem Setét-Tor haben wir die Freilegung von weiteren Teilen der die Außen- und Innenburg einst trennenden Burgmauer und der Umgebung fortgesetzt.

Bei dem im Laufe der Herstellung der W-Burgmauer durchgeführten Mauerabbruch kamen mehrere gotische Steindenkmäler zum Vorschein. Bei dem mittleren Teil der Mauer wurden bei der Öffnung einer zugemauerten Höhlung mehrere Hundert Bronzemünzen (Poltura) aus den Kurutzenzeiten gefunden.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen S. Lázár, J. Kvassay und M. Wolf teil.

Mitarbeiter: J. Kárpáti. Projektierungs-Ingenieur: J. Sedlmayr.

Károly Kozák

Feldebrő (Kom. Heves), s. Nr. 62.

73. *Felsőnyék – Tükrös dűlő* (Kom. Tolna) (XXXIII). Es wurden beim Pflügen in ein Gefäß verborgene Münzen zutage gefördert. Mit den im Laufe der mit Metallsuch-

geräten durchgeführten Forschung zum Vorschein gekommenen Münzen zusammen, wurden ungarische Denare und polnische Groschen aus dem 16. Jh. insgesamt in einem Gewicht von 4,5 kg gefunden. Die Münzen waren in zwei gelbe, unglasierte Tonkrüge aus dem Ende des 16. – Anfang des 17. Jhs voneinander getrennt verborgen. Aufgrund der an der Oberfläche gefundenen gleichaltrigen Siedlungsspuren kann der Fundort mit der verwüsteten Gemeinde Horhi gleichgesetzt werden.

An der Rettungsgrabung nahm Gy. Rosner teil.

Attila Gaál

74. *Hegyesalom, Röm.-Kath. Kirche* (Kom. Győr-Sopron). Nach den begonnenen Mauerforschungsarbeiten wurde es mit der archäologischen Freilegung der Kirche begonnen. Im Schiff haben wir den südlichen Teil des halbbogenförmigen Chors aus der Romanenzeit und Teile der einstigen W-Mauer freigelegt. In der Nähe des S-Tores stießen wir auf die Fundamentierung des Pfeilers der Galerie des Kirchenpatrons.

In dem zu Beginn des 14. Jhs gebauten Chor mit polygonalem Abschluß kam der Treppenabstieg einer aus Ziegelmauern gebauten Krypta zum Vorschein. Im Laufe der im Schiff durchgeführten Mauerforschung kam es auch zur figürlichen und archäotektonischen Erschließung eines mittelalterlichen Weihkreuzes, in der N-Mauer einer nicht allzu tiefen Wandnische, des annehmbaren „Pastoriums“ und an beiden Wänden der Reste eines neuzeitlichen Wandgemäldes.

An der Ausgrabung nahm die Studentin K. Biró teil. Projektierungs-Ingenieur: J. Sedlmayr, Kunsthistoriker: F. Levárdy.

Károly Kozák

75. *Igar – Faluhegyi dűlő* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im Laufe der Erdarbeiten kam im Gebiet des einstigen Dorfes in Leinensäckschen, in ein Tongefäß verborgen ein aus 2982 St. bestehender Münzfund aus dem 16. Jh. zum Vorschein. Zusammensetzung des Münzfundes: 33 St. Silbertaler sowie von 1500 bis 1590 datierbare Denare.

Judit F. Antoni

Jászdózsa – Kápolnahalom (Kom. Szolnok), s. Nr. 6.

76. *Máriakéménd* (Kom. Baranya) (XXVI). Am N-Ranz des Dorfes, an der W-Seite der nach Pécsvárad führenden Landstraße ist beim Behacken des Maises ein Silbermünzfund aus dem 16. Jh. zum Vorschein gekommen. Aus dem Fund gelangten Silbermünzen in einem Gewicht von 5 kg (darunter 22 Ferdinand-Taler und in großer Menge Báthory-Denare) ins Museum, samt den Fragmenten des Tongefäßes, in dem der Fund verborgen war. Die in der Umgebung des Fundortes – auf einem Hügelrücken – in großer Anzahl auffindbaren spätmittelalterlichen Scherben weisen auf ein Dorf aus dem 15. – 16. Jh. hin.

Borbála Maráz

77. *Mecseknádasd – Schloßberg* (Kom. Baranya) (XXVI). Die Reste der Umsäumungsmauer der Kirche wurde in diesem Jahre fast in ganzer Ausdehnung freigelegt. An der O-Seite ist ein bedeutender Teil der Grundmauern eines kleineren Turmes zum Vorschein gekommen, der ursprünglich vermutlich dem Schutze des Tores gedient hat. An der S-Seite fanden wir als Fortsetzung der Spurlinie der Umsäumungsmauer auf eine Palisadenmauer verweisende Pfostenlöcher. Aus der Lehm-, Müll- und Holzkohlenreste enthaltenden Aufschüttung vor der äußeren Fläche der Mauern kamen in sehr großer Menge

türkische und türkenzeitliche bosniakische Keramik sowie verschiedene Metall- (vor allem Eisen-) Fragmente ans Tageslicht.

Projektierungs-Ingenieur: I. S. Pusztai.

Mária G. Sándor—Győző Gerő

78. *Pécs—Citrom utca* (Kom. Baranya) (XXVI). Im Laufe der Erforschung der südlichen mittelalterlichen Stadtmauer haben wir in O-Richtung unsere Forschungen fortgesetzt. Es gelang uns einen neueren Abschnitt der Mauer zu bestimmen. Im Grabenabschnitt vor der Außenfläche der Stadtmauer kamen Reste einer römischen Mauer zum Vorschein, aus der Aufschüttung mit römischen Dachziegelresten.

Projektierungs-Ingenieur: F. Mende.

Mária G. Sándor

Pécs—Káptalan utca 4. Im Laufe unserer an der S- und zum Teil O-Fassade eines einstöckigen Gebäudes durchgeführten Mauerforschung, ferner in den im Parterre und an der Etage befindlichen Räumen haben wir den Stein eines reich profilierten gotischen Fensterrahmens, mittelalterliche Rahmensteinfragmente aus einem barockzeitlichen Umbau freigelegt. In den südlichen Räumen im Parterre und auf der Etage des mittelalterlichen Gebäudes fanden wir je eine zum Teil in mehreren Perioden umgebildete bzw. im 18. Jh. eingemauerte mittelalterliche Fensteröffnung mit einer Sitzbank.

Mária G. Sándor

79. *Ráckeve—Angyali sziget HÉV megálló* (Kom. Pest). Wir haben eine beim Straßenbau gestörte mittelalterliche Siedlung und den dazu gehörenden Friedhof durch Kontrollausgrabung bezeugt. Von den Beigaben der 7 freigelegten — gestörten — Gräbern kamen aus dem einen Grab Gürtelbeschläge, aus einem anderen schöne Kopfschmuckstücke hervor. In der unmittelbaren Nähe des 34×270 m großen Blockes kam ein Altarfragment mit Relief zum Vorschein. Das Relief zeigt eine sitzende Gestalt mit einer Leier, um ihr Tiere und Bäume (König David). Der Fundort, der dem einstigen Dorf Szentábrahámtelek (13.—14. Jh.) entspricht, lag in südlicher Richtung von der Kirche.

Sarolta Tettamanti

Ságvár (Kom. Somogy), s. Nr. 29.

80. *Sály—Lator, Rózsa u. 59.* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Laufe der vor einem Hausbau vorangehenden Rettungsgrabung haben wir einen Abschnitt der Mauer einer 1972 freigelegten Rundkirche und daneben weite 18 Gräber erschlossen. In diesen fanden wir Trachtbestandteile, Kopfschmuckreste mit bronzenen Drahtgeflechtverzierung, Ledergürtel mit Beschlägen usw. aus dem 15. Jh. vor. SO von der Kirche konnten wir die Grenze des Friedhofes beobachten. Aus den von hier zum Vorschein gekommenen Mörtelspuren gefolgert, nehmen wir an, daß der Friedhof einst ummauert war.

SW von der Kirche haben wir ein in die Erde eingetieftes Haus aus dem 10. Jh. freigelegt, mit einem intakt gebliebenen Steinherd in seiner SO-Ecke.

An der Ausgrabung nahm die Restauratorin T. Fidirám teil.

Judit Gábor

81. *Sárospatak, Franziskanerkloster* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVIII). Die diesjährige Freilegung haben wir unter dem Garten in der Kossuth u. 5. fortge-

setzt. Es wurden die Grundmauern des von der Kirche in SW-Richtung gelegenen Chors mit polygonalem Abschluß erschlossen (Mauerbreite: 160 cm, Chorbreite: 450 cm). Die westliche Ausbreitung wird von der Linie der Kossuth-Straße bestimmt, wegen des Einbaues war eine genaue Bestimmung nicht möglich.

Katalin Dankó

82. *Siklós—Malkotsch Bei Dschami* (Kom. Baranya) (XXVI). Auf dem Hofe des Bezirkskulturhauses haben wir die Mauerreste des sich an die Dschami an der SW-Ecke anschließenden Minarets freigelegt, von dessen aufgehendem Mauerwerk die unterste Quadersteinreihe noch steht. In einem Abschnitt der sich an die NW-Fassade anschließenden Vorhalle haben wir die ursprünglichen Reste der erhöhten Stützmauer eines späteren Anbaues zum Teil aus der neuzeitlichen Mauerung freigelegt. An derselben Seite haben wir auch an einem größeren Stück das äußere Gehniveau aus der Türkenzeit erschlossen. Aus der Aufschüttung kamen moderne keramische Fragmente zum Vorschein.

Projektierungs-Ingenieur: F. Mende.

Győző Gerő

Somogyvár—Kupavárhegy (Kom. Somogy), s. Nr. 64.

Sopron—Beloianisz tér (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 30.

Sopron—Bécsi út. Krautacker (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 9.

Sopron—Fórumátjáró (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 30.

Sopron—Városházudvar (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 30.

Szabolcs—Ref. Parókia (Kom. Szabolcs), s. Nr. 65.

83. *Szekszárd—Újpalánk* (Kom. Tolna) (XXXIII). Es wurde mit der Freilegung der türkenzeitlichen Palisadenburg und der dazugehörenden türkisch-ungarisch-serbischen Zivilsiedlung begonnen. Es gelang uns die genaue Stelle der Palisadenburg zu finden und wir gingen an die Erschließung des Innengebietes der Palisadenburg und der S—W-Erdbastei der Burg über. Es wurden die Spuren der waagerechten Balkenkonstruktion der Bastei sowie die im Gebiet vorhandenen türkischen Gebrauchsgegenstände und keramische Fragmente enthaltenden Gruben gefunden.

Attila Gail

Szombathely—Alkotmány u. 1. Járdányi-Paulovics István Romkert (Kom. Vas), s. Nr. 33.

84. *Taliándörög—Szt. András templom* (Kom. Veszprém) (XLV). Die Forschungsergebnisse in der Kirche mit geradem Chorabschluß, die aus einer Urkunde des Jahres 1339 und heutzutage bloß aufgrund des aufgehenden Mauerwerkes des Chors bzw. der Sakristei bekannt ist, sind folgende:

1: Bestimmung des gotischen Gehniveaus des Chors; darüber Freskenreste (an der N-, O-, W-Seite); Bestimmung des romanenzeitlichen Gehniveaus; an der romanenzeitlichen N-Seite des Chors Mörtelspuren. In der südlichen Hälfte des Chors 3 beigabenlose O-orientierte Gräber; Teil des Decksteines einer mensa.

2: Bei den Ecken eines Triumphbogens gefundene und das Gewölbe des Chors haltende Mauer Säulen bzw. Fundamentreste des Treffpunktes der romanenzeitlichen Schiff-Chormauer.

3: Bestimmung des gotischen und romanenzeitlichen nördlichen Schiffes; Fundament des aus Urkunden bekannten Altars der Jungfrau Maria; 2 beigabenlose Gräber; ein aus dem Jahre 1360 stammender intakter, inschriftlicher Grabstein.

4: Im Südlichen Seitenschiff 3 beigabenlose Gräber, Fragmente und Sockel von zwei, die W-Galerie haltenden Säulen.

5: Genaue Spurlinie der westlichen Schlußmauer und westlich davor ein Grab.

An der Ausgrabung nahm Prof. A. Tomaszewski (Warschau) teil.

Kinga Éry—Alán Kralovánszky

85. *Visegrád—Fő út 25—27—29.* (Kom. Pest) (XLVI). Auf dem Ruinenfeld des königlichen Palastes haben wir die Stelle der westlichen Fassade des Palastes bestimmt. An der N-Seite des Gebäudes unter Fő út 25 haben wir das Abwasserkanalsystem aus dem 14.—15. Jh. freigelegt, ferner den Platz der bei dem Bau zur Zeit des Königs Matthias bereits aufgefüllten und außer Gebrauch gesetzten gewölbten Leitung des 14. Jhs festgestellt.

Zwischen den Grundstücken Fő út 27—29 kamen

auf die Stelle des matthiaszeitlichen Haupteinganges hinweisende architektonische Teile, mit sehr reichen figuralen und Wappenfragmenten zum Vorschein.

Miklós Héj

Visegrád—Fellegrár. Es kam im unteren Burghof das Gebiet des großen, ungeteilten, an die Innenseite der W-Burgmauer angebauten, im Mittelalter als Wirtschaftsgebäude oder als Quartier der Wache dienenden Gebäudes, wo zur Zeit das Lapidarium der Burg gebaut wird, zur Erforschung. Es wurde geklärt, daß man das Gebäude nach der Erhöhung der W-Burgmauer, im Laufe des 15. Jhs erbaut hat.

Mátyás Szőke

Herausgegeben von *Alice Sz. Burger*

VERZEICHNIS DER MUSEEN

I Baja, Türr-István-Museum	XXXII Szeged, Móra-Ferenc-Museum
II Balassagyarmat, Palóc-Museum	XXXIII Szekszárd, Balogh-Ádám-Museum
III Békéscsaba, Munkácsy-Mihály-Museum	XXXIV Szentendre, Ferenczy-Károly-Museum
IV Budapest, Ungarisches Nationalmuseum	XXXV Szentés, Koszta-József-Museum
V Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest	XXXVI Székesfehérvár, István-Király-Museum
VI Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum	XXXVII Szigetvár, Zrínyi-Miklós-Museum
VII Csongrád, Lokalhistorisches Museum	XXXVIII Szolnok, Damjanich-János-Museum
VIII Debrecen, Déri-Museum	XXXIX Szombathely, Savaria-Museum
IX Diósgyőr, Metallurgie-Museum	XL Dunaújváros, Städtisches Museum
X Eger, Dobó-István-Museum	XLI Tata, Kuny-Domonkos-Museum
XI Győr, Xantus-János-Museum	XLII Tápiószéle, Blaskovich-Museum
XII Gyula, Erkel-Ferenc-Museum	XLIII Túrkeve, Túrkeve-Museum
XIII Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum	XLIV Vác, Vak-Bottyán-Museum
XIV Kecskemét, Katona-József-Museum	XLV Veszprém, Bakony-Museum
XV Keszthely, Balaton-Museum	XLVI Visegrád, Mátyás-Király-Museum
XVI Kiskunhalas, Halaser Museum	XLVII Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
XVII Miskolc, Herman-Ottó-Museum	XLVIII Provisorisch im Archäologischen Forschungsinstitut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
XVIII Mohács, Kanizsay-Dorottya-Museum	XLIX Esztergom, Balassi-Bálint-Museum
XIX Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum	L Rippl-Rónai-Museum
XX Nagykanizsa, Thury-György-Museum	LI Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
XXI Nagykőrös, Arany-János-Museum	LII Szob, Börzsöny-Museum
XXII Nagyvács, Burgmuseum	LIII Aszód, Dorfmuseum
XXIII Nyírbátor, Báthory-István-Museum	LIV Kapuvár, Lokalhistorisches Museum
XXIV Nyíregyháza, Jósza-András-Museum	LV Kőszeg, Jurisich-Miklós-Museum
XXV Orosháza, Szántó-Kovács-Museum	LVI Hódmezővásárhely, Tornyai-János-Museum
XXVI Pécs, Janus-Pannonius-Museum	LVII Budapest, Landwirtschaftliches Museum
XXVII Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung	LVIII Pápa, Lokalhistorisches Museum
XXVIII Sárospatak, Rákóczi-Museum	LIX Kisvárd, Burgmuseum
XXIX Sopron, Liszt-Ferenc-Museum	LX Diósgyőr, Burgmuseum
XXX Sopron, Bergbaumuseum	LXI Cegléd, Kossuth-Museum
XXXI Szarvas, Tessedik-Sámuel-Museum	

Anmerkungen

¹ Der ausführliche Bericht über die während des ganzen Jahres durchgeführten, großangelegten archäologischen Freilegungen auf dem Gelände der im Bau befindlichen Wohnsiedlung zu Óbuda, im III. Bezirk von Budapest wird im Band *Régészeti Füzetek* Ser. 1 N° 29 erscheinen, die ausführlichen Publikationen werden hingegen im Band XXIV des Werkes *Budapest Régiségei* (Altortümer von Budapest) veröffentlicht. Wegen des beschränkten Umfanges konnten hier diesmal nicht alle

Freilegungen von sämtlichen Arbeitsstätten angegeben werden. — Leiterin des Arbeitskollektivs für Römerzeit war *Klára Póczy*.

² Szilágyi J., BpR 15 (1950), 312.

³ Fodor I., Szab. Szatm. Szle 7 (1972); 1. 93—96.; FA 26 (1975), 171—182; AAH 28 (1976) im Druck.

⁴ Siehe Anm. 1. Leiterin des Arbeitskollektivs für Mittelalter war *Herta Bertalan*.

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXVI. kötet. Bóna I., Dienes I., Gerevich L., Mócsy A. és Patek E. közreműködésével szerkesztette Castiglione L. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 459 lap, 52 tábla, számos szöveggközi kép, rajz, térkép és táblázat.

A kötet az előző hárommal lényegében azonos terjedelemben (23. kötet: 445 lap, 32 tábla, 24: 462 lap, 37 tábla, 25: 444 lap, 50 tábla, 26: 459 lap, 52 tábla) jelent meg, viszont észrevehetően csökkent a címszavak száma (23: 75 cím, 24: 79 cím, 25: 92 cím, 26: 69 cím). A csökkenés elsősorban az előző kötethez képest feltűnő, éspedig a tanulmányok (15, illetve 9) valamint a könyvismertetések (70, illetve 49) esetében. Az előző, 25. kötetben 15 tanulmány 274 lap terjedelemben jelent meg, most 9 tanulmány 243 oldalt foglal el; az egyes tanulmányok terjedelme tehát érezhetően megnőtt. Ez még nagyobb mértékben így van a recenzióknál: a 25. kötet 70 könyvismertetése éppúgy 65 nyomtatott oldalt igényelt, mint most a 49 ismertetés. Egy-egy könyv (etc) ismertetésének átlagos terjedelme tehát 40%-kal nőtt, ami csak abban az esetben indokolható, ha legalább ilyen arányban (vagy még jobban) emelkedett volna az ismertetések színvonala, vitakészsége is. Mellesleg: megjelent egy ismertetés egy lényegében nem létező kiadványról is: tudomásunk szerint ugyanis Kőszegi Frigyes népszerű összefoglalásának német nyelvű kiadása nincs. Ezért nyilvánvalóan a fordítást ellenőrző recenzens a felelős.

Áttérve a kötet tartalmi összetételére az egyes korszakok szerint, a következő képet kapjuk. Az őskorral foglalkozik 17 cím (a 9 tanulmány közül egyetlen egy sem, csupán 1 közlemény, 1 discussio, 1 chronica és 14 ismertetés), az ókorral 28 cím (sorrendben 9, 2, 1, 1, 15), a népvándorlaskorral 3 cím (1 discussio, 2 ismertetés), a középkorral 4 cím (1 közlemény, 3 ismertetés), és egyéb kérdésekkel 17 cím (1 közlemény, 1 chronica, 15 ismertetés). Eddig sem csináltunk titkot abból, hogy véleményünk szerint ősrégészetünk, népvándorlás- és középkori kutatásunk nem eredményeinek és jelentőségének megfelelően szerepelteti magát az Acta hasábjain. A 26. kötet csak megerősítette ezt a nézetünket, de azt is, hogy e sajnálatos tény hátterében nem a szerkesztést keressük, hanem az Actában háttérbe szorult korszakok magyarországi kutatásának általános helyzetét és szemléletét. Ezek elemzése azonban már nem tartozik e kötet ismertetésének keretébe. Hiszen e kötet korszakok szerinti összetétele nem oka, csak félre nem ismerhető jele elsősorban ősrégészeti, de népvándorlaskori kutatásunk hosszú idő óta tartó gyengélkedésének.

A kötet illusztrációs anyaga 52 képes táblán (ebből 12,5 táblán leletek, 32,5 táblán jelenségek, látványok, 7 táblán semmiféle információt nem adó fémttechnikai mikroszkopikus felvételek), 65 szöveggközi fotón (mind leleteket mutat), 63 rajzon (mind lelet), 113 térképen és alaprajzon, továbbá 10 táblázaton és grafikonon jelent meg. Döntő többségben van tehát az elsődleges információt nem adó, az olvasó által nem interpretálható, nem vitatható, sőt egyszerűen nem érthető (XI–XVIII. táblák) illusztrációs anyag, elsősorban a képes táblák között. Dicséretes viszont az első 25 kötet különféle mutatóinak közreadása. Ezt különösen azok fogják értékelni, akik tudják, hogy a 25 kötet tartalomjegyzékei hányszor változtattak formát és helyet.

A kötet sovány őskori részének szemügyre vételénél természetesen Párducz Mihály 15. évf. (1953–1968) hazai ősrégészeti kutatásaira vonatkozó összefoglalása igényli a fő figyelmet. Ha mégsem szándékoznunk részletesen elemezni tételeit és következtetéseit, annak több oka van. Elsősorban az, hogy már a legutolsó, általa érintett évf. (1968) óta is hosszú idő telt el, ami sok kérdést megoldott, még többet más megvilágításba helyezett, másokat tovább bonyolított. Másrészt az, hogy Párducz nem is vállalkozott vitatémák felvetésére, kérdések megoldására, hanem többnyire csak azok bemutatására. Ennek egyik oka az lehetett, hogy valóban alapos áttekintést nyújtó, a kérdéseket széles összefüggésben tárgyaló összefoglaló munka alig állott rendelkezésére. Ez a körülmény, és nyilvánvalóan más tényezők is közrejátszhattak abban, hogy az egyes korszakokkal foglalkozó részek egymáshoz viszonyított aránya különböző: érezhető, hogy saját szűkebb szakterületeinek időszaka felé közeledve egyre részletesebben tárgyalja a kérdéseket, nagyobb a tájékozottsága. Az is igaz viszont, hogy Párducz ebben az összefoglalásában nem vehette magára mindannak a kritikának a terhét, amelyet ősrégészeti kutatásunk a felszabadulás óta elmulasztott megtenni. Nem az ő feladata lett volna leírni, hogy a zengővárkonyi temető 1960-ban megjelent monográfiája szemléletében, szakszerűségében, anyagközlésében vizsgálva egyaránt rossz munka. A hazai művek hazai, objektív kritikájának csaknem teljes hiánya miatt írhatja most Párducz, hogy a péceli kultúra 1956-ban megjelent monográfiája a kiadás időpontjában múzeumainkban őrzött összes vonatkozó leletet közölte (213), illetve tárgyalta. A valóságban sok tucat olyan lelőhelyet lehetne említeni, amely a munkából kimaradt (saját tapasztalataink szerint akár a debreceni, akár a nyíregyházi vagy székesfehérvári múzeumok régi leletanyagából). Viszont, bár nem teljes joggal, de elmarasztalja a bükki kultúra elterjedéséről 1958-ban megjelent összefoglalást (208), holott például azt nem is tudhatta, hogy a tárgyalat 160 lelőhelyből 23-nál az égvilágon semmi ok, adat nem volt arra, hogy éppen a bükki kultúra (vagy általában a vonaldíszes kerámia) körébe legyen sorolható (12., 17., 25., 32., 43., 47., 49., 50., 52., 53., 55., 62., 63., 64., 65., 66., 68., 77., 85., 86., 87., 88., 124. lelőhelyek). A 68. lelőhelyről például a következőt olvashatjuk: „régészeti leletekről nincs tudomásunk.” Végeredményben tehát nem Párducz hibája, ha áttekintése nem állítható Mócsy A. (ActaArchHung 21, 1969, 340–375, 25, 1973, 375–403) vagy Bóna I. (ActaArchHung 23, 1971, 265–336) összefoglaló tanulmányának is jelentős munkái mellé.

Makkay J. vitacikké burjánzott recenziójával kapcsolatban hibául róhatjuk fel, hogy ezúttal elnézőbb volt V. Milojević adataival és téziseivel szemben, mint korábban. Biztos tényként fogadta például el az Oztaki Maguláról begyűjtött edénytöredékek számát (mint statisztikai vizsgálatok alapját), holott tudnia kellett, hogy az ásatáson előkerült kerámiaanyagot a statisztikai vizsgálatok elvégzése előtt a helyszínen nagymértékben selejteztek.

P.-M. Duval rövid cikke a székesfehérvári 1974. évi kelta konferencia melléktermékeként is felfogható. A cikk egy részletkérdést vizsgál (a fémművesség díszítő elemeinek hatása a kerámia díszítésére), és eredményeinek ismeretébenél fontosabbnak tartjuk azt hangsúlyozni, hogy

egy annyira internacionális kutatási terület, mint a La Tène kor esetében mennyire fontos a nemzetközi kapcsolatok ápolása és bővítése.

A 9 ókori tanulmány közül a *magyar Nubia-expedíció* eredményeit közlő cikkeket kell először említenünk. Több okból is. Köztudott, hogy az 1964-ben lebonyolított Nubia-expedíció az első és mindmáig egyetlen magyar régészeti ásatás a nagy ókori civilizációk területén. Az annakidején *Hekler Antal* által dédelgetett tervet Kis-ázsiaiában végzendő magyar ásatásokról (olyan lelőhelyeken, mint Olba, Seleukeia, Meriamlik, és főleg Tarsos!!!) csirájában eltemette, sőt létrejönni sem engedte az I. világháború. Hekler indokai ma sem vesztették el érvényüket: „Egy ilyen vállalkozás, a magyar archeológiai tudományak ez a régi álma, a mi nemzeti kultúránk részére is a fejlődésre messze kihat, megbecsülhetetlen erőket és értékeket eredményezne.” (Emlékirat a Kis-ázsiaiában tervezett magyar tudományos ásatások szervezése tárgyában. Bp., 1915, 3.) — Ami Abdallah Nirqi közleményeit illeti, az első elismerés feltétlenül a gyors és részletes megjelentetésért jár. A hasonló kérdésekkel foglalkozók jól tudják, hogy akár az egyiptomi, akár a közkeleti expedíciók esetén fehér holló még az előzetes ásatási beszámoló is, hát még a részletes „final report”! Pedig a magyar expedíció körülményei egyáltalában nem tűnnek zavartalanoknak, vagy éppen kedvezőnek. Az ásatási engedély a feltárási kampány végfelé született meg, rövid idő állott rendelkezésre a munka elvégzésére. (A terület ui. közvetlenül az előtér előtt állott.) A magyar expedíció előtt a hollandok a település egyik templomát részben feltárták, és a freskókat leszedték, elszállították. (E freskók publikációja ez évben jelent meg: *Paul van Moorsel—Jean Jacquet—Hans Schneider: The Central Church of Abdallah Nirqi. Leiden 1975.*) Az expedíció az idő rövidsége miatt a település központjának (a citadellán belüli lakónegyednek), az alsóvárosok templomainak, illetve egy-egy lakóházának, továbbá a temető egyik szektorának feltárását határozta el. A település különböző pontjain sikerült megtalálni az e helyen létezett legkorábbi település maradványait, melyek a házformák és a kísértő leletek alapján az 5–6. század fordulójára, tehát a nubiai keresztény királyságok megalakulása előtti időszakra keltezhetők. A keresztény kori városias település kialakulását a 6. századtól kezdődőleg állapították meg. Bár Nubiában a réteges telepek hiánya miatt a stratigráfiai bizonyítékok szerzése nehéz, az expedíciónak mégis sikerült a jellegzetes építőanyagok, építészeti formák és alaprajzi szerkezetek, típusok, továbbá a kis leletanyag összefüggései alapján a keresztény telep három fő periódusát elkülöníteni.

Az egyes tanulmányokat illetően, *Castiglione L.* bevezetője után a *Török L.* által összeállított indexek következnek, majd *Salomon Á.* és *Barkóczi L.* adja az ásatás leírását, a feltárt telepjelenségek ismertetését, és elemzi a relatív stratigráfiai adatokat, igen alaposan. *Hajnóczy Gy.* útmutató módon, a nubiológiai irodalom szempontjából sok újdonságot hozva elemzi a település korszakainak háztípusait, továbbá a feltárt három templom építéstörténetét. A kisleletanyag egyes csoportjait összesen öt tanulmány fogja tárgyalni, amikből most kettő jelent meg, mindkettő *Török L.* tollából. A legnagyobb feladat tehát előtte állott, hiszen a legkülönbözőbb lelet-típusok széles körű értékelését végezte el. Az egyik tanulmányban a feliratos leleteket (osztraka, falkarok, edényfeliratok, pecsétek, rajzok) tárgyalja, amelyek csekély kivétellel a 7–12. századokba tartoznak. Sikerült elkülöníteni egy eddig ismeretlen írás emléket is, amely viszont — mint szöveg — a pre-ónubiai időszakba keltezhető. A másik cikkében tárgyalt freskók egy 11. századi freskó részei. Ez az ún. nyugati templomban volt, de a 11–12. század fordulóján leverték és egy padlózatban feltöltésként használták fel. A szerző a megmentett töredékek alapján, gondos vizsgálatok eredményeképpen három figurát tudott rekonstruálni két jelenetből: egyik egy patronage-jelenet arkangyallal és püspökkel, a másik egy lovasalakkal. Abdallah Nirqi közleményei világosan bizonyítják, hogy régészetünk még nagyobb expedíciók lebonyolításával (és az eredményeik közzétételével) is

meg tudna birkózni, ha . . . mód nyílna végre arra, hogy újabb expedíciók ásatással próbára tegyék. Érdekes, sőt sajnálatos módon, az arab világ nagyrésztével baráti alakuló politikai és gazdasági kapcsolatainkat a tudományos kapcsolatok e területén még nem sikerült megfelelően gyümölcsöztetni.

A további ókori tanulmányok közül *Bíró M.* a pannóniai római villákat alapos és modern irodalmi anyag alapján tárgyalja, úgy érezzük azonban, hogy a villákat csak mint alaprajzi problémákat tekintti, nem mint építészeti egységet. Feldolgozása nem meríti ki teljesen a villa fogalmát, hiszen a villa suburbana vagy a luxusvilla kategóriái nem azonosak az általa felállítottal. *Soproni S.* a notitia dignitatum Valeria tartományra vonatkozó adatairól mutatja ki, hogy azok (egy már-már teljesen meggyökeresedett állásponttal ellentétben) tükrözik a különböző időpontokban végrehajtott változtatások eredményeit. A felsorolt csapategységek valóban léteztek a 4. század 3. harmadában, sőt valeriai táborokban és limeserődökben állomásoztak. *Török L.* egy további tanulmányában ismét tanújelét adja, hogy a Nílus-völgy régészeti és történeti kérdéseiben rendkívüli jártas-ságra tett szert. Cikkében egy, az NDK kutatói által 1960–1961-ben feltárt szudáni épületet közöl, illetve elemez. A feltárás során az építéstörténet és a rendeltetés csak részben tisztázódott, ezt a munkát most *Török L.* végezte el. A meroitikus kor legvége előtt (4. század közepe) épített kis szentélyről van szó, amely a krisztianizáció után kissé átépítve mint keresztény templom működött. A templom melletti kicsiny keresztény temető léte, illetve a telepjelenségek teljes hiánya arra vall, hogy a szentélykörzetben „épült” keresztény templom még mindig a meroitikus záránokok között egyfajta utóéletének tekinthető. Következtetéseinek bizonyítékai a következők voltak: a templom alaprajza és építésmódja bizonyította, hogy az alapépület pogány, tehát meroitikus volt. A krisztianizáció bizonyítékai az új tetőfedés esereibe égetés előtt bekarcolt monogramok és keresztény szimbólumok, a templom falaiba bekarcolt jelek és egy felirat, továbbá az új tetőfedés pusztulásakor a meroitikus kori padlónívó fölé kerülő eszerényanyag, és indirekte a kis keresztény temető megléte voltak. *Gáspár D.* két olyan ládikaveretet közöl, amelyek ugyan már régebben előkerültek, de egyik elkallódott, másik magángyűjteményben lappangott, és részletesen meghatározza ikonográfiájukat. *Tóth I.* Savaria-tanulmányai három részből állanak. Az első részben egy halom hibát és hiányosságot korrigál, illetve hiányol, amelyek a Savaria római kőemlékeiről 1971-ben megjelent összefoglalásban találhatók, illetve kimaradtak belőle. Számunkra érthetetlen, hogy a neves és tapasztalt szerzőgárda hogyan követhetett el ilyen, néha elemi hibákat. Csak egy pár ezekből! Feticch és Balla munkáinak figyelmen kívül hagyása, hiányos, sőt hibás lelőhelyadatok, a kötet megjelenése előtt három évvel (!) publikált Dolichenus-szentély részletes elemzésének elmaradása, az ókeresztény felirattal teljes figyelmen kívül hagyása, az építészeti díszítő elemek, kövek elhagyása, a katalógus- és ábraszámok 12 esetben történő pontatlan megadása, és — ami talán a legkevésbé érthető, a ma Ausztriához tartozó, de annakidején az ager Savariensis részét alkotó területek emléktárányának kimaradása. Amennyiben a szerző ilyen jellegű kifogásai és adatai helytállóak (amiben kételkedni semmi okunk nem lehet), e hiányosságokat nehéz lesz a kötet munkatársainak megmagyarázniuk. A tanulmány 2. része az ún. *numinibus* kövel foglalkozik. Bebizonyítja, hogy az Iseum-hoz biztosan bizonyíthatóan semmi köze nincs, ahhoz márcsak a lelőhelye sem kapcsolódik, de egy ilyen-fajta kollégiumhoz kapcsolódó kőnek egy Iseum feliratai között különben is csak erőszakkal lehetne helyet találni. Elemzésének fő eredménye, hogy az Iseum 188-ra való keltezése, melyet a nemzetközi szakirodalom e kő alapján fogadott el, nem bizonyítható. A harmadik részben egy régóta ismert savariai reliefet vizsgál. Rámutat, hogy stílusa, témája és méretei alapján az Iseum egykori díszítéséhez tartozhat, az Isis-processio egy résztvevőjét ábrázolhatja, annál is inkább, mert az alak a Dolichenus-ikonográfiába nem illeszthető be. Hogy az utóbbi évek-

ben a hazai Pannónia-kutatások egyik legtöbb problémát adó területe Nyugat-Magyarország lett, abban a régi ásatások megbízhatatlansága, a nagyszabású új ásatások viszonylagos hiánya mellett (legalábbis Óbuda, Tác, Dunaújváros, Fenékpusztá feltárásaihoz hasonló) régi, avult szempontok és nézetek szívós továbbélése is ludas. Mint például a római kori lakosság és általában a kereszténység továbbélésének kérdésében a római uralom utáni Pannóniában. Nem tudjuk, ki írta le először azt az oktalanságot, hogy a provincia katonai feladása egyúttal a részben városias életforma és vívmányai azonnali megszűnését is eredményezte. De az biztos, hogy egyéb káros következményei mellett ez az öröklött, de ödi nézet egyre-másra arra kényszeríti a kutatókat, hogy teljesen nyilvánvalónak tekinthető megállapításokat, adatokat részletesen és sok-sok oldalról ismételten bizonyítsanak. Mint például most *Tóth E.* kénytelen ezt tenni egy egyébként teljesen evidens kérdésben. Világos ugyanis, hogy *Vigilius* püspök székhelye 572–579 körül csakis Scarbantia lehetett. Más kérdés, hogy a Scarbantia név fennmaradt variánsai (Scaravacia, Scarabatensis, Scarabetensis) felkészült filológus részletes vizsgálatára szorulnak. Ennek végeredménye azonban véleményünk szerint csak *Tóth E.* álláspontját fogja megerősíteni.

Rendkívül érdekes kérdést vizsgál *Lányi V.* rövid tanulmánya, és nem tagadható, hogy kísérlete szellemes. Azonban mi úgy látjuk, hogy a rendelkezésre álló éremszám (akár csak a depotleletekből származókat vesszük, akár az egyedi darabokat) kevés ma még, hogy statisztikai számításokat végezzünk velük. Ismét más kérdés a grafikonok értékelése: szerintünk az árokrendszer kiépítése a pénzforgalom tetőpontjának idejére már befejeződött volt. Nem értjük viszont azt, hogy a szerző miért tekinti szórványos leleteknek (Streufund) a szarmata sírokból előkerült érméket (261). A csörszárkok kérdésében valószínűleg nem teljesen járatos éremszakértők számára meg kellett volna magyarázni, hogy a „Brazda lui Novac” elnevezés mit is jelent, milyen területre vonatkozik. Ez a terület (név) ugyanis a csörszárkokról rendelkezésre áll, jelen esetben, mint világnyelven megjelent, számbajelölhető publikációban (*V. Balás*: Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene, *ActaArchHung* 15, 1963, 309) még nem szerepel. A csörszárkokkal foglalkozó kutatásoktól (és nem e cikk szerzőjétől) általában véve hiányoljuk a következő kérdések tisztázását, vagy legalább felvetését: az adott kor adott technikái színvonalán a talán 700 km hosszú és több esetben 2, 3, sőt 4 párhuzamosan egymás mellett húzódó árokrendszer kiépítése mennyi időt igényelhetett. Ez egyáltalán nem mellékes kérdés, hiszen egy olyan árokrendszerről van szó, amely a Kárpát-medence középső részét, a Nagy-Alföldet három oldalról körbeveszi. Ha a megvalósítandó feladat technikai oldalát nézzük, el tudjuk képzelni, hogy a csörszárkok keletkezésében a legszélsőségesebb (ma használt) kelezéseknek egyaránt igazuk lesz. Azaz, ekkora árokrendszer kiépítése nyilvánvalóan nem évekig, hanem évtizedekig tartott. — *Gáspár D.* egy új megoldást talált egy római katonai jogi kifejezés magyarázatára, cikke érdekes színfoltja a kötetnek.

A szám egyetlen, a népvándorlással foglalkozó cikke *Párducz Mihály* kritikája Bóna I. már idézett kutatástörténeti összefoglalásának egyes kérdéseire. Jelenen, a későszarmata, korai gepida és hun (vagy csak hunkori?) leletanyag szétválasztásával, az ezzel kapcsolatos népi és történeti kérdésekkel foglalkozó véleményeire. Ami a kérdésnek a hun etnikum Kárpát-medencei megjelenésével kapcsolatos részét illeti, a helyzet emlékeztet a szkíták kutatásában is meglevő bizonytalanságra. Azaz valóban telepedtek-e meg hazánk területén hunnak tartható népelemek, és milyen számban, és ha igen, mikor. Az 5. század legelején, vagy csak a 30-as években. *Párducz* és *Bóna* nézetei egymással éles, kibékíthetetlen ellentmondásban vannak. Abban feltétlenül *Párducz*nak kell igazat adni, hogy egy ilyen fajsúlyú vitában nem elegendő érv hivatkozni egyetlen ásatássorozat soha nem közölt, senki más által nem ismert „eredményei”-re. Nyilvánvalóan nem lehet alulírt feladatok, hogy e kérdésben döntsön, vagy akár csak válasz-

szon, megoldást javasoljon. Mint azonban olyan, aki nagyon jól (a vitában résztvevőknél jobban) ismeri az Alföld területén található, terepmunkák során általában „szarmatának” meghatározott leletek, lelőhelyek elképesztően nagy számát, továbbá azt a nagyfokú bizonytalanságot, amely a szóbanforgó kerámia (amit terepjáráson, kis leletmentésen a kutató általában mint szürke korongolt kerámiát talál és ír le) keletkezésében, népi hovatartozásának megítélésében még a legtájékozottabb szakember részéről is tapasztalható, úgy látja, hogy régészeti kutatásunknak a legközelebbi időkben részletesen kell foglalkoznia a Párducz – Bóna-vitában szereplő kérdésekkel, és megnyugtató eredményekre kell jutnia. Először a legegyszerűbb kronológiai kérdésekben, megteremtteni az alapot, hogy aztán valós vitát lehessen folytatni a történeti, népi kérdésekről.

H. Gyürky K. a budai dominikánus kolostorban talált, a 16. század első feléből származó import üvegek és díszkerámiák eredetét és tanulságait vizsgálja. Kimutatja, hogy az alsó rétegben talált keleti eredetű importáruk még Buda elfoglalása előtt a normális kereskedelemmel jutottak el hozzánk, még a budai királyi udvarba. Ezt az a nagy minőségi különbség bizonyítja, amely ezen import és a legkorábbi hódoltsági török (keleti) áruk között látható.

Végül megismételjük korábban már megtett javaslatunkat: ideje, hogy az *Acta* tartalomjegyzéke hozzáférhető helyre kerüljön. A valóban rangos nemzetközi folyóiratok ma erre a célra a borító első és második oldalát használják, mégpedig úgy, hogy a tartalom ismertetését az első oldalon kezdik, és a másodikokon befejezik. Erre a célra nyugodtan fel lehetne áldozni a 2. oldal magyar és német nyelvű felhívását, és elegendő lenne a borító 3. oldalán, tömörebb tördelésben magyar, orosz és egy nyugati nyelven közölni. Az *Acta* 1–25. kötetében összesen 424 cikk jelent meg (recenziók nélkül), ebből 52 cikk szerzője külföldi. Biztosra vesszük, hogy az 52 cikk talán 45 szerzője közül egyetlenegy sem volt, aki ezen öt nyelvű felhívás valamelyik nyelvű változatának inspirálására küldte volna el tanulmányát közlésre a szerkesztőségnek, és abban is biztosak vagyunk, hogy ez a következő 25 évfolyammal sem fog egyszer sem megtörténni. Így e felhívás öt nyelvű közlése semmi más, mint papírpoecskolás. Megemlítjük még, hogy a borító levő, a galgóczi tarsolylemezt ábrázoló kép kliséje valamikor 1971 és 1972 között megkarcolódott (a jobb alsó negyedben; az 1971. évi 23. kötet borítóján a karcolás még nem látható). Azóta 7 alkalommal nyomták a borítót a sérült klisével (a 27:1–2 füzetet is), ideje lenne kicserélni.

Makkay János

J. Banner—I. Bóna, Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. (Fontes Archaeologici Hungariae)

A Békés (1955 óta Tarhos) határában fekvő lelőhelyet Kamati vár néven XVIII–XIX. sz.-i térképek is ábrázolják, régészeti lelőhelyként már 1876-ban számon tartották. 1878-ban ásatást is végeztek rajta. Tervszerű feltárására 1950–1960 között került sor egyetemi tan-zéki ásatásként, Banner János vezetésével.

A lelőhely a Körösök vidékén, ma már kiszáritott kanyargós érmedrekkkel átszőtt területen fekszik. Központját egy É–D-i irányú hosszú földnyelv két helyen történt átvágásával kialakított erődített rész (Várdomb) alkotja, a település ettől É-ra és D-re is kiterjedt. A Várdombtól 500 m-re K-re egy földnyelv K-i végét átvágva alakították ki szintén a bronzkorban egy kisebb méretű erődítményt (Kolbászsziget). A Várdomb kutatásának eredményeit Banner János (7–82. o., 1–47. tábla, I–IV. melléklet), az erődítményen kívüli településrészekét pedig a feltárásokat elvégző Bóna István teszi közzé (133–156. o., I–VI. és 1–16. tábla, V–VI. melléklet).

A Várdomb 5 m magasra emelkedik az érmeder és a mesterséges árok mai feneké fölé. A megközelítőleg kör alakú belső rész átmérője 50–60 m. Az erődítményt

a szerző megállapítása szerint a hatvani kultúra idejében létesítették. A feltárások a Várdomb területének kb. 1/4-ére terjedtek ki. A kultúrreteg vastagsága 300–310 cm volt. A rétegek a korábbi turkálások és főleg a sok állatjárat miatt erősen bolygatottnak bizonyultak. A feldúlt részről származó leleteket külön választották az ásonyomonként tartott leletanyagtól, és szórványként kezelték, hogy elkerüljék a kronológiai tévedéseket.

A települési jelenségek, tűzhelyek, cölöplyukak, padlók elhelyezkedésének bemutatására a szerző az V. szelvénytsort (VA–VC) választotta ki. A Várdomb területén 7–9 átégett réteget és 3–4 átégett paticsréteget lehetett megfigyelni, ezeket agygrétegek választják el egymástól. Az ásatások során 464 cölöplyukat tártak fel. Többségüknek igen kicsiny az átmérője, mindössze 15-nek nagyobb 10 cm-nél. A cölöpok mérete és a tűzhelyek hiánya miatt inkább gazdasági épületekre lehet következtetni. Az erős bolygatottság ellenére is 23 épület alaprajzát sikerült részben vagy egészében rekonstruálni. A többnyire szabálytalan négyszög alakú építmények hossza 8,5–31,8 m, szélessége pedig 4,6–25 m között változik. Néhány kör alakú és köríves falú épület is volt. Kiemelkedő fontosságúak a faházak, amelyeket a nedvesebb talajban (133 cm-től lefele) konzerválódott famaradványok, hasított deszkapadlók jeleztek. Csapolások összeillesztésre utaló gerendavégét is feltártak. 7 boronaház maradványait sikerült megfigyelni. A boronaházakban a szerzők szerint a törzsi előkelők laktak. 52 tűzhelyet tártak fel, de csak néhánynak sikerült megállapítani formáját; ezek között volt egy kemence, két tapasztott aljú és öt épített tűzhely. A tűzhelyek pereme díszített volt.

Banner János a Várdomb leletanyagában három fázist különített el. Az első fázis két részre tagolódik: a 11–9. ásonyom (310–324 cm) leleteit a hatvani kultúrához, a 8–6. ásonyom (224–145 cm) anyagát a hatvani kultúrával vegyülő gyulavarsándi kultúrához sorolta. A második fázisban (5–4. ásonyom, 145–90 cm) a gyulavarsándi kultúra emlékegye tisztán fordult elő. A harmadik fázisban (3–1. ásonyom, 90 cm-től lefele) a gyulavarsándi típusokhoz fűzesabonyiak is csatlakoznak. Legalul két seprűs díszítésű zóki cserép is volt, a legfiatalabb leletek pedig már a halomsíros kultúra időszaka felé mutatnak. A gazdag kerámiához szegényes kő- és fémanyag párosult, gyakoribbak viszont az agancseszközök.

A várdombi telep kapcsolataira néhány import kerámia utal. A dunántúli mészbetétes kerámia D-i csoportjának edénytöredékei az 1. fázisban, a vattinai kultúráé az 1. fázis második felétől kezdve, a szőregi csoporté a 2. és 3. fázisban fordulnak elő. A wietenbergi kultúrával viszont a telep egész élete folyamán kimutathatók a kapcsolatok.

A gazdálkodásban a földművelés és az állattenyésztés játszotta a főszerepet, előbbire kevesebb adat utal, utóbbi viszont a nagyszámú állatesonttal igazolható. Bökönyi Sándor meghatározása szerint a csontok 75%-a származik háziállatoktól (szarvasmarha 33,3%, disznó 25%, juh, kecske 11%, ló 2,6% és kutya 2,17%). A csontanyag 1/4-ét kitevő vadállat csontokban a szarvas dominál (12,5%), utána a vaddisznó (5,7%) és az őstulok (5%) következik. Előfordulnak a vízimadarak is (pelikán, daru), a halak (harsa, csuka, ponty) együttes számaránya is csak 0,58%.

A Várdomb lakóinak szellemi kultúrájáról szinte semmi adat sem maradt, csak az 1. fázis lábasedényei és egy lőszobor említhetők. Az erődítmény árknak kiásása szervezett társadalmi igényelt. Az erődítésen belül és az azon kívül fekvő település házainak különbözőségéből a szerzők a település lakóinak társadalmi különbségére következtetnek.

Bóna István eredeti feladata 1955-ben a településhez tartozó temető megkeresése volt. Az erdővel borított területen nyitott próbaárokokkal ezt a célkitűzést nem lehetett elérni. Ezért 1955-ben és 1959–60-ban a Várdombtól É-ra fekvő település egy részét tártá fel, 2 szarmata, 1 gepida és tíz, 10–11. sz.-i sírral együtt.

A 180 cm vastag kultúrreteg 8 szintre tagolódik, ezek 4 települési réteget alkotnak, amelyeket agyag-

réteg választ el egymástól. A 4. rétegben (VIII–VII. szint, 180–130 cm) két ház részlete volt. Közülük az egyik kétosztású, ezt megújították. A 3. rétegben (VI–V. szint 150–100 cm) kettő vagy három, egymástól keskeny sikkal elválasztott ház volt. A 2. rétegben (IV–III. szint, 115–80 cm) két szintben megújított nagy méretű házat tártak fel. Az 1. rétegben (II–I. szint, 90–60 cm) is egyszer vagy többször megújított ház maradványai feküdtek. Az egyes szintekben több tűzhely alapozást is kibontottak.

A leletanyag elemzésekor Bóna István a 4. rétegen belül elkülönít egy idősebb szakaszt, erre a hatvani kultúra kerámiája a jellemző. A fiatalabb, 4a-rétegben jelenik meg a gyulavarsándi kultúra kerámiája. Ennek felépítése a szerző szerint új népesség megjelenésével magyarázható. A település további rétegei a gyulavarsándi kultúra töretlen belső fejlődését tükrözik.

A Tiszántúl középső részének, a Körösök vidékének bronzkorát korábban csak a mai országhatárokon kívül fekvő gyulavarsándi és székudvari lelőhelyeken végzett ásatások leletanyagából ismertük. A Békés–városerdei ásatások rendkívül fontos településszerkezeti eredményein kívül jelentős mennyiségű leletanyagot mutat be a könyv, amivel igen lényeges adatokat nyújt a Tiszántúl kora- és középső bronzkorának jobb megismeréséhez. Annál is inkább szükséges minél több hiteles leletanyag feltárása és közreadása, mert amint az Banner János alapos kutatástörténeti összeállításából is kitűnik, mind a kronológia, mind a terminológia vonatkozásában teljes zűrzavar uralkodik a kutatásban.

A Békés–városerdői település legidősebb szakaszát véleményem szerint a hatvani kultúra helyett a vele egykorú ottományi kultúrához kell sorolni [vö.: Kalicz N.: Bronzkori telep Rétközberencs határában. ArchÉrt 97 (1970) 23–30. o.] A tipológiai különbségek mellett szeretném felhívni a figyelmet a két kultúra földvárai közti különbségekre is; míg a hatvani kultúrára az ovális alakú földvárak a jellemzőbbek, a Körösök vidékén a Békés-várdombihoz hasonló, nagyjából kör alakú földvárakat készítettek (Békés megye szeghalmi járásában Biharugra, Fűzesgyarmat, Kertészsziget, Szeghalom határában találunk ilyeneket a topográfiai terepbejárások során).

Az illusztrációkra való hivatkozást megnehezíti, hogy a Bóna István által írt részben ismét egytől kezdődik a szövegközi képek és a táblák számozása. A technikai szerkesztő figyelmét az is elkerülte, hogy a várdombi szelvény- és alaprajzokról (6–15. kép) hiányzik a léptékléc. Ugyanez a helyzet az V–VI. melléklettel is. A tűzhelyek alaprajzai mellől a képaláírás is hiányzik (151–153. o.). A könyv fűzése igen gyenge minőségű, a recenzio készítése közben a borító levált, a fűzés szétszakadt, pedig a forráskiadványoknál ennél jóval erősebb igénybevétellel kell számolni!

Torma István

L. Barkóczi—A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU. 2. Lieferung. Salla, Mogetiana, Mursella, Brigetio. Budapest 1976. Akadémiai Kiadó. 248 lap, 158 tábla.

A RIU első, 1972. évi kötete után örömmel üdvözljük az új magyarországi római feliratkorpusz második kötetét, amely az elsővel azonos, ízléses borítással jelent meg. A könyv kiadása azt is jelenti, hogy a magyar régészetben végre megindult és folytatódott egy — fáradságos munkával készülő — szakkorpusz készítése, amely remélhetőleg más gyűjtemények készítésére is kiadására is jó hatással lesz.

A korpusz megjelenésének fontosságát még az a tény is növeli, hogy az első kötettel szemben, amely a valamilyen formában már publikált savariai és scarbantiai feliratanyagot adta közre, most jelentős számú, ez ideig nem publikált feliratot tesz hozzáférhetővé, méghozzá többek között a fehér foltnak számító Zala megyei területekről. Az első kötet anyagával szemben, ahol a 280 feliratot 132 fénykép illusztrálta, a második kötet 350 felirathoz 211 fénykép tartozik.

Az első kötet ellentétben a szerzők most többször adtak feloldást vagy olvasási javaslatot. Nem értjük azonban azt, hogy milyen alapon történt azoknak a feliratoknak a kiválasztása, amelyeknél a feloldásra is sor került.

Zala megye, Veszprém megye Pannonia superior részének és Brigetio coloniájának a feliratait foglalja magában a RIU 2. A kötetben közölt anyag lelőhelyeinek ezt az összeállítását — és a Dunántúl területének ilyen felosztását — azonban nem tartjuk szerencsés megoldásnak. Ha a kötet címe az, ami; ha nem Pannónia, hanem Magyarország feliratait gyűjti össze a korpusz, akkor nem tartjuk szükségesnek, hogy a területfelosztás figyelembe vegye az antik közigazgatási beosztást. Az első kötet sem Savaria és Scarbantia territoriumának, hanem Vas és Győr-Sopron megyék feliratait adja, noha itt az antik és mai közigazgatási beosztás gyakorlatilag egybeesik. De ha már mindenképpen tekintettel akartak lenni a szerzők az inferiori és superior határra (amelynek vonalát Észak-Pannóniával szemben a Balatontól délre nehezebb lesz megállapítani), és ezért Veszprém megye keleti szélének feliratait elhagyták, akkor miért került be ebbe a kötetbe brigetioi kőanyag? Bármiféle is a kötetfelosztás szempontja, nem mondható szerencsésnek a brigetioi colonia feliratangának elválasztása a territoriumától. Így a *Lieferung* alcíme is megévesztő, mert a többi római várossal szemben, ahol a városnév a territoriumot is jelzi, Brigetiót meg kellett volna különböztetni a többi várostól. A területek olyan módon történő összefogása, mint a RIU 2-ben történt, semmilyen időszakban sem felel meg a római közigazgatási beosztásnak. Ha a kötet tagolását kiadási szempontok befolyásolták (egy kötetben nem férnek el a brigetioi colonia és a territorium feliratai a nagy szám miatt), akkor Veszprém megye esetében a RIU 2-ben nem kellett volna figyelembe venni a provincia határát, hanem a megye keleti szegélyének néhány feliratát is le kellett volna közzölni. A bevezető tanulmányban pedig ki lehetett volna térni a provinciahatár kérdésére, ami meg is történt.

Varázdsinke Toplicen már egy évtizede előkerült az a felirat, amelyből kitűnik, hogy a nyugat-pannóniai Salla municipium volt. Mócsy A. a *dec. municipi. Ae. Sallae* részletet közölte, és így hadriánusi municipiumnak tartotta a várost. Nagyon várjuk a nyugat-pannóniai szempontjából fontos felirat közlését. Miután bizonyossá vált, hogy Salla városi rangú település volt, nem vagyunk meggyőződve arról, hogy a CIL III 4321-es Brigetio melletti felirat valóban az afrikai Salla-ra vonatkozik, mint Mócsy A. korábban és most is gondolta (Bevölk. 164/19). Úgy látjuk, hogy sem az egy *l*, sem az *ala III Thracum* 149/50-es afrikai expedíciója nem elég bizonyíték *C. Iulius Luper-cus* afrikai eredetének egyértelmű feltételezésére, miután most már azt is tudjuk, hogy az egyező nevű pannóniai település municipium volt.

Már az első kötet ismertetésében felvetettük, de újból megjegyezzük: az új magyar feliratkorpusz készítésénél nem mellőzhetjük a könyvtárak, kéziratárak anyagának átnézését és felülvizsgálását. Kétségtelen, hogy egy ilyen munka sok időt és fáradságot vesz igénybe. Ennek a kutatásnak az elvégzése azonban nemcsak új feliratok nyérése miatt szükséges. Az összes CIL-ben szereplő, csak kéziratokból ismert feliratok ellenőrzése és esetleges javítása elsősorban abban az esetben volna szükséges, amikor a kézirat eredeti példányát Th. Mommsen nem is látta, hanem a feliratot úgy küldték számára.

Tóth Endre

Garam, É.—Kovrig, I.—Szabó, J. Gy.—Török, Gy.,
Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary. vol. 1. ed. I. Kovrig. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 368 lap, 152 kép, 37 tábla.

Az örömmel kézbevett — Garam Éva, Kovrig Ilona,

Szabó János Győző és Török Gyula tollából származó, Kovrig Ilona szerkesztésében megjelent — kötet régészeti anyagának (12 avarkori lelőhelyről 1278 sír adatának) közreadásával és értékelésével a magyar koraközépkori kutatás régi, talán legnagyobb adósságából kezdte meg a törlesztést. A magyarországi avarkori leletanyag évtizedek óta elfekvő részét a sorozat még további négy kötetben kívánja közzétenni. A sorozat lelőhelyeinek zömén a harmincas évek elejétől a háborús évekig folytatásások, a következő évtized közepén éppen nem egy ilyen hatalmas anyag kiadásának kedvezett. A két világháború közötti időben országszerte felgyülemlett avarkori leletanyag kiadására az ötvenes évek elején születtek meg a tervek, de megvalósításukra csak a hatvanas évek második felében került sor. Sajnálatos, hogy az 1. kötet is csak hosszú idővel a kézirat lezárása után (a bibliográfia utolsó adata 1969-ből származik!) jelent meg.

Az elmúlt évtizedekben az avarkori leletanyag robbanásszerű növekedése magával hozta a temetőrészek, egy-két síros leletmentések adatainak, az ugyan-csak gyarapodó számú folyóiratokban és évkönyvekben való teljesen szétszórát, alig-alig nyomkövethető közlését, ill. e közléseknek a kutatások mögötti fokozatos lemaradását. A sorozat elsőrendű jelentősége abban rejlik, hogy az eddig hozzáférhetetlen, hatalmas adatmennyiséget egy helyen gyűjti össze és állítja a kutatás szolgálatába, sőt a következő kötetek már egy-egy kisebb-nagyobb tájegység leleteit fogják összefoglalni. A sorozat jelentőségét éppen nagy és tartós forrásértéke adja, ellentétben az adatokkal nem mindig kellőképpen alátámasztott más tanulmányokkal. Ebből a szempontból a sorozat egésze (2. kötet nyomdában, 3. kötet megírás alatt, 4. kötet előkészületben) talán csak — figyelembe véve az időközben bekövetkezett specializálódást is — Hampel J. Alterthümer c. munkájához lesz hasonlítható.

A lelőhelyek adatainak közlése sorozaton belül szigorúan megkötött, azonos szempontoknak megfelelő szerkesztési elv szerint került feldolgozásra. Az egyes lelőhelyek közlésének rendje: Az I. fejezet a leletkörülmények és a lelőhely ismertetését adja. A II. fejezetben azonos rendszerben a sírleírások következnek. A sorozat érdemének kell tekinteni, hogy a forrásanyagot a III–V. fejezetben már értékelve, kérdőív-rendszerű, tehát egységes elv szerint közli. Ez, vagy esetleg más, hasonló rendszer fog talán módot adni arra, hogy a sorozat teljes közreadása (esetleg folytatása) után a teljes publikált, de már ma is majd áttekinthetetlen avarkori adatmennyiséget, esetleg az ezredforduló táján számítógéphez táplálva, egységes rend szerint lehessen feldolgozni, újraértékelni. A III. fejezet a temetkezési szokásokat, a IV. fejezet a leletanyagot értékeli, s az egyes temetők közötti eltérések miatt talán ez a két fejezetegység a legváltozatosabb. A tárgyalt lelőhely történeti értékelésére az V. fejezetben nyílik lehetőség.

A kötet mondanivalóját az egyes lelőhelyek földrajzi helyzetét bemutató helyszínrajzok, temetőterképek, a temetők valamennyi leletét bemutató rajzos táblák és a szerzők által legfontosabbaknak minősített tárgyakat bemutató fototáblák illusztrálják. Értelmezett temetőterképek, táblázatok könnyítik meg a szerzők elemzéseinek nyomkövetését, mondanivalóik elfogadását.

A jelen könyvismertetéskor — bár igyekeztem az objektív olvasó szemével látni — a 2. kötet szerzőjeként, nem tudom a munkát teljesen kívülről állóként nézni. Észrevételeim így nemcsak az olvasó megjegyzései, hanem azoknak a problémáknak is vázolása, amelyekkel a magam munkájakor is szembekerültem. Az alább felsoroltak így bizonyos mértékben a magam munkájának is bírálata, remélve, hogy észrevételeim a további kötetek írásakor hasznosíthatóak lesznek.

Az avarkori emléktanyag (az avar állam területén létrejött régészeti kultúra) osztrák, cseh, szlovák, magyar román és szerb-horvát nyelvterületre terjed ki. Ennek megfelelően természetes, hogy az avarokkal foglalkozó irodalom mindezen a nyelveken megjelenik. Éppen e sokféle nyelv miatt alakult ki az igény az avarokkal foglalkozó kutatásban egy olyan nyelvre, amely a jelen-

leg párhuzamosan folytatott és a terminológiai nehézségeken túl nyelvi okok miatt is időnként igen nehezen áttekinthető kutatásokat és közléseket összekötné. E célból az avarokkal foglalkozó irodalomban 1975-ig a francia, orosz és német nyelv használata rögződött, de a gyakorlat (azaz az érintett kutatók nyelvismerete) csak a német nyelvet és terminológiát fogadta el az avarkori kutatás „tolmácsnyelvének” (vö. pl. a szlovákiai avarkori temetőkiadások nyelvét). Az előbbieknél alapján valóban helyes a hatalmas forrásadat-mennyiség világnyelven való közreadása, de a nyelv-választás helyességével kapcsolatban már kételyek merülnek fel. A sorozat angol nyelvre egyaránt jelentett és jelent majd nehézséget az avarkori anyagra alkalmazott angol nyelvű terminológia hiánya miatt a fordítás és szerkesztés, illetve a jövőbeni közép-európai avarkori kutatás számára. Félő, hogy éppen a nyelvi nehézségek miatt a korszakkal foglalkozó közép-európai kutatók — akiknek tulajdonképpen a sorozat készülni — a köteteket képanyaguk, illetve Magyarországon belül a magyar kéziratok nyomán fogják használni (hasonló történt László Gyula francia nyelvű avarkort tárgyaló könyvével — ArchHung. 34.).

Az 1. kötet tartalma és címe között tartalmi ellentmondás van: a kötetben ugyanis, sajnálatra méltóan, hiába keressük azoknak a feldolgozatlan temetőtörödékeknek az anyagát, amelyek a Magyar Nemzeti Múzeumban őrződnek, ugyanakkor, amikor a Szebeny I. temető közelében előkerült Szebeny II. és Szebeny III. temetőtörödékek (9 + 2 sír) Pécsi Múzeumban őrzött anyaga — logikusan! — helyet kapott a kötetben. Remélhetőleg a most közöletlenül maradt, de a teljesség igénye kedvéért közlésre váró törödékek a területegységeiket felölölő következő kötetekből nem fognak kimaradni.

Formai ellentétéről lehet szó a sorozat címe — „ceme-teries” — és az 1. kötet címe — „finds” — között, hiszen a kötet csak temetők leleteit tartalmazza, szórványleleteket nem.

Az 1. kötet használatát — a részletes tartalomjegyzék és mutatók ellenére is — megnehezíti a temetők közlésének sorrendje, amely ugyanis nem a lelőhelyek, hanem az egyes szerzők ABC szerinti sorrendjét követi (az azonos szerzők által feldolgozott temetők már a lelőhelyek ABC rendje szerint következnek, kivéve a Kiskőrös címszó alatti Pohibuj — Cebe — Szücsi dűlő sorrendet). A következő, többszerzős kötetekben, ahol sokkal több lelőhely kerül közlésre, ez a kismonográfiaszerű szerkesztés a kötetek használóinak munkáját még inkább megnehezíti majd. A kötet belső rendszerének mond ellent a szebenyi temetők következtelen tagolása, a három önálló temető azonos címszó alatti tárgyalása, aminek következménye a kötet szembevetőbb helyre érdemes összesítő lelőhelytérképének hibás feliratozása is: Szebeny = 1 lelőhely, Kiskőrös = 3 lelőhely.

Ugyancsak a kötet gyors használatát nehezíti meg az egyes lelőhelyekre utaló élőfejek hiánya, továbbá a lelőhelynevek hiánya a temetőtérképek (leszámtva az 5 kihajtogatós temetőtérképet), rajzok (leszámtva a rajzos táblákat) és az összehasonlító táblázatok aláírásaiból, címeiből.

Míg az előzőekben felsoroltak csak a kötet használhatóságát érintették, komoly hibának számít a temetőtérképek közlési módja, ti. a dévaványai temetőtérképet leszámtva, a temetőtérképekről hiányzanak a feltárt területek határai. A század közepe óta, az azóta kidolgozott térkép-elemző és értelmező módszerek miatt, a kutatás nagy jelentőséget tulajdonít a temetőtérképek pontos közreadásának, a feltárt részletek szélén a feltárt terület határainak bejelölésével. A kötet szerzői a rendelkezésre álló temetőtérképeket valóban forrásnak tekintették és elemzéseik során a temetők betelepítési folyamatának megállapításakor ezekre az elemzésekre támaszkodtak. Éppen ezért sajnálatos, hogy a térképekről hiányzanak a szövegben említett kutatóárkok, a térképek nem jelölik a valóban feltárt területeket, ill. a kutatóárkok között feltáratlanul maradt foltokat (pl. ez lehet az egyik oka a kevés gyermeksírnak), s ezt a hiányt semmilyen leírás nem pótolhatja. Nem pótolják ezt a hiányt az adattári térképek sem, hiszen megjelenés után a kötet többszáz

példánya kellene legyen az alapforrás, az egyedi, megsemmisülésnek jobban kitett eredeti dokumentumokkal szemben, amelyekhez a bel- és külföldi kutatók nehezebben jutnak hozzá mint a publikációhoz.

A régészeti ásatások során az antropológiai anyag gyűjtése évtizedekig elmaradt, az antropológiai feldolgozások pedig különféle szervezeti okok miatt még ma is nehezen hozhatók szinkronba a régészeti kutatásokkal és feldolgozásokkal. Az embertani anyag demográfiai adatainak elmaradása miatt nemcsak az 1. kötetre, hanem a teljes sorozatra jellemző lesz az a bizonytalanság, amely a régészeti leletekkel biztosan meg nem határozható nemű vázak esetében, valamint a gyermekkor és felnőttkor határán levő vázak esetében mutatkozik. A szerkesztés igényessége miatt mégis sor került az értékelésben nem és életkor-adatok felhasználására, aminek folytán, az antropológiai feldolgozás hiányában, az esetek egy részénél az ásató régész helyszíni meghatározása kanonizálódik, ill. a fiú- és leányhalottak (Inf. I. — II. korcsoport) „egyenemű”, vagy nem-nélküli lényekként kerültek tárgyalásra. A IV. fejezetekben a leletek csoportosítása nem maguknak a leleteknek, hanem az eltemetettnek — fenti módon meghatározott — neme szerint történt. Ennek eredményeként egy-egy temető tárgyalásakor, a leletek egy-egy csoportja kétszer (férfi + fiúgyermek sírok, ill. női + leánygyermek sírok), vagy háromszor (férfi + nő + gyermek sírok) is értékelést nyert. Ez a megoldás csak olyan esetben mérséklődik (pl. Kiskőrös — Pohibuj mackó), ahol az ásatási napló és temetőtérkép hiányában nem dönthető el, melyik volt a gyermek sír és ennek megfelelően az anyag értékelése csupán a régészeti leletek alapján végzett nem-meghatározásokon alapult. — Módszerbeli megfontolást igényel: helyes-e a leletanyag értékelésénél, feldolgozásánál nem a biztos leletekből, hanem a bizonytalan — nem antropológus által elvégzett — nem és életkor-meghatározásokból kiindulni? Jobb megoldásnak kínálkozna talán a leleteket először az eltemetettek nemétől függetlenül vizsgálni, s csak az összegezésben figyelembe venni a bizonytalan nem-meghatározásokat is.

A kötet idézési rendszere igen nehézkes, a lábjegyzetek egyesítik magukban az ún. amerikai idézési módot (pl.: LÁSZLÓ 1936: 111 — 114.) és a szerzőt-monográfia-címet, vagy folyóiratcímét idéző rendszert (a kiadvány angol nyelve az amerikai idézési mód alkalmazását ténny indokolták). Ennek megfelelően a lábjegyzetek hosszúak és áttekinthetetlenek, angol nyelvi szempontból érthetetlenek [pl.: „Csánki (1894) Magyarország történeti földrajza p. 238.”]. Ugyanakkor, vagy éppen ezért a szerzők nevei a bibliográfiában egybeesőnek. Az idézés a cirill adatok esetében következtelen: a cirillbetűvel írott nevek latin betűs átírása után a cirillbetűs név és a monográfia cirillbetűs kezdőszavai következnek [pl.: „(Pletneva) Плетнева (1967) От кочевий к городам pp. 175 — 176” — PLETNEVA 1967: 175 — 176 helyett], az ebből következő kéziratbeli, megoldhatatlan technikai problémákról nem is beszélve. E problémák, melyek nemcsak erre a kötetre, ill. sorozatra jellemzőek, hanem szinte az összes régészeti kiadványban jelentkeznek, azt igazolják, hogy ideje lenne arra az egyszerű és áttekinthető idézési rendszerre áttérni, amely (pl. László Gyula 1961-ben megjelent monográfiájában — Östörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest 1961, vagy Bóna István legutóbbi monográfiájában — Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Beziehungen. ArchHung. 40. Budapest 1975.) az Akadémiai Kiadó más kiadványaiban már többé-kevésbé meg-honosodott.

A kötet egészének használatát a Cs. Sós Ágnes által készített szerző- és igen részletes tárgymutató könnyíti meg. Ez utóbbi — a képek segítségével — az avarkori leletanyag angol nyelvű terminológiai szótárát is pótolja.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent, igen szép és gondos nyomdai kivitelezésű kötet, a fentebb felsorolt problémáktól függetlenül, tartalmi, szakmai és esztétikai megjelenése szempontjából a magyar korai középkori régészeti kutatás nagy nyereségét jelenti. Az avarkori leletanyag állandó, jelentős méretű gyarapodása meggondolandóvá teszi, hogy a most megindult, forrás-

feltáró és értékelő sorozatot nem kellene-e a magyar kutatásnak a tervezett öt kötet helyett, továbbfutó, állandó sorozatává fejlesztenie?

Kiss Attila

Á. Cs. Sós, Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. 22. kötet, München 1973. C. H. Beck-Verlag. 210 lap, 32 tábla és 61 szövegközti ábra.

Cs. Sós Ágnes Münchenben megjelent, szép kiállítású könyve a Kárpát-medence történetének egyik legtöbb vitát kiváltó századával foglalkozik. A disputák hangja nem csak azért forrósodik fel gyakran, mert a IX. század eléggé gyér számú írott kútfőinek adatai többféle értelmezésre is módot adnak, s ebben a nyelvtudomány és a régészet adatai sem tudtak eddig kellő segítséget nyújtani, hanem azért is, mert ez az évszázad több nép nemzeti történetének fontos határköve. A szóban forgó munka az egymással gyakran homlokegyenest ellentmondó elméletek világából a történetírás e korszakra vonatkozó objektív forrásainak jobb megismeréséhez visz bennünket közelebb: az írott kútfők és a régészeti emléktanyag történeti kiaknázásának lehetőségeit vonultatja fel előttünk.

A sorozatszerkesztő J. Werner és a szerző előszavában nyomon követhetjük az 1965-ben megvédett kandidátusi értekezés viszontagságos útját annak 1973-as nyomdába kerüléséig. Lektorálások, sikertelen, majd sikeres fordítások és a nyelvi ellenőrzések után nyerte el a mű német változata végső formáját.

A könyv szerkezetiileg két nagy részre tagolódik: az elsőben a IX. századi Pannóniára vonatkozó írott források számbavételét és értékelését, a másodikban pedig a dunántúli szlávokkal kapcsolatba hozható régészeti kutatások eredményeinek összegzését találjuk.

A Dunántúl az avarokkal vívott háborúik után, a IX. század elején került frank kézre. (A 791-es, 795–96-os és a 803-as hadjáratok eredményeként.) A vereséget szenvedett avarok földjén két rivális hatalom osztozkodott: a frankok és a bolgárok. Ellentéteik 827–29-ben fegyveres harchoz vezettek, ekkor alakult ki véglegesen a közöttük levő határvonal is. Sirmium és környéke a bolgároké lett, a Drávától északra eső Dunántúl pedig a frankoké. (Sokkal nehezebb rekonstruálnunk a bolgárok alföldi határait. Amint a szerző helyesen hangsúlyozza, a Duna–Tisza közti bolgár uralomnak nincsen számottevő emléke. Valószínűleg az Alföldön jelentékeny szélességű „ütköző zóna” választotta el a két országot.) E háború után alakult ki a frank Pannónia adminisztratív felosztása is, amelynek időszaki változásait – a források alapján – igen szemléletesen vázolja fel a szerző.

Egyházi tekintetben a Dunántúlt három térítési körzetre osztották fel: a legnagyobb részt, a Duna, Rába és a Dráva közti területet a salzburgi püspökség kapta, a Rábától nyugatra levőt a passauai, a Drávától délre elterülő vidéket pedig az aquileiai. (Vö.: Váczy P., SzIEmk, I. 219–.)

A frankok által meghódított Pannónia északi szomszédságában Mojmir (818–846) uralkodása alatt szerveződik államává a Morva Fejedelemség. (A szakirodalomban helytelenül „birodalom”-nak is szokás nevezni. Vö.: Györffy Gy., ArchÉrt 95 [1968] 114.) A IX. század 30-as éveiben a morva fejedelem kiterjesztette uralmát a nyugat-felvidéki területekre is. Az itteni szláv törzs élén Pribina állott, aki ekkor nyitrai központjából a frankokhoz menekült. Megkeresztelkedése – és sikertelen bulgáriai „kirándulása” – után 840 körül telepedett meg végleg Pannóniában, ahol mint frank alattvaló hűbérbirtokot kapott, majd annak allodiummá válása (847) után Alsó Pannónia – a forrásokban dux néven szereplő – kormányzója is lett. (Sós Ágnes igen mértéktartóan foglal állást Pribina „hercegségének” rendkívül bonyolult kérdésében. Teljes joggal veti el azt a lehetőséget, hogy a szláv főember valamiféle dunántúli „szláv állam” élén állott volna, amint azt korábban a magyar szakiro-

dalomban is többen feltételezték.) Központja Mosapure (= Zalavár) volt, halála után birtokait és hivataltát fia, Kocel örökölte. Kettőjük dukátusának mintegy harminc évében (847–874) töltötte be szláv ember ezt a jelentős frank méltóságot. Kocel idejére esik Method rövid életű zalavári működése (869–870), amely azonban nem hagyott mély nyomot Pannónia vallási életében.

A továbbiakban rövid áttekintést kapunk Pannónia Kocel halála utáni történetéről a magyar honfoglalásig. A Morva Fejedelemség ekkori szerepéről és kiterjedéséről a szerző sorra veszi a különféle elméleteket s jogos bírálatban részesíti azokat az elgondolásokat, amelyek a Kárpát-medence nagy részét e „birodalom” kereteibe utalják. E túlzó elképzelések szemléletesen tárulnak elénk – a talán kissé fölös számban is – bemutatott térképeken. A szerző ezekkel szemben kétségkívül helyesen állapítja meg, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján ki kell zárunk annak lehetőségét, hogy a morva fejedelem hatalma a Dunától délre eső területekre is kiterjedt volna. A könyv első részét a Dunántúl IX. századi lakosságára vonatkozó (igen gyér számú) források és helynévi adatok áttekintése zárja. (Ez utóbbi főként Knieza István munkái alapján készült.) A szerző arra az eredményre jut, hogy a Dunántúl lakossága népi tekintetben igen heterogén volt, szlávok, avarok, bajorok és a romanizált népesorportok utódai alkották, de a szlávok számbeli túlsúlyban lehettek. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi körülmény miatt számolnunk kell egyes területeken az avar népesség elszárvosodásával is.

A történeti összefoglalás értékeléséről szólva, a szerző jelentős érdemének tartjuk a hatalmas nemzetközi szakirodalom összefoglalását és mértéktartó, minden elfogultságtól mentes bírálatát. Komoly nyeresége ez a magyar kutatásnak is, hiszen a csak magyarul megjelent fontosabb eredmények ezáltal bekerülnek a nemzetközi tudományos kutatás vérkeringésébe.

A kötet második részét kitevő régészeti összefoglalás a pókaszepteki temető elemzésével kezdődik, amelynek korai rétegében VII. századi avar sírokat, a későbbiben pedig VIII–IX. századi szláv urnasírokat leltek. (Az időközben befejezett feltárásokról l.: Cs. Sós Á., ArchÉrt 100 [1973] 66–77.) Az urnasíros népességet a szerző nyugati szlávoknak tartja, akik a Morva-medence vagy a Nyugat-Felvidék területéről költöztek ide a 800 körüli esztendőkből. Véleménye szerint sokkal kevesebb a valószínűsége délszláv lakosság beköltözésének a Dunántúlra. (Az ezzel kapcsolatos véleménykülönbségekről l.: Bóna I., RégDolg 7 [1965] 49–50.; ArchÉrt 95 [1968] 118.; Cs. Sós Á., ArchÉrt 95 [1968] 121–122.)

A Zalavár-récséskúti ásások eredményeinek értékelésénél a szerző szemléletes képet nyújt az egymást követő települési, illetve építési rétegekről: a legkorábbi a VIII. századi telep volt, ezt követte az első fatemplom (IX. sz. első fele), amelynek cölöpnomait a későbbi építkezések nagyrészt tönkretették, a harmadik periódust a IX. sz. közepe körül épített fa-kőkonstrukciós templom alkotja, a negyediket pedig a XI. századi háromhajós kőbazilika. A szerző kutatásainak sikerült elosztatni azt a korábbi téves elképzelést, hogy a kőbazilika a IX. században épült. (Az ezt megelőző fatemplommal kapcsolatban azonban már nem egyöntetű a szakemberek véleménye. Bóna István annak szokatlanságára hívta fel a figyelmet, hogy a zalavári fatemplom jóval nagyobb minden hasonló európai építménynél és a későbbi kőtemplomnál is: i. m. 35, ill. 116. Tóth Sándor pedig annak lehetőségét vetette fel, hogy a templomként értelmezett fakonstrukció a XI. századi kőtemplom falazásához készített állvány tartószerkezete volt: Építés-, Építészettudomány 5 [1973] 623–624.) A legkorábbi településnyomok azt igazolják, hogy az itteni szláv település előzményei a VIII. századba nyúlnak vissza.

A szerző a továbbiakban a Zalavár-várszigeti feltárásokat ismerteti. Ezek egyik legfontosabb eredménye a Vársziget külső peremén a XI. századi, annak belső oldalán pedig a IX. századi földvár sáncrészleteinek előkerülése. A korábbi, cölöpszerkezetű, sövényfonatos sáncsal körülvett várat Pribina építtette 840 után. A IX. századi vár szláv lakóinak keresztény sírjait és földbeásott házait

is megfigyelték az ásatók. A szerző megfigyelései szerint a Zalavár-rezesi sírok egy újabb IX. századi templom körüli temetőből származhatnak.

A munka következő része azt a kérdést vizsgálja, hogy Pribina zalavári központján kívül hol számolhatunk még a Dunántúlon szláv lakossággal. A számbajöhető IX. századi szláv lelőhelyek rendkívül alapos vizsgálata ellenére sem juthat a szerző gyakran túl a lehetőség felvetésén. (Persze a szláv etnikum elkülönítésének régészeti módszerei nem csak nálunk kidolgozatlanok. Gyakran a miénkhöz hasonló nehézségekkel küzd például a szovjet kutatás is. Vö.: *Fodor I.*, ArchÉrt 98 [1971] 258–262.) Elemzéseit a Keszthely-fenékpusztai temetővel kezdi, amelynek lakosságában a helyi romanizált népesség utódait és északnyugatról a IX. század első felében beköltözött szlávokat lát. A zalavárihoz képest itt gyakorinak mondható pogány jellegzetességeket azzal magyarázza, hogy a Pribina központján kívül eső területeken a kereszténység igen felszínes lehetett. Valószínűnek tartja továbbá, hogy a bazilikát a IX. században – a frank térítőtevékenység következtében – kibővítették.

Bizonyos szláv lakosságot tételez fel a szerző – meglehetősen kevés bizonyító anyag birtokában – Sümegen, Pécsen és Veszprémben is. Ez utóbbival kapcsolatban valószínűnek tartja a Szent György-kápolna alatt fellelt körtemplom IX. századi keltezését. (A könyv megírása óta közzétett kutatási eredmények azonban – úgy vélem – inkább a X–XI. századi keltezés mellett szólnak. Vö.: *Németh P.*, Székesfehérvár Évszázadai, I. [1967] 119.; *Gervers-Molnár V.*, A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972.) A Duna-kanyarban is alig van olyan leletanyag, amelyet teljes bizonyossággal a szlávok hagyatékának tulajdoníthatnánk. A visegrádi Sibirikdombon előkerült hullámvonalas kerámia aligha tekinthető etnikus jellegűnek. (Tudomásom szerint az újabb feltárások is csak honfoglalás utáni leletanyagot szolgáltatnak.) A szlávság itteni jelenléte természetesen aligha vonható kétségbe a helynevek alapján. Emlékanyaguk meghatározása azonban jobbra még a jövő feladata.

A dunántúli szlávok állattartását és földművelését Sós Ágnes a régészeti leletek alapján ítéli meg, amelyek ellene szólnak Moór Elemér minden alapot nélkülöző, erősen túlzó elképzeléseinek. A zalavári ásatásokon előkerült állatsontokból megállapítható, hogy az itteni szlávok főként szarvasmarhát, juhot, kecskét és sertést tartottak. Figyelemre méltó, hogy lócsontok alig kerültek napvilágra. A földművelés legfontosabb emléke a 16,4 cm. hosszú, „ralo”-típusú tűrókéhez használt szimmetrikus zalavári ekepapucs. Az e korban a fejletlenebb típushoz tartozó ekelelet is megerősíti a szerző azon megállapítását, hogy a honfoglalás előestéjén a dunántúli szlávok gazdálkodásában nem a földművelés játszott a legfontosabb szerepet, amint azt az általános felfogás tudni véli, hanem minden bizonnyal az állattartás.

A könyv utolsó fejezete a dunántúli szláv népesség honfoglalás utáni továbbélésének kérdésével foglalkozik. A Dunántúl magyar megszállásával kapcsolatban – a szlovák kutatók többségének véleményével szemben – a szerző hangsúlyozza a Kisalföld egészének korai magyar betelepítését amelyet a régészeti adatok is nagyszerűen igazolnak, s amit a magyar kutatás régóta magának vall. (Utóbb erre az álláspontra helyezkedett a felvidéki magyar leletanyagot legjobban ismerő *A. Točík* is: *Berichte über den II. Int. Kong. für slaw. Arch.* II. [Berlin 1973] 353–355.) *Bakay Kornél* tanulmányáról a szerző megjegyzi, hogy a kétélű kardoknak a fejedelmi katonasággal való kapcsolatba hozatalát csak munkahipotézisként tudja kezelni. (A könyv megírásakor még nem jelent meg *K. Horedt* reflexiója, aki a kétélű kardokat a Kárpát-medencében etnikumjelző tárgyakként tartja. Szerinte a X. században ezeket a letelepült szlávok, a szabályokat pedig a nomád magyarok használták: *Acta Musei Napocensis* 5 [1968] 422–428. Elgondolásának azonban semmiféle bizonyítéka nincs. Az ugyanis semmiképpen nem tekinthető annak, hogy a kelet-európai normann-szláv druzsina ilyen típusú kardokkal volt felfegyverezve.) A Zalavár környéki feltárásokat össze-

gezve Sós Ágnes arra a történetileg igen fontos megállapításra jut, hogy a zalavári szláv települést a honfoglaló magyarok a X. században érintetlenül hagyták, oda nem telepedtek, korai központjukat a szomszédos Kolonban építették ki.

A könyvet a külföldi olvasót útbaigazító térképek, a korra vonatkozó forráshelyek jegyzéke, irodalomjegyzék, és a magas technikai színvonalon kivitelezett fényképes táblák zárják.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy Cs. Sós Ágnes munkája hézagpótló hazánk IX. századi történetére vonatkozóan. Modern szemléletű összefoglalása először tesz kísérletet arra, hogy az újabban – jórészt a szerző által – feltárt szláv régészeti leletanyagot az frott kútfők segítségével történeti forrásként értékelje. A régészeti adatok alapján biztos kézzel rajzolta meg a szlávok IX. századi zalavári településtömbjét. Eredményei remélhetőleg elősegítik majd szláv régészetünk megújulását. Úgy vélem, e munka jelentősége megérdemelné, hogy magyar nyelvű összefoglalás is készüljön belőle. Esetleg egy népszerűsítő jellegű dolgozat, hiszen e korszak iránt – amely a magyarság honalapításához is ezer szállal kapcsolódik – igen nagy az érdeklődés mind a szakemberek körében, mind a történelemkedvelők táborában.

Fodor István

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars I. Acta Sessionum. Szerk. **Ortutay Gyula és Gulya János.** Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 242 lap, 11 ábra.

Az 1975. szeptember 9 és 15 között Budapesten megrendezett IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus fő előadásait kapták kézhez a résztvevők ebben a kötetben, amely már jóval a kongresszus előtt megjelent, s így alkalmat adott a hozzászólások gondos előkészítésére. A könyv *Ortutay Gyula* előszava után öt fejezetre tagolódik: az elsőben a plenáris ülések két előadása, a továbbiakban pedig a nyelvészeti, néprajzi, régészeti-történeti-embertani és az irodalmi szekció előadásai kaptak helyet. Az alábbiakban a régészeti tanulmányok ismertetésére törekszünk, a többiek közül csupán azoknál időzünk el hosszasan, amelyeknek régészeti vagy néptörténeti vonatkozása van.

A plenáris ülés előadásai nemrég magyarul is megjelentek. (*Lakó György*: Utak és módok a finnugor tudományokban; *Kustaa Vilkuna*: Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ. Magyar Tudomány 20 [1975]: 12. 732–760.) Az előbbi kitűnő tudománytörténeti áttekintést nyújt a „hagyományos” finnugor nyelvészet főbb eredményeiről és irányzatairól, az újgrammatikus tanok elterjedésétől századunk ötvenes éveinek végéig. A szerző meggyőző példákkal mutatja ki, hogy e korszak finnugor nyelvtudományának mai bírálói csak nagyon felületesen vagy egyáltalán nem ismerik annak történetét, és sokan nyelvtörténeten kívül az indoeurópai nyelvtudomány történetét értik. Ezért a finnugrisztika egyik fontos soronkövetkező feladatának tartja a finnugor nyelvészet történetének megírását.

K. Vilkuna a kulturális, nyelvi és etnikai határok viszonyát vizsgálja a finnugor népek szempontjából. Tanulmányának végső következtetése szerint: „Bennünket itt csupán az kapcsol össze, hogy azok a népek, amelyek kutatásunk tárgyai, sajátos nyelveket beszélnek, olyan nyelveket, amelyek a világ minden más nyelvétől eltérnek, de egymás között strukturális egyezések és ráadásul közös szókincsük is van. De ami az öröklődő képességet és a kulturális tulajdonságok iránt, alig találunk olyasmit, ami kizárólag finnugor lenne, olyasmit, ami más népektől idegen lenne, és csak nekünk lenne sajátunk.” Meg kell jegyeznünk, hogy a szerző az etnikai (népi) sajátosságok alatt szinte kizárólag az öröklődő faji tulajdonságoknak szentel figyelmet, s attól teljesen elválasztja a nyelvet. Úgy véljük azonban, hogy az etnikai jellemzők közt a nyelvet is számon kell tartanunk, bár kétségtelen, hogy a kettő nem azonos egymással (ti. a nyelvi és az etnikai határ). Valószínűleg nagyobb figyelmet kell szentel-

nünk a sok (nyelvi, kulturális, származási stb.) összetevőjű etnikai-népi tudatnak. Nem látjuk továbbá igazolhatónak az obi-ugorok nyelvcserejéről írottakat sem. (Vilkuna szerint a sarkvidéki eredetű obi-ugorok „... a magyarokhoz közel álló törzs uralma alá kerültek”, *László Gyula* pedig a nyelvet átadó népben magát a magyarságot véli. Ld.: *Éltud* 30 [1975]: 36. 1685.) Ezzel szemben az újabb régészeti adatok is egyre inkább az obi-ugorok *V. N. Csernyecov* által vallott kettős eredetét igazolják, s így eredetükkel magyarázható az embertani alkatuk és nyelvük közti ellentmondás. (Vö.: *MIA* 35 [1953] 235–241.) A tanulmány — néhány vitatható megállapítása ellenére is — sok értékes módszertani ajánlással bizonyára nagy hasznára lesz a néptörténettel foglalkozó kutatóknak.

A nyelvészeti szekcióban hangzott el *B. A. Szerebrennyikov*nak „Az alapnyelv mint kutatási modell” c. előadása. Az alapnyelvi hipotézis ellenzőivel (a marizmussal, a hullálmélet híveivel stb.) szemben arra az álláspontra helyezkedik, hogy jelenleg egyetlen más módszer sem adhat teljesebb képet a nyelvek írásbeliséget megelőző történetéről, s ezért a nyelvtörténeti kutatásokban továbbra is nélkülözhetetlen. Megjegyzi, hogy az areális nyelvészet csupán a rokonnyelvek csoportjai kialakulásának megértéséhez visz bennünket közelebb (tehát elsősorban a nyelvcsaládok kialakulása előtti idők nyelvi állapotának vizsgálatára alkalmas), s az alapnyelvi hipotézist nem teszi fölöslegessé. Az integrációs küszöböt elért — rokon vagy nem rokon — nyelvek egymásra hatása eredményeként ugyanis új nyelvek semmiképp nem keletkezhetnek. (Ezzel kapcsolatban nem kerülheti el figyelmünket, hogy egyes finn régészek a finnugor őshaza fogalmát azzal igyekeznek kiiktatni a kutatásból, hogy a finnugor nyelvek kialakulását nem a család-fa-modell, hanem a hullálmélet alapján képzik el. Vö.: *FA* 27 [1976] 158–9.)

Aulis J. Joki, a finnugor–indoeurópai nyelvi kapcsolatok kiváló kutatója (vö.: *MSFOu* 151 [1973]) kongresszusi előadásában az észak-eurázsiai nyelvek kapcsolataival foglalkozik. („Affinitás és interferencia az észak-eurázsiai földrajzi övezet nyelveiben.”) E népek őstörténeti kapcsolatairól szólva ismerteti néhány régész — *M. Gimbutas* és *A. H. Halikov* — néptörténeti elgondolását is. A harmadik nyelvészeti dolgozat *Wolfgang Schlachter* munkája. („Az ige és mondatana.”)

A néprajzi előadások közül *Bodrogi Tiboré* az uráli és a magyar rokonsági rendszer viszonyaival („A finnugor népek társadalmi szervezete”), *Szomjas-Schiffert György* pedig finnugor népzenei témával foglalkozik. („A finnugor összehasonlító népzenei kutatás története és eredményei.”) *Sz. V. Ivanov* („A finnugor népek hagyományos művészetéről”) az uráli népek díszítőmotívumainak történeti forrásértékéről értekezik, s így témája majdhogynem régészeti-nek mondható. Megállapítja, hogy a finnugor népek díszítőművészetének jó néhány geometrikus jellegű motívuma igen ősi keletű, közülük nem egy megtalálható már az újkőkori edényeken is. (Például a fésűs díszítmód.)

A régészeti előadások sorát *L. Ja. Krizsevszkaja* dolgozata nyitja meg. („Az Urál-vidéki kultúrák déli kapcsolatai a késői kőkorbán.”) A szerző az *Sz. P. Tolszov* és *V. N. Csernyecov* által felvetett gondolat helyénvalóságának vizsgálatát tűzi ki célul az újabb régészeti leletek tanulmányainak figyelembevételével. (Ti. azt, hogy az uráli népek ősei az átmeneti kőkorbán az Aral-vidékről vándoroltak volna az Urál hegység keleti oldalára.) Dolgozatának indítását nem találjuk szerencsésnek: nem ismerteti pontosan a déli származás híveinek és ellenzőinek gondolatmenetét és legfontosabb érveit, s így csak a kérdésben otthonosan mozgóknak érthetően fejtgetéseit. (Ráadásul a jegyzetekben nem találjuk a hivatkozási helyek pontos megjelölését, az idézett művek lapszámait. Az olvasó tehát vagy végigolvas például egy monográfiát abban a reményben, hogy megtalálja az illető mondatot, vagy pedig minden fenntartás nélkül hisz a szerzőnek.) *Krizsevszkaja* végkövetkeztetése szerint az Urál-vidék déli kapcsolatai igen ősi keletűek, egészen a középső és késői őskor határáig nyúlnak vissza. Az újkőkorbán azonban véleménye szerint csak a Dél-Urál vidéke tartozott a déli (észak-kazahsztáni) rokon kultúrák körébe. Az erdővidéki Középső-Urál népi és kulturális tekintetben különbözött ezektől a déli

területektől, csupán bizonyos gazdasági szálak fűzték őket össze. Néptörténeti szempontból a szerző úgy véli, hogy az Aral-vidéki kelteminári hatása ugyan jelentős volt az ősi finnugorságra, ennek ellenére nem láthatjuk bennük ezek egyik népi összetevőjét. Véleményünk szerint azonban a dolgozat bizonyító anyaga csalódást okoz az olvasónak. Érthetetlen például a Középső- és Déli-Urál (jórészt a hegység keleti lejtői) emlékegyiségének szétválasztása, hiszen nem csupán az edényművesség és az eszköz-készítés azonos hagyományaihoz nem férhet kétség, hanem még az eszközök nyersanyaga is mindenütt a dél-uráli jáspis volt. (Amit az erdővidékiek több száz kilométerrel szállítottak.) Az teljesen nyilvánvaló, hogy a területileg közelebb eső Dél-Urálban erősebb volt a kelteminári hatás, ez azonban a fenti szétválasztást semmiképp nem indokolja. Az uráli újkőkori kelteminári kapcsolatainak vizsgálatánál a korai (i. e. IV. évezred) emlékegyiség összetevéséből kellett volna kiindulni, hiszen a déli hatás ekkor volt a legerősebb, későbbben egyre erőteljesebbé vált. Az összehasonlító rajzos táblákat is ennek megfelelően kellett volna összeállítani, hiszen így az egyes kulturális körzetek újkőkori fejlődését szemléltető táblák miniatűr rajzai (amelyeket egyébként jónéhány más kiadványban változatlan formában megtalálhatunk) alig segítenek bennünket az eligazodásban. A dolgozat ennek ellenére egy figyelemre méltó új megközelítési móddal gazdagította a szakirodalmat, az ősi finnugorság déli kapcsolatairól szerzett korábbi ismereteink azonban alig gyarapodtak.

A. P. Szmirnov posztumusz dolgozata a kelet-európai finnugorság termelőgazdálkodásának kialakulását vizsgálja. („A termelőgazdálkodás kialakulása és a finnugorság.”) Az eddigi kutatásokat és a legfontosabb szakirodalmat összegezve arra a következtetésre jut, hogy a kelet-európai finnugorok az északabbra húzódó déli népektől (fatjánovóiak, balánovóiak, abasevóiak, a gerendasíros műveltség népei) az i. e. II. évezredben tanulták el az állattartást és a földművelést. Véleménye szerint az Oka-vidéki finnugorság körében az új gazdálkodási forma korábban vált uralkodóvá, mint a Káma-vidéken.

László Gyula honfoglaláskori kutatásunk újabb eredményeiről tájékoztatja a nemzetközi tudományos közvéleményt. („A magyar honfoglalás és előzményei.”) Mivel dolgozata lényegében a közelmúltban megjelent „A honfoglalásokról” c. könyvének rövid summázata, gondolatmenetének ismertetésétől itt eltekintünk, csupán egy-két olyan kérdéshez fűzünk megjegyzést, amellyel kapcsolatban nem osztjuk a szerző véleményét. Nem tartjuk például szerencsésnek, hogy a külföldi kutatóknak szóló összefoglalás majd minden gondolata a kettős honfoglalás elméletének alátámasztását szolgálja. Ennek érdekében kap különös hangsúlyt a honfoglalóink emlékegyiségének minden rétegében kimutatott „kettősség”, amelynek megítélésében is itt-ott talán óvatosabban lehetett volna eljárni. (Különösen tartjuk például a nagyszentmiklósi kincs iráni ízlésben fogant készletének az „avar” hagyományokkal való kapcsolatba hozását. Nem hisszük, hogy e készletnek bármely steppei műhelyhez vagy hagyományhoz köze lett volna, annyira egyértelműen tanúskodnak párhuzamai az iráni-szasszanida műhely mellett.) Ráadásul ezek a „kettősségek” (eredetmondánkban, honfoglalóink gazdálkodásában, embertani alkatában stb.) másképpen is feloldhatók, mint a kettőshonfoglalás feltevéseivel. Az ellenvéleményekről azonban a dolgozat külföldi olvasója nem kap tájékoztatást. (Persze ez elsősorban nem a dolgozat — egyéni véleményét kifejtő — szerzőjének, hanem a kötet szerkesztőjének mulasztása.) Nem tartjuk továbbá szerencsésnek *Os Pandónak* a magyar őshazából való kapcsolatba hozását sem. A szovjet és magyar szakirodalom ugyanis eléggé egyértelműen tisztázta, hogy e település *P. D. Sztyepánov* által vélt magyar kapcsolatai teljes egészében félreértésen alapulnak. E megjegyzések természetesen nem vonják kétségbe a dolgozat alapvető érdemeit, elsősorban azt, hogy a külföldi olvasó mestersen tömörített, rövid áttekintést kap honfoglaláskori kutatásunk számottevő újabb eredményeiről. Éppen ezek győzik meg az olvasót arról, hogy sok kérdésben sikerült — elsősorban a Szerző munkásságának jóvoltából — többé-kevésbé biztos alapokra helyezni a kutatást, s hogy a szerénységet

tükröző „termékeny bizonytalanság” kifejezés nem egészen szó szerint értendő.

Az ízléses külsejű, szép nyomdai munkával készült, gondosan szerkesztett kötetet az irodalmi szekció két előadása zárja. (*Köpeczi Béla*: Az irodalomtudomány a finnugor kutatásokban; *Jean-Luc Moreau*: A folklór szerepe a finnugor népek irodalmában.)

A kongresszus eddig közzétett előadásai azt igazolják, hogy a szervezők helyesen döntöttek a tematikus jelleg kialakítása mellett, és a finnugrisztika legfontosabb kérdéseit érintő témák köré csoportosították az előadásokat. Ezek minden szakterületen komoly eredményekkel járultak hozzá egy-egy vitatott kérdés tisztázásához. A régészet területén csupán a magyar ősrégészek előadásait (és a kongresszuson való részvételüket) hiányolhatjuk.

Fodor István

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. Szerk. Gulya J. és Honti L. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 165 lap, 5 ábra.

A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus Szervezőbizottsága az előző két kongresszus (a helsinki és a tallinni) hagyományát folytatta a finnugorisztika magyarországi műhelyeit és kutatóit bemutató kötet közreadásával. A szép kiállítású könyv *Kálmán Béla* előszavával jelent meg, s a finnugor vonatkozású kutatásokat végző akadémiai intézeteket, az Akadémiai Kiadót, az egyetemi és főiskolai tanszékeket, legnagyobb könyvtárainkat és múzeumainkat mutatja be egy-egy rövid jellemzéssel. A kötet legfontosabb folyóirataink jegyzéke és a finnugor témájú kutatásokat végző magyar kutatók néhány soros bemutatása zárja.

A kötetben jelentős helyet foglal el a régészettel is foglalkozó intézmények (amúzeumok, egyetemi tanszékek és az MTA Régészeti Intézete) szervezeti felépítésének és munkájának ismertetése. Emellett az olvasó rövid áttekintést kap az egyes kutatóhelyek történetéről is. A Szerkesztők feltétlenül helyesen döntöttek ezek bemutatása mellett, mivel egyrészt a finnugor tudományok közt egyre előkelőbb helyet foglal el a régészet, másrészt pedig jó néhány magyar kutató foglalkozik kifejezetten finnugor régészeti kérdésekkel. (Nem is beszélve a finnugorisztikai szempontból is rendkívül jelentős magyar honfoglaláskori kutatásokról.) A német nyelvű kiadvány egyúttal jó szolgálatot is tesz szaktudományunknak: a nemzetközi tudományos közvélemény körében ismertebbé teszi régészeti kutatómunkánk néhány fontos eredményét.

Az ilyenfajta kötetekben mindig lehet aránytalanságokat találni, amelyek főként a kiadványok természetéből következnek. Itt is előfordul, hogy nagy, sok évtizedes múlttal rendelkező, és alig néhány esztendő, kisebb intézmények nagyjából azonos terjedelmet kaptak. Tudományágunknál maradva, úgy véljük, hogy a Régészeti Intézet bemutatásánál bizonyára el lehetett volna hagyni néhány kevésbé lényeges bekezdést. (Például Fettich Nándor mindössze kétszázötöd, nyugdíjasként való alkalmazását, részben a régészeti ásatások felsorolását, a fotósok munkájának ismertetését stb.)

A fenti megjegyzés természetesen egyáltalában nem vonja kétségbe a szerkesztés gondosságát, hiszen aligha maradt ki a kötetből egyetlen jelentős kutatóhely. Az ízléses kiállítású ismertető méltó formában tájékoztatta a kongresszus résztvevőit a finnugor kutatások magyarországi műhelyeiről.

Fodor István

A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája. I. 1945 – 1974. Évkönyvek és folyóiratok repertórium. Múzeológia és restaurálás. Budapest 1975. 291. l.

Hazánk felszabadulásának 30. évfordulójára jelent első múzeológiai bibliográfia régi adósságát törlesztette, amikor a Déri Múzeum kezdeményezésére Héthy Zoltán – T. Horváth Ildikó – Ormosi László, a múzeum munkatársai vállalkoztak arra, hogy a szakterület legdi-

namikusabb korszakának speciális bibliográfiáját elkészítik. A munka hézagpótló, mert néhány szemelvényes válogatástól eltekintve nem volt mód annak a sokirányú kezdeményezésnek a felmérésére, amelyet a magyar múzeumok a gyűjteménygyarapítás, konzerválás, és a tömegkommunikáció különböző területein végeztek. Sokszor elhangzott az elmarasztalás, hogy a múzeológiai irodalom művelésében elmaradtunk, pedig az 50-es évek elején élen jártunk mind a központi adattárak megszervezésében, mind az egységes nyilvántartási rendszer kidolgozásában éppen úgy, mint a marxista szemléletű didaktikus kiállítások rendezésében. Valóban, elmulasztottuk közzétenni az úttörő munkát, a hazai és a külföldi szakkörök számára és sokszor a külföldieknek kellett felfedezniük, hogy olyan kezdeményezéseink vannak, amelyek sok területen messze megelőzik azokat az országokat, ahol az új tartalmat adó múzeumi gondolat már sokkal korábban bontogatta zász-laját. Elmulasztottuk azt, hogy az 50-es évek komplex szemléletű, a társadalom és a természet törvényszerűségeit feltáró kiállításainak forgatókönyvét, didaktikai és művészeti megjelenítését köztegyük. A környező országok múzeológiájában egymás után ismertünk rá azokra a jólsikerült megoldásokra, amelyeket az akkor még kicsiny, de lelkes múzeológus-gárda és technikai munkatársak viszonylag igen szerény anyagi lehetőségekkel megoldottak sok ötlettel és lelkesedéssel.

Az összefoglaló munkák hiányában az apró íráskor sokasága jellemzi a magyar múzeológiai irodalmat, amelyet jól tükröz a szolnoki Damjanich János Múzeum rotázemében elkészült bibliográfia, a Múzeumi Restaurátori és Módszertani Központ pártfogásával, anyagi támogatásával és szervezésével. Szinte jelképe ez annak, hogy megközelítően érjük utol a múzeológiai irodalomban mutatkozó elmaradásunkat azzal, hogy fiatalokból álló munkaközösség vállalkozott a nagyon szétszórt irodalom eszékora kötésére. A 30 év dinamikus eredményei valóban határkövet jeleznek a magyar múzeumok történetében, mint ezt a bibliográfia előszavában Dankó Imre kifejtette. Nagyon mély pontról indultunk, mert azok a kiadványok, amelyek az országos és vidéki múzeumokban a második világháború előtt megjelentek, gazdasági nehézségek, szektás kultúrpolitika miatt szinte teljesen elsovdadtak és az alapozásnál kellett újra kezdeni. A szűkös kezdetet nagyarányú felfutás váltotta fel, ami szinte túlzott szétaprózottsághoz vezetett, amely még inkább megnehezítette a múzeológiával való foglalkozást, illetve a sokrétű kezdeményezés nyomokkövetésére, a tapasztalatok átvételére alig nyílt lehetőség. Jól szemlélteti a szétágazó kiadvány-tömeget Éri István statisztikai összefoglalása. 1945 – 74 között 47 múzeum, illetve múzeumjellegű intézmény 82 periodikát jelentetett meg 589 kötetben, amelyben 15 000 tanulmány látott napvilágot, 9685 nyomdai íven. A kiadványok között előretört a vidék, részesedésük 32%-a a példányszámnak, terjedelemben pedig 33%. A számbeli felfutás mellett jellemezte az elmúlt 30 évet az is, hogy a szalmaláng-szerű lelkesedés után megszűntek vagy folytatás nélkül maradtak a periodikák, mintegy 20%-ban, s megjelenésük is eléggé rendszertelen volt. Míg 1945 – 49-ben szinte valamennyi kiadványt az országos múzeumok jelentették meg (96%), addig a 70-es években ez közel azonos terjedelművé nivellálódott. Jellemző a terjedelem növekedése, amit az mutat, hogy 1950-ig a kiadványok terjedelme átlag 76 oldal, amely 350 oldalra nőtt 1974-ben. Ez összefügg a megnövekedett gyűjtési és feldolgozási tevékenységgel, nem beszélve a szakemberek számának növekedéséről.

Mivel a szakbibliográfiai rendszeresen jelentek meg és azokban a szakágakban, ahol ez még nem történt meg – pl. numizmatika –, ott is egyre több erőfeszítés van arra, hogy a közeljövőben ezt a hiányt pótolják, illetve lépést tartsanak az egyre növekvő irodalommal, amely mindennemű munka alapja. A határvonal a múzeológia és a szakági bibliográfia szétválasztásánál nehezen húzható meg, ami fokozta a szóban forgó bibliográfia elkészítésének problémáit. A szakeikkek mellett megoldandó volt a népszerűsítő kiadványokban megjelent íráskor, csakúgy mint a napilapokban közölt tudósítások kiválasztása, amelyek között számos olyan akadt, amely a

legszerosabban beletartozik a muzeológia tárgykörébe, illetőleg gondolataival elindítója lett fontos kérdések kidolgozásának. A szerzők sikeresen birkóztak meg a határvonal nehézségeivel, elkerülték a szakbibliográfiákkal való párhuzamosságot és azt a célt, hogy mind a hazai, mind a nemzetközi szakközösség számára a periodikákban felhalmozott ismeretanyagot feltárják, bemutassák a magyar múzeumok sokoldalú ismeretterjesztő tevékenységét, jól oldották meg. A repertórium 2534 címszavát dolgozott fel a múzeumokban művelt szaktudományok köre csoportosítva, s így azok számára, akik saját tudományukban kívánnak áttekintést kapni, gyors tájékozódást nyújt. Így került külön csoportba a muzeológia, természettudomány, régészet, történelem és néprajz, illetve művészet, irodalom és művelődéstörténet. A külön földrajzi és múzeumi szervezeti mutató tovább segíti a bibliográfia használhatóságát. Külön mutató összesíti az egyes kötetek név-, földrajzi és múzeumi munkáit. A nemzetközi használhatóság szempontjából jó kezdeményezésnek tartom a francia, német, angol, orosz nyelvű fordításokat. A jól válogatott és szerkesztett kiadvánnyal kapcsolatban felmerül az a gondolat, hogy miért nem követték az ICOM Párizsban székelő Bibliografical Section of Museological által bevezetett decimálást. Az általános tapasztalat azt mutatja, hogy a prágai Múzeumi Kabinet által az ICOM számára szerkesztett múzeumi bibliográfiába alig került magyar szerző akár általános, illetőleg az egyre gyarapodó speciális szakbibliográfiákról (múzeumi építézet, múzeumok nevelési munkája, iskola és múzeum, biztonsági berendezések stb.) legyen szó. Az okot abban kell látnunk, hogy nem a megkívánt csoportosításban juttatjuk el az anyagot, s így csupán válogatnak a bőven megküldött irodalomból. Így hiszem, szerencsésebb lett volna, ha a bibliográfia ezt a rendszert szorosabban követi még akkor is, ha a mi irodalmunkban az egyes témacsoportok határai jobban összemossódnak, és a sok mutató minden jószándék mellett is nehézkessé tette volna a kiadvány kezelését.

A magyar muzeológia bibliográfiájának első kötetét összevetve más országok nemzeti bibliográfiáival (Csehszlovákia, USA, NDK), nincs okunk szégyenkezésre, mert el tudott szakadni a korábbi „klasszikus” bibliográfiai formától, újszerűt adott. Meggyőződésem, hogy ez hasznos lesz nem csupán a magyar muzeológiát művelők számára, mert serkenti a kutatást a szintézis irányába. Hasznos szolgálatot tesz külföld felé is, amelynek eddig nem volt módja a nagyon szétszórtnan megjelent magyar muzeológiai irodalom áttekintésére. Teljessé a bibliográfia akkor válik, ha a periodikák mellett a kis kiadványok repertóriumát is kezébe veheti a szakember.

Korék József

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. XIII. kötet. Weimar 1975. Hermann Böhlhaus Nachfolger. 275 lap, 57 kép és 64 tábla.

A szokásosnál hosszabb szünet után megjelent évkönyv két első dolgozata az ehrsingsdorfi travertin profilal, illetve a felső travertin rétegben felfedezett paleolit telepnyomokkal foglalkozik (W. Steiner, valamint W. és U. Steiner).

A kötet gerince az Adatok a középnémet zsinégdiszes keramika kultúrájához és antropológiájához II. összefoglaló címet viselő, A. és H. Bach, W. Gall, R. Feustel, M. Teichert dolgozataiból álló munka. A hasonló című I. kollektív feldolgozás (Alt-Thüringen 8, 1966) megjelenése óta 26 új temetkezés került elő zsinégdiszes keramikával. Feustel és Gall 11 lelőhely anyagát közlik (XII—XLIV. t.). Nagyobb sík temető csak egy van köztük (13 sír), a többiek magányos sírok vagy 3—5 síros kis temetők. Halmozott nyomait mindössze két temetkezés fölött lehetett megfigyelni.

A rézkor és bronzkor kutatásunk számára már korábban is meglepetést okozó, szigorúan kötött temetkezési rítus az újabb ásatások fényében is törvényszerűnek bizonyult. A sírok tájolása K—Ny vagy Ny—K, illetve a főirány kisebb-nagyobb változatai. A férfiakat következte-

sen jobb oldalukon, a nőket bal oldalukon zsugorítva helyezik sírba, ellentétesen tájolják őket, úgy, hogy tekintetük mindig délre irányuljon. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a zsinégdiszes keramika népe éppen sajátos temetkezési rítusa révén különbözik a megelőző Walternienburg—Bernburg kultúrától, valamint az utána következő, korai bronzkori Aunjetitz-kultúrától (utóbbi: É—D főirány, mindig jobb oldali zsugorítás, keletre irányított tekintet). A rítussal kapcsolatban említésre méltó még az a laboratóriumi megfigyelés, hogy az amforák jóval kevesebb foszfátot tartalmaznak, mint a sírbögrék. A szilárdabb élelem tehát az utóbbiakban volt, míg az amforák folyadékot tartalmaztak. A keramika és kőeszközök egyébként szokványos típusok, kiemelkedő jelentőségű csupán az ermsbedti csont tű, amelyet a szerzők bifajfejűnek látnak. A tűt és tulajdonosát egyaránt a kultúra ismert bika-kultuszával hozzák kapcsolatba. — Az igen alapos embertani feldolgozás (A. és H. Bach) látványos etnikai találgatások helyett a tudományos problematikát gazdagítja.

U. Lappe egy grossbrembach-i sírlelet közlése nyomán a Schönfeld(déli)-csoport thüringiai szerepét és helyzetét elemzi. Arra az eredményre jut, hogy a déli Schönfeld-típus nem önálló jelenség a zsinégdiszes keramikán belül, hanem az utóbbi kultúra és a valódi (északi) Schönfeld-csoport kapcsolatainak a jele.

D. W. Müller egyetlen község, Oberbösa, régészeti topográfiáját dolgozza fel. 17 rajzos ábrán és 2 táblán mutatja be, elemzi hosszabban vagy rövidebben, a mezolitikumtól a karoling korszak végéig a leleteket. Tárgyalásmódjában nem a lelőhelyeket követi, hanem a múzeumi anyagot, ami lényeges eltérés ami topográfiai módszerünk-től. — Egyébként egyetemi diplomamunkáról van szó, e tekintetben is föltöbb tanulságos.

W. Gall az őskori gabonaszárítókorról és füstölőkről, J. Emmerling La Tène kardok és kések fémvizsgálatairól, Z. Trnáděková Morvaország és Közép-Németország 5. század végi kapcsolatairól értekezik kisebb-nagyobb dolgozatokban. A kötetet W. Mägdefrau nagyobb történelmi munkája zárja a thüringiai városok későközépkori kereskedelmi és egyéb kapcsolatairól.

Bóna István

R. Feustel, Die Kniegrotte. Eine Magdalénien-Station in Thüringen. Weimar 1974. Herman Böhlhaus Nachfolger. 224 lap, 82 ábra, 34 tábla.

A középnémet területeket két irányból, délnyugatról és nyugatról érték el a Dél-Franciaországból több hullámban kiáramló magdaléni népcsoportok. A Thüringiai és Frank erdő és a lipcei alföld között ebből az időszakból közel 50 lelőhely ismeretes. A régóta folyó gyűjtő tevéseget az utóbbi időben a társtudományok eredményeit is felhasználó komplex módszerű kutatás váltotta fel. R. Feustel és munkatársai (H. Bach, H. Jacob K. Kerkmann, E. Lazar, J. Malina, D. Mania, R. Musil, E. Schmid) az 1930—38 között feltárt Kniegrotte leleteit publikálják. A barlang a Saalfeldtől Triptisig húzódó nagy geotektonikus hasadék peremén nyílik, Döbritztől délre. Maga a telep, hasonlóan több magdaléni lelőhelyhez, voltaképpen nyíltszíni. A barlangot a kitöltés szegényes leleteinek tanúsága szerint csak átmenetileg, időszakosan lakták. A kultúrrejteget váltakozó vastagságban a völgyből felhordott palalapok borítják. Más telepeken e palalapoknak némelyikére állat- és emberalakokat karcoltak, ezért Feustel ezeknek a lapoknak kultikus jelentőséget tulajdonít. Ugyanakkor elismeri Rust véleményének jogosságát is, aki a kőpakolás gyakorlati hasznát emeli ki. A barlang kitöltését Feustel rekonstruálja: a középső pleisztocén meleg időszak üledékét egy, a későglaciális hideg éghajlatban lerakódott réteg váltja fel — ekkor keletkezett a kultúrrejt —, ezt egy neolitik leleteket tartalmazó talaj fedi. A szegényes faszén- és molluszkaleletek ismertetése után jelentős fejezet szól a lelőhely faunájáról. A két legfontosabb faunaelem a rén és a ló. A magdaléni vadászok első sorban a rén eszközkészítésre kiválóan alkalmas agancsát gyűjtötték. A fogak és csontok minden méretre kiterjedő alapos vizsgálata alapján Musil megállapítja, hogy a jég-

korszakból eddig ismert legkisebb termetű ló volt a népcsoport leggyakoribb zsákánya. A szerző megkockáztatja a feltevést, hogy a vadászatban már a háziasított farkas, a kutya is az ember segítségére volt. A teljes fauna értékeléseként a lelőhelyet a Dryas II hideg, száraz sztyepp-időszakára datálja, ezzel párhuzamosan módosítja néhány morva lelőhely kronológiáját. Az ékszerként használt fosszilis molluszkák, valamint az eszközök nyersanyagának vizsgálata után a kötet másik nagy fejezete a 6761 db-ból álló régészeti leletanyag leírása. Az agancsból, csontból hasított tárgyakon gyakori a magdaléni kultúrára jellemző árkolás, barázdálás, amit árvésővel, vakaróval csinálhattak. Megjelenik a fűrészelés, néhány ékszeren, amelletten a csiszolás és a fűrés. A művészeti alkotások közül legjelentősebb a gyakorlati célokra alkalmatlan, hálós díszű csontszigony és az elefántcsontból készített talp alakú idol. A láb-ábrázolás, szemben a későbbi korokkal, nagyon ritka a felsőpaleolitikumban. Még ma is élő analógiák alapján mint az életerő jelképének áldást, szerencsét hozó szerepe lehetett. A test vagy ruházat díszítésére szolgáló, ugyanakkor bajelhárító amulettek leírása után R. Feustel rátér az eszközök ismertetésére. Az egyetlen kultúrréteg több szintjéből származó retusőrök, köeszközök bemutatásának szemléletes módját választotta a szerző. A típusok összefoglaló leírása után 82 nagyon szép rajzos táblán illusztrálja a leletanyagot, amelyben tompított hátú kések, árvésők és geometrikus mikrolitek (háromszögek) vannak legnagyobb arányban. Majd a nyugat- és közép-európai magdaléni telepek eszközkészletét hasonlítja össze R. Feustel. Az említett területek leletanyaga irigylésre méltóan gazdag és egységes, ugyanakkor sok sajátos vonást is mutat. A lelőhelyeket több szerző próbálta már hagyományos vagy új módszerekkel csoportosítani, nem mindig kielégítő eredménnyel. Feustel tipológiai és statisztikai módszer kombinálásával a magdaléni kultúrán belül elkülöníti az Ölknitz csoportot s ezt variánsokra (Kniegrotte, Ölknitz, Nebra, Ahlendorf, Moosseedorf, Goyet-Chaleux) bontja. Egyes variánsok lelőhelyeit egymástól nagy távolságokra találjuk. Ezzel kapcsolatos észrevételhez több megjegyzést kell előrebocsátani: csak a szerző által közölt összefoglaló adatokra támaszkodhattam; egy népcsoport régészeti hagyatékának értékelésekor nem abszolútizálhatjuk sem a típusok számszerű megoszlását, sem egyes megmunkálási elvezéseket; mint a szerző is hangsúlyozza, más nyersanyagból, más emberek esetenként több generáción keresztül készítették a vizsgált eszközöket. A szerző a Kniegrotte variánshoz kapcsolja Hranicét is, elsősorban a más variánsokban hiányzó geometrikus mikrolitek, háromszögek alapján. Ugyanakkor Hranicén a tompított hátú kések aránya 4%, a variáns többi lelőhelyén 26–35%, az árvésők 44%-ban vannak jelen (Kniegrotte 17%, Birseck-Ermitage 12%), az eszközkészlet 17%-a fűrő, szemben a többi lelőhely 1,3–5%-ával. Azt, hogy a lelőhely idesorolása jogos-e, csak akkor ítélnénk meg, ha sikerülne eldönteni: egy embercsoport életében a munkaeszközöknek vagy a vadászfegyvereknek volt-e nagyobb, döntő jelentősége. A probléma körvonalazása, de akár csak egyes típusok funkciója pontos meghatározásának kísérlete is messze meghaladja egy ismertetés kereteit. A tanulmányok sorát egy gazdasági-szociális áttekintés és antropológiai leírás zárja. A kötet végén sorakozó 34 fényképes tábla némelyike talán kevésbé jól szerkesztett. A monográfia megjelentetése az apró megjegyzések mellett nagy nyeresége és jól használható forrása az őskorkutatásnak.

T. Dobosi Viola

Preistoria Alpina, kiadja a Museo Tridentino di Scienze Naturali. Trento 9. kötet (1973). 292 lap.

A trentói Természettudományi Múzeum folyóirata a múzeum profiljának megfelelően az ásatások leírásánál mindig szem előtt tartja a természettudományos megfigyeléseket és vizsgálatokat. Ebben a kötetben is megnyilvánul ez a törekvés. A múzeum agilis igazgatója, G. Tomasi, mint bátorítással, mind anyagi eszközökkel a múzeum

érdekeit tartja szem előtt. A munkatársak érdeklődését és munkaejét úgyesen mozgósítja a tudományos célok érdekében.

E kötet első cikke a korabronzkori Lac di Romagnoból származó antropológiai anyag vizsgálatának eredményeit közli (szerző: M. A. Capitano). R. Perini, a trentói múzeum tud. munkatársa, két cikket közli: neolitikus leletekről a Val di Non-ban fekvő Castelaz di Cagnò-ból és az 1968-ban Montesei di Serso-ban végzett ásatásokról és a telep időrendjéről. E. Anati, akinek neve az északitaliai sziklaraajok közlésével és ezek vallási hátterével foglalkozó cikkeivel vált ismertté, egy őskori szobor stéléről közöl egy előzetes jelentést. A fioranoi kultúra befolyásával Liguria neolitikumára B. Bagolini és P. Biagi foglalkoznak. E kötet egy nagyon fontos cikke E. Preuschené s Trentino-i réz lelőhelyekről: felsorolja és ismerteti a lelőhelyeket, gazdagon illusztrálja a cikket elterjedési térképekkel, ismerteti a részolvasztó telepeket, mondanivalóit a lelőhelyek és a szerszámok fényképeivel egészíti ki. F. Fedele egy bocca quadrata-telepen 1969–72-ben végzett ásatásokról közöl egy előzetes jelentést. A folyóirat a múzeum munkatársai által az Alto Adige-ben és Trentino-ban végzett ásatásairól és kutatásairól közöl rövid ismertetéseket, előzetes jelentéseket, mindig jó illusztrációkkal. Kár, hogy a Fiavé melletti cölöpépítményekről e kötetben csak röviden értesülünk, hisz évek óta itt folytat ásatásokat R. Perini. Az ott talált cölöpépítmények fa maradványai, ezek jó in situ fennmaradása teljes betekintést adnak az építés technikájába, jól rekonstruálhatók a házak stb. A folyóiratban még a trentói múzeum gyűjtési területének szomszédságában végzett kutatásokról is kapunk beszámolókat. Végül három rövid közleményben néhány újabb konzerválási eljárásról számol be G. Morigi.

A folyóirat érdekes mindazok számára akik kutatásaiknál a régészeti adatokon kívül a természettudományok által nyújtott eredményeket igyekeznek figyelembe venni. A tudományos szempontból nivós folyóirat jól szerkesztett, illusztrációi kifogástalanok.

Mozsolics Amália

M. Almagro Gorbea, Los campos de túmulos de Pajaroncillo (Cuenca), Aportación al estudio de los túmulos de la Península Ibérica. Excavaciones arqueológicas en España, 83 (1973) 131 lap, 53 szöveggözüti kép, 31 tábla.

M. Almagro Gorbea (Martin Almagro Basch fia, akinek számtalan nagy publikációját ismerjük Spanyolország őskoráról) e kötetben a Pajaroncillo melletti koravaskori tumulusokat ismerteti, amelyekből a legtöbbet ő tárta fel. A lelőhely Spanyolország keleti részében, Valenciától északnyugatra, a Serrania de Cuenca-ban fekszik. A áttekinthető és sokoldalúan ismerteti az anyagot, így a lelőhely fekvését, a környék vegetációját, a tumulusok elhelyezését, ill. a különböző tumulus csoportokat. Minden egyes tumulus részletesen leír, közli képen ezek felülnézetét, átmetszetét, a leleteket, ezeknek is adja részletes leírását. A sírokban alig van melléklet: karperecek, karikák, arany-üveg- és kőgyöngyök. A kerámia általában nagyon rossz fennmaradású, mert a sírokba beomlottak a fedőkövek. A tumulusok mind kőből épültek, amelyekről az ásatásoknál alig kellett földet eltávolítani. Nagy részük ki volt rabolva. A mellékletek és főként az antropológiai anyag ki volt téve az időjárás viszonyosságainak is a csekély mélység miatt, hisz voltaképpen csak egymásra fektetett kövek fedték őket. Alig maradt néhány kis csont (99. l.). A pontosan leírja a C₁₄-vizsgálatokhoz alkalmas elszennyezett famaradványokat és ezek mennyiségét is. Szerző a továbbiakban összehasonlítja a Pajaroncillo-i tumulusokat az Ibériai-félszigeten másutt felfedezett halomsírokkal, így Lérida, Teruel, Avila tartományokból, ezeknek is közli alaprajzait stb. Spanyolországban sem egységesek a halomsírok. Általában testsírok és ezek különösen Közép-Európa középsőbronzkorára jellegzetesek.

Az urnasíros időszak után a vaskor kezdetén, a Hallstatt C–D-ben, újból megjelennek a tumulusok, amikor is a hamvasztást lassan leváltja a testtemetkezés. A koravaskori tumulusok Spanyolországban a szerző szerint

Közép-Európából Franciaországon keresztül terjedtek el. Szoros volt még a kapcsolat az urnasíros kultúrával, és a helyi elemekkel való keveredés magyarázza egyes temetkezési szokások változását, a mellékletek sokrétűségét. Szerző hét spanyolországi zónában mutatja ki a tumulusokat; ezeknek rövid jellemzését adja és elterjedési térképpel és lelőhely felsorolással egészíti ki fejtegetéseit. Néhány C_{14} vizsgálat és a Hoyas del Castillo jellegzetességeit összefoglaló táblázat egészíti ki a könyvet. A fényképekkel (táblák) és alaprajzokkal (szövegek közötti képek) gazdagon és gondosan illusztrált könyv jó áttekintést ad a tumulusok konstrukciójáról. A koravaskori tumulusok eredetkérdése mind Spanyolországban, mind Franciaországban és nálunk sem tartozik a megoldott kérdések közé, amelyek sokkal összetettebbek mint első pillanatra látszik. A népek ide-oda vándoroltatásával nem megoldható a korai vaskor halomsírhajainak kérdése. Vizsgálni kellene elsősorban a vas jelentőségét a koravaskorban, az élénk kereskedelmi kapcsolatokat, a nagy társadalmi átalakulásokat és ezek okait. A könyv világos szerkezetével és stílusával, jó illusztrációival hasznos mindazok kezében, akik a koravaskori halomsírokat tanulmányozzák. Kár, hogy nem ad egy átfogóbb értékelést az általa közölt anyagról.

Mozsolics Amália

A. Long, Die geriefte Drehscheibenkeramik der Heuneburg 1950–70 und verwandte Gruppen. Heuneburgstudien III. Römisch-germanische Forschungen, 34. Berlin 1974. 113. lap, 20 szövegek közötti kép, 33 tábla.

Az európai hallstatti és kelta kultúra kutatásában alapvető fontosságú heuneburgi kutatások anyagát közlétező harmadik kötet egy év elteltével már követte az előzőt. Ez a gyorsaság a sorozat szerkesztőjét, kiadóját dicséri, s egyáltalán nem jelenti a munka, a leletfeldolgozás elcsúsztatását. A Szerző rendkívüli gondossággal elemzi, vizsgálja a Heuneburgban feltárt árktól díszű korongolt kerámiát, kitérve annak mediterrán kapcsolataira is.

A kötet első része tartalmazza az árktól díszű kerámia készítésének technikáját, legfontosabb formáinak leírását. E szerint palackok, csészék, tálak, fazekak, kancsók tartoznak ebbe a kerámiatípusba. A formák leírását jó típusrajzok kísérik, teszük szemléletessé.

A korongolt kerámia időrendjének meghatározása a heuneburgi erődítmény statigráfiáján, az egyes rétegekben talált kerámiaformák statisztikai egybevetésén alapul.

A heuneburgi leletek után Breisach, Nagold, Asperg, a Hochwald-Nahe csoport, Mont-Lassois későhallstatti – korai kelta települések korongolt kerámiájának ismeretése, elemzése következik.

A kötet második fejezetében a Szerző a korongolt, árktól díszű kerámia eredetét tárgyalja. Idézi az ezzel a kérdéssel foglalkozó kutatók véleményét, akik kisázsiai, görög eredetűnek tartották ezt a kerámiafajtát. Ezzel nem ért egyet, s állításának igazolásául végigköveti a palackok, csészék, tálak, fazekak, csőrös kannák, füles kannák formáinak kialakulását a helyi hallstatti, illetve az itáliai, etruszk előzményekből. Az edénykorongolás új technikáját tehát részben már meglevő kerámiaformák készítésére használták.

Az Északnyugat-alpi hallstatti kör és a mediterrán világ kapcsolatainak vizsgálatával egész fejezet foglalkozik. A Szerző a Hallstatt C korszaktól kezdve sorolja fel, elemzi azokat a leleteket, amelyek a hallstatti kultúra területén a mediterrán hatásról, eredetről tanúskodnak. Ezek a leletek azt bizonyítják, hogy a Hallstatt D_1 periódustól kezdve már jelentős számban jutottak el az előlpi vidékre importáruk Itáliából. A következő korszakból kevesebb ilyen lelet származik, míg a Hallstatt D_3 periódus idején jutottak el az Alpoktól északra fekvő területekre az első etruszk csőrös kannák. A La Tène A korban az etruszk import erőssé vált. E kereskedelem útvonalával foglalkozó kutatástörténet áttekintése után, úgy foglal állást a Szerző, hogy ez az út az Alpok hágoín át vezetett észak felé. Emellett lehetségesnek tartja azt, hogy a Halls-

att D_2 korszak alatt jutott el az edénykorongolás technika a nyugati, a Rhône–Saone–Culoir útvonalon a görög kerámiával együtt Heuneburgba.

A korongolt, árktól díszű kerámia kronológiáját a Szerző a heuneburgi statigráfiára alapozza. Megállapítja, hogy Heuneburgban a Hallstatt D_2 – D_3 periódusok idején a korongolt kerámia már jól ismert volt, s ez annak az állításnak revízióját jelenti, amely szerint a La Tène A korszakban kezdték el az Alpoktól északra a fazekaskorongot használni. A heuneburgi leletanyag teljes egészében a hallstattkorba tartozik, s a legfiatalabb korú része önálló fázis, a Hallstatt D_3 időszak hagyatéka, amely nem egykorú a La Tène A korrall. Áttekintve a heuneburgi abszolút kronológia eddigi adatait, a Szerző a mediterrán áruk alapján a 7. század utolsó negyedétől, i. e. 450-ig kelteti a heuneburgi I/a–IV/c periódusok idejét, azaz a Hallstatt D korszakot.

A kötetet a Heuneburgban talált korongolt kerámia katalógusa, és elterjedési listák zárják. A táblák kitűnő rekonstrukciós rajzokon adják vissza a korongolt kerámia formakészletét.

A heuneburgi korongolt kerámia feldolgozásának eredményei rendkívül tanulságosak a magyar kutatás számára. A Kárpát-medencében korábban a korongolt kerámia elterjedését a kelta hódítással kapcsolták össze, majd feltételezték, hogy az Alföldön az Olbiával fennálló kapcsolatok útján ennél korábbi időpontban kezdtek használni a fazekaskorongot. A szkitákori temetők leletanyaga elemzésének hiánya miatt ezt a feltevést tulajdonképpen még ma is bizonyítandónak tekinthetjük. A korongolási technika elterjedési folyamatának felvázolása a hallstatti kultúrkör területén az alföldi kerámia vizsgálatához módszertani szempontokat adhat, elősegítve ennek a kérdésnek végérvényes lezárását.

Kemenczei Tibor

H. Sichtermann–G. Koch, Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen. Unter Verwendung neuer Aufnahmen von G. Singer. Bilderhefte des DAI Rom, 5. – 6. füzet. Tübingen 1975. E. Wasmuth. 73 lap, 176 tábla.

Az archeológiai kutatás legnagyobb arzenáljai közé tartozik a római Német Régészeti Intézet fotóarchívuma, amely az ugyanott levő hatalmas könyvtár mellett az itáliai és a római emlékek rendszeresen gyűjtött fényképfelvételeit páratlan mennyiségben és tökéletes rendben őrzi. A 'Bilderhefte' sorozat – a római intézet kitűnő kezdeményezése – a Fényképtár gyűjteményéből bocsát közre kiadatlan vagy kevésbé ismert felvételeket olyan csoportokban, amelyek alkalmasak adnak egy-egy tudományos kérdéskör áttekintésére. A jelen kötet ugyanúgy kettős füzet, mint a megelőző, amelyben H. Sichtermann a ruvoí Jatta-gyűjtemény legszebb dél-itáliai vázait közölte. A nagyobb terjedelmet a mostani téma még az előzőnél is inkább megkívánta, hiszen igen nagy hiány részleges pótlására vállalkozott: a nagy szarkofág-corporus korai kötetiben rajzos ábrákkal illusztrált mitológiai szarkofágok válogatott anyagának fényképes bemutatására. Ehhez a felvételek kisebb részét az archivum régebbi negatívjai szolgáltatták, nagyobb részét azonban G. Singer elsőrendű új fényképei képezik, ami már eleve az újdonság értékét kölcsönzi a maga nemében eddig páratlan képeskönyvnek.

Nem volt szükség természetesen arra, hogy a már fényképekkel illusztrált gyűjteményes kötetekben kiadott 'tengeri', 'múza'- és dionysikus-szarkofágok anyagából is példák kerüljenek a kötetbe. Ezáltal nyílt lehetőség arra, hogy valamennyi fontos – római szarkofágokon ábrázolt – görög mítosz és monda legalább egy, sőt leggyakrabban két-három feldolgozásban bemutatásra kerülhessen, s így nemcsak mitológiai és ikonográfiai, hanem egyben forma- és stílustörténeti példatár kerüljön kiadásra.

A bevezetésben (9–13) S. tömör és világos ismertetést ad a római márványszarkofágok mitológiai ikonográfiájáról, nem titkolva, sőt határozottan hangsúlyozva a mélyebb szepulkralis-túlvilági értelmezés nehézségeit.

S. a túlhajtott és minden áron szimbolizmust kereső interpretációs törekvésekkel szemben írja a következőket: „Zu einer so universalen Verwendung mythologischer Bilder kann wohl nur die Überzeugung führen, daß Kunst in griechischen Formen und mit griechischem Inhalt auftreten müssen, um eben Kunst zu sein; unter diesem übergeordneten Gesichtspunkt waren dann die Aufgabe, eine Truhe, oder die, einen Sarkophag zu verzieren, nicht so sehr voneinander verschieden. Der gedankliche Prozeß — wenn es überhaupt zu einem solchen kam — setzte dann erst später ein, konnte also gar nicht immer zu den gleichen Resultaten führen.” (12. old.) De hozzáteszi, hogy a római szarkofágok domborművei mégis megőrizték a mitikus jelentőségüket, csak hogy többértelmű, sőt többretegű módon, s ezért nemcsak egyetlen magyarázatuk lehetséges. Ha tehát vannak olyan jelenetek, amelyeknek szerepét a kopsorsokon képtelenek vagyunk összeegyeztetni a halálról alkotott elképzeléseinkkel, akkor — a mi véleményünk szerint — valószínűleg elvesztettünk egy-két fonalat a késői ókor bonyolult gondolat-szövedékéből.

A kötet 73 szarkofágot, helyesebben képeklust mutat be, mert néhány esetben külön helyet kapott az együtt talált láda és a fedél eltérő témájú domborműfríze. A csoportosítás magától értetődően tematikai rendet követ. Meglepő, hogy a mitikus vagy a mondai szisztéma helyett az egyes témákat a főhősök neveinek kezdőbetűi szerinti abc-nek megfelelően csoportosították. Ha azonban egy keveset gondolkodunk azon, hányféle belső szempont lehetséges és milyen nehéz lenne azokat következetesen érvényesíteni, akkor beláthatjuk, hogy a mechanikus felsorolás — megfelelő regiszterrel párosítva — még mindig a legkevesebb kifogásra ad okot.

A katalógus tehát a következő tematikai sorrendben írja le és mutatja be a mitológikus szarkofág-domborműveket: Achillesz Skyrosra (1–3 sz.), Achillesz Trója előtt (4–5. sz.), Adonis (5–6 sz.), Alkestis (8–9 sz.), Amazonok (10–12 sz.), Ares és Aphrodite (13 sz.), Belerophon (14 sz.), Daidalos és Ikaros (15. sz.), Endymion (16–19 sz.), Ganymedes (20 sz.), Gigantomachia (21 sz.), Herakles (22–25 sz.), Hippolytos (26–30 sz.), Jason (31 sz.), Iliupersis (32 sz.), kentaurharcok (33 sz.), a Leukipidák elrablása (34 sz.), Marsyas (35–36 sz.), Medea (37–38 sz.), Meleagros (39–44 sz.), Narkissos (45 sz.), Neoptolemos (46 sz.), Niobidák (47–49 sz.), Odysseus (50–51 sz.), Oidipus (52 sz.), Orestes (53–54 sz.), Orpheus (55 sz.), Paris ítélete (56 sz.), Pelops (57–58 sz.), Persephone (59–62 sz.), Perseus (63 sz.) Phaethon (64–66 sz.), Prometheus (67–68 sz.), Protesilaos (69–70 sz.), Rhea Sylvia (71 sz.), harc a hajónál Trója előtt (72 sz.), Heten Théba ellen (73 sz.).

A magyarázó szövegek (amelyek közül néhányat G. Koch írt) először ismertetik a bemutatásra került mítoszt, ill. mondát, majd leírják az ábrázolást, végül a formai jegyekre való utalással a szarkofág készítésének idejét, ha szükséges helyét, ha lehetséges, műhely-összefüggéseit, végül a darab adatait és bibliográfiáját adják meg. A mindvégig tömör és kizárólag a képek megértését szolgáló szöveg a kutatás legkorszerűbb eredményeit nyújtja az olvasónak. Az egy témából kiválasztott több példa nemcsak a motívum gyakoriságát van hivatva érzékeltetni, hanem alkalmat ad arra is, hogy az i. sz. 2. sz. közepétől a 4. sz. elejéig terjedő időszak alatt végbement nagy formaváltozást is bemutassa azonos elbeszélések merőben különböző előadásmódjának szemléltetésével és kitűnő jellemzésével.

Az ikonográfiai kérdésekhez csak egyetlen apró megjegyzést fűzhetünk: a grottaferratai Ares és Aphrodité szarkofág leírásában a meglepett szerelmespár mögött ábrázolt textíliát nem annyira „schützenden Vorhang”-nak, mint inkább annak a csapdául készített hálónak neveznénk, amellyel Hephaistos a házasságtörőket megfogta és megsejgyenítette.

A hézagpótló kötet értékét nagyban emeli az elsőrendű nyomdatechnikai előállítás.

Castiglione László

L. Laing, *The Archaeology of Late Celtic Britain and Ireland c. 400–1200 AD*. London 1975. Methuen & Co. Ltd. 451 lap, 151 szöveggéköti rajz, 32 tábla.

A Cadbury-Camelot-ban (Somerset) végzett, gyorsan híressé vált ásások (L. Alcock: „By South Cadbury is that Camelot . . .” Excavations at Cadbury Castle 1966–70. London 1972) a Brit-szigetek koraközépkorának kutatásában új fejezetet nyitottak. A perspektíva-változást azóta nemcsak részletfeldolgozások, hanem az egymást követő összefoglalások is jól tükrözik. Így mindenekelőtt az ásató L. Alcock-nak a régészeti anyagot és az írott forrásokat mesterien szembesítő könyve (Arthur's Britain. Harmondsworth 1971), vagy Ch. Thomas-nak az egész Britanniát és Írországot végigpásztázó, az információkat kitűnően tömörítő munkája (Britain and Ireland in Early Christian Times. London 1971).

A Brit-szigetek koraközépkorának, — amelynek sokrétű, izgalmas problematikáját a korszak különböző elnevezései („sötét kor”, „korai keresztény periódus”, „post-római vaskor”, „Arthur-kor”) is sejtetik —, kulturális alaprétege kétségtelenül kelta eredetű. Az európai szárazföldtől eltérően Britanniában jelentős részén a kelta civilizáció kontinuitása a vaskortól a korai keresztény időkig töretlen volt. Ebből adódik a brit és az ír koraközépkori leletanyag, ill. a korábbi időszakoknál összefüggőbben rekonstruálható társadalmi struktúrájának a lokális szempontokon messze túlmutató jelentősége: ez a gazdag hagyomány — K. H. Jackson kifejezésével — „ablakot nyit” a vaskorra. (Vö. K. H. Jackson: *The Oldest Irish Tradition: a Window on the Iron Age*. Cambridge 1964.) De az összefüggés természetesen kölcsönös; hogy csak egy példát említsünk, a szigeti miniatúra-festészet elemzésekor nem mellőzhető az a kiindulópont, amelyet a La Tène-kori kardstílusok, mindenekelőtt a „magyar kardstílus” emlékműve nyújt.

Ezek előrebocsátása világossá teszi a liverpooli egyetem előadója, L. Laing nagy vállalkozásának jelentőségét, amelynek eredményeként először kapunk összefoglaló képet Britanniában és Írországon kelta nyelvet beszélő népeinek koraközépkori (i. sz. 400–1200) civilizációjáról, amelyet — amint a szerző meggyőző okfejtéssel bizonyít — kézenfekvő késő-keltának nevezni. (Más kérdés, hogy a La Tène-részlet terminológiájában is elő-előfordul ez a jelző a korszak utolsó fázisának jelölésére.)

A munka két részből épül fel. Az első a kelta korai keresztény kultúra rövid jellemzése után a vizsgált kor archeológiáját regionális szempont szerint dolgozza fel, miközben részletesen kitér a pikt-kérdésre, a britanniai ír megtelepedés problémájára és külön fejezeteket szentel a viking hagyatékknak. Minden területi egység (Dél-Skócia, Észak-Skócia, Wales és Man-sziget, Délnyugat-Anglia, Írország) kulturális képének rekonstrukciója a vaskori előzményekből indul ki, hogy azután a koraközépkori történeti adatok és a „field archaeology” eredményeinek egybevetéséből kerekedjen ki az összkép.

A kötet második része a késő-kelta Britanniában és Írországon anyagi kultúráját tárgyalja. Elsőként a különböző technológiákról kapunk jó áttekintést. A La Tène-kor vizsgálatára szempontjából értékes ösztönzéseket nyújt a vándorló kézművesek alapvető jelentőségének bizonyítása a fémművesség különböző ágazataiban. De nem kevésbé tanulságos a fa-megmunkálás emlékműveinek elemzése. Az üveg- és főként a kerámia-leletek a kereskedelmi kapcsolatok alapvető forrásainak bizonyulnak. A továbbiak során a fegyverek és a szerszámok, majd pedig a viselettel kapcsolatos leletek (szövetmaradványok, bőrmunkák, fibulák, esatok, tűk, gyűrűk, gyöngyök stb.) típus történetét vázolja fel a szerző. A művészeti fejezet a La Tène-kori hagyományból kiindulva ragyogó képet ad a különböző eredetű díszítőhagyományok összefonódásának folyamatáról. A könyv második része a kereszténység valódi jelentőségének gondos mérlegelésével zárul. Az anyagi kultúrának szentelt fejezetek elsősorban a használati tárgyak vizsgálatával nyitottak új utat a kutatásban, de a már korábban feldolgozott típusokra vonatkozó ismereteket is jelentősen gyarapítják.

A függelék rövid kitekintést nyújt a kelta miniatúra-

festészetre és időrendi összeállítást ad a korszak történeti személyiségeiről. Gazdag illusztrációs anyag, bibliográfia és index egészíti ki a szöveget.

Rövid értékelésként aligha mondhatunk többet annál, hogy Laing munkája a kelta kutatás nélkülözhetetlen kézikönyveinek sorát gyarapítja.

Szabó Miklós

G. Alföldy, *Noricum*. London and Boston 1974. Routledge and Kegan Paul. 413 lap, 58 tábla.

A *The Provinces of the Roman Empire* sorozatban a Britanniát és Dalmatiát tárgyaló kötetek után *Noricum* monográfiája is megjelent Alföldy Géza tollából. A téma birodalmi viszonylatban éppúgy fontos, mint a pannóniai óorkutatás szempontjából, miután a tartományról eddig alapos monografikus összefoglalás nem jelent meg. Az E. Polaschek által írt, már eleve nem minden kérdésre kiterjedő PWRE címszó felett részben törvényszerűen túljutott az idő; így Alföldy G. könyve jelentős hiányt is pótol. És ez a hiány nem csak az összbirodalmi vonatkozásban érvényesült: Illyricum és Pannonia megannyi történeti, gazdasági és kulturális problémája különösen az első században csak *Noricum* figyelembevételével oldható meg maradéktalanul.

A 12 fejezetre oszló monografikus rész harmada a provincia megszervezéséig tárgyalja a terület kutatástörténetét, földrajzát; a *regnum Noricum* történetét, gazdaságát, kapcsolatát a bójokkal két fejezetben részletesen vizsgálja a szerző. Noreiat Magdalensberggel azonosította: a noricum királyság fővárosának ehhez az azonosításhoz aligha férhet kérdés.

Az 5. fejezet az i. e. 15 után bekövetkezett római annexió lefolyását, P. Silius Nerva hadjáratát beszéli el, majd a terület Augustus és Tiberius alatti helyzetével foglalkozik, amikor Magdalensberg fejlődésének és gazdaságának csúcspontjára jutott. *Noricum* tartománnyá szervezésére, a provincia minden közigazgatási és jogi velejárójával együtt, azonban csak Claudius alatt került sor: addig a tartomány felügyeletében a pannóniai csapatok is részt vettek. Claudius alatt kapta meg a terület első helytartóját C. Baebius Atticus procurator személyében. A következő fejezet témája a claudiusi szervezés: megépülnek az első limestáborok és ekkor kezdődik meg a nagyarányú urbanizációs tevékenység is. A korai császárkor gazdasági életével és szociális viszonyaival a villatelepülésekkel és majorságokkal a 8. fejezetben foglalkozik a szerző, amikor a terület romanizációs kérdéseit is vizsgálat alá veszi. A névanyag elemzése alapján megállapítja, hogy a kelta nyelv a koracsászárkorban fontos volt, de jelentősége a 3. század folyamán rohamosan csökkent.

A Flavius- és Antonius-kort a megszakítatlan fejlődés, a városok és határerődök kiépítése jellemezte. A markomann háborúk jelentették a virágzó életre mért első csapást, amelyek elsősorban a tartomány keleti részét érintették. A háborúk következtében a tartomány a II. *Italia* áthelyezésével legiőt, és így legatust is kapott.

A 10 fejezetben Alföldy G. a provincia 3. századi, a következőben a 4. századi összképét adja. Az utolsó fejezetben a római uralom megszűntével és a rómaiság lassú hanyatlásával, átalakulásával zárja monográfiáját a szerző, ahol a kereszténység történetével noricum szerepével és kultuszépítményeivel is foglalkozik.

A monografikus részt követő 17 függelékben témakörök szerint csoportosított adatok kitűnő és használható összeállítását olvashatjuk. Ez a gyűjtemény, amely a névanyag vizsgálatának, a kelta isteneknek, az államigazgatási tisztviselőknek, a hadtörténet, a városok, a noricum származású lovagok és senatorok, a mérföldkövek, valamint a keresztény építmények adatolt összeállítását adja, a könyv értékét jelentősen emeli és kézikönyv jellegűvé teszi, amit a terjedelmes, témakörök szerint csoportosított bibliográfia és az 58 fényképes tábla, valamint a 45 szövegközi kép, térkép és alaprajz is fokoz.

Nem csökkenti a munka jelentőségét az sem, hogy az anyagi kultúra egyes csoportjairól kevés szó történik.

Szívesen láttunk volna egy-két rajzos táblát a tartományi kerámiaművesség fő és jellemző típusairól. Ennél azonban sokkal jobban hiányolható az, hogy a művészettel még alfejezetben sem foglalkozik a szerző, holott e témakörben *Noricum*mal kapcsolatban még elméleti jellegű tanulmányok is készültek. Különösen a koracsászárkori nagyszámú és jó minőségű emlékek kívánja a tanulmányozást; jól vizsgálható a helyi kőfaragás és az itáliai hatás kapcsolata is. Az erős kisugárzás Pannonia felé pedig olyan jelentőséget ad a kérdésnek, hogy vizsgálata nélkül a pannóniai koracsászárkori kőfaragás sem dolgozható fel.

A könyv megállapításaihoz két ponton szeretnék hozzászólni: a kérdések Pannonia történetével függnek össze. Az egyik a *deserta Boiorum* elnevezés létrejöttének történeti indoklása és ezzel összefüggésben Burebistas hatalmi területének kiterjesztése a Dunántúlra. A szerző véleménye — más kronológiával ugyan — nem tér el Alföldi Andrásétól (Budapest története I. 141): Burebistas hatalma ÉNy-Dunántúlra és Délnyugat-Szlovákiára is kiterjedt; a bójok és a dákok harcrai itt folytak le, amelynek a *deserta Boiorum* elnevezés a tanúbizonysága. A dákok pusztították a bójokat; Alföldy Géza szerint az ott folyó harcok következtében került sor a bójok kivándorlására (*Caes. b. G. I 4,5*) és így a terület elnevezésére. A dákok hatalom a Dunántúlon azonban Burebistas halálával megszűnt (i. e. 45 körül). Alföldi A. a fenti területeken a dákok etnikum jelenlétét is feltételezte.

A dákok ÉNy-dunántúli és DNy-szlovákiai megtelepedése az i. e. I. század közepén, a dákok hegemonia feltételezésével együtt azonban nem egyéb kellően meg nem alapozott állításból származó, néhány forrás értelmezésére felépített elképzelésnél, amelynek végkövetkeztetései annak ellenére tovább futnak a kutatásban, hogy az egyik lényeges, a konstrukciót kialakító forrás (*Caes. b. G. VI 25,2*) interpretálása már megváltozott.

Az alapkérdést a bójok és a dákok közti háború színterének a meghatározása jelenti. Alföldi András óta (Bp. története) él az az elképzelés, hogy a harcok ÉNy-Pannoniában folytak: e vélekedés bizonyítéka azonban csak a *deserta Boiorum* megnevezésen alapszik. Az elnevezés pontos értelmezését és magyarázatát B. Saria megadta és összekapcsolta a Caesar által említett nagytömegű bój elvándorlással (B. Saria: Ein neuer Boier-Grabstein aus den *Deserta Boiorum*, *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, 1960, 497, 2. jegyzet). Az elvándorlás közvetett oka ugyan valóban lehetett a dákok háború és dákok nyomása, de a *deserta Boiorum* elnevezés nem bizonyíthatja sem a dákok megtelepedését sem a háború ÉNy-pannoniai színterét. E. Swoboda mindenképpen realisabb véleménye szerint a harcok a Szerémségben folytak (E. Swoboda, *Carnuntum* 1964, 227, 231). Ezt a lehetőséget Alföldy Géza elvetette és a harcokat okadatolás nélkül továbbra is az ÉNy-Dunántúlra és DNy-Szlovákiába helyezte.

Eleve valószínűtlen azonban, hogy a Tiszáig terjedő bój uralmat hatalmi területük legnyugatibb pontján semmisítették volna meg a dákok: a harcok leginkább közvetlenül a dákok hatalom központjával szomszédságában, a Szerémségben voltak. Ezért is érthetők el a dákok sikereket, hiszen a harcok a központi dákok területhez jóval közelebb folytak, mint a bójokéhoz. A harcok után a dákok hatalom a Duna-Tisza közére is kiterjeszkedett. Azonban Burebistas mélyül szervezőképessége és tehetsége mellett is nehéz elképzelni e korszakban egy, Dobruzsától a Kis-Kárpátokig elterülő államalakulatot.

A dákok DK-szlovákiai és kisalföldi megtelepedését Alföldi A. szerint *Caesar* sorai bizonyítanak: (Hercynia silva) ... *rectaque fluminis Danuvii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium. hinc se flectit sinistrorsus diversis a flumine regionibus multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit* (b. G. VI 25,2); a Hercynia silva elkanyarodását a Dunától Alföldi A. a Kis-Kárpátok vonulatával azonosította, és így szerinte a dákok hatalom a Morvaig terjedt és arrafelé laktak az anartiusok is. Ez esetben azonban kétségtelenül a Duna-kanyarnál, a folyótól kelet felé elkanyarodó hegyes-erdős vidékről (gyakorlatilag a Börzsöny, Mátra, Bükk vidékéről) van szó (V. Ondrouh, *Limes-Romanus Konferenz Nitra, Bratislava* 1959, 80. —; A. Mócsy, PWRE Suppl. IX. 532). A korabeli föld-

rajzi területismeret alapján Ondrouch állítása valóban helyes (vö. e folyóiratban írt tanulmányom térképét).

A másik forráshely, *Plinius n. h. III 80–81* soraival a kutatás sokat foglalkozott: „... *superiora autem inter Danuvium et Hercyniam saltum usque ad Pannonica hiberna Carnunti Germanorumque ibi confinium, campos et plana Iazyges Sarmatae, montes vero et saltus pulsi ab his Daci ad Pathissum amnem, a Maro, sive Duria est a Suebis regnoque Vanniano dirimens eos, aversa Bastarnae alii quatenus inde Germani* (Detlefsen).

A mondat nehezen, de problémamentesen értelmezhető; azonban a jazygok síkságai e forráshely alapján miért DNy-Szlovákiában terülnének el (így Alföldi A., Bp. története I 212)? Az előbb idézett Caesar-hely értelmeiben a hercyniai erdő a Budapest feletti kanyarnál tér el a Dunától. Nyilvánvaló is, hogy a Duna-vonaltól északra fekvő területekről a rómaiak csak egyes helyeken, nyomokban értesülhettek (pl. Borostyánkő-út szűk körzete), és ez nem jelentett egyúttal részletes és összefüggő, a terület nagyságával és pontos helyével rendelkező ismereteket. Márpedig a Plinius-mondat *Alföldi A.* (és mások) által történő értelmezése olyan pontos és részletes, torzulásmentes, terület- és távolságtartó földrajzi ismereteket kívánna a rómaiaktól, amelyek tulajdonában — *nagy terület esetén* — nem is lehettek. A rómaiak nem a mai térképek alapján ismerték a területet (vö. it: 200. lapok). Feltételezhetjük-e tehát azt, hogy Plinius a torzult és vázlatos földrajzi kép alapján a DNy-szlovákiai sík területet teljes nagyságában, kiterjedésében ismerte, mint olyat, amely a Hercynia silva és a Duna folyó között terül el? A Caesar-hely földrajzi képe alapján ezt aligha mondhatjuk. És főként: mikor, hogyan és miért kerültek a jazygok erre a területre? A jazygok az időszámításunk utáni első század első évtizedeiben költöztek a nagy magyar Alföldre (vö. *Fitz J.: Gorsium—Herculia, Székesfehérvár* 1976, 84.). Ha Pannonia római foglалásának régi elképzelését vesszük tekintetbe, amely szerint a Dunántúl teljes területe már Augustus alatt provincia lett, akkor hogyan és miért keltek át a szarmata jazygok az ÉNy-magyarországi hegyvidékre és a Kárpátok déli vonulatain keresztül a DNy-szlovákiai kisterületű sík vidékre? De a földrajzi viszonyok alapján akkor sem sokkal érthetőbb ennek a lehetőségnek a feltételezése, ha az i. u. I. század első évtizedeiben Kelet-Dunántúl területét még nem szállta meg a birodalom (vö.: 197 skk. lapok); DNy-Szlovákiában nincsen jazyg lelet (vö.: A. Mócsy, PWRE Suppl. IX. 549.). A Duna—Tisza közére benyomuló jazygok onnan szorították ki a dákokat a Tiszától keletre és észak felé pedig a DK-szlovákiai hegyekbe.

A kutatást bizonyára Pliniusnak a Carnuntum említése zavarta: a DNy-szlovákiai sík területek valóban Carnuntumig nyúlnak. Csakhogy a Duna mellett ezen a területen más, a rómaiak által valamelyest is ismert földrajzi névhez nem is tudott volna viszonyítani Plinius! Ha a Dunától északra rómaiak számára bármit közelebbről akart lokalizálni, akkor csakis Carnuntumhoz viszonyíthatott, hiszen ennek a helyzetét és körzetét a Borostyánkő-út miatt Plinius és mások is ismerték (*Plin. n. h. XXXVII 43–45; Vell. II 109,5*). Ha a rómaiak erősen torzult földrajzi képét vesszük figyelembe, akkor Carnuntum emlegetése még érthetőbbé válik: a dunántúli terület összezsugorodása miatt a Hercynia silva elhajlása a Dunától és Carnuntum egymáshoz amúgyis közel kerültek egymáshoz (vö. e folyóiratban megjelent tanulmányom térképét).

Összefoglalva: a dák fennhatóság legnagyobb kiterjedése idején, Burebistas korában sem terjedhetett át Nyugat-Dunántúl területére. Egy bizonyosfokú befolyás a régészeti leletek alapján csak a Duna-vonal mentén képzelhető el. Az, hogy a dák anyagi kultúra néhány tárgyának gyér elterjedése jelenthet-e egyáltalában dák fennhatóságot vagy etnikumot, további vizsgálatot igényel. (A régészeti leletanyaghoz vesd össze: *B. Bonis É.: Die spateltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest* 1969, *Arch. Hung. XLVIII*, Budapest 1969, 188; *I. H. Crișan: Ceramica daco-gețică, București*, 1969.). A szarmaták a dákokat csak a Duna—Tisza közéből szoríthatták északra a hegyekbe, kelet felé pedig a Tiszántúlra.

Noricum története a hódítástól Claudius uralkodásáig és a tartomány közigazgatási megszervezéséig — tehát a katonai igazgatás időszakában — szorosan összefüggött Pannonia történetével: minderről a folyóirat lapjain írtam.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül Pannonia szempontjából a Fliehburgokat, „menedékvárat”. E Noricumban gyakori, későantik települési forma felkutatására a régészet eddig nem fordított kellő figyelmet Pannoniában. Noha ez az 5. századi települési forma nem került még elő Pannoniában, esetleges meglétét tervszerű kutatás nélkül azonban nem lehet kétségbevonni. Munkahipotezisként elsősorban Nyugat-Pannoniában tételezhetünk fel ilyen telepeket, amelyek meglétét a DK-noricumi Fliehburgok is valószínűvé teszik. A magaslati refugiumok kiépülése egyébként is törvényszerű velejárója a hosszantartó zált viszonyoknak, az állandó bizonytalanságnak. A pannoniai magaslati telepek kutatása azért is jogos, mert e településtípus kialakulása — még az államhatalom által irányítva — a tartományban is megkezdődött, amint azt a magaslati katonai táborok bizonyítják. Ezenkívül csak Velemszentvid esetére hivatkozhatom: a későantik magaslati telep földrajzi adottságainak megfelelő helyen épült őskori oppidum régi ásatásai során későrómai leletek is előkerültek.

Tóth Endre

E. Gose, Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland. Köln 1975. Rheinland-Verlag. Az 1950. évi kiadás változatlan utánnomása *C. B. Rüger* új előszavával. 47 lap, 61 profiltábla.

A Rajna-vidéki kerámia kézikönyve „a Gose” annyira népszerű volt, hogy az utóbbi években reprodukciókban és nem engedélyezett nyomatokban járt kézzől kézre. Mint *C. B. Rüger* az új előszóban írja a könyv, amely már eddig is nagy szolgálatot tett, megérdemli az újabb megjelentetést. Főleg laikusoknak és egyetemi hallgatóknak ajánlja, de elismeri, hogy Gose olyan ismerője volt a kerámiának, hogy művét a szakemberek ma is haszonnal forgathatják. S ez valóban így is van. Természetesen az új ásatások, komplex kutatások, a részletekbemenő feldolgozások nagyon sok finomítást tettek lehetővé. Gondoljunk például a novaesiumi (Neuss) ásatások anyagának kerámia-köteteire, amelyeket az Archaeologiai Értesítőben rendszeresen ismertetünk. Gose azonban 1950-ben olyan jól készítette el kézikönyvét, hogy ha a Rajna-vidéki római kerámia legjellemzőbb ismérveit akarjuk tudni a könyvből ma is könnyen, gyorsan tájékoztatást kapunk.

Gose munkájának maradandóságát elsősorban a könyv jó áttekinthetősége biztosítja. Az 1–400-ig számozott edények elé ugyanígy számozott jegyzék került, melyet csak helyenként szakít meg a tipológiai csoportok rövid összefoglalása. A bennünket érdeklő forma esetében a könyvet úgy lehet használni, mint egy szótárt. A jegyzékben a megfelelő számnál megtudhatjuk a forma jellemzőit, az edény anyagát, a kort és az irodalmi adatokat. Az alapul szolgáló irodalom a könyv megjelenésekor a korhatározáshoz legjobban használható, legtöbbet mondó publikációkból állt.

Miután az utánnomás szövegén nem változtattak, a kerámiával eddig nem foglalkozó kutatók figyelmét arra hívnánk fel, hogy a firniszes kerámia („Gefirnisste Keramik”) fogalmát az újabb vizsgálatok már törölték a kerámiái szakszótárból, helyette a bevonás (Überzug = Glanztonfilm) a kémiaiailag is helytálló meghatározás.

Alábbiakban Gose anyagát a pannoniai kutatás szempontjából nézzük meg. Éppen a fentemlített csoportba tartoznak a bronzfényű bevonással készített edények (16. o., nagyrészt az ún. ractiai edények) a pannoniai változatok műhelyét Savariában Szőnyi Eszter mutatta be [*Acta ArchHung* 25 (1973) 87.]. Ez a műhely elsősorban tálat készített, a Rajna-vidéken a bögrék vannak túlsúlyban. Az „aranyessillámos” (20. o. Goldglimmerüberzug) bevonatú edények nem jutottak el Pannoniáig. Ismeretlenek a pannoniai anyagban a színes barbotine-el (213), plasztikus mellképekkel (214) díszített késői bögrék is.

Az itáliai eredetű vékonyfalú csészék (220–222) a Rajna-vidéken csak a II. század elejéig vannak használatban, Pannoniában az Antoninusok koráig [legutóbb: *Gabler D.*, *Acta ArchHung* 28 (1976) 455.]. Jelentős a „pompeji vörös” tányérok és tálak csoportja (243–252). Pannoniában a korai telepek és temetők anyagában gyakoriak ezek a jó bevonású élénk vörös, jellegzetesen provinciális római tálak. A „márványozott” kerámia (21. o. Marmorierte Keramik) Pannoniában annyira általános, hogy *E. Ettlinger* itt kereste e technika eredetét (Römische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa. Basel 1952. 60–61). A koracészárkori katonai fazekas-stílus egyik kedvelt díszítőmódja az ecsettel, vagy szivaccsal való vörös márványozás. A korai változatok a Rajna-vidéken (253–260) és Pannoniában egyaránt igen finom és egyenletes, a későbbi fejlődés régiónként eltérő, de a márványozás mindenütt elnagyoltabb kivitelű.

A „belga áru” (240. o. Belgische Ware) lényegében ugyanaz a Rajna-vidéken mint nálunk a „pannoniai szürke áru”, vagyis a La Tène fazekashagyományok provinciális római megjelenése. Ezért helytelen a túlzott analógia-keresésben a mi provinciánkban talált szürke edények esetében „belga áru”-ról beszélni. A nyugati provinciák belga áru fogalmába beletartoznak a vörösre égetett (300–302), legtöbbször bélyeges terra sigillata utánzatok is (l. *W. Drack*, *Die helvetische Terra Sigillata Imitation des I. Jhr n. Chr.* Basel 1945). A belga áruk csoportjába tartozó kettős csontkakuj alakú bögrék (318–319) a La Tène jellegű szürke edények között itt-ott Pannoniában is fellelhetők (Poetovio). A hofheimi tuskés bögre (352. Stachelbecher) az Augustus-Tiberius-kori, végső fokon itáliai eredetű bordás poharak (336–337. Grätenbecher) és a zónás fazekak (338–339. Gurtbecher) mind a Rajna vidékére és az attól nyugatra eső területre jellemzőek, utóbbiak a La Tène hagyatékek hordozói. La Tène formákat lát Gose is a szürke, szűknyakú, gömbtestű korszakban (346–349), amelyeknek az előzményeit jól ismerjük (*V. Pingel*, *Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching*. Wiesbaden 1971. „Flaschen” 1–183. sz. formák).

A nyersszínű, festetlen korszak Augustus-kori példányai (359–360) a legkecsesebbek, szájperejük finoman profilált. A későbbi egyfüllű korszok, különösen a II. századiak, egyszerűbbek, perejük nem profilált, és vasosak. A kétfüllű korszok – akárcsak Pannoniában – jobban őrzik az itáliai eredet jellegét (392–397). A „mézesedény” (420–428. Honigtopf) gömbtestű fazék két kis füllel a vállán, igazi hazája a Rajna-vidék, csak elvéve fordul elő Pannoniában (Brigetio). Itt kevés az amphora s tipológiája sem kidolgozott. Gose amphorái éppen ezért nagyon érdekelnek bennünket (432–442). Az ún. füstölőtálak (443–448. Räucherkelch) Pannoniában sokkal változatosabb formákban készültek. Az európai limes téraiban, nagyjából mindenütt egyformák a vízszintes-peremű főzőfazekak (499–504) és a dörzslőtálak (449–464. Mortarium-Reibschüssel). A kezdeti lépésektől eltekintve [*Kuzsinszky B.*, *BpR* 11 (1932) 334–; *L. Barkóczi–É. Bónis*, *Acta ArchHung* 4 (1954) 160.] részletes feldolgozásukkal a pannoni kutatás még adós.

B. Bónis Éva

Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Begründet von Johannes Hoops. Zweite völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Kiadják: *H. Beck*, Saarbrücken, *H. Jankuhn*, *K. Ranke*, *R. Wenskus*, Göttingen. Band 1. Lieferung 3–5. Berlin–New York 1973. Walter de Gruyter.

A 257–627-ig terjedő lapokkal az 1. kötet lezárult és 1973-ban önállóan is megjelent (ára: DM 210). Az itt ismertetendő 3–5. füzet összefoglaló nagy címszavai az Angolok, a hozzá szorosan kapcsolódó Angolszászok (*H. Kuhn*, *H. Beck*, *R. Wenskus*, *H. Jankuhn*, *K. Raddatz* s főleg *D. M. Wilson*), valamint a Bajuvarok (*H. Beck*, *St. Hamann*, régészet: *H. Roth*). Az egymással szorosan összefüggő angol–angolszász témakörben a név, a nyelv, a történet, a régészet és társadalomtörténet kitűnő összefoglalásait kapjuk, az utóbbi témánál az angolszász misz-

zió címszóval kiegészítve. A bajuvar címszó alatt – a kiadvány elveinek megfelelően – szembeszökő különbségeket, sőt ellentétes véleményeket olvashatunk a nyelvi, történeti és régészeti összefoglalásban, amiből nyilvánvaló, hogy a bajor eredetkérdés körüli viták még koránt sem ülték el. Magunk *H. Roth* világos összefoglalását emeljük ki. Nincs a korai bajor régészetnek és történetnek (a VII. század végéig) olyan kérdése (eredet, település, telepek, viselet, eszközök, vallási képzetek, társadalom és gazdaság, kereskedelem és közlekedés), amelyhez ne nyugodt tárgyilagossággal szólna hozzá.

Korai népvándorláskori régészetünk számára legizgalmasabb az Apahida címszó. Az 1. sírleletet *J. Werner* ismerteti, röviden és jól. A sírban eltemetett fejedelem korát, rangját a Childerich-sír és a blučinai sírlelet alapján elemzi és a gepida királyi házhoz közel állnak határozza meg. – Egyetlen észrevételünk az ugyanott *H. Kuhn* által is megtárgyalt, nem germán eredetű, Omharus névhez kapcsolódik: a Nemzeti Múzeum gyűjtőjének monogramja, ha görögül olvassuk, szintén Omarus-nak oldható fel s nem Omaruc-nak. Az 1968-ban az előzőtől 500 m-re talált 2. sírt *K. Horedt* tárgyalja. Az első helyes észrevételek után (a leletegyüttes egészében a Childerich-sír és Sutton Hoo közt helyezkedik el), a „hun” nyeregveretekhez kanyarodik vissza és e „keleti örökség” alapján korábban véli a 2. sírt az 1. néli. – Gellep 1782. „fejedelmi” sírjából azonban tudjuk, hogy a germánoktól átvett hun-alán típusú nyereg a VI/VII. század fordulójáig él. – Bár úgy látja, hogy mindkét sírlelet tárgyai 482 (ti. a Childerich-sír) előtt készültek, a fordított keltezési sorrendre történetileg elfogadhatatlan elméletet épít: a 2. sír a keleti gótok hagyatéka lenne (?). – Századunk első felének „etnikus” archaeológiája és a századforduló értékítélete (a szép lelet mindig „gót”) támad fel az elméletben.

K. Düvel címszava az arianus egyházzól a vallástörténet felületén mozog, az arianus vallás politikai hátterét (*E. A. Thompson* munkásságával együtt) és alapjait nem említi, – így éppen a lényeg sikkad el. Az arimanni vitában (*R. Wenskus*, *H. Beck*) azon az oldalon állunk, amely azt hangsúlyozza, hogy szabad harcosokról van szó, akik szabadságukat nem a langobard királyoknak „köszönheték”, hanem saját jogállásuknak.

Az Arnegend-kérdést *M. Last* foglalja össze. Az 567–570 között eltemetett Meroving királynő sírleletei – mint a szerző hangsúlyozza – egy teljes generációval megrövidítik (korábban teszik) a Werner-féle III–IV. periódust, – a magunk kutatásai ugyanerre az eredményre vezetnek.

I. Schwidetzky Anthropologia címszavában *Lengyel Imre* munkássága csak a bibliográfiában kapott helyet, bár ez is örömdetes. Valamennyi temetőkutató régész számára tanulságosak elméleti megállapításai. Korábban: szoros kapcsolatokat tételeztek fel a régészeti kultúra és az antropológiai típus, a típus hordozói között. Ma: az antropológia egy-egy nép eredete és vándorlása kérdésének eldöntésénél csak feltételesen használható.

A kiemelkedő történelmi személyiségek életrajza tovább folytatódik (Ardarich, Athanarich, Athaulf, Arminius, Augustus). Vészegegy az Audoin címszó. A további langobard királyok közül Authari van, de Agilulf nincs. Holott az utóbbi nemcsak történetileg, hanem régészetileg is (a Bargello híres lemeze) sokkal jelentősebb az előzőnél. Mint a 608. lap egyik hivatkozásából kiderül, eredetileg tervezték Agilulf címszót, de valahogy kimaradt.

Minden tárgyilagossága ellenére számunkra keserves olvasmány az Attila címszó (*R. Wenskus*). Az ide kapcsolódó Attilieder címszóval együtt valamiféle „a germánok és Attila” válik belőle. Attila temetésében még a soha nem bizonyított „szláv elemek” is feltűnnek. *Harmatta János* németül-angolul megjelent munkássága éppúgy hiányzik ebből az Attila-képből, mint *Eckhardt Sándor* munkái a mondabeli Attiláról. *H. Beck* csak a nyugati és északi Attila-mondakörrel ír, mintha keleti nem létezne.

A tárgyi címszavak értéke vegyes. A jók mellett (Axt, Axtkult) a bronzkortól a keltákon és rómaikoron át a népvándorláskor-koraközépkorig terjedő monstrum címszavak (Amulett, Anhänger, Arming) a szakemberek érdeklődésére alig tarthatnak igényt. Ma már letűntnek

hitt zsargon tér vissza az Aqua Nigra címszóban, amely — „gót Pannonia” egyik folyójáról szól. Nem éppen gótul. — Ahogyan „gót Itália” nincs s nem is volt, úgy nem beszélhetünk gót Pannoniáról sem. Az osztrogótok e területek egy-egy részén éltek s települtek meg a helyi lakossághoz képest elenyésző kisebbséget jelentő foederati vagy szoldateszkeként.

Egyelőre nehéz rájönni, milyen meg gondolásból szerepelnek egyes őskori kultúrák a germán régiségtanban. Ilyenek pl. az arktikus kókor, az aunjettizi kultúra, az aurithi csoport s különösképpen a badeni kultúra. Az utóbbi szerepeltetését mással, mint azzal, hogy a névadó hely német nyelvterületen fekszik, aligha lehet magyarázni.

Hosszasabban időzünk a kutatásunk számára alapvető fontosságú Avarok címszónál, — márcsak azért is, mivel a kötet drágasága miatt egyelőre legfeljebb különnyomat formájában hozzáférhető. A nevet *H. Beck* elemzi a magyar kutatás (*Németh Gy., Moravcsik Gy., Gombocz Z., Laziczius Gy., Czeglédy K.*) eredményeire is támaszkodva. Utó. tárgyalja a nyugati avar nyelvmaradványok kérdését, 1970-ig követve az irodalmat.

A történeti és régészeti fejezeteket *László Gyula* írta. A Szerző — a lexikon szerkesztési elveivel összhangban — természetesen csak saját véleményét foglalhatta össze, mégis, „vendég” címszóról lévén szó, akarva-akaratlan a magyar kutatást is képviseli. Ismertetését a végével kezdem. A kötet kéziratait 1966 végén zárták le, nyilván 1967 folyamán érkezett be az Avarok címszó is. Számos címszóból, főleg a nagy összefoglalásokból, megállapítható azonban, hogy a végül is csak 1973-ban megjelent kötetben 1971 végéig, kivételesen 1972 közepéig, mód és lehetőség volt a szövegeken változtatni, helyesbíteni, elsősorban pedig a lexikon főerősségét, a gyakorlatban szinte korlátlanul bővíthető irodalmat a legújabb munkákkal kiegészíteni. A Szerző az *Archaeologia Hungarica* sorozatban megjelent monográfiákon kívüli „teljes” régészeti irodalommal kapcsolatban a *Banner* — *Jakabffy* bibliográfiára utal. Az 1968-ban megjelent — tehát már a címszó írásakor is mintegy előlegezett —, III. (s egyben sajnos utolsó!) kötet 1966-ig tartalmazza az az év végéig ténylegesen megjelent irodalmat. Bár a lexikon-irodalomban szokatlan összefoglaló monográfiák és tanulmányok helyett egy bibliográfiai kézikönyvre hivatkozni, esetünkben a kézirat lezárása egybeesett a bibliográfia lezárásával, tehát „naprakész” volt. A valóságban felhasznált, megemlíttet régészeti irodalom mégis csupán 1963-ig terjed. Ilyenformán kimaradtak az irodalmi jegyzékből, és ami még sajnálatosabb: az avar régészetből és történelemből mindazon munkák (*Garam Éva, Szabó János Győző, Tomka Péter, Darina Bialeková, Nagy Sándor* és sokan mások dolgozatai, *Czeglédy Károly, Feltich Nándor, Erdélyi István, Anton Točík, Zlata Čilinská, Andreas Lippert* stb. könyvei és összefoglalásai, — szabad legyen a magam 1966 — 1971 között megjelent történeti-régészeti dolgozatait is említeni), amelyek a továbbiak során kifejtett hipotézisekkel nehezen lennének összeegyeztethetők.

Az Eredet és őstörténet című (irodalom 1958-ig) mértéktartó fejezetben már érződik a legújabb összefoglalás (*Czeglédy* 1969) hiánya. Egyébként a nemzetközi irodalomban először (1966/67) itt veti fel L. Gy. — még kérdéssel — a lehetőséget, hogy a késő avar kor népe a Volgakönyvek vidékéről származó korai magyarokkal lenne azonos.

Az avarok Kárpát-medencei történetének összefoglalása (alap-irodalom *Deér* 1965) kissé elnagyolt, elnézések (vagy talán csak elírások) is akadnak benne. Így mindjárt az elején: az avarok 567. évi honfoglalásuk előtt nem laktak, nem is jártak Seythia Minorban. A Bizánc elleni hadjáratok történetének sommázása mintha az oroszánt és a bárányt idézné, — az utóbbiak „minden évben” felemelt összegért „vásároltak” volna békét. Baján kudarcairól, a bajáni birodalom számára csaknem végzetesnek induló nagy kelet-római ellentámadásokról nem olvasunk, ezzel szemben az avarok néhány hetes friuli kalandozása a tartomány átmeneti „megszállásává” szépl. *Simonyi Dezső* e tekintetben véglegesnek tekinthető kutatási eredményeit nem veszi át, 630 körül a bolgárok helyett a kuturgurok lázadnak fel a kagán ellen. A tovább-

biakban 9000 kuturgur meneküléséről és lemeszárlásáról olvasunk, vagyis *Csallány Dezső* régészetiileg sem kellőképpen megalapozott elméletének történeti vetületéről.

Az avar-kor második felének fontos történeti forrása a Szerző szerint a Nestor-krónika (XI. század). Nestor fehér ugorjai, „feltehetőleg Volga-vidéki magyarok” lennének a 670 körüli új honfoglalók. (A forráskritika a szóban forgó részt későbbi interpolációnak tartja.) Nehezen állítható, hogy ezeket a „többé nem veszélyes” új avarokat a nyugati források egészen Nagy Károlyig nem említik. Nemcsak az Enns-en túl fekvő Lauriacum elpusztítását (680 után) panaszzalják el, hanem még avar követéseiről is értesítenek a Középső Pippin udvarában. Pár évvel később Theodo bajor herceg éppenséggel veszélyességre hivatkozva beszéli le Emmeram püspököt az avarok közti térítő útról, ez alkalommal kapjuk az egyetlen jó leírást a nyugati avar gyepről. Liutprand langobard királynak érdeméül rója fel a langobard krónikás, hogy az avarokkal sikerült megőriznie a békét, ami valóban nagy siker, hiszen abban az időben (740 körül) komoly avar-karantán-bajor háborúskodás folyt. — Egyébként a nyugati források egészen a Karolingokig a korai avarokról sem írnak többet, mint a későiekről.

Az avar katonai arisztokráciát és nemességet — az avar birodalom fenntartó elemét — megsemmisítő Karoling hadjáratok („Nagy Károly hadjáratai”) *Deér József* szellemes szellemtörténeti kombinációja nyomán „csaknem vértelen” válnak s ezzel az alábbiakban felvillantott koncepcióhoz elengedhetetlenül szükséges avar (magyar) néptömegek fennmaradását biztosítják. *Deér* azonban — iskolájához híven — csak a Karoling propaganda-szólásokat elemezte (mondhatnók: veszte ki) s közben átsiklott az eltussolt tények fölött.

A magyar és német történetírásnak egyaránt tisztáznia kellene, hogy a 791. évi hadjárat során miben és mitől „halálozott”, méghozzá különös módon „a hunok sáncain a Chumeobergen” Angilram metzi érsek, Nagy Károly palotakáplánja, a Karoling birodalom kancellárja, valamint Sindpald, az alig beiktatott fiatal regensburgi püspök, valamint később pedig Wiomadus trieri érsek? 796-ban és 799-ben miért kellett Arno salzburgi püspököt valósággal kényszeríteni az avar hadjáratokban való részvételre? Miképpen eshetett áldozatul az állítólagos „vértelen” pacifikálásnak 799-ben az Oriens két legnagyobb méltósága: Gerold, Bajorország praefektusa (Nagy Károly sógora) és az avar birodalmat először legyőző Erik friuli herceg? A „vértelen” háborúk sorát hogyan zárhatja 802-ben két keleti örgróf Cadaloch és Goteramm lemeszárlása? — Hihető lenne, hogy a Karoling győztesek főméltóságai sorra hullottak volna el ebben a különös (már-már úgy tűnik az avarság fennmaradásért vívott) háborúban, amely — ha lehet, még különösebb módon — az avarok számára említésre méltó veszteségek nélkül fejeződött volna be?

A Karoling „pacifikálás” nem éppen propagált, de annál inkább gyakorolt módszere volt az ellenállók, a hadifoglyok és a lázadók tömeges lemeszárlása (csak egy adatot: 784-ben Verdenben Károly parancsára 4500 szász foglyot gyilkoltak le) vagy tömeges deportálása, mint Itália meghódítása után a langobardokkal történt (ismét csak egy adatot: köztük volt a Nagy Károlytól annyira tisztelt Paulus Diaconus testvére is). Kiből állhatott hát az a több alkalommal is elhajtott „mérhetetlen tömegű” avar, akiknek sorsáért Alcuin több levélben kénytelen hallatni szavát? „Tota in hoc bello Hunorum nobilitas perit” írja a Nagy Károly udvarában nevelkedett, Nagy Károly-életrajzíró, Einhard, s nem akadt a még tömegesen élő szemtanúk közt senki, aki ezt 830 körül kétségbe vonta volna! — Nehezen hihető, hogy a X. századi krónika-kivonatolók és kompilátorok pontosabban és szavahihetőbben ismerték ezeket az eseményeket, mint a kortársak.

Régészetünkben lassan hagyományos elnézéssé válik, hogy a kagán utáni legrangosabb fejedelem, a frankokkal egy évtizeden át a kagánnal együtt tárgyaló jugurrus (jugrus) kimarad a késő-avar történelemből, holott — gyaníthatólag — az avar birodalom igazi vesztét éppen e két főméltóság egymás ellen vívott belháborúja okozta. „A másik” avar fejedelemként ezúttal is a tudun szerepel, ak

(talán csak félreérthetően) a háborúk kezdetétől fogva a Karolingok „szövetségese” lenne. Holott a tudun pálfordulása és vazallus fejedelemsévé válása csak a belháborúk és az avar összeomlás következménye volt.

Az avarság pusztulásával kapcsolatban a Szerző *ezáltal* elveti a Nestor-krónika (a hitelt érdemlőnek ítélt előző híradásnál két évszázaddal későbbi eseményre utaló) visszaemlékezését. Az avarság X. századi fennmaradására az Annalista Saxo feljegyzéseit idézi a 908., 932., 954. évekből — E helyeken azonban egyértelműen a honfoglaló magyarok tudálékos és archaizáló megnevezéséről van szó.

A történeti fejezetet lezáró régészeti érvelés már a kettős honfoglalás elméletének jegyében bontakozik ki. „Számos” (mehrere), „egykorú” avar-magyar temető bizonyítaná „vitathatatlanul” a késő-avar népelemek továbbélését. — Való igaz, ismerünk jónéhány lelőhelyet (a mintegy 1000 avar-kori és a körülbelül ugyanannyi X—XI. századi magyar temetőből!), ahol honfoglaló, valamivel gyakrabban kora Árpád-kori magyarok *utátemetkezései* előfordulnak. Mindkét nép még gyakrabban „folytatja” viszont az iráni származék I—IV. századi temetőit. „Az antropológia” (*Lipták Pál* kutatásairól van szó) a XI. századi magyar temetőkben felismerte a késő-avar lakosság folyamatosságát, — ebben a formában olyan érvelés ez, amivel itt nem tudunk vitakozni.

Az avarok régészeti hagyatékáról szóló fejezet meglepő olvasmány azok számára, akik két évtizeden át az új avar archaeológia mestereként *László Gyula*t követték. Említés és érvelés nélkül szakít számos korábbi munkájában kidolgozott nagy felfedezésével, az „Ozora—Dunapentele—Igar” (+ Budapest-Tihanyi tér, Szeged—Átokháza stb.) csoport 670 utáni bevándorlásával s azzal a történetileg és régészetileg is megalapozható sejtésével, hogy az új bevándorlók mögött pontusi—kaukázusi bolgárokat gyaníthatunk. *Ezt* az elméletet vette át tőle „a magyar kutatás (pl. *Bóna I., Kovrig I.*)” nem pedig a Szerző új hipotézisét. E második hullám, amelyet a nevezett kutatók és más kollegáik (*László Gyula* két évtizedes, a 30-as évektől az 50-es évek végéig tartó munkássága nyomán, annak tovább fejlesztésével) dolgoztak ki, a tudománytörténetbe utalta *Hampel József* 1905. évi csoport-beosztását s új, a történelmi és régészeti adatoknak megfelelőbb avarokori korszak-beosztást eredményezett.

Érthetetlenül állunk hát a Hampel-féle csoport-beosztás rehabilitálása előtt. A Hampel II—III. csoport már keletkezésekor is, 1894-ben, időrendileg és etnikai meghatározását tekintve téves és hamis volt. Már akkor sem tükrözte a magyar kutatás véleményét. Nagy avar-kori temetőinket feltáró, tiszta ítéletű gyakorlati régészeink *Pósta Béla* és *Sötér Ágost* már 1900 előtt sem követték, 1905. évi német nyelvű megisméltése pedig — ma már nyilvánvaló — a kutatás gátjává-korlátjává vált. A Hampel későbbi kritikái közt említett, egyébként szintén kitűnő ásató, *Rhé Gyula* 1928-ban úgy haladt el mellette, mintha nem is létezne, — ez volt akkoriban az egyetlen böles lehetőség. *Alföldi András* nagyszabású, de minden ízében íróasztal-koncepciója két évvel később újabb homályt borított mindazon régészeti jelenségekre, amelyeket világos szemű ásatók már évtizedek óta újból és újból megfigyeltek.

Csupán az „egyszerűség kedvéért” választaná a Szerző a Hampel—Alföldi-féle javított elméletet a címszó további vezérfonalává? Avagy a külföldi kívülről olvasó számára szeretné leegyszerűsíteni, világossá tenni a problémát? Egy század eleji elhibázott csoport-beosztással, amelyben a III. megelőzi a II.-t? Ugyanezen egyszerűség kedvéért kerülne vissza Ozora s a hozzá kapcsolódó lemezes-kör a Hampel III. csoportba? — Nyilván nem csupán egyszerűségről van itt szó. A Szerzőben akkoriban fogalmazódott a kettős honfoglalás elmélete, ám még nem teljesen kikristályosodott nézetei felemás megoldásokhoz vezettek.

A Hampel II. csoport — „az ún. Keszthelyi-kultúra” avarokori meghatározását elsősorban Alföldinek tulajdonítja a Szerző. Mint láttuk, más kutatók ezt már évtizedekkel korábban felfedezték és *nem* nevezték „keszthelyi” kultúrának. Milyen sokat kutatott, fáradozott régésztünk avégből, hogy ezt a könyvtárnyi félreértést okozó

Hampel—Alföldi-féle elnevezést, és ami valójában mögötte van, a Keszthely-vidéki későantik kultúrát leválassa az avar emlékanyagról! Nem világos számomra, miért kellett ismét összekapcsolni őket?

Alföldi párhuzamos időrendjével szemben a Hampel III. és II. csoport időbeli egymásutániságát *Fettich Nándor* dolgozta ki, ásatási-rétegtani megfigyelésekkel pedig *Csallány Dezső* bizonyította. A döntő felfedezés, hogy a két csoport egymásból nem vezethető le, *László Gyula*tól származik. Csakhogy — mint fentebb láttuk — a mainál jóval árnyaltabb formában. Két nép: a lemezesek és az öntött griffes-indások nagyjából párhuzamos, ám nem azonos gyökerű bevándorlásáról és származásáról beszélt.

Az elmúlt két évtized nagy ásatásai nyomán a sír-rétegződések száma — köztük a lemezes csoport temetkezéseinek rárétegződése korai avar sírokra — ma már százon felülre tehető. Ismét meglepő tehát, hogy a III. csoport keletkezésében a Szerző egyenesen Hampelhez tér vissza (Kunágota—Szentendre—Ozora). A II. csoport keletzése és hazai megjelenése azon a „tényen” alapulna, hogy a Lomovotovo-i kultúra a VII. század 2. felében megszűnt. — Innen nagyon hiányoznak a Nyevolino-monográfia kételkedő időrendi megállapításai. A korszak végét — klaszszikus módon — a VIII/IX. század fordulójáról származó Karoling kardos sírok jelzik. Gyorsan hozzák kapcsolódik azonban ehhez a biztos alaphoz a nagyszentmiklósi kincs — annál bizonytalanabb — keletzése. Segítségével a Szerző a griffes-indás leletanyag életét a X—XI. századig terjeszti ki (!)

Az egyszer már túlhaladt, de itt ismét felelevenített „préselték” (= avarok, kuturgurok) és griffes-indások (= magyarok), avagy „ismét röviden” a Hampel III. és II. csoport emlékanyagának e sajátos szétválasztása után, a továbbiakban az egységes „avar” fogalom kerül előtérbe. A Szerző szerint „az avar temetők” nemzetiégi temetkezőhelyek voltak, amelyekben a nemzetség „valamennyi tagjának előre meghatározott helye” volt. — Amennyire előremutató volt ez a felfedezés a honfoglaló magyar középréteg 10—30 síros temetőinek elemzésekor, avagy az lehetne a nagyjából azonos sírlétszámú korai és középvár-középréteg-beli temetők vizsgálataánál, annyira értelmetlenül (mondhatnám: tehetetlenül) állunk vele szemben a generációkon és századokon át használt 800—1000—1200 síros avarokori falusi temetőknel. A több ízben változó népi alap valamint az időfaktor kikapcsolása ezeknél ugyanis a lehetetlenséggel határos. A Szerző is világosan utal erre, amikor azt írja, hogy a Hampel III. és II. csoport népe közötti különbségek annyira jellegzetesek és kifejezőek, hogy az egyiket nem lehet levezetni a másikból. Mégis megkísérli — legalább a nők esetében — exogamiával áthidalni.

X—XI. századi temetőink új rendszerű vizsgálatából kiderült, hogy a honfoglaló és kora Árpád-kori magyar társadalmat nem annyira egy-egy temető belső szerkezete tükrözi (ez elsősorban a családi-nagycsaládi szervezetet, azon belül a vagyoni, rang stb. különbségeket mutatja) hanem a vezetőréteg, a középréteg, a katonai telepítések és a köznép különálló (vagy esetenként összefüggő) temetői. Ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy az avar birodalom belső hatalmi rendjét és szerkezetét az egyes temető-típusok hasonló, a hatalmi változások miatt azonban még bonyolultabb különbségei tükrözik. L. Gy. kitűnő avar társadalmi elemzése nagyobbbrészt a X—XI. századi magyar köznépi temetők kategóriájával összevethető temetőkre támaszkodtak. Idevonta a fejedelmi kíséret (Kiskörös—Vágóhid) és a katonaszkódó réteg (Csúny) egy-egy temetőjét is. A tényleges fegyveres kíséret és a középréteg temetkezési helyeire azonban akkoriban — ilyenek nem lévén még feltárva és közzé — nem terjedhettek ki.

Az egységes „avar” fogalomból további ellentmondások fakadnak. Egyaránt belsőázsiai eredetüként szerepel a hosszútűlű korai avar kengyel (VI. sz., VII. sz. első fele) és a Volga-könyök vidéki magyarság legfontosabb díszítő-eleme, a griff (VII. sz. vége, VIII. sz.), az utóbbit, *Alföldi* nyomán, kifejezetten az ázsiai avarság eredetmondájával hozza kapcsolatba. „A messze Keletre vezetők kapcsolatokát elsősorban a griffes-indás népnél lehet megfigyelni” —

írja. Tehát nem az ázsiai, korai (igazi) avaroknál, hanem a Volga-könyök vidékéről származó magyaroknál?

A további, gyakran ragyogó, elemzésekben is ez a nehezen követhető egység-kettősség tükröződik.

Bóna István

I. Borkovský, Svatojiřská Bazilika a klášter na Pražském hradě (Kirche und Kloster St. Georg auf der Prager Burg). (Praha 1975. Academia) Monumenta Archaeologica XVIII. 164 oldal, 234 kép.

A prágai vár Szent György-templomának s a hozzá tartozó bencés apácakolostornak az építése összefonódik a cseh állam kezdeteivel, építéstörténete az ország és a prágai vár fontos fordulópontjaival. Éppen ezért kell különös jelentőséget tulajdonítani e történeti és építéstörténeti szempontból igen fontos műemlék régészeti kutatásának s a munkálatok eredményeit összefoglaló, nagy terjedelmű tudományos publikációnak. Az 1959–60-ban végzett ásatás, melyet az épület újabb műemléki helyreállítását megelőzően végzett el Ivan Borkovský a cseh Akadémia Régészeti Intézete megbízásából, sok régóta vitatott kérdésre adott – úgy tűnik – végleges választ. Borkovský kutatásai előtt, sőt, még az ásatás befejezése s a publikáció megjelenése közötti időszakban is, meglehetősen különböző véleményekkel találkozhattunk mind a templom épületének periodizálását, mind a korai időszakban ide került fejedelmi sírokat illetően. Ezek a vélemények a lehetséges helyszíni megfigyeléseken és történeti kombinációkon túl elsősorban a 19–20. század fordulóján végzett nagy helyreállítás adataira támaszkodtak, ekkor azonban az ásatás szakszerűtlensége, s a helyreállító építések romantikus szemlélete következtében sok értékes adat megsemmisült, vagy félreérthetővé vált. A kutatások konkrét régészeti alapokra helyezése s a félreértések lehetséges eloszlása az új ásatás feladata lett.

Ivan Borkovský, aki a korai cseh fejedelmi központok területén végzett korábbi kutatásain keresztül is igen jó ismerője a cseh államalapítás kori történet korántsem egyszerű kérdéseinek, s aki a prágai vár teljes területén végzett ásatásai révén jól ismeri az összefüggéseket is, a régészeti kutatások eredményeit úgy vetette össze a rendelkezésre álló történeti adatokkal, hogy abból e jelentős emlékek hiteles képe rajzolódott ki előttünk.

A munka bevezetőjéből megismerjük azokat a történeti adatokat, melyeket az ásatás eredményeinek hitelesíteni, bővíteni, árnyalni kellett. A prágai vár második keresztény templomát, a Szent György-templomot Vratiszláv herceg († 921) építtette, egyidőben a prágai vár területén emelt hercegi palotával, felszentelésére azonban már csak utódja, Vencel alatt került sor 925-ben. Vencel még a felszentelés előtt idehozatta Tetinből nagyanyja, Szent Ludmilla hamvait. A következő építkezés II. Boleszláv fejedelem († 999) nevéhez kapcsolódik. Ez nemcsak a templom átalakítását, vagy végleges befejezését jelenti, megváltozik az épület funkciója is: a Boleszláv által alapított bencés apácakolostor birtokába kerül, melynek első apácáfőnöknője Mlada, egyházi néven Mária, II. Boleszláv húga lett. Ekkor emelik a templom mellett az első kolostori lakóépületet is. A következő nagy átépítésre az 1142. évi nagy tűzvész után kerül sor, ez olyan nagy mértékű, hogy az építető Berta apátnőt „secunda fundatrix”-nak nevezik. Tovább folyik az átépítés Ágnes (Anežka) apátnő idején (1200–1228), majd a továbbiakban gótikus és reneszánsz átalakítások következnek. Gyökeres renováláson esik át a 17. század folyamán. A 19–20. század fordulóján a már említett, Fr. Mach által végzett nagyarányú restaurálás megtisztítja a templomot a későbbi beépítésektől, de az aláfalazásokkal, új burkolatok elhelyezésével sok építéstörténeti és régészeti szempontból fontos nyomot eltüntettek.

Ivan Borkovský ásatási feldolgozása a megkutatott terület topográfiai egységei – bazilika, Szűz Mária-kápolna, kolostor – szerint csoportosítva tárgyalja az ásatási eredményeket, s az építéstörténetre vonatkozó megfigye-

lések mellett nagy súlyt fektetett a feltárt sírok lehetőség szerinti azonosítására is.

Az ásatás egyik legfontosabb eredménye volt a Vratiszláv-féle legkorábbi templom maradványainak feltárása a mai bazilika belsejében. Részletei a nyugati kriptá falai alatt, a mellékhajóknál s helyenként a felmenő falakban is mutatkoztak. Falainak jellegzetes, kúposan az altalajba mélyített alapozása igen jól elválik a későbbi falak alapozásától. Bebizonyította az ásatás azt is, hogy Vratiszláv templomát nem fejezték be teljesen: jól látható, hogy hogy a szélesebb korai falalapokhoz kelet felől későbbi hozzáépítés csatlakozik.

II. Boleszláv a keleti toldás mellett nyugat felé is bővítette a templomot, nyugati homlokzata elé előcsarnokot építtetett, amit az 1142. évi tűzvész után újabb előcsarnokkal váltottak fel.

A bazilika belsejében talált sírok között részben a Przemyszlada fejedelmi család egyes tagjainak sírjait kellett keresni, de a 17–18. század folyamán itt temették el a kolostor apácakezedelemnőit is. A fejedelmi sírok azonosítása azért okozott nehézségeket, mivel a forrásokból nem derül ki pontosan, melyik fejedelmeket temették a templomba. A másik csoport meghatározásánál az okozott nehézségeket, hogy a Mach-féle helyreállítás idején a sírkövek nagy részét felszedték, így azonosításuk csak egy 1836. évben készült leírás alapján volt lehetséges. II. Boleszláv ide temetésének emlékét a hosszú évszázadokon át élő szájhagyomány őrizte meg, e szerint az apácakolostor alapítóját, az alapítóhoz méltóan, a templom tengelyében temették el. Ugyancsak a szájhagyomány szerint ő helyezte itt új sírba az első építető, Vratiszláv, valamint Vratiszláv anyja, Szent Ludmilla-hamvait. Utóbbi számára Boleszláv külön kápolnát építtetett a bazilika déli oldalán, e kápolna maradványait az ásatás a mai déli torony alatt tárta fel, s megtalálta a szent üres sírgödrt is (a maradványok elszállítására az 1142-es tűzvész után, az új, ma is fennálló Ludmilla-kápolna felépítése idején került sor). Boleszláv és Vratiszláv sírjának helyét a templom belsejében két későbbi síremlék őrizte, a kutatók egy része azonban vitatta a sírhelyek hitelességét, némelyek szerint a templom tengelyében az első alapító, Vratiszláv sírját kellett keresni. Borkovský a feltárás során tett régészeti megfigyelések alapos elemzése, későbbi történeti adatokkal való összevetése, s az antropológiai megállapítások alapján valószínűsítette, hogy a két későbbi sírkő a jelzett fejedelmek sírjait takarja. II. Boleszláv síremléke alatt bolygatlan állapotban találta meg a 60–65 éves korában elhunyt fejedelem korabeli szokások szerint eltemetett maradványait, Vratiszláv 1379. évi exhumálását a hamvakat magabarejtő őn kazetta alatti sírgödör betöltési anyagának leletei, s a 33 éves korában meghalt fejedelem csontjainak kormeghatározása igazolták. A két fő sír közvetlen környékén sorakozó sírgödrök relatív időrendjéből további azonosítási kísérleteket is tett.

II. Boleszláv sírja alatt az ásató kereszt alakú, habarcsos belső felületű, földbemélyített objektumot figyelt meg, melynek egy részét a sírgödör beásásakor rontották el. Rendeltetését illetően a vélemények erősen megoszlottak. Borkovský a kereszt alakú mélyedést keresztelmedencének tartja. A szerzetesi templomban szokatlan keresztelmedence létezését azzal magyarázza, hogy a prágai püspökség alapításakor Boleszláv eredetileg talán a Szent György-templomot szánhatta a püspökség templomául, ekkor kerülhetett a piscina a templom közepére. Mikor az eredeti elképzelést megváltoztatták, a nép körében igen tisztelt Szent Vencel hamvai fölé épített Szent Vid-rotunda lett a püspökség temploma, a funkcióját vesztett medencét betemették, így kerülhetett később föléje az alapító sírja.

Sokat azonosít Borkovský a 17–18. századi apácakezedelemnő sírjai közül is. E sírok részletesen ismertett leletanyaga bőséges ismereteket nyújt a korszak apácáinak ruházatára, jelvényeire, egyházi felszerelési tárgyaira, temetési szokásaira.

A Szent György-templom Mária-kápolnájával kapcsolatban ugyancsak jelentős eredményeket ért el az új feltárás. A 17. századtól Szent Anna-kápolnának nevezett, sok átalakításon keresztülment kápolnáról bebizonyította,

hogy azonos a régi Mária-kápolnával, a kolostor apácafejedelmének korábbi — 17. század előtti — temetkezési helyével. Megtalálta a régi főoltár alatt a kolostor első főnöknőjének, Mladának sírját, az eredetileg a sír fölött álló fa siréptítmény cölöp- és égésnyomait. Igazolta, hogy 1673-ban Lipót császár prágai látogatásakor egy közel egykorú forrásra támaszkodva nem Mlada sírját találták meg és szedték fel. A kápolna többszörös átépítésének igazolása során építéstörténetében preromán, román, gotikus és reneszánsz építési periódusokat, jelentős alaprajzi átalakulást állapított meg.

Az 1959–60. években végzett ásátás harmadik nagy eredménye a legkorábbi — Mlada apátnő idejéből való — kolostor helyiségeinek feltárása volt. A palás alapkőzetre alapozott, ill. részben abba bevágott, 5 helyiségből álló épületszárny a bazilika nyugati homlokzatának északi folytatásában húzódott. A kolostort korábbi településnyomokra, ill. a prágai váron áthaladó legkorábbi köves útra építették. A kolostor kerengőjének kialakítása csak a gótikus építkezések idején történt, a korábbi kolostor csak egy épületszárnyból állott. A ma fennálló, a gótikusnál jóval nagyobb méretű kerengőudvar és folyosó kialakítása a reneszánsz építkezések idejére nyúlik vissza.

A prágai Szent György-templom és kolostor területén végzett ásátás tehát, mint az előbbiekből is kitűnt, sok új eredményt hozott. Konkrét régészeti adatok segítségével helyzetet biztosabb alapokra e jelentős objektum építéstörténetét, világosan szétválasztotta a legkorábbi periódusok maradványait, s ezzel bepillantást nyújtott a cseh állam és egyházi szervezet kialakulásának időszakába. Eredményeit közvetve mi is hasznosíthatjuk korai történetünk kutatásánál. De tanulságosak lehetnek számunkra régészeti kutatási és feldolgozási módszerei is. Egyedül talán csak azt sajnálhatjuk, hogy a nagyobb, vagy kisebb építészeti egységeket bemutató ábrák között nem találunk egy olyan egységes összesítő alaprajzot, amelyen együtt láthatnánk az összes építési periódusokat, beleértve a későbbi átépítéseket is.

Nagy Emese

V. Nekuda, Pfaffenschlag, Zaniklá stviaeodovká ves u Slavonic. Studia Musei Moraviae. Brno 1975. Moravské Muzeum v Brne. 277 lap, 85 tábla, 169 ábra.

A csehszlovákiai középkori településásatások legújabb eredményeként a morvaországi Pfaffenschlag falu feltárásának közlését vehetjük kézbe. A teljes falukép megismerésére törekedve 1960–1971 között a rendszeres ásátások során 20×20 m-es szelvényekkel tárták fel az egymáshoz aránylag közeli lakóházakat egy patak két oldalán. A korábbi falu (melynek inkább csak nyomait sikerült feltárni) a 11. sz. vége – 12. sz. első fele között ugyanitt állt, ebből 7 részben földbe mélyített ház került elő. Mindegyik házhoz tartozott élemtároló gödör is. Hosszabb elhagyottság után az új falu a leletek tanúsága szerint a 13. sz. végén települt itt meg. A patak két oldalán 8 + 7 ház állt, az egyik oldalon szabályos, sorosan álló megoldással, a másikon valamivel szabálytalannabban — itt pl. három ház hosszoldalával nézett a patak felé.

A házak alaprajzi beosztása (néhány egyszerűbb két-részes háztól eltérően) meglehetősen összetett, fejlett kiképzésű; alaprendszerüket hármassal beosztás adja: középső helyiség a bejáratnál, kétoldalt a szoba, illetve a kamra. A hosszfalakkal párhuzamosan épített további belső osztással ezekből kisebb, keskeny helyiségeket választottak le. A házak egyes építőanyagból épültek, a falak alja kő, e felett gerendákból épített, a közbőlben agyaggal kitapasztott fal emelkedett. A kamrarész azonban az ásátó szerint teljes magasságában kőből rakott volt. Két ház esetében (az egyik malom lehetett) teljes egészében kő konstrukciót feltételezünk. 7 ház alatt az altalajból kivájt pincészerű hosszú üregek voltak, melyekbe a ház belsejéből lehetett lejutni. Formájuk, elrendezésük sok esetben inkább szabálytalan járatokhoz hasonlít, amit a levezető folyosók szűk méretei (pl. 1,6×0,6 m) is mutatnak, valamint az a körülmény, hogy csak két

esetben volt kifalazott faluk. (Miatán az ilyen földbe mélyített járatoknak széles körű irodalma van, sokféle magyarázattal: tárolópince, rejtékhely — az ásátó részletesen elemzi jellegüket és arra az eredményre jut, hogy itt a tűz elől védve élelmiszert, gabonát és értékesebb szerszámokat tároltak.) A kemence minden házban a szoba sarkában állt, gondosan rakott kővekből képezték padkáját és tűzterének oldalát, valamint a szája előtt kialakított nyílt tűzhelyt. — V. Nekuda hangsúlyozza, hogy a Duna-vidéki háromosztásos háznak ezek az első ásátásból megismert morvaországi rokontípusai.

Néhány lakóház mellett gazdasági épületet is találtak: 4 esetben álló kapcsoltított ház végéhez. A nagyobbak ló és szarvasmarha, a keskenyebbek birka tartására alkalmasak. Az udvarok kiképzése különösen a jobb oldali patakparton volt jól követhető, ahol a házak szabályosan sorakoztak. Itt a házak DK-i oldalához kapcsolódtak az udvarok és a tér (patakoldal) felé sarokkövekkel kiképzett behajtó-kapuk és ajtók nyíltak. A 20. századi faluképnek fő elemei ezek szerint a 14. századig vezethetők vissza. A házak és udvarok túlsó végén kezdődtek az erdőből kihasított szántóföldek, melyek közül többnek formáját a köztűk föltöltődött mezsgye alapján jól lehetett ismerni, mivel a falu pusztulása után az erdő az egész területet újra benőtte.

A falu jellegét tekintve a későközépkori irtásfalvak tipikus példája, patak mentén települt soros falu, az udvarokhoz közvetlenül kapcsolódó szántókkal, körben erdővel övezve. Telkenként 6–8 fővel számolva 100–120 fő lakossága lehetett, azaz a közepes nagyságú morvaországi falvak közé tartozott. Gazdasági-szociális viszonyait tekintve az itt élő parasztság nem volt egy-séges szinten, ezt bizonyítják a kisebb házak és ezek elhelyezkedése: nem csatlakozik hozzájuk szántóföld parcella. Az ásátó véleménye szerint a gazdag bíró vagy az V. számú nagyobb házban, vagy a VII. számú házban lakott (itt feltételezi a szárazmalmot is, mivel az öt malom-kőből négy itt került elő).

Az épületek leírása és értékelése után külön fejezetek foglalkoznak a leletanyaggal. A nagyszámú kerámia a 13. sz. vége – 15. sz. kezdete közötti időbe sorolható, nem helyben készült, hanem a közeli kisváros piacán szerezhetők be ottani (és szerintünk részben távolabb dolgozó) fazekasoktól. Rendkívül gazdagnak mondható a cserépedények formakínese és díszítésmódja. Utóbbiban a csehországi és morvaországi kerámián gyakori körpecsédíszítésnek több mint 80 féle megoldása mutatható ki (a díszített és a díszítetlen kerámia aránya kb 1 : 4), s ez különösen a kormeghatározáshoz adott jó alapokat az analógiák alapján. (A további kutatás számára pedig szerintünk talán egyes műhelyek kereskedelmi körzetének felrajzolását is elősegítheti, mivel egyes minták elég jellegzetesek.) Az edényeknek alig 1%-án találhatók fazekasjegyek, néhány fenékbélyegen kívül elsősorban a fazékperemen elhelyezett bevágott, ritkábban benyomott vagy bepecsételt jegyek. Zömmel még a 13. sz. végére és a 14. századba helyezhetők; köztük többnek analógiája a magyarországi lelőhelyek importanyagában is megtalálható. A szerző véleménye szerint a falu kerámiája összetételében nem különbözik más lelőhelyek anyagától és nem lehet a német kolonizációval kapcsolatba hozni. (Ugyanerre a végeredményre jut a házformák és a falutípus értelmezésénél is, bár egy későbbi fejezetben, mely a vidék településtörténetével foglalkozik, álláspontja részben eltérő: a 9–12. században kimutatható környékbeli és helyi szláv települések után a falu esetében osztrák újratelepítéssel számolhatunk a 13. sz. végén, erre mutat a falu neve.) — A kerámianyag nagyobb része, főleg a falu életének utolsó periódusából, már jól kiégetett; korongan felhúzza készült levágott edényfelekkel, anyaguk finomabb és egyenletesebb. (Fel kell hívni a figyelmet arra a ritka körülményre is, hogy a harkatechnikával készített edények közt volt kettő, melyet már levágtak a korongról.)

A fémtárgyak változatos sorozata mennyiségük ellenére az ásátó szerint csak kis részét képezheti az egykor használatban álló eszköz- és szerszámanyagnak, ezt bizonyítja az egyes objektumokban talált mennyiség-

gek nagy ingadozása. Így három ház esetében egyetlen fémtárgy sem került elő. Az ásató szerint a falu pusztulása után a fontosabb és értékes vaseszközöket magukkal vitték. (Magunk részéről evvel a magyarázattal csak részben érthetünk egyet, mert a vaseszközök nélküli három épületből két ház éppen a szerényebb méretű kéthelyiséges megoldású, azaz a talán saját földdel nem is rendelkező szegényeké.) Szimmetrikus és asszimmetrikus ekevasak, sarlók, kaszák, cséphadaró vasalása, állattartással kapcsolatos vaseszközök, valamint kevés számú szerszámanyag (fűrő, véső, kalapács) világítja meg a falu gazdasági életét. A fegyverzethez tartozó felszerelést nyílhegyek, számszerj-felhúzóhorog, sarkantyú, kengyel és parasztkés képviseli. (Ez egyúttal arra is mutat, hogy a 14–15. századi paraszti fegyverzet valamivel tágabb körű volt, mint a hagyományos elképzelés.) – A vaseszközzanyag formailag datálható példái a kerámiánál kapott kormeghatározást megerősítik. A szerző véleménye szerint a vaseszközök sem helyben készültek, hanem a közeli kisvárosban vásárolták őket; e szerint mindkét oldalról elértek az árutermeléshez, pénzgazdálkodáshoz.

A leletanyag feldolgozása után az összes kormeghatározási lehetőségek egybevetése következik (írásos adat csak a pusztulás utáni időből maradt); a kerámialeletek szerint a második falu kezdete a 13. sz. végén kereshető, pusztulása pedig a 15. sz. elején; a *kerámia archeomagnétikus korhatározása* az 1200–1300 közti időre (a minták nagyobb része 1280–1300 közöttre) utal mint kezdetre. A pusztulás valószínűleg a husziták 1423–1432 közötti hadjárataival magyarázható. A régészetileg meghatározható periódusokkal párhuzamos időtartamokra mutat a paleogeobotanikus vizsgálat is, melyhez közvetlenül a házak előtti térség két talajmetszetét használták fel. A pollenvizsgálatok eredményein kívül ez a metszet a két település között eltelt időtartamra (80–120 év) és a második falu életének hosszára is nyújt közvetett adatot, (feltételezve a lerakódás egyenletességét).

Az utolsó fejezetek az általános kiértékelést foglalják össze (mezőgazdasági kép, állattartás, szántóföld nagysága, a környék települési képe). Ezek közül kiemelhető, hogy a már említett szántóföld-nyomok szerint a faluhoz

kb 125 ha szántóterület tartozott, ezenkívül rétekkel, legelővel és az erdővel kell számolni. (A mérhető szántóföld-parcellák szélessége 18 és 36 m, hosszúságuk 800 m.)

A kötet végén függelékként a paleogeobotanikai, faszén-, vasanyag-, kőanyag-vizsgálatok és az archeomagnétikus mérések kiértékelései következnek, általában rendkívül összefogott, csak a lényegeset közlő módon (2–10 oldal terjedelemben) az egyes szakemberektől. Köztük különösen a pollenvizsgálatok már említett eredményei szembeötlőek, hisz a környezet erdőségeinek képe mellett a gazdálkodási ágakra is adatokat nyújt, de egyben kimutatja azokat a változásokat is, amelyet a második falu az öt körülvevő erdőben létrehozott. Legkevesebbet mond a vasanyag vizsgálata, mely az ekevasakat és a sarlókat 2–2 csoportra osztja: jobb illetve rosszabb minőségű (utóbbiak nagyobb foszfortartalmú) készítményekre, de e csoportosítás további értelmezésével adós marad. Ez esetben az összehasonlítási alap hiányzik, máshonnan származó biztos kiindulópontot adó leletekkel.

A monográfia egészében véve nagy nyeresége a nemzetközi kutatásnak is, hiszen számos kérdésben eredményei túlnőnek a csupán helyi érvényességen. Természetesen itt is, mint a falusításoknál gyakori, hogy nem sikerül minden kérdésre pontos feleletet adni. Így pl. a második falu tulajdonképpen egyrétegűnek tekinthető (csak egy házról mutat alaprajza korábbi falnyomokra) és így a 13. sz. vége – 15. sz. eleje közti időszakasz tovább nem tagolható. Így kérdéses, hogy a pusztulás idejéből ráinkmaradt házfarmák bonyolult alaprajzi beosztása kezdettől megvolt-e, vagy csak közben fejlődött idáig? Magunk részéről az utóbbi nézetet valljuk; V. Nekuda szerint a 13–14. sz. fordulóján az alaprajzi rendszernek még nem volt tradíciója, ezért találkozunk itt átmeneti formákkal is, melynél lakórész és gazdasági rész még nem kapcsolódik szorosan egybe.

V. Nekuda monográfiája szép példája annak, hogy a teljes falufeltárás nem megvalósíthatatlan feladat; a rendszeres ásatás nyújtotta megfigyelések összegzése teszi lehetővé a legkülönbözőbb kérdések megválaszolását is.

Holl Imre

<i>Kiss Attila: Garam É. — Kovrig I. — Szabó J. Gy. — Török Gy., Avar finds in the Hungarian National Museum. I.</i>	
Szerk.: Kovrig I.	310
<i>Fodor István: A. Cs. Sós, Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert</i>	312
<i>Fodor István: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. I.</i>	313
<i>Fodor István: Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn Szerk.: Gulya J. — Honti L.</i>	315
<i>Körök József: A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája I. 1945—1974.</i>	315
<i>Bóna István: Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. XIII.</i>	316
<i>Dobosi Viola: R. Feustel, Die Kniegrotte. Eine Magdalenien-Station in Thüringen</i>	316
<i>Mozsolics Amália: Preistoria alpina. 9.</i>	317
<i>Mozsolics Amália: M. Almagro Gorbea, Los campos de tumulos de Pajaroncillo (Cuenca)</i>	317
<i>Kemeneczei Tibor: A. Long, Die geriefte Drehscheibenkeramik der Heuneburg 1950—70 und verwandte Gruppen</i>	318
<i>Castiglione László: H. Sichtermann—G. Koch, Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen</i>	318
<i>Szabó Miklós: L. Laing, The Archaeology of Late Celtic Britain and Ireland. c. 400—1200 AD.</i>	319
<i>Tóth Endre: G. Alföldy, Noricum</i>	320
<i>B. Bónis Éva: E. Gose, Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland</i>	321
<i>Bóna István: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde</i>	322
<i>Nagy Emese: I. Borkovsky, Svatojevska Bazilika a klášter na Pražském hradě (Kirche und Kloster St. Georg auf der Prager Burg)</i>	325
<i>Holl Imre: V. Nekuda, Pfaffenschlag, Zanikla středověka ves u Slavonic</i>	326

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. Рауки: Памятники культуры Кереш в д. Тисаено</i>	171
<i>Ж. К. Цоффманн: Антропологические данные о населении культуры Кереш—Старчево—Криш</i>	190
<i>Э. Том: К вопросу об образовании провинции Паннония</i>	197
<i>Т. Адамик: Заметки о стихотворной эпитафии на ул. Дару (г. Будапешт)</i>	203
<i>А. Шаламон: Костерезная мастерская в Интерцизе</i>	207

СООБЩЕНИЯ

<i>Й. Чалог: Идолы из Чернаводы и «говорящая маска»</i>	216
<i>К. Мештерхази: Глиняная модель повозки из д. Почай</i>	223
<i>И. Т. Юхас: Скифский некрополь в Орошхаза-Депароше</i>	231
<i>Дь. Фюлеп: Еще раз об обращении римских монет на территории Венгерской низменности в сарматскую эпоху</i>	253
<i>Р. Мюллер: Датировка кладов железных орудий из Ракошчабы и Балатоналмади</i>	263

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Э. Б. Томас: Бедрих Свобода</i>	279
<i>Т. Ковач: Возможности и недостатки публикации археологического материала</i>	279
<i>И. Фодор: Заметки о погребении в Земплене</i>	282
<i>Ш. Шопрони: Отчет о деятельности Венгерского археологического и искусствоведческого общества в 1975 году</i>	286
<i>Е. Ф. Петреш: Археологическая деятельность Венгерского археологического и искусствоведческого общества в 1975 году</i>	287
<i>Археологические исследования в Венгрии в 1975. г.</i>	287

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Маккаи: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XXVI.</i>	306
<i>И. Торпа: J. Banner—I. Bóna, Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés</i>	308
<i>Э. Том: L. Barkóczy—A. Mócsy, Die römische Inschriften Ungarns. RIU 2.</i>	309
<i>А. Киши: Garam É. — Kovrig I. — Szabó J. Gy. — Török Gy., Avar finds in the Hungarian National Museum. I.</i>	
Red. Kovrig I.	310
<i>И. Фодор: A. Cs. Sós, Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert</i>	312
<i>И. Фодор: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars I.</i>	313
<i>И. Фодор: Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. Red. Gulya J. — Honti L.</i>	315
<i>Й. Кореке: A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája I. 1945—1974.</i>	315
<i>И. Бона: Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. XIII.</i>	316
<i>В. Добоши: R. Feustel, Die Kniegrotte. Eine Magdalenien-Station in Thüringen</i>	316
<i>А. Мозолич: Preistoria alpina. 9.</i>	317
<i>А. Мозолич: M. Almagro Gorbea, Los campos de tumulos de Pajaroncillo (Cuenca)</i>	317
<i>Т. Кеменцеи: A. Long, Die geriefte Drehscheibenkeramik der Heuneburg 1950—70 und verwandte Gruppen</i>	318
<i>Л. Кастильоне: H. Sichtermann—G. Koch, Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen</i>	318
<i>М. Сабо: L. Laing, The Archaeology of Late Celtic Britain and Ireland. c. 400—1200 A. D.</i>	319
<i>Э. Том: G. Alföldy, Noricum</i>	320
<i>Е. Б. Бониш: E. Gose, Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland</i>	321
<i>И. Бона: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde</i>	322
<i>Э. Надь: I. Borkovsky, Svatojevska Bazilika a klášter na Pražském hradě (Kirche und Kloster St. Georg auf der Prager Burg)</i>	325
<i>И. Холл: V. Nekuda, Pfaffenschlag, Zanikla středověka ves u Slavonic</i>	326

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>P. Raczky</i> : Trouvailles de la civilisation de Körös à Tiszajenő	171
<i>Zs. K. Zoffmann</i> : Nos connaissances anthropologiques relatives à la population de la civilisation de Körös- Starčevo-Criș	190
<i>E. Tóth</i> : Contribution à l'histoire de la constitution de la provincia Pannonia	197
<i>T. Adamik</i> : Réflexions sur l'inscription sépulcrale en vers de la rue Daru (Budapest)	203
<i>A. Salamon</i> : Atelier d'osserie à Intercisa	207

NOTES ET INFORMATIONS

<i>J. Csalog</i> : Les idoles de Černavoda et le masque parlant	216
<i>K. Mesterházy</i> : Modèle de char en argile de Pocsaj	223
<i>I. T. Juhász</i> : Le cimetière scythe de Orosháza-Gyopáros	231
<i>Gy. Fülöp</i> : Étude nouvelle sur l'éventail des monnaies romaines en cours dans la Plaine Hongroise actuelle à l'époque sarmatique	253
<i>R. Müller</i> : La datation de la trouvaille d'objets en fer de Rákoscaba et de Balatonalmádi	263

CHRONIQUE

<i>E. B. Thomas</i> : Bedřich Svoboda	279
<i>T. Kovács</i> : Les possibilités et les imperfections de la publication des matières des sources archéologiques	279
<i>I. Fodor</i> : Remarques sur l'évaluation de la tombe de Zemplén	282
<i>S. Soproni</i> : Rapport sur l'activité en 1975 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	286
<i>É. F. Petres</i> : L'activité archéologique en 1975 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	287
Archäologische Forschungen im Jahre 1975	287

LIVRES

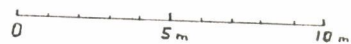
<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tome XXVI	306
<i>I. Torma</i> : J. Banner—I. Bóna, Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés	308
<i>E. Tóth</i> : L. Barkóczi—A. Mócsy, Die römische Inschriften Ungarns. RIU 2	309
<i>A. Kiss</i> : Garam É.—Kovrig I.—Szabó J. Gy.—Török Gy., Avar finds in the Hungarian National Museum. Réd.: I. Kovrig	310
<i>I. Fodor</i> : Á. Cs. Sós, Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert	312
<i>I. Fodor</i> : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. I.	313
<i>I. Fodor</i> : Forschungsstätten für Finnougriktik in Ungarn. Rédacteurs: J. Gulya—L. Honti	315
<i>J. Korek</i> : Bibliographie des publications des musées hongrois. I. 1945—1974	315
<i>I. Bóna</i> : Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. T. XIII.	316
<i>V. Dobosi</i> : R. Feustel, Die Kniegrotte. Eine Magdalenien-Station in Thüringen	316
<i>A. Mozsolics</i> : Preistoria alpina 9.	317
<i>A. Mozsolics</i> : M. Almagaro Gorbea, Los campos de tumulos de Pajaroncillo (Cuence)	317
<i>T. Kemenczei</i> : A. Long, Die geriefte Drehscheibenkeramik der Heuneburg 1950—70 und verwandte Gruppen ...	318
<i>L. Castiglione</i> : H. Sichtermann—G. Koch, Griechische Mythe auf römischen Sarkophagen	318
<i>M. Szabó</i> : L. Laing, The Archaeology of Late Celtic Britain and Ireland. c. 400—1200 AD.	319
<i>E. Tóth</i> : G. Alföldy, Noricum	320
<i>É. B. Bónis</i> : E. Gose, Gefäßtypen der römischen Keramik im Rheinland	321
<i>I. Bóna</i> : Reallexikon des Germanischen Altertumskunde	322
<i>E. Nagy</i> : I. Borkovsky, Svatojeřska Bazilika a klášter na Pražském hradě (Kirche und Kloster St. Georg auf der Prager Burg)	325
<i>I. Holl</i> : V. Nekuda, Pfaffenschlag, Zanikla středověka ves u Slavonic	326

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben,
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHL. 1900 Budapest V., József nádor tér 1. sz.)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHL. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára,
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál. 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 50,—Ft.

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen
vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 32,—Ft.

OROSHÁZA GYOPÁROS

magánkert

magánkert

m a g á n k e r t

magánút

3 - 12 sir

16. kép. Az Orosháza—gyopárosi szkíta temető térképe
Рис. 16. План скифского некрополя в Орошхазы-Денароше
Fig. 16. Plan du cimetière scythe de Orosháza—Gyopáros

